MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
2019
http://www.usb-blagoevgrad.swu.bg
UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA — BRANCH BLAGOEVGRAD

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

South-West University "Neofit Rilski"- Blagoevgrad, Bulgaria

- Assoc. Prof. Krasimira Marulevska, PhD
- Prof. Nikolina Ognenska, PhD
- Prof. Ilia Giujdenov, PhD
- Prof. Raia Madgerova, PhD
- Prof. Vaska Stancheva – Popcostadinova, PhD
- Prof. Boris Manov, PhD
- Assoc. Prof. Emilia Patarchanova, PhD
- Assoc. Prof. , Elena Stavrova, PhD
- Assoc. Prof. Valentin Vasilev, PhD
- Assoc. Prof. Atanas Chapkanov, PhD
- Assoc. Prof. Viara Kiyrova , PhD
- Assoc. Prof. Ivanka Georgieva, PhD
- Assoc. Prof. Tatiana Dzimbova, PhD
- Assoc. Prof. Daniela Tuparova, PhD
- Assoc. Prof. Snejanka Rakova, PhD
- Professor Assistant Milena Levunlieva, PhD
- Professor Assistant Magdalena Lobutova, PhD
- Assistant Radoslava Topalska, PhD

National Research University Higher School of Economics – Moscow, Russia

- Prof. D.s. Elena Nikolaevna Knyazeva

Cherepovets State University - Cherepovets, Russia

- Prof. D.s. Nataliia Vitalyevna Ivanova
- Prof. D.s. Elena Viktorovna Yakovleva

Goce Delcev University – Stip, Republic of North Macedonia

❖ Prof. Sonja Petrovska, PhD

University of Niš, Faculty of Arts of Niš, Niš, Serbia

❖ Prof. Danijela Ilić, PhD

Korkyt Ata Kyzylorda State University – Kazakhstan

❖ Assoc. Prof. Almakul Abdimomynova Shakirbekovna, PhD
❖ Assoc. Prof. Kuralai Djrauova Serikovna, PhD
❖ Assoc. Prof. Timur Ibraevich Kenshinbai, PhD

Aleksander Xhuvani Universitety – Elbasan, Republic of Albania

❖ Assoc. Prof. Altin Idrizi, PhD
❖ Assoc. Prof. Lindita Durmishi, PhD

Настоящият брой на „Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art " - електронно издание на Годишника на Съюза на учените в България – клон Благоевград, е посветен на 75-годишнината от създаването на Съюза на учените в България. В Годишника са публикувани доклади на участниците в Петата балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век", която се проведе на 26 и 27 септември 2019 г. в Благоевград.

В конференцията взеха участие над 130 учени от различни държави – България, Северна Македония, Русия, Казахстан, Гърция, Кипър, Албания, Израел. Резултати от своите изследвания представиха учени от различни области на научното познание: хуманитарни науки, педагогически науки, право и социални науки природо-математически науки, икономика и туризъм, инженерни науки, изкуство, култура и медии, здравни науки и спорт.

This electronic issue of the Yearbook of the Union of Scientists in Bulgaria, city of Blagoevgrad branch - „Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art" is dedicated to the 75th anniversary of the establishment of the Union of Scientists in Bulgaria. The Yearbook contains the published reports of the participants in the 5th Balkan Scientific Conference "Science – education – art in the XX1 century" which took place on the 26th – 27th September 2019 in the city of Blagoevgrad.

130 scientists from a number of different countries, such as Bulgaria, North Macedonia, Russia, Kazakhstan, Greece, Cyprus, Albania, and Israel participated in the conference. The scientists presented their research results in scientific areas of humanities, pedagogy, law and social sciences, art, media and culture, health sciences, and sports.

СЪДЪРЖАНИЕ

ОТ БАЗОВИ МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОДИ ЗА ТРАНСВЕРСАЛНИ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДО ИНДИВИДУАЛНА АВТОРСКА УЧЕБНА КНИГА	**15**
Яна Рашева-Мерджанова	
ПОДГОТОВКА МАГИСТРАНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	**31**
Овчинникова А. Ж.	
ВОСПИТАНИЕ ОСНОВ НРАВСТВЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ МУЗЕЙНОЙ ПЕДАГОГИКИ	**38**
Овчинникова А.Ж., Козуб М.В., Иванищева В.Ж.	
НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА АВАНГАРДНОЙ МУЗЫКИ	**44**
Лазарева М.В., Б.Н. Лазарев	
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ДИЗАЙНЕРОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ МИРОВОЙ, ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ"	**51**
Абрамова В. В., Мещеряков Н. А	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ	**57**
И.В. Тигрова, Е.В. Филиппова	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА»	**64**
Тарасенко Т.В., Звезда Л.М.	
IMPROVEMENT OF COMMUNICATIVE INTERACTION OF AUTISTIC STUDENTS WITH MIGRANT BACKGROUND	**68**
Milen Zamfirov, Chrysoula Anthopoulou	

TEACHING MATHEMATICS STUDENTS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY IN SECONDARY SCHOOL LEVEL	**73**
Milen Zamfirov, Panagiotis-Christos Trichas	
СРАВНИТЕЛНО ПРОУЧВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ НА МЛАДИ ХОРА ОТ ЮГОЗАПАДНА И ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ЗА КАНДИДАТСТВАНЕ ВЪВ ВИСШИ УЧИЛИЩА	**79**
Ицка Дерижан, Виолин Василев	
NEW TEACHERS' RESILIENCE AND ABILITY TO DEAL WITH CONFLICTS - A LITERARY REVIEW	**87**
Meir Davidesco	
TECHNOLOGY AND E-LEARNING APPLICATION IN ISRAELI EDUCATION SYSTEM	**96**
Mikhael Bagdasarov	
HIGH-SCHOOL STUDENTS' ATTITUDE TO E-LEARNING IN ISRAELI EDUCATION SYSTEM BY DEMOGRAPHIC VARIABLES	**103**
Mikhael Bagdasarov	
ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОЦЕСА НА АДАПТАЦИЯ С ПРИСЪСТВИЕ НА РОДИТЕЛ ПРИ ПЪРВИЧЕН ПРЕХОД ОТ СЕМЕЙНА В ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА	**112**
Диана Андонова	
ИЗСЛЕДВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ДОМИНАНТНИТЕ НАГЛАСИ ВЪРХУ ИЗБОРА НА УНИВЕРСИТЕТСКА СПЕЦИАЛНОСТ	**122**
Емилия Божкова, Веска Вардарева	
РОЛЯТА НА ЦВЕТА В ИНТЕРИОРА НА ДЕТСКАТА ГРАДИНА	**131**
Стела Скрижовска-Колева	
СФЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ НА УЧИЛИЩНИЯ СОЦИАЛЕН РАБОТНИК	**138**
Теодорина Милушева	
ПСИХОЛОГИЯТА И ФИЗИОЛОГИЯТА КАТО ИЗХОДЕН ПУНКТ В СИСТЕМАТА НА	**145**

МОНТЕСОРИ.ТЕОРЕТИЧЕН АНАЛИЗ	
Христо Йорданов	
ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ СЪВЕТНИК В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ: ДЛЪЖНОСТ, СОЦИАЛНА РОЛЯ ИЛИ ПЕРСОНАЖ	**156**
Юлиана Ковачка, Веска Гювийска	
СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЗНАНИЯТА НА СТУДЕНТИ ПО УЧЕБНАТА ДИСЦИПЛИНА „МЕТОДИКА НА ФИЗИЧЕСКОТО ВЪЗПИТАНИЕ В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ”	**167**
Янко Руменов, Даниела Томова	
ВЪЗМОЖНОСТИ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО „ОКОЛЕН СВЯТ” И „ЧОВЕКЪТ И ПРИРОДАТА” ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ УМЕНИЯ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	**174**
Цветомира Иванова	
ОПТИМИЗИРАНЕ НА ФОРМИТЕ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ СЕМЕЙСТВОТО И УЧИЛИЩЕТО ЧРЕЗ АКЦЕНТ ВЪРХУ КОГНИТИВНО ДИСМОДЕРАЦИОННОТО ОБЩУВАНЕ ПРИ ДЕЦАТА ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	**180**
Весела Божкова	
ACCOUNTING EDUCATION IN HIGH SCHOOLS IN SOUTHWESTERN BULGARIA	**185**
Boryana Dimitrova	
ЗА РОЛЯТА НА ЖАРГОНА ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА ЕКСПРЕСИВНИ ЗАГЛАВИЯ В РУСКАТА ПРЕСА	**193**
Силвия Петкова	
ОВЛАСТЯВАНЕТО В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ХОРА С УВРЕЖДАНИЯ	**202**
Мария Стойкова	
СКУЛПТУРАТА В ЦЕНТРАЛНИТЕ ЗОНИ НА ТРИ СТОЛИЦИ – СОФИЯ, СКОПИЕ И АШХАБАД. ИСТОРИКО-КРИТИЧЕСКИ АНАЛИЗ	**212**
Благовеста Иванова	
ЗА СЪДБАТА НА ЕКЗАРХИЙСКИЯ УСТАВ СЛЕД	**225**

ПРИЕМАНЕТО МУ ОТ II ЦНС ПРЕЗ 1922 Г.	
Дилян Николчев	
ДОСТОЕВСКИ И СОЦИАЛИЗМЪТ	**231**
Любомир Бакърджиев	
ЦИВИЛИЗАЦИОННИЯТ ПАРАДОКС: БЪЛГАРИЯ-ЕВРОПА /ПАРАЛЕЛ НА ИДЕНТИЧНОСТИ:КУЛТУРЕН ПРОФИЛ ОТ НАЧАЛОТО НА 20-ТИ ВЕК И СОЦИАЛНИ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ 21 -ВИ ВЕК В БЪЛГАРИЯ/	**239**
Мирослава Кортенска	
СРЕДНОВЕКОВНИ НАГРЪДНИ КРЪСТОВЕ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ	**249**
Румен Първанов	
ЛИТУРГИЧНИТЕ РУБРИКИ ЗА ПРАЗНУВАНЕТО НА УСПЕНИЕТО НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ СПОРЕД ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПРЕВОДИ НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ УСТАВ	**264**
Димитър Димитров	
ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ БОГОСЛУЖЕБНИ СБОРНИЦИ С ОСОБЕН СЪСТАВ ОТ НАЧАЛОТО НА 20-ТИ ВЕК	**272**
Димитър Димитров	
ДУХОВНО-ЦЕННОСТЕН СМИСЪЛ НА ПРАВОСЛАВИЕТО В СЪВРЕМЕННИЯ ЖИВОТ	**284**
Любомир Бакърджиев	
ПЪРВИ СТЪПКИ НА СВ. АПОСТОЛ ПАВЕЛ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ	**290**
Мартин Митов	
ЕКЗЕГЕТИЧЕСКО И БОГОСЛОВСКО ОСМИСЛЯНЕ НА МИНИАТЮРИТЕ В РИЛСКИЯ ДАМАСКИН	**300**
Николина Александрова	
ИЗКУСТВОТО В ПСИХОТЕРАПИЯТА И ПСИХОТЕРАПИЯТА КАТО ИЗКУСТВО	**307**
Любомира Димитрова	
РАЗВИТИЕ НА ИДЕИТЕ ЗА ПОЗИЦИОНИРАНЕТО В СЪВРЕМЕННИТЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТЕОРИИ	**312**
Петя Варчева	

THE MIGRATION CRISIS AND THE RISK OF GLOBALIZATION OF FORCED MIGRATION	**324**
Lindita DURMISHI, Silva IBRAHIMI	
СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО – СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ. АРТ И КРЕАТИВНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО	**333**
Александър Калинов	
СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ КЛЮЧОВ ФАКТОР В БОРБАТА С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ	**346**
Гергана Николова	
БЛАГОУСТРОЙСТВОТО В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ	**354**
Камен Петров	
НОВИ ПРАВИЛА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ, СВЪРЗАНИ С ТЪРГОВИЯТА С ТРЕТИ ДЪРЖАВИ СЪС СТОКИ, ИЗПОЛЗВАНИ КАТО ФОРМИ НА ЖЕСТОКО, НЕЧОВЕШКО, ИЛИ УНИЗИТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ ИЛИ НАКАЗАНИЕ	**364**
Ана Стоилова	
СЪОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАВО И ВЪТРЕШНОТО ПРАВО: ИСТОРИЧЕСКИ РАКУРС И СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ	**371**
Галина Писарска	
ОБЕКТИВНИЯТ ПОДХОД ПРИ РАЗЧИТАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНАТА ПРАВОСУБЕКТНОСТ НА УНИВЕРСАЛНИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ И ИНДИЦИИТЕ ЗА ТЯХНОТО СЪЩЕСТВУВАНЕ	**379**
Георги Бакьов	
ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА В БОРБАТА СРЕЩУ МЕЖДУНАРОДНИЯ ТЕРОРИЗЪМ	**386**
Милка Тодорова-Добрикова	
MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF WILD AND CULTIVATED *RHODIOLA ROSEA* L	**395**
Mariam Bozhilova	
VARIABILITY AND CORRELATION OF THE	**401**

MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF WILD AND CULTIVATED *RHODIOLA ROSEA* L	
Mariam Bozhilova	
ARGININE – A UNIQUE AMINO ACID	**409**
Tatyana Dzimbova, Atanas Chapkanov	
ТЕХНИЧЕСКИ ПРИЛОЖЕНИЯ НА РАЗЛИЧНИ ТИПОВЕ СЕНЗОРИ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИЗМЕРВАНАТА ВЕЛИЧИНА	**415**
Мартин Пандурски, Филип Цветанов	
OPPORTUNITIES TO INCREASE THE MOTIVATION OF HEALTH PROFESSIONALS THROUGH TRAINING	**427**
Tsvetelina Mihaylova, Evgeni Ivanov, Desislava Todorova	
ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КИНЕЗИТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПОТЕНЦИАЛ ПРИ ПАЦИЕНТИ С МОЗЪЧЕН ИНСУЛТ	**436**
Мариела Филипова, Даниела Попова	
ASSESSMENT OF KNEE JOINT POSITION SENSE IN HEALTHY MALES AND FEMALES	**441**
M. Tsvetkova-Gaberska, N. Pencheva	
HUMANE LEADERSHIP	**450**
Arie Fishbein	
ПРОУЧВАНЕ ЕФЕКТИВНОСТТА НА МЕТОДА ПИЛАТЕС ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ЗАНИМАВАЩИТЕ СЕ С НЕГО	**458**
Таня Колева, Гергана Колева	
ИЗСЛЕДВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА МЕТОДА ПИЛАТЕС ВЪРХУ САМОЧУВСТВИЕТО, АКТИВНОСТТА И НАСТРОЕНИЕТО НА ХОРА С РАЗЛИЧНА ДВИГАТЕЛНА АКТИВНОСТ В ЕЖЕДНЕВИЕТО СИ	**465**
Таня Колева, Гергана Колева	
EVALUATION AND TRENDS OF REGIONAL DIFFERENCES IN KAZAKHSTAN	**471**
Almakul Abdimomynova	
POPULATION IN EUROPE	**485**
Petar Marinov	
ФАКТОРИНГ ЗА ФИНАНСОВА УСТОЙЧИВОСТ НА	**491**

ЗЕМЕДЕЛСКОТО СТОПАНСТВО	
Анелия Любенова, Любомир Любенов	
SOCIAL EFFECTS OF THE MASS PRIVATIZATION	**498**
Antoaneta Getova	
ПРЕДИМСТВА И ОГРАНИЧЕНИЯ НА МАЛКИЯ БИЗНЕС	**504**
Боряна Георгиева	
ОСОБЕНОСТИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХОРА В БЪЛГАРСКИТЕ ТУРИСТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ В 21 ВЕК	**511**
Мария Велева	
МЕКИТЕ УМЕНИЯ КАТО СЪВРЕМЕНЕН СОЦИАЛНО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХОРА В ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ	**518**
Мария Велева	
INITIAL STEPS TO TEACH ON DANCE THEATER AND CONTACT IMPROVISATION	**525**
Silvina Vladova	
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КОНЦЕРТИТЕ ЗА КЛАРИНЕТ НА К. НИЛСЕН, А. КОПЛАНД, Ж. ФРАНСЕ И Е. ДЕНИСОВ В КОНТЕКСТА НА 21-ВИ ВЕК	**532**
Ангелина-Огняна Гочева	
БИОМЕХАНИКАТА НА МЕЙЕРХОЛД И ОТРАЖЕНИЯТА Й В ТАНЦОВОТО ИЗКУСТВО НА XX-XXI ВЕК	**540**
Анелия Янева	
КОМПЮТЪРНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ МУЗИКАЛНИ ИГРИ ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА МЕТРОРИТМИЧЕН УСЕТ – КОНТЕНТ-АНАЛИЗ	**549**
Елена Чучуганова	
ТИПОЛОГИЯ НА КОМПЮТЪРНИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИГРИ – ПОДХОДИ, ПРИНЦИПИ И МОДЕЛИ НА КЛАСИФИЦИРАНЕ	**556**
Елена Чучуганова	
ИСТОРИЯТА НА ТРАКИТЕ В ОПЕРНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ	**563**

Емилия Жунич	
STUDY THE EFFECT OF TEACHER EFFECTIVENESS CHARACTERISTICS ON STUDENTS ACADEMIC ACHIEVEMENT IN TECHNOLOGICAL SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS	**572**
Iris Shavit	
НЯКОИ СПЕЦИФИКИ НА РЪКОПИСНАТА УКРАСА ПРИ КАРЛОВО-КУКЛЕНСКАТА КАЛИГРАФСКА ШКОЛА	**581**
Николина Александрова	
ОБРАЗЪТ НА ХУДОЖНИКА, РЕАЛИЗИРАН В БАЛЕТНИ ТВОРБИ НА БУРГАСКА СЦЕНА	**585**
Росен Николов	
„МАЛКАТА КИБРИТОПРОДАВАЧКА” В ОПЕРЕТЕН ВАРИАНТ	**591**
Ставри Ангелов	
ХАШТАГЪТ КАТО ЧАСТ ОТ ГРАФИЧНАТА ЕЗИКОВА ИГРА В РЕКЛАМАТА	**607**
Силвия Ганчева	
SHORTAGE OF PERSONNEL IN TEACHING:GLOBAL TRENDS AND PROSPECTIVE MEASURES	**614**
Ruthy Rozenshtrom	
ВРЪЗКА МЕЖДУ ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ЯДРА ВЪЗПРИЕМАНЕ И ЕЛЕМЕНТИ НА МУЗИКАЛНАТА ИЗРАЗНОСТ В НАЧАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ ПО МУЗИКА	**621**
Смилена Смилкова	
ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ В ЛИЧНОСТНИЯ ПРОФИЛ НА ЮНОШИ С ДЕЛИНКВЕНТНО ПОВЕДЕНИЕ	**626**
Русанка Манчева	
A COMPARISON OF THE DROPOUT PHENOMENON BETWEEN ISRAEL'S AND BULGARIA'S EDUCATION SYSTEMS	**638**
Shlomit Cohen	
THE ROLE OF THE USE OF THE PASSIVE VOICE IN MEDICAL ENGLISH	**651**
Boyka Petkova	

КЛАСИЧЕСКИ ЕКЗЕРСИС И ЗАГРЯВКИ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ГИМНАСТИКА. СЪПОСТАВКИ. ОТЛИЧИТЕЛНИ БЕЛЕЗИ	**655**
Джулия Йорданова	
СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ КЛЮЧОВ ФАКТОР В БОРБАТА С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ	**663**
Гергана Николова	
THE EFFECT OF "SIGNIFICANT TEACHING" ON REDUCING STUDENT DROPOUT PHENOMENON	**671**
Shlomit Cohen	
CHANGES IN THE WAY THE FAMILY PORTRAYED IN CHILDREN LITERATURE SINCE THE ESTABLISHMENT OF ISRAEL UNTIL TODAY	**677**
Dr. Elisaveta Boyadjieva, Dr. Elena Andonova, Zohar Jacobson	
THE RURAL PARADIGM - EVOLUTION AND MODERN STATE	**691**
Plamen Patarchanov	
BUILDING AN E-GOVERNMENT IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN DEVELOPMENT	**701**
Gergana Karadzhova	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ	**712**
Solovyeva T.A.	
CLUSTER BASED DEVELOPMENT: LAISSEZ-FAIRE, POLICY DRIVEN SUPPORT, OR BIG PUSH? CONSEQUENCES FOR POLICIES	**720**
Geert M.J. Termeer	

ОТ БАЗОВИ МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОДИ ЗА ТРАНСВЕРСАЛНИ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДО ИНДИВИДУАЛНА АВТОРСКА УЧЕБНА КНИГА

Яна Рашева-Мерджанова
Професор доктор на педагогическите науки,
СУ „Свети Климент Охридски“, ФП, Катедра Дидактика

РЕЗЮМЕ

Изследването е и приложен опит да се разкрие тенденцията на интегриране между частните методики на обучение в съвременната разнообразна образователна среда, в която личността сама комбинира видове и равнища образователни услуги, а учителите все по-често разработват и реализират екипно учебни занятия. Обосновават се и се представят базови методически подходи като ядро на една „мета-методика“ на обучение. Те са организирани около критерия за формиране на трансверсални личностни компетентности на активния рефлексивен човек като цел на съвременното образование.

FROM BASIC METHODICAL APPROACHES TO TRANSVERSAL COMPETENCIES TO PERSONAL SCHOOL BOOX

Yana Rasheva-Merdjanova,
Prof. Doctor of Pedagogy
SU ‘St. Kliment Ohridski’, Department of Pedagogy

ABSTRACT

The research aims to explore the tendencies of integration between specific methods of education in the contemporary educational environment, in which each person combines types and levels of educational services on their own, and the teachers more and more frequently develop and realize lessons as a group. Basic methodical approaches are examined and presented as the core of a ‘meta-method’ for education. They are organized around the condition of forming transversal personal competencies as a goal of contemporary education.

KEYWORDS: transversal and key competencies – basic methodical approaches: genealogical, interdisciplinary, axiological, multi-sensory, hologram-dynamic, regional, expert – personal school boox

Първо

Тенденции към интегрирана мета-методика на обучението

Тези тенденции действат като *обективни предпоставки* за развитието на интегрирани методически подходи, общи за обучението по различните учебни предмети в училище. Теоретическото обосноваване и на тенденците-предпоставки, и на базовите методически подходи не е оригиналничене, а закономерен процес на

еволюция на изпреварващото педагогическо познание, от една страна, и на стимулиращата го педагогическа практика, от друга.

Тенденциите-предпоставки за интегрирана мета-методика на обучение действат в две посоки. В първата посока се активизират личностните фактори на съвременните учещи се като външна заявка-потребител на образованието. Днес човек *активно избира* тип образование, равнище и време за придобиване на определени компетентности, среда за тяхното реализиране и развитие. Разнообразието на типове образователни услуги делегира *правото, но и отговорността* върху личността за търсене и изграждане на собствената цялост.

Съвременното образование е насочено към „ключови“ компетентности, но те се променят във времето и според социално-икономическите условия. *Ключовите компетентности функционират като прагматично проявление и конкретизация на трансверсалните базови компетентности* на човека - негов естествен дългосрочен „пожизнен“ потенциал. Можем да говорим за своеобразен *„пазар на ключови компетентности“* – най-търсени или най-нужни в актуалните социални условия. Докато *трансверсалните компетентности* са постоянни, *атрибутивни за човека.* Те са преносими и валидни през целия му жизнен път като разумно социално същество. Свързани са с неговата когниция и метакогниция /познавателни компетентности/, с неговата етика на междуличностни и междугрупови отношения /социални компетентности/, с неговата организираност и целевост за перспективна дейност /методическа компетентност/, с неговото себепознание.

Ето защо съм убедена, че образованието е призвано да се съсредоточи върху трансверсалните базови компетентности на човека и върху развитието на уменията му да ги прегрупира и комбинира по различен начин. Така съвременното обучение може да подкрепи *усилията на личността* за изграждането й в цялост, владееща ядрото от трансверсалния си жизнен потенциал.

Втората посока на интегриращи методически тенденции е отговор на учителската професия отвътре и се задава *от самите учители,* реагиращи спонтанно на горния нов тип условия в образованието. Все повече учители и преподаватели в училище или в неформална образователна среда създават професионални екипи, реализиращи бинарни или мултиекипни учебни занятия. Осъществява се „отворено и балансирано обучение“ – *интердисциплинно по съдържание, чрез инегрирани общи методически сечения, в отворена гъвкава учебна среда при различни съчетания на време и пространство, при непрекъсната самопроверка и самоконтрол от обучаеми.*

В обобщение до тук, интегрирането на частните предметни методики е провокирано от социалните парадигми за активната самоопределяща се личност и от съответните интегриращи тенденции в удовлетворяването на заявките чрез професионалния труд на учителите.

През годините на педагогически и методически търсения съм достигнала до увереността в ефективността и съвместимостта между *няколко базови методически подхода* по всички учебни предмети, насочени към трансверсалния потенциал на личността и осигуряващи „в комплект“ такъв тип отворено обучение.

Табл. 1 систематизира подходите и параметрите, индикиращи методическата им реализация: **глобалната културна идея**, съответстваща на съвременния етап от развитието на човешкото общество и имаща съответен международен статут; **педагогическата концепция** – превежда **глобалните културни смисли** в конкретни образователни задачи и прави съответно образованието на културните и социалните очаквания; **личностната компетентност**; възможната **методическа конкретизация.**

Табл. 1 Базови методически подходи в обучението

Глобална културна идея	педагогическа концепция	личностна компетентност	методическа проекция и проспектива
Родовост	генеалогичен подход	генеалогична компетентност	библейски първични генеалогии, универсални всечовешки явления и лични събития
Общочовешки ценности	аксиологичен подход към човека и в обучението	аксиологична компетентност	професионално ориентиране, жизнени избори, поколенчески и междуличностни отношения
Синергетизъм	мултисензорен подход - стимулиране на всички сензорни системи	мултисензорна компетентност	обучение по философия, сензитивна предучилищна възраст, междупредметни връзки
Интеркултурност	интердисциплинен подход	интердисциплинна компетентност	съдържание на обучението,

			работа по проекти, междупредметни връзки
холограмност	динамично-моделиращ подход чрез динамика на интереси	прогностична проективна компетентност	личностна диагностика, професионални интереси, кариерно и жизнено планиране
Диференциация и специализация	експертен подход	експертна компетентност на учителя / екипна на ученика / експертна на ученика	експертиза и избор на училищния учебник; ученическа експертиза и избори – на предмети, училище, партньори, изграждане на идентичност; работа в екип
Глобализация	регионален подход / краеведски метод	интегрираща и гражданска компетентност	краеведска педагогика, работа по грждански и местни проекти, доброволчество

Основното съдържание на параметрите се разкрива в следващите части.

Второ – базовите методически „мета-подходи“

Генеалогичен подход и метод в обучението

Глобална идея – **родовост**

Споделям убеждението, че групата, етносът, нацията, Европа„-та“, светът, не са мащабът за формиране на *общочовешките ценности*. Тяхното съответствие е

родът. Родът в два параметъра: в пълния му културен състав (синтез на културно разнообразие) и в неговия естествен природен контекст от други живи видове. Единството на родовост и субектност позволява да се мисли личността като родова и родът като единен субект, да действат като такива – със самочувствието на потомък (за личността) и на единица хомогенна сила (за рода). Все повече човек ще се самоопределя и идентифицира като *глобален човек* – принадлежащ на рода като цяло и наследник на много повече от един тип култура, като родов човек. Свидетели сме как бързо нараства *броят на децата, които директно са свързани по семейна линия с повече от две и три култури, респективно цивилизации.* Те нито могат, нито ще искат да се самоопределят като моноетнически. Но педагогическата теория още продължава да разработва етнически диференцирани подходи, да интегрира моноетнически лица, да иска учителите да се готвят да работят в интеркултурни среди, но мислейки за моноетнически личности – вместо изпреварващо да разработва нужните за „утре-то“ подходи и методи. Трябва да се осъзнае колко бързо *глобалната среда променя и синергетизира различните битиета на хората* и тенденциите в статистическите данни следва да се тълкуват и разбират адекватно като признаци на бъдещето, а не като факти от миналото – когато хората отказват да се определят етнически, да не констатираме, че нямат самосъзнание или крият принадлежността си. Напротив, някои от тях вече надживяват моноетноса, мононационалността си; хората мислят за себе си в по-широки хоризонти и детерминанти. Образованието и педагогическите подходи следва не просто да отговорят на тези тенденции, а да ги предвиждат и изпреварващо да изработват стратегии и средства, съответни на тенденциите в развитието на човешкото самосъзнание и себевъзприемане.

Педагогическа концепция – генеалогична компетентност

Генеалогичната комптентност предполага човек да е „включен във времето“ като мисли един проблем в неговия генезис, в сложния комплекс от разнообразни детерминанти и взаимовръзки с обстоятелства и събития, в еволюционни промени – до превръщането му в личен – да търси неговото решение не само като решение на личната и конкретна ситуация, а като принципно решение за всяка такава и друга нечия ситуация. Така включеността не означава консумация, а взаимообмен. Затова генеалогичният човек е екочовек като най-деликатно и фино участие в Живота, а не просто като себична заинтересованост от личен просперитет и благополучие. Екочовекът отчита и с това зачита живота и на другите. На взаимообмен, на екоживот, човек се учи, макар това да е естеството на връзката му с нещата, света, природата, универсума. Най-понятният и реален път на това учене е чрез обучението в генеалогично мислене.

Една примерна методическа последователност в обучение за гнеалогична компетентност:

1. Учениците да се учат да съпоставят генеалогиите с другите продукти на мисленето.

2. Да разчитат една генеалогия – да откриват нейните компоненти: центрове за метаморфози, ями на прекъсвания и критични точки, основната ос на еволюция, съпътстващите оси и варианти на движение, второстепенните за момента връзки на контекста, перспективите във всички посоки.

3. Да четат генеалогично текстове и информация.

4. Да съставят генеалогии – може да се прави върху различни текстове и наблюдения – и художествени, и научни; от различни области на познанието и на социалния и личен опит.

Генеалогичната компетентност е нужна на съвременния човек като *когнитивен път* за обработка и структуриране на огромното количество информация и сюжети, за тяхното съпоставяне и синхронизиране в изграждане на цялостни динамични жизнени модели и лично позициониране в тях. Но генеалогичното хипермислене и светоусещане имат и силни *етико-ценностни аспекти и ефекти* в екологичнто самосъзнание на личността за съпричастност, съгласуване, зачитане и отговорност за развитието на света около нея, поддържани от ясното разбиране за взаимообвързаността й с всичко и с всички останали обитаващи го.

Пример – генеалогично преструктуриране

Първите генеалогии ни се представят от Библията при опита на Свещеното писание да обхване родословното дърво на Иисус. Всъщност генеалогията на Учителя е генеалогия на човешкия род. Този пример е изключително подходящ, за да се въведе единството на Родовото-Персоналното във всяка възраст и при всяко учебно съдържание. *Универсалността на примера го превръща в индивидуално вариативен.* Всеки може да се опита да построи своята лична генеалогия като родова, като фамилна, като народностна, като културна, като етническа и т.н. Мащабите ги задаваме самите ние. Ограниченията в идентичността си – също.

Аксиологичен подход и метод в обучението

Глобална идея – родови ценности

За ценностите е писано много. Тук ще откроя тази характеристика, която ги прави едновременно и мотор, и резултат от обучението. Тя ги превръща в ядро на базов методически подход – аксиологичния, насочен към изграждане на *личностни умения за оценностяване, за придаване на смисъл на нещата и дейностите. Този подход застави човек да бъде активен по отношение на нещата* – да ги избира активно, да се грижи за тях, да е отговорен за тях, с това – те да стават важни за него, реализирайки прозрението на малкия принц, че трябва да се грижиш за нещо или за някого, и степента на твоята грижа-отговорност, е степента на неговата ценност за теб.

Ето и *уникалната характеристика на „ценното“* – веднъж установени, *ценностите не зависят от степента им на удовлетворение* както интересите, потребностите, мотивите, които се сменят с други след задоволяването и реализирането им (нека си припомним Ейб. Маслоу и неговата йерархия на потребностите). Ценностите, дори и защитени, *продължават да са актуални за личността*. Те представляват не просто ситуационни и преходни, или „ключови“ за момента, а /*по/жизнени приоритети* и затова са валидни за целия или за по-голямата част от живота на човека.

Педагогическа концепция – аксиологична компетентност

Ето защо ядро на аксиологическата компетентност е способността на човек да прави *не само автономен обоснован и отговорен избор, но и дългосрочен, според постоянните си значимости /ценности/, а не според конюнктурни интереси,* за

чиито последствия може да поеме риск, може да се мобилизира и вдъхнови, може да ги отстоява. Ситуации за самостоятелен избор при търсене на адекватна информация, при преценка на обстоятелствата, при съгласуване с интересите и потребностите на другите, при стратегическо проектиране на последиците – това са методическите ситуации на аксиологичния подход в обучението.

Пример – изборът на Авраам

Историята

„Историята е известна: ангел нарежда на Авраам да жертва сина си. Всичко би било наред, ако това действително е ангел, който идва и казва: Ти си Авраам и ще жертваш сина си. Само че всеки може да се запита първо, дали това наистина е ангел и дали наистина аз съм Авраам? Кое може да ми го докаже? Ако чуя гласове, кой ще ми докаже, че идват от небето, а не от ада, или от подсъзнанието, или пък че не са резултат от патологично състояние. Кой ще докаже, че са отправени към мен? Как бихте постъпили на мястото на Авраам?“

Жан-Пол Сартр. Екзистенциализмът е хуманизъм. 1994., с. 21–22.

Изработването на лична позиция през разсъждения, оценки, предположения, идентификация в процеса на критическа дискусия върху съдбовни въпроси като на Сартр, е начин не само за изясняване на лични ценностни ориентации, но и за съгласуване между „мен и другите“. Оценностяването /чрез проблематизиране/ на социалните избори, на професионалните избори, на училищните избори, на междуличностните избори е реален път за формиране на ангажирани граждани и човеци – това, към което се стреми образованието днес.

Интердисциплинен подход и метод в обучението

Глобална идея – интердисциплинност

Разграничаването на „мулти/плури/интер/трансдисциплинност“ вълнуват и ангажираните със съвременното образование заради значимите проекции върху учебното съдържание; върху познавателните активности и дейности; съответно върху познавателните и поведенчески компетентности на личността, която действа на мулти/плури/интер/трансдисциплинно равнище.

Мултидисциплинно е едно представяне на даден обект чрез различни подходи и области на познание, без те да са предварително съгласувани или обединени от някаква обща задача, цел, резултат; не се прави връзка или синтез на гледните точки; средствата не се адаптират или променят – осъществяват се множество дисциплинарни изследвания и представяния, положени едно до друго; крайният продукт е от типа „магарешка кожа“. **Плуридисциплинността** изисква съгласуване, но само в крайната фаза – при интегриране и синтез на продукта, резултата, общата визия, но в процеса на изследването и представянето различните дисциплини работят със своя изследователски апарат и инструментариум. **Интердисциплинността** е заложена още в обекта и проблема на изследване и изисква интеграция и на средствата, и на понятията, и на инструментите; дисциплинарните апаратури търпят метаморфози, постепенно интердисциплинарното поле може да се обособи като автономно – така еволюира и спектърът на съвременната наука. В процеса на обучение интердисциплинността е

равнището, на което може да се търси интегриране и на учебното съдържание, и на съответната съпътстваща дейност на участниците, и на резултата от тази дейност.

Педагогическа концепция – интердисциплинна компетентност

Смисленият педагогически проект в интердисциплинна перспектива трябва да отчита две много важни обстоятелства: **Първо,** той изисква най-напред учениците да придобият ясна представа и адекватен опит в локалния, дисциплинарния проблем, опит, ситуации, вариации, и след и/или паралелно с това (според педагогическите „стълбици“) да се въвеждат и изграждат представи и опит за интердисциплинни обекти, ситуации, проблеми. Включването и налагането на интердисциплинност на съзнание и опит, неподготвени и невежи в оразмерените и специфични типове мислене и начини на дисциплинно познание и дейност е не само безполезно, а и вредно. **Второ,** самото интердисциплинно равнище предполага поне *три стъпала* за учениците: изграждане на *трансверсални интелектуални компетентности*, позволяващи интердисциплинна познавателна компетентност – да могат да интегрират мисловни подходи и специфични методи на познание, присъщи на различни области; *след това изграждане на способности за интердисциплинно проектиране* – когнитивни адекватни репрезентации за предстоящата интердисциплинна дейност или проект; след това *умения и способности за такава дейност*, за реализация на проекта. Интердисциплинността се свързва с определен цялостен модел и стил на комплексно перцепнтивно/познавателно/дейностно/поведенческо отношение на човек в света.

Методическа конкретизация - пример

Проект „щастливо училище – щастлив ученик“ – между абсурда, парадокса и възможността.

Първо, ориентирайте се в тълковни речници за „парадокс“ и „абсурд“.

Второ, уточнете изходните си представи за „щастие“.

Трето, попълнете кратката таблица така, че да се опитате в екипи да заложите едон абсурден щастлив, и все пак възможен проект за образованието и Вашето училище.

Табл. 2

Симбиозата привлекателно училище–щастлив ученик

Нещата, които ще променя в училището – 5 спешни и приоритетни	Нещата, които няма да променя – 5 ценни	С какво всяко от тях допринася за щастието на ученици, учители, родители, граждани

Мултисензорен подход и метод в обучението

Глобална идея – синергетизъм

Синергетичният подход и синергетичното направление в развитието на научното познание и жизнената дейност на човека имат древни прототипи в херметическата идея. Днес синтезът на културно, познавателно, поведенческо, психично равнище както между хората и цивилизациите, така и в отделната личност търси богати проявления в *ментални и духовни нагласи,* в познавателни стратегии,

в перспективни моделирания, в изпреварващи футурологични проекти, в предвиждания, в приемане на неочаквани и специфични възможности и особености на личността, в готовност и откритост за съжителство и разбирателство с „Другото“ във всичките му проявления. Такъв тип нагласи и способности съответстват на духа на хуманност, толерантност, приемане на различния и различието, които се проповядват в съвременатa глобална ера. *Предизвикателство е за образованието и възпитанието* да ги превръщат в *автентична същност на човека, а не в симулирани поведенески „трикове“.*

Педагогическа концепция – мултисензорна компетентност

Мултисензорното обучение е насочено към формиране и активизиране на способностите на учениците едновременно да обработват, преобразуват и да използват информация от различните си сензорни системи в процеса на познание, решаване на проблеми, на жизнена дейност. То е естествено и логично продължение на сензорното възпитание на Монтесори. Мултисензорният подход се реализира на няколко равнища чрез специфични обучаващи техники – аналогизиране, метафоризиране, умствени представи и вътрешни визуализации, идентификация и въображаеми пътувания, символизиране; изработване на евристични схеми, моделиране, проектиране и екстраполиране; изработване на мандали; мултисензрно решаване на проблеми.

Методическа конкретизация за визуализиране

начална училищна възраст

От първите буквички на картинките по-долу можеш да образуваш нова дума. Нарисувай това, което се получава на празното място.

Балон **е**лха **б**алон **е**лха

бебе

Тук 5–6-годишните деца, без да е задължително да могат да пишат и да познават писмените белези на звуковете, могат да преминат от образ/в/образ, но пак чрез словото и много доброто вътрешно „спелуване“ и артикулиране. Визуализирането се съчетава с интерпретиране и разбиране чрез вътрешно говорене.

Методическа конкретизация за мандала

Мандалата е творческо равнище на схематизиране и представяне на индивидуалните умствени представи на учениците дори и в най-абсурдната им и предизвикателна перспектива. Равнището на събиране на рационалното и ирационалното, фантазното в тълкуването и представянето на обекта. *Мандалата винаги се разполага във вътрешността на кръг. Тя представлява цял един свят.* Мандалата се оказва *архетип,* който може да изразява едновременно космологически митологични и цивилозовани рационално-емоционални представи във всички култури и да е съответна на всички езици. Учениците могат да правят мандала на всеки изучаван обект, на самите себе си, на човека въобще, на всички светове.

Мандала – творчество и мъдрост

Нещо като цвете, нещо като нищо на света

Ще тръгнем към себе си от *Малкия принц*. Той успява да се върне дори и от Земята. А ти колко далеч си отишъл от себе си? Но няма да отговаряме на тези ужасни въпроси. Просто ще се върнем:

Първо, донеси снимки и рисунки на различни цветя и анализирай техния вид – цвят, големина, бодли, стойка, поведение, аромат; след това – техния характер.

Второ, нарисувай себе си като цвете (имаш ли бодли, листенца, цвят, …?). Ти какво показваш с тях? И какво не показваш?

Трето, **нарисувай своята мандала** – себе си като кръг, пълен с живот и образи.

Ето колко е просто да си в себе си!

"- За какво служат бодлите?

Щом веднъж зададеше някой въпрос, малкият принц не спираше да го повтаря. Аз бях раздразнен от болта на моя мотор и отговорих каквото ми хрумна:

- Бодлите не служат за нищо, цветята показват с тях само лошотията си!
- О!

След като помълча, той ми отвърна като оскърбен:

- Не ти **вярвам.** Цветята са слаби. Те са просто сърдечни. И правят каквото могат, за да се пазят. Те мислят, че са страшни с бодлите си."

Антоан дьо Сент-Екзюпери. *Малкият принц*

Как да стимулираме творческите мисловно-езиково-сензорни представи – евристични схеми, понятийни диаграми, мандали?

1. Учителят да посочи сензорни (перцептивни) източници на учениците.
2. Да се организира перцепцията – време, групово или индивидуално, във вътрешен план или ще се онагледява по някакъв начин, ще говорят ли, или ще мълчат учениците по време на изграждането на представите, ще се прави ли обобщаваща схема?
3. Да се оказва помощ в процеса на визуализация.

Холограмен (динамично моделиращ) подход и метод в обучението

Глобална идея – холограмност: динамика и взаимсвързаност /рефлексия – саморефлексия, самостоятелност – екипност, оценяване – самооценяване/

Така заявен чрез търсене/реализиране на динамика и взаимосвързаност, холограмният подход е един вид конкретизация и продължение на синергетизма в личностна проекция. Холограмният подход помага да реализираме *на практика в обучението идеята за динамиката в развитието на личността. От една страна,* учителят да долавя и се съобразява, да отчита модалностите в настроенията, способностите, състоянията на учениците, *а от друга страна, и по-важната,* да се формират умения у младите хора да разбират, отчитат и се съобразяват с промените и тенденциите в своето развитие като динамика – ритъм, интензитет, и тяхната обусловеност от различни, също динамични, външни и вътрешни фактори.

Педагогическа концепция – прогностична и проективна компетентност чрез индивидуални „претеглени“ избори

Изразява се в образователните цели за формиране на *проективни умения на личността на множествени равнища и в мрежа* – проектиране и планиране на личния жизнен път, на професионалния път, на социалния път, на личния живот, носъобразено и с отчитане на пътищата на останалите, с техните приоритети и ценности, с техните амбициии воля. Такъв тип холограмно динамично проектиране е предпоставено от *уменията за моделиране и симулиране, за екстраполиране и пред-виждане.*

Методическа конкретизация – упражнения за себепознание

Този тип конкретизаия е великолепна база за интегриране в обучението по всички предмети области на компонентите за себепознание, себеопределяне, изграждане на параметрите на *личностната идентичност – мирогледна, професионална, социална, интерперсонална.*

„**Квадратурата“ на моята индивидуалност** – „аз“ в моите очи, „аз“ през очите на другите.

Първо, „Аз през очите на другите“

1. Какви са моите силни страни според моите приятели? А кои слаби?
2. Според моите съученици – силни и слаби
3. Според моите родители – силни и слаби
4. Според моите близки – силни ислаби
5. Според моите учители – силни и слаби
6. *Нека включи значими за него хора*
7. На пръв поглед, какво би харесал в мен един непознат? ..... А какво не би харесал? .....

Второ, „Аз през собствените си очи“

1. Кои са най-силните ми страни според мен самия(ата)? А най-слабите ми?

Трето, „Моята снимка – нещо по средата“

Можеш да обобщиш силните и слабите си рискови страни – тези с най-висока честота.

Нека те бъдат **изходната лична себепредстава** – **„началният капитал“,** с която стартира работата ти за кариерно изграждане на самия–самата теб.

Регионален подход и краеведски метод в обучението

Глобална идея – глобализация чрез регионализация

Живеем в глобален свят на транснационални конакти и взаимодействия във всички аспекти, на свръх мобилност на информация, продукти, услуги, хора. Живеем в ситуации на свръхизменчивост на обстоятелства, условия, фактори. Живеем, като следствие, в ситуации на несигурност, риск и изненади. Постепенно, но твърде бързо, глобализацията и урбанизацията създават своята *балансираща тенденция на актуализиране на регионалното, на местното,* на общностната връзка, на фамилната връзка, подсилващи „везната“ на сигурността и устойчивостта на жизнената конфигурация. Задвижиха се обратните посоки на връщане от урбанизирания и свръхнаселен център към периферията и свободните

територии. Ето защо, можем да кажем, че *глобализацията се реализира чрез регионализация*. Това се проектира и в образованието – едни от неговите приоритети са формирането и активното упражняване на граждански умения и компетентности на хората в конкретната им жизнена среда; ангажирането на младите с настоящето и бъдещето на местната инфраструктура и общност.

Педагогическа концепция – интегрираща компетентност

Регионалната педагогика в международен план (www.crdp-reims.fr/Ressours/brochures/blphg/bul18/14.htm) определено си е извоювала място *сред политиките за младежта* (не само педагогически) в развитите държави и в диалога между тях. Определя се като *педагогическа концепция* **за** задвижване на модерен, комплексен и ефективен *механизъм за младите хора:*

- да развиват своето *познание* в регионална историко-културна перспектива;
- да формират и укрепват своето *самосъзнание* за личната си социо-икономическа и културна интеграция като един жив процес, *част от историческия процес на развитие на техния роден край – формиране на ценностно отношение към родния край като свързващо между патриотизъм към Родина и патриотизъм в планетарен мащаб;*
- чрез *силни връзки* с местните структури, институции, групи.

Тогава регионалната педагогика и регионалното образование могат да се реализират в *съдържателното си богатство: селищен живот* (градски паркове, музеи, бутици, улично изкуство, местни традиции и обичаи, фолклор); *земеделски живот; индустриален живот; артистичен свят; публичен живот* (общински, политически, граждански структури и движения). „Регионалното“ /местното, родното/ се превръща, изявява и вписва **като ценност** в изграждащата се ценностна система на младите хора – логичен механизъм за *реализиране на културната, гражданска, социалноинтегрираща мисии и задачи на съвременното образование.*

Българската регионална педагогика като краеведска, има своите традиции като краезнание в училище (и вън от него) като специфично обучение; възпитание в регионални (не само патриотични) ценности; съвкупността от всички местни училищни и образователни институционализирани политики; насочени към общокултурното, професионалното, гражданското формиране на личността за интегрирането ѝ в местния социокултурен контекст.

Методическа конкретизация насочва към:

- **съдържателно** обвързване на учебно-познавателните дейности и проекти с местните условия и социо-културен контекст;
- **методическо** включване на стажуване, доброволчество, менторство, демонстрации – активности, насочени към реално участие и трениране;
- **ресурсно разнообразие** като сътрудничество със социалните партньори – родители, специалисти, центрове и институции.

Експертен подход и метод в обучението

Глобална идея и педагогическа конепция „в едно“ - компетентностна диференциация и специализация

Очевидно, че в професионален смисъл „експерт“ не би било редно да се използва фриволно просто като добро познаване на нещо. Това е професионална функция от висш порядък, която съответно трябва да бъде подплатена с висша

компетентност (способност), легитимирана и делегирана от съответна инстанция и като компетенция (право и задължение да се осъществява).

Какво налага да се обоснове *експертната компетентност/компетенция на учителя* като негова професионална такава?

1. По отношение на **учебното съдържание и училищните учебници** – учителите реално оценяват и избират училищни учебници – **експерти на ниво практическа реализация на училищния учебник.** Като автори (съавтори) в създаването на училищни учебници и различни пособия, те са **експерти на ниво създаване и производство на училищния учебник.** Учителите действат като **експерти-оценители на национално ниво** в конкурсните процедури, организирани от МОМН.

2. По отношение на **методиката на преподаване** – с избора и авторството на методически пособия, с подготовката на талантливи ученици, с адаптирането на общите методики за работа с деца и младежи със специфични потребности.

3. По отношение на **извънучилищна и проектна дейност** – учителите вече са и ръководители, и оценители на проекти на регионално, нацинално, международни равнища.

4. По отношение на **взаимодействието с различни партньори и публики**.

Всъщност българският /и като цяло съвременният/ учител реализира експертна компетентност/компетенция във всички фази и нива от живота на училището и в процеса на обучение.

А **експертната компетентност на ученика?** Тя е изискуема най-малко по време на самооценяването и взаимното оценяване в процеса на обучение. Уменията за саморефлексия и самоуправление предполагат постепенно изграждана експертиза по отношение на себе си, на личните постижения и резултати, но също така и по отношение на постиженията и резултатите на другите. Това означава способност да се работи при *съблюдаване на определени и валидни за всички принципи, критерии и изисквания, а не само според личните желания и „потребности“ /с което се спекулира твърде много през последните години навсякъде в обществото, включително и в образованието/. Експертната компетентност,* независимо от предметната й специфика, означава *способност да се анализира и преценява обекта на експертизата от позицията на определени критерии, по обективни показатели и чрез обективни, валидни инструменти за съответните индикатори. Това я различава от личното мнение, от вкуса, от предпочитанията, от всеки друг вид оценка.* Експертната оценка е най-трудният вид оценка с оглед както на неизбежната „изкушеност“ и субективност на човешката природа, така и на преекспонираната „лична гледна точка“ днес. Ето защо, **равнището на „експерт“ е най-високо в определена професия** и към него се върви постепенно, с натрупване и защитаване на специфичен разнообразен опит, професионален капацитет и авторитет. Експертът не само се уважава, на него му се има доверие.

Трансверсалните умения да се действа и оценява човешката дейност, в това число и собствената, по определени обективни договорени критерии, започват да се изграждат и упражняват още в дома и в училище. Учителят стимулира развитието на експертизата на учениците като въвежда аргументирането и

израотването на позиции не само от лична гледна точка, а според норми и изисквания с по-висока степен на общност /група, организация, връстници, народност, човечество, закон и т.н./: „Харесва ми или не, но според по-широк контекст. Какво точно, защо /аргументи с по-висока степен на значимост/, примери /не просто от личния живот/; Как и какво бих променил/а/ аз? Моите конструктивни предложения.“

Трето

Индивидуалната учебна книга – Портфолио на... по..., инструмент и продукт

в рефлексивното обучение

Колкото и да са малки нашите ученици, те имат право, могат да разберат и трябва да знаят *критериите и показателите, по които ще се оценяват* техните работи. Имат право, могат и трябва да избират измежду различни варианти на дейност и да се опитват да преценяват своите избори. Имат право, могат и изработват устойчиви стандарти на поведение, когато оценяват връстниците си и биват оценявани от тях. *Съвременните учебници* и методическите помагала следва да включват степенувани задания по трудност и значимост; да представят критериите и показателите, на които трябва да отговарят крайните продукти; да предлагат опции за избор и на дейности, и на ресурси, и на време за реализация; да оставят недовършени теми и отговори; да дават възможност на ученика да ги доокомплектова и състави със своите авторски реквизити. Така Учебникът да предлага на учещия се да го трансформира в своя **индивидуална учебна книга – „Портфолио на... по....“**, включващ **следните основни компоненти като раздели:** информационни учебни ресурси, технологични указания за основните типове дейности: теоретическа разработка, есе, работа по проект; критерии и показатели по тях, авторски понятиен речник с ментални схеми-карти, ключови етюди-задания, Мандала, минианкета за обратна рефлексина връзка, творчески лични продукти **/по Рашева-Мерджанова, Я. Философия на образованието, проявена в академичен курс. Портфолио за философстващи любители на образованието., София, УИ, 2014/.**

Методически такова Портфолио се превръща в Навигатор на обучението, на личната дейност на ученика, на взаимодействието му с учител и съученици в качеството им на партньори. Делигира на първо място **изборност** на учениците по отношение на тип проблем; на използвани автори и инфрмационни ресурси; на използвани методи на работа, на продукти и форма на представяне на резултатите от работата си.

Но тъкмо тези **свобода и толерантност** се **превръщат в отговорности, които задвижват рефлексията, претеглянето и избора между различни варианти. Отговорност в:**

В информационно отношение за ползване на автентичните текстове и за самостоятелно разширяване на библиографската им култура /осигурява се от първи и втори модули на Портфолиото, както и от осми модул енциклопедията или речника по учебния предмет/.

В качествено отношение за съответствие с критериите и показателите на съответните ключови задания /те се представят със съответните пояснения от трети до шести модули/.

В организационно отношение за съгласуване и съблюдаване на общия график на дейности, за спазване на поетите ангажименти, срокове, презентиране /те се определят в режим на диалог и договаряне в групата и тук преподавателят има координираща роля/. Портфолиото ръководи самостоятелната работа на младите хора след и паралелно с учебните занятия. Продуктите от дейностите и етюдите се коментират и дискутират.

В диагностично отношение за конструктивно критично отношение и позиция за подобряване на съвместната работа и на целия курс/осигурява се с десетия последен модул на анкетата за обратна връзка/. **На персонално равнище** всички етюди от седми модул изискват саморефлексия, самооценка, съотнасяне със самия себе си.

В ценностно отношение етюдите провокират ценностен избор и самоопределяне на базата на анализ, разбиране и диалог с ценностите на Другите и с Другото светоусещане/мислене.

В гражданско поведенческо отношение заданията, независимо от пределно общите понятия и същности, водят като технология и стъпки към конкретни практически и житейски примери, образци, факти от обществения и от личния опит в сферата на образованието и като цяло.

В професионално отношение всички модули на портфолиото имат образователно съдържание, а етюдите ангажират и провокират професионалните позиции, намерения и решения на бъдещите специалисти да открият своето място, роля, мисия, точни отговорности в съотетната област. Така може да се реализира интегрираното професионално ориентиране в конкретната предметна методика.

В творческо отношение цялата структура на портфолиото и принципът на изборност-отговорност, режимът му на реализация чрез договореност и съгласуваност между преподавател и ученици, съдържанието на етюдите, личната енциклопедия по съответния учебен предмет /философия на образованието/, девети модул за Мандалата на образованието, стимулират и подкрепят креативност, творчество, асоциативност, синтетично рационално-интуитивно мислене и нестандартен подход младите хора.

Заключение

Социалните приоритети за развитие на обществата, образователните приоритети за формиране на водещи и базови компетентности на личността, заставят да промислим отново ядрото им като интегрирани и съгласувани подходи към младите хора, реализирани чрез взаимнопартниращи си екипи учители. Смятам, че исторически професията на обучаващия като *„моно“ специалист* или „сам срещу всички в класната стая“ изживява своето време и по *обективни исторически, и по субективни актуални причини.* Интеграцията между научното познание, живото сътрудничество между частните методики и между професионалистите учители са аргументите и непосредственият стимул за търсене

и опитване на нови варианти на основните компоненти на едно обучение от бъдещето:

- на интегрирани методически подходи в една **мета-методика на обучение** /Яна Рашева-Мерджанова, Базови методически подходи за трансверсални компетентности. С., 2014/;
- на компетентностно, а не информационно ориентирани **учебници – към Портфолио на ученика** /Яна Рашева-Мерджанова, Експертиза на училищния учебник. С., 2009/;
- на съответни синергични активности и дейности, осъществявани в **отворна учебна среда чрез законово регламентирана трансформация на класно-урочната система за организация на обучението** /Яна Рашева-Мерджанова, Маси и масово образование в глобална среда /в търсене на идентичност/. С., 2015/;
- на **активно творческо продуциране и самооценяване** от младите хора **като съавтори** на съдържателното, методическото, организационното, диагностичното равнище на реализация на процеса на обучение /Яна Рашева-Мерджанова, Философия на образованието, проявена в академичен курс. С., 2014/.

Т.е. – за търсене и опитване на мета-методика на обучение в трасформиращи се съвременен образователен контекст, класно-урочна система за организация на обучението и всичките му компоненти.

Професор доктор на педагогическите науки Яна Рашева-Мерджанова
СУ „Свети Климент Охридски“, ФП, Катедра Дидактика
Бул. Цар Освободител 15, етаж 3, каб. 57
София 1504

Тел. 0898 80 60 12 merdjanova@abv.bg

ПОДГОТОВКА МАГИСТРАНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Овчинникова А.Ж.
д. п. н., профессор, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского», г. Липецк, Россия

АННОТАЦИЯ

В статье по-новому раскрываются аспекты подготовки студентов в соответствие с федеральным государственным образовательным стандартом нового поколения, конкретизируется содержание их теоретической и практической подготовки, определяются алгоритмы методики, позволяющие наиболее эффективно осуществлять формирование теоретических, практических и исследовательских компетенций на основе сетевого взаимодействия. Статья предназначена для преподавателей, студентов и аспирантов.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: подготовки, государственный стандарт, студенты, теоретические и практические компетенции, научно-исследовательская деятельность, сетевое взаимодействие.

РЕЗЮМЕ

В статията се разкриват нови аспекти на подготовката на студенти в съответствие с федералните държавни образователни стандарти от ново поколение, конкретизира се съдържанието на тяхната теоретична и практическа подготовка, определят се методически алгоритми, даващи възможност най-ефективно да се осъществява формирането на теоретични, практически и изследователски компетенции върху основата на мрежовото взаимодействие. Статията е предназначена за преподаватели, студенти и докторанти.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: подготовка, държавен стандарт, студенти, теоретични и практически компетенции, научно-изследователска дейност, мрежово взаимодействие.

ABSTRACT

The article re-opens aspects of the preparation of students in accordance with the federal state educational standard of the new generation, specify the content of their theoretical and practical training, define algorithms techniques that enable the most effective formation of theoretical practical and research competencies based on network interaction. The article is intended for teachers, students and graduate students.
KEYWORDS: training, state standard, students, theoretical and practical competences, research activities, network vazaimovia.

Проблема подготовки магистрантов на современном этапе связана с модернизацией высшего образования, направленного на самореализацию личности и дистанционным управлением. Эти аспекты обусловлены тем, что в высшей школе наблюдается явный разрыв между современными требованиями к содержанию и результатам подготовки и сложившейся системой образования. Социологический анализ, проведённый со 250 респондентами г. Липецка, показал, что 52,8% магистрантов личностную самореализацию связывают с профессиональной деятельностью; 47,2% – учителей начальной школы, в основном, испытывают

затруднения при выполнении заданий, требующих самостоятельного решения поставленной проблемы в начальной школе. Возникает потребность в углубленной профессионально-ориентированной подготовке магистрантов в соответствии с потребностями общества. Ряд вузов, в том числе ЛГПУ имени. П.П. Семенова-Тян-Шанского, использует проектируемую модель педагогического образования, включающую в себя разработку и апробацию новых модулей основной профессиональной образовательной программы магистратуры в рамках укрупненной группы специальностей на основе организации сетевого взаимодействия образовательных организаций. Реализация данной модели связана с необходимостью подготовки конкурентноспособных учителей начальных классов. Это требует обеспечение высокого качества педагогического образования. Таким образом, проблема совершенствования подготовки магистрантов является актуальной и важной.

Целью данной статьи является раскрытие основных этапов подготовки студентов к профессиональной деятельности в начальной школе. Её достижение осуществляется на основе постановки и решения ***проблемных вопросов:***

1. Какое содержание теоретической подготовки магистрантов должно обеспечить высокое качество профессионального образования?

2. Каковы на алгоритмы методики подготовки студентов, позволяющие наиболее эффективно реализовать их?

Решение данных проблемных вопросов связано со следующими ***задачами***:

1. Улучшение профессиональной подготовки магистрантов в процессе организации модульной системы образования.

2. Совершенствование теоретического и практического содержания подготовки студентов.

3. Формирование исследовательских компетенций, обеспечивающих возможность осуществлять профессиональное развитие на основе проводимых мини-исследований, и рефлексии полученных результатов.

4. Усиление практической подготовки студентов к профессиональной деятельности в начальной школе.

5. Усиление их практической подготовки на основе сетевого взаимодействия общего и высшего образования, то есть, школьно-университетское партнерство.

Решение ***первой и второй задач,*** связанных с ***первым проблемным вопросом,*** осуществляется на основе перехода к модульной структуре организации учебного процесса в соответствие с последовательностью учебных дисциплин, объединённых в тематические целостные разделы или блоки. Модуль является теоретико практической единицей, нацеленной на формирование определённых профессиональных компетенций, соответствующих стандарту педагога начальных классов.

Модуль имеет следующую ***структуру***:

1. Дисциплины: общенаучного и профессионального циклов, базовой и вариативной частей, дисциплины по выбору.
2. НИРС
3. Встроенные практики.

3. Фонд оценочных средств.

В экспериментальной программе представлено шесть модулей. К ним относятся:

Модуль 1. «Основы современной системы начального общего образования»;

Модуль 2 «Методы и технологии организации учебно-воспитательного процесса в начальной школе»;

Модуль 3 «Индивидуализация и дифференциация учебно-воспитательной работы с детьми разных категорий»;

Модуль 4. «Проектирование и сценирование развивающих занятий в начальной школе»;

Модуль 5 «Оценка и мониторинг основных образовательных результатов обучающихся в начальной школе»;

М.6 «Основы научно-исследовательской работы психолого-педагогического направления». Нами реализованы модуль 2 и модуль 6.

Каждый модуль представлен базовыми профессиональными, психолого-педагогическими компетентностями и компетенциями ФГОС нового поколения, трудовыми функциями и трудовыми действиями, которыми должен овладеть магистрант в различных видах деятельности.

Решение ***второго проблемного вопроса*** связано с анализом теоретического содержания подготовки магистрантов, которое включает дисциплины базовой («*Современные проблемы науки и образования», «Инновационные процессы в образовании» «Методология и методы научного познания*»), вариативной («*Организация научно-методической деятельности учителя начальных классов» «Мониторинг основных образовательных результатов обучающихся в начальной школе»*) частей и практики: («*Психология и педагогика профессионального образования», «Методика организации опытно-экспериментальной работы*»).

Реализация базовой и вариативной частей организации образования опирается на деятельностный (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн) и компетентностный (А.Г. Асмолов, А.А. Вербицкий, В.Д. Шадриков) подходы.
В каждом семестре происходит углубление содержания изучаемых компетенций, целевых ориентаций дисциплины, видов деятельности, научно-исследовательской работы с учётом основных положений и принципов данных подходов.

Так компетенция – *готовность использовать современные научные методы для решения исследовательских проблем* (ПК-36) – предусматривает изучение теоретического материала, связанного с технологией планирования и проведения эмпирического исследования, со стратегией определения параметров эмпирического исследования, его диагностики. Базовые принципы отбора качественного методического инструментария включают в себя валидность и надежность методик, соотнесение их целевого назначения с задачами исследования. Практическая реализация теоретических положений состоит в использовании трудовых функций и трудовых действий. Такой подход позволяет реализовывать такие формы как деловые игры, тренинги, проекты, проблемно-тематические форумы, вебинары, контрольно-рефлексивный анализ, брейнстромлинг (мозговой штурм). В практической деятельности студентов

используются следующие задания: разработать диагностический инструментарий (критерий, показатели, диагностические методики к одному из показателей, баллы по определению уровней сформированности компетенций) по проблеме магистерской диссертации; подобрать ситуативные задачи по проблеме исследования (кейсы)

Учебная деятельность магистрантов при формировании данной компетенции включает в себя обсуждение проблем, встречающихся в образовательном пространстве начальной школы по вопросам обучения и развития младших школьников (работа в фокус-группах); подготовка конспектов уроков или внеклассных мероприятий по теме исследования; составление профессиограммы учителя начальных классов (В.А. Сластенин) [2].

Решение ***третьей задачи*** связано с формированием исследовательских компетенций, обеспечивающих возможность осуществлять профессиональное развитие на основе проводимых мини-исследований, и рефлексии полученных результатов. Рефлексивно-исследовательская и творческая виды деятельности обучающихся связаны с применением таких форм и методов, как проектная деятельность учителей и учащихся, связанная с любимыми животными детей, с родовым древом, с музейной педагогикой; кейс-метод по использованию воспитательных ситуаций в начальной школе; подготовка докладов на конференцию по теме исследования и др.

Существенное место занимает популяризация российского образования за рубежом, осуществляемая в совместной русско-болгарской исследовательской деятельности студентов и преподавателей, осуществляемая при проведении совместных конференций, круглых столов (в частности, «Гносеологические основы образования, посвященной памяти С.П. Баранова»). Положительные результаты даёт организация совместных дискуссионных площадок и обсуждение преподавателями и магистрантами совместных вопросов на докторской сессии в Юго-западном университете имени Н. Рильского, проведение совместных мастер-классов.

Оценка сформированных компетенций в соответствии с профессиональным стандартом педагога осуществляется на основе оценочных средств текущей, промежуточной и итоговой аттестаций, разработанной преподавателями. Этот процесс реализуется через: использование инструментов оценки сформированных компетенций в соответствии с профессиональным стандартом педагога (формирующее, накопительное, оценивание). Оно может быть выполнено в таких формах как портфолио, экзамен, тестирование, решение кейсов, балльно-рейтинговая система, привлечение независимых экспертов к оценке. Изменяются и требования к итоговой аттестации. Оценка сформированности профессиональных компетенций осуществляется центром компьютерно-измерительных оценок с помощью кейсов и тестов. Но инструментарий ещё нуждается в доработке. Магистранты не всегда могут распределить время, отведенное на каждое задание.

Решение ***четвёртой задачи*** связано с появлением новых видов практик (внешних, внутренних, производственных, научно-исследовательских, встроенных концентрических), которые проводятся на базе образовательных организаций, начиная со второго семестра. Они носят активный характер, направлены на

систематизацию личностного опыта и реализацию индивидуальных образовательных маршрутов магистрантов под руководством супервизоров. Практики ориентированы на формирование профессиональных действий педагога. Так встроенная практика реализуется без отрыва от теоретического обучения, как правило, один-два дня в неделю в школе и предполагает практические наблюдения магистрантов, выполнение ими творческих заданий по изучаемым учебным дисциплинам, самостоятельную педагогическую деятельность и её рефлексию. Учебная, практическая и самостоятельная работа студентов опосредованы научно-исследовательской работой студентов (НИРС). Концентрированная практика связана формированием необходимых умений, позволяющих апробировать профессиональные действия в условиях супервизии.

В ЛГПУ имени П.П. Семенова-Тян-Шанского и ЕГУ им. И.А. Бунина практики проходят на стажировочной площадке МБОУ СОШ «Солидарность» и МБОУ СОШ № 24 имени М.Б. Раковского г. Липецка.

К ним предъявляются следующие требования:

1) наличие образовательной модели, связанной с одарённостью детей, органов самоуправления; действующей государственной лицензии на право ведения образовательной деятельности;

2) высокий профессиональным уровень учителей, имеющих первую или высшую квалификационную категорию);

3) благоприятный психологический климат в коллективе;

4) наличие методических объединений по начальному образованию; наличие материально-технической базы, соответствующей современным требованиям.

Стажировочная площадка реализуется в соответствии с утвержденным планом-графиком выполнения работ, который составляется на время освоения магистрантами модулей образовательной программы.

К магистрантам прикрепляется супервизор (англ. supervisor буквально «надсмотрщик»), то есть, наставник из числа опытных школьных учителей, а супервизия представляет собой систему профессиональной поддержки. Основными функциями супервизий являются образовательная, поддерживающая; консультирующая, оценочная, административная [1] . Она осуществляется на основе договора о сетевом взаимодействии вуз-школа, в котором определяется функционал супервизора, порядок и величина оплаты его труда, которая зависит от трудовых действий, формируемых под его руководством.

Решение ***пятой задачи*** – усиление практической подготовки магистрантов осуществляется на основе организации ***сетевого взаимодействия***, предусматривающего сочетание очных и дистанционных форм, теоретического и практического обучения.

Сеть – это совокупность организаций, имеющих общие цели, ресурсы для их достижения и единый центр координации их деятельности.

В соответствие с Указом Президента РФ № 204 от 07.05.2018 г. «О национальных целях и стратегических задачах развития РФ на период до 2024 года» организация сетевого взаимодействия осуществляется на основе очных и дистанционных форм обучения, создания информсреды и личные информационные

пространства магистрантов, в которых представлен план, ход, результаты практической деятельности. Возникает открытый доступ в пространство всех участников образовательного процесса – куратора в вузе, учителей, супервизоров, магистрантов (*имеющих логин и пароль*). Каждый участник получает возможность разместить в форуме комментарии, обсудить возникающие проблемы. Возникает открытое самоорганизующееся сообщество; пространство становится местом их встречи; накапливается разнообразный опыт, который становится доступным другим участникам сетевого взаимодействия, происходит взаимообогащение магистрантов; эффективно реализуются рефлексивно-оценочные процедуры благодаря тому, что деятельность магистранта на практике оценивают кураторы, сами студенты, супервизоры. Студенты печатают свои результаты, полученные во время прохождения практик в наукометрической базе РИНЦ.

Таким образом, школа становится сетевым партнёром вуза.

Исходя из выше изложенного, выделяются следующие характеристики сетевого взаимодействия: *объединяющая цель,* основанная, на заинтересованности участников в использовании совместных статусных, материальных, маркетинговых и информационных ресурсов сети; *множественность уровней взаимодействия*; *добровольность связей; взаимная совместная ответственность* за деятельность и ее результаты; *множественность лидеров,* определяемая необходимым для работы ресурсом (включая знания, навыки работы и т.п.); *широкая специализация участников* образовательного процесса.

Таким образом подготовка магистрантов предусматривает существенное изменение содержания теоретической и исследовательской подготовки благодаря усилению практико-ориентированной направленности во взаимопроникающих форматах подготовки. В вузе это процесс осуществляется на лекциях, семинарских и практических занятий; научно-практических семинаров и конференций с участием ученых, преподавателей, работодателей и учителей-практиков. В инфорсреде эти занятия и самостоятельная работа проходят в вебинарах, Moodle и др. На базе школ реализуется прохождение различных видов практик, выполнение лабораторных и аналитических работ, подготовка и реализация проектов, выполнение научно-исследовательских заданий.

Анализ результатов исследования показал, что в процессе такой работы

- происходит осознание понятия образовательный модуль, реализуется переход образования к модульной системе. Программы модулей носят временной характер, создавая преемственность усвоения компетенций и трудовых функций от семестра в семестр, они выстроены блоками;
- осуществляется расширение практик, обеспечивающих эффективность формирования профессиональных и исследовательских компетенций.
- используется сетевое взаимодействие внедрения разработанных модули в практику школы, что обеспечивает мобильность всех участников образовательного процесса;
- появляются способы определения компетенций, содержащихся в ФГОС последнего поколения, и проверка образовательных результатов с помощью трудовых функций, которые, преобразуются в трудовые действия, соотносящиеся с компетенциями;

• разрабатываются и внедряются в образовательный процесс новые формы (прошла их частичная апробация), вводятся в практику новые процедуры оценивания;

• программы разработанных модулей содержат небольшой перечень самых важных, проверяемых образовательных результатов, описанных в однозначных терминах, что позволяет подобрать формы учебных занятий, которые обеспечивают достижение этих результатов.

В тоже время ряд проблем оказались частично решенными или нерешенными. К ним относятся:

• неопределённость ситуации с будущим учреждений среднего специального образования, традиционное отношение к ним со стороны вузов затрудняет включение педагогических колледжей в состав сетей, реализующих программы подготовки учителей;

• нет чётких различий в подготовке прикладного и академического бакалавриата и профессионально магистратуры;

• не разработана система работы кафедр методики в базовых школах, которые не проявляют интереса в наличие преподавателей университета и магистрантов в школе. Преподаватели вузов не всегда могут заинтересовать учителей школы;

• не разработано содержание работы исследовательских центров с магистрантами и школой.

Литература

[1] Землянская, Е.Н. Супервизия начинающего учителя как механизм реализации дидактической системы оригинал-модель / Е.Н. Землянская// Гносеологические основы образования / Отв. ред. А.Ж. Овчинникова. – Елец, 2015. – С. 36-42 .

[2] Сластёнин В.А. Педагогика / В.А. Сластёнин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.

ВОСПИТАНИЕ ОСНОВ НРАВСТВЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ МУЗЕЙНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Овчинникова А.Ж.[a], Козуб М.В. [b] , Иванищева В.Ж. [c]

[a] д. п. н., профессор кафедры начального образования, Липецкий государственный педагогический университет имени. П.П. Семенова-Тян-Шанского», г. Липецк, Россия

[b] к.п.н., доцент, зам директора психологии и образования ЛГПУ им. П.П. Семенова-Тян-Шанского.

[c] к. п. н, директор МБОВУ СОШ № 24 им. М.Б. Раковского г. Липецк

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются особенности нравственного воспитания школьников средствами музейной педагогики; характеризуются ключевые понятия данного феномена, определяются базовые нравственные ценности учащихся, раскрываются основные направления музейной педагогики в общеобразовательной школе. Статья предназначена для преподавателей, студентов и работников образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: нравственное воспитание, учащиеся, музейная педагогика, основные направления работы.

РЕЗЮМЕ

В статията се разкриват особености на нравственото възпитание на учениците със средствата на музейната педагогика; характеризират се ключовите понятия, свързани с този феномен, определят се базовите нравствени ценности на учениците, очертават се основните направления на музейната педагогика в общообразователното училище. Статията е предназначена за преподаватели, студенти и работещи в системата на образованието.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: нравствено възпитание, учащи се, музейна педагогика, основни насоки на работа.

ABSTRACT

The article reveals the peculiarities of moral education of schoolchildren by means of museum pedagogy; the key concepts of this phenomenon are characterized, the basic moral values of students are defined, the main areas of museum pedagogy in the comprehensive school are revealed. The article is intended for teachers, students and educators.

KEYWORDS: moral education, students, museum pedagogy, basic areas of work.

Проблема воспитания нравственности у младших школьников является одной из сложных и противоречивых задач общества, от решения которой зависит формирование гражданина, патриота своей Родины. В «Концепции духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России» в качестве национальных интересов в духовной сфере провозглашено сохранение и укрепление нравственных ценностей общества, традиций патриотизма и гуманизма, культурного и научного потенциала страны. Всё это требует совершенствования содержания программ, в соответствии с Концепцией и Федеральным государственным стандартом нового поколения.

Методологической основой воспитания нравственности является **этика** «(греч. ethiká, от ethikós – касающийся нравственности, выражающий нравственные убеждения, ethos — привычка, обыкновение, нрав), которая «рассматривается как философская наука, объектом изучения которой является мораль, нравственность как форма общественного сознания» [3]. Этика предполагает осмысление общечеловеческого опыта, нравственных и вечных вопросов бытия, моральных ценностей и позволяет преобразовывать этические знания в личностные смыслы собственной жизнедеятельности учащихся.

Основной категорией этики является ***нравственность*** (от лат. moralis – мораль). Она даёт качественную характеристику личности. Это внутренне принятая общественная мораль, регулирующая индивидуальное поведение человека и опирающаяся на мировоззренческие убеждения и совесть личности. По мнению Л.А. Григорович, нравственность – это личностная характеристика, объединяющая такие качества и свойства, как доброта, порядочность, дисциплинированность, коллективизм [1]. Она представляет собой устойчивость положительных привычек и привычных норм поведения, отражает культуру отношений и общения в условиях здорового детского коллектива. О нравственной воспитанности говорит также наличие у школьника способности осуществлять нравственно-волевой контроль и самоконтроль, регуляцию поведения. Она характеризуется зрелостью нравственного сознания: моральной образованностью, способностью анализировать, судить о явлениях жизни с позиций нравственного идеала, давать им самостоятельную оценку.

В «Концепции духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России» нравственность определяют следующие базовые национальные ценности:

• ***патриотизм*** – любовь к России, к своему народу, к своей малой родине, служение Отечеству;

• ***социальная солидарность*** – свобода личная и национальная, доверие к людям, институтам государства и гражданского общества, справедливость, милосердие, честь, достоинство;

• ***гражданственность*** – служение Отечеству, правовое государство, гражданское общество, закон и правопорядок, поликультурный мир, свобода совести и вероисповедания;

• ***семья*** — любовь и верность, здоровье, достаток, уважение к родителям, забота о старших и младших, забота о продолжении рода;

• ***труд и творчество*** – уважение к труду, творчество и созидание, целеустремлённость и настойчивость;

• ***традиционные российские религии*** – представления о вере, духовности, религиозной жизни человека, ценности религиозного мировоззрения, толерантности, формируемые на основе межконфессионального диалога;

• ***искусство и литература*** – духовный мир человека, нравственный выбор, смысл жизни, этическое развитие;

• ***природа*** — экологическое сознание [2].

Другим основным понятием нравственности является ***духовность***. В религиозном понимании она рассматривается, как: а) причастность человека к

Духу, Святому, б) мера приближения человека к Богу. В педагогике духовность связывается со стремлением человека к совершенству, к душевности, нравственности, добродетельности. Источником духовности служат нравственные идеалы личности школьника.

В отличие от духовности***, мораль*** определяется как сумма правил, требований, норм, регулирующих взаимодействия между людьми, их отношение к вещам и явлениям реального мира. Мораль определяется через ***нравственные нормы***, то есть правила, требования, определяющие, как ученик должен поступить в конкретной ситуации, побуждая его к определённым поступкам и действиям, или предостерегающая от них.

Данные категории взаимосвязаны между собой и находятся в едином семантическом пространстве.

Основными ориентирами воспитания нравственности у младших школьников являются следующие понятия: *гуманизм, ответственность, совестливость, чувство собственного достоинства, гражданственность*.

Ведущую роль в теоретическом осмыслении и практическом воплощении идей воспитания нравственности учащихся играют идеи С.А. Шмакова, который является одним из крупнейших отечественных специалистов в области воспитания детей и молодёжи. Его заслуга – это создание такого воспитательного пространства, попадая в которое, учащийся обретает новую систему ценностей, мотивов, интересов.

Разрабатывая концепцию воспитания нравственности в досуговой деятельности в МБОУ СОШ № 24 им. М.Б. Раковского, учёный делает акцент на развитии у подрастающего поколения гражданственности и патриотизма, как важнейших духовно-нравственных и социальных ценностей.

Данная концепция реализуется в следующих направлениях:

- воспитывающие условия внутренней среды (психологический климат жизни коллектива, правила-законы, обычаи-заповеди-традиции, активная помощь-реабилитация и др.) и внешней среды школы (образовательно-развивающей, игро-досуговой, экологической, эстетической и др.);
- организация жизни учащихся в школе (комфортный режим, быт, питание, говорящие перемены, отдых);
- организация разнообразной многоролевой, педагогизированной, развивающей деятельности, соответствующей особенностям и интересам учащихся, признание права ребенка на выбор деятельности [4; 5; 6].

Она включает в себя объединение мелких воспитательных дел и мероприятий в более крупные циклы ключевых дел, реализацию тематических программ, социально-педагогических проектов. С.А. Шмаков доказал, что целесообразность создания нравственной системы воспитания заключается в том, что:

- данный процесс носит системный характер, обеспечивающий взаимосвязь всех компонентов педагогического процесса, на высоком уровне нравственности;
- создание системы, включающей в себя освоенную коллективом школы социальную и природную среду, позволяющую расширить диапазон возможностей воспитательного воздействия на личность школьника;

- формирование традиций;
- при построении воспитательной системы специально моделируются и создаются условия для самореализации и самоутверждения личности учащегося, учителя, родителя, что способствует их творческому самовыражению и росту, проявлению неповторимой индивидуальности, гуманизации деловых и межличностных отношений в коллективе
- ориентация воспитательной системы на успех [4].

В настоящее время идеи С.А. Шмакова получают дальнейшее развитие в организации досугового пространства младшими школьников средствами музейной педагогики, являющейся той уникальной средой, которая особыми средствами воспитывает у учащихся гражданско-патриотические качества, чувства любви к Отчизне, уважение к опыту предыдущих поколений. Они легли в основу стратегии фонда «Социально-духовное развитие».

Покажем реализацию идей нравственного воспитания личности С.А

Музейная педагогика в школе № 24 им. М.Б. Раковского реализуется в работе музея имени С.А. Шмакова и М.Б. Раковского. В музее используются эффективные формы организации досуговой деятельности детей, благодаря чему учащиеся не только получают углубленные знания о деятельности С.А. Шмакова и М.Б. Раковского, но и вовлекаются в поисковую деятельность. Поэтому музейная педагогика приобретает особое значение в формировании личности школьника. В музее изучаются биографии С.А. Шмакова, М.Б. Раковского, выявляются новые факты их педагогической деятельности, устанавливаются контакты с друзьями, соратниками, единомышленниками. Всё это развивает инициативу, общественную активность, самостоятельную творческую деятельность учащихся.

Музейная педагогика решает следующие задачи:

- воспитание у учащихся патриотизма, бережного отношения к традициям, культуре и истории своей страны, города и школы;
- проведение традиционных мероприятий, посвящённых С.А. Шмакову и М.Б. Раковскому;
- систематизация и пополнение музейного фонда; взаимодействие с ветеранскими и общественными объединениями.

В школе существует Совет музея, который разрабатывает план работы, осуществляет подготовку экскурсоводов, организует мероприятия, проводит активную экскурсионно-массовую работу с учащимися и студентами ЛГПУ. В школе часто организуются экскурсии, проходят музейные уроки, традиционные мероприятия, посвящённые С.А. Шмакову и М.Б. Раковскому, интегрированные занятия, проводятся игры, разработанные С.А. Шмаковым, осуществляется коллективная творческая деятельность школьников, происходит развитие самоуправления.

Особое внимание в воспитании нравственности младших школьников уделяется научно-исследовательской деятельности с использованием ИКТ, которая позволяет организовать научную работу школьников и педагогов, укрепить связи с родительской общественностью, ЛГПУ, городскими библиотеками им. И.А. Бунина, им М.В. Водопьянова, областной писательской организацией.

Музейная педагогика, являясь средством организации воспитательной досуговой среды, основывается на комплексном подходе, который предполагает:

- крупные воспитательные блоки, включающие себя такие направления, как: учение, общение, досуг, здоровье;

- тематические программы: «Одаренные дети»;

- социально-педагогические акции и проекты: «Чистый город», «Покорми птиц зимой», «Бессмертный полк», «День памяти С. Ситникова», «Мы помним!», «Протяни руку помощи» и др.);

- цикл ключевых школьных дел, которые были сформированы на традициях школы.

Музей постоянно пополняется новыми экспонатами: газетными статьями, стихами, воспоминаниями друзей и соратников, письмами, электронными книгами, фотографиями. Таким образом осуществляется систематизация фондов музея, обновление экспозиций. Важно, что сами школьники принимают активное участие в проведении общешкольных мероприятий, классных часов, обучении дублёров, педагогических чтениях. В результате такой работы возникает тесное взаимодействие учащихся с родителями, учителями, ветеранами педагогического труда, формируется гордость за выдающихся педагогов.

Актуальными являются интегрированные проекты С.А. Шмакова, направленные на воспитание чувств социальной причастности к различным событиям. Они учат детей творить добро, любить мир и себя в этом мире. Идеи С.А. Шмакова реализуются также за пределами школы в социальных партнёрствах с Центром патриотического воспитания Липецкой области (проведение «Дней памяти», «Уроков мужества», в участии в митингах, конкурсах патриотической направленности); в работе с экологическим центром «Экосфера»; в акциях «Чистый город», связанных с уборкой территории Быханова сада, очищением берегов реки Воронеж, школы; в организации добровольческого отряда; в участии в форумах; в сотрудничестве с городским домом творчества им С.А. Шмакова; в участии в муниципальных конкурсах, в работе лидеров ученического самоуправления.

Двадцать лет С.А. Шмаков вёл эксперимент в 24 школе по организации досуговой деятельности школьника, по работе с педагогическими классами. Отголосками тех лет являются ежегодно проводимые традиционные мероприятия, самые значимые из которых: межпредметные методические недели, школьный конкурс «Моя будущая профессия – учитель!», «Дни самоуправления», «День пятиклассника», месячники, посвященные С.А. Шмакову и М.Б. Раковскому и т.д. Эти мероприятия раскрывают основные направления музейной педагогики.

В школе работает творческих коллектив педагогов, который представляет собой содружество опытных, умудрённых опытом педагогов и молодых, творческих учителей, что позволяет проводить воспитательную работу на высоком методическом уровне.

Сохранение традиций, заложенных С.А. Шмаковым, связаны с тем, что 30% родителей когда-то сами закончили 24 школу и привели в неё своих детей и внуков. Самые активные родители вошли в Совет родительской общественности школы, Управляющий совет. Они активно участвуют в школьной жизни, помогают педагогическому коллективу решить вопросы, важные для школы, принимают

участие в благотворительных мероприятиях, в уборке территории школы, в городских конкурсах родительских инициатив (проекты «Наш общий дом», «Управляющий совет года»).

Особое внимание в воспитании нравственности детей уделяется игре, которую С.А. Шмаков рекомендует использовать в следующих случаях:

- для освоения мировоззренческих, нравственных и эстетических понятий;
- как элемент более обширной воспитательной технологии; •
- в качестве воспитательного мероприятия или его части (введения, объяснения, закрепления, упражнения, контроля);
- как форма внеклассной работы по нравственному воспитанию (игры типа «Зарница».

Технология игры опосредовано воздействует на скрытые нравственные возможности школьников своими правилами, структурой, методами и формами. Нравственное воспитание в игре тем результативнее, чем увлекательнее она сама.

Особое значение имеют стихи и песни, написанные выдающимся педагогом, в которых чётко прослеживается нравственная позиция.

Таким образом, воспитание нравственности средствами музейной педагогики в 24 школе им. М.Б. Раковского, основывается на основных идеях С.А. Шмакова и является эффективной

Литература

[1] Григорович Л.А. Педагогика и психология Л.А Григорович, Т.Д. Марцинсковская. – М.: Гардарики, 2003.– 480 с.
[2] Данилюк А.Я., Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России: учеб. Пособие /А.Я. Данилюк, А.М. Кондаков, В.А. Тишков. – М., 2010.
[3] Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 4 изд. доп./ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.:Азбуковник,1999.– 944 с.
[4] Сталь Шмаков: Избранные сочинения. Научные труды. /Отв. ред. Л.П. Шопина. – Липецк, 209. – 623 с.
[5] Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры: монография / С. А. Шмаков. - М. : Новая школа, 1994. – 239 с.
[6] Шмаков С.А. Её Величество – Игра: Забавы, потехи, розыгрыши для детей, родителей, воспитателей / С. А. Шмаков. - М.: МИП NB Магистр", 1992. - 160 с.

НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА АВАНГАРДНОЙ МУЗЫКИ

Лазарева М.В. [a] , Б.Н. Лазарев [b]
[a] *д. п. н., профессор*
[b] *к. п. н., доцент, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, г. Липецк, Россия*

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются особенности восприятия художественного образа в произведениях авангардного стиля, описывается его влияние на нравственное становление личности студента; раскрываются основные положения интегрированного подхода и модель восприятия студентами авангардной музыки. Статья предназначена для преподавателей, аспирантов, студентов и учителей музыки и культурологии.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: восприятие, художественный образ, авангардный стиль в музыке, нравственное воспитание, студент.

РЕЗЮМЕ

В статията се разкриват особеностите на възприемането на художествени образи в произведения с авангарден стил, описва се неговото въздействие върху нравственото изграждане на студентската личност; разкриват се основни положения на интегрирания подход и модела на възприемане от студентите на авангардна музика. Статията е предназначена за преподаватели, аспиранти, студенти и учители по музика и културология.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: възприемане, художествен образ, авангарден стил в музиката, нравствено възпитание, студент.

ABSTRACT

The article reveals the peculiarities of the perception of the artistic image in the works of avant-garde style, describes its influence on the moral formation of the student's personality; the main provisions of the integrated approach and the model of students' perception of avant-garde music are revealed. The article is intended for teachers, graduate students, students and teachers of music and cultural studies.
KEYWORDS: perception, artistic image, avant-garde style in music, moral education, student.

Качественные изменениями в высшей школе определяют актуальность универсального культуросообразного образования студентов, в котором большое значение отводится нравственному воспитанию студентов, как целенаправленному процессу формирования у них нравственного сознания, нравственных чувств и поведения в соответствии с идеалами и принципами морали.

Неотъемлемой частью нравственного воспитания студентов является музыка авангардного стиля, отражающая противоречия человека постмодернистского общества. Разнообразная по своим стилевым установкам, она формирует независимость мышления личности, уважение всех точек зрения, оригинальность творческого самовыражения, обогащает духовный мир. В связи с

этим, несомненно, важным представляется подготовка студентов к пониманию музыкального языка в произведениях авангардного стиля.

Понимание художественного образа тесно связано с восприятием музыки, потому, как невозможно понять музыкальный язык, не умея воспринимать музыку. В зарубежных и отечественных исследованиях акцентируется внимание на том, что восприятие музыки позволяет отразить основные черты личности студента, индивидуальность, мировоззрение, творчество (Л.С. Выготский, В.В. Медушевский, Е.В. Назайкинский, С.Л. Рубинштейн, и др.), которое способствует его самовыражению и самореализации.

Выступая фактором развития личности студента, его нравственного воспитания, восприятие способствует накоплению тезауруса (опыта знаний, закрепленных в познавательной духовно-нравственной, идейно-смысловой направленности творческой деятельности). У студентов, с одной стороны, есть определенный слушательский опыт, относительная сформированность вкусовых предпочтений, с другой стороны, способность постигать новое, непознанное, расширять свое понимание музыкального языка через знакомство с произведениями авангардного стиля.

В философской и психолого-педагогической литературе понятие «восприятие» имеет несколько трактовок: а) как протекающее во времени специфическое отражение человеком действительности, музыкальных произведений, имеющих эстетическую ценность (В.В. Ванслов, М.С. Каган), б) как особая способность ощущать выразительность музыки (А.Ф. Лосев, Л.П. Печко), в) как художественное творчество, вид эстетической деятельности, выражающийся в целостном восприятии музыки. Все исследования, посвященные изучению восприятия, условно можно разделить на следующие группы: а) исследователи (В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеряков, С.Л. Рубинштейн и др.), рассматривающие восприятие как чувственно-наглядный образ; б) исследователи, рассматривающие восприятие с позиции деятельности, как разновидность познавательной деятельности (А.В. Запорожец, Л.А. Венгер и др.); в) исследователи, рассматривающие восприятие, как творческий процесс построения образа (М. Вертгеймер и др.); г) исследователи, рассматривающие восприятие, как активный процесс потока новой информации (Р. Арнхейм и др.); исследователи, рассматривающие восприятие, как переработку информации (Д. Гибсон и др.). Для нашего исследования, связанного со спецификой музыкального восприятия, интерес представляет первая группа учёных. В психологическом словаре под *восприятием* понимается «субъективный образ предмета, явления или процесса, непосредственно воздействующего на анализатор или процесс формирования этого образа» [5, с. 56].

Таким образом многие ученые рассматривают восприятие как процесс обработки чувственных данных, полагая, что сначала возникает ощущение, затем восприятие и в конечном итоге – знание, то есть наблюдается постепенный переход от низших психологических процессов к высшим, как фильтрация чувственных данных и их организация (М.М. Бахтин, Ю.Б. Борев, В.В. Ванслов, А.Ф. Лосев и др.).

Опираясь на данные точки зрения, под ***восприятием музыки авангардного стиля*** *нами понимается такой образ, на основе которого оцениваются с позиций выразительного некоторые свойства, стороны и признаки авангардной музыки, являющиеся источником понимания музыкального произведения и субъективного отношения студентов к музыке.* По сути своей восприятие музыки авангардного стиля выступает как сложный художественно-познавательный нравственный акт, возникающий в процессе освоения человеком музыкального искусства.

В музыковедческой и психологической литературе *восприятие музыки* часто отождествляется с *музыкальным восприятием*, однако первое понятие более широкое и включает в себя второе. По мнению Е.В. Назайкинского, понятие восприятие музыки более соответствует психологической традиции и отражает ситуацию, когда субъектом действия является человек с нормальным слухом, а воздействующим объектом – акустические сигналы. Музыкальное же восприятие направлено на постижение и осмысление тех знаний, которыми обладает субъект [4]. С одной точки зрения, отмечает Д.С. Гинзбург, восприятие рассматривается как процесс, протекающий параллельно с развитием музыкального произведения, с другой – как многократное соприкосновение с произведением, с третьей – как процесс углубления своего понимания произведения в результате постоянного осмысления, творческой работы [2].

Восприятие музыки авангардного стиля как компонент музыкальной художественной культуры тесно связано с художественным восприятием. И.В. Гёте выделяет три типа художественного восприятия: 1) наслаждаться красотой, не рассуждая; 2) судить, не наслаждаясь; 3) судить, наслаждаясь, и наслаждаться, рассуждая [1]. Полноценное восприятие художественного образа возможно при условии единства эмоционального и рационального, то есть третий тип художественного восприятия адекватен природе музыкального произведения, поскольку позволяет усвоить все богатство художественной мысли.

Рассматривая восприятие музыки авангардного стиля как целостную систему индивидуальных сознательных избирательных связей личности с различными сторонами окружающего мира, мы считаем важным обратить внимание на структуру его элементов и их взаимосвязей, способствующих формированию определенных нравственных и мировоззренческих установок у студентов.

Нравственное осмысление образов в музыке авангардного стиля, происходит с опорой на следующие положения: а) в основе восприятия лежит синтез различных нравственных установок, б) модель подготовки студентов к восприятию музыки имеет сложную структуру, в которой все компоненты тесно переплетены, создавая нравственное смысловое поле; в) процесс подготовки к нравственному осмыслению образов предполагает использование комплекса методов и приемов, направленных на взаимодействие чувственного и рационального, ценностно-смысловых установок, нравственных ценностей.

Интегрированный подход к восприятию музыки авангардного стиля, как средства нравственного воспитания студентов, позволяет моделировать данный феномен, выделить ряд признаков, благодаря которым система восприятия музыки рассматривается как целостное образование. Каждый элемент системы

определяется через его отношение к другому элементу. От того, как развито восприятие студента, будет зависеть результативность его интеллектуальной деятельности в нравственном становлении личности.

Понимание музыкального языка в произведениях авангардного стиля – процесс сложный, диалектически противоречивый и многофакторный. Он обусловлен спецификой авангардной музыки как направления в искусстве. Использование основных положений интегрированного подхода позволяет нам построить *модель восприятия* студентами авангардной музыки, как средства нравственного воспитания. Такое понимание феномена создается благодаря разнонаправленных, основанных на синтезе связей и отношений авангардной музыки с другими направлениями музыки, сферами культуры, которым присущи различные нравственные ценности. Синтез (греч. соединение, сочетание, составление) – соединение различных элементов в единое целое, качественно отличное от простой суммы [6].

В современной философской и музыковедческой литературе нравственное осмысление образов происходит на основе осмысления выразительных средств музыки авангардного стиля, синтетичностью стилей, жанров, форм, проявляющихся в полистилистике и других особенностях.

Их анализ убедительно показывает, что с в музыке авангардного стиля возможно осмысление глобальных и локальных проблем нравственного воздействия. Все специфические черты авангардных произведений рассматриваются нами с позиций проявления синтеза.

Нравственное воспитание студентов в модели восприятия музыки авангардного стиля осуществляется в *двух взаимосвязанных блоках:* понимание нравственного смысла произведения на основе *межвидового синтеза,* и как понимание нравственных взглядов в произведениях на основе *внутривидового синтеза*. Эти блоки взаимосвязаны и взаимообусловлены. Понимание студентами нравственного смысла на основе *межвидового синтеза* связано с процессами взаимодействия, происходящими между музыкой и другими видами искусства, наукой и различными нравственными и мировоззренческими сферами человеческой культуры. Нравственные аспекты, изучаемые на основе *внутривидового синтеза,* осмысливаются в процессе взаимовлияния в самой музыке (между стилями, жанрами, формами, параметрами и т.п.). Полноценное восприятие студентами музыкальных произведений авангардного стиля без понимания этих особенностей невозможно, поэтому рассмотрим подробнее каждый блок модели.

Межвидовой синтез в музыке авангардного стиля основан на связях музыки с культурой Востока, Запада, ее нравственными установками и ценностями наукой и техникой, религией, видами искусства. Он проявляется в отражении в музыке элементов различных культур и их этического осмысления. В работах Л.А. Мазеля отмечено существование мнения о том, что «язык музыки», в отличие от словесного языка, понятен без перевода людям всех национальностей. Действительно, духовно-нравственный смысл в произведениях немецкого или итальянского, русского или французского композиторов XVIII-XIX веков понятны слушателю любой европейской страны. В свою очередь, европейскому слушателю, не

имеющему специальной подготовки, не всегда понятен нравственный смысла музыкальных произведений другой культуры. Более того, если он воспитан на музыкальной классике, то часто невосприимчив к европейской музыке далеких веков и к произведениям нашего времени, порвавшим связи с искусством XVIII-XIX столетий. Таким образом, нет единой для всех времен и народов системы музыкальных средств, несущих определенны ценностный смысл образа. Существуют разные системы, разные музыкальные языки, хотя между ними есть общие черты [3, с. 94]. Эти системы органично сливаются в авангардной музыке. Проникновение восточных и вообще художественных внеевропейских элементов находит отражение в творчестве композиторов-авангардистов, предпринявших попытку ассимилировать чужую культуру, соединить ее с отечественной, осмыслить нравственные ценности.

Восприятие «восточных» и других внеевропейских элементов в авангардных произведениях основано на ощущении некоторой экзотичности, поскольку вся традиционная музыка воспитывает современного слушателя на западных образцах, формируя западное музыкальное мышление. В связи с этим подготовка студентов должна предполагать предварительное знакомство с семантикой того или иного произведения, местом и ролью элементов других культур в создании музыкального образа и понимании его нравственного смысла.

Итак, восприятие музыки авангардного стиля предполагает нравственное осмысление студентами *синтеза культур*.

В теоретической модели восприятия авангардной музыки, как средства нравственного воспитания студентов в блоке, характеризующемся межвидовым синтезом значительное место занимает *взаимосвязь авангардной музыки с наукой*, главным образом с философией. При этом часто наблюдается слияние музыки с религиозной философией. Полноценное восприятие музыки авангардного стиля невозможно без понимания ее философской этической подоплеки. Этот процесс происходит благодаря использованию разнообразных символик религиозных и философских и нравственных учений: теологии, фрейдизма, сюрреализма и т.п. Показательными в этом плане являются произведения таких композиторов-авангардистов, как С. Губайдулина, Э. Денисов, К. Пендерецкий, А. Пярт, А. Раскатов, В. Тарнопольский и другие. При восприятии произведений С. Губайдулиной студентам следует учитывать, что в ее мировоззрении сочетаются конфуцианская «Книга перемен», даосизм Лао-цзы, католическая литургия, проповеди Мейстера Экхарта, философия Николая Кузанского, Гегеля, Ауробиндо, Кьеркегора, Гуссерля, Николая Бердяева, психология Юнга, культурология Алексея Лосева и Сергея Аверинцева. Одним из компонентов мировоззрения С. Губайдулиной является иррациональная область мышления, в которую входят спиритизм, древняя мифология (египетская «Книга мертвых», современная парапсихология, антропософия Рудольфа Штейнера и его последователей). Заметно, что в творчестве С. Губайдулиной произошло взаимопроникновение музыки и теологии, музыки и философии. Таким образом, музыка авангардного стиля в основе своей концептуальна и понимание ее художественной образности невозможно без знания философской подоплеки, мировоззренческой и нравственной позиции композитора.

Подготовка студентов к осмыслению нравственных основ восприятия музыки авангардного стиля должна предусматривать знакомство с системой взглядов на мир, на творчество и искусство, присущих композитору-новатору. Важным представляется наличие базовых знаний в области философии, этики. Учет взаимосвязи музыки авангардного стиля и науки при восприятии авангардных произведений очень важен, поскольку многие выразительные средства этой музыки, позволяющие осмыслить нравственные ценности и идеалы, возникли благодаря такой связи. Это произошло благодаря тому, что звуковысотная система индивидуализировалась и предполагает поиск средств в широком диапазоне: от самых элементарных, до сложнейших, исчисляемых математически. Такая особенность музыки авангардного стиля, как сериализм, возникла путем «математизации» музыки. Серии всех параметров (звуковысотность, ритмика, динамика, тембр, регистр, плотность, темп и др.) выводились из единых цифровых соотношений («связанные серии») с целью создать конструктивистский автоматизм, что сообщало сериализму черты искусственности. Наиболее ярко сериализм проявился в творчестве О. Мессиана и К. Штокхаузена. Например, одно из самых известных произведений К. Штокхаузена «Kreizspiel» («Перекрёстная игра») построено на сложном алгоритме, включающем введение несколько серий внутри одного параметра (полисерийность). При восприятии музыкального произведения, на наш взгляд, важно познакомить студентов с его алгоритмом, а также партитурой, которая представляет собой (довольно часто) структурный план. На сенсорном уровне сериализм воспринимается как некая механически упорядоченная музыка. В музыке авангардного стиля также произошло слияние музыкальных средств и научных достижений в области физики, в частности, оптики и некоторых других разделов. При исполнении авангардных произведений некоторыми авторами вводятся оптические эффекты, особое расположение слушателей и исполнителей друг относительно друга.

Таким образом, понимание музыкального языка в произведениях авангардного стиля может быть полноценным и плодотворным в нравственном воспитании студентов при условии понимания протекания разнонаправленных процессов синтеза, характеризующих музыкальный образ. Важным условием полноценного восприятия произведений авангардного стиля является осмысление значения выразительных средств в создании музыкального образа и их интегративности с позиций субъект-субъектных отношений.

Литература

[1] Гете И.В. Об искусстве / И.В. Гете. – М.: Искусство, 1975. –623 с.
[2] Гинзбург Л.С. О некоторых проблемах музыкального исполнительства / Л.С. Гинсбург // Эстетические очерки. Вып.2. – М., 1967.–207 с.
[3] Мазель Л.А. Вопросы анализа музыки. Опыт сближения теоретического музыкознания и эстетики / Л.А. Мазель. – М.: Советский композитор, 1978. – 252с.
[4] Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия / Е.В. Назайкинский. – М.: Музыка, 1972. –235с.

[5] Психология. Словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.

[6] Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. –2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. –815с.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ДИЗАЙНЕРОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ МИРОВОЙ, ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ"

Абрамова В. В. [a], Мещеряков Н. А [b]

[a] кандидат, педагогических наук, доцент, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского», Липецк, Россия.

[b] дизайнер отдела маркетинга департамента регионального развития (г. Санкт-Петербург, Россия

АННОТАЦИЯ

В статье обозначена специфика творческого развития студентов на основе расширения содержания художественной, профессиональной подготовки бакалавров по направлению Графический дизайн Основной целью данного исследования является выявление взаимосвязей мировой, отечественной и региональной культуры как основы совершенствования процесса изучения арт-объектов современного искусства и реализации комплексных задании проектирования книги художника как интегрированного компонента содержания художественной подготовки студентов дизайнеров.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: дизайн-образование, графический дизайн, творческое развитие, проектирование, книга художника.

NTERRELATIONS OF WORLD, NATIONAL AND REGIONAL CULTURE IN COMPLEX TRAINING OF DESIGNERS

Abramova V.V. [a], *Mescheriakov N.A.*[b]

[a] Candidate of Pedagogical Sciences, Assoc. Prof. in Preschool and Primary Education Department, Lipetsk State Pedagogical P. Semenov-Tyan-Shansky University (Lipetsk, Russia).

[b] Designer of the Marketing Department, Department of regional development (St. Petersburg, Russia)

ABSTRACT

The article outlines the specifics of the creative development of students by broadening the content of art, professional training of bachelors in Graphic design the Main objective of this study is to identify the relationships of international, national and regional culture as the basis of improvement of process of studying of art objects of contemporary art and the implementation of a comprehensive job of design artist's book as an integrated component of the content of artistic training of students designers.

KEYWORDS design education, graphic design, creative development, design, artist's book.

Необходимость комплексного изучения мирового, отечественного и регионального культурного наследия продиктована особенностями развития общества в условиях развития современного информационного общества. Человечеством накоплен богатейший опыт, который является основой нашей цивилизации, выходящей на новый уровень развития, требующий обобщения и объединения всего достигнутого. Сохранение и развитие культуры как целостного содержания истории человечества обозначается современными учеными актуальной основополагающей проблемой, от решения которой во многом зависит судьба нашей цивилизации.

В философии выделяются основные характерные особенности культуры как необходимого условия существования человечества. М.С. Каган, рассматривая бытие природное, бытие общества и бытие человека определяет культуру, как четвертую форму бытия, которая порождается человеческой деятельностью, а сам человек становится уже не двух-, а трехсторонним существом – био – социо - культурным [2]. Культура определяется и как внешне содержание жизненной среды человека, и как внутренний, духовный мир человека, своеобразный код его жизнедеятельности, матрица цивилизации.

С этой позиции история — это развитие и смена культур, которые, не являются чем-то прошлым, а существуют и в настоящем благодаря своим архетипам, кодам, знакам, символам. Причем культуры не только живут как определенная информация, но и могут участвовать в диалоге культур современности. Существует множество классификаций исторических типов культур. Наиболее значительными структурообразующими элементами культуры, придающими ей цельность, М.С. Каган считает язык, науку, искусство, религию, этику. Более широко культуру рассматривает С.И. Гессен, обозначая три взаимосвязанных составляющих: образование, гражданственность, цивилизация, разделяющиеся в свою очередь на соответствующие компоненты. Образование включает в свое содержание науку, искусство, нравственность, религию. Гражданственность – право и государственность. Цивилизация – хозяйство и техника [1]. Рассматривая культуру как всеобъемлющую философскую категорию, можно проследить исторические связи и современные закономерности развития общества и человека как социальной, культурной, творческой личности.

В условиях педагогического вуза культура рассматривается не только как комплексное содержание образования, но и как важнейший воспитательный компонент, без которого невозможно становление всесторонне развитой, творческой личности. Организация учебно-воспитательного процесса в педагогическом вузе основывается на современных принципах культуросообразности. Относится это не только к педагогическим специальностям, но и к художественным специальностям, которые активно внедряются в систему педагогических вузов. На наш взгляд, отличительной чертой дизайн образования в условиях педагогического вуза является именно воспитательная составляющая, которая направлена не на простое накопление учебной информации, а на формирование отношения к изучаемому материалу, становление ценностно-ориентационной позиции личности.

Процесс подготовки дизайнеров имеет специфические особенности, это художественная специальность изначально предполагает активную социализацию личности, развитие способности творческой адаптации к различным общественным условиям и требованиям, поэтому влияние региональных условий образования оказывает определенное влияние на профессиональное становление личности будущего специалиста. Важно чтобы в процессе образования художник-дизайнер осознал ценностные, содержательные взаимосвязи мировой, отечественной и региональной культуры, что является главным условием формирования планетарного сознания, отличительной характеристики менталитета современного человека как самоактуализирующейся творческой личности.

Знакомство с мировой, отечественной и региональной культурой позволяет сформировать у студента-дизайнера такие важные личностные качества как сопричастность, ответственность, которые им необходимы для участия в важнейшем непрерывном процессе воссоздания культуры. Важно чтобы процесс изучения культурного наследия не осуществлялся обособленно, а являлся компонентом комплексного, взаимообусловленного содержания образования, включающего и изучение истории, и анализ закономерностей современного развития и актуализации культурных взаимосвязей.

Региональные особенности традиционно находят свое отражение в учебных заданиях студентов-дизайнеров, таких как разработка фирменного стиля, оформление выставок, фестивале, создание плакатов и др. Переработка визуального языка, сформировавшегося в определённом культурном пространстве отдельно взятого региона является интересной и в то же время сложной задачей для начинающих специалистов. Основная проблема состоит в поддержании традиционного стилистического единства, сформировавшегося за десятилетия или столетия. Но анализ и воспроизведение такого рода особенностей необходимо для создания наиболее глубокого и содержательного проекта.

Широкие возможности знакомства и анализа взаимосвязей мировой, отечественной и региональной культуры имеет комплексное задание - создание книги художника. Важно отметить, что изучение книги художника и особенностей исторического становления этого специфического жанра искусства связано, прежде всего, с его важными характеристиками - многогранностью и комплексностью, которые позволяют книге художника модернизироваться, видоизменяться, развиваться и совершенствоваться в новые современные условия мирового культурного развития [3].

Книга художника, представляет собой явление синтетическое. Она воздействует на человека через различные каналы восприятия, органично сочетая текст и изображение, при этом иллюстрация обогащает литературное повествование выразительными зрительными образами, комментариями, которые являются развитием основной идеи и визуальным обогащением процесса восприятия замысла писателя. Книга художника рассматривается как самоценное произведение и является сегодня достаточно востребованной определенным кругом читателей из-за своей художественной ценности, уникальности, оригинальности и качественно новой подачи многоплановой информации художественного произведения.

Создания книги художника сложный процесс, требующий работы автора в нескольких направлениях: иллюстрирование, проектирование, вёрстка. Закономерности и особенности работы над книгой как целостным произведением исследовались многими авторами XX-XX1 века. Проблемам проектирования внутреннего пространства книги уделяли внимание такие авторы как Лукас Забек («PrettyUgly, PrettyWise» 2013г.) Эль Лисицкий («Маяковский для голоса» 1923), Леонид Тишков (сборник ранних карикатур «Чёрный юмор для белых и цветных», истории в картинках «Водолазы» в трёх томах, «Даблоиды» 2004—2008 г). Проблеме вёрстки текста особое внимание уделял Ян Чихольд («Новая типографика» «Облик книги») Эллен Лаптон («Thinkingwithtype»). Особенности книжной иллюстрации изучали Владимир Станкович («Иллюстрированная энциклопедия крипто зоологии») Николай Кузьмин («Художник и книга» 1985г., «Евгений Онегин» 1933г., «Актриса» 1933г., «Театр» 1934г).

Многие авторы в своих исследованиях констатируют, что при работе над целостным проектом книги, художнику первоначально необходимо глубоко погрузиться в произведение, что позволяет содержательно структурировать текст выявить смысловые закономерности, которые впоследствии лягут в основание графической концепции, которая комплексно объединяет проектирования внутреннего пространства книги, иллюстрирование и вёрстку текста [5]. Именно концептуальное единство многоплановой информации придает книге художественно-образную целостность и делает ее актуальной и востребованной читателями. Кроме того, необходимо отметить, что востребованность книги зависит не только от оригинальности и современности дизайнерского проекта, но и от актуальности самого литературного произведения как культурного объекта, от актуальности проблем, затрагиваемых автором. Выявление культурно-ценностных, содержательных и технологических особенностей авторского текста является очень важным этапом работы над графическим проектом, от которого во многом зависит художественно-образная структура книги художника. Замысел автора, отраженный в специфике построения повествования, в изложении основных проблем и расстановке акцентов, рассматривается как первооснова, позволяющая художнику более верно найти визуальные образы, ассоциативно соответствующие вербальным образам, отражающим этические, эстетические культурные ценности.

Создаваемое художником пространство лежит между текстом и изображением, именно это и есть созданный им индивидуальный художественно-образный язык, посредствам которого он пытается закрепить тот вечно ускользающий смысл, который человечество ищет в книгах или, точнее, посредством книги. Книга художника как комплексный арт-объект, обладающий интегрированное содержанием, является важным компонентом и в определенной степени критерием подготовки современных графических дизайнеров. Наиболее актуальные методы преподавания книжного дизайна, отражают основные характеристики книги художника как специфического актуального интегрированного жанра современного искусства [4].

При анализе предлагаемого студентам текста, для проектирования его в книгу художника актуализируются многоплановые взаимосвязи мировой, отечественной и региональной культуры. Для обоснования и достоверности

времени и пространства, которое описывает автор, необходимо учитывать специфику отражаемого им времени и синтезирование его взгляда. Для этого следует рассматривать предметы, которые так или иначе могли повлиять на формирование его личности и творчества, а именно здесь и важно анализировать культуру места где он родился, вырос и работал. Специфика культуры находит отражение в предметах быта, орнаментах, костюмах, строительных принципах, фольклоре и пр. Изучение этих атрибутов позволит создать целостную и достоверную художественную работу. Представить мир, на который смотрел автор текста, вплоть до мельчайших деталей (их количество измеряется лишь представлением студента), будет одной из важнейших задач при работе над подачей текста и целостной концепцией проекта. Потому изучение мировой, отечественной и региональной культуры очень важно, независимо от того, будет ли этот материал использован в работе как основа, или будет иметь осадочный характер. Таким образом для реализации расширенного содержания, основанного на взаимосвязях мировой, отечественной и региональной культуры, для творческого развития студентов в процессе художественного образования становится особенно актуальным внедрение интегрированных заданий, позволяющих осуществить многоплановую, всестороннюю подготовку дизайнера к комплексной профессиональной деятельности, соответствующей современным мировым требованиям.

Литература

[1] Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. Учебное пособие для вузов. - М «Школа-Пресс». 1995.- С 22-38

[2] Каган М.С. Философия культуры Учебное пособие. Санкт-Петербург1996 г.

[3] Логинова М.В. От мира образа – к образу мира: становление новой выразительности в искусстве // Взаимосвязи искусства и культуры в современном образовании: новые интерпретации экспрессионного подхода. Сборник научных статей. - М.: ИХО РАО, 2012. – С. 39-56.

[4] Ткаченко Н.Н. Книга художника – феномен малого искусства. / Культура в современном мире. — 2012. — № 2. — [Электронный ресурс].

[5] Чудецкая А. Современная «книга художника»: от интерпретации литературного произведения до пластического сюжета.

Абрамова Валентина Владимировна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного и начального образования Липецкого государственного педагогического университета имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, Награждена

Мещеряков Никита Анатольевич, окончил очную аспирантуру аспирантуру на кафедре рисунка Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена» Санкт-Петербург, в настоящее время работает дизайнером отдела маркетинга департамента регионального развития г. Санкт-Петербург, Россия., имеет 17 публикаций.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ

И.В. Тигрова [a], Е.В. Филиппова [b]

[a] кандидат педагогических наук, доцент Липецкий государственный педагогический университет им. П.П. Семенова-Тян-Шанского Липецк (Россия)
[b] кандидат педагогических наук, доцент Липецкий государственный педагогический университет им. П.П. Семенова-Тян-Шанского Липецк (Россия)

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются современные подходы к подготовке студентов высшей школы, основанные на использовании интерактивных технологий. Определяется стратегия перестройки системы организации учебного процесса в вузе с учетом требований федеральных государственных образовательных стандартов, включающая расширение спектра форм организации учебного процесса, внедрение активных методов обучения, организацию научно-исследовательской и самостоятельной деятельности студентов, использование различных интерактивных образовательных технологий. Подробно описывается опыт реализации интерактивных образовательных технологий таких, как теория решения изобретательских задач (ТРИЗ), развитие критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП), игровые технологии в обучении будущих учителей начальных классов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: интерактивные образовательные технологии, студенты высшей школы, подготовка студентов

РЕЗЮМЕ

В статията се разкриват съвременни подходи относно подготовката на студенти от висшите училища, базирани върху приложението на интерактивни технологии. Определя се стратегия за преустройване на организацията на учебния процес във висшето училище в съответствие с изискванията на федералните държавни образователни стандарти, включваща разширяване на спектъра от форми за организация на учебния процес, въвеждане на активни методи на обучение, организация на научно-изследователската и самостоятелна работа на студентите, използване на разнообразни интерактивни образователни технологии. Подробно се описва опит по реализация на интерактивни образователни технологии – такива като теория за решаване на изобретателски задачи (ТРИЗ), развитие на критичното мислене чрез четене и писане (РКМЧП), игрови технологии в обучението на бъдещи начални учители.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: интерактивни образователни технологии, студенти във висше училище, подготовка на студенти

PREPARATION OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION FOR USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Tigrova I.V. [a], Filippova E.V. [b]

[a] *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Lipetsk State Pedagogical P. Semenov-Tyan-Shansky University Lipetsk, Russia*
[b] *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Lipetsk State Pedagogical P. Semenov-Tyan-Shansky University Lipetsk, Russia*

ABSTRACT

The article reveals modern approaches to the training of higher school students based on the use of interactive technologies. The strategy of restructuring the system of organization of educational process in the university is defined taking into account the requirements of federal state educational standards, including expansion of the range of forms of organization of educational process, introduction of active methods of education, organization of scientific research and independent activity of students, use of various interactive educational technologies. The experience of implementing interactive educational technologies such as the theory of solving inventive problems (TRIZ), the development of critical thinking through reading and writing (RCMFP), game technologies in training future primary teachers is described in detail.
Keywords: Interactive educational technologies, high school students, student training.

Российское образование представляет собой многоуровневую систему, включающую дошкольное образование, начальное общее образование, основное общее образование, среднее (полное) общее образование, начальное профессиональное образование, среднее профессиональное образование, высшее профессиональное образование (бакалавриат, специалитет, магистратура), послевузовское профессиональное образование. Каждая ступень направлена на реализацию требований соответствующих федеральных государственных образовательных стандартов. Подготовка будущих педагогов на ступени высшего образования предполагает, что в рамках освоения программы бакалавриата выпускники могут готовиться к решению задач профессиональной деятельности пяти типов: педагогический, проектный, методический, организационно-управленческий, культурно-просветительский, сопровождения [2].

Разнообразие профессиональной деятельности будущих учителей начальной школы предъявляет особые требования к подготовке бакалавров на этапе профессионального образования, изменяет подходы к построению образовательного процесса. Для обеспечения эффективной подготовки студентов – будущих педагогов к многообразию типов профессиональной деятельности в вузе осуществлена перестройка всей системы организации учебного процесса, которая включает:

– расширение спектра форм организации учебного процесса: наряду с традиционными лекциями и семинарами реализуются лекции-визуализации, лекции-беседы, лекции-дискуссии, проблемные лекции, лекции-провокации,

организационно-деятельностные игры, практикумы, научно-практические конференции, проблемные научные семинары, конкурсы профессионального мастерства для студентов (например, региональный этап конкурса «Учитель года», номинация «Надежда») и др.;

– внедрение активных методов обучения в рамках изучения методических дисциплин: деловые игры, различные формы дискуссии, метод проектов, кейс-метод;

– организацию научно-исследовательской и самостоятельной деятельности студентов, предполагающей написание и публикацию научных статей, тезисов, выступление с докладами на различных конференциях, разработку социальных проектов, участие в конкурсах научных работ, добровольных студенческих объединениях, занятия в творческих коллективах;

– использование различных интерактивных образовательных технологий, обеспечивающих активизацию познавательной деятельности обучающихся, развитие их личностных качеств, интеллектуальных, коммуникативных и творческих способностей. К таким технологиям относятся: теория решения изобретательских задач (ТРИЗ), технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП), игровые интерактивные технологии и др.

На наш взгляд, применение интерактивных технологий способствует эффективной реализации основной цели профессионального образования – подготовке педагогов, способных решать трудовые задачи в соответствии с социокультурными нормами современности.

Рассмотрим указанные технологии более подробно.

Большим развивающим потенциалом обладает занятие, построенное на основе ТРИЗ-технологии. Разработанная Г.С. Альтшуллером теория решения изобретательских задач, получила свое развитие и нашла широкое применение в педагогике. Являясь одной из инновационных технологий, она создает возможности повышения качества образования. В основе ТРИЗ-педагогики лежат методики и технологии, направленные на развитие творческого воображения (РТВ), общая теория сильного мышления (ОТСМ), теория развития творческой личности (ТРТЛ). Рассматриваемая технология применяется при изучении дисциплин «Методика обучения младших школьников математике», «Методика обучения русскому языку и литературному чтению», входящих в учебный план по направлению подготовки 44.03.01 Педагогическое образование, профилю «Начальное образование». Она предполагает активность обучающегося в познавательной и исследовательской деятельности в процессе сотрудничества с другими студентами и педагогом. Обучение происходит в тесной связи между получаемыми теоретическими знаниями, непосредственной практикой и реальными жизненными ситуациями. Обучающиеся знакомятся с такими понятиями ТРИЗ как противоречия, системность, ресурсы, идеальность, открытые задачи, а также методами и приемами: «системный оператор», «морфологический ящик», «мозговой штурм» и его разновидности, «бином фантазии», «метод фокальных объектов», «фантастическая добавка», «да – нет», «шаг за шагом» и др.

Особые возможности в формировании теоретических знаний и компетенций имеет технология развития критического мышления через чтение и

письмо (РКМЧП). Авторами технологии являются Ч. Темпл, К. Мередит, Дж. Стилл и Д. Огл. Технология РКМЧП предлагает различные приемы и стратегии («Кластер», «Инсерт», «Эффективная лекция», «Чтение с остановками» и др.), визуальные методы организации материала («Бортовые журналы», «Дневники», «Таблицы вопросов» и др.). Каждая стратегия реализуется в контексте трехфазного технологического цикла (вызов, осмысление, рефлексия) и представляет собой одну из моделей самостоятельного взаимодействия студентов с учебным материалом. Стадии сопряжены с реализацией системно-деятельностного подхода, поскольку соответствуют компонентам учебной деятельности: мотивационно-целевому, операционно-содержательному и рефлексивно-оценочному.

Чаще всего технология используется при изучении гуманитарных дисциплин. Однако математика также имеет свои тексты – письменные и устные, вербальные и невербальные (математические записи, модели, математическая речь, текстовые задачи, выражения, равенства, неравенства, уравнения, формулы, правила, пояснения, алгоритмы, определения и т.д.), освоение которых требует развития мыслительных способностей обучающихся, самостоятельности мышления, выработку собственной позиции.

Приведем примеры использования некоторых приемов технологии развития критического мышления через чтение и письмо на математическом содержании.

Прием «Знаю – Хочу узнать – Узнал» используется в начале лекционного или семинарского занятия, предполагает устную или письменную работу (заполнение таблицы), направленную на обобщение имеющихся знаний, формулировку вопросов по новой теме, создание мотивации к освоению нового. Завершается занятие рефлексией, обоснованием и систематизацией полученных знаний. Например, при изучении темы «Методика обучения младших школьников решению нестандартных задач» студенты заполняют первый столбец таблицы: «Знаю понятие текстовой задачи, виды задач, методы решения» и т.д. Вариант заполнения второго столбца: «Хочу узнать, какие задачи являются нестандартными для младших школьников, чем отличаются методы решения нестандартных задач от стандартных» и т.д.

На лекционных занятиях по дисциплине «Методика обучения русскому языку и литературному чтению» для организации деятельности обучающихся применяется прием «Бортовой журнал». Студентам предлагается заполнить таблицу, состоящую из двух колонок. В первую из них на стадии вызова записываются предположения по теме лекции, во вторую – новая информация. Так, до изложения лектором материала по теме «Методика чтения и анализа художественного произведения» студенты предполагают, что нового они могут узнать. Предположения обучающихся типа узнаем приемы анализа художественного произведения, этапы работы над ним, способы организации работы над произведением записываются в левую колонку, затем по ходу лекции они заполняют правую колонку таблицы путем конспектирования новых фактов.

Опыт применения технологии РКМЧП показал, что у студентов появляется интерес к изучению дисциплин, а следовательно, и мотивация к учению. В ходе занятия обучающиеся осуществляют активный поиск новой информации,

размышляют о ее важности, устанавливают связь между теоретическим обоснованием темы и ее практической реализацией, учатся интерпретировать имеющуюся информацию, ранжировать ее по степени новизны и значимости, ориентироваться в потоке окружающей информации. Использование рассматриваемой технологии положительно влияет на формирование таких черт личности, как направленность на самореализацию, удовлетворение потребности в самоутверждении, рефлексия. Технология РКМЧП способствует формированию у студентов коммуникативных навыков, умения работать в группах, объективно оценивать свою деятельность и деятельность членов группы.

Большим потенциалом в повышении эффективности профессиональной подготовки бакалавров обладают игровые технологии.

И.Г. Якимович под игровыми интерактивными технологиями понимает технологии, построенные на групповом взаимодействии с опорой на личный практический опыт участников [3, С. 381].

Использование указанных технологий в обучении студентов позволит рассмотреть на занятии большой спектр проблем, активизировать их познавательную деятельность, организовать взаимодействие и подготовить к конструктивному профессиональному общению, осуществить анализ и интерпретацию полученных результатов, а также будет способствовать формированию представлений о будущей профессиональной деятельности и проявлению личностных качеств, творческих способностей.

В образовательном процессе вуза чаще всего используются деловые игры и их модификации, а именно имитационные, операционные, ролевые игры, деловой театр и др. Например, на семинарских занятиях по дисциплине «Методика обучения и воспитания младших школьников» проводятся деловые игры, разработанные Е.Н. Землянской («Экономические методы воспитания», «Нравственное воспитание школьников», «Планирование воспитательной работы классным руководителем» и т.д.) [1].

При реализации ФГОС НОО перед учителем возникает большое количество проблем, связанных с организацией и мотивированием познавательной деятельности учащихся на уроке, во внеурочной деятельности. Достижение определенных федеральным государственным образовательным стандартом целей требует применения интерактивных образовательных технологий. Будущие педагоги не только обучаются с использованием названных технологий, но и учатся применять их в образовательном процессе начальной школы. С этой целью студентам предлагаются задания по разработке конспектов уроков, на которых используются элементы различных интерактивных технологий.

После освоения элементов ТРИЗ технологии обучающимся предлагается задание: для каждого этапа урока определить методы и приемы ТРИЗ. Для этого необходимо сформулировать цель этапа, дать характеристику действий учителя и учащихся на рассматриваемом этапе и выбрать из предложенного перечня наиболее подходящие методы и приемы, привести конкретные примеры их использования. Например, целью организационного этапа, является концентрация внимания учащихся, создание мотивации к учебной деятельности на уроке, возникновение познавательного интереса. Достижению цели способствует применение таких

приемов, как «нестандартный вход в урок», предполагающий сообщение учащимся противоречивых фактов, которые можно объяснить, только получив новые знания, «ассоциативный ряд», когда к названию новой темы или понятию школьники выстраивают ассоциации. В конце урока анализируется соответствие возникшей ассоциации и реального понятия.

На этапах изучения нового и первичного закрепления материала ставится цель: создать условия для освоения и закрепления нового материала учениками. Предлагается использовать прием «морфологический ящик» – создание информационной копилки и последующего построения определений при изучении математических и лингвистических понятий. В простейшем варианте «морфологический ящик» представляет собой таблицу, содержащую названия основных компонентов и их варианты. Приведем примеры «морфологических ящиков», разработанных на уроках математики и русского языка.

Математика. Тема урока: «Решение и составление задач». Составим «морфологический ящик», на основе которого учащиеся могут самостоятельно сформулировать задачу. Выделим компоненты задачи: условие (сюжет), требование (вопрос), решение, ответ.

Условие	Про игрушки	Про цветы	Про фрукты
Вопрос	Сколько …?	На сколько …?	Сколько всего …?
Решение	3 + 5	8 - 3	5 + 3
Ответ	8	2	8

Используя таблицу, составим задачу.

Русский язык. Тема: «Состав слова». С целью лучшего понимания учащимися морфемного состава слова составляется «морфологический ящик». Сначала указываются основные части слова, вспоминается их расположение в слове и по таблице составляются слова.

Приставка	по-	на-	при-
Корень	плы-	смеш-	школь-
Суффикс	-л-	-к-	-н-
Окончание	-и	-а	-ый

На рефлексивном этапе возможно применить приемы «рюкзачок» и «телеграмма». Сущность первого приема заключается в фиксировании учеником своих успехов в учебе. Рюкзак передается от ученика к ученику, каждый не только описывает свой успех, но и приводит конкретный прием. Смысл второго – коротко записать самое важное, что усвоил на уроке или написать пожелания себе или одноклассникам.

Конспект урока по литературному чтению на тему «Чтение научно-популярной статьи», разработанный студентами с использованием технологии развития критического мышления через чтение и письмо, включает 3 стадии.

На стадии вызова учащимся предлагается составить кластер по тексту «Кошки». Определив тему текста, школьники должны назвать ядро, а затем

выдвинуть предположения и заполнить грозди кластера.

Стадия осмысления предполагает чтение учащимися статьи с помощью приема «Инсерт», т. е. в процессе чтения делать на полях пометки с помощью знаков: «v» – уже знал, «+» – новое, «-» – думал иначе, «?» – не понял, есть вопросы, а затем заполнить соответствующую таблицу:

«v»	«+»	«-»	«?»

На стадии рефлексии детям необходимо вернуться к кластеру и внести изменения, дополнив его новыми фактами.

Таким образом, теоретическое осмысление роли интерактивных образовательных технологий и их реализация в практике образования будущих учителей начальных классов позволило сделать вывод о повышении качества профессиональной подготовки бакалавров к реализации требований, заложенных в стандартах.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Землянская Е.Н. Теория и методика воспитания младших школьников: учебник и практикум для академического бакалавриата / Е.Н. Землянская. – М.: Издательство Юрайт, 2015. – 507 с.

[2] Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта высшего образования – бакалавриат по направлению подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)» № 125 от 22 февраля 2018 г.

[3] Якимович И.Г. Возможности использования игровых интерактивных технологий на практических занятиях в вузе / И.Г. Якимович // Вестник Брянского государственного университета. – 2016. – № 1. – С. 381-383.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА»

Тарасенко Т.В.[a] , Звезда Л.М. [b]

[a] *к. п. н., доцент, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, Липецк, Россия*

[b] *к. п. н., доцент, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, Липецк, Россия*

Повышение качества образования в условиях перехода на ФГОС нового поколения является одним из приоритетных направлений модернизации российского образования. Это касается и качества подготовки бакалавров профиля «Дошкольное образование».

В психолого-педагогической литературе под литературным образованием дошкольников понимается подготовка будущего талантливого читателя, включающая воспитание чувства слова, формирование первоначальных представлений о жанре, композиции, образных средствах художественных произведений, развитие литературного вкуса, а самое главное – воспитание любви, устойчивого интереса к книге. «Литературное образование дошкольников – полноценное приобщение к искусству слова, воспитание компетентностного читателя (слушателя) в ребенке, развитие интереса к чтению, потребности читать самому и слушать чтение других» [1, с.204].

Преподавание дисциплины «Литературное образование детей дошкольного возраста» осуществляется в течение одного (двух) семестров. В процессе ведения курса учитывается его особая роль в подготовке бакалавров и формировании у студентов умений знакомить детей дошкольного возраста с книжной культурой, детской литературой. Введение данной дисциплины в вариативную часть учебных планов направления бакалавриата 44.03.01 «Педагогическое образование», профиль «Дошкольное образование» и 44.03.05 профиль «Дошкольное образование и музыка» обусловлено тем, что становление читателя в человеке начинается в дошкольном детстве в пору слушания и рассматривания книг и длится всю жизнь. Ребенок вырастет компетентным читателем только тогда, когда рядом с ним будет грамотный взрослый – воспитатель, осознающий свою миссию в деле становления читателя. «Грамотный педагог, обладающий широким методическим кругозором, способный к профессиональному совершенствованию, является залогом успешного развития ребёнка. В современной образовательной практике дошкольный этап развития личности рассматривается как пропедевтический в системе непрерывного образования, при этом важная роль в формировании духовно-нравственного развития ребёнка отведена художественной литературе» [2, с.1].

Целью дисциплины является формирование целостного представления об истории становления детского чтения во взаимосвязи с развитием детской

литературы как о вполне самостоятельном историко-литературном явлении, отражающем общие тенденции развития отечественной и мировой культуры; создании условий для освоения студентами техники речи, необходимой будущим педагогам, практического овладения умениями и навыками, связанными с техникой речи и выразительным чтением и рассказыванием детям произведений художественной литературы. Литературное образование дошкольников невозможно без знания истории детской литературы, умения анализировать художественные произведения, созданные для детей и повествующие о детях.

Содержание литературного образования дошкольников определяется двумя образовательными областями Федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования «речевое развитие» и «художественно-эстетическое развитие». Речевое развитие включает «….знакомство с книжной культурой, детской литературой, понимание на слух текстов различных жанров детской литературы…», а художественно-эстетическое развитие предполагает «….восприятие художественной литературы, фольклора; стимулирование сопереживания персонажам художественных произведений…» [3].

Реализация данных требований во многом определяется уровнем профессиональной компетентности педагогов дошкольного образования.

Выпускник педагогического образовательного учреждения должен быть мобильным и компетентным. В связи с этим при изучении учебных дисциплин акцент делается на сам процесс познания, эффективность которого полностью зависит от познавательной активности студента. Поэтому основой методик становится самостоятельная работа студентов, направленная на получение установленных результатов образования (компетенций). Именно самостоятельная работа формирует готовность к самообразованию, создает базу непрерывного образования, возможность постоянного повышения своей квалификации.

Создание дидактических и психологических условий осмысленности учения, включения в него обучающихся на уровне интеллектуальной и личностной активности является главным направлением активизации обучения. Активное обучение предполагает использование такой системы методов, которая направлена, главным образом, не на изложение преподавателем готовых знаний, их запоминание и воспроизведение, а на самостоятельное овладение студентами знаниями и умениями в процессе активной мыслительной и практической деятельности.

В процессе преподавания дисциплины учитывается ее интегральный характер с дисциплиной «Теория и методика развития речи детей в дошкольных образовательных организациях». Основным требованием к преподаванию дисциплины является творческий подход, позволяющий повысить познавательный интерес студентов к содержанию учебного материала по проблеме литературного образования детей дошкольного возраста. Логика программы и тематического плана дисциплины ориентирует на всестороннее и систематическое изучение жанров детской литературы, а также методических особенностей содержания работы в дошкольных образовательных учреждениях по ознакомлению с детской литературой. Параллельно ведется работа над основами выразительного чтения произведений разных жанров.

На лекциях, которые носят проблемно-диалоговый характер, раскрываются наиболее сложные вопросы курса в тесной связи с практикой будущей деятельности бакалавров-воспитателей. Постановка вопросов перед аудиторией и некоторая пауза для обдумывания, обращение за помощью сделать тот или иной выбор – это приемы для налаживания обратной связи со студентами, помогающие избежать монологического изложения материала, способствующие поддержанию внимания и помогающие определять степень понимания материала. Главная задача состоит в том, чтобы подвести студентов к осознанию необходимости получения новых знаний, что дает более высокую эффективность их последующего усвоения.

Например, при изучении тем, посвященных русскому устному народному творчеству ставятся вопросы о тематической классификации пословиц и поговорок, определении средств их художественной выразительности, формах их использования в работе с дошкольниками, основах художественного вымысла в разных видах сказок.

Семинарские занятия предусмотрены рабочей программой по всем темам курса. Повышение эффективности семинаров достигается за счет создания творческой обстановки, располагающей студентов к высказыванию собственных взглядов и суждений по обсуждаемым проблемам. На семинарах практикуются выступление студентов с сообщениями, аннотирование литературы, творческие задания (ведение дневников читателя, инсценирование литературных произведений, проведение литературных викторин, разработка проектов, изготовление книжек-малышек, проведение праздника детской книги, конкурсы выразительного чтения стихотворений, подбор видеоряда из мультипликационных и художественных фильмов по произведениям детских писателей и т.п.). С целью максимального охвата студентов формами контроля за усвоением учебного материала дисциплины проводятся экспресс-опросы по наиболее важным темам курса.

Остановимся подробнее на некоторых творческих заданиях. С самого начала изучения дисциплины студенты ведут дневник читателя, в котором делают фрагментарные записи в ходе прочтения произведения для его осмысления и последующего анализа (указывают автора и полное название произведения; тему произведения, его основную мысль (над чем автор хочет заставить задуматься, какое воспитательное значение для маленьких читателей имеет данное произведение); главных героев; сюжет произведения; ключевые цитаты произведения, по которым можно воспроизвести содержание, приемы образности.

С целью формирования читательской культуры студентов и развития их творческих способностей проводятся конкурсы выразительного чтения поэтических произведений. Студенты анализируют свое выразительное чтение, сами находят слабые и сильные стороны в прочтении.

На семинарских занятиях практикуется проведение викторин по произведениям разных писателей и поэтов, что вызывает заинтересованность в прочтении текстов произведений детской литературы различных жанров.

Проведение праздников детской книги позволяет более подробно познакомиться с биографией детских писателей, художественными особенностями их произведений, художниками-иллюстраторами, помогающими восприятию

текста детьми дошкольного возраста. Театрализация произведения помогает воспринимать художественное произведение целиком, усиливает эмоциональную сторону анализа художественного произведения и в целом является творческой формой изучения учебного материала.

Таким образом, активные методы обучения в процессе овладения программой дисциплины «Литературное образование детей дошкольного возраста» – это обучение деятельностью, а обучение, как известно, влечет за собой развитие, так как личность развивается в процессе деятельности. Именно в активной направляемой деятельности, студенты овладевают необходимыми знаниями, умениями, навыками для их профессиональной деятельности, развивают творческие способности. В основе активных методов лежит диалогическое общение, как между преподавателем и студентами, так и между самими студентами. В процессе диалога развиваются коммуникативные способности, умение решать проблемы коллективно, и самое главное развивается речь студентов, умение устанавливать деловые контакты с аудиторией. Практическая деятельность в выразительном чтении, проведении образовательной деятельности способствует более прочному усвоению знаний, что определяет профессиональные качества будущего бакалавра в области дошкольного образования.

Литература

[1] Гриценко З.А. Литературное образование дошкольников: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / З.А. Гриценко. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 352 с.

[2] Миронова Н.А. Отражение концепции непрерывного литературного образования в программах дошкольного образования (В методическую лабораторию педагога нового типа) // Начальная школа: плюс до и после. – 2012.- № 6. – С.1.

[3] Федеральный государственный образовательный стандарт ДО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http:// minobrnauki.gov.ru (Дата обращения 19.05.2019).

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

IMPROVEMENT OF COMMUNICATIVE INTERACTION OF AUTISTIC STUDENTS WITH MIGRANT BACKGROUND

Milen Zamfirov[a], Chrysoula Anthopoulou[b]

[a] *Assoc. Prof. DSc, Sofia University St. Kliment Ohridski, 69A Shipchenski Prohod Str., 1574 Sofia, Bulgaria*

[b] *PhD Student, Sofia University St. Kliment Ohridski, 69A Shipchenski Prohod Str., 1574 Sofia, Bulgaria*

ABSTRACT

This paper presents some of our theoretical findings on the subject of communicative interaction of autistic students. We discuss the different challenges that communicators face while attempting at communicating to the autistic student with migrant background. We are aware of the great difficulties autistic students have and we discuss their point of view as well. Eventually, we show the summary and conclusions of our findings.

KEYWORDS: communicative interaction, autism, migrant background.

1. Introduction

There are many specifications related to autism and autistic students. One of those is the ways autistic students use to communicate their needs and thought to others. Additonally, the opposite process – the paths they apply when trying to understand other people's speech, intentions, and messages. The communication specifics in autistic individuals are commonly unpredictable – sometimes they respond to certain stimuli, sometimes they do not.

The situations becomes even more complicated when we discuss the circumstances of autistic students from migrant families – a common situation in current Greece.

In this paper we present the specific ways autistic students with migrant background use to communicate their needs and desires.

2. Theoretical analysis

In this part of the paper we are going to anlayse the current state of the issue and provide valuable information on the subject of discussion.

The three basic symptoms required for a diagnosis of autism spectrum disorder (ASD) "consist of pervasive impairment of reciprocal social interaction and verbal and nonverbal communication skills, stereotyped behavior and restricted interests. ASD is considered a disorder of early childhood, and parents play a key role in raising suspicions of the disease and seeking a diagnosis, confirmation of which will permit timely implementation of stimulation to improve lifelong social adaptation" (Lovaas, 1987).

2.1. Communication and communicative interaction in the condition of autism

There are multiple challenging factors that influence the communication process in autistic students. According to Linda Hodgdon (2011), "communication is one of the primary areas of difficulty for persons who experience autism, Asperger's Syndrome,

PDD, and others within that autism spectrum. The difficulty is pervasive, affecting a wide range of skills including the student's ability to:

- understand social communication
- understand environmental cues
- follow directions
- perform self-management or organizational tasks
- develop effective expressive communication.
- Improving communication is one of their most important goals."

Additionally, "communication is more complex than "just speech." It involves multiple skills including establishing attention, taking in information, interpreting that information, remembering past information, and eventually formulating a response. The communication disability of these students is not just a problem with expression. It can permeate all aspects of this communication process." (Hodgdon 2011).

According to the latter reference source, "effective communication requires the ability to rapidly establish and shift attention, take in and process information and formulate responses appropriate for the situation. These students may experience difficulty accomplishing these skills at the speed necessary to participate effectively in communication interactions. They can have difficulty rapidly interpreting information, particularly auditory information. Their comprehension of the demands in their environment is frequently based more on piecing together visual cues and expected routines rather than understanding specific verbal messages. Their lack of cooperation or lack of independence may really be the result of not understanding fully what is expected of them or what is going to happen." They may be accurately interpreting only fragments of a communication message and missing the "whole picture" of it.

2.2. Migrant background of autistic students and their communication, communication behavior and interaction related to it specifications

If it is not complicated enough having an autism, then the migrant background steps forward. When a migrant family enters the hosting country, their autistic child faces enormous challenge fitting in the new language envrionment. This stress from the new culture and language environment can turn into even a distress and provoke unpredicatable reactions from the child.

By the opinion of Pondé & Rousseau (2013), "the majority of parents recognized symptoms in their child that were related to autism. Less often, however, parents believed their children had a developmental delay or communication problem rather than an ASD. There were also parents who failed to see any problem at all in their child although the child was, nonetheless, diagnosed as having an ASD." Additionally, "the failure of immigrant mothers to acknowledge a diagnosis of ASD in their younger children may represent an attempt to preserve hope for their child's future. Mothers of older children may not, however, agree with the psychiatric diagnosis. Community services need to balance the need to convey accurate medical information with the need to protect parents'

investment in their children. This may be particularly true for immigrant parents who are living outside their cultural framework." (Pondé & Rousseau 013).

According to the latter researchers, "immigrant families' perceptions of their child may be influenced by their predicament in the host country (Rousseau, Mekki-Berrada, & Moreau, 2001). While in the 20th century acculturation was a key concept to understanding how immigrant families have integrated in their host country, in a globalized world, transnational networks have a strong influence on how immigrants navigate between their culture of origin and their new environment (Bagnoli, 2007; Kirmayer, 2012). This has a number of implications for the relationships between parents and their autistic child and between parents and services. First, immigrant parents may use their cultural resources to deal effectively with their autistic child. Twoy et al. (Twoy, Connolly, & Novak, 2007) emphasize that Asian American parents are more able to reframe their child's difficulty in spiritual terms than their Euro-American counterparts. Similarly, Magana and Smith (2006) show that Hispanics report greater satisfaction in their relationship with their autistic offspring compared to mainstream parents. However, in the case of recent immigrants, the precariousness associated with poor language mastery, socioeconomic difficulties and recent losses may interfere with parents' capacity to use these cultural resources effectively (Siguouin, 2004). Secondly, the few studies available indicate that the relationships between immigrant and ethnic minority parents and services are generally difficult because of misunderstandings, prejudices and differences in what is perceived as appropriate treatment (Jegatheesan, 2010; Mandell & Novak, 2005). To overcome these difficulties, Welterlin and LaRue (2007) propose to culturally adapt the services, highlighting the importance of gaining a better understanding of the parents' perspective.

This qualitative study documents the relationship between the medical diagnosis of autism established with the use of standardized instruments and immigrant parents' perceptions of their child's difficulties. First, the paper will describe how the parents perceive their child, and what they consider to be a problem in their child's condition. Secondly, the relationship between the parents' understanding of their child's difficulties and the medical diagnosis given to their child will be described." (Pondé & Rousseau 2013). This way, the idea of communication within the conditons of autism and ASD is remarkably challenging and satisfying when occurs.

Conclusion

Based on the analysis provided in this paper we are able to conclude that migrant background autistic students are facing more challnges in their communication process than the autistic students who are communicating on the territorry of their native land, culture and language.

It is of great importance for all involved professionally with autistic students to be aware of the specifics these students have when dealing with non-domestic origin. Some of these

specialists are teachers, psychiatists, psychologists, speech therapists, occupational therapists.

All of them should take specific life-long learning courses and workshops on dealing professionally with autistics students of migrant background in order to be capable of meeting their specific needs in the communication process.

References

[1] Bagnoli A. (2007) Between outcast and outsider: Constructing the identity of the foreigner. European Societies. 2007;9(1):23–44.

[2] Hodgdon, Linda (2011) Improving Communication & Behavior. Retrieved from: https://autismawarenesscentre.com/improving-communication-behavior/

[3] Jegatheesan B. (2010) Cross-cultural issues in parent-professional interactions: A Qualitative study of perceptions of Asian American families of children with developmental disabilities. Research and Practice for Persons with Severe Disabilities. 2010;34:123–136.

[4] Kirmayer LJ. (2012) Cultural competence and evidence-based practice in mental health: Epistemic communities and the politics of pluralism. Social Science & Medicine. 2012;75:249–256.

[5] Lovaas OI. (1987) Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. Journal of Consulting Clinical Psychology. 1987;55(1):3–9.

[6] Magana S, Smith M. (2006) Psychological distress and well-being of Latina and Non-Latina White mothers of youth and adults with an autism spectrum disorder: Cultural attitudes towards co-residence status. American Journal of Orthopsychiatry. 2006;76:346–357.

[7] Mandell D, Novak M. (2005) The role of culture in families' treatment decisions for children with autism spectrum disorders. Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews. 2005;11(2):110–115.

[8] Pondé, M. P. & Rousseau, C. (2013) Immigrant Children with Autism Spectrum Disorder: The Relationship between the Perspective of the Professionals and the Parents' Point of View. J Can Acad Child Adolesc Psychiatry. 2013 May; 22(2): 131–138.

[9] Rousseau C, Mekki-Berrada A, Moreau S. (2001)Trauma and extended separation from family among Latin American and African refugees in Montreal. Psychiatry. 2001;64(1):40–59.

[10] Sigouin C. (2004) Jongler avec lês sens pour contenir l′absurde: modèles interpretatifs de parents d′enfant autiste d′origine haïtienne. 2004. Thèse prèsentèe à l′Université McGill.

[11] Twoy R, Connolly PM, Novak JM. (2007) Coping strategies used by parents of children with autism. Journal of the American Academy of Nurse Practitioners. 2007;19:251–260.

[12] Welterlin A, LaRue RH. (2007) Serving the needs of immigrant families of children with autism. Disability & Society. 2007;22(7):747–760.

Статията е резултат от работа по проект №80-10-46/10.04.2019 на тема „Социално включване и приобщаващо образование на търсещи убежище и

бежанци – реалност и перспективи", финансиран от средствата, отпуснати целево от държавния бюджет на СУ „Св. Климент Охридски" за научни изследвания през 2019 г.

TEACHING MATHEMATICS STUDENTS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY IN SECONDARY SCHOOL LEVEL

Milen Zamfirov[a], Panagiotis-Christos Trichas[b]

[a] Assoc. Prof. DSc, Sofia University St. Kliment Ohridski, 69A Shipchenski Prohod Str., 1574 Sofia, Bulgaria

[b] PhD Student, Sofia University St. Kliment Ohridski, 69A Shipchenski Prohod Str., 1574 Sofia, Bulgaria

ABSTRACT

Teaching Mathematics students with mild intellectual disability in secondary school level is a challenge for both teachers and learners. In this paper we present our personal perspective and analysis of the current successful practices which could be implemented in this target group. At the end of our paper we present summary of our point of view on this issue.

KEYWORDS: Mathematics, students, mild intellectual disability, secondary school level

Introduction

Teaching Mathematics to students is not an easy task, especially when the learners are with intellectual disability. Even with mild intellectual disability, students effective Maths learning require the use of specific teaching methods, strategies and approaches. For this reasons, we pay attention to them, discussing and analysing the best possible approaches in this situation, with this particular target group.

Theoretical analysis

There are researchers and practitioners who work in the field of teaching Mathematics to students with intellectual disability. One of those is Jenny Root. They share that in the last 40 years they've learned a tremendous amount about teaching Mathematics to students with disabilities, but some thinking has changed lately owing to new studies. Jenny Root has been working on a survey of the most recent research and will tell us what we knew as of 2005 and discuss what they have learned in the ensuing ten years. She discusses what teachers and parents should know about the current state of the art and how they can be prepared in the classroom and going into IEP meetings (Root 2016).

According to Garnett, Frank, & Fleischner (1983, 2019), some of the useful strategies applicable in the Mathematics teaching process for students with intellectual disability are:

- Avoid memory overload. Assign manageable amounts of work as skills are learned.
- Build retention by providing review within a day or two of the initial learning of difficult skills.
- Provide supervised practice to prevent students from practicing misconceptions and "misrules."

• Make new learning meaningful by relating practice of subskills to the performance of the whole task.
• Reduce processing demands by preteaching component skills of algorithms and strategies.
• Help students to visualize math problems by drawing.
• Use visual and auditory examples.
• Use real-life situations that make problems functional and applicable to everyday life.
• Do math problems on graph paper to keep the numbers in line.
• Use uncluttered worksheets to avoid too much visual information.
• Practice with age-appropriate games as motivational materials.
• Have students track their progress.
• Challenge critical thinking about real problems with problem solving.
• Use manipulatives and technology such as tape recorders or calculators.

According to research results presented by Göransson et al. (2016), there are three major groups of teaching strategies identified as successful and used in the teaching process of students with intellectual disability, namely: pedagogical mathematics activities, focusing on students' perceptions of mathematical content, and encouraging dialogue between students. These three strategies are important for all Mathematics teachers who are aiming at not only having their lessons well-organized but also aiming at achieving higher academic results with their intellectually disabled students.

By the opinion of Jimenez & Kemmery (2013), "Math education has long been an important topic in research and practice across the grade levels. More recently, with the addition of the Common Core State Standards in mathematics and specific attention to preparing students to succeed in the 21st century, math education seems to have taken an even greater limelight. The National Council of Teachers of Mathematics (NCTM, 2000) specifically addresses the need for all students to gain math skills to participate in their everyday life leading to "significantly enhanced opportunities and options for shaping their futures" (p.1.) For students with significant intellectual disabilities, math education has significantly evolved over the past decade from an over emphasis on money and time instruction to math skills aligned to grade-level standards. In a comprehensive literature review, Browder, Spooner, Ahlgrim-Delzell, Harris, and Wakeman (2008) found 68 empirical studies that taught math related skills to students with severe intellectual disabilities. While 68 studies were found, 93% of them focused on simple discriminations within the domain of Numbers and Operations. However, with increased expectations for all students and high stakes accountability, the field of severe disabilities has begun to investigate ways to teach beyond money and time (Spooner, Knight, Browder, & Smith, 2011). In 2009, Towles-Reeves, Kearns, Kleinert, and Kelinert, and again in 2011, Kearns, Towles-Reeves, Kleinert, Kleinert, and Thomas investigated student alternate assessments scores based on alternate achievement standards (AA-AAS). Specifically in 2011, Kearns et al. took a close look at student scores in seven states and, similar to the 2009 study, found that this population of students had limited early numeracy skills.

Specifically, only 31% of students could count with correspondence and make sets of items to 10, 12% could rote count to 5, and only 4% could apply computational procedures to solve real life problems. In 2013, Browder, Jimenez, Spooner, Saunders, Hudson, and Bethune (2012) developed a conceptual model of early numeracy learning for students with significant intellectual disability. Primarily based in reaction to the findings of Kearns et al. (2011), Browder et al. state "If 88% of elementary students in AA-AAS cannot even count to five, clearly there is a need for more effective mathematical instruction for students with moderate and severe developmental disabilities." (Jimenez & Kemmery 2013).

According to the latter authors, "particularly in elementary school, many educators and researchers in the field of mild disability have long valued intensive instruction to build early numeracy skills, due to its correlation with student math progress in later years (Gersten & Chard, 1999; NMP, 2008). However, for students with severe intellectual disability, intensive support in early numeracy skills may occur or may be limited in depth and application to meaningful contexts. Currently research on math education for students with significant intellectual disability has shown that students can learn grade-aligned mathematics, such as algebra and geometry (Browder, Trela, Courtade, Jimenez, Knight; & Flowers, 2012; Jimenez, Browder, & Courtade, 2008). While students with severe intellectual disabilities continue to demonstrate growth in the general curriculum by accessing grade level standards, based on the findings of Kearns et al., student's accessibility to those standards is limited. For example, if a student is not able to count sets of materials to 5 items, their ability to access multiplication standards can only be a rote response without conceptual understanding." (Jimenez & Kemmery 2013).

Without conceptual based knowledge, even at a basic level, students may not be able to apply and generalize these early numeracy skills to higher level math skills. Even at an alternate achievement level, most secondary math skills require students to know numbers, compose sets, perform simple addition and subtraction problems and generalize their learning to new contexts. If only 12% of students with severe disabilities can currently perform these basic math skills, a large majority of students with severe disabilities will not be able to access grade level standards at a meaningful level. Browder et al. (2012) developed a conceptual model for building early numeracy skills with students who have an intellectual disability. The model is based on the premise that students with severe disability should be given the opportunity to build a foundation of early numeracy skills throughout their elementary years. Additionally, through building this foundation, they should also continue to be provided ways to access the grade-level standards at the greatest depth possible. Within Browder et al.'s conceptual framework, pilot data was taken with 6 students with severe disability. The finding of this pilot data illustrated the positive effects of early numeracy skill instruction on student's skill acquisition, suggesting that when provided systematic math skill instruction students with severe disabilities could learn how to perform early numeracy skills, similar to those described in the findings of Kearns et al., 2011. Through the growth of this model the

Early Numeracy curriculum (Jimenez, Browder, & Saunders, 2013) was developed to address the need for more explicit instruction needed to build students with moderate and severe intellectual disability success in mathematics (Gersten & Chard, 1999). Using evidence based practices to teach academics to students with moderate and severe intellectual disability (Spooner et al., 2012), the Early Numeracy curriculum uses systematic prompting and feedback, task analytic instruction, and real life contexts for math. Because students need the opportunity to build early numeracy skills while accessing grade-level standards, lessons were developed to be both age-appropriate and can be embedded with more advanced mathematics of their grade level." (Jimenez & Kemmery 2013). Their opinion is shared by other researchers as well (see Gargiulo & Metcalf 2013; Geary 2004).

According to the source "Strategies for teaching students with intellectual disabilities" (2018), a student with an intellectual disability "can do well in school but is likely to need the individualized help that's available as special education and related services. The level of help and support that's needed will depend upon the degree of intellectual disability involved.

General education. It's important that students with intellectual disabilities be involved in, and make progress in, the general education curriculum. That's the same curriculum that's learned by those without disabilities. Be aware that IDEA does not permit a student to be removed from education in age-appropriate general education classrooms solely because he or she needs modifications to be made in the general education curriculum.

Supplementary aids and services. Given that intellectual disabilities affect learning, it's often crucial to provide support to students with ID in the classroom. This includes making accommodations appropriate to the needs of the student. It also includes providing what IDEA calls "supplementary aids and services." Supplementary aids and services are supports that may include instruction, personnel, equipment, or other accommodations that enable children with disabilities to be educated with nondisabled children to the maximum extent appropriate.

Thus, for families and teachers alike, it's important to know what changes and accommodations are helpful to students with intellectual disabilities. These need to be discussed by the IEP team and included in the IEP, if appropriate.

Adaptive skills. Many children with intellectual disabilities need help with adaptive skills, which are skills needed to live, work, and play in the community. Teachers and parents can help a child work on these skills at both school and home. Some of these skills include:

- communicating with others;
- taking care of personal needs (dressing, bathing, going to the bathroom);
- health and safety;
- home living (helping to set the table, cleaning the house, or cooking dinner);

• social skills (manners, knowing the rules of conversation, getting along in a group, playing a game);
• reading, writing, and basic math; and
• as they get older, skills that will help them in the workplace.

Transition planning. It's extremely important for families and schools to begin planning early for the student's transition into the world of adulthood. Because intellectual disability affects how quickly and how well an individual learns new information and skills, the sooner transition planning begins, the more can be accomplished before the student leaves secondary school." (Strategies for teaching students with intellectual disabilities 2018). We can notice that all provided for the successful education of students with intellectual disability is in favor of their academic progress and acquisition of new skills.

Conclusion

Based on the inforamtion analysed and summarized in this paper we are in position to declare several important factors that influence the successful Mathematics teaching of students with intellectual disability. Some of those are: sufficient by number and quality technical equipment and visual materials used in the teaaching process, motivation of students, motivation of teacher, support by the law and government, educational policy encouraging the teaching learning process, support at home – assistive parents and/or siblings, support by additional classess for the student with mild intellectual disability.

References

[1] Gargiulo, R. M., & Metcalf, D. (2013). Teaching in today's inclusive classrooms: A universal design for learning approach (2nd ed.) Independence, KY: Cengage Learning.
[2] Garnett, K., Frank, B., & Fleischner, J. X. (1983). What are strategies for teaching a student with a math-related learning disability? (2019) A strategies generalization approach to basic fact learning (addition and subtraction lessons, manual #3; multiplication lessons, manual #5). Research Institute for the Study of Learning Disabilities. New York, NY: Teacher's College, Columbia University. Retrieved from: https://www.washington.edu/doit/what-are-strategies-teaching-student-math-related-learning-disability
[3] Geary, D. C. (2004) Mathematics and learning disabilities. Journal of Learning Disabilities, 37, 4-15.
[4] Jimenez, B. A. & Kemmery, M. (2013) Building the Early Numeracy Skills of Students with Moderate Intellectual Disability. Education and Training in Autism and Developmental Disabilities, 2013, 48(4), 479 – 490
[5] Kerstin Göransson, Tina Hellblom-Thibblin & Eva Axdorph (2016) A Conceptual Approach to Teaching Mathematics to Students With Intellectual Disability, Scandinavian Journal of Educational Research, 60:2, 182-200, DOI: 10.1080/00313831.2015.1017836

[6] Root, J. (2016) Teaching Math to students with disabilities: what we've learned in 10 years. Retrieved from: https://tash.org/news/teaching-math-to-students-with-disabilities-what-weve-learned-in-10-years/
[7] Strategies for teaching students with intellectual disabilities (2018, 19-th of February) Retrieved from: https://therapytravelers.com/strategies-teaching-students-intellectual-disabilities/

СРАВНИТЕЛНО ПРОУЧВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ НА МЛАДИ ХОРА ОТ ЮГОЗАПАДНА И ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ЗА КАНДИДАТСТВАНЕ ВЪВ ВИСШИ УЧИЛИЩА

Доц. д-р Ицка Дерижан,
izka_d@abv.bg
Гл. ас. д-р Виолин Василев,
violinbg@swu.bg

РЕЗЮМЕ

Икономическите промени, настъпили през последните години в България, засягат значителен брой големи промишлени предприятия и територията на област Благоевград. Тяхната приватизация променя индустриалната карта на региона и контролира трудовата активност на населението. В много предприятия трудовият процес се осъществява от млади хора, които не продължават образованието си във висше училище. За тях университетското образование не е сред приоритетите, тъй като завършеното професионално образование им позволява да се включат на пазара на труда. Но в условията на пазарна промяна младите хора са принудително лишени от възможността да придобият професионално обучение, придобито в средното образование. Тази ситуация автоматично ги класифицира в групата на икономически неактивните младежи, които според настоящите статистически данни представляват 22% от жителите на област Благоевград. Описаната динамика в днешната икономическа реалност насочва вниманието към недостатъчната готовност на младите хора да променят гъвкаво жизнените си ориентации и да развиват мотивация за постигане на успех в професионалната реализация. Тази констатация е тревожна, защото предизвиква отношението на ученето през целия живот сред младите хора като посредник в мотивацията им за личностно израстване и успех в професионалната реализация. Настоящото изследване има за цел да проучи образователната активност на безработните младежи от област Благоевград чрез проучване на техните нагласи към кандидатстване в Югозападен университет "Неофит Рилски" и на тази основа да анализира субективните детерминанти, които посредничат в преодоляването на бариерите за продължаване на квалификацията. Основната причина за провеждане на изследването е свързана с разбирането, че като житейско събитие периодът на безработица е отрицателен и по-дългото оставане в него ескалира в намаляване на самочувствието, болезнената чувствителност по отношение на личното доверие, безпокойството към очакваното отхвърляне от всяка работна среда.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: икономически неактивни младежи, средно образование, професионална квалификация, висше образование, нагласи, мотивация за успех.
Област: Социални науки.

COMPARATIVE STUDY OF YOUNG PEOPLE'S ATTITUDES FROM SOUTHWEST AND SOUTH-EASTERN BULGARIA FOR APPLYING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Itska Derijan
South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria, izka_d@abv.bg
Violin Vasilev
South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria violinbg@swu.bg

ABSTRACT
The economic changes that have occurred in recent years in Bulgaria concern a significant number of large industrial enterprises and the territory of the Blagoevgrad region. Their privatization changes the industrial map of the region and puts the labor activity of the population in check. In many enterprises, the labor process is carried out by young people who do not continue their education at a higher school. For them, university education is not among the priorities, as the completed vocational education allows them to join the labor market. But under the conditions of market change, young people are forcibly deprived of the opportunity to pursue vocational training acquired in secondary education. This situation automatically classifies them in the group of economically inactive youths, which according to current statistics account for 22% of the inhabitants of the Blagoevgrad region. The dynamics described in today's economic reality focuses attention on young people's insufficient readiness to flexibly change their vital orientations and develop motivation to achieve success in professional realization. This finding is alarming because it challenges the attitude of lifelong learning among young people as mediating their motivation for personal growth and success in professional realization. The present study aims at studying the educational activity of unemployed young people from the Blagoevgrad region by examining their attitudes towards applying at Southwestern University "Neofit Rilski" and on this basis to analyze the subjective determinants mediating the overcoming of barriers for continuing qualification. The main reason for conducting the study is related to the understanding that as a life event the unemployment period is negative and the longer stays in it escalate into a decrease in self-esteem, painful sensitivity in terms of personal confidence, anxiety towards the expected rejection from any work environment.
KEYWORDS: economically inactive young people, secondary education, professional qualifications, higher education, attitudes, motivation for success.
Field: Social Sciences.

ВЪВЕДЕНИЕ

Тази статия представя част от мащабно сравнително проучване на нагласите на млади хора за кандидатстване във висши училища в две големи области в България – Югозападна и Югоизточна. Изборът на изследователския проблем се мотивира от необходимостта да се оптимизира практиката на мотивация и подбор на студенти за университетите в България, в частност – на ЮЗУ „Неофит Рилски", гр. Благоевград и на Бургаски свободен университет, гр. Бургас, като се отчитат някои обективни и субективни причини за тенденцията на намаляване на потенциалните

кандидат-студенти в цялата страна и в частност – изследваните от авторите университети. Изборът на изследователския проблем се мотивира от:

извънредно динамични демографски промени в обществото ни през последните 20 години, в резултат на което в България се наблюдават тенденции към спад на раждаемостта, а оттук – на потенциалните кандидати-студенти;
висок ръст на миграция на населението в рамките на страната и извън нея (в много случаи цели семейства), което прави проблемно дългосрочното, индикативно планиране на интересите към кандидатстване във ВУ;
засилване на тенденциите за избор на ВУ в чужбина или в други градове на страната, особено от зрелостниците от специализираните училища, предизикано от различни причнини – от желание за самостоятелност извън семейната среда до избор на липсващи в каталозите на двата университета специалности;
наличието на много на брой ВУ – както в столицата, така и в регионите на България, всяко от които предоставя определен набор от специалности и провежда политика на привличане на студенти;
забелязваната в последните години тенеденция към критично и негативно отношение към българските ВУ, често тенденциозно, предубедително и необосновано, но силно влияещо върху емоционалните нагласи на бъдещите кандидат-студенти и техните семейства.

ПРИНЦИПИ И СТЪПКИ ЗА УСПЕШЕН ПРЕХОД

Стъпка 1. Изследването се основава на следните методологични маркери:

Двата университета – обект на настоящото изследване заемат ключово място в обхвата на потенциалните кандидат-студенти. Югозападният университет „Н. Рилски" е с особено силно традиционно просъствие в Югозападния, а Бургаският свободен университет вече заема категорично авторитетно място в Югоизточния региони. В този смисъл изследователският екип прогнозира една представителна и значима извадка от респоденти, което ще гарантира обективност на данните и на последващите изводи и препоръки. Двата университета формулират в своите стратегии за развитие като основен приоритет **да предлагат специалности с високо и устойчиво търсене, като реагират <u>изпреварващо</u> на очертаващите се тенденции в пазара на труда.** Този факт мотивира и необходимостта да се проучват предварителните нагласи на младите хора, завършващи средното си образование, към продължаване на професионалната си квалификация в ЮЗУ и в БСУ. Планирането на изследването се мотивира от някои специфики в демографското и социално-икономическото развитие на България и на двата региона в частност. Познаването на ситуацията в обществено-икономически план и настоящото и бъдещо развитие на регионите в голяма степен влияе върху тенденциите към повишаване на образованието на хората, особено на младите. На фона на тревожните показатели за намаляване на раждаемостта и демографския срив в България от 90-те години на 20 век, когато са родени днешните студенти и

кандидатстуденти, очевидна е необходимостта от ранно проучване на желанията и нагласите им към висше образование, от предлагане на **мерки за оптимизиране на избора** им на български университет.

Екипът ни си поставя за цел да установи съществуват ли и допълнителни аргументи (желани специалности, материална база, близост до родното място (или морето/планината), достъпност на приема, атрактивност и престиж и т.н.) за избор на кандидатстване именно в тези два университета. Нещо повече – замисълът е да бъдат проучени нагласите не толкова на млади хора, които са взели своите решения и са кандидатствали или приети, а на тези, които все още не са информирани достатъчно и не са решили, с което същите обособяват групата на потенциалните потребители и които се нуждаят от допълнителна превантивна работа и мотивация. По такъв начин акцентът на изследването е не само към количествената, но и върху качествената страна на изборите на висше училище и специалност в него.

Стъпка 2. Организация на емпиричното изследване и анализ на получените резултати.

1. Цел на проучването: Да се получи надеждна и обективна информация за нагласите на завършващите средните училища в Югозападна и Югоизточна България относно продължаване на образованието им в ЮЗУ „Н. Рилски" и БСУ, с оглед на оптимизиране на университетските стратегии за кандидатстудентска кампания в краткосрочен и в дългосрочен план.

2. Задачи на емпиричното изследване:

Да се създаде анкетна карта за обективна оценка на нагласите на завършващите средните училища за продължаване на образованието си в ЮЗУ и в БСУ;
Да се конструира извадка за изследване, която отговаря на изискванията за достоверност, обем и представителност;
Да се извърши лонгитюдно сравнително теренно проучване на нагласите на целевата група в съответствие с конструирания диагностичен инструментариум;
Да се извърши първична обработка на емпиричните данни от теренното изследване;
Да се извърши компаративен анализ на резултатите от изследването;
Да се предложат мерки за оптимизация на кандидат-студентските кампании на ЮЗУ „Н. Рилски" и на БСУ и се подготвят доклад и публикация с резултатите.

3. Обект и предмет на емпиричното изследване

Обект на изследването са ученици от средни училища на Югозападна и Югоизточна България, разпределени по регионален признак и тип училище. Анкетираните не се разпределят по признак пол, тъй като в настоящия момент за страната този показател не е определящ в условията на кандидатстване във ВУ.
Предмет на изследването са нагласите на завършващи ученици за кандидатстване в ЮЗУ и в БСУ.

4. Методика на емпиричното изследване

В изследването се прилагат следните методи:
Проучване на нормативни документи и статистически данни;
Анкета за ученици от средни училища – анонимна, частично стандартизирана;
Статистическа обработка на данните от анкетното проучване (SPSS 16.0.);
Анализ на резултати от емпирични данни.

Въпросите от анкетната карта са:
Ще продължите ли образованието си във висше училище?
Бихте ли продължили образованието си в ЮЗУ (БСУ)?"
Защо бихте продължили образованието си в ЮЗУ (БСУ)?(открит въпрос)
Каква форма на обучение предпочитате?
Ако изберирате да кандидатствате в ЮЗУ (БСУ), какви са Вашите мотиви?
Откъде се информирате за специалностите, в които искате да кандидатствате?
Коя специалност бихте записали, ако кандидатствате в ЮЗУ (БСУ)?

5. Описание на извадката

В изследването, което има характер на лонгитюдно сравнително теренни проучване бяха обхванати общо 948 ученици от средни училища на двата региона: 823 ученици от 11 населени места в Югоизточна България и 125 ученици от Югозападна България, разпределени по териториален признак. Не се допусна разделение по признак пол, тъй като това се оказа фактор с незначителна за тематиката тежест. Екипът подчертава различното по време провеждане на изследването, което е индикативно за една по-дългосрочна оценка и следователно – прогноза по отношение на развитие на нагласите на потенциалните кандидат-студенти, а така също – като база за създаването на успешни кандидат-студентски кампании. Проучването в Югоизточна България се проведе през 2008 г., а това в Югозападна – в началото на 2019 г.

Обобщен анализ на данните от емпиричното изследване.

Пред вид ограниченията в обема на публикацията ще предложим анализ на данните, които според нас са с най-голяма тежест за целите на изследването. Най-голяма (75.70% от всички анкетирани) е групата ученици, които декларират, че желаят да учат във висше училище. Втора по големина е групата на тези, които към момента на проучването все още се колебаят дали да продължат образованието си (14,34%). Едва 6,20% заявяват, че няма да учат висше образование. Най-малка е групата на учениците, които искат да учат, но нямат възможност (3,77%). Тази група може да бъде причислена към групата на отговорилите „не" поне за тази кандидатстудентска кампания, но дори и така общият им дял (9,97%) е по-малък от този на колебаещите се. Резултатите се отнасят и за двете обхванати области. Отговорите на този въпрос не са разпределени равномерно и по признака „тип населено място". Изненадващо е разпределението на отговорите на анкетираните от училищата в селата. Относителният дял на отговорилите положително от тях

(89,3%) е най-висок в сравнение с връстниците им от училищата в големите (79,8%) и малките (66,5%) градове. Най-малко колебаещи се, както и с най-малко отрицателни отговори са също представителите на училищата от селските райони.

От колебаещите се ученици най-голям е делът на представителите на малките градове (17,8%). Те са дали и най-голям процент отрицателни отговори (10,5%). Особеното в случая е и това, че не се отчитат съществени разлики в отговорите през двете дати – 2008 и 2019 год.

На въпроса от анкетата „*Бихте ли продължили образованието си в ЮЗУ (БСУ)?"* се получи следното разпределение на отговорите: едва 40 % от анкетираните кандидат студенти са заявили през 2008 г. желание да кандидатстват в БСУ, докато към ЮЗУ този процент е 67%. Този факт се обяснява от една страна с по-голямото просъствие на ЮЗУ в региона, с разнообразните социални политики по отношение на студентите (кампус услуги, стипендии, условия за спорт и изкуство и др.), докато за БСУ подчертан пасив се е оказал високите такси (недържавен университет), наличието на още едно, конкурентно ВУ в града и по-малкият малкия брой на специалности. Като специфичен резултат отчитаме разпределението на предпочитанията по тип населено място и тип училище. В двете области на изследване, независимо от времевия интервал, са отчетени почти идентични резултати – получените резултати показват, че най-висок дял от категорично заявилите желание за кандидатстване във всеки един от двата университета е на професионалните гимназии и СУ, както и най-голям процент на анкетираните, отхвърлили възможността да кандидатстват в университета е сред тези от езиковите гимназии. Интересна е конфигурацията на ранжиране на отговорите на избиращите ЮЗУ и БСУ като резервен вариант – съответно 42.7% от учениците от езиковите гимназии, 42% от професионалните гимназии и 39% от СОУ. Този факт позволява да се направи извода, че **резерви за едно оптимизиране на кандидатстудентската кампания има сред колебаещите се и невзели решение зрелостници**.

По отношение на причините да изберат като желан университет ЮЗУ (БСУ), впечатляващи са немотивираните и необоснованите логично отговори. Независимо от отдалечеността във времето на провеждане на двете фази на изследването, резултатите са достатъчно близки, за да бъдат обобщени – близост до родното място (морето, планината), възможност да се работи и учи едновременно, възможност да се кандидатства с оценката от матурата, възможност да се получава стипендия и др. Най-малко мотивирани се оказват анкетираните от такива доводи като *по-качествено образование, международно признаване на дипломите, преподавателски състав, възможност за академична мобилност, мотивация за собствена изследователска дейност и др.*

Основната информация за университетите (ЮЗУ и БСУ) кандидат студентите получават преди всичко от интернет сайтовете, социалните мрежи, а

много по-малко – от кандидат-студентски срещи, брошури, флаери и т.н. Изследваните лица посочват и родителите, приятелите и водещите си учители като фактори, които също имат тежест при формиране на тяхното отношение и нагласи за кандидатстване във ВУ.

СТЪПКИ ЗА УСПЕШНА ПРОМЯНА:

Резултатите от проведеното емпирично проучване позволяват да бъдат формулирани някои основни изводи:

Нагласите на зрелостниците за кандидатстване в двата университета ЮЗУ „Неофит Рилски", гр. Благоевград и Бургаски свободен университет, гр. Бургас са по посока на информираност и емоционална оценка **преди всичко на формални** (сграда, база, впечатление на околните, стипендии и т.н.), отколкото на съдържателни (признаване на дипломите в страната и извър нея, успешна бъдеща реализация и кариерно развитие и т.н.) страни.
Основната информация за специалностите и кандидатстването в ВУ се получава от **Интернет**, доста след това – от близки и познати, сред които и бивши студенти, най-малко – от рекламите по ТВ и другите медии, брошури, листовки, флаери и др. Доказа се, че като цяло нагласите на зрелостниците за кандидатстване в ВУ в по-голямата си част са неустойчиви и често пъти формирани от случайни фактори, т.е. **те могат да бъдат мотивирани и променяни.**
Отхвърлянето на идеята за кандидатстване в ЮЗУ (БСУ) се мотивира неубедително, по-скоро **емоционално** – „не харесвам този университет".
Приоритетният избор на отделни специалности от БСУ (педагогика, психология, право, финанси, маркетинг, туризъм и т.н.) доказва освен обективни (нужди на пазара, интереси) и субективни причини – **добра кандидатстудентска стратегия на отделни факултети и катедри**.

Препоръки:

Да се инициира **обмяната на успешни стратегии и практики** между факултетите и катедрите на всеки университет с цел оптимизирането на общата кандидатстудентска кампания и привличане на повече и по-добри студенти.
Да се насърчават инициативи от страна на преподаватели и администрация за **работа с училищата – работа с ученици, но и с педагози**, тъй като в много отношения последните имат сугестивно влияние върху избора на своите ученици на ВУ.
Да се оптимизират възможностите на **интернет пространството** (като най-популярен достъп) за информиране на съдържанието на обучението в ЮЗУ и БСУ.
Да се акцентира върху информирането на широката общественост (която в повечето случаи е и семейната среда на завършващите средните училища) за **успешната професионална и гражданска реализация на завършили ЮЗУ и БСУ**.

При възможност – в кандидатстудентската кампания да се предоставя информация и за други **„екстри" на студентския живот** в БСУ – спорт и изкуства, срещи с елитарни личности на научния и обществен живот, студентски научни форуми, бригади в чужбина, участия в проекти, експедиции и др.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Дерижан, И., Динева, Е, Люцканова, Ц, Вълчев, Г. „Проучване на нагласите сред завършващите средно образование от Югоизточна България за продължаване на образованието си в БСУ", Бургас, годишник на БСУ, 2009 г., том XXI.
[2] Джонев, С. Социална психология, С. НП, 1996г.
[3] https://www.bfu.bg/bg/pravilnitsi-i-dokumenti
[4] http://www.swu.bg/university-profile/strategies-and-regulations.aspx
[5] SPSS 16.0 Student Version for Windows

NEW TEACHERS' RESILIENCE AND ABILITY TO DEAL WITH CONFLICTS - A LITERARY REVIEW

Meir Davidesco

ABSTRACT

New teachers encounter many difficulties and conflicts during their first years at work. Some conflicts are an inherent aspect of the profession (i.e. dealing with students in the classroom), while others are more organizational in their nature or are due to interacting with peers and other stakeholders. Thus, novice teachers are facing heavy workload, demand for high performance, and lack of recognition for achievement, while dealing with conflicts with students, their parents, colleagues, principals and many other officials and stakeholders. These conflicts can contribute to the teachers' mental distress, as such stressful events are followed by a behavior which undermine self-confidence and encourage incompetence. As the concept of incompetence is vague, often used to describe one's inability or unwillingness to do something, a better expression of teachers' long-term ability to deal with and overcome conflicts is embodied in the concept of resilience. However, the literature addressing the contribution of teachers' resilience to their coping abilities is rather scarce. I aim to fill this gap by providing a literary review about novice teachers' resilience and its' role for mitigating new teachers' difficulties and conflicts. It is argued that using an organized and well-structured training can influence new teachers' resilience in a way that will enable them to cope better and more effectively with conflicts they may encounter in their first years of employment.

INTRODUCTION

Following the course of their career teachers might face several personal and professional difficulties who might undermine their self-confidence and in many cases these difficulties might be perceived as incompetence (Harrison, 2011). Along a long teaching career, a teacher experiences many personal and professional events, some of them are not foreseeable. These events, which occur alongside normative professional development, have a real effect on their functioning. As teachers are constantly developing professionally it is only natural that different events might affect their performance differently in each stage. As an obvious example one might consider how personal events such as a wedding or childbirth, or how professional constraints such as moving between schools or the need to teach different subjects might affect a teacher performance. Each such stressful event is followed by a behavior which will reflect this stress, undermining self-confidence and encouraging incompetence (Gitterman & Germain, 2008).

Although the concept of incompetence is rather vague and lacks precise meaning, its symptoms can take the form of inability to teach or the unwillingness to do so. As a result, the literature often regards incompetence as related to self-efficacy (Friedman & Kass, 2001). Self-efficacy is used to differentiate between teachers who know (or believe) they can face and meet the task in hand and underachieving teachers who do not, and it is considered as one's knowledge and perception regarding her potential to successfully accomplish future tasks (Bandura, 1993). Without underestimating the importance and

centrality of self-efficacy for teachers, and especially for novice teachers, I argue that instead of focusing on an a-priori subjective perception of potential accomplishment as means to predict teachers' performance, it is better to put more emphasis on understanding how teachers can become more resilient to difficulties (specifically, conflicts) they encounter.

As risk factors can contribute to mental distress and protective personality factors may mitigate the effects of distress, resilience is defined as a human ability to cope, overcome, and even become stronger during experiences of distress (Le Cornu, 2009). Additionally, teachers' resilience can be viewed as a quality that enables teachers to maintain their commitment to teaching and teaching methods despite challenging conditions; as an ability to overcome personal or environmental harm as well as an ability to mitigate stress and conflict without compromising mental well-being; as a productively use of energy aimed to achieve goals even under difficult conditions; and as one's ability to quickly, conveniently and efficiently recover and restore one strengths in face of adversity (Mansfield, Beltman, Price, & McConney, 2012).

The present research argues that new teachers' coping abilities, especially during their first years as teachers, are tied to their sense of resilience. Moreover, it is argued that using an organized and well-structured training can influence new teachers' resilience in a way that will enable them to cope better and more effectively with conflicts they may encounter in their first years of employment. For this purpose, I will review the characteristics of resilience among new teachers, and accordingly point to key aspects regarding its' construction and reinforcement as means for the new teacher to deal with conflicts and difficulties during their first years as teachers. The present study will expand the knowledge about the concept of resilience, and particularly will help understand how shaping and enhancing teachers' sense of resilience can affect the potential of new teacher coping abilities with conflicts they will face during their first years of work.

NOVICE TEACHERS – STRUGGLING TEACHERS

Much of the research in field of teaching has focused on the "ordinary teacher" or, alternatively, on identifying "successful teachers" and successful teaching methodologies. However, one group of teachers, e.g. struggling teachers, received relatively less academic attention. The group of struggling teachers is estimated to account for 5-7 percent of the teachers (Yariv, 2004). This group refers to teachers who fail to perform, their results are relatively low, and their negative attitude can affect their colleagues. Such struggling teachers often encounter problems and difficulties in their work such as the inability to lead their class, difficulties in addressing disciplinary issues, they experience lack of motivation, and may have problems in communicating with the school's principal, students, students' parents, or the school's staff member. Similarly, (Ariely, 1995) referred to teachers' difficulties as teaching discomfort. According to him, teachers and students' relationships might sometimes be characterized as on the verge of crisis, and accordingly teachers' discomfort might arise when teachers feel that their influence on students' moral education, social integration and expected contribution to society is negligible. As such,

teaching discomfort is an expression of teaching difficulties which might be followed by pressure and burnout.

These definitions uphold the teacher as (almost the sole) responsible for any discomfort and any of its possible implications and repercussions. Indeed, teachers have great responsibilities. However, it is also important to support them and prevent them from failing. This calls for a broader perspective, one which also considers other stake holders (for instance the principle, the school's supervisor, peers and organizational support, and even the parents) and stresses the need to focus on mitigating discomfort and difficulties in teachers' work (Wragg, Chamberlin, & Haynes, 2005). Risk factors for novice teachers include a range of stress factors these teachers might encounter during their early years in teaching, among which are exaggerated management expectations or unrealistic expectations of themselves in view of their vision about teaching, the gap between theory (e.g., what they learned during their years as students and during their training) and reality (e.g., what is done and they need to do in school), social isolation and lack of system support. New teachers will try to strengthen their resilience by fostering close and productive relationships with people who understand teachers' difficulties and offer useful insights to deal with such difficulties and strengthen their personal value (Le Cornu, 2009).

The literature addressing the contribution of teachers' resilience to their coping abilities is rather scarce. It has focused mainly on teacher perception of their self-efficacy and ability (Bandura, 1993), even though it is known that it is also influential in teachers' ability to make effective and productive decisions about themselves, their role, and the system (Tait, 2008). Therefore, resilience and belief in one's self-efficacy are related concepts. In fact, (Benard, 2004) suggested that self-efficacy is one of the characteristics of a flexible person, pointing that people with high levels of self-efficacy are highly emotional resilient.

NOVICE TEACHERS' SELF-EFFICACY AND RESILIENCE

As self-efficacy embodies a "positive" perspective regarding teachers' resilience, some suggested using the concept of incompetence instead (Bandura, 1993). However, as stated above, this concept is vague and lacks precise meaning, used often to describe one's inability or unwillingness to do something. Accordingly, incompetence can be viewed as a negative and narrow interpretation of self-efficacy in light of one's perception about one's potential to successfully accomplish future tasks (Bandura, 1993).

Bandura (1993) points out that one can examine a person's self-efficacy according to three dimensions: the challenge an individual believes he can face, the willingness of this individual to keep trying to achieve her goals, and the extent of inclusion of this individual's ability (e.g. to what extent it is appropriate and suitable for different actions and situations). This view of self-efficacy is based, among other things, on social learning in which a positive feedback of one's interaction with one's surroundings contribute to the development of one's competence. According to social cognitive theory (Tait, 2008), teachers who do not expect to succeed with some students will invest less effort in preparing and delivering the material. These teachers will easily relinquish at the first sign of difficulty, even if they know that certain learning strategies can help these students. In

this sense, personal beliefs and self-efficacy are in fact self-fulfilling expectancies in relation to the teacher's own inability and strength. The emotional resilience in this case will increase when a teacher understands and feels that his teaching performance is effective and leads to success. On the other hand, resilience, viewed as one's belief in success, will decline when a teacher perceives his teaching skills as a failure, so he expects that he will fail in the future (Tait, 2008). The teacher's sense of competence is examined in three areas: the task area (i.e. the teacher's ability to promote students' achievements), the relationship area (i.e. an expression of the teacher's ability to maintain good relationships with their surroundings), and the organization's area which relates to the teacher's ability to make decision regarding the organization (Tait, 2008).

Self-efficacy is a construct based on the perception of self-ability potential rather than actual perception of skill, so that a teacher's (self) perception of her ability may differ according to an external assessment of her teaching skills. This subjective perception, which incorporates the teacher's set of personal beliefs and experience regarding her values, norms and morals, influences teachers' efforts, goal setting, perseverance, long-term resilience to difficulties, as well as their attempts to explore and realize new ideas and strategies (Tschannen-Moran & Hoy, 2007). Teachers' subjective perception will also affect their enthusiasm, organization, planning, fairness, and commitment to teaching, and it will be most easily influenced during the early years of instruction and the formation of their professional identity (Le Cornu, 2009).

New teachers often enter the profession with high hopes for their ability to influence students' lives, but when confronted with the "shock of reality" they learn that the concept of "good teaching" they held was probably too high, forcing them to "Calibrate" the meaning of good teaching and lowering their standards, all of which in order to prevent self-esteem, emotional strength, and a sense of failure. On the other hand, if a teacher is endowed with high emotional resilience and high sense of competence, this difficulty will spur growth (Tschannen-Moran & Hoy, 2007).

Bandura (1993) explored the development of teachers' self-perception during the first years of instruction. He identified four factors who influenced a teachers' self-perception development: (1) both successful and unsuccessful repeated attempts or experiences such as planning and carrying out successful lessons; (2) learning from others' experience such as observing a qualified teaching model who successfully managed to cope with a particular situation; (3) a supportive social environment such as receiving feedback from superiors, colleagues, and students; and (4) teachers' emotional state during instruction, viewed for example by their job satisfaction. Le New teachers will feel more able if they receive feedback, positive guidance and encouragement from other teachers, their principals, their students and their parents, and from other community stakeholders (Le Cornu, 2009).

Examining personal traits and psychological characteristics of novice teachers (Hong, 2012) detected differences between teachers who gave up teaching ("the deserters") and persistent teachers ("the survivors"). Both the "deserters" and the "survivors" were characterized with high internal motivations for teaching, and both shared a similar views and expectations regarding challenges in teaching work, such as classroom management and effective delivery of teaching material. However, persistent teachers were more convinced in their belief to overcome difficulties and were more willing to receive further

support and help from school principals. While persistent novice teachers reported a better coping strategy by setting clear boundaries and establishing relationships with others, the deserters were more characterized by imposing additional challenges that eventually created stress and emotional burnout. This insight suggests that novice teachers' resilience reflects their ability to deal with and overcome conflicts.

CONFLICTS IN TEACHING

New teachers may encounter many conflicts during their work. Some conflicts are an inherent aspect of the profession (i.e. dealing with students in the classroom), while others are more structural, such as adapting to a new organization (i.e. school and the educational system) or interacting with peers and other stakeholders. Thus, on top of high performance workload, disruptive behavior, and lack of recognition for achievement, teaching also provide a plethora of opportunities for conflicts with students, their parents, colleagues, principals and many other officials and stakeholders (Klassen & Chiu, 2010). Byrne (in Gavish & Friedman, 2007) points to three main problems that can lead to conflicts in a teacher work environment and practice: satisfying the needs of students in a heterogeneous and packed classroom, coping with discipline problems, and the need to obtain support from the surrounding, namely the principal, other teachers, other stuff members and parents.

Aspects regarding conflicts with the management often relate to positive management attributes such as providing help (to the struggling new teacher) and developing open and fruitful communications as means to promote teachers' satisfaction and performance (Inbar, 2000). Other aspects to teachers-principals relationships relate to involving teachers in decision making which contribute to teachers' independence and empowerment and consequently encourage teachers to take initiative. Teachers' autonomy directly and positively affects their perception of professional security and negatively affects their emotional and mental fatigue (Van Droogenbroeck, Spruyt, & Vanroelen, 2014). Teachers' sense of effectiveness and resilience grew as they had greater influence in school, both independently and through decision making (Tschannen-Moran & Hoy, 2007).

Accordingly, teachers' relationships with their colleagues can help promote constructive peer feedback and promote mutual growth and support, while social isolation, specifically in view of disproportional difficult experience and clashes, can lead to stress, exhaustion and burnout of the novice teacher (Brevers and Tomik in Gavish & Friedman, 2007).

(Gavish & Friedman, 2007) claim that teachers will be most affected by their students' expectations and attitudes towards them. If students' attitude is mostly negative, the teacher will experience a decrease in self-confidence, emotional exhaustion, and a negative attitude towards the students, the school and the entire profession. Moreover, when facing behavioral and disciplinary problems, such negative attitude from their students might cause teachers to feel unprofessional and uncappable. Over time such teachers will devaluate their self-value and status. Additionally, disruptive and unsupportive behavior of students exert pressure on the teacher and is one of the main factors of teachers' burnout. such attitude from the students often reflects teachers' failure

to meet organizational and environmental expectations for assertive conduct and leadership in the classroom (Chang, 2009).

TEACHERS' RESILIENCE AND COPING WITH CONFLICTS IN TEACHING

Weiner (1985) theory of individuals' experiences formulation process can be used to examine teachers' explanations regarding difficulties they encounter at work. The theory argues that an individual's explanations to failure and success relies on both internal and external factors and that the nature of the perception of how these factors contribute to the outcome of the event (e.g. to failure or success) also affect future expectations. These perceptions will also influence an individual's sense of control over future events, emotion and motivation to engage in future tasks and events. With regard to teachers, this implies that teachers examine different situations according to a subjective and limited perspective, trying to maintain positive outlook, even when facing pressure and failure. It should be noted that that this process is not systematic or objective (i.e. ordered and empirical based investigation and conclusion), but rather unconscious psychological processes.

Teaching is considered as a vocation, and teachers who are asked to answer the reason for their choice of teaching mainly refer to internal and altruistic reasons, such as wanting to teach, work with children, or contribute to society (Van Droogenbroeck et al., 2014). When this ideology fails to be grounded in realistic successes, it shatters, in might be defined as "disillusionment" and "dream loss" (Gavish & Friedman, 2007). In order to cope with this disappointment, teachers need to adapt, according to their own personality and preferred model for coping. However, early studies show that most teachers believe that failing to deal with classroom discipline issues is due to external factors (Croll & Moses, 2012). Moreover, teachers treat behavior problems as a complex phenomenon, with most of its attributes being directed to the students ("in need of praise", "not accepting rules of conduct") and the students' parents ("Father is missing", "parents are punishing") and the least was attributed to the teachers or teachers' actions (Miller, 1995, 2003). In line of these studies, it may be expected that more resilient teachers will tend to rely more on external attributions rather than on internal ones, and that internal-defensive attribution seems to be designed to block a sense of pain and vulnerability ("It will not happen to me"), but it actually makes it difficult for the novice teacher to deal with conflicts.

The ability to cope with conflicts is influenced by emotional resilience and self-efficacy. As resilience is a central component of the motivation process it also affects coping abilities. People with a sense of high self-efficacy will generally choose to perform more challenging tasks and set high goals for themselves. Their actions are planned, and they expect optimistic outcomes for their actions. Facing conflicts, a more resilient individual will be more effective and will be more inclined to influence and control the situation. Moreover, after failure such resilient individuals will recover faster and better, while maintaining their commitment to achieving their goals. Alternatively, less resilient individuals will find it hard to motivate themselves to cope and struggle because they will not believe they have what it takes to succeed (Schwarzer & Warner, 2013).

Individuals' resilience and self-efficacy may differ as different teachers face different situations and stressors. Emotional resilience, expressed, among other, by teachers' self-

belief will predict more effectively their behavior and coping (Burić, Slišković, & Penezić, 2019). However, it should also be noted that self-beliefs are mostly a result of acquired skills and knowledge, which means that they are based on experience and past perceptions. Thus, teachers who are more emotionally resilient will tend to perceive the classroom as less threatening, implement better strategies, and consequently will perform better and experience a more positive classroom environment (Dicke et al., 2014).

Pearce & Morrison (2011) argue that teachers with high resilience and self-belief in their abilities recover faster and are more likely to persist in difficult situations. These teachers adapt to change more quickly and may ultimately be less likely to leave the profession. A strong sense of self-efficacy helps teachers deal with conflicts because such teachers make better decisions and are more purposeful and self-insightful, as well as desire for achievement and use effective coping strategies. Conversely, teachers with less faith in themselves who have difficulty managing the emotional aspects of their working lives will be more prone to stress and burnout. Professional work challenges such as heavy workload, challenging classroom environment, lack of adequate preparation and training process, or lack of support were also found to adversely affect teachers' self-belief and pose a potentially greater risk for less resilient teachers, and especially so for novice teachers.

Teachers' resilience was also found to be related to improve altruism, strong internal motivation, perseverance, a sense of humor, emotional intelligence and willingness to take risks (Brunetti, 2006; Chong & Low, 2009). Hence, these features can help new teachers recover from failures and better cope with challenges and conflicts at work. There are unique talents associated with teachers' resilience among which are teachers' ability to simultaneously evaluate and consider a variety of solutions along with an ability to accept, learn from and recover from failures (Pearce & Morrison, 2011). The authors also argue that often such teachers have strong interpersonal skills that enable the development of social support networks (Pearce & Morrison, 2011).

SUMMARY

Teachers' resilience is an expression of a teacher's long-term interaction with her environment. Teachers' personal characteristics, such as self-efficacy, self-confidence and coping abilities, play a significant role in helping overcome and better deal with challenging situations and conflicts. Over time, as teachers gain more experience in dealing with conflicts and challenging situations, they become more adapt to handling these obstacles while maintaining their personal well-being.

However, teachers' resilience is also greatly influenced by organizational and other environmental stressors (Mansfield et al., 2012). This suggests that teachers' resilience can be strengthen by enhancing mutual reciprocity, social, professional and organizational support for novice teachers.

As teachers' resilience is shaped and is more influenced during their first years as teachers, it also means that teachers' resilience can be consolidated, structured and intensified during their training years. The following conclusion is that presenting an integrate instructive tools and methodologies which can improve new teachers' resilience and sense of empowerment during their training process might entail many beneficial results. These

tools will help new teachers cope with conflicts during their first years of work and might serve as a systematic preventive tool that might reduce burnout among new teachers.

References

[1] Ariely, M. (1995). *Discomfort in teaching*. Tel Aviv: Ramot publishing.
[2] Bandura, A. (1993). Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. *Educational Psychologist*, *28*(2), 117–148.
[3] Benard, B. (2004). *Resiliency: What we have learned*. WestEd.
[4] Brunetti, G. J. (2006). Resilience under fire: Perspectives on the work of experienced, inner city high school teachers in the United States. *Teaching and Teacher Education*, *22*(7), 812–825.
[5] Burić, I., Slišković, A., & Penezić, Z. (2019). Understanding teacher well-being: A cross-lagged analysis of burnout, negative student-related emotions, psychopathological symptoms, and resilience. *Educational Psychology*, *39*(9), 1136–1155. https://doi.org/10.1080/01443410.2019.1577952
[6] Chang, M.-L. (2009). An appraisal perspective of teacher burnout: Examining the emotional work of teachers. *Educational Psychology Review*, *21*(3), 193–218.
[7] Chong, S., & Low, E.-L. (2009). Why I want to teach and how I feel about teaching—Formation of teacher identity from pre-service to the beginning teacher phase. *Educational Research for Policy and Practice*, *8*(1), 59.
[8] Croll, P., & Moses, D. (2012). *One in Five (RLE Edu M): The Assessment and Incidence of Special Educational Needs*. Routledge.
[9] Dicke, T., Parker, P. D., Marsh, H. W., Kunter, M., Schmeck, A., & Leutner, D. (2014). Self-efficacy in classroom management, classroom disturbances, and emotional exhaustion: A moderated mediation analysis of teacher candidates. *Journal of Educational Psychology*, *106*(2), 569.
[10] Friedman, I. A., & Kass, E. (2001). Teacher efficacy: The task-relations model [[In Hebrew]]. *Megamot*, *41*(3), 322–348.
[11] Gavish, B., & Friedman, I. (2007). The teacher as an organizational person: The contribution of the work environment perceived by the teacher to predict erosion at the beginning and end of the first year of instruction. *Studies in the Administration and in the Education Organization*, *29*, 55–87.
[12] Gitterman, A., & Germain, C. B. (2008). *The life model of social work practice: Advances in theory and practice*. Columbia University Press.
[13] Harrison, R. (2011). Learning and development. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*, *26*(1).
[14] Hong, J. Y. (2012). Why do some beginning teachers leave the school, and others stay? Understanding teacher resilience through psychological lenses. *Teachers and Teaching*, *18*(4), 417–440.
[15] Inbar, D. (2000). *Managing variability: The educational challenge*. Qadima, Israel: Reches publishing.

[16] Klassen, R. M., & Chiu, M. M. (2010). Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress. *Journal of Educational Psychology*, *102*(3), 741.
[17] Le Cornu, R. (2009). Building resilience in pre-service teachers. *Teaching and Teacher Education*, *25*(5), 717–723.
[18] Mansfield, C. F., Beltman, S., Price, A., & McConney, A. (2012). "Don't sweat the small stuff:" Understanding teacher resilience at the chalkface. *Teaching and Teacher Education*, *28*(3), 357–367.
[19] Miller, A. (1995). Teachers' attributions of causality, control and responsibility in respect of difficult pupil behaviour and its successful management. *Educational Psychology*, *15*(4), 457–471.
[20] Miller, A. (2003). *Teachers, parents and classroom behaviour: A psychosocial approach*. McGraw-Hill Education (UK).
[21] Pearce, J., & Morrison, C. (2011). Teacher identity and early career resilience: Exploring the links. *Australian Journal of Teacher Education (Online)*, *36*(1), 48.
[22] Schwarzer, R., & Warner, L. M. (2013). Perceived Self-Efficacy and its Relationship to Resilience. In S. Prince-Embury & D. H. Saklofske (Eds.), *Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice* (pp. 139–150). https://doi.org/10.1007/978-1-4614-4939-3_10
[23] Tait, M. (2008). Resilience as a contributor to novice teacher success, commitment, and retention. *Teacher Education Quarterly*, *35*(4), 57–75.
[24] Tschannen-Moran, M., & Hoy, A. W. (2007). The differential antecedents of self-efficacy beliefs of novice and experienced teachers. *Teaching and Teacher Education*, *23*(6), 944–956.
[25] Van Droogenbroeck, F., Spruyt, B., & Vanroelen, C. (2014). Burnout among senior teachers: Investigating the role of workload and interpersonal relationships at work. *Teaching and Teacher Education*, *43*, 99–109.
[26] Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review*, *92*(4), 548.
[27] Wragg, E. C., Chamberlin, R. P., & Haynes, G. S. (2005). *Failing teachers?* Routledge.
[28] Yariv, E. (2004). 'Challenging'teachers what difficulties do they pose for their principals? *Educational Management Administration & Leadership*, *32*(2), 149–169.

TECHNOLOGY AND E-LEARNING APPLICATION IN ISRAELI EDUCATION SYSTEM

Mikhael Bagdasarov[a]

[a] *South-West University "Neofit Rilski", Ivan Mihailov str.,66 , Blagoevgrad, 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

Israel is one of the most innovative countries in the world, with governmentally subsidized academic education and one of the leading technology industries in the world (Berger-Tikochinski et al., 2018). The progress of Israeli educational methods can be clearly seen in its universities and institutions, with progressive e-learning methods, communication tools, innovation forums and online data bases (Mar'yasis, 2017). Despite its great progress in the higher education, the technological innovation isn't spread quite fast in the lower class's education, since the institutions are split and get difference funding and set different goals (Sasson, 2016). And yet, realizing the great importance and opportunities e-learning holds, the whole Israeli educational system (IES) set a goal, to bring the innovation to each class, and to adjust its primary, middle and high school institutions for the changing world (Serdyukov, 2017).

KEYWORDS: Attitudes, Culture, E-learning, Hogh-school, ICT, IES, Implementation of E-learning

Israeli Educational System

IES initiated in the last decade a variety of programs to promote innovation and the adjustment of the lower classes to e-learning methods. As a part of the efforts, IES created a variety of initiatives, involving particular schools, local authorities, privet projects and national seminars (Gilad-Chay & Somech, 2017). While initiating the programs, a great effort was put into recognizing the particular needs of the schools, to go through the process and the bring the optimal results.

The process of exploring the challenges of applying the e-learning methods in Israel, so far, showed a great impact teacher have: Their attitude, motivation and competency had a great impact on the appliance of the new methods and its success (Sasson, 2016). In addition, the attitude of the school management was shown to have a straight correlation with the funds, class hours and learning opportunities which were provided for e-learning. Furthermore, the parents were found effecting the e-learning assembly effect as well, since they control the studying atmosphere at home, effect the availability of technological tools outside school, and may provide the child with important knowledge and skills to deal with the technology (Fniger, Ayalon & Macdosi, 2013).

Despite the large number of researches regarding the assembly of e-learning is Israeli lower classes, there's no sufficient understanding of the demographics of the learners who should be focused on, as a part of a national innovation program for e-learning promotion. The importance of mapping the demographics lies in better resource allocation and better use of e-learning programs within the younger Israeli population. Targeting the students whose technology accessibility is more challenged will improve

the gaps and give better and more equal chance for success in the higher education and the adult life.

Education in Israel - Background

The education in Israel has comprehensive education system, which is consists of three tiers: primary education (grades 1–6, approximately ages 6–12), middle school (grades 7–9, approximately ages 12–15) and high school (grades 10–12, approximately ages 14–19). The education is compulsory from kindergarten through 12th grade. The school year begins on September 1, ending for elementary school pupils on 30 June, and for middle school and high school pupils on 20 June (MOE, 2019).

Higher education in Israel is considered to be a key to higher mobility and socioeconomic status in Israeli society. Some of this culture is rooted in Jewish tradition as a diaspora in European countries for many generations as a resort of the prejudice and antisemitism expressed by the locals in countries where Jews were a minority (Dawidowicz, 1996). This forced many Jews to place a much higher premium on education allowing them to seek alternative career options that involved entrepreneurial and white-collar professional pursuits (Markoe, 2016). With contemporary Jewish culture's strong promotion of scholarship and learning, it shows the strong promotion and cultivation of intellectual pursuits, So does the nation's high university educational attainment rate exemplifies how highly Israeli society values higher education (Halperin-Kaddari, 2003).

As in the classic Jewish tradition, in the modern Israeli culture, education is a core value in culture and society, and many Israeli parents sacrificing their own personal comforts and financial resources to provide their children with the highest standards of education possible (Geri, 2014). In addition, Israeli competitive and prospering high-tech industry gives another motivation for seeking education, as a passport to a decent job and better opportunities (Zilber, 2011).

In the process of education, parents take great responsibility to inculcate the value of education in their children at a young age, striving for high academic achievement and educational success, along with seeking proper training for social skills and autonomy qualities (Geri, 2014). A great focus parents make is on gaining necessary technological skills needed for employment success to compete in Israel's modern high-tech job market. Israelis see competency with in demand job skills such as literacy in math and science as especially necessary for employment success in Israel's competitive 21st-century high-tech economy (Geri, 2014).

Statistically, Israeli population (among those ages 25 and older) have average of 11.6 years of schooling making them one of the most highly educated of all major religious groups in the world. In 2014, 61.5% of all Israeli twelfth graders earned a matriculation certificate (Pew, 2014).

As the Israeli economy is largely scientific and technological based, the labor market demands people who have achieved some form of higher education, particularly related to science and engineering in order to gain a competitive edge when searching for employment. In 2012, the country ranked second among OECD countries (tied with Japan and after Canada) for the percentage of 25 to 64-year-olds that have attained tertiary education with 46 percent compared with the OECD average of 32 percent (OECD, 2013).

In 2011, the country spent 7.3% of its GDP on all levels of education and as a result has fostered an education system that helped transform the country and rapidly grow its economy over the past 70 years. The Israeli education system has been praised for various reasons, including its high quality and its major role in spurring Israel's economic development and technological boom (Adler, 2014). In addition, Israeli universities are among 100 of the top world universities in science and engineering-related subjects, according to the QS World University Rankings (QS, 2009).

Academic-General vs. Professional-Practical High School Tracks

The main difference between a high school and middle school is the variety of study orientations the student needs to choose from. Unlike the previous schooling, the students can choose what are the subjects and what is the orientation that suits them the most. The variety usually whose have options such as: math-physics, literature, cinema, etc (MOE, 2019A). There're some popular orientations and some of them are more unique, across the schools in the country. The meaning of orientation is expressed by amount of class hours regarding the relevant subject and amount of matriculation exam points. Along the years, the tendency for a narrow orientation became less popular, and today most of the schools are promoting subjects' combination.

High schools in Israel can be mainly split into two types: Academic general schools, which are preparing the students for their matriculation exams; and technological schools which are emphasizing the technological education and skills of the student. Many technological schools have also professional-particular tracks which lead to a certain profession with hands on practice, along with the theoretical studies (MOE, 2019A). The technological and profession-oriented schools teach about 38% of all the students in the country. Many schools offer, in addition to the regular program of 10th-12th grades, an extension of one or two another years, in order to accomplish a full professional diploma program.

Digital Competencies and Attitude of Israeli Teachers and Future Teachers

Teachers and students in the field of education are expected during their training to cope with complex problems and situations that usually do not have one simple and straightforward answer. They are also expected to plan and conduct research as part of their professional identity (O'Sullivan & Dallas, 2017). As a result, in several countries worldwide have provided programs and frameworks for the training of preservice, addressing information and communication (ICT) literacies, and including ICT skills and competencies. these were supposed to provide the ability to utilize information technologies as students and as teachers in the education system of the information era (Tondeur et al., 2017). The involvement and mediation of the teachers in a promotion of e-learning is critical. So, it's important to keep the teachers motivated and able to give the correct training and support for the students.

Researches that examined the attitudes of Israeli teachers regarding the combination of digital technology as a teaching method, showed that most of the teachers felt confident to use e-learning, considered themselves as created and highly motivated to explore the possibilities e-learning provides (Borasi & Finnigan, 2010). Other researches showed the

ability of Israeli teachers to deal with a variety of challenges through the process of combining ICT tools along with a class routine (Yaverboim, Danon & Levi-Atzmon, 2018). Moreover, 90% of the sampled Israeli teachers claimed they use ICT devices themselves on a daily basis, and are comfortable and confidant with using a great variety of the options the devices provide, both, as a personal device and as an educational tool. About a half of teachers mentioned that the combination of ICT in educational practices made the educational process more efficient and successful, for two main reasons: It created a better variety and options for learning and teaching; and it makes the teaching processes more efficient and advanced, which empowers the teachers and brings them more control over the class.

Despite the personal experience of teachers, yet seems like there's no enough information and skills to enjoy the full potential of ICT options. While being asked regarding the challenges, many teachers mentioned the complication of coordination with the principle and other teachers, and allocation of resources and time. In addition, the teachers mentioned the need in farther training for advanced technological use, in order to combine ICT in more projects and learning activities (Berger-Tikochinski, Yaler-Tsuria & Manny-Ikan, 2018).

Demographic Factors Affecting the Attitude Regarding E-learning Use

Since the schools are trying to adjust to the changing social and technological climate, it's important to validate students' willingness to accept and apply technological innovation in their learning routine, and it's a crucial factor in making the innovation effective. Therefore, the potential uses and attitudes toward the innovation are the focal point in making technological innovations and programs into successful fruitful ones. An understanding of the individual users' perception of an innovation and their subsequent behaviour would therefore be useful in assessing the contributions that a technological innovation can make to the achievement of education objectives (Al-Homod & Shafi, 2013).

An individual student's motivation and actions in relation to a technological innovation is likely to be shaped by a number of factors including their demographic profile. Therefore, a close look at the demographic characteristics of users of technological innovation may provide a useful insight into how those demographic characteristics may influence their perception of and decision to adopt and practice a particular technological innovation, as a part of a schooling process (Bhuasiri, et al., 2012). Thus, the demographic background of students, as potential users of the technological tool can therefore be considered a lens through which the innovation adoption process can be viewed, and the population in which there should be an extra effort to ease to process of technological adaptation (Chen & Tseng, 2012). Furthermore, the successful introduction of an innovation into schools requires its students to adjust their attitude and behaviour to embrace the innovation. In the absence of such behavioural adjustment, the educational plans to establish a technological innovation may fail to reach desired outcomes as the students may either refuse to adopt it, or not use it to its full potential.

Although the process of innovation adoption has been studied extensively, the demographic mapping and the orientation toward the adoption by an individual on the

innovation and its acceptance have not been properly addressed (Chokri, 2012). In addition, there isn't enough academic evidence regarding the impact of students' demographic characteristics on their perception and adoption of technological innovation. To compensate over this deficit, the current research have set as a goal to examine the possible demographic inherent and acquired characteristics in students. As a part of recognizing the important characteristics in students, the demographic characteristics were sorted into two types: Inherent characteristics, which have intrinsic nature; and acquired characteristics, which are a result of previous experiences and opportunities, along with the previous history of training (Chen & Huang, 2012).

References

[1] Adler, D. (2014). *Ambitious Israeli students look to top institutions abroad*. ICEF Monitor. Last retrieved on August 10, 2019, https://monitor.icef.com/2014/03/ambitious-israeli-students-look-to-top-institutions-abroad/

[2] Al-Homod, S. and M. Shafi (2013). Success Factors of E-learning Projects: A Technical Perspective. *The Turkish Online Journal of Educational Technology* 12(2).

[3] Berger-Tikochinski, T., Yaler-Tsuria, A. & Manny-Ikan, E. (2018*). Innovative Teachers: How it's Done?* The 14th conference for innovation and technology in education. Open University publication (Hebrew)

[4] Berger-Tikochinski, T., Yaler-Tsuria, A. & Manny-Ikan, E. (2018*). Innovative Teachers: How it's Done?* The 14th conference for innovation and technology in education. Open University publication (Hebrew)

[5] Bhuasiri, W., Xaymoungkhoun, O., Zo, H., Rho, J, J., & Ciganek, A, P. (2012). Critical success factors for E-learning in developing countries: A comparative analysis between ICT experts and faculty. *Com-puters & Education*, *58* (2012), 843-855.

[6] Borasi, R. & Finnigan, K. (2010). Entrepreneurial attitudes and behaviours that can help prepare successful change-agents in education. *The New Educator*, *6*(1), 1–29.

[7] Chen, H. R., & Huang, J. G. (2012). Exploring learner attitudes toward web-based recommendation learning service system for interdisciplinary applications. *Educational Technology & Society*, *15*(2), 89-100.

[8] Chen, H. R., & Tseng, H. F. (2012). Factors that influence acceptance of web-based e-learning systems for the in-service education of junior high school teachers in Taiwan. *Evaluation and program planning*, *35*(3), 398-406.

[9] Chokri, B. (2012). Factors Influencing the Adoption of the E-learning Technology in Teaching and Learning by Students of a University Class. *European Scientific Journal* 8(28): 165-190.

[10] Dawidowicz, L. S. (1996). *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe*. Syracuse University Press.

[11] Fniger, I., Ayalon, H. & Macdosi, O. (2013). *The accessibility of young people from social periphery in Israel to higher education.* Tel-Aviv University Press. (Hebrew)

[12] Geri, J. (2014). *Israel - Culture Smart!: The Essential Guide to Customs & Culture*. Kuperard. p. 108.

[13] Gilad-Chay, S. & Somech, A. (2017). "The day after": The consequences of implementing innovation in experimental schools. *Browse in management and organization of education,* 3, 123-156. (Hebrew).

[14] Halperin-Kaddari, R. (2003). *Women in Israel: A State of Their Own*. University of Pennsylvania Press. p. 93.

[15] Markoe, L. (2016). *Jews at top of class in first-ever global study of religion and education*. Religion News Service Magazine. Last retrieved on August 10, 2019, from: https://www.ncronline.org/news/world/jews-top-class-first-ever-global-study-religion-and-education

[16] Mar'yasis, D. A. (2017). Possibilities of Transforming the State Support of Innovations System. The Case of Israel. *Economic Policy*, *5*, 80-103.

[17] MOE- Ministry of education (2019). Last retrieved on August 10, 2019, from: https://edu.gov.il/owlheb/Pages/default.aspx

[18] MOE-- Ministry of education (2019A). Last retrieved on August 10, 2019, from: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/Portal/TochniyotLimudim/CativaElyuna/

[19] OECD (2013). *Israel- education at glance*. Last retrieved on August 10, 2019, from: http://www.oecd.org/education/Israel_EAG2013%20Country%20Note.pdf

[20] O'Sullivan, M. K., & Dallas, K. B. (2017). A collaborative approach to implementing 21st century skills in a high school senior research class. *Education Libraries, 33*(1), 3–9

[21] Pew Research Center (2014). *How Religious Groups Differ in Educational Attainment*. Last retrieved on August 10, 2019, from: https://www.pewforum.org/2016/12/13/how-religious-groups-differ-in-educational-attainment/

[22] QS (2009). Rating. Last retrieved on August 10, 2019, from: https://web.archive.org/web/20091012073925/http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2009/subject-rankings/life-sciences-bio-medicine

[23] Sasson, I. (2016). What determines school success in science and technology education? Learning from successes in the periphery. *Mifgash: Journal of Social-Educational Work*, *24*(44), 11-36. (Hebrew)

[24] Serdyukov, P. (2017). Innovation in education: What works, what doesn't, and what to do about it. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning, 10*(1), 4–33.

[25] Tondeur, J., Aesaert, K., Pynoo, B., van Braak, J., Fraeyman, N., & Erstad, O. (2017). Developing a validated instrument to measure preservice teachers' ICT competencies: Meeting the demands of the 21st century. *British Journal of Educational Technology, 48*(2), 462–472.

[26] Yaverboim, T., Danon, A. & Levi-Atzmon, G. (2018). *Attitudes of Educational Entrepreneurs in the "Fund for Innovative Teaching" towards the Integration of Digital Tools in the Development of Educational Initiative*. The 14th conference for innovation and technology in education. Open University publication (Hebrew)

[27] Zilber, T. B. (2011). Institutional multiplicity in practice: A tale of two high-tech conferences in Israel. *Organization Science*, *22*(6), 1539-1559.

HIGH-SCHOOL STUDENTS' ATTITUDE TO E-LEARNING IN ISRAELI EDUCATION SYSTEM BY DEMOGRAPHIC VARIABLES

Mikhael Bagdasarov[a]

[a] *South-West University "Neofit Rilski", Ivan Mihailov str.,66 , Blagoevgrad, 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

Since the schools are trying to adjust to the changing social and technological climate, it's important to validate students' willingness to accept and apply technological innovation in their learning routine, and it's a crucial factor in making the innovation effective. Therefore, the potential uses and attitudes toward the innovation are the focal point in making technological innovations and programs into successful fruitful ones. An understanding of the individual users' perception of an innovation and their subsequent behaviour would therefore be useful in assessing the contributions that a technological innovation can make to the achievement of education objectives (Al-Homod & Shafi, 2013).

KEYWORDS: Attitudes, Culture, E-learning, High-school, ICT, IES, Demographic, Variables, Age, Gender, Residence, Course of Study, Reliability Analysis.

Demographic Factors Affecting the Attitudes Regrading E-learning Use

An individual student's motivation and actions in relation to a technological innovation is likely to be shaped by a number of factors including their demographic profile. Therefore, a close look at the demographic characteristics of users of technological innovation may provide a useful insight into how those demographic characteristics may influence their perception of and decision to adopt and practice a particular technological innovation, as a part of a schooling process (Bhuasiri, et al., 2012). Thus, the demographic background of students, as potential users of the technological tool can therefore be considered a lens through which the innovation adoption process can be viewed, and the population in which there should be an extra effort to ease the process of technological adaptation (Chen & Tseng, 2012). Furthermore, the successful introduction of an innovation into schools requires its students to adjust their attitude and behavior to embrace the innovation. In the absence of such behavioral adjustment, the educational plans to establish a technological innovation may fail to reach desired outcomes as the students may either refuse to adopt it, or not use it to its full potential (Qazi, Raza & Shah, 2018).

Although the process of innovation adoption has been studied extensively, the demographic mapping and the orientation toward the adoption by an individual on the innovation and its acceptance have not been properly addressed (Chokri, 2012). In addition, there isn't enough academic evidence regarding the impact of students' demographic characteristics on their perception and adoption of technological innovation. To compensate over this deficit, the current research has set as a goal to examine the possible demographic inherent and acquired characteristics in students. As a part of recognizing the important characteristics in students, the demographic characteristics were sorted into two types: Inherent characteristics, which have intrinsic nature; and

acquired characteristics, which are a result of previous experiences and opportunities, along with the previous history of training (Chen & Huang, 2012).

Inherent Characteristics - Age

There is a common perception that innovation adaptors are quite young in age. Therefore, age is a significant factor to consider when determining how innovation users select their preferred technological innovation Chen and Huang (2010). have found that older people, aged between 50 and above, prefer to use their innovation skills significantly less than those aged between 20 to 29 and 40 to 49. Since many older people have limited experience in using computers and the internet than their younger counterparts, it is likely that learning to use innovation would create an anxiety-provoking situation amongst the potential users (Chen & Tseng, 2012). In contrast, the study conducted by Lerouge, Newton and Blanton (2005) did not find that innovation usage was significantly influenced by people's age group. Thus, the above literature does not provide a clear direction as to the impact of age on perception and usage of innovation. Other researches show that the younger generation has its within variance, which is determined by the level of person's cognitive development, their attitude formation and the level of their autonomy (Pavlou & Fygenson, 2005).

While considering the ages of high-school (16-18), there's little differences in cognitive abilities, but the level of attitude formation and the level of autonomy were found to change a lot in those few years (Bhuasiri, Xaymoungkhoun, Rho & Ciganek, 2012). Regarding the attitude formation, the younger adolescents were found to be much more effected from their parents and teachers' opinions, while the older ones had more autonomic ideas, less affected by their significant adults (Hammoud, 2010). In that matter, the conservative opinions of the parents and teachers regarding the learning technology, are expected to have a greater effect on younger learners. Regarding the level of autonomy, the laws, the social perception and the working options, make the older adolescents in a better control over their accessibility to purchase, to explore and to make their own decisions (Chen & Huang, 2012). Accordingly, it would be expected to see a difference in attitudes and availability of e-learning methods.

Inherent Characteristics - Gender

Technological revolution raised the use of ICT in all the population, but the variety of uses is great, according to the purposes of the use, while gender was found effecting the nature and way of communication, as well and the methods of studying (Levi, 2018). In addition, gender was found affecting the general technological orientation and motivation to explore farther the ICT possibilities: Even though in Israel the general demand for computer and technological sciences in high-schools and higher education schools is in a raise, but female representation in science and technology programs is much lower, relatively to the general female students population, with less than 20% versus 58%, respectively (Leiman, Sax, & Zimmerman, 2017). International comparison shows that in most of western countries, the gender representation in computer and science education is about the same (Michell, Szorenyi, Falkner, & Szabo, 2017), which raises the question regarding the possible cultural affect.

Closer look on Israeli culture exposes the stereotypes regarding the tech person as a masculine one, geeky, unattractive and unsocial (Leiman, Sax, & Zimmerman, 2017). The Israeli society is lacking positive female role models which will bring ambition and confidence in girls and women. Without it, they feel a minority, express less confidence, and as less feminine because of dealing with technology (Bhuasiri, Xaymoungkhoun, Rho & Ciganek, 2012). Accordingly, there's less motivation for girls to explore the technology and technological tools, as an option for future career path.

Evidences from other cultures show that women are perfectly capable of combining and excelling in tech education and industry (Bayer, 2014). So, the main reason for lower representation in Israel would be mostly cultural one, regarding personal preferences. Accordingly, in the current research, would be expected to find a connection between the gender and the perception, motivation and attitudes toward e-learning.

Acquired Characteristics: General vs. Technological Studying Path

Acquired characteristics are defined as those human attributes that are to be gained through personal initiatives requiring energy and resources (Chen & Huang, 2012). Education type and climate are another important demographic variable determining the use of innovation. Education enables users to operate and appreciate innovation use. According to Porter and Donthu (2006), the decision to adopt a new technology is related to the amount of knowledge one has regarding a proper use of technology. Early adopters of new technologies tend to have higher educational levels and better technological knowledge and skills, perhaps reflecting their ability to understand more quickly than those with less education (Aixia & Wang, 2011). Less educated individuals may feel they have insufficient knowledge and suffer from more tech-anxiety and have less sophisticated cognitive structures that impede their ability to learn (Chen & Huang, 2012). In addition to a general education, school programs that provide the students with a proper technological training would contribute to the increase of their knowledge and expertise in using a new system (Chokri, 2012). Training also increases user confidence in terms of their ability to learn and use the innovation. Furthermore, training enhances individual user's skills and abilities to perform innovation related tasks. Training promotes greater understanding, favourable attitude, more frequent use, and more diverse use of applications. Several studies have reported that training encourages an individual to adopt innovation (Jasperson, Carter & Zmud, 2005). Such training decreases anxiety and increases favourable perceptions about the innovation and consequently influences its adoption.

A review of the relevant literature suggests that adoption of innovation as a part of the school program along with specialized instructions, guidance, coaching and consulting, shows a strong positive effect on students' attitude toward the e-learning use, and using ability and performance (Yuan, Fulk, Shumate, Monge, Bryant & Matsaganis, 2005). With training, education and provision of assistance to students when they encounter difficulties, some of the potential barriers to adoption can be reduced or eliminated (Yuan et al., 2005). Such training enhances an individual's belief, possession of skills and knowledge that permits successful task performance (Ligon, Abdullah & Talukder, 2007). It's important to notice that the causality isn't clear, since the school

climate may affect the perception of a learner regarding the studied methods and subjects, or learner's tech attitude may be the one to lead the learner towards a certain study program. That way or another, it's expected to find a difference between more practical and technical studying versus more general and theoretical ones.

Acquired Characteristics: Central vs. Peripheral Areas Climate and E-learning Orientation

Unlike the general technical orientation in Israeli society and education, not every school is quiet the same. The international PISA rating for 2017 showed that despite the impressive high achievements in the big cities in Israel, similar to the leading Singapore achievements, the general Israeli score is lower than in OECD countries average (OECD, 2017). This data is showing the great influence the living area has of student's academic achievements. Although the awareness, the gap is great, and officials in the educational regulation in Israel are trying to expend the funds towards peripheral areas (Sasson, 2016). There're significant differences in the population characteristics, outside school, which have an influence of the learning conditions, attitudes and opportunities, such as: ethnicity, religiosity, parental education and socio-economic characteristics. Accordingly, the chances of those who live in peripheral areas were found to have lower matriculation grades and lower representation in higher education (Fniger, Ayalon & Macdosi, 2013). The gaps where found in a specific technical orientation, as well, while being connected the most to the economical differences and the availability of ICT because of it. The rural areas where found farther from economic centers and the population there was on a lower socio-economic level, in comparison to the urban population, which will make more challenging the accessibility and proper training. In addition, the level of religiosity in the Jewish population was found to affect dramatically the accessibility to the internet and ICT, as the Jewish orthodox religiosity is based on closeness of its community to innovation (Genut & Ben-David Kolikant, 2018).

Research Objectives

There's a significant scientific trend to explore the implementation of e-learning in schools and the adjustment of the public education to the occurring technological and social change. As a part of that motivation, the current research set a goal to explore the factors affecting the use of e-learning. The current research focused on attitudes and motivations for e-learning appliance, which were shown as having a strong influence on performances while applying technological tools. As following the previous researches, regarding Israel's education which focused on the teachers and the institutions, were recognized lacunas regarding students' characteristics and the way those influence their attitude and motivation towards e-learning implementation in a studying process.

According to the previous researches, were recognized student's inherent and acquired characteristics which may affect the success of e-learning implementation, and four hypotheses were phrased as following below:

H1: There is a significant connection between students' age and their attitude towards technology and e-learning.

H2: There is a significant gender difference regarding students' attitude towards technology and e-learning.

H3: There is significance difference between students' course of study (vocational or general) and their attitude towards technology and e-learning.

H4: There is significance difference between the students' residence (urban or rural) and their attitude towards technology and e-learning.

As a collection of the theories and researches above, would be assumed the demographics express different levels of accessibility, attitudes, understanding and perception towards the information and communication devices in general. Hence, In the current research, those characteristics were explored as possible explanations of technological innovation programs adoption and efficiency, in Israeli educational system. Based on the previous researches regarding the connection between the demographics and the attitude toward technology, and the explanation of the reasons, which connect the demographics with the accessibility, usability and the satisfaction with technology, would be assumed that, which expresses the model of the current research:

H5: There is combined effect of accessibility, usability and satisfaction with technology on the students' attitude towards e-learning and ICT.

Research Process and Subjects

In order to explore the research goals and hypotheses, was conducted a quantitative research, in which were used questionnaires responded by students in age group of 16-18, all from 10th to 12th grade, studying in the regular educational institutions in two different high-schools in Israel: One high-school was in Tel-Aviv (urban area of Israel), the other high-school was in Binyamina (rural area of Israel). The data from the questionnaires was statistically analysed, for examination of the research hypotheses.

The final research sample included 227 students. 111 students from the rural area (48.9%) and 116 students from the urban area (51.1%). 133 females (58.8%) and 93 males (41.2%). 74 students were on the 10th grade (32.6%), 79 students were on the 11th grade (34.8%) and 74 students were on the 12th grade (32.6%). 139 students' study in a vocational program (64.7%) and 76 study in a general program (35.3%).

Table 1 presents the distribution of gender, grade and program by the school type.

Table 1 - Distribution of gender, grade and program by school type

		Rural school N=111		**Urban school N=116**	
		N	**%**	**N**	**%**
Gender	**Male**	45	40.9%	48	41.4%
	Female	65	59.1%	68	58.6%
Grade	**10th**	37	33.3%	37	31.9%
	11th	42	37.8%	37	31.9%
	12th	32	28.8%	42	36.2%
Program	**Vocational**	27	26.2%	112	100%
	General	76	73.8%	-	-

Research Tool

The overall goal of this work was to better understand what effects students' attitude towards e-learning. Therefore, the research study adopted a quantitative research method study. Questionnaires were used for data collection because it is felt that this is the best way to ensure that the researcher is able to gather the opinions of as many students as possible in the time available. Closed, quantitative questions (statements) were developed based on a number of studies conducted to measure student attitudes towards e-learning (Rhema & Miliszewska, 2014). The questionnaire measure student attitudes towards technology and e-learning, by checking students': access to technology, use of technology, type of technology used, and perceived usefulness of technology in learning. Additionally, the final section of the questionnaire examined the factors influencing the effectiveness of E-learning, by their level of importance. Participants were asked to rate four factors influencing E-learning, according to their importance for them, on a scale of 1-4, as 1 for the least important, and 4 for the most important.

Access to technology consisted of four items and participants were asked to indicate their level of access to a computer, internet, printer and scanner when needed. The answers on a Likert scale between "1- Strongly disagree" and " 5-Strongly agree". Reliability analysis by Cronbach's Alpha was found α=0.83. The scale of access to technology was computed by the mean of items, as higher score indicates higher access to technology.

Use of technology consisted of seven items and participants were asked to indicate how skilled are they at using technology in general. The answers on a Likert scale between "1- Not skilled at all" and "5- Very skilled". Reliability analysis by Cronbach's Alpha was found α=0.84. The scale of the use of technology was computed by the mean of items, as higher score indicates higher usage of technology.

Perceived usefulness of technology in learning consisted of nine items representing different ways in which technology may be used to help students with their studies at school. Participants were asked to indicate their level of agreement with how useful each of the technologies is their study. The answers on a Likert scale between "1- Strongly disagree" and "5- Strongly agree". Reliability analysis by Cronbach's Alpha was found α=0.89. The scale of perceived usefulness of technology in learning was computed by the mean of items, as higher score indicates higher perceived usefulness of technology in learning.

Computerization level in surroundings consisted of six items representing the quality and ease of the access and use of technology. The answers on a Likert scale between "1- Very poor" and "5- Very good". Reliability analysis by Cronbach's Alpha was found α=0.87. The scale of computerization level in surroundings was computed by the mean of items, as higher score indicates higher-level computerization**.**

Attitudes towards ICT and E-learning consisted of seven items measuring participant's attitudes towards ICT and E-learning. The answers on a Likert scale between "1- Strongly disagree" and "5- Strongly agree". Reliability analysis by Cronbach's Alpha was found α=0.91. The scale of attitudes towards ICT and E-learning was computed by the mean of items, as higher score indicates more positive attitudes towards ICT and E-learning**.** Table 2 presents the reliability statistics of the main research variables.

Table 2 - Reliability and items of questionnaire's variables

Scale	Number of Items	Cronbach's Alpha
Access to Technology	4	0.83
Use of technology	7	0.84
Perceived usefulness of technology in learning	9	0.89
Computerization level in Surroundings	6	0.87
Attitudes towards ICT and E-learning	9	0.91

These reliability statistics indicate that the questionnaires' scales have sufficient level of reliability, thus the variables were gathered correctly. In social sciences, good reliability coefficients are considered to be above the value of 0.70 Cronbach's Alpha. Thus, reliability coefficients of this research are high and, in most cases, are even very high (Cronbach's Alpha is from 0.83 to 0.91).

Research Procedure

The questionnaires were hand delivered to students who are allocated to the various parts of the campus, including lecture halls and cafeterias, to make room for any student who will be available on campus at the time to participate in the study. Furthermore, the questionnaires were also delivered to randomly selected student residencies, in order to enable the opinions of those students who were not available on campus at the time the questionnaire will be administered also to be included.

Data Analysis

The computerized data analysis software - SPSS (version 19) was used for the descriptive data analysis and interpretation of the data. The data of the questionnaires was typed into the database created one after the other. The questionnaires that were used in the analysis were assigned a unique serial number that corresponds to the row number of the SPSS data sheet. This makes it easy to keep track of the questionnaires throughout the process of the analysis, and for further verification if the need arises. To ensure accuracy, after all the questionnaires were entered there was a random selection of questionnaires and there was a cross check with its corresponding data entered, errors found were be corrected. As the database is completed, descriptive statistics were generated (distribution and centralization measures), presented and discussed. After analyses of each question on the questionnaire, there will be a further exploration of the various research questions as follows: A Mann-Whitney test was performed in order to examine the differences in attitudes towards technology by gender, by school area and by course of study. Kruskal-Wallis analysis was performed in order to examine the differences in attitudes towards technology by age. A Pearson correlation analysis was performed in order to examine the

relationships between the main research variable. Predictive models of the attitudes towards technology by the socio-demographic characteristics of the students and by the technology related variables were performed, using a stepwise linear regression analysis.

References

[1] Aixia, D., & Wang, D. (2011). Factors influencing learner attitudes toward E-learning and development of E-learning environment based on the integrated E-learning platform. *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and E-learning*, *1*(3), 264-268.

[2] Al-Homod, S. and M. Shafi (2013). Success Factors of E-learning Projects: A Technical Perspective. *The Turkish Online Journal of Educational Technology* 12(2).

[3] Beyer, S. (2014). Why are women underrepresented in Computer Science? Gender Differences in Stereotypes, self-efficacy, values, and interests and predictors of future CS course-taking and grades. *Computer Science Education, 24* (2-3), 153–192.

[4] Bhuasiri, W., Xaymoungkhoun, O., Zo, H., Rho, J, J., & Ciganek, A, P. (2012). Critical success factors for E-learning in developing countries: A comparative analysis between ICT experts and faculty. *Com-puters & Education*, *58* (2012), 843-855.

[5] Chen, H. R., & Huang, J. G. (2012). Exploring learner attitudes toward web-based recommendation learning service system for interdisciplinary applications. *Educational Technology & Society*, *15*(2), 89-100.

[6] Chen, H. R., & Tseng, H. F. (2012). Factors that influence acceptance of web-based e-learning systems for the in-service education of junior high school teachers in Taiwan. *Evaluation and program planning*, *35*(3), 398-406.

[7] Chen, H.-R., & Huang, H.-L. (2010). User acceptance of mobile knowledge management
learning system: Design and analysis. *Educational Technology & Society*, 13(3), 70–
77.

[8] Chokri, B. (2012). Factors Influencing the Adoption of the E-learning Technology in Teaching and Learning by Students of a University Class. *European Scientific Journal* 8(28): 165-190.

[9] Fniger, I., Ayalon, H. & Macdosi, O. (2013). *The accessibility of young people from social periphery in Israel to higher education.* Tel-Aviv University Press. (Hebrew)

[10] Genut S. & Ben-David Kolikant, Y. (2018). *Women and Computer Science – Is the Connection Culturally Dependent?* The 14th conference for innovation and technology in education. Open University publication (Hebrew)

[11] Hammoud, L. (2010). *Factors affecting students' attitude and performance when using a web-enhanced learning environment.* Department of Information Systems and Computing, Brunel University.

[12] Jasperson, J. S., Carter, P. E., & Zmud, R. W. (2005). A comprehensive conceptualization of post-adoptive behaviours associated with information

[13] Leiman, K.J., Sax, L.J. & Zimmerman, H.B. (2017). Women Planning to Major in Computer Science: Who Are They and What Makes Them Unique? *Computer Science Education*, *26*(4), 277–298.

[14] Michell, D., Szorenyi, A., Falkner, K., & Szabo, C. (2017). Broadening participation not border protection: how universities can support women in computer science. *Journal of Higher Education Policy and Management*, *39*(4), 406-422.

[15] OECD. (2017). *The OECD Handbook for Innovative Learning Environments*. Paris, France: OECD Publishing. http://dx.doi.org/9789264277274-en.

[16] Pavlou, P., & Fygenson, M. (2005). Understanding and predicting electronic commerce adoption: An extension of the Theory of Planned Behavior, *MIS Quarterly*, 30(1), 115-143.

[17] Porter, C. E., & Donthu, N. (2006). Using the technology acceptance model to explain how attitudes determine Internet usage: The role of perceived access barriers and demographics. *Journal of business research*, *59*(9), 999-1007.

[18] Qazi, W., Raza, S. A., & Shah, N. (2018). Acceptance of e-book reading among higher education students in a developing country: the modified diffusion innovation theory. *International Journal of Business Information Systems*, *27*(2), 222-245.

[19] Rhema, A., & Miliszewska, I. (2014). Analysis of student attitudes towards e-learning: The case of engineering students in Libya. *Issues in Informing Science and Information Technology, 11,* 169-190. Last retrieved on August 10, 2019, from http://iisit.org/Vol11/IISITv11p169-190Rhema0471.pdf

[20] Yuan, Y., Fulk, J., Shumate, M., Monge, P. R., Bryant, J. A., & Matsaganis, M. (2005). Individual participation in organizational information commons: The impact of team level social influence and technology-specific competence. *Human Communication Research*, *31*(2), 212-240.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОЦЕСА НА АДАПТАЦИЯ С ПРИСЪСТВИЕ НА РОДИТЕЛ ПРИ ПЪРВИЧЕН ПРЕХОД ОТ СЕМЕЙНА В ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

Диана Андонова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, гр. София, бул. „Цар Освободител“ 15

РЕЗЮМЕ
Правилната и функционална адаптация при първичния преход от семейната среда към образователните институции в периода на ранното и предучилищното детство е ключова, не само за социализацията на индивида, а и за неговото психо-емоционално здраве. Моделът за адаптация с родител, разработен от автора на настоящия доклад, предлага ефективен алгоритъм, който оптимизира и улеснява процеса на адаптация за детето, учителите и родителите. Минимализирането на токсичния стрес по време на социализацията в детската градина и избягването на травмата от изоствяне са от фундаментално значение за психическото, когнитивното, социалното и физическото развитие.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: адаптация, привързаност, детска градина, родител, социализация, травма от изоставяне

ORGANIZATION OF THE ADAPTATION PROCESS WITH THE PRESENCE OF THE PARENT/CAREGIVER DURING THE PRIMARY TRANSITION FROM FAMILY TO INSTITUTIONAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Diana Andonova
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia 1504, "Tsar Osvoboditel" Blvd 15

ABSTRACT
The proper adaptation in the primary transition from family to institutional environment during early childhood and preschool years is a key to the socialization of the individual, and his psycho-emotional health. The adaptation model with the parent presented in the report suggests an effective algorithm that optimizes and facilitates the adaptation process for the adapting child, teachers and parents. The minimization of toxic stress during the socialization in kindergarten and the avoidance of abandonment trauma are of fundamental importance for psychic, emotional, cognitive, social and physical development.
KEYWORDS: adaptation, attachment theory, kindergarten parent, caregiver, socialization, abandonment trauma

Увод

Адаптацията с присъствие на родител при първичен преход от семейната среда към образователните институции в периода на ранното и

предучилищното детство е утвърдена практика в развитите европейски държави. През първите дни при постъпване в детското заведение единият родител стои заедно с детето в новата непозната среда. Целта е да се избегне травмата от изоставяне и да се минимализира токсичният стрес. Концепцията за адаптацията с родител се базира на теорията за привързаността на Дж. Боулби **[Bowlby, J., 1969]**. Привързаността е обект на изследване в контекста на психо-социалната проблематика в развитието на детето, като връзката майка-дете е фундаментална за емоционалното развитие на индивида. В България няма установен единен модел за плавна, здравословна и ефективна адаптация при преход от семейна в институционална среда. Ръководството на всяка ДГ самостоятелно решава модела, по който децата ще се адаптират, но той не включва участието на родител. Ефективната адаптация към образователната среда на детската градина се осъществява само при познаване спецификата на процеса и важността на привързаността за успешната адаптация.

На 03.02.2019 година Министерството на образованието и науката официално обяви, че стартира проект за адаптация с родител за деца, които постъпват в първа група на детската градина. По Национална програма „Успяваме заедно“, са одобрени 100 детски градини в цялата страна. Програмата дава възможност родителите да присъстват в детското заведение, заедно с детето си през първите дни от престоя му. Най-важен е първичният преход, т.е. децата, постъпващи в яслена група, са първата целева аудитория за адаптацията с родител. МОН предвижда всяка детска градина да разработи собствени модели, които да помогнат „за по-лесното приспособяване“[1]. Тази концепция води след себе си риск от много неефективни модели, които могат не само да не подпомогнат успешната адаптация, а и да я усложнят.

Единният модел за адаптация с родител при постъпване в ДГ, разработен от автора, предоставя алгоритъм за работа с родители, учители и деца за осъществяване на ефективна и успешна адаптация. Изграден е на базата на психолого-педагогически теории и стъпва върху дългогодишен практико-приложен опит в системата на предучилищно образование на редица държави от Европейския съюз. Обръща специално внимание на обучение за учители и работа с родители, като представя готов продукт за лесно приложение.

Теоретична рамка на модела

[1]Цитат от заместник-министърът на образованието и науката Таня Михайлова в репортаж на Нова Телевизия от 03.02.2019

Моделът за адаптация се базирана върху теорията за привързаността на Дж. Боулби **[Bowlby, J., 1969],** типовете привързаност дефинирани от М. Ейнсуърт **[Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. 1978]** и Берлинския модел за адаптация (Das Berliner Eingewöhnungsmodell) **[Braukhane, K., Knobeloch, J., 2011]**.

Теорията за привързаността – фундамент за развитието на индивида

Важността на ранния опит и на социализацията в детството за хармоничното развитие на личността са обект на много психологически теории. Правилната социализация на индивида е базирана върху диадата майка-дете. Тази връзка е фундаментална за емоционалното развитие. В западната литература присъства терминът „*caregiver*“ (от англ. *care*-грижа и *give*-давам), това е възрастният, който полага основните грижи за детето и прекарва най-много време с него – основен обект на детската привързаност. В повечето случаи това е майката, но може да бъде бабата, бащата, детегледачка и др.

Привързаността е обект на изследване в контекста на психо-социалната проблематика в развитието на детето **[Андонова, Д., 2016]**. Английският психоаналитик и психиатър Дж. Боулби, основоположник на теорията за привързаността, е един от първите автори, който отчита значението на ранните връзки за социалното и емоционалното развитие на детето. Той дефинира привързаността като биологичен инстинкт, чиято функция е осигуряване на оцеляването на вида. Теорията на привързаността гласи, че децата развиват силни емоционални връзки с човека, който се грижи за тях през първата година от живота им **[Bowlby, J. 1969]**. По дефиниция на Боулби терминът родителска привързаност (от англ. *parental attachment*) обозначава емоционалната връзка между детето и човека, който се грижи за него (от анг. *caregiver*) **[Ainsworth, M., D., S., 1989]**. Родителската привързаност влияе на привързаността в зряла възраст (от англ. *adult attachment*), която в бъдеще обозначаясенва емоционалните връзки с романтичния партньор и детерминира привързаността между родителите в семейството. И двата вида привързаност се свързват с „психологическата настройка” (от англ. *psychological adjustment*).

Боулби твърди, че ранните преживявания на чувствителни или нечувствителни грижи изграждат себеразбирането и интерпретативните филтри на индивида, чрез които се определят бъдещите взаимоотношения и социалният опит **[Bowlby, J., 1982]**. Индивидите със сигурни работещи модели (от англ. *Secure working models*) са отворени към търсене и получаване на необходимата им подкрепа и обратното, тези с несигурни работещи модели се отнасят с недоверие или несигурност към другите, вероятно с цел за да запазят независимостта си, която може да бъде

възпрепятствана от тази подкрепа **[Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Stevens, J., G., 1998]**.

Видове детска привързаност

Видовете детска привързаност са основа за детерминиране на продължителността на адатацията при постъпване в детска градина. Като част от авторския модел за адаптация с родител учителите се запознават с основните 4 вида привързаност в кратък и ясен инструктаж и разполагат с алгоритъм, който ги води на всеки етап.

Най-широко приетата методика за оценка на привързаността и на нейния тип е тази на М. Ейнсуърт **[Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. ,1978]**. Заедно с екипа си тя разработва експеримент, наречен „Непозната ситуация“, който протича със следните етапи:
Майката, детето и експериментаторът (непознатото лице – жена) са в едно помещение (трае по-малко от една минута).
Майката и детето, остават сами.
Непознатото лице се присъединява към майката и детето.
Майката оставя детето самó с експериментатора.
Майката се връща, а непознатият напуска стаята.
Майката оставя детето съвсем само.
Експериментаторът се връща при детето.
Майката се връща, а непознатият напуска стаята.

След дългогодишна работа Ейнсуърт дефинира няколко типа детска привързаност. В настоящия доклад се представят теоретично и накратко типовете привързаност, но в проекта за Единен модел за адаптация при постъпване в ДГ с участието на родител са описани практико-приложи инструкции за учители при работата им с деца и родители.

Тип „А” – „индиферентна”, „ненадеждна привързаност” или „ненадеждно-избягваща привързаност”. Детето не реагира на напускането на майката и продължава да си играе, а впоследствие не обръща внимание на нейното завръщане. Този тип привързаност се приема за условно-патологична. Наблюдава се при около 20% от децата. След раздялата с майката, те не изпитват безпокойство от присъствието на непознат човек, но избягват общуването с него така, както избягват общуването с майка си. Децата с избягваща привързаност не показват предпочитания между родител и напълно непознат. Този тип привързаност, макар и патологична, обуславя **най-лесната и бърза адаптация**.

Тип „B" – „сигурна"„надеждна привързаност". Детето реагира слабо на напускането на майката, но е привлечено силно към нея при завръщането ѝ. При завръщането ѝ се стреми към физически контакт и лесно се успокоява, когато тя го вземе. Този тип привързаност се наблюдава при около 65% от децата. При този тип деца **адаптацията е със стандартна продължителност**.

Тип „C" – „ненадеждно-афективна", „манипулативна" или „двойствена привързаност". Детето реагира със силно огорчение при напускането на майката. След завръщането ѝ, то демонстрира силна привързаност и не може да бъде успокоено, но практически много скоро след това се отделя от нея. Този тип привързаност се приема за патологична и се среща при около 10% от децата. Това са децата, чиято **адаптция е най-продължителна и трудна**. Тези деца са описани от педагози и изследователи като „прилепени" и „свръхзависими".

Тип „D" – „дезорганизирана неориентирана привързаност" – след завръщането на майката, детето демонстрира липса на поведенческа активност като „застива" в една поза и „отбягва" опитите на майката за близост. Този тип привързаност е приета за патологична. Среща се при 5-10% от децата. Адаптацията може да бъде, както стандартна, така и доста продължителна.

В експеримента по методиката на М. Ейнсуърт освен посочените четири типа, може да се наблюдава и „**симбиотичен"** тип привързаност. Този тип деца не се отделят от майка си дори на крачка и отделянето им е практически невъзможно**[Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. ,1978]**. В такива случаи е необходима работа с психолог.

Формирането на привързаност в голяма степен зависи от грижата и вниманието, което майката отделя на своето дете. Майките, които са силно привързани към новороденото, са внимателни и чувствителни към неговите потребностите. В общуването с него те често използват средствата на емоционалната експресия. В тези случаи детето се чувства комфортно и сигурно и е силно привързано към майката (обгрижващия го родител - *caregiver*) **[Андонова, Д., 2016]**.

Съществува връзка между несигурната детско-родителска привързаност (т.е., тревожност/резистентност и тревожност/с избягване) и проблематична зависимост и тревожност, която според Боулби **[Bowlby, J., 1973]** е в

следствие на безпокойството на детето относно наличието на човек, който да се грижи за него. При този тип привързаност травмата от изоставяне е най-силна и носи последици за социалните умения, когнитивните постижения и емоционалното добруване на детето и усложнява работата на педагозите с него.

Единен модел за адаптация при постъпване в ДГ с присъствие на родител

Моделът за адаптация с присъствие на родител улеснява всички заинтересовани страни – деца, родители, предагози. В центъра на модела е детето – неговите строго индивидуални потребности определят темпото и спецификата на процеса. Родителите и учителите имат подкрепяща функция в неговото проспособяване към новата среда.

Работата на учителите с правилно адаптираните деца е многократно по-лесна и ефективна, тъй като те се характеризират със стабилно поведение, любознателност, адекватно отношение към границите и правилата и положително отношение при взаимоотношенията си с другите.

Единният модел за адаптация с присъствие на родител включва:

Инструкции за учителите и запознаване със спецификите на процеса;

Информиране на родители за важността на процеса и тяхната строго определена роля в него; въпросници за родители, подпомагащи работата на педагога;

База данни – материали в помощ на учителя, информационни бланки за родители, лично досие на всяко дете с посочени критерии и показатели и др.;

Въвеждане на детето в новата среда с родител и установяване на степен на привързаност и социализация от учителя на всяко дете по предварително изготвени критерии и показатели;

Адаптация към новата среда в присъствието на родител;

Първи опити за раздяла;

Пребиваване на детето в детската градина без родител;

Финализиране на адаптацията.

Обучението на учителите включва тяхното запознаване с плана за действие по дни и конкретни критерии, по които да определя един от четирите вида привързаност:

сигурна;

тревожно-амбивалентна;

тревожно-избягваща;

дезорганизирана.

Таблица 1. представя обобщено някои от критериите, по които учителят се ръководи, за да определи вида привързаност и продължителността на адаптация **[Андонова, Д., 2018].**

Таблица 1. Критерии за определяне на продължителостта на адаптацията

Силно привързани деца/ тревожно-амбивалентна привързаност	**Умерено привързани деца/ сигурна привързаност и тревожно-избягваща**
Често осъществяване на зрителен контакт с родителя и търсене на физическа близост.	Лесно разсейване с интересни дейности.
Силен плач при раздяла с родителя.	Безразлично поведение при раздяла с родителите или бързо успокояване.
Внезапно желание за физически контакт с родителя при тяхното завръщане.	Положително поведение при поява на родителите.

Структурата на Единния модел за адаптация при постъпване в ДГ с присъствие на родител се базира върху утвърдения в световен мащаб Берлински модел за адаптация, като алгоритъмът за работа е адаптиран към условията в нашите детски градини. Берлинският модел за адаптация (Das Berliner Eingewöhnungsmodell) **[Braukhane, K., Knobeloch, J., 2011]** е първият и един от най-ефективните модели в света за адаптация при постъпване в детската градина. Моделът, създаден от Х. Левен, Б. Андреас и Е. Хедервари, се базира върху теорията за привързаността на Дж. Боулби. Моделът е изготвен върху резултатите от изследователски проект за адаптацията на деца от предучилищна възраст на Свободния университет в Берлин през 80-те години на миналия век, които показват негативните последствия при липсата на модел за адаптация с родител. Деца, които не са придружавани от родител при постъпването в детската градина, през първите седем месеца след приема боледуват до 4 пъти по-дълго от останалите. Берлинският модел за адаптация е основата на повечето модели за адаптация по света. Прилага се ефективно в немската система за предучилищно образование повече от 30 години.

Рамка на адаптацията с родител

Адаптацията с родител протича в 5 фази. Всяка фаза има своя специфика и конкретика. Дефинирането на фазите е ясно и кратко и неспазването на точните инструкции саботира успешната адаптаация. Основно правило е

през първите 3 дни от посещението в детската градина родителите да не се отделят от децата, да не се правят никакви опити за раздяла, да не насърчват детето да се отделят от тях, ако то не е готово. Престоят в ДГ в рамките на първа фаза е точно 60 минути, за което време спазването на тези правила е лесно изпълнимо.

В авторския модел за адаптация с родител графикът е разпределен така, че в първите дни от адаптацията – моментът за дефиниране на тяхнта привързаност, децата и родителите се разделят на групи от максимум 5 деца на всеки 1 час и престоят на всички групи приключва за половин ден. В това време и двете учителки отговорни за групата присъстват, наблюдават децата и си сътрудничат. По този начин няма допълнително натоварване за служителите, а съществува възможност за взаимопомощ. В модела присъстват допълнителни дейности, които увеличават шансовете детето да бъде добре прието в детското заведение, да се раздели спокойно с родителите и да се намали напрежението върху персонала. Препоръчително е, докато трае адаптацията децата да посещават детската градина на половин ден. Съществува вариант и за целодневен престой от петия ден.

Адаптацията с родител е стандартна или удължена в зависимост от вида привързаност. Стандартната адаптация, представена в *Таблица 2.* протича за **2 седмици**. При силно привързани деца времето за адаптация е 3-4 седмици.

Таблица 2. Фази на процеса на адаптация с родител

Първа фаза	**Втора фаза**	**Трета фаза**	**Четвърта фаза**	**Пета фаза**
През първите 3 дни детето остава с майката или т.нар. „*caregiver*“ точно 1 час в детската градина, след което заедно си тръгват.	Първи опити за раздяла – на четвъртия ден (ако не е понеделник) родителят излиза от помещението, като предварително информира детето, за минимум 2-3 мин. и максимум 30 мин.*	Фаза на стабилизиране - от петия ден. Родителят прекарва все по-кратко време в групата. Детето може вече да спи в детската градина, но първите пъти родителят го слага да си легне, в присъствието на учителката и при събуждане трябва отново родителят да бъде там.	Заключителна фаза – родителят вече не присъства в детското заведение.	Приключване на адаптацията. Детето се смята за адаптирано, когато може да бъде лесно утешено от учителките. Ходи на детска градина с готовност и желание.

*Това е ключов момент за дефиниране продължителността на адаптацията – според вида привързаност и реакцията на детето към напускането на родителя. Времето за напускане на помещението от всеки родител се съгласува така, че учителите да имат възможност да обърнат внимание на детето, чийто родител не присъства.

Основни показатели за правилно адаптирано дете са: детето може да бъде лесно утешено от учителките; ходи на детска градина с готовност и желание; забавлява се, радостно и активно е, може да се интегрира добре в групата и да взима участие в педагогическите ситуации и игрите; запознато е с правилата, но ги поставя под въпрос, да не ги изпълнява безпрекословно. Спазването на строгата дисциплина без опити за нарушаване на правилата е показател за наличието на страх у детето. Важно е едно дете да не изпълнява правилата поради страх от наказание, а поради вътрешна мотивираност, знание и разбиране на динамиката в групата и ДГ, което идва на по-късен етап след правилната адаптация.

Заключение

Успешното и ефективно прилагане на функционален модел за адаптация с родител изисква дълбоки теоретични и практически познания върху проблематиката. За неговото осъществяване е необходима солидна подготовка, обучение на учители, разговори с родители, изготвяне на алгоритъм за действие, въпросници за родители, както и ясни инструкции за ролята им в процеса. Плавната и професионално реализирана адаптация на детето е ключова за неговото физическо и психическо здраве. Стресът в ранното и предучилищното детство може да окаже значително въздействие не само в хода на социализацията на индивида, но и във формирането на неговите познавателни умения и на бъдещите му образователни постижения. На пръв поглед маловажни детайли като гледането на мобилно устройство или правенето на снимки от страна на родителя, докато пребивава в детското заведение заедно с детето в ролята на негово „сигурно убежище“, биха могли да саботират процеса.

В повечето държави от Европейския съюз се обръща специално внимание на процеса на адаптация към детската градина. При съвременните подходи за адаптация конкретната възпитателна или образователна структура създава предпоставки и условия, които осигуряват, подпомогат и оптимизират приспособяването на детето, но те са базирани на академично разработени теоретико-приложни модели.

Единният модел за адаптация с родител при прехода от семейна в институционална образователна среда е ключът към правилното адаптиране на детето, както и за успешното реализиране на съвместната работа между родители и учители. Работата в екип учител-родител, като партньори, които

имат обща мисия, е фундаментът за реализирането на адаптацията с родител в нашите условия на педагогическо взаимодействие.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Андонова, Д., (2016) Традиции и стереотипи при формиране основите на националния
[2] характер в предучилищна възраст.(Сравнителен анализ на семейните модели на възпитание в България и Германия), Дисертационен труд
[3] Андонова, Д., (2018) Ефективна организация на процеса на адаптация от семейна към
[4] институционализирана образователна среда – ключ към успешната социализация на детето, научно сп. Педагогика, с. 993-1000, брой 90, книжка 7, София
[5] Ahnert, L., Kappler, G., Eckstein-Madry, T. (2012): Eingewöhnung in die Kinderkrippe:
[6] Forschungsmethoden zu Bindung, Stress und Coping. In: Viernickel, S., Edelmann, D., Hoffmann, H., König,
[7] Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A
[8] psychological study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
[9] Ainsworth, M. D. S. (1989). Attachments beyond infancy. American Psychologist, 44, 709-716.
[10] Andonova, D. Managing the Process of Adaptation. In: B. Angelov, R. Engels-Kritidis, D.
[11] Kostrub, & Robert Osaďan (Eds.) Specific Issues of Contemporary Preschool Education in Bulgaria and Slovakia. Sofia: “St. Kliment Ohridski” University Press, pp. 304-320, 2018 ISBN 978-954-07-4388-2
[12] Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. New York: Basic Books.
[13] Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger. New York:Basic
[14] Books.
[15] Bowlby, J. (1982). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. New York: Basic Books
[16] Braukhane, K., Knobeloch, J., Das Berliner Eingewöhnungsmodell – Theoretische Grundlagen
[17] und praktische Umsetzung http://www.kita-fachtexte.de/uploads/media/KiTaFT_Braukhane_Knobeloch_2011.pdf
[18] Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Stevens, J. G. (1998). Attachment orientations, social support,
[19] and conflict resolution in close relationships. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), Attachment theory and close relationships (pp. 166-188). New York: Guilford Press.

ИЗСЛЕДВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ДОМИНАНТНИТЕ НАГЛАСИ ВЪРХУ ИЗБОРА НА УНИВЕРСИТЕТСКА СПЕЦИАЛНОСТ

Емилия Божкова[a], Веска Вардарева [b],

[a] ЮЗУ „Неофит Рилски“, бул. Иван Михайлов, №66, Благоевград 2700, България
[b] ЮЗУ „Неофит Рилски“, бул. Иван Михайлов, №66, Благоевград 2700, България

РЕЗЮМЕ

Образователното развитие на ниво университет при променяща се икономическа и културна среда е стереотипна алтернатива за кариерно развитие на завършващите средно образование. Това е тенденция, за която се твърди, че има малки регионални разлики за Република България. Доколко този избор е стимулиран, потиснат или притиснат от семейната култура и опита на общността, доминира ли нагласата за поощряване на самостойността и рационалността на избора на личността, са ключовите въпроси, които се анализират в статията. Още повече - дали това въобще е базова ценност на зрелостниците от Югозападна България.

Дискутира се дали висшето образование осигурява обективни предимства за последваща реализация на пазара на труда, задоволявайки жизнения приоритет на автономната личност, или е елитарен вид образование, което удължава кризата на професионалното включване и житейската перспектива.

Проучването на това кои фактори, в какво ранжиране и качествен потенциал потвърждават или елиминират влиянието на културно обусловени общностни и семейни модели е обективизирано чрез интервюта и анкети. Във функцията на респонденти са зрелостници и разнородни педагогически специалисти. Автобиографичен метод е използван и верифициращ при родители и алумни до три десетилетия назад.

Търсени и формулирани са разнородни типови измерения, които потвърждават, че все още в по-слабо развитите или вече изоставащи в икономическо отношение населени места, където работодателите намаляват, вкл. и в училищната система, зрелостниците и родителите приемат кариерното развитие в аспекта избор на университетска специалност все още като „образование завинаги, съответстващо на една работа завинаги” и „при нас”. Тази нереалистична и самозаблуждаваща се жизнена концепция влиза в ситуация на конформизъм, когато личността търси решения, протектиращи и повишаващи жизнения й стандарт и предпазващи я от емиграция като единствена алтернатива при безработица и бедност.

Интерес представляват и някои неочаквани, непредвидени в концептуалната рамка на проучването на зрелостниците от региона фактори, които фалсифицират очаквани предимства при избор на университет или специалност. Някои например са: качеството на информационния достъп, пълноценността на университетски или факултет сайт – информация и дизайн, възможности за продължаващо обучение и др., което поставя маркетинговия проблем за адекватността на университетската практика по набиране на потенциално добри като бъдещи професионалисти кандидат-студенти.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: образователни нагласи за университетско образование, кариерно планиране, фактори за избор, автономност на избора, холистични културни влияния.

1.УВОД

Близо половината от населението на страната (49.9%) живее в Югозападния и Южния централен район, а най-малък по брой на населението е Северозападният район - 770 хил. души, или 10.8% от населението на страната. През 2016 г. и в шестте статистически района населението намалява спрямо 2015 г., като най-голямо е намалението в Северозападния - с 1.8%, а най-малко - в Югозападния район - с 0.3%. Видимо е, че негативната демографска тенденция за фиксираната в темата географска част на България не е толкова агресивна, което допълнително стимулира изследователския ни интерес към нагласите на потенциалните кандидат-студенти.

Проучването на това кои фактори, в какво ранжиране и качествен потенциал потвърждават или елиминират влиянието на културно обусловени общностни и семейни модели е обективизирано чрез интервюта и анкети. Във функцията на респонденти са зрелостници и разнородни педагогически специалисти. Автобиографичен метод е използван и верифициращ при родители и алумни до три десетилетия назад. Цитираме и част от някои отговори и коментари, без загуба на контекста, в който са били зададени.

Дискутираме върху ситуативността и противоречивостта на проблема за избора на университетска специалност като еднопосочен път към професионалната реализация и дали това съответства и трябва ли да съответства на НКПД[2] в България. Дискурсът се конкретизира и чрез въпросите: дали висшето образование осигурява обективни предимства за последваща реализация на пазара на труда, задоволявайки жизнения приоритет на автономната личност или е елитарен вид образование, което удължава кризата на професионалното включване и житейската перспектива?

2. ИДЕЯТА ЗА ПРОФЕСИЯТА КАТО ВАЖЕН КАРИЕРЕН И ЖИЗНЕН ИЗБОР

За нас днес жизненият и професионалният континуитет са свързани по най-тесен начин, докато много по-безболезнено например сменяме социалната и религиозната си среда. Днес човек може сравнително лесно да смени мястото си на живеене, дори страната и обществото, без да се чувства „лишен от корени", при условие че чрез тази смяна може да запази своите професионални възможности и постижения" [4,с.32] Семейството и професията са единствените големи опори на хората в модерността – казва още H. Schelski. Възприемани като базови за личността фактори за социално-икономическия статус, те би трябвало да гарантират вътрешната й стабилност.

В професията индивидът получава достъп до обществените контексти на влияние…., преминавайки през иглените уши на своето работно място „притежателят на професия" се превръща в „съ-създател на света" в дребните неща. В този смисъл професията (както, от друга страна, семейството) гарантира *основополагащия социален опит* (курс. H. Schelski) В професията социалната

[2] Съкр. от Национален класификатор на професиите и длъжностите, 2011 г.

действителност може да бъде разбрана чрез участие, така да се каже „от първа ръка".

Развивайки това тълкуване за влиянието на семейството и идеята за професията върху изборите, които човек социално, психологически и икономически е принуден да прави, допълваме и аспекта на идентификацията, а често и лъжовността на стереотипните възприятия за нас и другите. „В обществото, в което животът е нанизан на нишката на професията, в нея наистина са закодирани някои ключови информации: доходи, статус, езикови способности, възможни интереси, социални контакти и т.н." Този образ Ул. Бек асоциира през на 80-те на XX век. Но съвремието и тенденциите на бъдещето преоценяват качествено ситуацията. Съществото, с което се съгласяваме, е че „Също както семейството, така и *професията е загубила някогашните си устои и охранителни функции.*„ [1, с.241]. Изчезва вътрешната опора на живота, хората се чувстват социално и икономически тревожни. Може да се каже, че в постиндустриалните епохи професионалният труд, в т.ч. и експертният/аналитичен - този изискващ висше университетско образование - системно се променя, от което съответно следва и системна обществена промяна. Спираме се на характерна за страната ситуация от последното десетилетие – рискът на професионалиста да губи или сменя работата си, независимо от високата квалификация и образованост. Опасността, която грози младите професионалисти (разбира се, не само тях), е голяма и както казахме по-скоро очаквана. Това е следствие и *резултат от тясната обвързаност на образованието с професията.* Тази обвързаност в най-висока степен, в сравнение с други завършващи образование, е детерминирана от работните места в държавната сфера на образование - предучилищно и училищно, общо и специално професионално.[3] Позитивността на развиващата се през последните години тенденция за повишено търсене на педагогически специалисти е двупосочна и противоречива. На пръв поглед – обнадеждаващото търсене в национален мащаб на учители ражда нагласа за „учителстване", но от друга е нереалистично успокояваща лично за тях. Защото е известно, че учители, социални работници, специалисти от областта на образованието имат ограничени възможности да бъдат наемани в частна образователна практика или да организират такава.[4] Следователно, не образованието само по себе си, в иманетната му връзка с професията обвързва дипломираните правоспособни педагогически специалисти с държавния монопол върху тяхното наемане. Подобна ситуация и парадоксалност описва H.-P. Blossfeld, валидна в развитите икономики още от 80-90-те година на XX век. Ситуацията се припознава сега у нас. Въздействайки обратно върху съответните области на образователната система, младите професионалисти се натоварват с това да плащат „*тежък данък за една крайно неудачна квалификация."* (Ул.Бек) Имаме предвид и

[3] Бележка: интересът на проучването е центриран върху висшето образование и съответно специалности и реализиращите ги професии, свързани с образователната практика в България.

[4] Бележка: Системата от частни образователни и социални формални и неформални институции в Р България е все още слабо развита, с изключение на центрове за професионално обучение.

това, че прекалено отворените врати на висшите училища поощряват еднакво кандидати с неизразен академичен потенциал, както и такива, които многократно неудачно се връщат към образование с неясна възможност и перспектива да работят след това по поредната специалност, която избират. За това същите и институциите харчат понякога непрежалими възвратими и невъзвратими ресурси (финанси, време, жизнени планове, мотиви, пр.). Много често същите разширяват търсенето на специалност, но по метода на проба-грешка например, без обективна представа за собствените си когнитивни и атитюдни характеристики, без консултантски услуги и без доверие в маркетинга от университетите: „Не знам защо го записах, но се радвам, че го завърших." (И. Кр., 24г, Гоце Делчев)
Към описваните ограничения отношение има и необективността на информационните източници, които ще разглеждаме по нататък.

3. ПРОФЕСИОНАЛНА ПЕРСПЕКТИВА ЧРЕЗ ОБРАЗОВАНИЕ

Образованието, чрез което се придобива професия, за целите на описваното тук изследване, дефинираме като вид трудова дейност, за която е необходимо обучение и специални професионални компетентности, и чрез които човек изкарва прехраната си и се грижи за семейството си. Обичайно е лицензирана и сертифицирана и законово призната чрез диплома. Посочихме вече, че разглеждаме университетското образование със специален фокус върху педагогическите специалности в контекста на темата.
В отчет на МС и МТСП за 2016 за изпълнение на Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012-2030 г.) въз основа на данни от НСИ и след анализ на образователната структура на населението в Р България се твърди, че: „степента на завършено образование е основен фактор и важно условие за повишаване на заетостта, получаването на по-високи доходи и ограничаване на бедността, както и за постигане на по-добро качество и стандарт на живота на населението. Това е фактор, условие и за балансирано демографско развитие на населението и подобряване на качеството на човешките ресурси. Колкото по-висока е степента на образование, толкова по-малко хората са застрашени от бедност и риск от бедност." [7] Логиката и рационалността на този извод са безспорни. Но защо тогава е твърде рисковано личността да анализира кариерното си развитие, разчитайки на дългосрочно планиране: „Ще уча, знам, не е като в училище. А много искам после да преподавам, не знам, много е несигурно."(М.Ш., 21 г. Разлог). 38% от респондентите не вярват във възможността да работят като учители, за каквато университетска специалност полагат усилия, а определят бъдещата си заетост като „шанс" или „късмет", все още имат неясни представи за начините на търсене на професии и длъжности, отговарящи на академичната им подготовка и диплома. Това начално обезсърчаване снижава мотивацията за учене, но по-скоро при студенти с по-високи жизнени очаквания за стандарт на живот и по-слаби академични постижения.
„Независимо от тази негативна оценка „професионалната перспектива на образователната кариера не е загубена, а става само непредвидена и непредсказуема…Дипломата за завършено образование вече не обещава нищо; но

тя все още и дори повече от всякога е предпоставка за преодоляване на заплашващата безнадеждност" [1, с. 269]
„Сигурна съм, че ще си намеря хубава, платена и да ми е приятна работа, ако имам висше. Аз искам да продължа да уча, но на доста от бившите съученици – въобще." (Ел. Д., 20 г., Благоевград). Абсолвентите, които считат, че силно повлияват шансовете си за работа чрез университетска диплома, са общо 78%, от тях повече от половината са от големи и средни градове и общински центрове от Софийска, Кюстендилска и Благоевградска област, за селищата е характерно работеща система от училищно и извънучилищно образование.
Изследвайки индивидуалното планиране на професионалната кариера, Д. Искрев посочва, че кариерните решения, които личността прави „не са независими събития". Те са последователни и взаимозависими. По-ранните решения значително ограничават наличните възможности за избор на по-късните кариерни решения. Решението да се следва висше образование в една област почти винаги пречи на следването по-късно в друга област."[3. с. 20] Ограниченията се визират във финансов аспект и загуба на търпение да си в ролята на обучаван. В случая добавяме и смяна на семейния статут – повече от 1/3 от респондентите жени, счита, че следването в Университета е: „По-добре да стане преди да се омъжа." (А. Ив., 22 г., Бобовдол). А засилената емиграция от района на Югозападна България е причина за приемане на неизвестността по-скоро като отказ от висше образование и търсене на реализация (често „каквато и да е работа") извън граница – 16 % преобладаващо мъже (13 %).

4. ДОМИНАНТНИ НАГЛАСИ ПРИ ИЗБОРА

Ценностите съществуват и функционират в индивидуално-специфични йерархии на относителна значимост, формирайки ценностни системи и поставяйки по този начин уникалния си отпечатък върху начина, по който се отразява действителността. Представлявайки критерии за оценка, ценностите са и критерии за избор, стандарти при избора между алтернативни поведения, хора и събития. [6, с.2] Въз основа на тези дефинитивни опори тълкуваме формулираните в темата влияния.
Социални предимства придобивки или социални фактори за избора са ранжирани като честота на проявлението си при интервютата: финансова издръжка на студента; стипендии; възможност за допълнителна работа; предимствата на градска среда; общежитие или квартира – цената и сравнение; храна и столово хранене, магазини; разходи за учебни материали - учебници, книги; транспорт – наличие и цени; сигурност и безопасност; общуване и нови запознанства; уважение и престиж на изучаваната специалност; неангажираности и независимост на индивида. „Искам да съм свободна" (Ч. Г. 20г. Сандански), „Предпочитам да съм далеч от нашите" (К.Б., 18 г., Петрич) „Трудно се влизаше в Педагогическия институт… Много кандидати – с много висок бал. Аз влязох от втория път и записах задочно, децата ми бяха се родили вече…Щастлив пенсионер съм си сега." (В. Ил., 63 г., Бобовдол) „Беше много уважително да си учител. Аз бях, а директор съм отдавна. Почти всички, от нашата група работим това, за което сме следвали, а не е като сега." (Д. Хр., 59г., Благоевград) **Образователно професионални предимства***:* желание за

добър старт в професионалния живот; изисква се усилено учене или „Лесно се завършва" (К.З., 20г., Перник, кандидат за специалност от областта на социалната педагогика и дейности); изучаваната университетска специалност предполага в бъдеще добра заплата; категоричност в избора и очакванията за квалификацията: „От малка мечтая да стана учителка" (Ив.Т. 19 г. Банско); „Обичам децата и мисля, че моята мисия е да стана учителка" (Хр. И. 20 г, Кресна), „Преди работех като продавачка. След стажа ми предложиха работа в същото училище. Много съм щастлива.Чувствам, че цял живот съм искала да съм учителка." (А. Св.,28г., Кюстендил); университетът е в родния град или е близо до родното място; по примера на други – приятели, роднини; по смисъла на „подходяща професия" за жена или съответно – мъж; професионална реализация в близост до родното място; желание за „бягство" - миграция при намиране на работа след дипломиране.

Образователното развитие на ниво университет при променяща се икономическа и културна среда е стереотипна алтернатива за кариерно развитие на завършващите средно образование.Това е и тенденция, за която се твърди, че има малки регионални разлики за Република България.[5] Доколко този избор е стимулиран, потиснат или притиснат от семейната култура и опита на общността, доминира ли нагласата за поощряване на самостойността и рационалността на избора на личността - са ключовите въпроси, които са предмет на анализа: „То за какво друго да учи, то работа при нас няма…Ако може да стане учителка…да стане, то и тя иска, хич не е против. Ще ни слуша с майка й."(С. Т., 57 г., Сатовча) Анкетното проучване и херменевтиката при подхода на интерпретация предоставя интересни гледни точки, доминирани в различна степен от семейните и общностните модели на личностна и социално-икономическа самостойност.

Традиционната семейна нагласа – патриархален тип. Дефинираме като специфично унаследен семеен стереотип родителите да оказват натиск върху изборите, които младите правят и това да е приемливо. Предопределя избора на университетска специалност, насочена към педагогическите специалности за детска градина и начално училище (по-малка част публична администрация и право) при 12% от общо изследваните селища с преобладаващи българи мюсюлмани (помаци). Наличието на натиск тук се изразява особено при момичетата – 79%, което всъщност рязко противоречи с възможността им за бъдеща заетост, именно там. „Тя ни слуша, така е редно. Аз не съм следвал… Момчето ни не иска да учи вече, замина с другите (има се предвид Испания, бел. наша), … но тя е момиче, ако стане учителка хем децата ще си гледа, хем ще й е по-лека работата" (Ат. Ос., 52г., Вълкосел). Изборът при 33 % е част от „регионалния патриотизъм", традиционен избор с предпочитание към Югозападния университет, без отношение към етническия или религиозния статус, а по-скоро финансовия – по-малко транспортни разходи.

Най-големи разлики в стимулирането и подкрепата на самостойността на избора - **либерален тип семейна нагласа**, и обратно – притискане на младите да изучават

[5] Бележка: С изключение на райони с изявено представителство от турско население (виж НСИ), а причината е недоброто владеене на българския език, която се явява непреодолима бариера за образователно развитие на университетско ниво.

дадена университетска специалност се открива при зрелостници с отлична диплома от средни и големи населени селища в противовес на отличниците от малки и много малки населени места. Срещната ситуация – 11% от респондентите имат намерение и осъзната нагласа за унаследяване на професията на родителите, приемайки я за „ценна", „най-важна", „полезна", „благородна", „майка ми е педагог, ще ми помагат", „свикнала съм да говорят само за училище"- атитюдност, която ориентираме по-скоро към либералния тип.

Спрямо образователния статус на родителите разликите са несъществени и неопределящи като натиск върху желанията и волята на кандидатите. Това откриваме и при двата типа семейна култура.

Не се забелязват нетолерантни, неприемащи „другостта" и отхвърлящи мотиви при нагласите спрямо различната етничност на другите, вкл. и такива с бъдещи колеги от стереотипно маргинализирани общности (роми, напр.), с които те - бъдещите студенти биха си сътрудничили в университетска среда. Нищожността на данните не е изненадваща и по причина, че като университетски преподаватели нямаме опит и наблюдения на нетолерантност в реалния процес на обучение.

Все пак хипотетично и преднамерено поставихме въпроса дали въобще висшето образование е енкултурална ценност на зрелостниците от Югозападна България или е формална алтернатива за отлагане на професионалната и жизнена самостоятелност и осигуряване ресурси за живот, и отделяне от семейството; или трето предположение – страх от изместване на статусната роля на безработен към продължаващ образованието си човек.

Очертават се разнородни типови измерения, които потвърждават, че все още в по-слабо развитите или влизащите в икономическа стагнация населени места[6], където работодателите намаляват (вкл. и в училищната система), зрелостниците и родителите, приемат кариерното развитие в аспекта избор на университетска специалност все още като „образование завинаги, съответстващо на една работа завинаги" и „при нас". Тази нереалистична и самозаблуждаваща се жизнена концепция влиза в ситуация на конформизъм, когато личността търси решения, протектиращи и повишаващи жизнения й стандарт и предпазващи я от емиграция като единствена алтернатива при безработица и бедност.

НЕВИДИМАТА ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ ПРИ ИЗБОРА НА СПЕЦИАЛНОСТ

Проучването предостави данни и за източниците на информация при зрелостниците и качеството на информационната им ориентация и яснота. Ранжирани по приоритетност на използването на предварителен етап са следните: връстници и приятели, интернет и социални мрежи, семейство и родители, маркетингови средства, влияния и образователни изложения, учители и педагогически консултанти, други – рекламни брошури и телевизия.

„Важен личностен аспект на кариерното планиране е потребността да се търси точна информация. Вярна представа за текущите ситуации, наличните възможности

[6] Бележка: Повече от половината изследвани и анкетирани в таргет- групите са от селища със средна и висока безработица.

за избор, вероятностите за успех или провал, реалистичен предварителен преглед на работодатели допринася за вземането на правилни кариерни решения.” [3с. 21] Подобни нагласи, както и по-конкретни познания за желаната бъдеща професия кандидатите почти не споделят. Тази констатация е най-малко валидна при проучването на бъдещи работодатели в големите селища от образователни институции.

Интерес обаче представляват и някои неочаквани, непредвидени в концептуалната рамка на проучването на зрелостниците от региона фактори, които фалсифицират очаквани предимства при избор на университет или специалност. Такива необходими предимства, които университетът счита за важни при обучението, а кандидатите не отбелязват като търсени. Именно подобни визираме като добавена стойност, отчитана при планирането на кариерата. Някои например са: качеството на информационния достъп, пълноценността на университетски или факултет сайт – информация и дизайн, възможности за продължаващо обучение и др. , което поставя маркетинговия проблем за адекватността на университетската практика по набиране на потенциално добри като бъдещи професионалисти кандидат-студенти. Неотбелязани и ниско оценени като институционално важни предимства са стойността на рейтингите на университетите и специалностите, възможността за дистанционни форми на обучение и по-скоро непознаването и ниското доверие към качеството му. Задочното обучение обаче остава все още търсен начин на подготовка – 41% от кандидатите жени, които не са абсолвенти и търсят такава възможност. Алтернативната му форма на дистанционно такова е познато едва на 6% от респондентите. От друга страна кандидатите са запознати и се надяват на възможността от стажове и студентски бригади в САЩ - 24 % от тях го определят като косвена добавена полза от следването си.

Качество на обучението, използват ли се най-съвременни информационни и дигитални технологии имат среден ранг на очакван интерес. Как е организиран учебният процес, има ли студентско представителство - парламент и др. с най-малък интерес в обратните връзки.

Университетското образование, в контекста на актуалните **очаквания на съвременните работодатели**, има тенденцията да се възприема като неефективно и изоставащо, негарантиращо добавена стойност. С подобна условност и негативна приемаща нагласа завършващите висше образование трудно намират реализация. Обратната тенденция се коментира като факт само за системата на предучилищното и училищното образование, професионалното средно образование и здравеопазването. Очакванията за надеждни специалисти все пак са факт. Тази подчертано позитивна среда за търсене на кадри с университетско образование, особено по отношение на педагогическите специалисти, дава възможност да се привличат добри кандидати извън Югозапада. Решението е да се излезе извън формалната, по съществото си затворена, трудно репродуцираща гъвкав собствен професионален опит система на образование.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Решението на зрелостниците да започнат работа или да продължат образованието си в университет е сериозен житейски проблем и предизвикателство за личностната

мотивация. Със сигурност адекватното кариерно планиране има пряко отношение към връзката образование – реализация – доходи. Именно тази триада дава просто обяснение за разбирането на икономическия растеж и е естественото средството и за борбата срещу демографската криза: „Да не изпращаме излишно много млади извън граница.” (С. М., експерт, РИО)

Холистичните културни влияния се изграждат от разнородни и разновидови на пръв поглед противоречиви аспекти със социален, психологически - често емоционален, рационален или ирационален, обективен или субективен, граждански – демократични или недотам, икономически пр. характер. Някои от тях се открояват определено като ценности, други като антиценности, но всички те рамкират отношението на младия човек към отстояване на собствената му автономност при изборите, които прави. Това пряко корелира с отговорността към себе си, семейството и обществото.

Семейството, чрез културния модел на който е представител, и общостта, разбирана дори и като дигитална такава, със своите внушения и матрици на поведение определят избора на зрелостниците много по-силно, отколкото професионалните кариерни специалисти. Това не е добра ситуация. Добре би било с тази тенденция да се обърне и намери професионалното си измерение.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бек, Ул., Рисковото общество. По пътя към една друга модерност. Изд. Критика и хуманизъм, 2013.
[2] Blossfeld, H.-P., Bildungsrefom und Beschaftigung der jungen Generation im Offenlichen Dienst, в Soziale Welt, 1984, кн.2.
[3] Искрев, Д., Индивидуално планиране на професионалната кариера в контекста на развитието на личността. Сб. Измерения на професионализма, УИ „Н. Рилски”, Благоевград. 2007.
[4] Schelski, H., Die Bedeutung des Berufs in der modern Gesellschaft, в LS, Koln, 1992.
[5] МТСП отчет за 2016 За изпълнение на Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012-2030 г.)
[6] Паунов, М., Ценности и приоритети на българите. Изд. Стопанство, София, 2009.
[7] Roser, M., M. Nagly. Qality of Education. https://ourworldindata.org/ quality-of-education.

РОЛЯТА НА ЦВЕТА В ИНТЕРИОРА НА ДЕТСКАТА ГРАДИНА

арх. Стела Скрижовска-Колева
Университет по архитектура, строителство и геодезия – София, 1164, бул. Христо Смирненски 1 Stela_Skrizhovska@abv.bg

РЕЗЮМЕ
Докладът представя проучване в сферите на архитектурата, на цветознанието и на психологията, ориентирано към жизнената среда на децата в детската градина. Архитектът или художникът има отговорната задача за избора на подходящо цветово решение на помещенията, което да е съобразено с предварително проучване и анализ на средата, с физиологичното и психологическото въздействие върху хората в и около сградата, с възрастта им, с човешкия мащаб и с функционалната организицията в обекта. Разглеждат се психологическото въздействие и значението на колорита като процес на цялостно активно преживяване. Цветът е едновременно „елемент от архитектурното пространтво“ и „психологически фактор на жизнената среда“.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: цвят, деца, психология, интериор, детска градина, знание, жизнена среда, проект

THE ROLE OF THE COLOR IN THE INTERIOR OF THE KINDERGARTEN

arch. Stela Skrizhovska-Koleva
The University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy – Sofia, 1164, 1 Hristo Smirnenski Blvd.

ABSTRACT
The report presents a study in the areas of architecture, color science and psychology, oriented to the living environment of children in the kindergarten. The architect or the artist has the task of choosing an appropriate color solution for the rooms, taking into account the preliminary research and analysis of the environment, the physiological and psychological impact on people in and around the building, their age, human scale and functional organization in the object. The psychological impact and the importance of color is considered as a process of a fully active experience. Color is both „an element of the architectural space“ and „a psychological factor of the living environment“.
KEYWORDS: color, children, phycology, interior, kindergarten, knowledge, living environment, project

Въведение

Жизнената среда на хората е фактор, на който се обръща все по-голямо значение през последните десетилетия. На фона на бързо разрастващата се икономика и консуматорско общество в големи мащаби, се появяват много необмислени цветово и геометрически екстериорни и интериорни решения с обществени функции. Световните тенденции са ориентирани към подобряване на заобикалящата ни

изкуствена материална и нематериална среда чрез създаване на открити и закрити пространства, отговарящи на физическите и психологическите нужди на съвременния индивид. Необходимо е използването на подходящо цветово решение на помещенията, което да е съобразено с предварително проучване и анализ на средата, с въздействието върху хората в и около сградата, с възрастта им, с човешкия мащаб и с функционалната организицията в обекта.

Концепцията за цветовете като въздействие е разработена за пръв път от Йохан Волфганг фон Гьоте. Според него тъмните цветове успокояват, а светлите – възбуждат, като въздействат както на физическо, така и на психическо ниво. Към днешни дни са известни много теории и проучвания за цветовете, които имат за задача едно по-задълбочено проучване за възприятието от хората. В психологическите проучвания цветознанието е неизменна част, защото е доказано, че окото на човека различава до 10 000 000 цвята и съчетания по между им, цветовете са неделима част от ежедневието ни и всяка човешка дейност се извършва в заобикалящата ни цветова среда. Именно заради тези факти, са изведени някои възможни въздействия на цветовете и на съчетанията им върху човешката психика.

Обект на изследване

Една от групите, на която силно въздейства изкуствената заобикаляща среда, са децата. Тяхното възприятие за пространство се формира още през първите месеци на живота им и продължава през първите им години. Развитието на интелекта им, разширението на познанията им и подготовката за бъдещи предизвикателства са основни направления, по които е необходимо да се работи с тях още от ранна възраст именно в детските градини. Освен това, в детските градини те прекарват голяма част от деня си, заради което трябва да им се осигури здравословна среда и психологически комфорт.

Методика

В текста цветовете във вътрешните пространства на детските градини се представят като връзка между архитектурата и психологията. За онагледяване на задачата се разглеждат и анализират снимки на четири детски заведения от световната практика, представят се пунктове при проектирене на вътрешните им пространства като избор на колорит с психологическо въздействие и значение, мащабност и асоциативност на архитектурните решения и елементите от интериорите.

Теза

Цветът в интериора на детската градина е от основно значение за физиологичното и психологическото състояние на децата.

Психологическо въздействие на цвета

Използването на два до три цвята (с или без основен неутрален фон) или нюансирането създава у децата усещане за спокойствие, комфорт, възможност за съсредоточаване и за почивка. При повечето такива решения на вътрешни пространства на детски градини, с използването на подходящи цветове, се минимализира възможността за отрицателно въздействие върху детската психика.

Единствено при боядисването с по-близки нюанси на един цвят е възможно да се породи чувство за монотонност в средата на обитаване.

Боравенето с много цветове в интериора на детската градина е неправилно и, въпреки че първоначално децата ще изпитат радост и приятна възбуда, в почти всички случаи ефектът ще доведе до нервно напрежение у тях. Могат да станат объркани и лесно да се афектират.

Светлите цветове носят усещане за простор и увеличават оптически пространството, но при продължително пребиваве в него е възможно да се изпита усещане за меланхолия. Тъмните тонове първоначално създават уют, но при по-дълго време в такава среда се проявява усещане за страх и тъга. Студената цветова гама създава изкуствено по-просторни обеми както светлите цветове, но отрицателното й въздействие е свързано с чувство за самота, докато топлата цветова гама създава уют и спокойствие в помещението, но при по-продължително пребивавене в такава стая може да се прояви подтиснатост както на психическо, така и на физическо ниво.

В Таблица 1 са обобщени цветовете и комбинациите им с влияние върху детската психика, основаващи се на научни проучвания.

Таблица 1 – Цветът и възможното му въздействие върху детската психика

Цвят и комбинация	**Положително въздействие върху детската психика**	**Отрицателно въздействие върху детската психика**
Два до три цвята (с или без основен неутрален фон)	Спокойствие, възможност за съсредоточавене и почивка, хармония	
Нюанси на един цвят	Комфорт	Монотонност
Много цветове	Възбуда, радост	Нервност, дисбаланс
Светли тонове	Простор	Меланхолия
Тъмни тонове	Уют	Страх, тъга
Студена цветова гама	Простор	Самота, студ
Топла цветова гама	Спокойствие, уют	Подтиснатост

Анализ

Психологически детето свързва колорита с асоциации, като по този начин могат да се стимулират сетивата и емоциите му. То го възприема с очите си, но той влияе върху целия организъм. Важен факт е, че физиологичният ефект за един по-продължителен период на възприемане в индивида се проявява като психологически. Цветът е едновременно „елемент от архитектурното пространтво“ и „психологически фактор на жизнената среда“. Заради този факт, архитектът или художникът е необходимо да проектитира формите и елементите от интериора по целесъобразен начин, за да постигне желания резултат чрез избора на цветове и геометрични форми. Примерно съвсем различен ефект върху психиката на дете ще има един червен елемент (приказен герой, проста природна или геометрична фигура или друго), поставен на фона на бежаво пространство, от едно изцяло

оцветено в червено пространство в детско заведение. Първото би могло да създаде приятно усещане и уютна среда, докато второто би довело до негативни емоции при по-продължителен престой в стаята. Т. е. усетът за пространството се дефинира от цвета, от формата и от мащабността и е свързан с психологията на потребителите му.

Фигура 1 - Интериор на детска градина

Фигура 1 представлява снимка на интериора на детска градина в Индия. При оцветяването на стените са ползвани ярки и наситени тонове в топла гама – оранжево и червено. Първоначалното им психологическо въздействие е за усещане на уют и топлота, но при продължително пребиваване в такова пространство се появява чувство за подтиснатост и напрежение. Такъв тип интериори – в по-изкрящи цветове, са характерни за тази държава.

Във Фигура 2 е показана стая за рисуване към детски център. Впечатление правят многообразието от цветове, използвани в интериора. Първоначало те ще създадат възбуда и удивление в децата, но на следващ етап, когато прекарат повече време в такава среда, те ще започнат да усещат нервност, дисориентация, загуба на възможност за възприемане на цветовете и формите. В стремежа си да стимулира децата към креативност и желание за престой в залата, авторът е прекалил с използването на ярък и разноцветен колорит и различни форми при декорацията. Заедно с допълнителните и разнородни предмети във връзка с функцията на помещението, ефектът в тази ситуация ще е напълно противоположен – интериорът ще подейства негативно на детската психика.

Фигура 2 - Стая за рисуване към детско заведение

Фигура 3 - Детска градина – интериорно пространство

Топлата цветова гама от елементи върху неутрален фон, представена в интериора от Фигура 3, създава положителни емоции и радост, стимулира интелекта и помага за съсредоточаване на децата. Зеленото се свързва с релаксация и с връзка с природата, а светло кафявото носи усещане за топлота и уют. Подходящо са разположени и оцветени кътовете за сядане - на нивото на възприемане от децата. Интериорът предоставя една подходяща среда за игри, въображение и учене.

Фигура 4 - Кът за творчество в детска градина

Кръглите жълти елементи – цитруси от къта за творчество в детска градина във Фигура 4 помагат на децата да се съсредоточат, като едновременно допринасят за комфорта им и носят асоциация за положителна енергия. Те са разположени подходящо на нивото на децата в седнало положение. Авторът се е съобразил с мащаба.

Изводи

Цветовете в интериора на детските градини имат психологическо въздействие – свързани са с паметта, поведението и настроението на децата. Естетическите задачи на оцветяването са ориентирани в голяма степен към психологическия ефект, който искаме да постигнем в пространството и с функцията му. Важна опорна точка при проектирането на детски заведения е детският мащаб – необходимо е архитектът или художникът да се съобрази с него, за да постигне фукционираща жизнена среда. Децата лесно възприемат предоставените им стимули както на физиологическо, така и на психологическо ниво.

Заключение

Знанията за цветовете и формите като комбинации, използвани в психологията, е необходимо да се прилагат при проектирането на интериори в детските градини, за да се получи най-подходящата жизнена среда за временно обитаване за децата. С цветознанието, проучено до момента, е възможно използването на редица способи от архитектите и художниците при проектирането на интериорите в детските заведения за получаване на желания положителен ефект върху поведението, настроението и интелекта на най-малките.

Фигури – източници

[1] Фигура 1 Интериор на детска градина

https://www.justdial.com/photos/stepping-stone-kindergarten-thiruvananthapuram-fort-thiruvananthapuram-schools-up9d2l-pc-60005743-sco-55ej9dny
[2] Фигура 2 Стая за рисуване към детско заведение
https://www.fun365.orientaltrading.com/article/paint-chip-theme-by-schoolgirl-style
[3] Фигура 3 Детска градина – интериорно пространство
https://shanihay.com/public-spaces/195
[4] Фигура 4 Кът за творчество в детска градина.
https://design-milk.com/an-imaginative-kindergarten-that-will-make-your-kids-love-school/

ЛИТЕРАТУРА

[1] Доц. д-р арх. Анна Аврамова. (2017). Цвят-Психология-Архитектура, НБУ. Национален семинар Цвят, светлина и архитектура.
[2] Малина Йорданова. (2003). Институт по психология, БАН. Национален семинар Цвят и психология.

СФЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ НА УЧИЛИЩНИЯ СОЦИАЛЕН РАБОТНИК

Теодорина Милушева
Софийски университет „Св. Климент Охридски", Факултет по педагогика, Катедра „Социална работа", Бул. „Цар Освободител" 15

ABSTRACT
The report discusses on some characteristics of school social work and the specific areas of professional competence of the school social worker. Although the role of the school social worker isn't sufficiently recognized yet in Bulgaria, current problems related to social functioning of students, as well as the presence of some typical psycho-emotional and social problems in adolescence, urgently forces this specialist to become a part of the pedagogical staff in school. The collaboration and team work between the school counselor, the psychologist and the social worker can be applied as a holistic, interdisciplinary and integrated approach to address the specific problems encountered by the children in school settings.
KEYWORDS: School social work, social worker, competences.

Как училището се променя?

От радетел за модерно образование и просвещение българският учител днес, вместо с предимно образователни и възпитателни функции, е ангажиран и с все повече социални функции. Няма да е пресилено, ако се каже, че част от приоритетите в работата с учениците са и вменени задължения на учителя днес. Става въпрос именно за „комфорта", който се очаква да бъде постигнат, така че учениците да могат да се съсредоточат върху своето обучение. Все по-често се говори за училището като „привлекателно" място за ученика. Обект на сериозен изследователски интерес е въпросът за мотивацията на младото поколение – как учениците да бъдат привлечени и задържани в училище, какви техни специфични потребности би следвало да бъдат удовлетворени, кое може да ги стимулира, така че да полагат целенасочени усилия в обучителния процес, какви вътрешни и външни стимули биха съдействали за активизирането на личния потенциал на учениците. Интеракцията учител-ученик в редица случаи не е достатъчно ефективна и не е условие за постигане на целите, касаещи образованието, възпитанието и социализацията, така че в тези ситуации се търси съдействието на външни партньори, каквито са семейството, социалната среда, общността. Така освен да организира и провежда обучителния процес, учителят се ангажира с допълнителни дейности, което е и причина за разширяване полето на неговите функции. **А това са специфично социални функции, които са в сферата на професионалната компетентност на социалния работник**.

Училището днес

Днес училището се сблъсква със ситуации и проблеми, които предполагат комплексни методи и средства за интервенция. Няма алгоритъм за успешно справяне с негативните тенденции, тъй като в голяма степен правилните подходи

зависят от различни фактори – демографска характеристика, социално-икономическа ситуация и статус на населението в определен регион, етническа картина и социално-културни особености на съответната група, нагласи и ценностни ориентации, свързани с образованието и образа на училището като цяло. Голяма част от проблемите в училищна среда са свързани с липсата на мотивация от страна на учениците да посещават учебните занятия, с нежеланието да се полагат усилия за овладяване на преподадения в час материал, с отсъствието на интерес и желание за активно включване в училищния живот, с агресията, с липса на житейска перспектива и дългосрочни цели за професионално и личностно развитие. Към споменатите трудности могат да бъдат споменати с някои изключително тревожни тенденции, каквито са насилието, употребата на психоактивни вещества и алкохол, влошеното психо-емоционално състояние на младите хора, включително рисковото поведение, пряко застрашаващо живота, суицидните идеации и извършените опити за самоубийство. В социален план картината се усложнява още повече от различни дисфункции, които касаят семейството, бита, икономическия статус. Никак не са изолирани случаите на ученици с влошен здравен статус (наличие на хронични заболявания, онкологични заболявания, увреждания). **Излиза, че българският ученик има редица здравни, социални и психо-емоционални проблеми, които трудно би могъл да разреши без професионалната помощ на специалисти**.

Учителите ясно идентифицират специфичните проблеми, които срещат в работата с учениците, защото това в много голяма степен пряко рефлектира върху качеството на взаимодействието в клас, респективно и на академичното представяне на учениците. Резултати от проведено изследване показват, че според учителите основните възпитателни проблеми са свързани с ангажираността на родителите, формирането на детето като личност, тяхната ценностната ориентация, спазването на норми и установени правила, отношението на учениците към обучението и личната им мотивация за това (Chavdarova-Kostova, 2016).

Социалната работа в училище – едно възможно решение

В България, за жалост, все още дейността на училищния социален работник не е развита, въпреки че за това вече има нормативни възможности и основание. Според *чл. 113 от Наредбата за приобщаващото образование* се предвижда възможността социалният работник да бъде назначаван с цел осъществяване на социално-педагогическата работа в детската градина или в училището и за изпълнение на функцията на медиатор между семейството и обкръжението на детето или ученика и образователната институция, с акцент на децата и учениците в риск.

Историята на социалната работа в училище може да проследена от началото на XX век, като за времето до наши дни в редица страни в световен мащаб се е утвърдила като неделима част от дейността на педагогическите специалисти с фокус върху дейностите по подпомагане на социалното функциониране на учениците не само в образователната институция, но и извън нея (вж. по-подробно Милушева & Рашева, 2019). Днес в българското училище допълнителните дейности по подпомагане на учениците се поемат от професионалната фигура на педагогическия съветник или на психолога.

В редица образователни системи въпросът за разпределението на ангажиментите и отговорностите на помагащите специалисти в училищата са ясно разписани. И за трите длъжности – педагогически съветник, психолог, социален работник – фокус и пряка цел на професионалните интервенции е подсигуряване на благополучието на ученика в училищната среда, посредством осигуряването на тези специфични условия и ресурси, които могат да гарантират това. Акцент на работата на *психолога* би следвало да бъде предимно върху *сферата* на преживяванията, мислите и усещанията и как те влияят на познавателните, емоционални и волеви психически процеси у младата личност; психологичното и личностното консултиране; психологическата диагностика и оценка. *Педагогическият съветник* насочва своите интервенции по посока на оценката, анализа и дейностите за справяне с поведенческите дисфункции; планиране и реализиране на превантивни програми; професионално ориентиране и консултиране; помощ при адаптацията и взаимодействията в клас на ниво ученик-ученик и ученик-учител. **От своя страна *социалният работник* интервенира по посока на изграждането на „мост" между ученика и всички значими за него социални системи – семейство, социална среда, общност. Също така социалният работник изгражда мрежа от партньорства, важни за синхронизирането на дейността за закрила на детето на различни равнища. В директната работа с учениците социалният работник има компетентности за провеждането на разнообразни тренинги и обучения, свързани със социалните умения на учениците, подобряване на интеракцията и взаимодействието**. Много често, когато се наложи включването на социалния работник за справяне с проблем във функционирането на даден ученик, се оказва, че се работи с двама клиенти – самият ученик и неговата среда, защото без да се достигне до справяне с негативните обстоятелства в живота на детето, не биха могли да бъдат постигнати целите, преследвани от педагогическия екип. Добре би било, ако има възможност дейността на трите вида специалисти да се прилага като холистичен, интердисциплинарен и комплексен подход за справяне със специфичните проблеми, срещани от децата в училищна среда.

Сфери на професионална компетентност на училищния социален работник

Социалният работник се сблъсква с редица специфични проблеми, които директно или индиректно имат връзка с влошаване на функционирането на ученика в училищна среда. От него се очаква да има знанието, уменията и специфичните компетентности за прилагането на всички принципи и професионални дейности в работата по индивидуален случай. Това включва идентифициране на проблем, оценка на потребности, оценка на рискови и протективни фактори, договаряне, планиране, реализиране на помагащи дейности, мониторинг и оценка на напредък, приключване на работата и проследяване развитието на случая. **Характерните проблеми, с които специалистът може да се сблъска, касаят дисфункциите в семейството на ученика, работата с общността, социално-икономическите затруднения, маргинализацията и стигматизацията. Значима част от дейността на социалния работник включва дейности по активно ангажиране на партньори в работата с учениците, изработване на училищни политики за**

прилагане на модерни и иновативни подходи на работа (напр. включване на възстановителни практики и медиация в училищна среда), осъществяване на посредничество и застъпничество, установяване на училищни политики, подходящи услуги и стратегии за интервенция, които са пригодени към потребностите на учениците, реализиране на изследователска дейност.

Семейство като област на интервенция и ресурс в училищната социална работа

Социалната работа със семейства е много сложен и комплексен въпрос. В контекста на училищната социална работа семейството може да се разглежда както като дефицит, така и като ресурс. Основните проблеми касаят сложните семейни ситуации и структури. Учители споделят, че в своята практика диференцират няколко групи семейни ситуации, при които е възможно впоследствие да възникне проблем и при самия ученик. Такива семейни структури могат да включват: деца, които живеят с един родител; деца, които живеят с настойници, на които родителите плащат за настойничество, деца, които живеят с баба и дядо или само с един от тях, деца от социално слаби семейства[7]. **Специфичните проблеми**, с които социалният работник би могъл да се сблъска, са: бедност, изолация, маргинализация, лоши материални и санитарно-битови условия, агресия и насилие, влошено физическо и/или психическо състояние на родител, възпрепятстване от родител/и на възможността детето да посещава учебни занятия, родители в конфликт помежду си. **Насоките** за социална работа включват: оценка на факторите на домашната среда, консултиране, посредничество за ползване на социални или здравни услуги, застъпничество пред социални, здравни и обществени служби, кризисна интервенция (например в случаите, когато семейство остава без дом или се налага извеждане на майка и нейното дете от семейното им жилище, тъй като са жертви на домашно насилие), обучение за подобряване на родителските умения (организиране на училище за родители с цел обучение за прилагане на адекватни грижи, възпитателни подходи и методи за интелектуално и емоционално стимулиране на детето), подобряване на взаимоотношенията родител-дете и мн.др.

Тук следва да се спомене и един много характерен за училищното образование проблем, а именно – качеството на педагогическото взаимодействие „семейство – образователни институции – социална среда". Интересни са резултатите от проведено интересно, според които учителите оценяват по-скоро като негативни характеристиките на съвременния български родител („твърде претенциозен към училището и учителите", „твърде изморен от ежедневната си ангажираност за

[7] Добри практики за изпълнение на политиките за намаляване на отпадането и преждевременното напускане на училище. Министерство на образованието и науката. https://www.mon.bg/bg/1163
Добри практики за образователна интеграция. Министерство на образованието и науката. https://www.mon.bg/bg/1733

осигуряване на семейството“, „изпълнен с напрежение, отразяващо се в контактите му с учителите“). От друга страна, според родителите съвременното българско училище като цяло не отговаря в достатъчна степен на техните очаквания, а немалко от тях споделят, че поради различни причини, част от които са извън него, българският учител не е в състояние да прилага индивидуален подход в работата си с учениците – липса на условия и време, голям обем учебно съдържание, липса на авторитет и повече правомощия и пр., които вероятно водят и до липсата на мотивация за работа (Чавдарова – Костова, Господинов & Мизова, 2018).

Както може да се заключи от представените данни, доверието на родителите към учителите, както и на учителите спрямо родителите е значително занижено, което е предпоставка за възникването на проблемни ситуации от разнообразно естество. Тук работата на социалния работник би могла да включва дейности по посока на формиране на различни стратегии за успешно взаимодействие и утвърждаване на практики за успешна комуникация между двете страни. Като цяло обаче социалният работник има професионалната компетентност да използва семейството като ресурс в работата по случай, привличайки го и насърчавайки го да бъде в активна позиция по отношение на образованието на своето дете. Социалният работник би следвало да работи по посока на изграждането на активни и овластени общности от родители, които да имат определена социална активност (изграждане на родителски колективи, включване на родителите като част от училищните настоятелства, родителско участие в дейностите в училище, участие на празници и честванията, работа с родителите – напр. организиране на матине, походи, затворени групи във Фейсбук, пикник, провеждане на родителски срещи).

Други помагащи дейности на училищния социален работник

Социалният работник в училище също има компетентност да идентифицира потребностите на учениците, които могат да бъдат от различно естество. Така например при много млади хора липсва достъп да здравни, психологически и социални услуги, както и достъп информация относно ресурсите, от които биха могли да възползват те и техните семейства. В подобни ситуации работата на специалиста е да свърже учениците и техните семейства с основни услуги в общността.

Също важна част от дейността на специалиста е реализирането на ранни интервенции, когато бъдат отчетени специфични рискове за ученика с цел превенция на преждевременното отпадане от образователната система. Разбира се, откриването на определени маркери и индикатори за риск би варирало според профила на учениците и общностите, от които те произхождат, като това би следвало да е част от практико-изследователската работа на социалния работник. Много важно е социалният работник в училище до постигне добро и ефективно взаимодействие с различни партньори и органи по закрила на детето – община, Агенция за социално подпомагане, Отдел „Закрила на детето”, Детска педагогическа стая, МКБППМН, НПО, здравни служби, бизнес.

Интерес представлява и възможността утвърждаването на политики за прилагане на възстановителните практики и медиацията в училищна среда. За целите на тези

практики училището би следвало да инициира задълбочено проучване на въпросите, касаещи насилието и агресията в конкретното учебно заведение. Това включва няколко стъпки - събиране на информация относно мястото и хората; установяване на съществуващите проблеми; изготвяне на набор от общи цели; оценка на наличните ресурси; планиране на интервенцията; предвиждане на евентуалните проблеми; прилагане на интервенцията и осъществяване на периодичен контрол и оценка (Анзова, 2016). Възстановителните мерки за преодоляване на проблема с агресията включват оценка на ролята и капацитета на семейната среда, съветване, медиация, изграждане на групова кохезия и общност в класа, провеждане на правни дискусии, провеждане на учебни дискусии, касаещи някои етични категории, както и конкретни марки за справяне и противодействие на агресията, развиване на емоционалната интелигентност (пак там). Следва да се отбележи също, че възстановителните практики са добре познати, прилагат се от много дълго време в училищен сетинг посредством разнообразни форми за интервенция, включващи посредничество, медиация, въздействие върху значимите за учениците от рисковите групи социални системи, подобряване на взаимодействието и взаимоотношенията в клас, провеждане на разговори и училищни конференции, подобряване на социалните умения и мн.др. (McCluskey et al., 2008). От друга страна, посредством медиацията учениците се учат да структурират разрешаването на конфликтите и да използват основните елементи от медиаторски техники, да развиват умения за общуване и водене на преговори (Стоянов, 2016). За социалната работа медиацията е много важен метод, посредством който комуникацията и взаимодействието между различните ангажирани страни значително се улеснява. Медиацията подпомага социалната работа в училище в нейната „свързваща като мост“ функция между отделните субекти на системата (Стоянов, 2017).

Заключение

Училището като лакмус, който отразява специфичните промени и тенденции в едно общество, показва всъщност колко сензитивен елемент от общностната система е училището, което за жалост отрано регистрира и отразява повечето негативни обществено-икономически и социално-културни флуктуации. Във функционирането на съвременния ученик могат да бъдат идентифицирани различни проблеми, чието разрешаване предполага прилагането на някои много специфични психо-социални интервенции и дейности за социално подпомагане. По тази причина е от съществено значение колкото се може по-скоро професионалната фигурна на социалния работник да стане част от педагогическия персонал в училище. Това със сигурност би допринесло за справянето с редица социални проблеми на съвременния ученик, които сега често са неоснователно пренебрегвани или като незначителни, или поради липсата на кадрови ресурс. България е една от малкото европейски страни, в която практиката на социалния работник в училище не е утвърдена. Актуалните потребностите и сериозните проблеми на учениците, касаещи тяхното социално функциониране, обаче правят необходимостта от включването на социалния работник като специалист в училище още по-наложителна и остра.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Анзова, Д. (2016). Възстановителното правосъдие в училищата – реална възможност. – *Право, политика, администрация*, Том 3, бр. 3. Правно-исторически факултет, ЮЗУ„Неофит Рилски“, гр. Благоевград, http://www.lpajournal.com.

[2] Милушева, Т., А. Рашева. (2019). Професионални роли и функции на педагогическия съветник в училище – сходства и различия. Доклад от Седма международна научна конференция „Съвременното образование – условия, предизвикателства и перспективи. Благоевград, 14-16 юни.

[3] Стоянов, Г. (2017). Медиацията в училище като подход за оптимизиране на общуването между учениците в педагогичека среда. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ по професионално направление 1.2. Педагогика (Педагогическо общуване), Софийски университет „Св. Климент Охридски”, Факултет по педагогика.

[4] Стоянов, Г. (2016). Медиацията като възможност за промяна на моделите на общуване при работа с ученици. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Книга Социални дейности*, Том 109, с. 120-143.

[5] Чавдарова–Костова, С., Б. Господинов, Б. Мизова. (2018). Състояние на педагогическото взаимодействие „семейство – образователни институции – социална среда“. Резултати от едно изследване. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Книга Педагогика*, Том 111, с. 5-109.

[6] Чавдарова – Костова, С. (2016) Процесът на възпитанието в училищната среда. Във: Възпитанието (съдържателни и процесуални измерения). УИ „Св. Климент Охридски”, С.

[7] McCluskey, G., G. Lloyd, J. Kane, S. Riddell, J. Stead & E. Weedon. (2008). Can restorative practices in schools make a difference? – *Educational Review*, Vol. 60, No. 4, November, 405–417.

Публикацията се реализира с подкрепата на Национална научна програма „Млади учени и постдокторанти” на Министерство на образованието и науката.

ПСИХОЛОГИЯТА И ФИЗИОЛОГИЯТА КАТО ИЗХОДЕН ПУНКТ В СИСТЕМАТА НА МОНТЕСОРИ.ТЕОРЕТИЧЕН АНАЛИЗ

Д-р Христо Йорданов Йорданов
психолог в ДЦВУ с.Ласкарево, общ.Сандански

PSYCHOLOGY AND PHYSIOLOGY AS THE STARTING POINT OF THE MONTESSORI SYSTEM. THEORETICAL ANALYSIS

PhD Hristo Yordanov Yordanov
psychologist DTSVU s.Laskarevo, Sandanski municipality

РЕЗЮМЕ

Настоящият теоретичен анализ е фокусиран върху системата на Монтесори . Понятието образование се определя от нея изцяло въз основа на оня материал, който подлежи на възпитание . Какво трябва да се възпитава? Ето въпросът, който тя постоянно поставя, като отговаря на него:"... трябва да възпитаваме в човека всичко, каквото намира в него физиологията и психологията."
КЛЮЧОВИ ДУМИ: системата на Монтесори ,въображение , урок

ABSTRACT

This theoretical analysis focuses on the Montessori system. The concept of education is determined by it entirely on the basis of the material that is subject to education. What should be raised? This is the question she continually poses by responding to it: we must educate in man everything in physiology and psychology.
KEYWORDS:the Montessori system, imagination, lesson

Емоционалното състояние на субекта, свързано с адаптирането (удовлетвореност, положително отношение към заобикалящата действителност, чувство за социална защитеност) или дезадаптирането (неудовлетвореност, тревожност, отрицателни отношения към обкръжаващата среда, неприятно чувство към другите), индикира вътрешния живот на човека, регулацията на поведението му и системата от междуличностните му отношения с другите (S. Stoyanova, 2010).
Състоянието на дезадаптиране у субекта често се явява специфичен феномен за възникване или функциониране на определени потребности.
Субектът постоянно трябва да се приспособява не само към външната, но и към вътрешната среда. Адаптивната му активност не ограничава насочеността му към социалното му обкръжение. Нейните интенционални обекти се явяват вътрешно състояние, собствени постъпки и резултати, собствено “Аз” (П. Александров, 1991). Именно психологията и физиологията, пренебрегвани от фрьобелизма, се явяват като изходен пункт в системата на Монтесори. Физиолог по образование и лекар по

професия, Монтесори достига до своята система на възпитание след многогодишно проучване на детския организъм и след продължителна педагогическа практика с ненормални и умствено изостанали деца. Тя обръща извънредно голямо внимание върху хигиената на детето, задължава възпитателката добре да следи развоя на детския психофизичен организъм. Антропометърът /педометърът/, везните и другите уреди за антропологично изследване на детето се явяват като необходими принадлежности в Детския дом. Монтесори нарича своя метод „*метод на научната педагогика*", защото той изцяло е основан според нея върху физиологията и психологията. И в друго отношения Монтесори решително се противопоставя на правоверния фрьобелизъм. Ако Фрьобел гледа на детската градина предимно като на училище за майки, то Монтесори вижда в нея вече едно определено заменяне на семейното възпитание. В тоя нов социален момент тя сама вижда другата особеност на своите Детски домове и свързва самата идея за последните с движението за евтини работнически жилища. В този смисъл Детският дом съществува при новия тип „Социализиран дом", както общите за целия дом отопление, кухня, пералня, баня и лекар. „*Майките могат, когато искат, през деня да идват тук, да наблюдават, да се любуват на кипящия живот и да се замислят над него*". Като замества семейството Детският дом не отделя децата от родителите, а като че ли „*социализира*„ семейството. Оттук произтича жизнено практическият характер, за който настоява Монтесори в противоположност на правоверния фрьобелизъм. Като една от главните задачи на възпитанието Монтесори счита подготовката на децата за живота, а именно:

- те трябва да се научат сами да се обличат, да се измиват, да сервират масата, да ядат, отчасти да готвят, да мият съдовете, да подреждат стаята;
- всяко дете трябва да умее да прибере играчките си, доколкото е възможно;
- децата трябва да вършат всичко без помощта на възрастните, за да станат самостоятелни.

Детският дом трябва да подготви децата за училището, да им даде ония навици и умения, които са необходими за самостоятелна училищна работа, в частност да ги научи на четмо и писмо.

Самата обстановка на Детския дом вече отговаря на тази житейско–практическа насока. Монтесори премахва чиновете и скамейките. Вместо тях доставя леки малки столчета, кресла и масички, на които могат да работят от едно до три деца и които децата сами могат да пренасят. Материалът за занятията /„*дидактически материал*"- както го нарича Монтесори / се пази в дълги ниски шкафове, разположени покрай стените на стаите, тъй че децата сами да могат да ги отварят и да слагат в тях учебните пособия. Съдовете, с които децата си служат при ядене, са такива, че те сами да могат да ги мият, да ги подреждат и да ги прибират по дежурство. В антрето има малки умивалници, които децата самостоятелно използват, когато идват в Дома. В Дома има площадка за игра и ъгълче, определено за зеленчукова градина, снабдено със съответни за детската възраст сечива. Домашните работи и „*житейските упражнения*„ влизат в програма на занятията и затова Монтесори говори за „*Детски дом*", а не за градина. Според нея това е в пълния смисъл на думата Детски дом, в който децата са стопани и работници.

Обаче тоя социален и жизнено-практически момент стои все пак на втори план. „*Целта на възпитанието* - по мнението на Монтесори,- *е да се развиват силите*" и от тази цел се определя изцяло характерът на оня „*дидактически материал*", с който предимно се занимават децата в Детските домове и който съставлява несъмнено центъра в цялата система на Монтесори. Не влиза в нашата задача да описваме този материал, толкова повече, че да се запознае човек с него, може само като го види в действителност или поне като прочете неговото подробно описание в книжките на самата Монтесори. Ние тук се ограничаваме само да изясним общия дух на „*дидактическия материал*" на Монтесори, който представлява само по себе си едно рядко по своята завършеност цяло. Напълно в духа на съвременна психолого- биологическа теория за играта Монтесори поставя за задача на „*дидактическия материал*" развитието на отделните органи на човека, предимно развитието на сетивата. Тя диференцира твърде много различните сетива, като подбира поотделно за всяко едно от тях и съответния материал, чрез който ще може да развие сетивото до неговата максимална степен. Тъй за възпитанието на осезанието служат сбирки от гладки шмиргелови дъсчици, картички и разни платове. Усещането за топлина се упражнява чрез сбирки от метални чашки, пълни с различна по температура вода. По съответен начин се възпитават окото и усещането за формите и цветовете. Слухът се развива с помощта на една сбирка, състояща се от два реда по 13 звънчета, 4 чукчета /за разпознаване на тоновете/ и редица свирки за разпознаване на звуковете. Като изхожда от мисълта, че задачата на възпитанието е да развие всичките сили у човека, Монтесори не остава без внимание и сетивата вкус и обоняние. За тяхното упражняване служат сбирки от разни прахове и конфети, а също така и сбирки от различни продукти както пресни, тъй и изсушени. За всяко сетиво се подбира специален материал и това изолирано упражнение на отделните сетива се засилва още от особения „*метод на изолиране*". Така например слуховите, осезателните и температурните упражнения стават със завързване на очите, т.е. като изключи зрителното сетиво и т.н.

По аналогичен начин става и възпитанието на движенията, което до голяма степен се свежда към упражняване на мускулите, които вземат участие в разните двигателни процеси - освен системата на специално разработена гимнастика за тая цел служат упражненията със закопчаване и откопчаване на копчетата /специален уред/, специална гимнастика на дишането, на устните, на зъбите и на езика. Възпитанието на умствената дейност, която според защитаваното от Монтесори сенсуалистично гледище не е нищо друго освен съчетание на възприятието с моторните процеси, се свежда до комбинираното упражнение на сетивните органи и на двигателните процеси: такива са „*уроците по номенклатура*", свързани с упражнения върху геометрични поставки / запознаване с формата и цветовете / и усложнявани чрез наблюдение на околната среда под ръководството на учителката, игра с изрязване на геометрични фигури, рисуване по изработена система /с черни щрихи, после с бои и т.н./, моделиране, игри с наименование на цветовете, оттенъци и т.н. Всичко това се завършва с упражнения, които целят да въведат детето в аритметиката /упражнения с цифри, уроци с нули, упражнения за запомняне на

цифри/. А после достигат най-високата степен в добилия особена известност метод на обучението по четене и писане .
В основата на този метод лежи психофизиологичното изучаване на писането, т.е. анализът на онези двигателни механизми, които участват в процеса на писането. Този анализ показва, че децата се затрудняват, когато пишат не защото не познават буквите, а защото не са още достатъчно развити у тях ония органи /например съответните мускули на китката на ръката/, които участват в процеса на писането. Следователно първоначалната задача на обучението по писане се свежда до това - да се подготвят органите чрез подходящи упражнения за процеса на писането. Това именно прави Монтесори: обучението по писане по нейния метод се започва с рисуване на геометрически фигури, след което детето минава към изпълване с черти. Само след това детето започва да движи пръста си по написаните букви, изрязани от шмиргелова хартия и налепени върху картон: По този начин се установява асоциацията между мускулно-осезателните и зрителните усещания. После съответните букви се назовават пред детето, тъй че зрително и мускулно-осезателните усещания да се асоциират със слуховите. Следват подробно разработени упражнения за съставяне думи от отделни букви и за тяхното написване. По този начин процесът на обучението по писане тясно се свързва с обучението по четене в елементарен смисъл на думата, като разбираме под четене чисто механически процес за превеждане зрителното възприятие в звукове. Четенето в смисъл на възприемане понятия с помощта на написани думи следва после, като завършек на целия процес на обучението по четене и писане. Своеобразието на този метод се състои в това, че децата се учат да пишат не чрез писане, а чрез упражненията в подготвителните за писане действия /в частност чрез рисуване и запълване с черти/. Децата се научават да пишат още преди да са пристъпили към писането и затова те започват да пишат отведнъж, внезапно или самопроизволно, или когато учителката се убеди от своите наблюдения върху упражненията по щриховане, че мускулният механизъм у децата вече достатъчно е подготвен за процеса на писането, им предлага да напишат някоя дума. Целият процес на обучението по четене и писане, от подготвителни упражнения до самостоятелното написване на писмо, става за извънредно малко време /1,5 – 2 месеца/. За съпоставка - учениците в основните училища, които се учат по обикновения метод, за една година усвояват механизма на четенето и писането.
Изолираността на отделните сетива, която характеризира системата на Монтесори, се продължава вътре в детското общество, в отношенията на децата едно към друго. Методът на Монтесори е в значителна степен методът на гимнастика, която всеки ученик трябва да направи поотделно, и там, където колективното упражнение е възможно само във вид на едновременно повтаряне от всички едни и същи движения.

Ако детската градина на Фрьобел по своята идея напомня хор, основан върху контрапункното съгласие на многообразното, то детският дом на Монтесори повече прилича на събрани заедно деца, които или са заети всяко със своята работа, или пък правят дружно еднакви упражнения. В началото на своята книга Монтесори решително отхвърля колективните уроци от всякакъв род: тя настоява върху

„*индивидуалното възпитание*", т.е. изолирани занятия на учителката с всяко дете поотделно. Всяко дете, според нейното схващане, се занимава с каквото ще и както ще, съобразно със своите склонности и вкусове. В това отношение на децата трябва да се предостави пълна свобода.

Най-решително Монтесори въстава против робството на обикновеното училище и на обикновената детска градина, в която учителката натрапва на всички деца едни и същи определени занятия. В Детския дом децата разполагат със своя дидактически материал, както искат, посвоему поставят масичките и столчетата, разполагат се, ако искат на пода, „*работят*" или поотделно, или на групички по двама –трима, минават от място на място, идват към учителката /„*директорката*"/, когато си наумят и т.н. Идеалът на свободното възпитание дотолкова владее ума на Монтесори, че като чете човек нейните съчинения, струва му се, че чете Русо. Точно в духа на Русо тя отрича наказанията и още повече наградите. Присмива се на шумното и отегчително многоработене на обикновения учител, като поставя за свой „*директорски*„ идеал - нищо да не се работи. „*По- лесно е да облечеш и нахраниш детето, отколкото да направиш така, че то само да се облече и нахрани* - казва тя. *Но да вършиш нещо вместо друг – значи да изпълняваш длъжността на слуга*". Възпитателят не трябва да бъде слуга. Задачата на учителя е само „*да хвърли лъч от светлина и да отмине по- нататък*". Неговата главна добродетел не е да показва, не е да разказва, а да наблюдава. По думите на Монтесори възпитателката трябва да се проникне от духа на натуралиста, който наблюдава природата .

Наистина в „*специалната част*" на своята книга Монтесори, като излага своя педагогически опит, по необходимост отстъпва от толкова разкритите си първоначални становища. Тя признава, че в обществото, а следователно и в дома на детето, свободата може да бъде само „о*тносителна*: *свободата на детето има за граница общите интереси. Необходимо е да се избягва потискането на непосредствените движения и стремежи на децата, с изключение на безполезните и вредни постъпки, които трябва да бъдат потискани и пресичани…. Трябва да се води борба и постепенно да се унищожават всички постъпки на децата, които не могат да бъдат допуснати*" – казва тя. В същата глава, в която Монтесори говори за премахването на наказанията, тя разказва, че в нейната практика неведнъж са намирали деца, „*които безпокояха другите, без да обръщат и най-малко внимание на нашите увещания*. *Такива деца*- продължава тя - *биваха изолирани от нас в ъгъла на стаята*. *Като поместваме детето в удобно кресълце, ние го поставяме така, че то да вижда как другарите му работят, давахме му и неговите любими играчки*. *По тоя начин ние успявахме да дисциплинираме всичките деца, които от начало се оказваха неукротими*".Също така, като отрича изобщо „*колективните уроци*", Монтесори все пак практикува цяла редица от съвместни колективни упражнения /напр. ритмична гимнастика/, измежду които особен интерес представляват характерните за целия неин метод „*уроци по тишина*". Тези уроци се почват с игра на мълчание. Постепенно, като подражават на директорката си, която идва до състояние на пълен покой, без да предизвиква най- малък шум /сякаш ме няма/ и като се стараят дори „*да я*

надминат", децата постигат пълна неподвижност. Монтесори отдава на тези колективни упражнения голямо значение. След като децата се научат да постигат абсолютна тишина, тези упражнения влизат във всекидневната практика: с тях се почва обикновено „*работният ден*". Подобни колективни упражнения, в които децата повтарят в унисон онова, което им показва учителката, попълват нейните индивидуални уроци, през време на които Детския дом представя картина на деца, които с нищо не са свързани помежду си, а всяко е заето със своя особена работа, само че се намират в една стая.

Защо тогава Монтесори, която тъй много говори за социалното възпитание, сама в своя Детски дом е в състояние да осъществи само най-простия вид социално единство – механичното единство на задружността? Като отговорим на този въпрос, ние с това ще разкрием основната ограниченост на целия ѝ метод и скритата в него опасност, които са противоположни на недостатъците във Фрьобеловата система. Ако Фрьобел, който изхождаше от философската система на Шелинга, беше едностранчиво идеалистичен в своето пренебрежение към психо-физиологическия организъм на детето, то ограничеността на Монтесори, напротив, се състои именно в това, че тя обосновава цялата си система изключително върху физиологията и психологията, като пренебрегва съвсем философската страна на въпроса. Най-рязко това проличава в нейното понятие за развитие. За нея развитието на детето се свежда изключително към развиване на силите и способностите на организма: развитие на мускулите, на гръдния кош, на зрението, на слуха, осезанието и т.н. . Понятието образование се определя от нея изцяло въз основа на оня материал, който подлежи на възпитание. Какво трябва да се възпитава? Ето въпросът, който тя постоянно поставя, като отговаря на него: трябва да възпитаваме в човека всичко, каквото намира в него физиологията и психологията. Затова Монтесори напълно последователно включва в своята система на възпитание също и възпитанието на вкуса и мириса, без да си задава дори въпроса за какво е необходимо развитието на тези сетива, каква цел може да преследва то? Тя съвсем не засяга въпроса за целите на образованието като чисто философски въпрос. А при това дори и максималното развитие на органите на възприемането и на движението гарантирали всъщност онова, което ние наричаме идеал на човешкото развитие. Нима виртуозната тънкост да различаваме оттенъците на цветовете и острото зрение, което не отстъпва на зрението на дивака, не се съчетават често пъти с пълното неразбиране на живописта и на рисунката, а пък способността да се долавят най- тънките шумове и притежаването дори на абсолютен слух – с елементарен музикален вкус, който предпочита баналната сладкавина пред дълбоката и сериозна музика? Художественото възприятие е възприемане не на вещество, а на неговия живописен или музикален смисъл и затова, за да се разбира живописта или музиката, далеч не е достатъчно да имаме развито зрение и развит слух. В този смисъл много е прав Платон, като казва, че ние постигаме не със зрението и със слуха, а само посредством тях. Както може човек да чува думи и да не разбира тяхното значение, тъй също може да гледа и да различава цветовете на картината и да слуша всичките съставляващи акорда тонове – и все пак да не види картината и да не чуе сонатата или симфонията. Но същото е приложимо и за научното развитие на човека:

всичките сетива на човека могат да бъдат изострени до крайност, обонянието може да съперничи с мириса на най- доброто куче – и при все това човек може да бъде съвършено неразвит в умствено отношение „*по-точно по отношение на способността да познава обкръжаващата го природа*". Художественото и научното развитие на човека явно не съвпада с неговото развитие като психофизиологичен организъм. Всестранно развит човек не е онзи, у когото са развити зрението, слухът, осезанието и обонянието, а преди всичко онзи, който се е приобщил към всичките ценности на културата, т.е. онзи, който владее метода на научното мислене, разбира изкуството, чувства правото, притежава похвати за стопански дейности. В това отношение Фрьобел много по-дълбоко е разбирал задачата на образованието на детето. Забележително е, че той говори не за развитието на сетивата - зрение, слухът и осезание, а за развитието на усет към труда, знанието, красота и религиозното чувство. Той предполага културно съдържание, което човекът трябва активно да усвои, и съзира задачата на образованието в равномерното и цялостно приобщаване на детето към многостранната целокупност на културата, която включва в себе си стопанството и науката, изкуството и религията. Ето в това различно двусмислено употребяване на думата „сетиво„ рязко се проявява разликата между Фрьобеловия идеализъм и натурализма на Монтесори. За Фрьобел усещането се определя от усвоеното съдържание, от културната цел и той говори за усет към труда, към знанието и към красота. Монтесори, като игнорира целите на образованието, употребява думата "*усещане*" по смисъл на материала, подлежащ на преобразование.

Следва ли оттук, че възпитанието на външните сетива, толкова усъвършенствано от Монтесори е ненужна и празна работа ? Съвсем не! Макар и да познаваме външния свят не само чрез слуха и зрението, то все пак това става посредством тях. Затова възпитанието на външните сетива е съвършено необходим елемент на образованието. Но то далеч още не е цялото образование и нищо повече, то трябва да бъде подчинено на същинските цели на образованието и да се прекарва дотолкова, доколкото е необходимо за тези цели, при все че в първоначалното възпитание то по необходимост заема много място. Зрението, слухът, осезанието несъмнено трябва да се развиват, но не до безкрайност, не безгранично, а умерено дотолкова, доколкото това е необходимо за дейностите на знанието, на изкуството и на стопанството, чиито оръжия и средства се явяват те. Съществено в това е, че развитието не трябва да става само за себе си, а във връзка с познавателното, художественото и стопанското развитие на детето. От специалното развитие на вкуса и на мириса ние като че ли по-отрано и по-леко ще се откажем, отколкото Монтесори, която с тъга заявява, че нейните опити в това отношение не са я довели до що-годе задоволителни резултати. И затова може би ние ще бъдем по-близко до самата психология и физиология /още един пример, че натурализмът, който суеверно се отнася към естествознанието, противоречи на неговите собствени данни /. Неслучайно, а по силата на закона за прага на усещанията, ние възприемаме усещанията само от средна интензивност: прекомерното изостряне на нашите сетивни органи може да бъде не само образователно безполезно, но и биологично вредно, понеже означава излишно харчене на нервна и душевна енергия. В някои

крайни случаи това изостряне става дотолкова непоносимо, че може да има нужда дори от медицинска намеса .

Сама Монтесори отчасти признава тая недостатъчност на своето понятие за развитие. В отдела за възпитанието на слуха тя допълнително говори за музикалното възпитание, като препоръчва за тази цел арфата и простите примитивни инструменти, каквито са струнните, а също така и простите песни, които децата могат да схванат и пеят. Тя е готова дори да признае ритмичните упражнения, като отхвърля очевидно само хороводното пеене и игри. Но дори и в тая нейна отстъпка в духа на Фрьобел ясно се усеща вторият основен недостатък на нейната система, тясно свързана с Фрьобел. А именно чисто механичното понятие за развитието като гимнастика на органите, която се извършва със специално подбрани за това уреди, носи върху себе си отпечатъка на една пасивност, която толкова противоречи на изявленията на самата Монтесори, за необходимостта да се култивира самодейност у детето. В по–малки размери тук се повтаря същото противоречие, което съществува в педагогиката на Русо. Детето се провъзгласява за самостоятелно. Но то се поставя в такава обстановка и му се дава в ръцете такъв изкуствен и остроумно подбран материал, че от неговата свобода и активност не остава ни следа. Ако активността на възрастния човек се насочва към реалност и се състои в преобразуване на обкръжаващата го действителност, то активността на детето, което не умее да преследва далечни и устойчиви цели, по необходимост се ограничава в кръга на въображението. Системата на Монтесори обаче отрича всичко, което може тъй или иначе да подхранва въображението. Ако детето почне да играе с дидактичния материал наместо да прави предписаните от материала упражнения, „*директорката*„ го спира. „ *Материалът като чинии, ножове и вилици, не е предназначен за игра, а трябва да преследва своя цел, казва Монтесори. За играта, ако децата имат нужда от нея, трябва да се използва друг материал*". Но в Детските домове ние не виждаме никакъв материал за тази страна от детската активност, никакви играчки, никакви кутии с материал за построяване, казва Хилда Хекер, една от сериозните наблюдателки на движението, създадено около теорията на Монтесори. Като отхвърля изобразителните игри и приказки, понеже те увличат детето в мира на недействителното, Монтесори в последното издание на своя труд изключва дори и свободното рисуване от практиката на Детския дом. Като развива чисто сенсуалистическа теория на въображението, Монтесори признава само едно пасивно въображение, което е нищо друго освен подражателно произволна комбинация от възприетите елементи от реалността. Това, което психологията нарича творческо въображение, за нея е само усложнено пасивно въображение .Тя решително отрича детското творчество. Монтесори има право отчасти, като отрича детското творчество: теорията и практиката на доучилищното образование действително злоупотребяват с термина творчество. Творчеството в същинския смисъл на думата означава създаване в света на нещо ново, което не е бивало дотогава. Актът на творчеството е незаменим и затова той е индивидуален акт, който прави неговия създател също тъй незаменим и индивидуален член на културното човечество. Дори виртуозът или актьорът, който изпълнява отдавна нам позната пиеса, твори дотолкова, доколкото той със своето изпълнение ни открива

съвършено нова, дотогава скрита от нас страна, някой нов оттенък от познатия на всички ни образ. Творчеството предполага способност самостоятелно да си поставяме далечни цели и умения, упорито и неуклонно да се стремим към тяхното постигане. То предполага мъжествена готовност да жертваме заради поставената цел всички мимолетни впечатления, съблазни, примамливи възможности, които ни се откриват по пътя за постигане на целта. Само личността твори в същинския смисъл на тази дума, а детето, което притежава само темперамент, играе увлечено от своето въображение. Автономната дейност на творчеството, която дори в актовете на изкуството ни въвежда в мира на иреалните образи, е насочена винаги към преобразуване на действителността, към победа над веществото. Поради това тя не трябва да се смесва с аномната дейност на играта, която винаги се задоволява с простото значение и с приблизителното му въплътяване в действителност.

И тъй като Монтесори има право като отрича детското творчество, следва ли оттук и онова отричане на въображението, което отличава цялата нейна система? Ние знаем, че същността на играта се състои в това, че като е безсилна да преобрази действителността, тя се задоволява с образа на фантазията. Отричането на фантазията не довежда ли до унищожаването на играта? И действително за децата на Монтесори най-малко може да се каже, че те играят. Съвсем неслучайно Монтесори говори за „*дидактически материал*", за индивидуални уроци, за уроци по тишина, „*директорката*“ нарича учителка, а самата стая, дето децата се занимават с дидактическия материал, нарича стая за „*умствен труд*“. В противоположност на правоверния фрьобелизъм , който крие в себе си опасност играта да се изроди в забава, системата на Монтесори пък крие в себе си опасност играта предивременно да се обърне на урок. Но предивременният урок неизбежно означава тържество на механизма. Наистина дете, което живее само в настоящето, което не умее още да разграничи целта на своята дейност от самата дейност, дете, на което са задали урок, ще може само да повтаря показаното му от учител , но не и да работи самостоятелно, нито да върви по свой път към целта, която му е поставена от други. Неговата личност няма да расте в тази натрапена му работа и чувството на еднообразие и скука ще бъде нейн неизбежен спътник. Развитието на детската личност изисква материал, който да се усложнява все повече, и който, като бъде достатъчно разнообразен, да обхваща душата на детето като нещо цяло .В това е и дълбоката правдивост на Фрьобеловата система. Монтесори ,напротив, като изхожда от своята сенсуалистична психология, гледа на детската душа като прост сбор от отделни сетивни органи. Ако Фрьобел е преценявал материала за детските игри преди всичко в зависимост от това доколко в него се отразява целокупността на окръжаващия детето мир и доколко той кара да звучат отведнъж всичките страни на детската душа, то действителният материал у Монтесори, напротив, е строго нагоден към отделните сетива: монотонното закопчване и откопчване на копчетата се заменя от също тъй еднообразното занятие с поставките, а тези последните – с упражнения с шмиргелови букви и т.н. Наместо еднинна цялост на зараждащата се детска личност ние имаме прост агрегат от отделни мускули и сетивни органи, които се упражняват чрез монотонна гимнастика. Като последствие от този натурализъм, за който цялото винаги е само прост сбор от части, се явява именно

споменатото по-горе отрицание на колективните занятия и игри. Единството в задружната работа, в която едно и също се повтаря еднообразно от всички, а общо казано, единството в едно само помещение, в което всяко дете отделно се занимава със своя материал. Как това коренно се отличава от хоровото начало, с което е проникната детската градина на Фрьобел!? Но целостността на детското общество, както и целостността на отделното дете са възможни само там, дето децата играят, а стихията на играта е въображениет. Развитието на сетивата и двигателните апарати са ценни само тогава, когато сетивата и мускулите са предназначени не за самите тях, а да служат на някое дело, достъпно и понятно за детето. В продължение на един и половина месец четири- и петгодишни деца се научават да пишат с калиграфичност, която ни поразява. Но да оставим временно настрана правилността и красотата на написаните от децата букви и да обърнем внимание върху съдържанието на написаното. Какво пишат децата при Монтесори? „*Ние пожелаваме добър Великден на инженер Таламо и на началницата Монтесори*“, „*Детски дом*“, *улица Кампания и т.н*. Ние не отричаме възможността децата в до училищна възраст да се учат да четат и да пишат. Ние дори желаем детето, което постъпва в „*училището*“ да умее вече да чете и да пише. Но тогава обучението трябва да се поставя тъй, че четенето и писането да станат нещо необходимо за детето, т.е. те да бъдат обект на неговата игра, ръководена от въображението му . Но ако грамотността служи само да пишат официални честитки на началството и някакви явно подсказани от учителката думи, тогава ясно е, че обучението по грамотност ще бъде чисто механическо занятие, което не може скоро да не омръзне на детето, в което занятие няма да се проявява неговата активност и няма да расте неговата зараждаща се личност. Както установихме това по-горе, въображението също не трябва да задоволява само по себе си. Правилната организация на играта се състои в това, че детето чрез играта постепенно да привикне към работа. Това значи, че детето, като се задоволява първоначално с минималното въплътяване на фантастичния образ, ще трябва постепенно да се приучва към по-сложно и по-конкретно въплътяване на същия образ в реалността. По този начин целта на детската дейност ще става все по-устойчива и постепенно ще се отделя от самата дейност, додето най-после въплътяването на фантастичния образ в действителност го доведе съвсем близо до преобразуване на действителността, т.е. до работа. В това усложняване и уякчаване на преследваните от детето цели, свързано неизбежно с разширението на неговия културен кръгозор и с усвояването на все повече разширяващото се културно съдържание, именно в това усложняване се заключава растежът на детската личност. Но едно е да подвеждаш постепенно играта към работа и въображението към реалност, а съвсем друго е да ги отричаш отведнъж и съвършенно. Ние сме готови да се съгласим с Монтесори, че въображението не е творчество, че то крие в себе си моменти на произвол, на пасивност, че то стои по-долу от ясното и точното възприемане на реалността. В това именно отношение ние не сме съгласни с правоверния фрьобелизъм, с неговата символичност, която отдава на въображението самостойно значение. Въображението трябва да бъде отменено. Но както принуждението изобщо може да се унищожи не с простото му отменяване, а чрез постепенна борба с него от страна на самия принуждаван, също тъй и въображението трябва да се отмени от детето чрез преодоляването му от самото

дете. Въображението трябва да бъде „*премахнато*“ /aufgehoben / в урока,като преодолян от детето, но и запазен в урока момент. А за това не трябва да се унищожава въображението, а да се организира то в посоченото от нас направление. Подхранваната от въображението игра на детето не е творчество. Вярно е, но това е единствената нему достъпна активност. Грешката на Монтесори е, че като отрича творчеството на детето, тя отхвърля съвършенно и неговата активност.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Александров, П. (1991).Интелект и обучение,
[2] С.Маринов ,П.(2009). Психиатрия, психология и психотерапия, Университетско издание Медицина
[3] Мотесори , Мария (2018).Да откриеш детето,Издателство Асеневци
[4] Stoyanova, S. (2010). Emotional Intelligence-Measurment and Related Constructs. Adaptation of a questionnaire. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
[5] http://pedagogika.dokumentite.com/art/mariq-montesori-pedagogicheski-vyz

ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ СЪВЕТНИК В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ: ДЛЪЖНОСТ, СОЦИАЛНА РОЛЯ ИЛИ ПЕРСОНАЖ

Юлиана Ковачка, Веска Гювийска
Югозападен университет „Неофит Рилски“

РЕЗЮМЕ

Изследването предлага на вниманието един професионален проблем , свързан с мястото и ролята на педагогическия съветник. Независимо, че това е професия, в длъжностните характеристики на педагогическия съветник има много неустановени и противоречащи клаузи, които проблематизират неговото място, роля и функции. Наличие и на училищен психолог като длъжност, допълнително усложнява неговия статут. Какъв ще бъде изборът, който ще направи училището по посока на съветника или психолога, или възможността за социален педагог, създава прецеденти не само на равнище управление, но най-вече при общуването в педагогическата общност. Научното изследване разглежда някои от възловите точки на този сблъсък, който може да променя съдбата на училищната институция като социално-педагогически климат.

THE PEDAGOGICAL ADVISOR IN THE BULGARIAN SCHOOL: POSITION, SOCIAL ROLE OR CHARACTER

ABSTRACT

The study draws to the attention a professional issue related to the place and role of the pedagogical advisor. Despite of being a profession, there are many unspecified and contradictory clauses in the job descriptions of the pedagogical advisor that problematize his position, role and functions. Having a school psychologist as a position further complicates the advisor`s status. What choice the school would make regarding the advisor or psychologist, or the opportunity for a social educator, which creates precedents not only at the management leve but mostly in the pedagogical community communication. The scientific research considers some of the key points of this collision, which could change the fate of the school institution as a socio-pedagogical climate.

KEYWORDS: pedagogical advisor, school psichologist, school socio-pedagogical climate, pedagogical community

Педагогическият съветник е сравнително нова професия и длъжност в българското училище. Тя се появи в образователното пространство в периода на демократичните промени слез 1989 г., за да отговори на нови изисквания на обществото. Нейната основна цел е да подпомогне и стимулира развитието на

педагогическата общност по посока на нови европейски модели и перспективи За съжаление социалният хаос и загубата на възпитателни дейност в училище не доведоха на очакваните резултати с прехвърлянето на твърде много отговорности върху един човек, който дори не е педагогически специалист в класическия смисъл на думата. Дублиране на длъжности като тази на училищните психолози, създаде условия за ощетяването профила на самата професия на педагогическия съветник.
Всички са наясно, че педагогическият съветник има място в училище, доколкото. „Обучението и възпитанието на подрастващите става все по-трудно, а родителите, учителите и възпитателите се оказват неподготвени за „уроците“ извън дома и извън класната стая. Въвеждането на длъжността на педагогическия съветник донякъде е продукт на тези проблеми и на опитите да им се намери решение“ (Попкочев,2016, стр.1). В отговор на предизвикателствата пред формиране на личността, дейността на педагогическия съветник трябва да бъде обвързана „с трайното приобщаване на децата към училищната общност“(Марулевска, 2015, стр.58).Тъкмо тя е средоточие на неговите усилия и възможност за духовно постижение

Педагогическият съветник: проблеми в длъжностната характеристика
Педагогическият съветник, обаче, продължава да бъде най-ощетената професия и длъжност в българското училище. Върху педагогическия съветник ежедневно се упражнява натиск от страна на директор, учители и учащи се. Директорът, на когото педагогическия съветник е подчинен, изисква от него често неспецифични задачи:**• административни дейности, като проследяване и водене на документация за налагане на санкции на ученици, писане на различни книги и протоколи, изготвяне на справки и заповеди, отговаряне на писма от различни институции и др.; • дежурства по коридорите или възлагане на различни проверки; • заместване на учители, заместник-директори, директор (освен в крайни случаи и само след съответна заповед на директора, съгласие на специалиста и осигурено допълнително заплащане за неспецифичния вид дейност); • друга несвойствена за длъжността и професионалните им задачи дейност.**
(Указание за дейността на училищните психолози).
Неговите правомощия се ограничават до приоритетно консултативна дейност и диагностична такава, което също е неправомерно. Идентификация и диагностика на деца със СОП, на девиантни и надарени, предполага познания от области, които често са несъвместими. Длъжността изисква той да е завършил специалност: „Педагогика“, „Психология“ или „Социална педагогика“. Това са области на научното познание, които на теория имат допирни точки, но на практика между тях съществуват строги граници. Единствено психолозите, могат да извършат коректна диагностична дейност. За педагозите основното ще бъде възпитателната дейност и нейното организиране, нещо, което психологът не може да извърши, защото не е подготвян за това. Социалният педагог насочва своите усилия към потребители и клиенти на социална услуга. За това, в съответствие със специалността, която имат, педагогическите съветници, преориентират своята дейност в съответствия с познанието, което имат, и с което разполагат.

Идеята за длъжността педагогически съветник, беше не да бъде медиатор, нито конфликтолог, нито консултант в училище. Педагогическият съветник, завършил специалност "Педагогика", помни и знае, че голямата ценност, която трябва да бъде опазена във времето е „възпитанието", което българското училище губи ежечасно. Учениците са оставени или да бъдат диференцирани, диагностицирани, селекционирани, но не и да бъдат включени във възпитателни мероприятия и събития, освен в представителни и епизодични такива. Педагогическите съветници, обременени с хиляди отговорности на практика правят всичко друго, но не реализират възпитателна дейност. В Педагогическите Факултети, често не се предлага и „ Методика на възпитателната работа" като условие за формиране на професионални компетенции на бъдещия педагогически съветник. Длъжността на педагогическия съветник се оказва във вакуумно пространство: на липса на умения за възпитателна дейност, и липса на изисквания за такава от страна на училището.
Длъжностната характеристика на педагогическия съветник включва следните по-важни изисквания: „проучване и подпомагане на психичното развитие и здраве на децата и юношите в системата на средното образование; подготовката на образователен и професионален избор; адаптирането на учащите към образователната и социалните системи„ (длъжностна характеристика на педагогически съветник).
Психично развитие на учениците, социална адаптация и професионално ориентиране, включени в длъжностната характеристика на педагогическия съветник са различни сфери на научно и професионално познание. Те са свързани с психологията , валеологията, социологията и професионалната педагогика. За да може един специалист да се ориентира в подобни области, той трябва да има специализирани умения. Това е невъзможно от гледна точка на логиката и житейското мислене, нито на равнище предварителна подготовка в съответните Факултети, които са научно диференцирани, нито на практика. Подобно общо изискване за реализация на педагогическия съветник не може да се случи, доколкото той не е в състояние, нито психически, нито физически да покрие толкова широк научен и професионален периметър. Насочеността към опазване на психическото здраве на учениците, предполага педагогическият съветник, да бъде приоритетно психолог и да има такъв сертификат. Обвързването на неговите функции с професионално ориентиране на учениците на всякакво ниво и етап, го задължава да има специализация по професионална педагогика, която в последните години, търпи изключителен прогрес. Социалната адаптация на учениците, която влиза в правомощията на педагогическият съветник го задължава да работи с групи и общности и да бъде специалист в социалната дейност или в мениджмънт на образованието. На практика посочените звена, влизащи в длъжностната характеристика на педагогическия съветник, не се надграждат, нито синергетизират, а взаимно се отхвърлят, освен ако не предположим, че той е супер експерт.

Диагностична дейност на педагогическия съветник:
- диагностициране на входното равнище на постъпващите в отделните степени ученици;

- диагностициране на затрудненията в интелектуалната, личностната и поведенческата сфера на учениците;
- идентифициране на надарените ученици, както и на ученици със специфични образователни нужди;
- диагностика за подпомагане на училищното и професионалното ориентиране и насочване на учениците. (ДЛЪЖНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПЕДАГОГИЧЕСКИ СЪВЕТНИК)

Следващата клауза в длъжностната характеристика на педагогическия съветник, го задължава да може да направи диагностика в сферата на децата със специални образователни потребности, надарените деца и професионалното ориентиране във всеки възможен етап и степен на българското училище. Диагностиката на децата със СОП е обвързана с разширени Комисии от експерти от областта на здравеопазване, психология и педагогика. Този тип диагностика е на три различни равнища като Медицински център, Регионално управление на образованието и учебно заведение „Не са редки и случаите, в които различни специалисти, използващи различни диагностични инструменти, поставят различни диагнози на едно и също дете, което повдига въпроси както относно квалификацията на специалистите, така и спрямо качествата на използвания инструментариум. В допълнение се констатират и случаи на явно разминаване между съдържанието и заключенията в статусите“(Проданова-Ялъмова, 2015).

Идентифицирането на надарените деца предполага информация, която трябва приоритетно да бъде подадена от учителите и класни ръководители. Няма как педагогическият съветник, който е един за 500 и повече ученици, да се справи с такава творческа задача. Често самите учители пропускат надареното дете, което заменят с училищна успеваемост и дарба, но не и с творческо-продуктивно такава: „Дж. Рензъли въвежда в употреба „училищна надареност“ и „творческо-продуктивна дейност“, които имат съществени различия, независимо, че и двете са ценни. В структурата на творческо-продуктивната дейност влизат, способност, отдаденост и креативност“ (Десев, Брик , Десев, 2011 стр. 80-81). Амбициите на родителя по отношение на надареното дете, което често не се оказва притежател на дарба, ги отвежда в различни извънучилищни институции или частни такива.

Още по нелогична изглежда задачата, свързана с професионално ориентиране на деца, които педагогическият съветник не познава. Раздаване на унифицирани тестове за професионално ориентиране, често може да бъде подвеждащо, защото учениците сменяват своите интереси и желания. Работа със специалисти и организиране на епизодични срещи с тях няма да може да покрие целия спектър от професионални възможности. Професионалното ориентиране в последните години е свързано приоритетно с училищен успех и социални възможности на семейството “когато човек разполага, първо, с информация за областта на професиите – такива, каквито са на реалния пазар на труда; второ, с информация за областта на своите интереси; трето, с информация за своите способности; четвърто, с информация за ресурсите на средата и на самия себе“ **(**Наръчник на кариерния консултант 214, стр 14).

Образователната система е приписала на длъжността педагогически съветник, непосилни изисквания и професионални задължения, на които той не може да

отговори, независимо от своите желания и намерения. Оптимизирането на една дейност е възможно, само, когато тя е специфицирана. Колкото по-широка е нейната платформа, толкова по-малки са шансовете за успех. Познаване на различен контингент ученици в тяхното постоянно развитие, както и възможността за широка диагностична дейност, на практика обезсмисля всяко усилие, защото го формализира. Педагогическият съветник е изправен пред дилемата: да отговори на непосилни условия на системата формално или ежедневно да се бори с професионалната си съвест.

„Консултативна дейност на педагогическия съветник
Индивидуално консултиране на:
- ученици – по проблеми, свързани с тяхното поведение; с взаимоотношенията с връстници, родители, учители; с личностното и интелектуалното им развитие;
- учители – по проблеми, произтичащи от взаимодействията с учениците и колегите;
- родители – по проблеми на взаимоотношенията с техните деца; личностното и интелектуално развитие на децата им;
кариерно развитие (училищно, професионално и социално) на децата им;
взаимоотношенията с училището като институция – училищно ръководство, учители, училищно настоятелство.“

(ДЛЪЖНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПЕДАГОГИЧЕСКИ СЪВЕТНИК)

В длъжностната характеристика на педагогическия съветник основната функция е консултативна, където „консултантско взаимодействие е съвкупност от разнообразни активности, дейности и процедури, разпределени между различните заинтересовани страни около клиента (Наръчник на кариерния консултант ,2015, стр.100)**.** Учениците наистина са потребители на образователна услуга, но едва ли са клиенти на строго социална такава. Влизането на ученика в роля от ученик към потребител към клиент, измества акцента на работата в училище. Българското училище в последните години е обсебено от идеята за обучение и образование, като потиска най-важната педагогическа страна, тази да възпитанието. Възпитателната функция в случая е превантивна или коригираща и то в релацията „ученик-учител - родител“. Истинското възпитание в случая е отменено или заменено със социализация, която е твърде обща. На практика педагогическият съветник не може да организира нито едно възпитателно събитие, освен представително или референтно такова в контекста на поредния проект. Повечето от училищата в България , не разполагат с възпитателен план, нито могат да го създадат. Страхът, че възпитанието може да бъде идеологизирано, или повтори мостри на социализма, спира всяка инициатива. Между впрочем българското общество след 1989 също предлага идеологическо възпитание, чрез скрита социална селекция на ученици и учители. Идеята на новия образователен закон от 2016 г. за Училищно и Предучилищно образование на практика узаконява социално диференциране на учители, ученици и родители, чрез разделянето на училищата на иновационни и обединени. Училището от години е място за възпроизвеждане на социална идентичност и реализиране на жизнени проекти на семейството като практика на

унаследяването (П.Бурдийо). Българското училище не може да избяга от капана на властта, бивайки тип хетеротопия, т.е дисциплинираща институция и място за въдворяване на човешкото различие (М. Фуко) Пренасочване на училищната система по посока на механизмите на властта е най-големият фактор за загуба на възпитанието като педагогически феномен и превръщането му в приоритетно социален. Не можем да очакваме, че възпитанието, ще може да се самоизолира в едно общество от социални стълкновения. Идеологическо възпитание е (пост)модерен термин за обозначаване процесите на влияние на идеологията върху възпитанието, и в следствие на това на неговото постепенно деформиране. Но възпитанието е единственият шанс училището да съхрани своята хуманност като институция. Цялата възпитателна повинност в момента е стоварена върху педагогическия съветник, който трябва да координира планове на класни ръководители, които често действат напълно самостоятелно или подчинено на каузи на проекти, които винаги се оказват временни.

Групова работа:

- обучения за развитие на социални умения и правене на социални избори;

- решаване проблеми, свързани с рисково за здравето поведение – ограничаване на злоупотребата с психоактивни вещества (тютюнопушене, алкохол, наркотици), превенция на зависимостите, рисково сексуално поведение и др.;

- изграждане на умения за справяне с различните форми на насилие. Консултиране на училищното ръководство и училищния състав по отношение на:

- разработване на училищни правилници, програми и проекти;

- училищен климат; решаване на проблеми на училищното развитие.

(ДЛЪЖНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПЕДАГОГИЧЕСКИ СЪВЕТНИК)

Още по–неоправдан е мащабът от груповата работа, в която да бъде включен педагогическия съветник. Тя покрива цялото поле на социалната и превантивна педагогика, дяловете на управление чрез работа по проектите, и социалната психология, свързана с формиране на определен психолого-социален климат в училище. Да предположим, че педагогическият съветник е получил познание и професионални компетенции по всички тези области със съответните специализации. Колко трябва да бъдат те и докъде спират неговите психични ресурси? Как да оцелее педагогическият съветник под бремето на една професия и длъжност, в педагогически колектив, който очаква от теб да бъдеш специалист по всичко и изкупителна жертва на една непригодна образователна система? Педагогическият съветник е подчинен на Директора и координатор на релация, включваща ученици, учители, родители и извънучилищни институции. Подчинението на властта често стеснява неговата инициатива, а мащабът на системата с различни потребители на практика ежедневно девалвира професионалната му дейност. „ На практика педагогическият съветник е многоликия професионалист, който изпълнява различни роли в процеса на своето партньорство…“(Ковачка,2015, стр.218).

Всеки от тези потребители има свой профил, и в нито един контекст педагогическият съветник не може да се впише оптимално, защото той не е

ръководител, нито учител, нито семеен консултант, нито обществен мениджър .От индивидуалните консултации с всеки за всичко до широко мащабна обществена публична дейност, педагогическият съветник трябва да извърви едно минирано социално поле, в което има педагогически патос, но няма педагогическа идея.

Педагогическия съветник и дружинния ръководител

В самото начало на създаването на професията и длъжността педагогически съветник, беше направен опит в нея да бъдат заличени всички спомени за дружинния ръководител. Последният беше част от едно идеологизирано възпитание в системата „Септемврийче“, където чавдарчета, пионери и комсомолци бяха авангарда на Комунистическата Партия. Наред с процеса на идеологизация, , детската общност беше организирана в кръжоци от всякакво естество, както и регионални и национални съревнования и състезания . В живота на децата възможността да бъдеш забелязан и оценен винаги ще бъде важен индикатор за самочувствие и себе утвърждавана. Дейността на „Септемврийче“, независимо че беше построена на принципа на „партизански отряд“, с отряди, чети и дружинни, имаше своя символика и знаци на честта- знаме, връзка, значка, химн. Ритуалното мислене, което създава една възпитателна система е приобщаващо тип мислене не към ценностите на една партия, а към ценностите на човечеството.

Това не е носталгия по миналото. Разбира се, че да се използват деца за партийни каузи, никога няма да бъде морално. Към каква кауза, могат да бъдат приобщени децата днес в България? Мнозина забравят, че всяка идеологизирана система, включително и демократичната създава подобен тип организации за деца. Идеята децата да учат гражданско образование, в общество, което не е гражданско, е подобен тип идеология.

От крайно идеологизирана система на възпитание при социализма, демокрацията не просто деидеологизира самото възпитание, но на практика го унищожи. Опитът на антикомунистите да подчинят демокрацията на своите цели за реваншизъм, доведе до пълен срив на една работеща възпитателна система. Тя можеше да бъде пренасочена, не по посока на друга идеология, която след време също ще се окаже непригодна, а да бъде усъвършенствана, като се запазят нейните структурни звена. Педагогическият съветник няма да може да се справи с възпитателния нихилизъм, в който се оказа българското училище. Причината за това е ,че той е оставен сам да решава всякакви проблеми, но не и възпитателни. Дори да има това правомощие, трябва да има възпитателна организация, чийто главен двигател са самите деца, а не възрастните. Длъжността педагогическият съветник успя да се справи със задачата да не бъде „дружинен ръководител“, но не успя със задачата да бъде организатор и вдъхновител на децата, а не техен изповедник или адвокат. Дори в идеята за „приобщаващо образование“ българското училище е далеч от възпитанието. То се превръща в типично социална или благотворителна институция, но не и възпитателна такава. Негов основен приоритет става различието на децата, а не възможността те да бъдат обединени. Докато този процес продължава, училището ще трябва да се раздели с идеята за възпитание, като носител на ценности, които ни ангажират с каузи, които ни надживяват.

Педагогически съветник и или училищен психолог

Длъжността на „училищен психолог“ се припокрива с диагностични и консултативни професионални компетенции, на педагогическия съветник, но тук разгърнати в психолого-педагогически контекст. Длъжността на училищния психолог наред с типични психологически проблеми като познавателно развитие на учениците, психично здраве, превенция и кризисни ситуации е „обогатена“ с несвойствени за него задачи като ученето и оценяването, доколкото той не познава методиката на нито един учебен предмет. В специалността “Психология“, учебната дисциплина „Педагогика“ не е задължителна. Няма мотиви за учене въобще, нито справедливост на оценяването, без да познаваш механизмите на самото оценяване. Взаимодействието , което трябва да осъществи училищния психолог между различни институции и потребители на приоритетно образователна услуга, също е под въпрос. За него трябва поглед върху цялата образователна система, която често сменя своите парадигми. „.Училищният психолог - работи за постигане на сътрудничество и отношения на партньорство между училището и семейството; владее методи за ангажиране на семейството с проблемите в ученето/поведението на детето; подпомага кооперацията и установяване на сътрудничество между училището, семейството и другите служби/агенции, ангажирани с проблемите на детското развитие“ (Длъжностна характеристика на училищния психолог).
Упражняващите двете длъжности са направили съответна класификация на приоритетни задачи и форми на педагогическия съветник и училищен психолог . При психолога, според тях приоритетна е индивидуалната форма, при педагогическия съветник груповата. Подкрепата на учениците е другият показател за разграничаване на двете длъжности, както и допълнителните функции в контекста на приобщаващото образование. Каквито и да са маркерите за разграничаване на двете длъжности, в училище те са условни (Указание за дейността на училищните психолози).
Бивайки тип помагащи професии в училище, „помагащите професии са най-силно натоварени с очакване да подкрепят процеса на приобщаващото образование, но и не само да преодоляват агресивното поведение, а да участват в кариерното ориентиране на учениците, да организират извънкласни форми, да работят с родители и не на последно място – да участват в различни екипи за подкрепа на личностното развитие“ **(Дамянов**
https://nmd.bg/калоян-дамянов-помагащите-професии-и/)

Педагогически съветник и или социален педагог в училище/
В Националния Класификатор на професиите и длъжностите от влезли в сила промени през август 2016 година е въведена длъжност „социален педагог“. Анализът на професионалната реализация на студентите от специалност „Социална педагогика“ показва, че те се назначават предимно на длъжност „социален работник“, тъй като в съществуващите социални услуги няма обявени позиции за социални педагози. Остава да се мисли къде е мястото на социалния педагог в училище. Социалната педагогика като наука и практическа социално-педагогическа дейност се появяват там и тогава, когато традиционните в досегашното развитие на обществото възпитателни и образователни институции – семейството и училището, не се справят с новите предизвикателства на обществото

(Бижков Г. 2007: 23). Младите хора все по-често изпадат в невъзможност да се справят със своите лични проблеми, свързани с тяхната социална среда, обучение, контакти, ориентация и др. Поради това се налага необходимостта от организация на ефективна социално-педагогическа дейност в нейните основни полета – съветване и консултиране, оказване на помощ на деца и по-големи ученици, извънкласна и извънучилищна работа, медиация и посредничество и оказване на съдействие на училищното ръководство). Такава дейност, според автора без съмнение трябва да се развива главно в училището.

Разбирана като целенасочена, организирана и регламентирана професионална дейност на педагогическите специалисти (директори, класни ръководители, възпитатели, педагогически съветници, ресурсни учители), за реализиране на социално възпитание и предаване на социален опит (Здравкова, Б. 2015: 316), социално педагогическата работа се разглежда, като неизменна част от образователния процес в училище. Авторката обособява две групи субекти на социално педагогическата работа – от една страна, училището, и от друга, външните за него структури, които участват под различни форми в образователно-възпитателния процес – административни структури на държавно и местно равнище, семейство и общност, структури, предоставящи образователни услуги, структури, предоставящи социални услуги, структури с корекционни и рехабилитационни функции, организации за извънучилищни занимания. Дали и той трябва да се впише в училищната образователна среда каквито са практиките в Русия и други страни? Дали това ще е поредното припокриване на компетенции и отговорности?

В наредбата за приобщаващо образование **(Наредба за приобщаващото образование ПМС № 28 6 от 04 . 1 1 . 20 1 6 г.),** се допуска и работа на социален работник в училище. Вписването на социалния работник в образователен контекст също ще промени акцентите. Не е известно дали те ще оптимизират самата образователна дейност или ще я насочат по посока на специфично социална дейност, и биха могли да се изпълняват от лица със подготовка в сферата на социалната дейност или социалната педагогика.

Обобщение:

Длъжността „педагогически съветник“ е изправена пред следните проблеми:

- несъответствие между подготовка и реализация за професия и длъжност, предвид, специалността, която лицата са завършили;
- конфигурация от дейности на педагогическия съветник, често несъвместими като област и познание;
- модератор и медиатор на релация „ученици-учители-родители-социални институции; като твърде глобална такава;
- широк континент от потребители с разнородни възможности и интереси като деца със специални образователни потребности, надарени деца и девиантни;
- липса на подкрепа от страна на управленческото звено и педагогическото такова, предвид разминаване в професионалния език, познанието и дейността;

- изолирането на педагогическия съветник от педагогическата общност, както и прехвърляне на отговорности върху един човек и длъжност, без желание за съдействие;
- обременяване на длъжността на „педагогическия съветник“с твърде тесни или широки правомощия, влизащ в ролята на учител, ресурсен учител, социален педагог или ръководител на проекти, администратор или служител на социални служби;
- липса на умения за възпитателна дейност във всички нейни аспекти на загриженост за съдбата на всяко дете и формиране на възпитателна общност в училище
- смесване на длъжности „педагогически съветник“, „училищен психолог“ и „социален работник“, в съответствие с подготовката и класификацията на лицата, които заемат тези длъжности.

Предложения:

1. Педагогическият съветник, неговата длъжност и професия, поставя въпроса за преоценка на понятието педагогически специалист и преразглеждане на неговата длъжностна характеристика.
2. Педагогическият съветник трябва да насочи своите умения към възпитателната работа в училище и създаване на педагогическа общност като възпитаваща такава.
3. Педагогическият съветник няма необходимостта да се занимава с психологическа дейност в училище, най-малкото, че не е упълномощен за това, и не фигурира в списъка на действащите психолози в България.
4. Педагогическият съветник може да сътрудничи на всички специалисти, работещи в училището в педагогически контекст, но не трябва да изземва техните задачи и функции.
5. Най-важната грижа за един педагогически съветник не може да бъде нито диагностициране на деца, нито консултантска дейност, която пренасочва неговите усилия към клиента. В училище няма клиенти, нито пациенти, а само деца, които очакват някой най-после да разбере този факт.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бижков, Г. (2007). Социално педагогическа работа в училище. – В: Педагогика, № 2, с. 13–33.
[2] Дамянов К. 2017. Помагащи професии и училищния микс гарантират успех в училище, https://nmd.bg/калоян-дамянов-
[3] Десев, Л.,Брик, С. Н.Десев (2011), Психология на творчеството, изд. Парадигма,С.
[4] Длъжностна характеристика на педагогическия съветник *betterlifeappchallenge.com/2730jyqysuse*
Длъжностна характеристика на училищния психологhttps://www.mon.bg › upload › nasoki-psiholozi-podkrepa
[6] Здравкова, Б. (2015). Социалнопедагогическа работа в училище – състояние и перспективи за развитие. В: Педагогически алманах, педагогическо списание на ВТУ, бр. 2, с. 311-33

[7] Ковачка Ю. (2015). Очакванията на родителите за дейността на педагогическия съветник, В: Педагогическият съветник в съвременното българско училище. България: УИ Благоевград, 218
[8] Марулевска Кр. (2015). Педагогическият съветник в съвременното българско училище. Част I . България: УИ "Неофит Рилски", УИ "Неофит Рилски", 57
[9] Наредба за приобщаващото образование ПМС № 28 6 от 04 . 11 . 2016 г .Об н.ДВ. бр. 89 от 11
[10] Наръчник на кариерния консултант ,214, Министерство на образованието и науката, Европейски социален фонд оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007 – 201
[11] Национална класификация на професиите и длъжностите (НКДП) от 2011 длъжност, Педагогически съветник, подклас 23 „Преподаватели“, група 235 „Други преподаватели“, единична група 2359 „Други преподаватели, некласифицирани другаде“, код 2359 6011
[12] Попкочев Т. (2016). Характеристика на дейността на педагогическия съветник https://www.researchgate.net/publication/289529533
[13] Проданова-Ялъмова, Светла (2015). Модел за психологическо оценяване на деца със специални образователни потребности. Автореферат, СУ Указание за дейността на училищните психолози и…..

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЗНАНИЯТА НА СТУДЕНТИ ПО УЧЕБНАТА ДИСЦИПЛИНА „МЕТОДИКА НА ФИЗИЧЕСКОТО ВЪЗПИТАНИЕ В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ”

ас. д-р Янко Руменов, доц. д-р Даниела Томова

РЕЗЮМЕ

В настоящият доклад разглеждаме нивото на усвоените знания на студентите по задължителната учебна дисциплина: „Методика на физическото възпитание в средното училище”.през семестъра Текущият контрол е част от формирането окончателната оценка Учебната дисциплина запознава студентите с организацията и управлението на образователната система в Република България и нормативните изисквания на обучението по учебния предмет „Физическо възпитание и спорт”. Направен е сравнителен анализ на знанията и компетенциите на студентите за трите етапа на образователната система за периода 2014-2019 година. Графично е представена успеваемостта на студентите от проведените тестове за съответния период.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: обучение, методика на физическото възпитание, етапи на образование, оценяване.

COMPARATIVE ANALYSIS OF STUDENTS' KNOWLEDGE IN “METHODOLOGY OF PHYSICAL EDUCATION” SUBJECT IN HIGH SCHOOL

ABSTRACT

In this paper the level of students' acquired knowledge in the compulsory subject: "Methods of Physical Education in Secondary School" is considered during the semester. The ongoing control is part of the final assessment`s formation.

The subject introduces to students the organization and management of the education system in the Republic of Bulgaria and the regulatory requirements for training in the subject "Physical Education and Sports". A comparative analysis of students' knowledge and competences was conducted for the three stages of the education system for the period 2014-2019. The performance of the students from the tests for the respective period is graphically presented.
KEYWORDS: education, physical education methodology, stages of education, assessment.

Образователните и възпитателните цели на специалността „Физическо възпитание и спорт” са насочени към подготовката и реализацията на студентите като учители в различните степени на образователната система. Задължителните учебни дисциплини гарантират придобиване на фундаментална общотеоретична образователна подготовка.

Учебната дисциплина „Методика на физическото възпитание в средното училище (МФВ в СУ)” е една от задължителните учебни дисциплини, включена в учебния план на бъдещите учители по ФВС. Нейната цел е да запознае студентите от

специалността ”Физическо възпитание и спорт” с устройството на образователната система по физическо възпитание и спорт за I-XII клас на средното училище и спецификата на учебния предмет. Студентите се запознават с Държавните образователни изисквания (стандарти) по предмета от 2000 г. и от 2016 г., както и със Закона за предучилищно и училищно образование, който е в сила от август 2016 г. и поставя начало на разработването на нови учебни програми, които трябва постепенно да се въведат до 2020 г.

Бъдещите учители по физическо възпитание и спорт разлеждат учебното съдържание, разпределено в задължителни и избираеми области в отделните обазователни етапи и степени. В учебната програма са представени системите за оценяване в различните етапи и степени на образователната система въз основа на един обстоен анализ на учебно-възпитателния процес по предмета и теорията на оценяването. Студентите се запознават в детайли със: съдържанието на учебните програми в начален (I-IV клас) и прогимназиален етап (V-VII клас) на основна образователна степен и гимназиален етап на средна образователна степен (VIII-XII клас); организационно–методическите указания за постигането на определено равнище на физическа подготвеност; организацията и управлението на часа за спортни дейности и игри; анализиране и оценяване на ученика и класа въз основа на получените резултати.

Разглежданата учебна дисциплина включва 75 часа аудиторна заетост: лекции – 30 часа, семинарни упражнения – 15 часа, хоспитиране – 30 часа, както и 105 часа извънаудиторна заетост.

Въз основа на три писмени теста (по един за всеки етап на образование), съдържащи отворени и затворени въпроси, се проверява текущия контрол от знания и компетентности на студентите. Тестовите въпроси обхващат цялото учебно съдържание за съответния етап: учебни програми, система за оценяване постиженията на учениците, часът за спортни дейности и игри, нови понятия и основни теми на обучението от задължителните области.

Целта на изследването е да се проследят и анализират теоретичните знания на обучаваните студенти по учебната дисциплина.

Задачи:

1. Да се проверят, систематизират и анализират писмените тестове по учебни години.
2. Да се обобщат и представят графично получените резултати за всеки етап на образование.
3. Да се анализира успеваемостта на студентите за трите етапа на обучение и да се изведат препоръки.

За решаването на така поставените ни задачи използвахме следните **методи:**

1. Теоретичен анализ на литературни източници и проучване на учебения план на специалност „Физическо възпитание и спорт”, Държавните образователни изисквания и учебните програми по ФВС.
2. Тестиране: Тестовете са три на брой, като съдържат по 12 въпроса.
3. Статистически и сравнителен анализ.

Контингент на изследване са 142-ма студенти (130 мъже и 12 жени) II-ри курс от специалност „Физическо възпитание и спорт”, за периода 2014-2019 г. при

Югозападен университет „Неофит Рилски”, гр. Благоевград (виж. Таблица 1). Те са на възраст от 20 до 40 години.

Учебна година	Брой студенти II-ри курс
2014/15	35
2015/16	29
2016/17	27
2017/18	28
2018/19	23
Общ брой:	142

Таблица №1 Брой студенти II-ри курс от специалност „Физическо възпитание и спорт”, за периода 2014-2019 г.

Анализ на резултатите

На фигура № 1 е представено процентно разпределение на получените оценки от тест 1, като съдържанието на въпросите е свързано конкретно за началния етап на основна образователна степен. Видно е, че за изследвания период, най-много получени са слабите оценки, които варират от 52% до 79%. През учебната 2018/19 г. процентът на слабите оценки е най-нисък (52,38). За тригодишния период 2015/16 - 2017/18 учебни години процентът на слабите оценки е около 75,00% – значително по-висок от останалите. Получените средни оценки от двете учебни години 2015/16 и 2016/17 са с най-нисък и сходен процент – 3,50, като за останалите учебни години, процентът се е повишил до 23,81. На фона на анализираните резултати, получилите добри оценки за изследвания период са със среден процент – 5,00. От получените по-високи положителни оценки на тест 1, най-значителен е средният процент на много добрите оценки – 9,89. Отличните оценки са с най-нисък среден процент – 4,54, като впечатление прави, че за учебните 2015/16 и 2017/18 г. отличници е нямало.

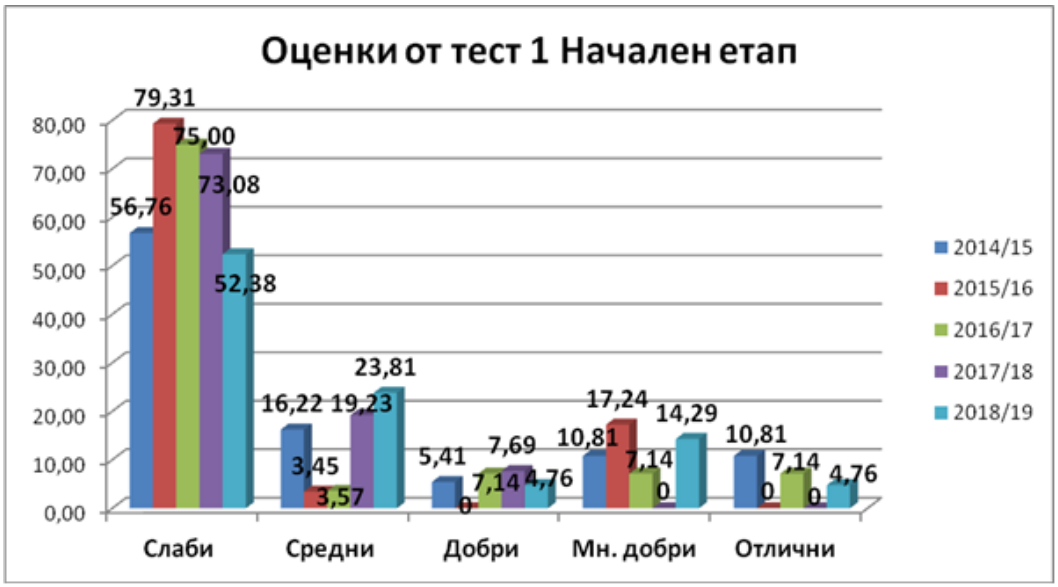

Фигура №1 Оценки на студентите от тест 1 за периода 2014-2019 г.

На фигура № 2 е представено процентно разпределение на получените оценки от тест 2, като съдържанието на въпросите е свързано конкретно за прогимназиалния етап на основна образователна степен. Както и при тест 1, така и при тест 2, най-висок процент (средно 62,79%) са студентите получили слаби оценки. За 2018/19 учебна година получените двойки са с 14,23% по-малко от учебната 2015/16 г. Средният процент на получилите средни оценки студенти за изследвания период е 10,37. Добрите оценки са с най-нисък среден процент – 7,38. Много добрите оценки варират от 3,57% до 20,00%, като за 2018/19 учебна година те са се повишили двойно, в някои случаи и тройно в сравнение с изминалите изследвани години. Студентите получили отлични оценки за изследвания период са със среден процент от 9,68, като в сравнение с отличниците от тест 1, процентът им се е удвоил.

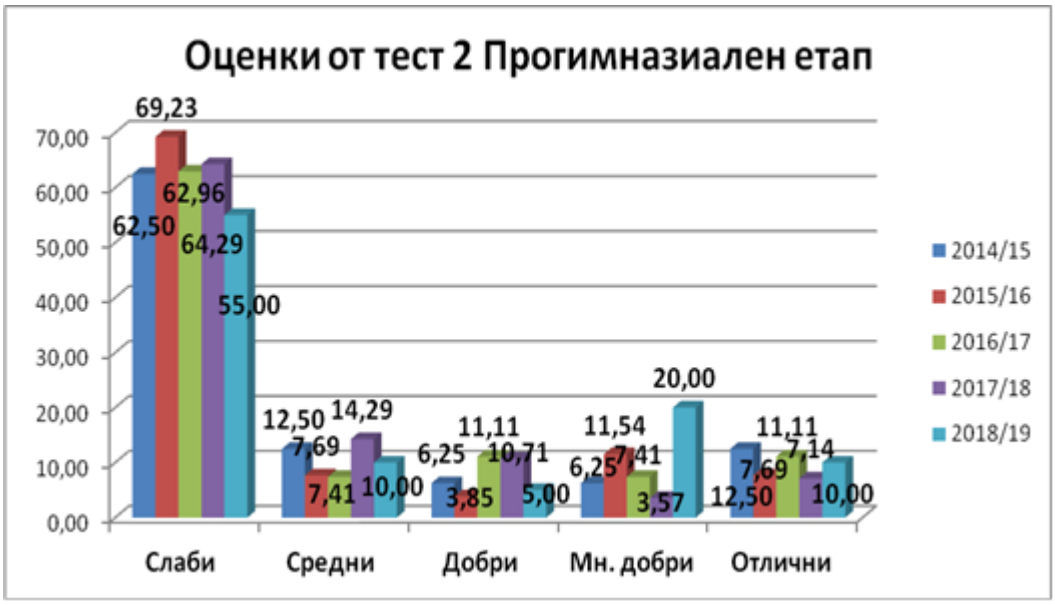

Фигура №2 Оценки на студентите от тест 2 за периода 2014-2019 г.

На фигура № 3 е представено процентно разпределение на получените оценки от тест 3, като съдържанието на въпросите е свързано конкретно за гимназиалния етап на средна образователна степен. Тук отбелязваме, че слабите оценки за 2014/15, 2015/16 и 2018/19 учебни години са със значително по-нисък процент (средно 44,90) в сравнение с 2016/17 и 2017/18 учебни години (среден процент 72,20). Процентът получили средни оценки студенти за изследвания период варира от 8,00 до 25,71. Средният процент на получилите добри оценки студенти за изследваните учебни години е 8,60. За учебните 2016/17 и 2017/18 години, процентът на студентите получили много добри оценки е от три до шест пъти по-нисък в сравнение с останалите години. Отличните оценки са с най-нисък среден процент – 8,25, като за последната година процентът им се е повишил три пъти в сравнение с преходната учебна година.

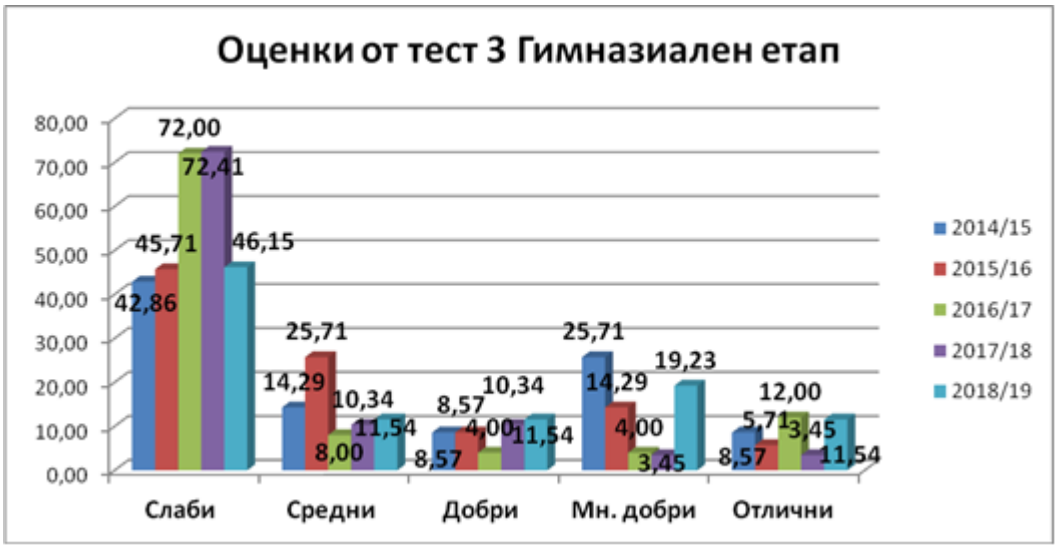

Фигура №3 Оценки на студентите от тест 3 за периода 2014-2019 г.

Заключение

Получените резултати ни дават основание да обобщим, че и за трите теста 61,97% от студентите са получили слаби оценки. Затруднилите ги въпроси са свързани с определяне на тестовете за развиване на физическата дееспособност и тяхната скала на оценяване, познаване на терминологията и новите понятия за всеки един етап на обучение и точково формиране на оценката по физическо възпитание и спорт. Също така наблюдаваме, че при Тест 3 (гимназиален етап) средният процент на слабите оценки се е понижил с 7,12% в сравнение с останалите два теста. Като цяло положителните оценки при Тест 3 са много повече от останалите два теста, тоест студентите се справят по-добре с въпроси свързани с гимназиалния етап на обучение.

Формираните знания, умения и компетентности на бъдещите са предпоставка за успешната професионална реализация на бъдещите учители по физическо възпитание и спорт. Познаването на учебното съдържание и системата за оценяване постиженията на учениците са задължително условие за това. Повишаване качеството на квалификацията на бъдещите учители е пряко свързано с професионалната им подготовка. За обогатяване на професионалния профил на съвременния учител по физическо възпитание и неговите професионални компетентности е необходимо разширяване на неговите знания и умения за успешно ръководене на учебния процес по физическо възпитание в училище и извън него.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Давидов, Д., Е. Николова (2010). Диагностика и оценка на урока по физическо възпитание. НСА – ПРЕС, София.

[2] Закон за предучилищното и училищното образование, 2016.

[3] Иванов, Ст. (2006). Оценяване на учениците по физическо възпитание и спорт в средното общообразователно училище. Благоевград.
[4] Костов, К., Ст. Иванов, (2003). Книга за учителя по физическо възпитание и спорт 1-3 клас, Просвета.
[5] Костов, К., Ст. Иванов, В. Маргаритов, Б. Баева, (2005). Книга за учителя по физическо възпитание и спорт - 4 клас, Просвета.
[6] Министерство на образованието и науката. Държавни образователни изисквания за учебно съдържание. Рамкови изисквания. София, 1999 г.
[7] Русев, Р. (2000). Теория на физическото възпитание, Благоевград.
[8] Русев, Р., Ст. Иванов. (2007). Диагностични системи във физическото възпитание. Университетско издателство „Неофит Рилски" ,Благоевград.
[9] Учебен план на специалност „Физическо възпитание и спорт", 2017, ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград.
[10] Учебни програми за I - XII клас. Културнообразователна област: Физическа култура и спорт. (2015), МОН, София.

ВЪЗМОЖНОСТИ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО „ОКОЛЕН СВЯТ" И „ЧОВЕКЪТ И ПРИРОДАТА" ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ УМЕНИЯ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Цветомира Иванова
Югозападен университет „Неофит Рилски, гр. Благоевград, 2700, България

РЕЗЮМЕ

В настоящата статия се разглежда проблемът за формиране и развитие на изследователски умения у учениците в начална училищна възраст. Фокусът е върху областите на компетентност, заложени в учебните програми и произтичащите от тях знания, умения и отношения. Очертани са приоритетите на организация и придобиване на нови знания в учебно-изследователската дейност в обучението по „Околен свят" и „Човекът и природата" в началните класове. Откроени са правила при избор на проблем, който малките изследователи да диагностицират и по който да се увлекат. Подчертана е ролята на учителя, както в организацията, така и в реализирането на дейността.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: изследователски умения, начална училищна възраст

OPPORTUNITIES OF "ENVIRONMENT"AND "HUMAN AND NATURE" LEARNING CONTENT FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF RESEARCH SKILLS OF PUPILS AT PRIMARY SCHOOL AGE

Tsvetomira Ivanova
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, 2700, Bulgaria

ABSTRACT

This article discusses the problem of the formation and development of research skills of pupils at primary school age. The focus is on the areas of competence embedded in the curricula and the resulting knowledge, skills and attitudes. The priorities of organization and acquisition of new knowledge in research activity in the education of the school subjects Ënvironment"and "Man and nature" in primary classes are outlined. The role of the teacher both in the organization and in the realization of the activity is emphasized.
KEYWORDS: research skills, primary school age

ВЪВЕДЕНИЕ

От особено значение е стремежът на личността да изследва новостите на разнообразния и променящ се свят, да проявява активност и интерес към нови дейности. Обемът от знания вече не е такъв основен показател за образоваността на даден човек, както развитието на уменията му за самообразование и самоактуализация. Затова в образователната практика са значими условията за включване на учениците в опитно-изследователска дейност, в която те да формулират и поставят изследователски въпроси с увеличаване сложността, спецификата, дълбочината и широтата им, изминавайки пътя на превръщане на непознатото в известно.

Началната училищна възраст е изключително подходяща за формиране на изследователски умения. Пътят към откритие, изследване, проучване е вълнуващ, ярък и запомнящ се за учениците. Околен свят“ и „Човекът и природата” са учебни предмети с голям развиващ потенциал за формиране у подрастващите на познавателни интереси и научен светоглед. Познавателното им съдържание предоставя на учениците възможността да въздействат върху конкретни предмети, процеси или явления от заобикалящия ги свят; да проследят измененията, които настъпват в природната среда в резултат от действието на редица фактори, да достигнат до причинно-следствени връзки и зависимости между обекти и явления в природата, да разкриват съществуващи в природата закономерности, да се запознаят със заобикалящия ги свят.

С други думи, опитно-изследователската дейност на учениците предполага не само физическа активност, но и мисловна дейност от тяхна страна – развитие на наблюдателност, задаване на целенасочени въпроси, диагностициране на противоречия, събиране и анализиране на информация, изграждане на представи и формулиране определения на понятия, издигане на хипотези, взимане и изпълнение на решения, доказване, формулиране на обобщения и изводи. Така децата опознават себе, както своите психически, така и своите физически възможности. К. Марулевска пояснява, че „в началните класове се поставят основите на бъдещата съзнателна познавателна активност на учениците, която е така необходима за изграждането на самостоятелност, стремеж към саморазвитие, към самоизява, към осъзнаване на собствената и тази на другите уникалност.” (2009, стр. 34)

Учебните занимания в тези часове предполагат известна специфика и различия от другите учебни предмети, защото в тях, наред с учителя, във взаимодействие с децата често встъпва и самата природа. По този начин *опитът на учениците се явява източник на тяхното познание*. Усвоените знания и формираните изследователски умения в резултат на обучението по тези учебни предмети имат дълбок личностен смисъл и са тясно свързани с практическата дейност както на настоящия ученик от началното училище, така и занапред, в годините на неговото израстване и съзряване.

РОЛЯ НА УЧИТЕЛЯ

Въздействието на познавателното съдържание върху учениците в голяма степен зависи от учителя и отношението му към света, емоционалната наситеност и степента на разнообразие на заниманията. Преживяването, породено от емоционалната ситуация, съдейства за по-трайно усвояване на учебния материал,

за неизменен запас от познавателен интерес към природата и изграждане на емоционално-ценностно отношение към нея. Учителят следва да отчита типа на темперамента, особеностите на характера, типичните волеви качества, развитието на способностите на личността, които в своята съвкупност детерминират индивидуалните различия на учениците.“ (Я. Стоименова, 2010, с. 68). В допълнение, Я. Стоименова (2010, с. 69) пояснява, че тези, които са неуверени в себе си и се предават лесно пред трудностите, са учениците-меланхолици.

СПЕЦИФИКА НА ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕЖДАНЕ

Е. Янакиева (2001, стр. 206) отбелязва, че *„не всяко поведение, което носи външните признаци на детското експериментиране, наистина може да бъде охарактеризирано като такова”. Възможно е наличието на „събитие, което предизвиква детето да търси причинно-следствените връзки, но нямаме елементите на експериментирането: цел, предположение, проверка на предположението, резултат.“*

Организирането на обучението по „Околен свят“ и „Човекът и природата” като проблемно предполага значителна част от знанията да се придобиват в условия на проблемни ситуации, в процес на самостоятелна познавателна дейност, т.е. учениците сами да откриват и поставят проблема, да задават въпроси и да достигат до отговорите им, да предлагат възможни решения на проблемната ситуация, да правят обобщения и изводи. Необходимо е проблемните ситуации да предполагат проучване, изследване и разрешаване на познавателни проблеми, подкрепени с доказателства, вместо да се приемат в готов вид и да се научават наизуст.

Тази самостоятелност на мислене и свобода на практически действия предполага изобилие от възможности за достъп до богатство от знания и умения, както в рамките на учебния процес, така и извън него.

КРАТЪК ПРЕГЛЕД НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ

Познавателното съдържание по „Околен свят“ и „Човекът и природата” дава възможност опитно-изследователската дейност на учениците да бъде индивидуална или в екип. *В случаите на индивидуална работа изследователската им дейност придобива „собствен” стил, тъй като на всеки един от нейните етапи въздействие оказват субективните потребности, познания, възгледи, мислене на ученика. По този начин в нея ученикът се реализира и утвърждава като субект - в отношението си към обекта на дейност*. Активната позиция на субект в опитно-изследователската си дейност формира у учениците самостоятелност при вземане на решение, готовност за поемане на отговорност за собствените действия, увереност, целеустременост и последователност. При работата пък в екип всеки ученик се проявява и като личност - в отношението си не само към работата, но и към другите.

Както бе споменато, участието в дейността разкрива и определени личностни отношения, т.е. съществуват и субект-субектни взаимодействия, които са както целево, така и ценностно ориентирани (при груповите форми на работа се изисква учениците да приемат обща цел и да разпределят задачите помежду си). В тези часове обикновено става дума за неща, непосредствено заобикалящи учениците, за

които се предлагат предимно готови обяснителни схеми, без да се използва наличния предходен опит на учениците, а също така стремежа им към самостоятелно опознаване на света. За това е съществено системното реализиране на опитно-изследователска дейност както в урочната, така и в извънурочната дейност, с цел формиране и развитие на изследователски умения у учениците, възпитаване на трайни потребности и мотиви за овладяване на знания и умения, развитие на чувство на отговорност и зачитане на обществените норми.

Още в **I клас в обучението по „Околен свят“** е предвидено включване на малкия ученик като изследовател, откривател и създател в разнообразни по характер самостоятелни изследователски задачи за наблюдения и проучвания на обекти и природни явления. Всяка глобална тема акцентира върху онези страни на околния свят, които допускат наблюдение и събиране на информация, както вътре, така и извън класната стая. Предоставят се възможности учениците на практическа основа да усвояват основните понятия, например, като участват в засаждане на луковици или посяване на семена, с проследяване на развитието им; изготвяне на здравословно дневно меню; обобщаване на възможни проблеми - последици от нарушени правила за движение по улицата и общуване с непознати, поведение сред природата, лична хигиена и дневен режим с формиране и развитие на умения за избор и обосноваване на мнение; организиране на благотворителни коледни и великденски базари.

Приемствеността в обучението по **„Околен свят“ в I и II клас** се базира на собствената интелектуална и практическа дейност на учениците - описание на резултати от наблюдения върху живата и неживата природа, извършване на опити с растения, извличане на информация за обекти в населено място от графично изображение. Учениците могат да проучат какви билки растат в родния край и какви лечебни свойства имат, кои животни в родния край са защитени, кои животни притежават способността да предусещат природни бедствия и т.н., като бъдат поощрявани към самостоятелни проучвания (например, провеждане на интервю с близки и роднини и използване на други източници като детски енциклопедии, книжки, интернет, проучване местоположението на най-близкия музей и на най-интересното, което може да се види в него) с цел разполагане с информация и формиране на умения тя да се използва.

Организацията на опитно-изследователската дейност на учениците по **„Човекът и природата” в III клас** на основата на създаване и разрешаване на проблемни ситуации в учебния процес може да се осъществява чрез наблюдение и експеримент в три направления: *нежива природа* (въздух, вода, тела и вещества), *жива природа* (разнообразие и групиране на организмите, организмите и тяхната среда), *човекът и неговото здраве* (основни органи на човешкото тяло, скелет и мускули, зъби и грижата за тях, грижа за здравето - хигиенни навици, здравословно хранене, усвояване на начини за оказване на първа долекарска помощ и др.). В нея учениците имат възможността да се убедят в значението на физичните и химичните свойства на въздуха и водата за живота на планетата и стопанската дейност на хората; да проверят практическата значимост на усвоените биологични знания за отглеждането на растения и животни като част от природата (условия на живот,

жизнени процеси) като планират и реализират етапите на опитно-изследователската си дейност и демонстрират пред връстници опити и резултати.

Организацията на опитно-изследователската дейност на учениците по **„Човекът и природата" и в IV клас** може да се осъществява чрез наблюдение и експеримент отново в три направления: *неживa природа, жива природа, човекът и неговото здраве.* В опитно-изследователската си дейност учениците могат да изследват вещества от живата и неживата природа в живота на хората – стъклото като изолатор на топлина, металите като проводници на топлина; цветовете на телата като фактор за степента на отразяване на достигналите до тях слънчеви лъчи; процесът горене; видове сили; състав на почвата като източник на блага; жизнени процеси при растенията и животните и т.н.

Изхождайки от гореизложеното, началният учител трябва да създаде условия за формиране и развитие на изследователски умения у учениците от началното училище, като не „натрапва" теми и проблеми, а с интересни факти и размисли, насочва вниманието им към тях, отчитайки възрастовите и индивидуалните им особености.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обобщено, в опитно-изследователската дейност по „Околен свят" и „Човекът и природата" учениците от начална училищна възраст имат възможността да проверят практическата значимост на усвоените биологични знания за отглеждането на растения и животни, видовете почва и опазването на почвеното плодородие, полезните изкопаеми на страната, тяхното значение и необходимостта от рационалното им изразходване, да се убедят в значението на физичните и химичните свойства на въздуха и водата за живота на планетата и стопанската дейност на хората. Разнообразните и естествени материали (глина, пясък, вода, сняг), с които те обичат да играят, утвърждават природата като едно от важните средства за тяхното възпитание и обучение. По този начин подрастващите пряко, чрез сетивата, възприемат различни свойства на природни обекти - форма, размер, звуци, цветове, пространствено положение, движение, качества, забелязват тяхната промяна и развитие.

В заключение, формирането и развитието на изследователски умения може да допринесе за усвояване на методите на изследване и използването им при усвояването на нови знания, за приложение на придобитите знания и умения при осъществяването на нови дейности, за развитие на интереса към учебната дисциплина, науката и процеса на познание като цяло. Също така, могат да се формират и развиват необходими умения за организация на собствената дейност, за изказване на мнение и обосноваване на собствената позиция, за добронамерено изслушване на чуждите мнения и позиции.

В такива условия на самостоятелност и по-голяма свобода в организацията и дейността си учениците извършват самостоятелна творческа работа, реализират потребността си от самоутвърждаване и започват да осъзнават себе си като *субект на учене*.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Марулевска, К. (2009). Проектно-базирана учебна дейност в началното училище, УИ „Неофит Рилски", Благоевград
[2] Михайлов, Н. (2006). Познавателният интерес в обучението по Роден край, Околен свят и Човекът и природата, София
[3] Стоименова, Я. (2010). Индивидуална помощ по математика на деца със социалнопедагогически проблеми, Университетско издателство „Неофит Рилски", Благоевград
[4] Янакиева, Е. (2008). Предучилищна педагогика,Repetitorium I. Ключ. Обяснения. Допълнения, Благоевград
[5] Учебна програма по „Околен свят" за I клас, https://mon.bg/bg/1699
[6] Учебна програма по „Околен свят" за II клас, https://mon.bg/bg/1997
[7] Учебна програма по „Човекът и природата" за III клас, https://mon.bg/bg/1689
[8] Учебна програма по „Човекът и природата" за IV клас, https://mon.bg/bg/2190

OPTIMIZING FORMS OF INTERACTION BETWEEN FAMILY AND SCHOOL BY FOCUSING ON COGNITIVE DISMODERATE INTERCOURSE IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Vesela Bozhkova
vesela_bojkova@abv.bg

ABSTRACT

The most important prerequisite for optimal interaction between the family and the school is the willingness and skill of communication and self-improvement. This topic is all-encompassing due to the development and changes of social communities such as the family integrity and behavioral differences of all children. It is necessary to know the differences and the novelties in order to develop a well-founded strategy of the forms of cooperation between the family and the school. Emphasis is placed on cognitive dismoderate intercourse, communication in which there is no adequate understanding of the current situation due to the inappropriate refraction of "cognition" in the communication process.

KEYWORDS: cognitive dismoderate intercourse, the problematic context of the collision of the various perceptual perceptions in the personality.

ОПТИМИЗИРАНЕ НА ФОРМИТЕ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ СЕМЕЙСТВОТО И УЧИЛИЩЕТО ЧРЕЗ АКЦЕНТ ВЪРХУ КОГНИТИВНО ДИСМОДЕРАЦИОННОТО ОБЩУВАНЕ ПРИ ДЕЦАТА ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Весела Божкова
Югозападен университет "Неофит Рилски", гр. Благоевград.

РЕЗЮМЕ

Най-важната предпоставка за оптимално взаимодействие между семейството и училището е наличието на желание и умение за комуникация и самоусъвършенстване. Тази тема е всеобхватна поради развитието и промените на социалните общности като семейната цялост и поведенческите различия на всички деца. Необходимо е да се познават различията и новостите, за да се изработи обоснована стратегия на формите за сътрудничество между семейството и училището. Необходим е акцент върху **когнитивно дисмодерационно общуване (cognitive dismoderate intercourse)**, общуване при което отсъства адекватност на

разбирането за случващата се ситуация, поради неправилното пречупване на „когницията" в комуникационния процес.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: **Ключови думи: когнитивно дисмодерационно общуване (cognitive dismoderate intercourse)**, проблематичният контекст на сблъсъка на различните перцептивни възприятия у личността.

УВОД

Пълноценното и личностно израстване на детето изисква то да има своя среда, която да му помага да се реализира в пълния си потенциал. Семейството и училището трябва да са в постоянно сътрудничество, тъй като процесът на детското израстване е усвояване на знания не само в семейната, но и в училищната референтна среда, в която попада малкият ученик. Очакванията от взаимодействието между семейството и училището се концентрират върху създаването на позитивна организирана среда на пълноценни интеракции, подпомагащи децата при тяхното личностно израстване. Формите на взаимодействие на родителите с училището, в които родителите участват активно, ще им помогнат да разберат към какво са насочени усилията на учителя, как образователните задачи се реализират, как и в какво ще се изразява тяхната помощ и участие. **Оптимизирането на формите на взаимодействието между семейството и училището се концентрира в дейността и общуването чрез определени тактики.** Новите подходи на взаимодействие между семейството и училището могат в превантивно отношение да бъдат базирани върху правилното пречупване на обратната връзка в процеса на комуникация, с акцент върху преодоляването на **когнитивно дисмодерационното общуване** (**cognitive dismoderate intercourse)**.

ОСНОВНА ЧАСТ

Според Алексиева са възможни и конкретни учителски форми на взаимодействие с родителите, като вид сътрудническа тактика, където се търсят консенсусни позиции с родителите по отношение на проблематичните въпроси, съпътстващи интеракциите на децата при тяхното израстване и социализиране в училищната референтна среда. Позитивните форми на взаимодействие между семейството и училището биха могли да се разпределят превантивно в два главни момента: „грижа за учениците у дома" т.е. родителите да обсъждат с децата си авторитета на учителя и какво трябва да бъде отношението към него, а именно с уважение, и второ: по-пълноценно и пряко участие на родителите в работата на училището. (Алексиева, Х., Николов, П., & Кръстев, Л., 2007, с. 87-95)

За наличие на положителни форми на взаимодействие между семейството и училището са необходими усвояване на умения за контролиране на собственото поведение. Учителите и родителите трябва да заложат на общуване, в което се откриват поведенчески нагласи, обвързани с изразена добронамереност и любов към ученика, което ще провокира желание за пълноценни интеракции между учениците. (Любомирова, Е., 2004, с. 194)

За адекватното взаимодействие между семейството и училището от особено значение е компетентността на педагога, мотивацията му за тристранно сътрудничество и общото влизане в диалог с децата. Шерцин Молбег и Мод Сьоблом, автори на „Фокусирано към решения образование", превантивно показват как могат съвместно да се вземат правилните решения за израстването на учениците, без прояви на агресивно поведение. Това на практика се реализира чрез акцент върху форми на взаимодействие между учителите, родителите и учениците, на които могат да се коментират различни постижения на учениците и други съпътстващи ежедневието на малките ученици въпроси, свързани с ежедневните им интеракции. На тези срещи могат съвместно да се изработват нови позитивни форми на взаимодействие между участниците в педагогическия процес, при които се изясняват нагласи и позиции по различни проблематични въпроси от общуването на подрастващите. В превантивен аспект се организира съвместна беседа върху това как могат да се запазят положителните постиженията на учениците и за в бъдеще и как да се подобрят по слабите постижения; заедно се правят предложения за подобряване на дисциплината, като на учениците се дава възможност сами да преценяват от каква подкрепа имат нужда. Превантивно се дискутират различните перцептивни нагласи у децата и възрастните, спрямо различните проблематични ситуации, в които попадат съвместно учителите, децата и родителите, като се акцентира върху консенсусно решение на спорните въпроси във взаимоотношенията между децата. Превантивно се анализират предложения за други ползотворни съвместни дейности.

Адекватността на взаимодействието между семейството и училището до известна степен се повлиява от установяването на благоприятни комуникативни взаимоотношения в полза на пълноценното формиране и развитие на децата. Израстването на учениците като пълноценни личности предполага усвояването на адекватни комуникационни способности. Много важен момент от този процес на израстване е развитието на рефлективните умения у подрастващите посредством развитието на когнитивните им способности. В този аспект от размисли функциите на сътрудничеството между семейството и училището е необходимо да са насочени към три основни сфери на взаимодействие: информационна, т.е. учителите и родителите е необходимо превантивно да обменят информация за всички въпроси, свързани с педагогическия процес в училище. Конструктивната функция, имаща отношение към ползотворното реализиране на формите на взаимодействие между семейството и училището, предполага опитът и на учителите, и на родителите да се обогатява и подобрява всекидневно. Социалната функция на сътрудничеството между семейството и училището предполага превантивен акцент върху измененията в референтната среда на учениците, която е вечно променяща се, поради модифицирането на социалните принципи на поведение в обществените течения. В превантивен аспект може да се акцентира върху амбулантните посещения, като форма на взаимодействие между семейството и училището, защото тези посещения са важни в процеса на съвместна дейност между ученици, родители и учители. Те се договарят още при превантивния план за сътрудничество, или индивидуално, в зависимост от спецификата на проблемната ситуация, в която попадат подрастващите. Една от основните превантивни форми за взаимодействие

с родителите във връзка с предаване на умения у родителите за повишаване социалната компетентност на децата им – училището за родители, трябва да акцентира върху подобряването на когнитивните и рефлективните умения на учениците в процеса на общуването помежду им. При реализирането на тази форма на взаимодействие договорените срещи с родителите позволяват те да научават нови методи, чрез които могат да подпомогнат преодоляването на проблемното поведение на своите деца. (Тунева, Р., 2007, с. 42)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Чрез ползотворни форми на взаимодействие между семейството и училището могат да се дават положителни примери на учениците за общуването помежду им, именно форми на взаимодействие между семейството и училището, реализирани чрез: срещи и разговори, за да се анализира същината на проблематичните интеракции между децата. Превантивно може да се реализира допълнително споразумение с родителите като документ, който е част от плана за грижа и в него се посочват ангажиментите на родителите и избрания ментор (учител), спрямо плана за индивидуална превантивна подкрепа на ученика с проблемно поведение или включването му в превантивна програма. Това споразумение е обвързано с ежедневието на учениците и в него са посочени индивидуалните изисквания на родителя към ученика и обратно очаквания спрямо родителя, съгласувани с учителя, реализирани в определени превантивни стъпки. Споразумението се прави между учители и родители в присъствието на учениците. Учениците са част от цялостния процес на взаимодействие и тяхното мнение е от изключителна важност за договаряните взаимни ангажименти в насока преодоляване на **когнитивно дисмодерационното общуване** (**cognitive dismoderate intercourse)**.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Божкова, В. (2018). Превантивна комуникативна работа с приказка при децата от начална училищна възраст за преодоляване на агресията". В: XIX – та Международна конференция the International Journal: „KNOWLEDGE IN PRACTICE”, Банско, България.

[2] Божкова, В. (2019). Превантивна рисунка на „несъществуващото животно” за изследване на проявите на агресията при децата от начална училищна възраст чрез отдиференцирането на симптомите съпътстващи „когнитивно дисмодерационното общуване”. В: XX – та Международна конференция the International Journal: „KNOWLEDGE WITHOUT BORDERS”, гр. Врънячка Баня, Сърбия.

[3] Алексиева, Х., Николов, П., & Кръстев, Л. (2007). Педагогичека психология. Университетско издателство „Н. Рилски”, Благоевград.

[4] Любомирова, Е. (2004). Съвременното начално училище-реалности и предизвикателства. Университетско издателство „ Св. Климент Охридски”, София.
[5] Тунева, Р. (2007). С мама и татко на училище. Издателство „Слънце”, София.

ACCOUNTING EDUCATION IN HIGH SCHOOLS IN SOUTHWESTERN BULGARIA

Boryana Dimitrova[a]

[a] *South-West University "Neofit Rilski", Faculty of Economics, Department of Economics, 60 Ivan Mihaylov str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

Quality vocational education is crucial for the optimal functioning of any economy. It is a major factor in building the human capital of every nation. Efficiency requires that it be realized primarily at the high school level. This text examines the opportunities for obtaining a high school education in accounting in Southwestern Bulgaria. An analysis of the related curricula and the provision of vocational training textbooks were also made.

KEYWORDS: accounting education, high school, curriculum, textbooks.

1. The vocational education of competent accountants as part of the businesses' necessary human capital

Businesses, as well as all other organizations in each country, need competent human resources to perform effectively and efficiently the tasks assigned, to ensure the smooth functioning and optimal development of the organization over time.

Kicheva (2019) writes that "the economic, social, cultural and other achievements of many countries are mainly due to the high level of education and qualification of the population" and that the "development and management of human resources is a national and social priority" which requires the conduction of a consistent government policy.

Ones of the employees needed by each organization are those who keep the accounts. The specificity of this activity is such that it can be carried out both by in-house accountants and by external accounting companies. In both cases, the accounting personnel needs to be well prepared for the performance of one's professional duties. In Bulgaria accounting knowledge and skills can be formed through secondary vocational education, higher vocational education, specialized courses, etc.

Kicheva and Mihaylov (2017) emphasize that "education provided by the national educational system is crucial for human capital formation". Interviews with accounting executives also highlight their preference for hiring employees who have completed a secondary vocational accounting education before graduating with a university degree in the specialty. In this sense, the key to meeting the needs of businesses is the provision of training opportunities for future employees in accounting within the state secondary education system.

Kicheva-Kirova and Kirov (2015) state that access to education is one of the factors, on which human capital development depends on, and that as such it influences the social and professional development of the individual and affects the economic prosperity of society as a whole.

In accordance to all said above, it is important for the Bulgarian government in the face of Ministry of Education and Science to implement a consistent policy of providing modern secondary vocational education and training in accounting specialty well-distributed geographically by populated places. In this way it will help business obtain needed personnel, help people reach higher quality of living through a decent professional realization and help society prosper through quality work leading to economic growth.

2. Secondary vocational education in "Operational Accounting" in Southwestern Bulgaria

2.1. Territorial distribution of schools, offering training in the specialty "Operational Accounting"

Southwestern Bulgaria includes the districts of Blagoevgrad, Kyustendil, Pernik, Sofia-city and Sofia-region (Ministry of Regional Development and Public Works, 2019).

Within this territory, only five vocational high schools (secondary schools) offer training in the specialty "3440301 Operational Accounting", based on an approved admission plan for the 2019-2020 school year (BRDE, 2019, KRDE, 2019, PRDE, 2019, SRDE, 2019). The admission is after completion of basic education (7th class). The schools are: Ivan Iliev Vocational High School of Economics in Blagoevgrad, Dimitar Talev Nevrokop Vocational High School in Gotse Delchev, Vocational High School of Transport in Razlog, Jordan Zahariev Vocational High School of Economics and Management in Kyustendil, National Commercial Banking High School in Sofia.

In each of these schools, training in the profession "344010 Operational Accountant" is offered in one class only - in a daily form of training. The maximum number of students in class is 26. The training period is 5 years. The curriculum incorporates **extended** learning of foreign language, namely English, at the first four schools mentioned above and **intensive** learning of Russian language at NTBG.

What is striking is the small number of classes and the maximum number of students trained, respectively 5 and 130. At the end of 2018 young people aged 10-14 in Southwestern region are 95,094 (NSI, 2019), which makes about 19,000 pupils starting their secondary education in September 2019. Therefore, only about 0.7% of those who have completed their basic education in the region are about to receive vocational training in accounting. Unexpectedly, there is only one class in the capital of the country. This can be explained, on the one hand, by the need to obtain university degree in the profession in order to have a successful vocational career as an accountant, which allows pupils to have another focus at secondary education level and only go for a bachelor's or a master's degree in accounting at university, and on the other hand, the interest of many parents in Sofia is for their children to receive an intensive foreign language education and/or natural sciences, mathematics and computer sciences education, which opens doors to foreign universities and better paid international carriers.

The distribution of schools by populated places follows the natural transport routes - the high school in Blagoevgrad has the opportunity and trains students living along the Struma River and facing mountains as far south and west as border towns and villages, the high schools in Gotse Delchev and Razlog - along the Mesta River. This enables pupils

the obtain secondary vocational education in the specialty with minimal transportation and accommodation costs. All five high schools have a long-standing practice and a high reputation in training specialists with secondary education in economic professions, with the partial exception of the Razlog school.

2.2. Comparison of specialty curricula

Curricula are basic documents for the education system. Curricula in vocational secondary schools list the subjects in which the pupils must acquire necessary knowledge and skills in order to obtain High School Diploma and Certificate of Professional Qualification. The type curricula are approved by a ministerial order and the school curricula are based on them and are approved by the Pedagogical Council of the respected school. As of 2019-2020, in Southwestern region the training of pupils in the specialty "Operational Accounting" is in daily form and for the third degree of professional qualification. It is based on one of the following curricula (MYES, 2009 and MES, 2017):

• Curriculum with a **4-years term of study**, entry level education - completed basic education (**8th grade**), approved by the Minister of Ministry of Youth, Education and Science with Order No. RD 09-1348 / 01.09.2009.

• Curriculum with a **5-years term of study**, entry education level - **completed 7th grade**, approved by the Minister of Ministry of Youth, Education and Science with Order No. RD 09-1349 / 01.09.2009.

• Curriculum with a 5-years term of study, entry education level - completed basic education (7th grade), Framework Program **B2** - intensive foreign language learning, approved by the Minister of the Ministry of Education and Science with Order No. RD 09-4232 / 29.08.2017.

• Curriculum with a 5-years term of study, entry education level - completed basic education (7th grade), Framework Program **B4** - extended foreign language learning, approved by the Minister of the Ministry of Education and Science with Order No. 09-4239 / 30.08.2019.

• Curriculum with a 5-years term of study, entry education level - completed basic education (7th grade), Framework Program **B6** - without intensive and without extended foreign language learning, approved by the Minister of the Ministry of Education and Science with Order No. RD 09-4242 / 30.08.2017.

According to data from the schools' websites, it is evident that for the new enrollment in the 2019-2020 academic year, they have chosen different framework programs of the type curriculum: National Commercial Banking High School - B2, and the rest - B4. The choice of NCBHS is obviously conditioned by the need to compete with the numerous other schools in the city of Sofia, offering intensive foreign language learning.

Prior to the introduction the Pre-school and School Education Act in 2016, the curricula (the ones approved in 2009) had 4 sections as follows: Section A. Compulsory General Education (CGE), Section B. Compulsory Vocational Training (CVT), Section C. Compulsory Elective Training (CET) and Section D. Free Elective Training (FET). The maximum total student workload, incl. with the additional hours in physical education and sports, is 6,463 academic hours in the 5-year curriculum and 5,203 academic hours in the 4-year curriculum. In 7th grade the first foreign language is studied 13 academic hours (classes) per week. The general education subjects are 16. The vocational training subjects

are identical in both plans - as in title and in number of classes per week. The compulsory vocational training is 1,832 academic hours in total and it can be increased by a maximum of 901 academic hours for admission after the 7th grade and 757 academic hours for admission after the 8th grade through the respective Compulsory Elective and Free Elective Training.

After the introduction of the Pre-school and School Education Act, the curricula have 3 sections as follows: Section A. Compulsory Classes, Section B. Elective Classes, Section C. Optional Classes. The maximum total student workload is 6,428 academic hours during the entire 5-year period. The general education subjects are 15. The study of the first foreign language in the 7th grade is respectively 18 academic classes per week for the framework program B2, 12 - for B4 and 4 - for B6. The subjects of vocational training are studied in all three sections and their total maximum hours, incl. through the elective classes, is as follows: in the framework program B2 – 2,761 academic hours, in the framework program B4 – 2,617 academic hours and in the framework program B6 – 3,193 academic hours. The change is as follows: for Framework Program B2 - a maximum increase of 28 hours, for Framework Program B4 - a maximum reduction of 116 hours, and for Framework Program B6 - a maximum increase of 460 hours. Critical analysis of the number of vocational training hours is that they are enough for a sound secondary education in the specialty in all listed curricula.

The comparative analysis of the titles of the vocational training subjects shows the following differences: before the introduction of the new law there are 20 precisely defined vocational training subjects, and then - 19. The Micro- and Macroeconomics subjects are presented in the new plans as one subject - General economic theory. The following subjects are eliminated: Statistics, Commercial accounting, Insurance and Social Security accounting. The following subjects are introduced: Health and safety at work, Documents and document circulation, Economics. The changes can be considered as rational in terms of the contemporary requirements of the profession. The discipline of Statistics is traditionally difficult to be understood by pupils in high schools and is not directly necessary for the activities of an accountant, syllabus in Commercial accounting can be successfully absorbed within the discipline Enterprise accounting, and the peculiarities of Accounting in insurance and Social Security organizations can be learnt in higher education or during an internship in such organization. At the same time, it is necessary to know the occupational health and safety at work, as well as the peculiarities of the document circulation in accordance with the legislation in force, since often such activity in enterprises is carried out by the accountants.

The differences in the number of classes of theoretical and practical training and the grades in which the subjects are taught, according to the above listed curricula, are visible in the following comparative table.

Table 1 – Comparison of Curricula

Subject	**Prev. Curricula**			**Fr. Pr. B2**			**Fr. Pr. B4**			**Fr. Pr. B6**		
	Th.	**Pr.**	**Gr.**	**Th.**	**Pr.**	**Gr.**	**Th.**	**Pr.**	**Gr.**	**Th.**	**Pr.**	**Gr.**
Microeconomics*	72		9	144		10,11	90		9	72		8
Macroeconomics*	72		10									
General theory of accounting	72	72	9	36	54	10	36	36	9	72	54	9,10
Business communications		36	10	36		8	36		9	29		12
Enterprise economy	144		10,11	58		12	36		9	36		9
Company Accounting	211	175	10,11, 12	166	108	11,12	296	195	11,12	238	144	11,12
Budget accounting	36	36	11	58	58	12	29	29	12	58	58	12
Law	72		11	36		9	108		11	72		11
Work in a training company		72	11		72	11		72	11		72	11
Commercial accounting	36	36	11									
Finance	72		11	72		11	101		11,12	58		12
Practice in production		122	11,12		192	10,11, 12		192	10,11, 12		192	10,11, 12
Bank accounting	31	31	12	58	58	12	29	29	12	58	58	12
Insurance and Social Security accounting	31	31	12									
Comprehensive training in enterprise accounting		62	12		58	12		130	11,12		58	12
Computerized processing of financial and accounting information		62	12		58	12		58	12		58	12
Entrepreneurship	31		12	36		8	36		8	36		8
Statistics	62		12									
Financial and tax control	62		12	130	36	11,12	29	29	12	101	36	10,11
Foreign language by profession	93		12	130		11,12	130		11,12	130		11,12
Health and safety at work				18		9	18		9	18		9
Economics				36		10	36		10	36		10
Documents and document circulation					108	11		36	11		72	10,11

* General economic theory in new curricula

It can be seen that the only subject in which there is no difference is Work in a training enterprise. In general, an increase in the number of academic hours in a relevant subject can be interpreted as positive, since it allows for better absorption of the study material and a decrease - on the contrary. However, the following points should also be made: the introduction of Practice in production in 10th grade could create difficulties in securing internships in real economy organizations; effective teaching of Foreign language by profession in the increased by 40% academic hours requires a deeper knowledge of accounting terminology and practice by the respective philologist.

The general impression is that there are many differences in the academic curricula between the new framework programs. This will lead to the formation of accounting personnel with secondary education with different focus and depth of preparation under the same name and code of the specialty, and this difference is furthered by the choice of various disciplines within the extended vocational training and optional training. Framework program B2 enables better training of specialists in the fields of tax administration, audit and internal company control, while framework programs B4 and B6 - in the field of company accounting.

The differences in the number of academic hours in the same subjects also create difficulties in preparing textbooks for the programs. As a rule, it is not financially advantageous to print different textbooks to correspond perfectly with the different framework programs. Therefore, teachers need to adapt the course material, which is not always successful, especially in cases of inexperienced teachers.

3. Provision of textbooks

Most of the textbooks that support the vocational training of the pupils in the specialty "Operational Accounting" are printed by the specialized publishing house “Martilen”. In the previous curricula, only the subjects: Financial and tax control and Practice in production were not provided with textbooks. Due to the nature of the disciplines, for the first of them publishing a textbook is ineffective because of frequent changes in legislation, and for the second it is not necessary as it takes place in the accounting department of a host organization. There are workbooks in addition to the textbooks for several of the disciplines. Only the Commercial accounting textbook is to be purchased from another publisher – “Dionysus” and the Foreign language by profession textbook - from “Express Publishing”; for the other subjects, those from “Martilen Publishing House” are sufficient.

Not provided with textbooks are the following subjects in the new curricula: Financial and tax control, Documents and document circulation and Practice in production. For the subject Health and Safety at Work there is a textbook by the “New Knowledge Publishing House”. “Martilen Publishing House” offers 7 new editions of textbooks, workbooks, etc., adapted to the new syllabuses for the specialty, approved after 2016, and the rest can be successfully used as they are compatible with the syllabuses for 2019/2020 school year.

4. Conclusion

Training in accounting is a continuous process that is optimally initiated within the vocational secondary education. The number of schools offering training in “Operational

Accounting" is currently small in Southwestern Bulgaria, but they are geographically optimally distributed, with newly enrolled students below 1% of all young people of the relevant age in the region. The quality vocational training of pupils is supported by the availability of textbooks in 90% of the vocational disciplines in the previous curricula and 84% in the new ones. The curricula are up-to-date and adapted to the needs of the business, allowing for a different focus in the training of future accountants according to school's capabilities and pupils' preferences. Thus, the businesses and other organizations could rely on accounting human capital with various specializations to best fulfil their requirements.

References

[1] Kicheva, M. (2019). *Human and social capital - factors for the development of the well-being of society*. Blagoevgrad, Bulgaria: College of Tourism.
[2] Kicheva-Kirova, M. M., & Kirov, S. O. (2015). Development of human resources through lifelong learning. In *Promising Problems of Economics and Management* (pp. 453–456). Montreal, Canada: Publishing house "Breeze."
[3] Kicheva, M., & Mihaylov, V. (2017). Human capital in the context of limited resources and diminishing population. In *Science and Society* (pp. 14–20). Roma, Italy: Edizioni Magi.
[4] Ministry of Regional Development and Public Works. (2019). Regions in Bulgaria. Retrieved from https://bit.ly/2BqO5o4
[5] Blagoevgrad Regional Department of Education. (2019). State admission plan for 8th class for Blagoevgrad District for the 2019/2020 school year. Retrieved from https://bit.ly/2o6E902
[6] Kyustendil Regional Department of Education. (2019). State admission plan for 8th class for Kyustendil District for the 2019/2020 school year. Retrieved from https://rio-kyustendil.com/images/priem/2019-2020/rd06-117.pdf
[7] Pernik Regional Department of Education. (2019). State admission plan for 8th class for Pernik District for the 2019/2020 school year. Retrieved from http://www.ruobg.com/files_priem/files_14/plan_priem_8.pdf
[8] Sofia Regional Department of Education. (2019). State admission plan for 8th class for Sofia for the 2019/2020 school year. Retrieved from http://www.ruo-sofia-grad.com/sites/default/files/documentspriem/copyofkodove2019.pdf
[9] National Statistical Institute. (2019). Population as of 31.12.2018 by statistical regions, age, place of residence and sex. Retrieved from https://bit.ly/2J6R2yo
[10] Ministry of Youth, Education and Science. (2009). *Curricula and vocational training programs approved in 2009 for 344 Accounting and taxation*. Retrieved from https://www.mon.bg/upload/14008/344_2009_2.zip
[11] Ministry of Education and Science. (2017). *Curricula and vocational training programs approved in 2017 for 344 Accounting and taxation*. Retrieved from https://www.mon.bg/upload/3284/344_2017.rar
[12] Ivan Iliev Vocational High School of Economics. (2019). Specialties. Retrieved from http://pgiblg.com/specialnost/

[13] Dimitar Talev Nevrokop Vocational High School Retrieved. (2019). Admissions. Retrieved from http://www.npg-gd.com
[14] Jordan Zahariev Vocational High School of Economics and Management. (2019). Specialties. Retrieved from http://www.pgimkn.com/index.php/priem-2016-2017/spetzialnosti
[15] Vocational High School of Transport. (2019). Admissions. Retrieved from http://www.pgt-razlog.com/index.php?p=6
[16] National Commercial Banking High School. (2019). Specialties. Retrieved from https://www.ntbg.bg/bg/page/spetsialnosti-2019-2020

ЗА РОЛЯТА НА ЖАРГОНА ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА ЕКСПРЕСИВНИ ЗАГЛАВИЯ В РУСКАТА ПРЕСА[8]

Силвия Петкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“„ бул. Цар Освободител 15, София 1504, България

РЕЗЮМЕ

Разглеждат се прагматичните функции на жаргонните думи, използвани в заглавията на руските вестници. Анализът е фокусиран върху експресивния потенциал на жаргонните глаголи за изразяване на отношение към конкретни факти или събития. Обсъждат се начините за инкорпориране на жаргонните елементи в заглавието: чрез маркиране с кавички и без маркиране. Резултатите от изследването сочат, че и двата начина на субстандартна употреба дават възможност за конструиране на атрактивни заглавия, които имат необходимите качества да заинтригуват читателите, но включването на жаргонни глаголи без кавички предоставя по-широко поле за изява на креативността на журналистите.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: руски език, жаргон, вестникарски заглавия, експресивност, кавички, прагматична функция

ON THE ROLE OF SLANG WORDS FOR CONSTRUCTING EXPRESSIVE HEADLINES IN RUSSIAN PRESS

Silvia Petkova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“, 15 Tzar Osvoboditel blvd, Sofia 1504, Bulgaria

ABSTRACT

The pragmatic functions of slang words used in the headlines of Russian newspapers are discussed. The analysis is focused on the expressive potential of slang verbs in transferring the authors' attitude to specific facts or events. Two ways to incorporate the slang elements into the headline structure are considered: by quotation marks and without marking. The results of the study show that in both cases it is possible to construct attractive headlines that can engage the readers' interest, however, the inclusion of slang verbs without quotation marks provides broader opportunities for realization of the creativity of journalists.
KEYWORDS: Russian, slang verbs, newspaper headlines, expressiveness, quotation marks, pragmatic function

1. Въведение

В наши дни в заглавията на руските печатни медии откриваме засилена употреба на жаргонна лексика, с която журналистите целят да привлекат

[8] Това изследване е осъществено в рамките на научния проект „Експресивност и оценка в руския периодичен печат от началото на 21 век до днес“ с финансовата подкрепа на Фонд научни изследвания към СУ „Св. Климент Охридски“ – договор № 80-10-123 / 15.04.2019 г.

вниманието на читателите и да постигнат по-висока експресивност на изказа. Инвазията на жаргона в пресата (особено в масовите издания от таблоиден тип) е част от общия процес на „демократизация“ на езика, използван в медийното пространство на съвременна Русия. През последните десетилетия този език претърпя значителни промени: догматичният, официално-дистанциран стил на публицистиката от съветската епоха бе заменен със значително по-разкрепостен комуникативен стил, който се характеризира с по-голяма свобода на избора на езикови средства, с възможност за изразяване на субективна оценка на коментираните факти, събития и личности, както и със стремеж за скъсяване на дистанцията между автора и адресата. Жаргонизацията на медийния език е свързана с размиването на границите между функционалните стилове, активното взаимодействие на книжовния език с некнижовните езикови подсистеми, постепенното разрушаване на съществуващите комуникативни норми и отпадането на доскоро действащите забрани.

Като една от основните характеристики на жаргона изследователите определят неговата експресивност. Тя е предпоставка за създаване на ефективни в комуникативно-прагматично отношение вестникарски заглавия, които успешно изпълняващи характерните за този жанр функции: информативна, рекламна, оценъчна, апелативна, сугестивна и др. (често две или повече от тях се реализират съвместно).

Предмет на настоящото изследване е експресивно-оценъчният потенциал на жаргонните глаголи, използвани в заглавията на публикации в руския периодичен печат (ексцерпираните примери са от броеве на вестници, излезли от 2013 г. насам). Приложена е комплексна методология, съчетаваща анализа на лексикографските дефиниции, контекстуално-ситуативния и прагмастилистичния анализ. Многоаспектният подход към езиковия материал се определя от факта, че прагматично натовареното значение, което носи жаргонната дума в „силната“ заглавна позиция, има широка сфера на действие: тя се разпространява не само върху заглавието, но и върху основния текст на публикацията. Причината се крие в двустранната същност на вестникарското заглавие – то насочва читателя към темата на публикацията и фокусира вниманието върху най-главното в съдържанието ѝ, но същевременно е и в ретроспективна връзка с основния текст (в повечето случаи пълноценното разбиране на смисъла на заглавието е възможно единствено след внимателно запознаване с цялата публикация). При все това остава валидно положението, че „заглавието е относително автономно в смислово отношение, представлявайки завършено цяло – микротекст“[9] (Раденкова, 2015: 115).

Присъствието на определена жаргонна дума във вестникарските заглавия говори за това, че значението ѝ е разпознаваемо за читателската аудитория и тя в една или друга степен е станала част от *общия жаргон (сленг).* Тази категория обхваща „онзи пласт на съвременния руски жаргон, който, без да принадлежи на отделни социални групи, достатъчно често се среща в езика на средствата за масова информация и се употребява (или поне се разбира) от всички жители на големите градове, в частност, от образованите носители на руския книжовен език“ (Ермакова,

[9] Преводът на цитатите е мой.

Земская, Розина, 1999: IV). За нейното формиране решаващо значение има новият тип медийна комуникация: вследствие на тиражирането им в пресата и електронните средства за масова информация много от жаргонните думи, които първоначално са били възприемани единствено като елементи на специализираните субстандартни подсистеми – младежкия сленг, криминалния жаргон и др. – претърпяват постепенна деспециализация и преминават към общия жаргон. Разбира се, съставът на тази категория далеч не е еднороден – ядрото ѝ формират жаргонизмите, които се доближават до езиковия стандарт в неговата разговорна разновидност, а в периферията ѝ се разполагат добре познати на повечето носители на езика думи, които обаче се възприемат като некнижовни единици, не отговарящи на стандарта.

За много журналисти употребата на жаргонна лексика в заглавията е предпочитана комуникативна стратегия. Нейните преимущества се определят от обстоятелството, че в сравнение с ресурсите на книжовния език субстандартните езикови знаци имат по-голяма смислова вместимост и следователно могат по-икономично да предават емоционално-оценъчните значения – нещо, което е от първостепенна важност за такъв кратък жанр като заглавието на статия във вестник.

Могат да бъдат разграничени два начина за инкорпориране на жаргонни елементи в заглавната конструкция: 1) отделяне с кавички, които най-общо казано служат като сигнал за „особена“ словоупотреба, т.е. функционират не толкова като препинателен знак, колкото като „оценъчни (в широк смисъл) маркери на думата в текста“ (Шварцкопф, 1988: 52). 2) немаркирана употреба, при която жаргонната дума формално не е белязана като различна от заобикалящите я книжовни думи.

В хода на анализа се опитахме да открои някои особености на съотстващите на тези употреби два типа заглавия с оглед на условията за реализация на експресивността като комуникативно-прагматична категория.

2. Заглавия с маркирана жаргонна употреба

При обработката на данните от езиковия корпус установихме, че използването на кавички, отделящи жаргонния елемент от останалия текст на заглавието, може да бъдат мотивирано от три вида вторични комуникативни интенции: 1) маркиране на „особена“, несвойствена словоупотреба, при която авторът по изключение нарушава нормите на книжовната реч; 2) сигнализиране за цитиране на елемент от чужда реч. 3) отбелязване на факта, че се актуализира преносно значение на думата (което същевременно е и жаргонно). Първите две от посочените разновидности обслужват преди всичко интересите на автора – те са обединени от общата интенция за дистанциране от използваната субстандартна езикова единица (кавичките са своеобразна „застраховка“ срещу евентуални обвинения в недостатъчна култура на речта). За разлика от тях, третата разновидност на маркирана жаргонна употреба е ориентирана преди всичко към адресата на медийния текст – кавичките го насочват към небуквално разбиране на значението на съответната дума.

Ще разгледаме по един типичен пример за всяка от трите разновидности на употреба на жаргонни глаголи, отбелязани с кавички.

Обикновено журналистът си дава сметка, че избраната форма на вербализация е в разрез с езиковата норма, но въпреки това решава да използва жаргонната дума, защото според него тя най-добре отразява актуалната ситуация Такова незаменимо експресивно средство се оказва глаголът *колбасить* в (1), където той се явява единствен, но затова пък смислово наситен изразител на авторовата критична оценка на политиката в сферата на културата, провеждана от управниците на руската република Бурятия.

(1) *Культура Бурятии, которую* ***«колбасит»*** (Московский комсомолец – Улан-Удэ, 10.10.2018)

В тълковния речник на младежкия сленг на Т. Никитина изразът *колбасит на все стороны кого-л*. се дефинира така: „за нестабилното емоционално състояние или лошото здравословно състояние на някого“ (Никитина, 2009: 350). Благодарение на дифузното си значение глаголът *колбасить* се оказва подходящ, за да бъде квалифицирано състоянието, в което е изпаднала културата в републиката поради некадърно управление. Функцията на кавичките се състои в „изразяване на отношението на говорещия към употребата на сленг в собствената му реч“ (Розина, 2008: 106). Маркирането показва, че глаголът *колбасить* (за пръв път фиксиран в пресата през 90-те години на миналия век) все още не се възприема като гравитираща към разговорния книжовен език лексикална единица, каквито са думите от ядрото на общия жаргон, редовно използвани без кавички.

В (2) е представено заглавие, в което употребата на кавички цели отделяне на сленга като принадлежащ на чужда реч (вж. Розина, 2008: 107). Всъщност това, че се извършва цитиране, става ясно едва след прочитане на публикацията (показателно е, че начинът на маркиране на жаргонния глагол в дадения случай формално по нищо не се отличава от този в пример (1), разгледан по-горе).

(2) *Морской волк, который* ***«накосячил»*** (Комсомольская правда, 25.02.2016)

Герой на статията е шестнадесетгодишният Петя, който е настанен във възпитателен интернат за непълнолетни, намиращ се в Санкт-Петербург. Статията преразказва със симпатия историята на младежа, представена от самия него: *Родился Петя в Ярославской области. Года три назад всей семьей переехали в Петербург. Здесь он подружился с одноклассником Игорем. А потом* ***«немного накосячил»***. В дадения контекст кавичките подсказват, че се цитира израз на самия герой, който впоследствие е изведен от журналиста като основен елемент на заглавието. Принадлежащият към младежкия сленг глагол *накосячить* има значение ‘правя грешка’. Производен е от съществителното *косяк,* означаващо ‘грешка, безразсъдна постъпка“ (Никитина, 2009: 500). Авторът разчита на необичайната комбинация на сленга и поетичната метафорична номинация *морской волк*. Образното фразеологично словосъчетание, което е препратка към факта, че момчето обожава морето и умее да управлява яхта, контрастира стилистично с цитирания сленгизъм и така допълва ефекта от енигматичния смисъл на заглавието. Същевременно в подбора на изразните средства, формиращи заглавната конструкция, проличава доброжелателно-деликатното отношение на журналиста, който така и не изяснява подробностите около извършеното от младежа нарушение на закона.

В (3) е представено заглавие, в което кавичките са използвани преди всичко поради необходимостта да се сигнализира за небуквална употреба на многозначния глагол *кинуть*.

(3) *В Перми турфирма **«кинула»** семьи с детьми на сотни тысяч* (Комсомольская правда – Пермь, 15.08.2019)

Актуализацията на преносното жаргонно значение на *кинуть* е стилистичен похват, с който журналистът изразява негативна оценка на престъпното деяние, за което се съобщава в публикацията. Глаголът принадлежи към криминалния жаргон (рус. „блатной жаргон“, „арго“) и значението му се тълкува като ‘мамя някого, не му връщам обещаната сума’ (Елистратов, 2005: 172). Използването на криминалния арготизъм вместо книжовния *обмануть* цели да заинтригува масовия адресат, а кавичките еднозначно го ориентират към правилното „разчитане“ на смисъла. Налице е метафорично използване на криминалния жаргон, при което той „излиза извън пределите на престъпната среда или нейното описание и се превръща в универсално средство за речево въздействие“ (Химик, 2009: 175).

Можем да обобщим, че в анализираните случаи кавичките целят адаптивно инкорпориране на жаргонния елемент в микротекста на заглавието. Въпреки че са наясно, че с използването на жаргон нарушават нормите на публичната комуникация, журналистите залагат на ефекта на неформалния език, за да представят необходимото смислово съдържание по приковаващ вниманието на читателя начин. При това те си служат с кавички като предпазна мярка срещу възможни възражения, отнасящи се до некнижовния начин на изразяване, или срещу евентуално неразбиране от страна на адресата на преносния характер на жаргонната употреба.

2. Заглавия с немаркирана употреба на жаргон

Наблюденията ни върху езиковия материал сочат, че значително по-често (в около 70% от всички ексцерпирани примери) жаргонната глаголна лексика, използвана в заглавията, не се маркира. Обясняваме си това с факта, че липсата на кавички спомага за непринудеността на изказа, което от своя страна повишава убедителността на изразената оценка. Немаркираната употреба е свидетелство, че жаргонизмът не се възприема от автора като „чуждо тяло“ в публицистичния текст, поради което не възниква необходимост от неговото адаптиране към контекста.

По този начин жаргонната дума се репрезентира като естествен вербализатор на замисъла на журналиста, т.е. нищо не навежда на мисълта, че съществува и друг, по-обичаен вариант на вербализация (каквато презумпция има при маркирането с кавички). Като ярък пример за спонтанно изразена оценка, поднесена във въздействаща жаргонна „опаковка“, може да бъде посочено заглавието:

(4) *Россию снова **мочат*** (Новая газета, 15.01.2018)

Глаголът *мочить*, който е носител на основния негативно-експресивен смисъл в тази предикативна конструкция, е заимстван в сленга от криминалния жаргон. Редица изследователи отбелязват, че при преминаването от криминалната към младежката субкултура арготизмите претърпяват известно облагородяване (мелиорация) на значението. Като типичен случай на такава семантична модификация В. Химик посочва именно глагола *мочить*, който в младежкия сленг

„вече не означава ‘убивам’, а ‘преследвам, порицавам, опозорявам’“ (Химик, 2009: 175). В заглавието, представено в (4), журналистът се възползва от подчертаната афективност, присъща на думите от криминалния жаргон, за да изрази възмущението си от режисираните допингови скандали, целящи да дискредитират руския национален отбор по футбол в навечерието на Световния шампионат, чийто домакин ще бъде Русия. В контекста на публикацията, в която безпочвените обвинения в злоупотреба със забранени субстанции се определят като „късане на нерви“ (печалната констатация звучи така: *Чемпионат не отнимут, но* ***нервы помотают***), значението на *мочить* се интерпретира като ‘упражнявам тормоз, оказвам силен натиск върху някого’. В резултат на това шокиращото на пръв поглед заглавие (шоковият ефект възниква поради автоматичното асоцииране на глагола с агресивния език на престъпниците) придобива съвсем конкретен смисъл, който отразява прагматичните нагласи в съответствие с основната идея на публикацията.

От експресивния потенциал на криминалния жаргон се възползва и авторът на статия, осъждаща разпространената практика лекарите в частните медицински заведения без основателни причини да препоръчват на пациентите си скъпоструващи изследвания и процедури, които те са принудени да заплащат от джоба си.

(5) *Как врачи частных клиник* ***разводят нас на деньги*** (Комсомольская правда, 24.01.2018)

Стилистичната окраска на арготизма *разводить*, който означава ‘мамя, старая се да надхитря някого, лъжа с цел измама’ (Елистратов 2005, 343), позволява на журналиста още в заглавието да изрази силното си възмущение от морала на специалистите, работещи в частното здравеопазване. Като не се дистанцира от избраната жаргонна форма, той съумява убедително (макар и индиректно) да внуши на читателите идеята, че действията на лекарите следва да бъдат оприличени на тези на мошениците.

Напълно очаквано обработката на езиковия материал показа, че единиците от младежкия сленг са най-често срещаните субстандартни елементи, чиято употреба не се маркира с кавички в заглавията в руската преса. Можем да си обясним това с факта, че използването на сленгизми се оценява като „по-безобидно“ нарушение на езиковата норма в сравнение с използването на криминални арготизми, поради което журналистите в много случаи не считат за необходимо да се разграничават от него.

Пример за такава не будеща възражения словоупотреба е заглавие (6), в което е използвано едно сравнително ново, но бързо придобило широка популярност попълнение в подсистемата на младежкия сленг, а именно глаголът *зажигать.* Преносното му жаргонно значение може да бъде формулирано като ‘активно се развличам, веселя се’ (срв. българските сленгизми *разпускам, купонясвам*).

(6) *Тоже богатый, но веселее Абрамовича: Дарья Жукова* ***зажигает*** *в отпуске с новым бойфрендом* (Комсомольская правда, 13.08.2019)

В сравнение с книжовните си синоними *развлекаться* и *веселиться*, употребеният тук сленгизъм има по-висока комуникативна ценност. Тя се дължи на експресивния заряд на *зажигать,* който е породен от все още свежата образност на жаргонното значение, възникнало в резултат на семантична деривация от прякото

значение ‘запалвам’. Представата за възпламеняване, асоциирана със семантиката на жаргонизма, генерира положителни емоции и придава позитивна тоналност на информативния речев акт. Така „жълтата“ новина, че бившата съпруга на милиардера Роман Абрамович има нов богат приятел и щастливата двойка предпочита активната почивка с много спортни развлечения, е поднесена по неангажиращ, но интригуващ начин.

В нашия корпус не липсват и примери на заглавия, в които немаркираната употреба на жаргонния глагол прави възможно двоякото тълкуване на значението му с цел езикова игра. Ще разгледаме две заглавия, които демонстрират експресивния потенциал на сленгизмите при прилагане на игровия похват *двойна актуализация на смисъла,* основаващ се на съвместяването на буквалното и преносното значение на лексемата. И в двата случая обект на езиковата игра са глаголи, принадлежащи към най-активния пласт на младежкия сленг. Тяхното използване в заглавна позиция за създаване на каламбурен ефект може да се разглежда като неоспоримо доказателство за високата степен на разпознаваемост на тяхното значение и оттук за принадлежността им към категорията на общия жаргон.

(7) *„Спартак“* ***отрывается по полной!*** (Спорт-экспресс,13.03.2017)

Авторът на това заглавие от популярен спортен ежедневник вижда в жаргонния израз *отрываться по полной (программе)* (‘прекарвам си много весело, забавлявам се до насита’) интересна възможност да съобщи по експресивен начин новината, че футболният отбор „Спартак“ е набрал толкова голяма точкова преднина спрямо основните си съперници, че победата му в първенството е гарантирана. Каламбурът се базира на многозначността на глагола *отрываться* – буквалното му значение ‘откъсвам се’ се оказва подходящо за описание на денотативната ситуация, а образното му жаргонно значение ‘веселя се, забавлявам се’ подсказва, че при тези резултати футболистите на „Спартак“ могат спокойно да си отдъхнат и да не се напрягат излишно в следващите мачове. В случая обаче читателят разбира каква е връзката между двете значения едва след прочитане на цялата статия, където се казва: „*... уже сейчас ясно, что "Спартак" может себе позволить проиграть и ЦСКА и „Зениту“... и все равно стать при этом первым“*. На „първо четене“ смисълът на експресивния речев акт в заглавието си остава загадка, която предстои да бъде разгадана. С други думи, играта със семантиката на глагола *отрываться* успешно изпълнява задачата да изостри интереса на читателите и да ги стимулира да се запознаят със съдържанието на публикацията.

По достойнство трябва да бъде оценена и езиковата изобретателност на автора на следното експресивно заглавие:

(8) *Хватит* ***париться****. Пора попариться!* **(**Московский комсомолец, 20.11.2013)

Многозначността на глагола *париться* е използвана за привличане на вниманието на читателите към информацията, че по разпореждане на губернатора на Московска област Андрей Воробьов ще бъде стартирана специална програма за строеж и възстановяване на 100 обществени бани и тази инициатива на местните власти се приема възторжено от населението. Към положителната оценка на новината ни насочва и самото заглавие. Каламбурът в него е изграден върху

контраста между прякото значение на глагола *париться*, пораждащо асоциации с релаксиращия, благотворен ефект от парната баня (обществените бани в Русия са от традиционен тип и представляват помещение, затопляно с пара), и преносното му жаргонно значение, което е с негативна окраска: 'много се тревожа, излишно се безпокоя за нещо' (Никитина, 2009: 578; срв. българския жаргонен аналог *впрягам се*). С жизнерадостния призив *Пора попариться!* (бълг. *Време е да отидем на баня!*) журналистът изразява удовлетворението си от факта, че скоро ще бъде сложен край на тревогите и неприятностите на местните жители (*Хватит париться).* Така играта с жаргонния и книжовния лексикално-семантичен вариант на глагола води до създаването на интригуващо заглавие, което успешно реализира комуникативната цел на автора.

3. Заключение

Резултатите от анализа потвърдиха хипотезата, че жаргонните глаголи играят ключова роля при конструирането на атрактивни и запомнящи се заглавия в руския периодичен печат. Журналистите активно използват ресурсите на езиковия субстандарт в заглавния микротекст, водени от стремежа да изразят по възможно най-оригинален, необичаен и понякога дори шокиращ начин комуникативните си намерения. В това отношение постоянно обновяващата се лексикална система на общия жаргон представлява неизчерпаем източник на прагматично натоварени и смислово наситени езикови форми, който имат необходимите качества да привлекат интереса на читателя и да окажат планираното въздействие върху съзнанието му.

Голяма част от руските жаргонизми са образувани чрез преиначаване на смисъла на стилистично неутрални думи от книжовния език. Това неочаквано сближаване на далечни понятия стои в основата на особената експресивност на метафоричната жаргонна употреба като риторичен похват, който редовно се прилага при създаването на вестникарски заглавия.

В процеса на изследване на двата подхода към инкорпорирането на жаргонни елементи в заглавието – чрез маркиране с кавички и без маркиране – стигнахме до извода, че всеки от тях предлага добри възможности за създаване на експресивни заглавия, но немаркираната употреба предоставя по-широко поле за реализация на креативния потенциал на журналистите, тъй като предполага повече спонтанност в комуникацията, докато дистанцирането чрез кавички води до известно намаляване на яркостта на жаргонната номинация.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Елистратов, В. С. (2005). Толковый словарь русского сленга. Москва.
[2] Ермакова, О. П., Земская Е.А., Розина Р.И. (1999). Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона. Москва.
[3] Никитина, Т. Г. (2009). Молодежный сленг. Толковый словарь. Москва.
[4] Раденкова, Е. (2015). Трансформации прецедентных высказываний как средство передачи экспрессивно-оценочных смыслов в газетных заголовках // Проблемы когнитивного и функционально-коммуникативного описания русского и болгарского языков, Вып. 9, Шумен, 115 – 137.

[5] Розина, Р. И. (2008). Сравнительный анализ семантических процессов в литературном языке и в сленге // Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX – XXI веков, Москва, 100 – 166.
[6] Химик, В. В. (2009). Альтернативный русский язык, или Жаргоны в русской речевой действительности // Bierich, A. (Hrsg.): Varietäten im Slavischen. Ausgewählte Beiträge. Franktfurt am Main etc., 169 – 188.
[7] Шварцкопф, Б. С. (1988). Современная русская пунктуация: Система и ее функционирование. Москва.

ОВЛАСТЯВАНЕТО В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ХОРА С УВРЕЖДАНИЯ

Мария Стойкова
ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, България

РЕЗЮМЕ

Докладът представя резултати от проучване на съвременните разбирания за социална работа и нагласите за прилагане на подход на овластяване в социалните услуги за пълнолетни лица с увреждания. Изследвани са нагласите на специалисти в социални услуги за пълнолетни лица с увреждания, по отношение на контрола, който потребителите на тези услуги имат над собствения си живот. Резултатите демонстрират преобладаване на медицински модел на разбиране на увреждането и социална работа с хора с увреждания. Само в отделни случаи съществуват нагласи за прилагане на овластяващ подход на социална подкрепа, при който потребителите са подкрепяни да вземат решения за собствения си живот.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: овластяване, хора с увреждания, социална работа, социални услуги

ABSTRACT

The paper presents the results of a study of contemporary perceptions of social work and the attitudes to apply an empowerment approach to social services for adults with disabilities. The attitudes of specialists in social services for adults with disabilities are examined, regarding the control that the users of these services have over their own lives. The results demonstrate a predominance of the medical model of interpretation of the disability and social work with people with disabilities. Only in individual cases there are attitudes towards implementing an empowering approach of social support whereby users are encouraged to make decisions about their own lives.
KEYWORDS: empowerment; people with disabilities; social work; social services

ВЪВЕДЕНИЕ

Социалната работа като динамична (Василев, 1998), комплексна (Петрова-Димитрова, 2001) и интегративна професия и дейност (Петрова-Димитрова, 2001; Larkin, 2005) в своите различни форми и прояви е насочена към разрешаване на общочовешки проблеми, свързани с преживяването на някакво човешко нещастие (Cheetham, Mullen, Soydan, Tengvald, 1998). Изисква „комплексно виждане на човека и обществото и организация на практиката" (Радев, 2018, с. 3). Социалната работа „винаги представлява едновременно създаване, организиране, активизиране, усъвършенстване и др. на индивидуалните личностови капацитети и на социални ресурси" (Петрова-Димитрова, 2001, с. 14). Като процес на взаимодействие между социален работник и клиент, има за цел да посредничи между индивида и важните за него системи и съдейства за ефективната му адаптация към тези системи за преодоляване на възникнали проблеми (Сотирова, 2011; Нунев, 2015), както и за превръщането му от обект на взаимодействие в субект, равностоен на другите лица и групи (Колев, Кусев, Николов, Лазарова, 2008, с. 18). Според Паризов (2000, с. 27) „социалната работа е моделът на помагане, в който социалният работник чрез

действията си създава възможност за формиране на работно взаимоотношение", чрез което влияе върху практическите резултати. Тя е свързана с повишаване на независимостта, организиране и мобилизиране на потенциалните възможност на индивида (Паризов, Сотирова, 2012). Сътрудничеството с клиента, активизирането на личността към използване на собствените си ресурси, овластяването и самоактуализацията са идентифицирани като основни задачи при практикуването на социалната работа (Митева, 2006, с.11). Помагащите взаимоотношения в социалната работа предполагат насърчаване и стимулиране на потенциала на индивида да бъде „субект на собственото си развитие и активен участник в двустранния процес" (Чолакова, 2016, с. 19).

Според глобалната дефиниция на Международната федерация на социалните работници социалната работа е „практическа професия и академична дисциплина, която стимулира социалните промени и развитие, социалното сближаване и овластяването и освобождаването на хората…." (International Federation of Social Workers).

Концепцията за овластяване е заложена в дефинициите и схващанията за социална работа. Овластяването на индивиди и общности се идентифицира като една от нейните основни цели. Основавайки се на човешките права, социалната работа губи своите смисъл и значение в случаите, в които не е насочена към овластяване на индивиди и общности или е в противоречие с принципите на овластяване. Без реализиране на концепциите за овластяване и самоопределяне, принципите на Конвенцията за правата на хората с увреждания за зачитане самостоятелността на индивида, неговия свободен избор, независимост и право на пълноценно и ефективно участие в общността, са неосъществими.

Овластяването и самоопределянето се идентифицират като основни елементи от политиките и услугите за хората с увреждания. Beaulaurier и др. (2001) подчертават връзката между независимостта от гледна точка на правата на хората с увреждания и концепциите за самоопределяне. Според авторите ефективната социална работа с хора с увреждания е свързана с насърчаване и подкрепа на самоопределянето, вземането на решения от самия човек с увреждане по отношение на грижата и лечението, които се осъществяват спрямо него. От друга страна, ефективната социална работа разширява диапазона от възможности и избор на хората с увреждания, насърчава самоопределяне им и участието им в политиките и програмите, които са насочени към тях (пак там). Прилагането на подхода на самоопределяне и овластяване от услугите за хора с увреждания е свързано с възможностите за увеличаване на функционирането на индивида и неговите умения (Patchner, 2005).

ОВЛАСТЯВАНЕТО КАТО СХВАЩАНИЯ И ДЕФИНИЦИИ.

Овластяването може да се разглежда в различни аспекти: като цел, процес, резултат, интервенция, начин на мислене и действие и др. (Чолакова, 2018). То е свързано със силата и безсилието на личността и може да бъде дефинирано като „процес, при който хората постигат по-голям контрол над различните аспекти на живота си и участват в общността с достойнство" (Lord, Hutchinson, 1993, с. 4). Това

го свързва с качеството и ефективността на социалните връзки на индивида (Чолакова, 2018). Независимостта и овластяването са свързани с придобиването на умения и мотивация у хората с увреждания сами да си помогнат и да поемат активна роля в процеса на тяхната подкрепа, лечение и помощ (Beaulaurier и др., 2001). Според Linhorstи др. (2012) индивидът се овластява не само чрез резултатите от решенията, които взема, но и чрез активното си участие в процеса на вземане на решение (по Чолакова, 2016). Perkins и др. (1995) подчертават, че овластяването не е панацея. То зависи от много фактори и е постижимо в различна степен за различните хора. Lord и др. (1993) изследват процеса на овластяване при лица с увреждания и установяват, че само една малка част от участниците остават напълно овластени в бъдеще. В резултат на това изследване авторите очертават безсилието като глобално и ситуационно преживяване, което е в резултат от социално изключване, неотзивчиви услуги и системи, бедност и преживени злоупотреби. Те също дефинират получаваната подкрепа, изразяваща се в достъп до информация, директна помощ, морална подкрепа или менторство, достъпа до ресурси и участието в общността като фактори, които са определящи и подкрепят овластяването. Изследване на Чолакова (2018) на литературата по темата демонстрира връзката на овластяването с постигането и подобряването на резултатите за индивида, свързани с удовлетвореността от живота, придържането към лечението, намаляване на изолацията, подобрен достъп до социални ресурси и роли, увеличено чувство на общност и участие във формални групи, преодоляване или намаляване на проблемното поведение на член от семейството и др.

Овластяването свързва благополучието на индивида с по-широката социална и политическа среда, което го разделя на различни нива: индивидуално ниво, организационно ниво и на ниво общество (Perkins, Zimmerman, 1995), които естествено не са диференцирани в определени граници и са силно интерактивни. Keyes, Webber, Beveridge (2015), изследвайки връзката между грижата в социалните услуги и овластяването, определят взаимоотношенията на взаимозависимост на всички нива на услугата и признаването на релационната и действителна автономия като основни за процеса на овластяване. Според авторите овластяващата грижа започва с разбирането на лицето и неговите нужди, основава се на партньорство и диалог, равнопоставеност, осигуряване на възможности, ефективно използване на ресурси и гъвкав процес на грижа. Те поставят в центъра въпроса за контрола над услугата, като определят, че за процеса на овластяване на потребителите е необходимо контролът на услугата да се осъществява от тях самите.

И в този аспект е необходимо да се подчертае, че овластяването на индивидите, което е неделим елемент от ефективната социална работа (Beaulaurier и др., 2001), не може да се разглежда извън контекста на живота в общността и може да се изразява в поемане на роли, подобрени умения, повече контрол над живота, участие в решенията за себе си и в по-силно чувство за овластяване (Lord и др., 1993). В контекста на социалните услуги е необходимо съобразяване на модела на овластяване с културните особености на конкретните общности и групи (Чолакова, 2018).

ЦЕЛ:Да се изследват нагласите на специалистите, предоставящи подкрепа на хора с увреждания в социални услуги в общността, за прилагане на овластяващ подход на подкрепа и социална работа.

МЕТОДИ:Емпирични данни са събрани чрез използване на качествени (полуструктурирано дълбочинно интервю) и количествени методи (анкетна карта) на полуструктурираното дълбочинно интервю. Изследователските въпроси в полуструктурираното дълбочинно интервю проучват мнението на работещите специалисти по отношение на: потребностите на хората с увреждания, ползващи социалните услуги и прилагането на подход на овластяване и зачитане на правото им на самоопределеност, самостоятелност и контрол над собствения си живот. Тъй като настоящото проучване е част от по-голямо комплексно изследване на ефективността на социалната подкрепа за възрастни хора с увреждания в социални услуги в общността, използваме „Анкета за изследване на мнението на служителите и специалистите, предоставящи подкрепа на възрастни хора с увреждания в услугите в общността, по отношение на ефективността на предоставяната подкрепа", който включва въпроси, оценяващи мнението на изследваните лица за: контролът, който лицата с увреждания, потребители на социални услуги в общността, имат върху собствения си живот; участието им в дейности, в процеса на оценка на потребностите и планиране на подкрепата, от която се нуждаят и която да получават в услугите, които ползват.

УЧАСТНИЦИ:В изследването са включени 132 лица, работещи в социални услуги в общността, от които 87 лица са изследване чрез анкетна карта, а 45 лица - чрез метода на полуструктурираното интервю. Обхванати са общо 24 социални услуги, 12 от които са услуги в общността /Дневен център и Център за социална рехабилитация и интеграция/и 12 са услуги в общността от резидентен тип /Защитено жилище и Център за настаняване от семеен тип/, в 7 общини в Югозападен регион.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО:Изследването е осъществено в периода м. май 2017 – м. март 2018 година. Анкетните карти за проучване мнението на заетите специалисти са предоставени на лицата, които в момента на провеждане на изследването са на работа в съответната услуга. Всички интервюта са проведени в социалните услуги, в които участниците работят. Продължителността на всяко проведено интервю е между 30 и 40 минути. На всеки участник в изследването е предоставена предварително подробна информация за целите и организацията на изследването, както и за правото на отказ от участие на всеки един етап. На част от интервютата (21) са направени аудиозаписи, за всеки от които е поискано и получено писмено съгласие. При останалата част (24) изследователят води подробни записки. Данните, получени от проведените интервюта са обработени като е използван методът на конвенционален контент-анализ.

ПРЕДСТАВЯНЕ И АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ.

1. Резултати от проведено изследване чрез метода на дълбочинното полуструктурирано интервю.

Специалистите, участвали в изследването, определят три основни групи потребности, които потребителите на социални услуги преживяват. Това са потребности в ежедневието, социални потребности,свързани основно с нуждата от контакти и близки хора, с които да се споделя и потребности от овластяване и самоопределяне. Необходимо е да се подчертае, че потребностите от овластяване и самоопределяне са най-рядко идентифицирани от изследваните лица и в най-малка степен, в сравнение с останалите две групи.

Потребностите в ежедневието включват: материално-икономическа сигурност, свързана с доходите и жилището; обгрижване при изпълнение на определени дейности; обучение и трениране в дейности от ежедневието, с цел намаляване зависимостта от грижите на други и постигане на по-голяма самостоятелност. В няколко интервюта се идентифицира потребността от трудова заетост и работа като средство за личностно развитие, за социална реализация и социализация.

Идентифицират се потребности от трениране на социални умения, овластяване и самоопределяне: „Те имат най-голяма нужда от подкрепа и трениране на социални умения за независим живот, тъй като те като прекарат една криза, след като прекарат известно време на лечение в психиатрично отделение, те загубват част от социалните си умения и функционирането им става на едно по-ниско ниво.”. Идентифицирането на потребност от самостоятелност е елемент от самия процес на овластяване: „Насърчаване на овластяването, всичко е индивидуално, но повечето искат да са самостоятелно, да се справят сами и имат нужда да са самостоятелни и ние често си говорим за тази нужда и потребителите споделят, че с подкрепата, която получават, се справят все по-добре и по-добре”.

Това, което е необходимо да се отбележи е, че в много по-малко интервюта са идентифицират потребностите от самоопределяне и овластяване на хората с увреждания, в сравнение с тези потребности, свързани с грижата и обгрижването, задоволяването на основни ежедневни жизнени потребност.

Анализът на данните от настоящото изследване установява различна степен на наличие на нагласи за прилагане на овластяващ подход на подкрепа у специалистите, предоставящи подкрепа. В малко интервюта се появява категорично изявени нагласи за прилагане на овластяващ подход на подкрепа. Тук е осъзнаването на ролята на услугите и на работещите специалисти, което много рядко се появява като цел на подкрепата: „много е важно овластяването, самозастъпничеството, самоопределянето”, „Искаме те да са самостоятелни и да се справят в ежедневието”. Много по-често изследваните лица изразяват колебание по отношение на потребността и възможностите на хората с увреждания за взимат решения за себе си „някои могат, други – не”. Среща се и категорично отричане на възможностите за контрол над собствения си живот „родителите решават, те – не”.

Социално-икономическата сигурност, получаваната подкрепа, наличието или отсъствието на социална мрежа, която да е източник на подкрепа и увреждането са идентифицирани от участниците в изследването като фактори, влияещи върху контрола над живота. Увреждането се идентифицира като фактор с най-голяма

тежест, определящ степента на контрол, който хората с увреждания имат над собствения си живот: „Увреждането определя, защото не може лице с тежка степен на интелектуални увреждания да контролира собствения си живот, то даже не може на ниво физиологични нужди, камо ли... Но може би трябва да се работи в тази посока, до колкото могат да определят, по-тежките случаи не могат, но по-леките могат да се справят с финансови средства, с право на избор, какво е за работа, всичко това как и къде да живеят". В малка степен се появява нагласа за възможност за упражняване правото на избор дори и при лицата с тежка степен на увреждане: „да точно така, да могат те да изразят това, което искат и могат, желаят, може да е с дума, изречение, картинка, но да изразят мнение и ние да го зачетем, защото това е важно". Изследваните лица, работещи в социални услуги в общността, демонстрират нагласи, които определят хората с увреждания, особено с тежка степен на умствена изостаналост и психично-здравни проблеми, в пасивна позиция на получаващи грижи и подкрепа. По-рядко се идентифицира възможността те да бъдат активни субекти на социалната подкрепа, който определят вида и степента на помощ, които да получават. Също така по-рядко се определят като източници на подкрепа за себе си и останалите.

Разбирането на овластяването като модел на подкрепа у работещите специалисти е ключов елемент и има своята роля при създаването и поддържането на ефективни работни взаимоотношения между предоставящите подкрепа и потребителите на услугата, които получават тази подкрепа, което е определящо за крайните резултати за потребителите. Само в отделни случаи се идентифицира създаването на зависимост у потребителите като опасност и бариера пред създаването и поддържането на ефективни работни взаимоотношения. Тази зависимост се изразява в две отношения. В единия случай потребителите не развиват умения и стават зависими от тези, които ги подкрепят: „тук ние можем да сме значителен фактор, защото тук са по цял ден и при един неправилен подход ние можем да изиграем огромна роля. Понякога в стремежа си да им помогнеш вършиш нещо, което без да се усетиш, го вършиш вместо него и му правиш лоша услуга". В другия случаи може да се развие емоционална зависимост, която да е свързана с неправилно договаряне и разбиране на ролите: „понякога се случва да заявят „ако той си отиде, и аз си отивам".

Овластяващият подход на социална работа и подкрепа се изразява и в степента на участие на потребителите в процеса на планиране на дейностите и подкрепата. Принципът на участие се прилага в различна степен в различните услуги, в зависимост от нагласите на екипите за възможностите на лицата да имат контрол над собствения си живот. В едно от интервютата се казва: „Основно е включването на потребителите в процеса на планиране и организиране на дейностите на услугата. Това е основна цел на услугата за активиране на потребителите. Случва се чрез съвета на потребителите. По тяхна инициатива включихме промяна в правилника за вътрешния ред дори и да е в малки противоречия с нормативната уредба, но когато е желанието на потребителите, по тяхна инициатива се обсъждат и решават много проблеми". Необходимо е да се подчертае, че такъв подход на работа се споделя в малко от включените в изследването услуги (две услуги). Практиката в повечето услуги, особено за лицата с тежка степен на умствена

изостаналост, е потребителите да участват в изпълнението на дейностите: „Те участват само в изпълнението на дейностите. Не могат да планират, не могат да оценяват."

2. Резултати от проведено анкетно проучване.

В таблица 1 са представи резултатите от отговорите на изследваните лица на изследователските въпроси, оценяващи контролът, който хората с увреждания, потребители на социални услуги в общността, имат върху собствения си живот.

Таблица 1 – Контрол, който хората с увреждания имат над собствения си живот

В каква степен потребителите на услугата вземат сами решенията, свързани с тяхното ежедневие?	„не вземат сами решения" -3,45%	„в малка степен" – 44,83%	„в голяма степен" - 31,03%	„напълно самостоятелно" – 18,39%	не отговорили на въпроса - 2,30%
В каква степен потребителите на услугата вземат сами основните решения за собственият им живот?	„не вземат сами решения" - 21,84%	„в малка степен" – 42,53%	„в голяма степен" - 21,84%	„напълно самостоятелно" – 12,64%	не отговорили на въпроса - 1,15%
Смятате ли, че потребителите на услугата имат достатъчно контрол над собствения си живот?	„категорично не" – 5,75%	„в малка степен" – 31,04%	„в средна степен" – 34,48%	„в голяма степен" – 20,69%	„категорично да" – 8,05%

Резултатите показват, че изследваните лица оценяват, че потребителите на социалните услуги, в които те работят, притежават ниска степен на контрол над собствения си живот. По-голяма част от тях смятат, че те не вземат сами дори решения, които са свързани с тяхното ежедневие.

В таблица 2 са представени резултатите от изследване мнението на участниците по отношение на участието на хората с увреждания, потребители на социални услуги в общността в процеса на планиране на подкрепата, която получават и взаимоотношенията между предоставящи и получаващи подкрепа. Както се вижда въпреки демонстрирането на поддържането на добри работни взаимоотношения с потребителите на социални услуги, само 33,34% от изследваните лица „винаги" обсъждат програмите си за работа и постигнатите резултати със своите потребители. 28,74% от изследваните специалисти заявяват, че потребителите „винаги" се включват в целия процес на подкрепа, което включва и планирането и оценката на резултатите.

Таблица 2 –Участие на потребителите на социални услуги в процеса на планиране на подкрепата

Имате ли достатъчно добри работни взаимоотношения с потребителите?	„категорично не” – 0,00%	„в малка степен” – 0,00%	„в средна степен” – 8,05%	„в голяма степен” – 41,38%	„категорично да” – 50,57%
Колко често обсъждате програмите за работа и постигнатите резултати с потребителите?	„никога” – 0,00%	„рядко”- 12,64%	„често” - 52,87%	„винаги” – 33,34%	не отговорили на въпроса - 1,15%
Потребителите включват ли се в процеса на планиране, организиране, изпълнение и оценяване на дейностите, в които участват?	„никога” – 0,00%	„рядко”- 20,69%	„често” - 50,57%	„винаги” – 28,74%	

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Резултати от проведеното изследване показват, че въпреки наличието на отделни нагласи за прилагане на овластяващ подход на подкрепа за хората с увреждания, все още в социалните услуги преобладава медицинският модел на грижа, където акцентът е върху грижата и предоставянето на помощ от страна на персонала на услугите. При идентифицирането на потребностите от страна на работещите, овластяването и самоопределянето са по-рядко определяни като такива. Това определя по-малък акцент и фокус върху тях в процеса на предоставяне на подкрепа. В малко услуги е наложен моделът на активно участие на потребителите в процеса на оценка на потребностите, планиране на дейностите и целия процес на подкрепа. Увреждането се определя като основен фактор, определящ степента на контрол над собствения си живот. Резултатите от изследването идентифицират необходимостта от по-активно въвеждане и утвърждаване на практики, фокусирани върху прилагането на овластяващ подход на подкрепа в работата с хора с увреждания, независимо от вида и тежестта на самото увреждане.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Василев, Гр. (1998). Технология на социалните и социално-педагогическите дейности, Благоевград.
[2] Колев, Г., Кусев, Ив., Николов, Н., Лазарова, П. (2008). Теоретични основи на социалната работа, УИ „Епископ Константин Преславˮ, Шумен.
[3] Конвенция за правата на хората с увреждания на ООН (2006).
[4] Митева, П. (2006). Методи в помагащите професии. „M&M, София.

[5] Нунев, С. (2015). Актуални теоретико-практични аспекти на социалната работа в общност. *Научни трудове на Русенския университет, 54 (8.1), 64-69.*
[6] Паризов, П. (2000). Технология на работата с възрастни хора и инвалиди в системата на социалното подпомагане, Бл.
[7] Паризов, П., Сотирова, В. (2012). Методи в социалната работа, Бл., УИ „Неофит Рилски".
[8] Петрова-Димитрова, Н. (2001). Основи и методи на социалната работа. „Литера", София.
[9] Радев, Н. (2018). Относно предмета на науката социална работа. Социална работа, 1, 2-28.
[10] Сотирова, В. (2011). Основи на социалната работа. Бл., УИ „Неофит Рилски".
[11] Чолакова, М. (2018). Овластяването в погледите пред себе си. В: Градев, Д., Маринов, А., Сапунджиева, К., Карабельова, С., Митев, К., Йонкова, К., Матанова, В., Чолакова, М., Георгиев, Л. Поглед пред себе си. Личната мрежа на общуването. .Университетско издателство на СУ "Св. Климент Охридски", София, 271 с., ISBN 978-954-07-4521-3, 198-224.
[12] Чолакова, М. (2016). Овластяването в социалната работа. В: Станчева-Попкостадинова, В. (Ред.).*Актуални проблеми на социалната работа,* Благоевград:Университетско издателство „Неофит Рилски", 13-29.
[13] Beaulaurier, R. L., & Taylor, S. H. (2001). Social Work Practice with People with Disabilities in the Era of Disability Rights.*Social Work in Health Care*, 32(4), 67-91.
[14]Cheetham, J., Mullen, E. J, Soydan, H., &Tengvald, K. (1998). Evaluation as a Tool in the Development of Social Work Discourse. SAGE Publications, 4(1), 9–24. https://doi.org/10.1177/13563899822208356
[15] International Federation of Social Workers. Global definition of Social work. https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/
[16] Keyes, S. E., Webber, S. H., &Beveridge, K. (2015). Empowerment through care: Using dialogue between the social model of disability and an ethic of care to redraw boundaries of independence and partnership between disabled people and services. *European Journal of Disability Research*, 9, 236-248.
[17] Larkin, H. (2005). Social Work as an Integral Profession. *Journal of Integral Theory and Practice*, 1(2).
[18] Loman, S., Vatland, C., Strickland-Cohen, K., Horner, R., & Walker, H. (2010). Promoting Self-Determination: A Practice Guide.*A National Gateway to Self-Determination*. Retrieved 2018 August 13 fromhttp://ngsd.org/sites/default/files/promoting_self-determination_a_practice_guide.pdf
[19] Lord, J., & Hutchison, P. (1993). The Process of Empowerment: Implications for Theory and Practice. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(1), 5-22.

[20] Patchner, L. S., (2005).Social Work Practice and People with Disabilities: OurFutureSelves.*Advances in Social Work*,6(1),109-120.
[21]Perkins, D.D., &Zimmerman, M. A. (1995). Empowerment Theory, Research, and Application. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 369-579.

СКУЛПТУРАТА В ЦЕНТРАЛНИТЕ ЗОНИ НА ТРИ СТОЛИЦИ – СОФИЯ, СКОПИЕ И АШХАБАД. ИСТОРИКО-КРИТИЧЕСКИ АНАЛИЗ.

SCULPTURE IN THE CENTRAL AREAS OF THREE CAPITALS - SOFIA, SKOPJE AND ASHGABAT. HISTORICAL-CRITICAL ANALYSIS.

Blagovesta Ivanova [a]

[a] *Assoc. Prof. at the Department of Urbanism, Theory and History of Architecture, Architectural faculty at University of Structural Engineering & Architecture (VSU) "Lyuben Karavelov", Sofia, Bulgaria, 175 Suhodolska str., Sofia-1373, Bulgaria*

ABSTRACT

The study examines sculptures as a means of artistic intervention in the central areas of the capital cities Sofia, Skopje and Ashgabat. Sofia is an ancient city also known with its previous names Serdica and Sredets in Antiquity and the Middle Ages. The city became the capital of the Principality of Bulgaria in 1879. Sculptures to shape Sofia's central parts have been used with varying intensity since the Liberation from the Ottoman Rule to date. Skopje was established in Antiquity. A city with a history dating back to Antiquity, Skopje is now the capital of the Republic of North Macedonia. Skopje's central area underwent active development in the past decades, with major focus on sculptures. Ashgabat was founded in the late 19th century, and made the capital of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic in 1918. The city was destroyed in 1948, after which it was rebuilt. It is the capital of Turkmenistan since 1991, which time also marked the start of active construction works and shaping Ashgabat's urban spaces with sculptures. The town-planning and spatial development of the three capital cities shows the dominant importance of the round sculpture in their central areas. The study aims to analyze the sculptures as an expression of urban and artistic trends and as works of art that reflect national identity. The study examines ideological and artistic implications, plots where such are available, the relationship between style and time, and between creative and spatial peculiarities. The study analyses public buildings and spaces that dominate the central city areas, such as ministries, theatres, libraries, universities, parks, etc., the time of their construction, as well as the creation and placement of the sculptures that adorn them.

The comparative characteristics of the spatial design of the central city areas and the ratio between architecture and sculptures shows how timeless realistic and classical shapes are used in Ashgabat and Skopje while Sofia exhibits a natural temporal variety of spatial shapes.

KEYWORDS: Sofia, Skopje, Ashgabat, sculpture, spatial design, ratio between architecture and sculpture, the end of 19th c., contemporary sculpture, historical-critical analysis

УВОД

Скулптурата като изкуство не е характерна за православието и за исляма. Държавите България, Македония и Туркменистан, чиито столици разглеждаме в това изследване, попадат сред страните, в които до третата четвърт на XIX и второто десетилетие на XX в. кръглата пластика не е свързана с традиционното

историческо развитие. Поради тази причина проследяването на формите и стиловите особености на скулптурата[10] в централните градски зони представлява интерес от гледна точка на заимстването и трансформирането на художествени идеи и стилове. Разглежданите произведения на изкуството групираме по тематичен принцип. Той се изразява в самостоятелна скулптура в градските площадни пространства[11] и зелени зони, пластика във връзка със сгради на властта, на културата и на образованието. Подборът на подобни градски точки или зони е съобразен с принципното урбанистично изграждане.

София е древен град, известен с наименованията си Сердика и Средец през Античността и Средновековието. Става столица на Княжество България през 1879 г. Оформянето на нейния градски център със скулптура е с различен интензитет от Освобождението до сега.

Скопие е създаден през античността. Град с древна история, сега е столица на република Северна Македония. В последните десетилетия активно се оформя градския център с акцентиране върху скулптурата.

Ашхабад възниква като град в края на XIX в. През 1918 г става столица на Туркестанската Автономна съветска социалистическа република. През 1948 г. е разрушен, след което е възобновяван. От 1991 г. е столица на Туркменистан. От това време датира активното строителство и оформянето на градските пространства със скулптура.

Градоустройственото развитие и пространственото оформление на трите столици показва, доминиращото значение на кръглата скулптура в техните централни части.

СОФИЯ

Развитието на скулптурата в България води началото си от Освобождението с формите на обелиска. С решението на Учредителното народно събрание за определяне на София за столица през 1879 г., започва нейното изграждане според градоустройствените планове на представители на временното руско управление като Копиткин и непосредствено след него във времето от инж. Л. Амадей и Вацлав Роубал.[12] Обелискът е характерен за Руския паметник (1877 г.), докторския паметник (1883 – 1884 г.) и паметника на Васил Левски (1895 г.). Паралелно на тези форми се развиват и монументалните паметници на Свободата в Русе (1906-1909 г.), на цар Освободител в София (1907 г.), на Васил Левски в Карлово (1903 – 1907

[10] Вж. Иванова, В. (1978). Българска монументална скулптура. Развитие и проблеми.

[11] Някои градоустройствени концепции за обновяването на разглеждани тук софийски площади вж. Борисов, Б. (2013). Архитектурно-градоустройствени аспекти за обновяване на софийските площади. В: Международна научна конференция ВСУ „Любен Каравелов", 367-368.

[12] Подробно вж. Желева-Мартинс. (2006). Биография на София. Исторически студии. С., „Пространство-форма", 30 и сл.

г.). Те отразяват почитта към значими исторически събития и личности. Свързани са с началото на модерното градоустройство и се разполагат на площади и централни пространства, съобразно принципите на изграждане на възловите градски зони в българските градове. Поставянето на началото на модерните градоустройствени дейности в София е работа както на споменатите чуждестранни градостроители, така и на не по-малко значими специалисти като архитекти, чертожници, геодезисти и пр. сред, които не само руснаци и чехи, но и французи, австрийци и италианци. Сред скулпторите е Арнолдо Дзоки, който печели международния конкурс за конния паметник на цар Освободител Александър II срещу Народното събрание.

Постепенно с развитието на центъра на София се оформят основните сгради на държавността, площадите и парковите зелени зони. Тези три съставни звена в своето единство дефинират централната градска тъкан, в която скулптурата има съществено място. В пространствено и градоустройствено отношение в София тя не представлява единно свързана във времето материя, тъй като се развива от Освобождението и столицата се обогатява със скулптура и досега. В пластическо и стилово отношение тя се променя във времето, заедно с развитието на града и отразява градоустройствените процеси, обществените интереси, стиловите тенденции на времето и пр. Като цяло развитието на скулптурата в градската тъкан представлява един от най-сложните процеси, които съвместно решават урбанистите, скулпторите и архитектите. Погледнато в теоретично отношение, тя отразява развитието на времето, доминиращите обществени интереси, художествено-пластическите процеси и е свързана с градската пространствена среда.

Интерес представлява символиката на скулптурата, ако подходим от позицията власт-общество-символи. В София тя започва своето развитие с обелиска – свободно стояща тектонична форма, която исторически се свързва с менхира като място за погребение, а след това и с обелиските в древен Египет. По времето, когато в София се строят паметниците-тип обелиск, в големите европейски градове като Париж, Рим и Истанбул, те също намират своето място за маркиране на градски точки, като времето на тяхното създаване за Европа и Ориента не е от значение, тъй като техният произход е Древен Египет. В първите разгледани монументални паметници от първите години след Освобождението правят впечатление фигурите на Свободата с идеята на Ника (Русе), а монументът в памет на Васил Левски в Карлово е свързан композиционно с фигурата на лъва, като израз на мощ и сила (1903 г., проект на Марин Василев)[13].

[13] Стефанов, А. (2011). Паметникъ на незабравимий Български поборникъ "Левский" въ гр. София: документи и история. София : Унив. изд. "Св. Климент Охридски".

Лъвът като израз на сила и със семантика на пазител, през всички исторически периоди, е характерен за архитектурата на София. Той е представен на Лъвов мост над Владайската река (1889 – 1890 г., фирма „Рудолф Филип Ваагнер“, Виена[14]). Лъвът пред паметника на Незнайния воин до църквата Св. София е създаден от Андрей Николов, 1926-1931 г. Паметникът е унищожен по време на бомбардировките и лъвът вторично е поставен през 1981 г. от арх. Никола Николов. Лъвът в двора на Военната академия (в момента в недобро състояние със загуби на бронзови елементи) е почти непознат. Двата лъва до входа на библиотеката (арх. Иван Васильов и Димитър Цолов) на Софийския университет са от 1930-1934 г. Също така е известен лъва от Михаил Михайлов пред Министерството на вътрешните работи. Двата лъва на Величко Минеков, пред Съдебната палата, поставени през 1985 г. са едни от най знаковите символи на властта. В последно време лъв се появи и на мястото на разрушения паметник на Валентин Старчев 1300 години България пред НДК. Той е част от стените, посветени на загиналите от Първи и Шести пехотен полк (1934 г., скулптор Михаил Михайлов) и е изваден от контекста на военния мемориал. От архитектурна и градоустройствена гледна точка, пространството определя размера и обема на скулптурата, а също така тя трябва да бъде във връзка с него. В този смисъл лъвът на мястото на монумента 1300 години България не съответства на хоризонталната и вертикалната планировка, тъй като скулптура с вече описаната семантика и внушение не следва да се губи в пространството. Фигурите пред Съдебната палата, лъвът пред Паметника на незнайния войн, или този пред Министерството на отбраната кореспондират убедително със сградите.

Фигура 1 − Паметникът на Незнайния войн в София, пос. по https://www.24chasa.bg/novini/article/4081006

Като най-ранни в тематичната група на родолюбците и борците за Отечеството са монументалните паметници на Васил Левски, завършен през 1916 г., както и Докторският паметник. Родолюбците и борците за Отечеството са представени и с

[14] Иванова, Бл., Р. Ганев. (2010). Непубликувани документи за построяването на Лъвов мост” и „Орлов мост” в София. - Сердика, Средец, София. Културно-историческо наследство на София: проблеми и перспективи. Сердика, Средец, София, 5, 113 – 123.

дарителите на Софийския университет, братята Евлогий и Христо Георгиеви на Николай Шиваров, с преместените стени на загиналите от Първи и Шести пехотен полк по време на освободителните войни (до съборените казарми до НДК)[15] и съвременният паметник на Независимостта (2007 г.) до Двореца и много други в центъра на столицата. В пространствено отношение са обединени скулптурните групи и самостоятелните пластики от различни периоди, разположени зад Военния клуб и около църквата Св. София. Най-значими според експресивното художествено внушение е групата от фигури „Войниците на Самуила“ на Любомир Далчев зад Военния клуб. В зоната на Борисовата градина има различно внушение – на по-камерната бюстова пластика на възрожденци и писатели.

Паметникът на цар Освободител на италианския скулптор Арнолдо Дзоки от 1904 г., по-скоро следва да бъде отнесен към групата на най-величавите конни монументи − тема в европейската скулптура с традиции от Древния Рим и с развитие по времето на Ренесанса и Новото време в Европа. Конните паметници в София не са много на брой. Към тях можем да отнесем и монументалното представяне на Джузепе Гарибалди (2010 г.) от Георги Чапкънов в мини-решение.

Посочените основни примери показват, че скулптурната пластика в централните столични зони се развива от Освобождението досега. В стилово отношение прави впечатление, че доминира академическият реализъм с изключение на някои по-експресивни решения като например паметникът на Св. Климент Охридски (1979 г.) в градинката пред Софийския университет от Любомир Далчев и вече разгледаните Самуилови войници.

По отношение на пространствата следва да отбележим, че в София, обикновено пластиката кореспондира с пространството на зелените зони, с изключение на най-представителните творби с мемориален характер, които са отделени и заемат централно място на площадите.

3. СКОПИЕ

Скулптурата в Скопие е съсредоточена в централната част на града в периметъра на идеалния съвременен център. Тя е площадна, разположена е и по брега, както и по мостовете на река Вардар. Свързана е с мащабното строителство на представителни обществени сгради като музеи, операта и пр. В разглежданите теми – символи на сила и власт – лъвът и националните герои, са характерни редица особености.

Лъвът присъства на Лъвов мост, на колонадата с лъвове пред операта и на фонтаните. Той е поставен на високо, но също така и ниско до водата на фонтаните.

[15] Вж. Борисов, Б. Архитектурно-художественият синтез „1300 години България“- монументален паметник на своето време.- Архитектура, 2015,1, с.26-28.

В паметника на Александър Македонски те се разположени в два кръга – до водата и на ниски бази по стълбите на паметника-фонтан. Докато поставянето на лъва на високо − над гледната точка на зрителя, е типично за представителност и израз на величие, власт, държавност и пр. внушителни моменти в смислов план, мястото на лъва до водата е непознато в историята на изкуството. Най-близка аналогия би могла да бъде направена с древен Египет и с разполагането на апотропейна пластика – грифони и пр. пазители, по линиите на рампите на дворците, които са в съседство с водните площи-канали от обожествената река Нил.

За идеалната централна зона на площада е характерно скупчването на пластика от различни исторически периоди. Нейното мащабно начало е поставено към 2010 г. Засилена е античната традиция със скулптура на император Юстиниан, Филип Македонски, Александър Македонски, средновековната − с цар Самуил, Св св. Кирил и Методий, Климент Охридски и Наум Охридски. Сред националните герои са дейци на македонското освободително движение като Даме Груев, Гоце Делчев (на централния площад) и Никола Карев (пред парламента).

Най-голяма и представителна е тематичната група на личностите от античността и националните борби. Те са обединени в едно общо пространство. В стилово отношение имат съществени различия. Главна характерна особеност е придържането към историческите стилове. За личностите от античността са характерни диспропорции и блоковост на обемите (Юститиян, Самуил), както и мощните форми, които преследват идеята за монументалност, класически академизъм с разработени детайли в облеклото и аксесоарите. Използвани са ниски (на нивото на човешки ръст), или много високи постаменти (между 29 и 31 м). Сред високите са тези за конната статуя на Александър Македонски с шадраван. Филип Македонски увенчава постамент, в който са преплетени класицистично-ориенталските традиции, също в шадраван. В чашата на фонтана под нега са разположени по-малки фигури на войни-пазители. Тук налице е древната йерархична пропорционалност – характерна за древен Египет и за Месопотамия. В долната част – на нивото на водата присъстват лъв и човешки фигури.

Конните паметници са свързани с представянето на националните водачи Даме Груев, Гоце Делчев и Никола Карев, също и на Александър Македонски и на цар Самуил. Първите три са в премерена класицистично-реалистична традиция, докато останалите са в духа на приповдигнатата барокова величавост.

Обединяването на скулптурата с архитектурата се наблюдава в сложните съоръжения – колонади, ротонди и монументи. Например в паметника на Загиналите герои на Македония са обединени стилизирана триумфална арка с квадрига, водена от богинята на победата Нике, с изправена пред нея фигура на античен атлетичен олимпиец с факла в ръка, в съчетание с пречистващата сила на водата.

За скулптура на мостовете, например на Моста на владетелите и на Моста на интелектуалците пред археологическия музей на Македония, също са характерни диспропорциите, прекалената издребненост и детайлността.

Отделна стилистична група са кавалетните пластики на нивото на терена. Те са свързани с делничния живот и с модната в последните десетилетия в Западна Европа и в Америка тенденции за фотографиране на гражданите в „ситуация“ с тях. За сравнение в София, подобни са паметникът на Алеко Константинов и знаковата скулптурна група на Петко и Пенчо Славейков.

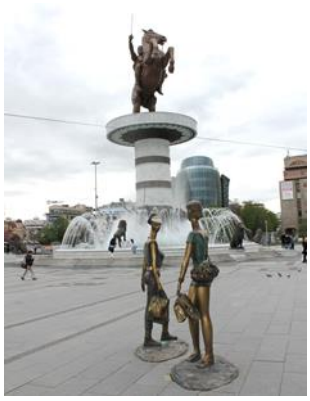

Фигура 2 − Наземна кавалетна пластика, Скопие
Фигура 3 – Паметник на Юстиниан Велики, Скопие
Фигура 4 – Монументът на Александър Македонски, Скопие

Овалните архитектурни форми са свързани в античните ротонди или с Браманте, поради куполните им решения. Други търсени стилови особености са близката до паладианската, според пропорциите си, ренесансова архитектура с портици (опера, археологически музей, музей на Македония, Парламент). Влечението към ордерните решения с йонийски колонади е част от ренесансово-бароковата европейска архитектура. Издребняването на обемите и бъбривостта в търсенето на монументалност, поради увенчаването на сградите на нивото на цокъла и на корниза със статуи, напомня нео-заимстване от късноренесансовите и бароковите представи на италианските скулптори и архитекти. Един от знаковите примери е колонадата на площада пред църквата Св. Петър в Рим, започнат от Бернини и довършен от Карло Мадерно.

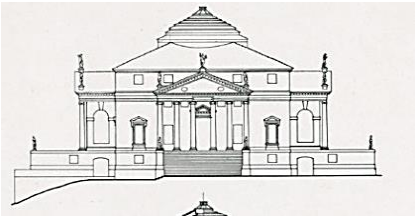

Фигура 5 – Браманте. Храм Темпието в Рим, 1502 г.
Фигура 6 – Паладио. Вила Ротонда, Виченца, Италия, 1566-1571 г.
Фигура 7 – Конституционен съд, Скопие

Скулптурата в Скопие кореспондира и е в синтез с архитектурата по подобие на древногръцката античност, където тя е храмова и самостоятелна. Свободно стоящите съоръжения – паметниците и шадраваните са близки до нео-античните и нео-ренесансовите представи. Съществен момент е обединяването на скулптурата с водата, което е характерно за бароковата пластика. В последните години, от 2017 насам, издигнатите скулптури и площадното оформление по проекта за мащабно строителство „Скопие 2014“ от времето на Никола Груевски е разследван с мотива, че той нарушава Конституцията. Взето е решение да бъдат отстранени скулптурите на „Александър“, „Филип“ и „Порта Македония".

Фигура 8 − Водонапорна кула, Скопие
Фигура 9 − Главна прокуратура, финансова полиция и сградата на Министерството на вътрешните работи на втори план, Скопие

В заключение, следва да бъде отбелязано, че в оформлението на градските пространства в Скопие, е търсена историческата представа и връзката на държавата

в миналото като наследник на величави традиции, което създава редица политически проблеми.[16]

4. АШХАБАД

Грандиозното строителство в столицата на Туркменистан е свързано с обществени и жилищни сгради и създаване на зелени градски зони с паркова скулптура в тях. Скулптурата в града кореспондира пряко к архитектурата. В тези случаи тя е тематична и е във връзка с институциите. Скулптурата пред държавните институции е свързана с държавната личност – президентът Сапармурад Ниязов (мандат 1990-2006 г.). Големите икономически възможности на държавата, националните особености и личностното доминиране на президента, създават условия за създаването на монументални архитектурно-скулптурни паметници на площадите и в парковете, и разполагане на негови фигури пред сградите на държавните институции и в цял ръст − на фасадите. В тези случаи е съществена връзката между архитектурата и скулптурата.

Фигура 11 и фигура 12 − Примери на пластика като елемент от архитектурна фасада на държавна сграда и като самостоятелна скулптурна фигура пред държавна сграда, Ашхабад

Архитектурата на обществените сгради представлява еклектика в стила на неоантичната традиция и трансформацията ѝ в класицизъм, което издава част от националното самочувствие на държавно равнище, благодарение на богатото археологическо и културно наследство от античността. Често използвани са портиците с колонади и ордерните решения на фасадите, изградени с колони, полуколони и пиластри. На такъв фон доминират позлатените скулптурни статуи на президента в различни варианти. Те са типологично установени – в цял ръст, което се свързва с ролята на лидера и водача в обществото, или в седнало положение

[16] „Кичозният барок“ в Скопие помагаше за пране на пари, твърди разследване. https://www.dnevnik.bg/sviat/2019/02/05/3385790_kichozniiat_barok_v_skopie_pomagashe_za_prane_na_pari/; Нов кмет в Македония спря части от спорния проект "Скопие 2014". https://www.dnevnik.bg/sviat/2017/11/03/3071533_nov_kmet_v_makedoniia_spria_chasti_ot_sporniia_proekt/

– в работна обстановка. Вторият случай е илюстриран с пластиката пред сградата на Министерството на вътрешните работи, в която лидерът е представен седнал на разкошен стол с държавни символи на вътрешната страна на облегалката и с държавния герб над нея.

Пример, свързан с личността на държавника е паметникът на Владимир Илич Ленин (1927 г.) в градския парк, който е в листата на ЮНЕСКО. Неговата уникалност се състои в специфичните керамични облицовки на постамента. В тях е изразена националната източна традиция.

Фигура 13 − Фасада на Двореца на културата в Ашхабад с четири лъва
Фигура 14 − Паметникът на В. И. Ленин в градината „Ленин“, 1927 г. Скулптор Е. Р. Триполская, архитект А. А. Карелин, керамист Н. И. Назаров. Бронз, майолика.

Фигура 15 − Паркова скулптура в Ашхабад с ландшафтно решение, Ашхабад
Фигура 16 − Паркова скулптура в Ашхабад с хоризонтална планировка

Личностите, свързани с богатото историческо минало са многобройни. Преди новата ера по тези земи властват персийските царе от династията на Ахеменидите, Александър Велики и Партската империя, земите влизат в територията и на Сасанидската империя. През ранното средновековие следват антиарабски въстания. През зрялото средновековие земите са в състава на държавите на Тахиридите и

Саманидите, известни с високата си ислямска култура. През XI в. са завладени от племето огузи, които заедно с ирански племена създават туркменския етнос. Монголите също така оставят своя отпечатък. От 1860-ге г. земите са присъединени към територите на Руската империя. Богатото историческо наследство обединява древните местни традиции, античността и азиатското средновековие с исляма.

Сложното напластяване на античните и азиатските традиции е в основата на спецификата на културата, която е подчинена на корана. При подобно богато и сложно развитие в земите на съвременен Туркменистан, интерпретирането на историята в съвременен визуален план, е свързано с планирането и градоустройството на изграждащата се модерна столица. В зелените зони в централната част на града са представени поети, писатели, философи, математици, астрономи, географи. В тематично отношение скулптурата е свързана с пластики на прелетни птици, лъвове като израз на държавната сила и коне. Конете са една от главните теми в скулптурата, тъй като Туркменистан има собствена порода ахалтекински коне и в държавен план породата е от стратегическо значение за

националната идентичност.

Фигура 17 − Лъв пред централната фасада на двореца на културата, Ашхабад
Фигура 18 − Конен паметник, Ашхабад

Поради пустинния характер на района, скулптурата е обединена с фонтани и водни площи. Характерни за нея са ниските постаменти, благодарение на които тя се слива с околната среда. По този начин, монументалните по размерите си човешки фигури изглеждат нетипично представени от гледна точка на европейските възгледи и традиции. Специфична тяхна особеност е детайлността в разработките на предметите. По този начин на скулптурата са придадени елементи на сюжетност и преразказ на историческо събитие. От теоретична гладна точка тези особености и изразните средства, с които те са постигнати, са характерни за живописта и не са типични за скулптурата. Като вид изкуство тя не предполага и не разчита на битовия детайл и на сюжетния преразказ. От гледна точка на древната скулптура по тези земи, тези особености не са невъзможни. Също така историческите

личности от скулптурните групи не винаги могат да бъдат сюжетно обединени, тъй като те са живели в различно време. Към споменатите „източни“ или „азиатски“ особености1 са диспропорциите и понякога − скованото поведение на фигурите в пространството, независимо от жестовете на тялото.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Анализът на скулптурата в централните градски зони в трите столици – София, Скопие и Ашхабад, показва общи черти и различни особености. От географска гледна точка – две от столиците са разположени в Юго-източна Европа и на Балканския полуостров. Историческото им развитие е свързано с древността и античността. По време на Средновековието те са във византийския културен ареал. Третата разгледана столица, се отнася към държава в азиатския регион. Две от столиците – Скопие и Ашхабад, се развиват през последните години с интензивни темпове по отношение на централните градски зони.

От гледна точка на задачите на скулптурата като мерило на общественото съзнание, културната и историческата идентичност, проследените акценти, сред които бяха отделени основни групи символи на държавността и на властта, както и исторически личности, се открояват следните особености. Лъвовете като символи на властта и силата, са достатъчно характерни и за трите столици. Най-голямо присъствие като самостоятелни пластики около сградите, както и като художествени съставни елементи от монументалните паметници, те имат в Скопие. За София е характерно възвръщането на стари елементи – фигури на лъвове към нови скулптурни ансамбли, или вторичното им добавяне към стари сгради и мемориални пространства, както понякога и връщането на „мемориални“ лъвове извън контекста на пространството, за което са били замислени и предназначени. В Скопие символът на силата и на властта е свързан с водното пространство, което е нетипично за традицията на европейската скулптурна традиция, но може да бъде обяснено с дълбоко познаване на източните традиции на шивас, грифони и пр. подобни зооморфни варианти в древния азиатски свят като Асирия, а също и Египет. Характерният за древен Египет обелиск, а по-рано от него – във времето във вид на менхир като тектонична форма и отбелязване на място на погребение, е характерен единствено монументите в София, но в рамките на романтичната традиция на XIX в. Тектоничните форми, които са свързани с развитието на архитектурата са присъщи на сложните ансамблови скулптурни конфигурации в Скопие и Ашхабад. Това са полифункционалните монументи със сложна пластическа ансамблова организация. В тях са съчетани форми с различен произход и различни материали. В исторически аспект съчетаването на скулптурната форма с водата е характерно за времето на барока, след което навлиза трайно в художествената и пластическата изразност, и с времето на развитието на техниката и технологиите придобива грандиозен размах.

Съществено е мястото и значението на историческата личност в скулптурата в централните зони на столиците. За разгледаните столици то е свързано с почитането на груповата памет и с паметта на отделни личности с оглед на обществено-политическите и социалните развитие и промени във времето. За Скопие и Ашхабад е характерно доминирането на нео-античността и нео-класицистично-академическите принципи, сред които специфични особености са прекомерната детайлност и диспропорции в изграждането на човешката фигура при възпоменанието и възвеличаването на античността и средновековието. В скулптурата в централните градски зони на София се наблюдава аналогична на всяка една епоха стилова тенденция, което може да бъде обяснено с адекватно възприемане на историческия процес. Отношението към споменатите исторически периоди е по-слабо застъпено. Те не се свързват така силно с националната памет, или с устойчивостта на развитието на територията/мястото/региона, въпреки най-древните исторически устои на града в сравнение с разгледаните две столици.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Иванова, В. (1978). Българска монументална скулптура. Развитие и проблеми. Български художник.
[2] Борисов, Б. (2013). Архитектурно-градоустройствени аспекти за обновяване на софийските площади. В: Международна научна конференция ВСУ „Любен Каравелов”, ВСУ 2013, 364-369.
[3] Желева-Мартинс. (2006). Биография на София. Исторически студии. „Пространство-форма“.
[4] Стефанов, А. (2011). Паметникъ на незабравимий Българский поборникъ "Левский" въ гр. София: документи и история. София, Унив. изд. "Св. Климент Охридски".
[5] Иванова, Бл. Р. Ганев. (2010). Непубликувани документи за построяването на „Лъвов мост” и „Орлов мост” в София. − Сердика, Средец, София. Културно-историческо наследство на София: проблеми и перспективи. Сердика, Средец, София, 5, 113 – 123.
[6] „Кичозният барок“ в Скопие помагаше за пране на пари, твърди разследване. https://www.dnevnik.bg/sviat/2019/02/05/3385790_kichozniiat_barok_v_skopie_pomagashe_za_prane_na_pari/; Нов кмет в Македония спря части от спорния проект "Скопие 2014". https://www.dnevnik.bg/sviat/2017/11/03/3071533_nov_kmet_v_makedoniia_spria_chasti_ot_sporniia_proekt/ (15.08.2019).

ЗА СЪДБАТА НА ЕКЗАРХИЙСКИЯ УСТАВ СЛЕД ПРИЕМАНЕТО МУ ОТ II ЦНС ПРЕЗ 1922 Г.

Дилян Николчев
София 1000, пл. „Св. Неделя“ 19, България

ABOUT THE DESTINY OF THE STATUTE OF THE EXARCHIA AFTER ITS ADOPTION BY THE SECOND CHURCH-PEOPLE'S ASSEMBLY IN 1922

Dilyan Nikolchev

ABSTRACT
The subject of the study is the destiny (fate) of the Exarchia's Statute after its adoption by the Second Church-People's Assembly in 1922 until its legal sanctioning by the State in 1937. On the basis of archival documents and official Church press releases, all major events – supporting the 15-year-old attempts the Statute to acquire the power of a law for the Church and the State - are followed-up. After all, this took place, but at the expense of its initial canonical completeness.
KEYWORDS: Statute of the Bulgarian Exarchia, Synod, relationship between church and state, politicians, politics, governments.

За промените на Екзархийския устав (ЕУ) след неговото приемане през 1871 г. до проекта за нов ЕУ, гласуван от II ЦНС през 1922 г., се знае немалко. По-непозната е съдбата на Устава след това – до края на функционирането му през 1950 г. Ако има някакъв принос настоящото кратко изследване, то е в доосветляването на същата тема, тъй като свидетелят на тези събития и най-добър познавач на поместното ни Църковно право проф. протопр. д-р Стефан Цанков прави обстоен преглед въобще на историята около ЕУ след Освобождението в студията си „Българската православна църква от освобождението до настояще време“, публикувана през 1939 г. Към написаното от него добавям и сведения от някои архивни документи, съхранявани в ЦДА.

И така, след остра конфронтация между Св. Синод и първото и второто правителство на Ал. Стамболийски синодалните архиереи са принудени да приемат свикването на II ЦНС на 6 февруари 1921 г. в София. Основната задача на Събора е да приеме нов ЕУ по предварително изготвен проект за изменение и допълнение на ЕУ [1, с. 141]. По силата на Търновската конституция самото свикване на Събора е на основание издаден на 20 октомври 1920 г. царски Указ № 355 на българския монарх Борис. С указа всъщност се утвърждава „Закон за изменение и допълнение на Екзархийския Устав, приспособен за Царството“, приет от ОНС в първата извънредна сесия в 67-то му заседание на 6 октомври с.г. Със същия закон чл. 180

от Екзархийския Устав, „приспособен за Царството от 1895 год., се отменява“ и „вместо него се възстановява съответният нему стария Екзархийски Устав /от 1871 г./ чл. 134 или чл. 100 от приспособения в княжеството Екзархийски Устав /от 1883 год./ в следната редакция: Св. Синод е длъжен да свиква представители от всички български епархии на църковно-народен събор, в който ще се предлагат, разгледват и одобряват общите сметки на църквата и ще се поправи и допълни Екзархийския Устав, като вземе и решение въобще по духовния живот на църквата“. Пак според същия закон Министерският съвет свиква чрез царски указ ЦНС в едномесечен срок [2, л. 3 гр.].

Откритият на 6 февруари 1921 г. II ЦНС заседава (с малки прекъсвания) в сградата на Народното събрание повече от година – до 16 февруари 1922 г. Работата му приключва с изработен проект за нов ЕУ, който, по думите на протопрезвитер Стефан Цанков, „представлява едно подробно, системно разработване, една кодификация на българското църковно право“ [1, с. 143]. Самият устав има 568 члена и е канонически и юридически „композиран“ в 4 части: I. Устройство (органи на църковната власт, 1 – 134); II. Ведомство на църковните власти (135 – 233); III. Църковен съд (съдоустройство, 233 – 429); IV. Приходи и отчетност на църковните власти (430 – 568) [1, с. 143].

Но макар и приет от Събора и одобрен през същата 1922 г. от Архиерейския събор, ЕУ никога не влиза в приложение в автентичния му вид. На 24 януари 1923 г. той е внесен в Народното събрание от министър-председателя и министър на изповеданията Ал. Стамболийски, за да бъде приет и придобивайки силата на закон, да влезе в сила, но на 9 юни с.г. е извършен преврат срещу земеделското правителство и съдбата на ЕУ остава нерешена[1, с. 144]. Започва един дълъг 15-годишен спор между Св. Синод и правителствата през този период за узаконяването му.

Поради напрегнатата вътрешнополитическа обстановка след преврата до края на 1923 г. Св. Синод не предприема официални постъпки пред държавните власти по отношение на приетия от II ЦНС ЕУ.

На 26 март 1924 г. Св. Синод изпраща до министъра на външните работи и изповеданията служебно писмо, в което се казва: „Още преди две години Св. Синод представи на подведомственото Ви Министерство изработения и гласувания от Църковно-Народния Събор Екзархийски Устав за внасяне в Народното Събрание, ала и до днес, макар внесен в XX-то Народно Събрание, той не е санкциониран. Ето защо Св. Синод, в заседанието си на 19 тоя месец, реши отново да Ви замолим, Господин Министре, да наредите да се внесе новия Екзархийски Устав още в тая сесия на Народното Събрание за вотиране и надлежно промулгиране, съгласно чл. 564 от същия Устав“. Писмото е подписано от наместник-председателя на Св. Синод Пловдивски митрополит Максим [2, л. 4].

На 31 юли 1925 г. Св. Синод отново изпраща на министъра на МВнРИ служебно писмо, в което се припомня на министъра, че са изминали повече от три години от изработването на ЕУ. В писмото се казва: „… до днес той не е утвърден. Понеже животът на Българската Църква твърде много се спъва от действащия сега Екзархийски Устав, изработен преди повече от 54 години и приспособен за в България отпреди 30 години, обстоятелство, което наложи свикване на Църковно-Народния Събор и изработване на новия Устав, Св. Синод в заседанието си на 28 тоя месец реши още веднъж най-настоятелно да Ви замолим, господин Министре, в най-скоро време да бъде внесен в Народното Събрание новият Екзархийски Устав, за вотиране и надлежно промулгиране, като в случая, че се окажат някои пречки за това внасяне, имате добрината да уведомите Св. Синод“ [2, л. 5].

През лятото на същата 1925 г. се появява обаче друг проблем, който има пряко отношение към приетия през 1922 г. от II ЦНС ЕУ. Политически, професионални и обществени кръгове започват критична кампания срещу Св. Синод по въпроси, свързани с църковното правосъдие – по съдоустройството, материалното право и процесуалното право по брачни дела. Адвокатската гилдия дори настоява да се въведе граждански брак и църковното правосъдие да бъде извадено от бракоразводния процес [1, с. 147]. Стига се дори дотам, че Св. Синод издава окръжно (№ 4669) на 21 юли 1925 г., с което се нарежда „да не се допускат адвокати в духовните ни съдилища“ [2, л. 6: Окръжно до Епархийските Началства на Св. Синод изх. № 3194 от 12 май 1928 г.]. Всичко това стопира за известно време синодалните опити за влияние на държавните власти по закон да утвърдят новия ЕУ.

Св. Синод създава подходящи условия за подновяването на „преговорите“ с държавните институции по проблема с ЕУ в края на 1928 г. Съгласно синодално решение от 31 декември с.г. на 6 февруари 1929 г. е изпратено служебно писмо под № 1038 до министъра на външните работи А. Буров с настояване да се поднови работата по ЕУ, като за целта се назначи от министъра смесена комисия, която да се занимае с проблемите на устава и най-вече тя да се опита да го съкрати[2, л. 7: Служебно писмо на Св. Синод № 1038 от 6 февруари 1929 г. до министъра на МВнРИ.], тъй като едни от основните критики на същото министерство и лично на Буров са, че „уставът е твърде голем и подробен“ [1, с. 147], в него има „излишни и неприемливи положения“, както и че бюджетните кредити, предвидени за изпълнението му, не са съобразени с държавната хазна [3, с. 497]. Заповедта за конституиране на такава комисия е издадена обаче повече от година по-късно: със заповед № 133 от 26 юни 1930 г. министърът на външните работи назначава комисия, на която възлага „да изработи проект за изменение и допълнение на Екзархийски устав“. В състава на комисията влизат: председател Старозагорският митрополит Павел и членове Знеполският епископ Паисий (от 21 септември с.г. Врачански митрополит), протопр. проф. д-р Стефан Цанков, протойерей Марин К. Ханджиев (секретар на Съюза на свещеническите братства), началникът на Вероизповедния отдел при МВнРИ Г. Д. Цветанов, професорът по Църковно право в Софийския държавен университет Стефан Бобчев, столичният адвокат Любен

Данаилов, председателят на Софийския окръжен съд Илия Чайлев и началникът на бюджета и отчетността при Министерството на финансите Борис Иванов [1, л. 10; 2, с. 148; 3, с. 497; 3, 497; 4, с. 98; 5, с. 432]. Първото си заседание комисията провежда на 3 юли 1930 г. На заседанието не присъства Знеполският епископ Паисий, тъй като по това време заминава за Англия, където е представител на Св. Синод на събора на Англиканската църква [1, с. 148; 6, с. 320]. Същият орган взима решение през ноември 1930 г. да заседава два пъти седмично (сряда и петък) и „по един път допълнително – при нужда“. „За основа на своята работа“ комисията приема проекта на ЕУ, изработен през 1922 г. и приет от Архиерейското събрание и Св. Синод [7, с. 491]. Още при първите си заседания комисията „разгледала и определила името на устава и установила ведомството на Българската Екзархия“, както и „приела основите на устройството и управлението на Българската православна църква и е почвала обсъждането на въпроса за разпределението църковната област на Царството на епархии“ [8, с. 503].

През следващата 1931 г. в състава на смесената комисия настъпват промени. На 23 март 1931 г. министърът на финансите изпраща служебно писмо (изх. № 1297) до министъра на външните работи, с което уведомява последния за следното: „Пред вид на това, че г. Б. Иванов Главен секретар при Министерството е извънредно много зает с текуща работа и не му е възможно да посещава редовно заседанията на Комисията по измененията на Екзархийския устав при Св. Синод моля, като негов заместник да му бъде назначен Началника на Финансовата инспекция при Министерството на Финансите Георги Сотиров“ [2, л. 17: Служебно писмо изх. № 1297 от 23 март 1931 г. на министъра на финансите до министъра на МВнРИ]. Няколко дни по-късно, на 27 март, министърът на външните работи и на изповеданията А. Буров издава заповед № 73 за „назначаване за член на комисията на Георги Сотиров /н-к на финансовата инспекция при м-то на финансите/ на мястото на Борис Иванов – Главен Секретар при същото Министерство“ [2, л. 14 – 20: Служебно писмо изх. № 1297 от 23 март 1931 г. на министъра на финансите до министъра на МВнРИ]. Месец и половина по-късно обаче се налага същият Сотиров да бъде заменен с нов член на комисията. На 14 май с.г. министърът на финансите изпраща служебно писмо (изх. № 1820) до министъра на МВнРИ, в което му съобщава: „Тъй като члена на комисията по изменение Екзархийския устав при Св. Синод Георги Сотиров, Началник на Финансовата Инспекция при Министерството ми, е в задгранична командировка, моля Ви временно за негов заместник за член на същата комисия да бъде назначен Началника на бюджето-контролата при Св. Синод Протодякон Цветков“. Такава заповед (№ 129) на МВнРИ за протодякон Цветков е издадена на 26 юни 1931 г. “ [2, л. 14 – 20: Служебно писмо изх. № 1297 от 23 март 1931 г. на министъра на финансите до министъра на МВнРИ], но по неясни причини същият не участва в работата на комисията в заключителния й етап през есента на 1932 г. [5, с. 432.].

През 1931 г. и началото на 1932 г. работата по ЕУ на смесената комисия, както и въобще на Синода по този въпрос се затруднява поради големите протести от православни християни общественици и държавни служители от населените места

на днешната Бургаска област по повод промяната на намерението на Св. Синод да учреди нова Бургаско-Дебелтска епархия. Св. Синод, Министерският съвет и в частност МВнРИ буквално са засипани с протестни декларации срещу „заличаването на Дебелто-Бургаската епархия и заличаването на кредита за нея от Св. Синод“ [2, л. 88[17]].

На 18 – 20 октомври 1932 г. Комисията по ЕУ все пак завършва своята работа, провеждайки последните си заседания в Рилския манастир [5, с. 432]. На 23 ноември с.г. е свикано Архиерейско събрание, като т. 1 в дневния ред е „Поправки, изменения, допълнения и окончателна редакция на новоизработения проектоустав на Българската Православна църква“ [10, с. 471; 11, с. 493]. Проектът на ЕУ, изготвен от смесената комисия, е разгледан подробно от събранието на архиереите и е приет „във всички негови основни положения“ с изключение на раздела „Църковен съвет“ при Св. Синод, тъй като архиереите решават, че „никаква действителна нужда“ не налага съществуването на този орган [1, с. 148]. Всъщност това е бъдещият „Върховен църковен съвет“, който ще бъде учреден по-късно през годините – с приемането на нов устав на БПЦ след деветосептемврийския преврат през 1944 г., и по-точно през 1950 г.

Приетият вариант на ЕУ е изпратен на МВнРИ с молба за узаконяване[1, с. 148]. Поради променената политическа обстановка в страната ни вследствие на деветоюнския преврат през 1934 г., както и поради настъпилите разногласия между самите архиереи утвърждаването му в правния мир се забавя до 1937 г. На 23 април с.г. се провежда Архиерейско събрание с предмет на дискусии и решение „некои допълнителни изменения в проектонаредбата за новия Екзархийски Устав“. След заседанията на събранието същият е изпратен „за одобрение и озаконяване от Министерския Съвет“, като предварително е постигнато разбирателство между Синода и министър-председателя Кьосеиванов и е приета Наредба-закон „за изменение и допълнение на Екзархийския Устав, приспособен за Царството“ [9, с.

[17] Протести избухват и в други краища на страната, тъй като в първоначалния проект при свикването на II ЦНС (40 стр., общо 234 члена) в чл. 4 се предвижда да се учредят няколко епархии: „предлага се учредяването на Кюстендилска с наместничества Дупница и Радомир, Неврокопска и Мелнишка със седалище Горна Джумая и наместничества в Мелник, Мехоми, Неврокоп и Петрич, Сливенска с наместничества в Каваклий, Котел, Къзълъ-Агач и Ямбол, Бургазко-Девелтска с наместничества в Карнобат, Анхияло и Малко-Търново; Смоленска с четири наместничества“. „Тази епархия се състои от окръзите Мъстанлийски и Пашмаклийски наедно с некогашната Рупчоска околия. Седалището на епархията, както и седалищата на наместничествата ще се определят от Св. Синод“. В следващия чл. 5 от този проект обаче се посочва: „Нови епархии и наместничества се откриват по решение на Св. Синод и след споразумение с правителството“. Това е и текстът, който остава при окончателното приемане на Екзархийския устав от II ЦНС, и именно той определя политиката на Св. Синод за учредяване на нови епархии през следващите години и десетилетия. С други думи, Св. Синод следва в това отношение политиката на управляващите в страната ни [2, л. 22].

206]. С нарочен царски указ № 111 ЕУ е публикуван в Държавен вестник (заедно с наредбата-закон, бр. 92) и с това влиза в сила, придобивайки значение както за устройството и управлението на БПЦ, така и за държавните институции и гражданите на Царство България. В своя бр. 17 – 18 „Църковен вестник“ също отбелязва узаконяването на уставния проект със заглавието „Новият екзархийски устав“ – заглавие, което протопр. Стефан Цанков определя като „шумно“ и „неточно“, вероятно разочарован, че приетият от II ЦНС обширен вариант на ЕУ, на който той е един от основните автори, не е узаконен и че легализираният вариант е по-скоро съществена негова редакция. Така ЕУ от 1937 г. започва да действа в навечерието на драматични за страната и Църквата ни събития. В относителна пълнота той ще се изпълнява до военно-политическия преврат през септември 1944 г., като постепенно след това неговите функции и правомощия ще бъдат постепенно съкращавани и ограничавани – било с нарочни политически актове, било в резултат на протичащите политически събития в отечественофронтовска България. През 1948 г. Управляващите комунисти вече имат стратегия за неговото отменяне и за приемане на нов „малък демократичен устав“, което се и случва на 31 декември 1950 г. Така ЕУ, приет от II ЦНС през 1922 г. и преминал през тежки политически и църковни препятствия, както и през драстична редакция, става част от църковноправната история на поместната ни църква. За съжаление, и до днес той не е бил предмет на сериозни богословски научни изследвания – не само неговата история, но и съдържанието на отделните канонични институти, съдържащи се в него. Вярвам обаче, че интерес към него ще има от страна на следващите академични поколения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Цанков, Ст. (1939) Българската православна църква от освобождението до настояще време. – ГСУ/БФ, Т. XVI, 6, 1938/1939.
[2] ЦДА, ф. 166К (Дирекция на изповеданията при Министерски съвет), оп. 1, а.е. 49, т. IV.
[3] Неофит, Видински митрополит (1932) Събранието на Епархийските Архиереи и проектът за нов Екзархийски Устав. – Църковен вестник, бр. 43.
[4] Изменение и допълнение на Екзархийския устав. (1929) – ЦВ, бр. 8.
[5] Привършване работата на комисията по Екзархийския устав. (1932) – ЦВ, бр. 37.
[6] Изработване проект за изменение и допълнение на Екзархийския устав. (1930) – ЦВ, бр. 27.
[7] Работата на комисията по изменение на Екзархийския устав. (1930) – ЦВ, бр. 42.
[8] Изменение на Екзархийския устав. (1930) – ЦВ, бр. 43.
[9] Новият Екзархийски Устав. (1937) – Църковен вестник, бр. 18 – 19.
[10] Пред Архиерейското Събрание. (1932) – Църковен вестник, бр. 41. Откриване заседанията на Архиерейското събрание. (1932) – Църковен вестник, бр. 42.

ДОСТОЕВСКИ И СОЦИАЛИЗМЪТ

Любомир Бакърджиев
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Статията акцентира бърху зараждането на идеята за социализъм и възгледите на руския писател Достоевски. Социализмът е разгледан през принципите на Православието, като са засегнати темите за грях и покаяние, равенството на хората и свободата.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: Феодор Достоевски, Православие, Социализъм, Свобода, грях, покаяние, Православието в XIX век.

DOSTOEVSKY AND SOCIALISM

ABSTRACT

The article examines the emergence of the idea of socialism and the views of the Russian writer Dostoevsky. Socialism has been examined through the views of Orthodoxy, with the themes of sin and repentance, equality of people and freedom being addressed.
KEY WORDS: Feodor Dostoevsky, Orthodoxy, Socialism, Freedom, Sin, Repentance, Orthodoxy in the 19th Century

Фьодор Михайлович Достоевски (1821-1881) е руски пистател, чието творчество засяга дълбоки религиозни и нравствени проблеми. Той е един от най-видните представители на руския екзистенциализъм, различаващ се от западноевропейския преди всичко с факта, че представлява израз на руската духовност. Неразривно свързана с източноправославното християнство. Литературните творби на Достоевски изследват човешката психика в тревожните политически, обществени и духовни условия в Русия през XIX век. Русия е наследствена монархия, начело на която стои император – самодържец. До 1861 г. в Русия съществува крепостното право. Стълбове на властта са дворянството и духовенството. И въпреки че едва в края на века започват да възникват политическите партии, революционните идеи за обществено-политическа промяна не подминават Русия. Наред с антимонархическите настроения и желанието за промяна на декабристите, основано върху принципите за свобода, равенство, братство, в края на XIX век се наблюдава възход на социалистическата идея, изразен в различни социалистически движения.

Безспорно идеята за социално равенство на всички хора е особено примамлива, както за онеправданите класи, така и за руската интелигенция, която е силно чувствителна към неправдата. Същевременно обаче тази идея крие и опасност от обезличаване на човека, от загуба на неговите корени, от илюзорна свобода, която всъщност оковава човешкия дух. В своето творчество Достоевски разгръща темата за вредата на социалистическата доктрина, най-вече като откъсваща човека от вярата в Бога и довеждаща го до безпътица и нравствена деградация. Макар че

социалистическата революция в Русия (1917 г) е все още далеч, Достоевски в своето творчество отправя предупреждение за пагубните сили на революцията и на социалистическото общество върху човешката личност. И не само писателя, но и руските народностни начала са „израсли почти изцяло върху почвата на православието“ (**Цитиран по Солженицин 1999: 151**). Доктрината на социализма обявила всички религии за враг на народите, защото всяка революция размива представите за добро и зло у човека. Самата идея за равенство е в дълбоко противоречие с вечния човешки стремеж към развитие. Тя създава своеволие, което отдалечава човека от Бога. За Достоевски „проблемът за социализма е религиозен проблем“ (**Бердяев 1992: 119**), доколкото социализмът отхвърля вярата, но същевременно се стреми към изграждане на идеален свят, съпоставим с царството Божие на земята, но само със силата на човешкия ум.

В творчеството си Достоевски сякаш предрича краха на социалистическата идея. Той е прозрял нейната демонична същност зад обещанията за справедлив социален ред. В нея той вижда не икономическа идея, а атеизъм, който е пагубен за човека, защото проповядва неговото спасение без Бога, „въпрос за Вавилонската кула, която се строи без Бога, не за да се достигне от земята до небето, а за да се свалят небесата до земята“(**Бердяев 1992: 119**). За писателя социализмът се стреми да постигне новия справедлив свят, осланяйки се само на могъществото на човека. Но останал без вяра, човекът всъщност се лишава от морални и духовни ценности, без чиято опора не може да гради, а само да разрушава. Социално-философските идеи на Достоевски критикуват социалистическите идеи и по отношение на широко прокламираната от тях свобода на човешкия дух без веригите на религията. За него страданието и злото в света се коренят не в социалното устройство на обществото, а в дуалистичната душа на човека, в която се борят доброто и злото. Но опитът да се преодолее злото в човешката душа, всъщност е отрицание на неговата свобода. Според Достоевски злото е дълбоко вкоренено в човешките души. Социалните и обществени промени нямат силата да го заличат, а биха довели до по-трагични резултати. Пророчески са разбиранията на Достоевски в този смисъл. Като познавач на човешката душа, той предусеща потъпкването на доброто и човечността в социалистическите държави. Там безогледно са унищожавани духовно и физически хората, които не се вписват в идеалите на новия обществен строй.

Достоевски схваща социализма като „духовна носталгия на човека по изгубения рай“ (**Пенков 2009: 86**). Но човешкият стремеж да създаде земен рай без помощта на Бога е пагубен, защото е химера, която не е безобидна мечтателност. Тя би довела до революция, чийто метеж ще отнесе всяка правда и всяко добро, защото човекът е откъснат от божествените първооснови и тълкува свободата като право на своеволие. Според Достоевски революцията е плод на противоречията в самата човешка личност, които водят до противоречия в обществения строй и в съдбата на всички народи. Свободата се извращава в право на отделната личност да извършва престъпления, а на обществото - революция. И двете са пагубни, защото водят до загуба на свободата, която се превръща в робство както за отделния човек, така и за народите. Така социалистическата революция, която прокламира свобода,

равенство и братство, ще доведе до тяхното пълно отрицание в обективната реалност. Революцията се възприемана като измама, която „никога не достига онова, с което съблъзнява“(**Бердяев 1992: 154-181**), а само подменя Христос с антихриста.

Двигателят на социализма, пролетариатът, интерпретиран в „Братя Карамазови“ като „руските момчета“ залага основите на една идеология, която има за цел превъзпитание на целия свят и тържество на правдата в света. Идеолозите на нихилизма в никакъв случай не са глупави или елементарни мислители. Напротив, но тяхното мислене е прекалено конкретно, социално, политическо и свежда всичко до човешката роля в устройването на обществото и хода на историята. Промисълът в социалистическата доктрина може да бъде единствено човешки, разумен, основан на законите на историята, определяни от посоката на нейното движение - от нисшето към висшето. Затова социалистите представят своите учения като по-висши от християнството - защото идват след него и целят замяната му. И точно тук е логическата причина за бързото нарастване на популярността на подобни учения. Те се поемат от слабо подготвени, но енергични хора, изпитващи несгодите на земния живот, смятащи се за онеправдани. Атеистичните и нихилистични идеи, атакуващи именно тази несправедливост им позволяват да дадат простор на желанията и несъгласията си, да освободят волята си за промяна. Те отричат религията, но придават религиозен характер на своята идеология. Правят я неоспорима и необратима, задължителна и неприкосновена за хора, които не я възприемат. Заплахата за тази идеология е самият Бог. Те Го отричат, но искат да заемат мястото му, мислейки, че са Го детронирали.

Социализмът се превръща в явление на духа, което отрича културните наслагвания, естествения преход в историческото развитие, и настоява за бърза промяна в световния ред. Той отъждествява себе си с окончателна победа на правдата, след която нищо друго няма да съществува в света. Придобива характер на нова религия, с която да замени празнотата в човешката душа, лишена от вярата в Бог, а оттам и в разбирането за добро и зло в света. Така социализмът не е просто обществен строй, а доктрина с претенции да замени християнството, като обещава спасение на човечеството от всички бедствия и страдания. Достоевски вижда в него антипод на християнството, духа на антихриста.

Присъщо на социализма е отрицанието на Бог, на безсмъртието на човешката душа и свободата. От библейска гледна точка социализмът приема и трите изкушения на Дявола, които Иисус отхвърля с доводите на вярата си в Бог:
да превърне камъка в хляб:
"не само с хляб ще живее човек, а с всяко слово, което излиза от Божии уста"**(** **Мат. 4:4)**
да оцелее в чудо:
"няма да изкусиш Господа, Бога твоего" **(Мат. 4:7)**
да получи царството в този свят:

„махни се от Мене, сатана! защото писано е: "Господу, Богу твоему, ще се поклониш и Нему едному ще служиш" **(Мат. 4:10)**
Социализмът приема изкушението за превръщане на камъка в хляб и така се отрича от духовната същност на човека. Той се превръща в религия на земния хляб, на онези, които са роби на нуждата. Той развява знамето на нуждата, за да поведе бедните, нямащи нищо, на които отрича правото на бъдат свободни същества. Социализмът възприема човешката свобода като бреме за отделната личност, с което тя с лекота би се разделила, защото и без това не знае как да я използва и какво да стори с нея. Той принизява човека до необходимостта да оцелява физически, лишава го от духовни крила и просветление. В основата му е залегнало схващането, че ако имат хляб, всички ще застанат зад идеите му. Прозрението на Достоевски е, че тези, които откажат свободата си в замяна на хляба, ще дочакат горчива участ, защото социализмът не търпи инакомислещите и мислещите изобщо. Социализмът приема идеята за социално чудо, както и идеята да господства в света, като така всъщност отрича християнството.

Опитът на тази нова идеология да унищожи човешкия дух, да го сведе до колективен разум чрез обещанието за физическо оцеляване, е особено опасна нейна страна. Достоевски вижда причините за бедността и неволята не в общественото устройство, а в свободния човешки дух, който избира глада пред робството. Носител на идеята е джентълменът от „Записки от подземието“. В такова ирационално решение Достоевски вижда истинския триумф на човека, способен да избира и направи жертва в името на безсмъртната си душа. Неизбежно е страданието в живота, защото е породено именно от човешката свобода на избор, която е и свободата да избереш злото. Но идеята на социализма да лиши човек от свободата му не дава нови хоризонти на човечеството. Дава само нов вид робство, в което вече ще страда душата, не тялото. Единственият изход за човека според Достоевски е Христос, защото в Негово име „свободата става благодатна, съединява се с безкрайната любов и не може вече да премине в своята противоположност, в злото насилие“ **(Бердяев 1992: 72-86).** За него всяка идея за социално равенство е утопия, която води само до един ужасен за човечеството изход – отнемане на свободата.

Визията на Достоевски за социализма е превъплътена в неговите герои – носители на идеята. Налагането на ограничения на свободата проповядва Шигальов от романът „Бесове“. Той най-ясно показва какво ще бъде бъдещето при осъществяване на неговите социално-политически идеи. „Шигальовщината” е синоним на мракобесие и човеконенавист. Това е крайната форма на тоталитаризъм, първообраз на фашизма. Тази идеология е охотно възприета от Пьотр Верховенски, защото отговаря на целта му да разбуни Русия. Шигальов отрича културата, образованието, умението да се мисли критично, дори любовта и утвържава като висша ценност послушанието: „Едно му липсва на тоя свят - послушанието! Жаждата за образование сама по себе си е вече аристократизъм. Появи ли се семейство, появи ли се любов, да покълнат само - и ето ти желанието за собственост. Но ние ще смажем желанието: ще го удавим в пиянство, ще

развихрим интригата, доноса, ще развихрим нечуван разврат; ще удушим всеки гений още в пелените му. Всичко под един знаменател, пълно равенство!" **(Достоевски – Бесове 1872)**

Шигальовщината е власт, която не е от Бога и й се налага да търси други „освещавания", чрез които да бъде спазвана и уважавана. Властта, която искат да установят тези нихилисти, ще бъде наложена силом, както и силом ще бъде свалена досегашната.

Всяка власт се нуждае от идеология, която, дори и само формално, да й дава право да бъде власт. Тази идеология може да бъде всякаква. Социализмът твърди, че личната гледна точка е абсолютно пренебрежима на фона на обществената, че личността е нищо. Каквато и да е идеологията обаче, тя се нуждае от санкцията, ако не и благословията, на вътрешни и външни авторитети. Вътрешните авторитети, естествено, са умните хора, които участват във властта и за никого не е тайна, че говорят от нейно име и в неин интерес. Външните авторитети са личности, за които хората са се съгласили помежду си, че са източници на истина и мъдрост, без да е нужно да могат непременно да обяснят защо е така.

След Октомврийската революция в съветската социалистическа държава са правени много опити Достоевски да бъде вписан като външен авторитет на новата власт, като се моделират неговите възгледи в съответствие с доктрината на тоталитаризма. Съветски идеолози оплитат творчеството на Достоевски с невероятни предположения и разсъждения в опит то да бъде синхронизирано с идеите им, защото безспорен е фактът, че той е велик писател и съответно идеален за външен авторитет, на който да се позове безумието на уравновиловката между хората. Най-често дори признават, че творчеството на Достоевски е пълно с мрачен индивидуализъм, реакционерство, религиозност и монархизъм. Тълкуват това като плод на неговия свръхреализъм, като изява на безпощадно точна преценка, с която изобличава недъзите на обществото. В разсъжденията си стигат дотам, че в образите на неговите герои виждат отрицание на несправедливия обществен строй - Разколников, Мишкин, Ставрогин, Иван Карамазов, Великия Инквизитор. Ето това е теоретичният фундамент, станал спасителен при преглъщането на Достоевски от страна на социалистическата литературна мисъл. В хора от гласове не можем да разберем кой е истинският Достоевски и кои са искрените му възгледи на гражданин и човек. Следователно достатъчно е да наречем отрицателен героя, който говори идеологически неправилни неща, да обвиним него, а автора да оставим чист и верен на историческия материализъм. Тоест казаното от Достоевски не е мислено от него и ние вече нямаме нужда да го заклеймяваме като враг на революцията и пролетариата.

И въпреки всички опити да бъде прекроен и пригоден Достоевски към идеята на социализма, неговият морал, възгледите му за живота, света и човека, даже и художествените му средства, неговата поетика, не могат да бъдат разбрани и е погрешно да бъдат разглеждани извън презумпцията, че той е дълбоко религиозен

човек. Достоевски е велик писател не в качеството си на продукт на своята епоха, а именно в качеството си на творец – православен християнин.

Мнозина обвиняват Достоевски, че е неморален и че е нихилист, защото за него доброто и злото винаги вървят заедно. Той понякога казва, че не може да обича хората, без да ги мрази, а в омразата му към тях винаги има любов. Тази привидна парадоксалност отвежда към илюзията за отричането на морала изобщо, защото в най-популярното схващане любовта е добро, омразата е зло. Те стоят на два противоположни полюса и сливането им, както и преминаването на едното в другото са трудно мислими. Достоевски никога не е бил моралист. Бихме могли да кажем, че в цялото си творчество съзнателно и системно той се бори с морала. Писателят утвърждава дуализма на света (добро и зло) и дава пълната свобода на човека да избира между двете начала. Този негов възглед е ярко илюстриран в образа на Дмитрий Карамазов, който се покайва и осъзнава като грешник, и е трудно да го отнесем към полярността на добър герой-лош герой. По-скоро може да се твърди, че всички герои на Достоевски са едновременно и добри, и лоши, и това е така, защото и живите хора са такива. Излиза, че няма начин доброто и злото да бъдат разделени, колкото и това да противоречи на очевидната двоичност на света, в който живеем. В него доброто и злото са изконно разделени. Те съществуват самостоятелно и са в борба. Злото може временно да надделява, но крайната победа ще бъде на доброто. То винаги е повече – Бог е абсолютното добро. И въпреки това у Достоевски няма изцяло положителни и изцяло отрицателни герои, независимо че княз Мишкин е опит да се създаде „идеалният“ положителен, а Иван Карамазов – „идеалният“ отрицателен характер в литературата.

Освен че отрича социализма като противно на Божия ред устройство на света, което лишава човек от свободата на избор, Достоевски изказва идеята за връзката на социализма с католичеството, което предлага същата съблазън – принудително да бъде преустроено земното царство. Легендата за Великия Инквизитор е написана в еднаква степен и против социализма, и против католичеството. В мислите на Великия Инквизитор се откриват идеи на герои, представители на революционния социализъм - на Верховенски и Шигальов. Католическата църква отрича свободата на човешката съвест и на човешкия дух, същото прави и социализмът. И двете доктирни се стремят да устроят битието на хората принудително, според собствените си представи за добро. Легендата за „великия инквизитор” е размисъл за тежестта и непоносимостта на свободата, за копнежа да се откажем от нея, за непрестанната и мъчителна грижа на човека да намери някого, на когото да предаде дарената му свобода. Винаги ще има почва за това – за тежестта на свободата и за копнежа по едно странно, ала безспорно робско и колективистично щастие.

И макар че Достоевски познава само френския социализъм, той предвижда нещо много съществено – че социализмът ще поведе човечеството към обезличаване и крах на Духа чрез отрицанието на свободата и съвестта, чрез крайната нетърпимост към инакомислещите и дори към мислещите изобщо, чрез принудителното

налагане на добро и добродетел, чрез уеднаквяване и обезличаване на хората. В този смисъл социалистическата държава не може да бъде светска, тъй като се опира на господстващо вероизповедание и пълни права притежават само онези, които принадлежат към това господстващо вероизповедание. Социалистическата държава познава една истина, към която принудително приобщава хората, тя не допуска свободата на избора.

В изграждането на социални утопии Достоевски вижда голяма опасност, защото това е болестна мечтателност. Да направиш съвършен земен свят, означава да имаш силата на Божество. Безумно своеволие е мисленето, че можеш да обичаш хората повече от Бога и да се стремиш да им създадеш един идеален свят, в който да липсват страданието, борбата за оцеляване и всяка друга борба, включително и тази между двете начала – добро и зло. И не защото това е проява на един от смъртните грехове – гордостта, а защото подобен опит винаги достига до Шигальовщина. Човечеството вместо да бъде щастливо, потъва в непрогледен мрак. Светлината на бъдещето не може да бъде дочакана, защото пътят към нея е покрит с кръв. Пророчески са думите на стареца Зосима, който мъдро отбелязва, че отхвърляйки Христос, социалистите ще залеят света с кръв.

Основите на руския революционен социализъм според Достоевски са в безчестието и в сантименталността. Въпреки, че в сантименталността няма злонамерие, тя е не по-малко опасна с противоестествения стремеж да се наложи насила справедливост за всички. Подобна сантименталност крие в себе си фалш и често води до жестокост, защото позволява пренебрегване на Божиите закони и липса на честност. За да постигнат този нов свят социалистите постепенно се отказват от всякакви норми в поведението си, отричат човешката личност и нейната отговорност. Моралът на революцията е безличностен, не признава личността и разглежда всеки човек просто като средство за постигане на целта, забравяйки, че тази цел е била всъщност добруването на хората. Той позволява употребата на всякакви средства за тържеството на революционното дело. В този смисъл това не може да бъде никакъв морал, защото няма твърди устои, а още по-малко пък е в услуга на човека.

Достоевски отрича моралът на революцията в името на достойнството на човешката личност и на нейните нравствени ценности. В революционната стихия личността никога не е нравствено активна, никога не е нравствено зачитана. Ето защо революцията е убиец на човешката личност, убиец на нейната свобода. Опасността от загубата на личността е в загубата на морални устои, които са основата на човешкото общество. Самите дейци на революцията са завладени от бесове, загубили човешкият си облик и така в самата си дейност те също са лишени от свобода. Човекът се превръща в безлично същество, служител на една идея-химера, която разкъсва и убива духовно и физически не само другите, но и своите служители. Освен тази идея у тях не остават никакви други ценности, а това рано или късно ги води към самоунищожение. Социализмът за Достоевски е тази идея, която води до лицемерие, безчестие, до ново робство, но този път робство на духа. Колективизмът не е сбор на личности, а лъжа, която обезличава, лишава от

индивидуалност, отрича човека и неговата свобода. Ето защо социализмът е отъждествяван от Достоевски с антихриста.

В образа на Смердяков кристализира низкото проявление на бунта, на нихилизма, на убеждението, че всичко е позволено. Трагедията на революцията е, че в народната маса има много хора, приличащи на Смердяков. Отцеубийството, извършено от него, отрича връзката между поколенията и е падение не само защото е схващано като грях, а и поради тоталната липса на морал и ценностна система. Така всяка революция отрича не само личността, но и връзката с миналото. Тя е античовечна, защото изповядва религията на убийството, а не на възкресението.
За много хора Достоевски е труден автор и не всеки може да го разбере. Често се среща и мнението, че той може да е голям мислител, но е слаб писател, който не успява да подреди мислите и откритията си в лека и удобна форма. Ако има нещо трудно при Достоевски, това е неправилният подход към него, често налаган съзнателно и злонамерено по идеологически причини. Достоевски не е удобен нито за тоталитарната държавна идеология, нито за комунизма, нито за либерализма, нито за които и да било други доктрини. Това се отнася преди всичко за онези от тях, за които материалния свят е безкраен в пространството и времето, историята е циклична и се твори от масите, а човекът започва с биологичното си раждане и свършва с биологичната си смърт. Мирогледът на Достоевски е православен и почива на догматите на църквата. За него историята има свое начало и е устремена като стрела към своя край. Светът е творение, в което злото е проникнало по Божие допущение (не благоволение), а човекът е образ, който има свободата и целта да се превърне и в подобие Божие. Това е възможно единствено чрез кръстната жертва на въплътеното Слово и спасителното за всички възкресение на Богочовека. От такава гледна точка творчеството на Достоевски става по-лесно разбираемо и то не бива да бъде приемано като творчество на отрицание на социализма или революцията, а като творчество, стремящо се към опазване на най-голямото човешко богатство – неговият дух, индивидуалност, право на избор и вяра в Бога.

Литература

[1] Бердяев. Н. (1992) Мирогледът на Достоевски.
[2] Пенков. Д. (2009) Екзистенциални измерения на вярата в творчеството на Достоевски.
[3] Солженицин. А. (1999) Русия в разруха.

Интернет източници:

[1] http://literaturensviat.com *Романът „Бесове" на* Ф. М. Достоевски *като роман за социално-политическите идеологии,* Панко Анчев

ЦИВИЛИЗАЦИОННИЯТ ПАРАДОКС: БЪЛГАРИЯ-ЕВРОПА

/ПАРАЛЕЛ НА ИДЕНТИЧНОСТИ:КУЛТУРЕН ПРОФИЛ ОТ НАЧАЛОТО НА 20-ТИ ВЕК И СОЦИАЛНИ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ 21 -ВИ ВЕК В БЪЛГАРИЯ/

Проф. Мирослава Кортенска, доктор на изкуствознанието
ЮЗУ „Н.Рилски“, Благоевград
kortenska5@abv.bg

Проблемът за колективната индентичност е един от най-дискутираните, тъй като е свързан с колективното съзнание за собствената национална съдба, състояща се от минало, настояще и бъдеще, както и от осъзнаването на културното идентифициране, което характеризира определен регион, като Балканите, например. Елементът на устойчивост е основен при колективната идентичност, тъй като се превръща в ориентир и културен знак за даден период и за даден регион.Културните знаци за България и Балканите, в рамките на 20-ти век и тези наложили се като публичен профил в първите две десетилетия на 21 -ви- са обект на този текст.

Сравнителният анализ е инструментът за паралел между вече наложените културни идентичности на 20-ти век, превърнати в знакови образи и емблематични събития, чрез които се осъществява предаването на общностните ценности и опит между поколенията и динамичния и противоречив портрет, формиращ профила на оцеляването на българина, в първите две десетилетия на 21-ви век. Става дума за сравнителен анализ, в който терена е традицията, от една страна- вече оформената идентичност на българите, в рамките на 20-ти век, съпоставена с реалиите, оформящи се в тенденции, в първите 20 години на 21-ви век. В този, на пръв поглед рисков паралел между минало и настояще, се търсят общи типологии в националната ни съдба, както и различни форми на идентичността, качествени, откроявящи се промени в типологиите, а също и в графиката на идентичността. Знаците на 20-ти век са очертани в изследването на базата на културните профили, вече създадени и оформени като нагласи в българското общество, а за 21-ви век са използвани социални процеси и изследвания по посока- бедност- икономическа имиграция – ценности, на фона членството ни в ЕС. Ясно е, че сравнението иска да огледа и анализира идентичността, в която се е припознавал българина след Освобождението, когато е съграждал нова България- до 20-те години на 20-ти век и съвременния българин, който се опитва да гради демократична България в ЕС. Като разбира се, целта е да се очертаят реалиите на културната памет, доколко тя е коректив за днешния българин и кои са най-откроявящите се типологии, формиращи се в настоящето.

Хипотезата ми е, че при проблематизирането на типологиите, характерни за началото на 20-ти, както и за началото на 21-ви век ще се открои динамиката на идентичността на българина, различни негови профили.Очаквам да се очертае трайното в идентичността на българина, както и метаморфозите, продиктувани от новите предизвикателства на 21 –ви век. Наложената максима, че България цивилизационно е в Европа, много преди приемането ни в ЕС, имайки предвид ценности, стратегии за развитие- общи с тези в Стария континент, ще се срещнат с реалиите на 10-те години от 21 век , когато страната ни е реален член на общността, когато като резултат от членството си, България е в дъното на всички класации- най-бедна, изостанала и нереформирана държава. Ценностният стремеж за догонване, наваксване на Европа, характерен за общественият климат, фокусиран в съграждане на нова България, в началото на 20-ти век, се трансформира в 21 век в търсене на оцеляване в Европа- чрез образование, икономическа емиграция. Всъщност това обезкръвяване на България от най-образованите, активните и предприемчиви българи, с днешна дата обрича развитието и модернизирането на страната ни.Именно този парадокс във взаимовръзката България- Европа: в началото на 20 век- като духовно европеизиране на България, а през 21 век- Европа като убежище за оцеляване на българите, е водещ в съпоставката. Именно този паралел, който очертава качествени различия в българските прояви, които обозначават идентичността ни в различните периоди, е в центъра на настоящия текст.

Стъпвайки на ключови проблеми, които ще подпомогнат анализа, които са концентрирани в няколко водещи ядра - като културна памет или идентичност на групата, комуникативна памет-памет на поколенията, наративна памет- диалог между бащи и деца, както и общностна митография-знакови образи, събития и идеи, с помощта на които се осъществява предаването на ценности между генерациите.* Настоящият паралел ще разкрие качествените промени в проектът за европеизиране и неговия смисъл в началото на 20-ти и реалиите в първите две десетилетия на 21-ви век.

Проектът за европеизиране е на дневен ред в България още в първите две десетилетия на 20-ти век, в освободена България този стремеж е особено силен. Духовното приобщаване към ценностите на Стария континент, отварянето, диалога, синхонизирането на търсенията и целите ни с тази културна общност, при запазване на периметрите на своеобразието и неповторимостта на българското, са процесите, чийто плодове днес очертаваме, като важна част от културното ни наследство. Родното и чуждото, българското и общочовешкото са не само опорни точки на противопоставяне, пътят ни не е само резултат на влияния и доминации, а по-скоро неизбежна типология на историческото ни битие, на жребия ни на кръстопътен народ, с неравноделно стичаща се съдба- с големи подеми и мъчителни застои, със силни покровители, но и силни завоеватели...

Всъщност България се явява спасителен буфер между османското нашествие, исляма и Европа и нейното християнство. Въпреки това, след освобождението ни

от османско иго, Великите европейски сили многократно прекрояват границите на Балканите. Още след Освобождението, България е разкъсана на Царство България, Източна Румелия и Македония, която остава под робство. Може би затова **инстинктът ни за самосъхранение** като нация и идентичност, оцеляването ни доминират пред осъзнаването на българина като човек, като гражданин на света. В началото на 20-ти век, в активния период на строителството на Нова България започва трескавото наваксване, отваряне към света и навлизането в общочовешките проблеми. Народната ни съдба, отразена в неравноделните тактове на песните и танците ни от фолклора, явно е закодирала своеобразието на националния ни характер и типично български път към Европа. Възприемчивостта на кръстопътния човек от Балканите, неговата неотменна диалогичност допълват профила на обективните исторически обстоятелства. Българският специфичен път за европеизиране, има неравна динамика- скокове, наваксване, зацикляне- това е път, който очертава своеобразието ни.Това, което в Стария континент се заражда, развива и умира, като начин на мислене и начин на претворяването му в изкуството, като художествени школи и направления, като визии за развитие, в България се възприема ускорено, с темп на наваксване и адаптиране в нашенския пейзаж. Школите и търсенията на Европа, тук се смесват и съществуват в един своеобразен арт колаж. Като в основата на българската проява на всяка модерност или школа стои преди всичко мисионерството, догонването.

**Янкова, В., Миграции, мигранти и конструиране на общностна митография, Годишник 2013, кн.2, Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей, БАН.*

Това е един устойчив специфичен белег, както на самата ни култура, така и на профила на творците ни- дори и на най-надарените и търсещите: те са мисионери и новатори едновременно.

В рамките на XX век тази закономерност се откроява с огледалната й връзка с неговото начало и край, явен е синхрона между Следосвобожденската епоха и посткомунизма. Тези два важни периода през 20-ти век се характеризират с категоричното излизане от ситуацията на затвореност и изолация, в категоричния стремеж за встъпване в нови партньорства и общности. След Освобождението България се появява на картата на Европа, извоюва своето Съединение и Независимост. Силният възрожденски идеал, мотивираното от национално–освободителните борби колективно съзнание на българите е заместено от индивидуализма на модерния човек, от общочовешките тежнения на свободния българин. Така в сферите на духовността „младите“-Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров, д-р Кръстев, заместват „старите“- Вазов и неговия кръг, в началото на XX век.

Огледални процеси текат и в посткомунистическа България- колективното съзнание на социализма бе разрушено, егоизмът, който бе считан за негатив в

човешкото поведение, се превърна в основна ценност за новия българин, от края на XX век. Образован в чужбина и търсещ собствената си реализация извън пределите на България в голямата си част, той все пак е неразривно свързан с българския път към Европа, макар и твърде различен от този на духовните мисионери от кръга „Мисъл". Защото те се връщат от европейските университети и столици, за да съградят новата духовност на България, увлечени от Следосвобожденския подем в новосъздадената ни държава. Този разрез на духовно единение с европейското, с общочовешкото през 20-ти век, големият ни интелектуалец Петър Увалиев нарича „Успоредната Европа". В своя открита лекция в СУ „Климент Охридски"/1985 г./, Увалиев като реален европеец, реализирал се в Стария континент, откроява личностите, процесите, ценности, които характеризират България като успоредна Европа, като партньор в духовното лидерство на Стария континент.

Началото и края на 20-ти век имат и друга обща характеристика- развихря се жестокото първоначално натрупване на капитали- в началото на века изразителен български типаж е Бай Ганьо, а по-късно, края на 20 –ти век се налагат мутрите, мафиотите, които се превръщат в главни герои на навлизащия,за втори път в реалиите на България - див капитализъм. Малокултурната публика, „фасулковците", както ги нарича Славейков, в началото на века, както и чалга културата на посткомунизма са синхронните съпътстващи ги явления. Тази оварварена и примитивна среда ражда и своите антиподи. След Освобождението се формира четворката „Мисъл"- Славейков, Яворов, Тодоров и д-р Кръстев, като културни мисионери, като български емисари на европеизирането ни в цялата духовна сфера- от литературата, през театъра, до пресата, художествената критика и превода. В края на XX век промяната, надеждите за култивиране на обществената среда и правила на демократично развитие отново са свързани с Европа. Особено в епохата на комуникациите и глобализацията вече е невъзможна балканизацията, затварянето, застоя. Европеизацията, отварянето и диалога са на дневен ред.Като своята реализация европеизирането ни достига своя истински ключов момент, с членството ни в ЕС, което създава рамка и реални възможности за промени в началото на 21 –ви век.

Ако погледнем 20-ти век през тази по-широка бленда на културно-историческото ни развитие, на **Пътя към Европа** ще се очертаят и осмислят важни процеси и типологии на идентичността ни. И ако те бъдат сондирани чрез сферите на духовността, културата и публичността неизбежно е центрирането върху ярките български типажи, свързани с Освобожденската епоха- Хъшовете и Чичовците: стихийните бунтари и неуморната говорилня в Ганковото кафене, с повече смешните, нерешителни, бездейни персонажи. След тях идват Службогонците, създадени също от Вазов, в началото на 20-ти век, които потвърждават зацикляне в модела „Криворазбрана цивилизация". Той се потвърждава и от възможността в едно такова деформирано общество да се наложи Големанов, създаден от Ст.Костов, вечно жадния за власт, посредствен политик. Идентичността си българинът изявява през призмата на сатиричното, именно чрез тези типажи той

показва как пътят ни към Европа се отклонява в своеобразната за нас – **деформирана представа за цивилизацията.** Вървейки към Европа, за нас българите е характерен не само неравноделният такт на наваксването, но и абсурда на зацикляне в деформирани явления като Бай Ганьо, например.

Чрез осмиването- литературните герои, сцената, публиката, показват, че имаме самосъзнание за това зацикляне и че трудно вървим цивилизационно към търсенията и посоките на първата половина на 20-ти век. И до днес тези типажи-емблеми за нашенския път към Европа са маркери, предупредителни знаци в нашето развитие.

Изцяло български идентичности от първата половина на 20-ти век, които са фокусирани и в произведения и герои като „Свекърва“ на Страшимиров, нарицателни за жестокият семеен диктат , „В полите на Витоша“ на Яворов и в „Албена“ на Йовков, фокусиращи как жестокостта в нравите, предрасъдъците убиват любовта. Това са твърде болезнени, но и типични състояния на националната ни идентичност. Тук можем да прибавим и трагедията на гурбетчиите – в пиесата „Майстори“ на Рачо Стоянов, типът на Зидарите, които с изключителни жертви се мъчат да градят нова България, според пиесата на П.Ю. Тодоров. Последните не са така популярни сред публиката, остават като допълнение на основните сатирични типажи от първата половина на 20-ти век.

Във втората му половина, ако извадим пред скоба социалистическия реализъм и патоса, внедрени в особено скептичната и реална нагласа на българина, изплуват по-трайни типологии: суматохата и нейните герои, създадени от Радичков, безпътицата на пътуващите в едни „Рейс“ на Стратиев, отиващи за никъде, самоизяждането в „Човекоядката“ на Иван Радоев до „Оркестър „Титаник“ на Христо Бойчев- потъването, но не унинието…

В сатирата винаги има една гледна точка, от която и авторите и публиката осъзнават деформациите и това е общностната гледна точка на ценностите.Именно чрез нея българите са се разграничавали, осмивали „героите“, превърнали ги в знаци на националното ни себепознание и безпощадност.Повечето от тях са нарицателни за българите, силно са озвучени от публичността на театъра, киното и телевизията.

Всъщност това е най-важната типология, открояваща се в културния пейзаж на XX век- ценностите и жизнеността на българина, който разбира своите си кривини. И до днес се смеем на Бай Ганьо и Големанов. Чрез тях се вглеждаме и в новите суматохи. От герои и произведения в българската литература, драматургия и театър те са се превърнали в обществени нагласи, в нарицателни в публичното ни пространство. Така както в Европа са Тартюф, Дон Жуан или Мизантроп- герои от творбите на Молиер. Така както европейската идентичност се изучава чрез тези герои, така българската, съвсем успешно, може да се разкрие чрез споменатите национални типажи.

Закономерността, че чрез смеха едно време се прощава със своите герои е характерен за края на 20-ти век. Именно в този период се отчита пика на сатиричните типажи , оформени през целия 20-ти век.

Оказва се статистически, че и културният обмен, опознаване между балканските държави, тече по линия именно на типажите, които е излъчила една нация в региона. Много характерен в това отношение е факта, че до 1989 г. между България и Македония са разменени само два филма- от българска страна- комедията „Хитър Петър“ срещу трагедията на съседите ни- „Македонска кървава сватба“. В последните години на 20-ти век- Народният ни театър гостува в Скопие с „Хъшове“ по Вазов, а „Парите убиват“ от Ристо Кърле, на Битолския театър, гастролира в София. Обмен на типажи, типологията на хъшовете срещу тази на гурбетчиите-еднакво актуални и до днес.

В последното десетилетие на 20-ти век, та до наши дни, в началото на 21-ви век определено се наблюдават промени в тези ярки балкански типажи, особено в тези на гурбетчиите, на емигрантите. Общото с предишния 20-ти век са бедността, която кара младите и инициативни българи да напускат Родината си и днес.Тезата за „емиграцията като родова съдба“ се корени в обективния факт, че на българите се налага да оцеляват, чрез икономическа емиграция- и в първата половина на 20-ти и в началото 21 –ви век. Днес гурбетчийството, характерно за първата половина 20-ти век, няма само характер на печалбарство, а преди всичко е неотложен жест за оцеляване. И тук става въпрос за траен процес на емиграция, започнал масово в края на 20-ти век и непрекъснато поддържан до наши дни. Тук става дума вече за над 2 милиона българи, за най-дееспособното ни население. Дори като членка на ЕС, дори и в 21век, България е най-бедният и проблемен регион на Европа, по отношение на развитие, на модернизация, на стандарт на живот. Проблемът с днешна дата е парадоксален: демокрация-бедност- социална изолация и той се все повече се налага, въпреки че България вече10 години е член на ЕС. Оказа се, че нито посттоталитарните промени, нито прехода, както и участието ни в евроструктурите не променят този пейзаж на заден двор, бедност и изоставане в България. Явно е, че старите проблеми се пренасят и в новия век. Но тук се появяват и нови типажи, които социално са твърде осезаеми. Например профилът на известните български градинари, които оформят своя общност в Унгария /първата половина на 20-ти век/, където те пренасят нови технологии и умения и стават известни, търсени - е различен от днешните български икономически емигранти. Те са готови да работят всякаква обща работа, много малък процент от тях успяват да се реализират на пазара на Европа с професиите си. Води ги основно „страхът от бедност“, оцеляването на всяка цена- „тук и сега“. „Бързите“ пари утоляват и друг голям страх за осигуряване на семейството и децата. Но именно така се обезценява именно в началото на 21 век, в България, значението на образованието, на професионализма. И това е процес, който се превърна в опасно обществено явление, валидно и до днес в България, което удари силно върху ценностите, върху връзките между поколенията. Оказва се, че във века на технологиите, на иновациите,

българите като част от ЕС не реализират основния принцип на общността- свободно движение на хора, в смисъл - предлагане на по-подготвена работна ръка, а главно нискоквалифицирани работници, които търсят „бързи пари“, оцеляване.
Като основен проблем, който се формира в културологичните ми изследвания, в последното десетилетие, определено се откроява и комерсиализирането на образованието, културата и медиите. Деформирането на тези три важни три стълба в съвременния цивилизационен профил на България е посегателство върху ценностите, върху националната идентичност на българина, който векове се е запазил благодарение на книжовността и културата. Преходът ни към демокрация, в последните вече 30 години, донесе и тежки удари върху традиционни ценности: от рода- да заменим кирилицата с латиница, за да улесним ползването на ИНТЕРНЕТ и мобилните телефони, опитите да се разруши историческата ни памет като маловажна пред усвояването на новите технологии /учениците да се обучават да работят главно с компютър, излишно е да четат Вазов/, опитите за превръщането на читалищата- културни средища за българите, повече от век, в комерсиални пространства като кафенета, зали за хазарт и други. Всички тези отишли вече в историята нашенски опити за криворазбрана цивилизация, в началото на българската демокрация, бяха коригирани от членството ни в ЕС. Там многообразието на езиците, културните практики, национални ценности са на особена почит. Кирилицата вече е официална азбука на ЕС, както и българският език, читалищата ни са особено тачени в Европа, като уникални културни центрове, с традиции, из цялата страна- в малки и големи градове. Но за съжаление все още битуват в обществената ни практика и опити образованието да се приравни към стока, както и стойността на едно сценично произведение или филм да бъде определяно единствено от продадените билети. Подобно крайно комерсиализиране, третирането като стока, а не като ценност на традиционни културни сфери, които са важна част от идентичността на българина, определено води до един несигурен цивилизационен пейзаж в съвременна България. Както и изпълването на медийното ни пространство с развлекателни програми, отсъствие на нужния процент български произведения, свързани с историята и културата ни. Целият този противоречив процес, на последните вече 30 години, има своите последици, както и е особено показателен за оформянето на цивилизационния парадокс България- Европа, в началото на 21 век.

Има и един твърде важен факт по отношение на запазване и оформяне на идентичността на българина и то в началото на 21 век. След 1989 г., след началото на българския преход към демокрация, се формира едно ново поколение, което израсна в този период на промени, с ценности и в среда, които отново тласна българите да оцеляват, не да се развиват- основен недъг на криворазбраната ни цивилизация от миналия 20-ти век. Демокрацията, освен всички плюсове, остави особено младите, да опознаят проблемите с бедността, липсата на перспектива, така се стигна до масовата емиграция. Този процес не спря от 1989 г. и дори с днешна дата е актуален. Статистиката говори*, че 22% от населението на страната ни е извън пределите й. И това е най- активната, работеща, образована и инициативна част от българите. Статистиката говори, че малък процент от тези

икономически имигранти работят според образованието си, повечето са икономически принудени да приемат нискоквалифицирана работа, за да се издържат- себе си и семейства си.Новото поколение е отгледано не в нормални условия, а с разделени родители и деца, отглеждани главно от бабите и дядовците си, докато родителите са на гурбет / по последни статистики това са около 300 000 подрастващи/. За тях скайп и ИНТЕРНЕТ са връзките им с близките.Както и бабите на село чатят, за да не загубят връзката в семействата си. В този налагащ се модел, в днешните условия на България, трудно може да се създаде връзка с традицията, да се създаде чувство на общност.

В такъв период, отличаващ се с типичния за България възел: демокрация- ЕС-бедност, водещ определено до криза, до поставяне под въпрос, както правилата на демокрацията, така и нормите на Европейския съюз като цяло. Европеизирането на България с днешна дата, се характеризира с изпадането й и в дъното на всички класации- по стандарт на живот в 21 век. Обществото няма гражданска енергия да се справя с проблемите си, да върви напред. Характерен е един силен инстинкт на семейственост, а не толкова на гражданска отговорност.Причината тук е в краха на прехода ни към демокрация, тъй като тя изключи активната борба на държавата и обществото с корупцията, бедността, изоставането. Вече 30 години България се управлява от политици, които отчуждиха народа си от обществените приоритети. Европеизирането, модернизирането на страната е оставено на заден план, на дневен ред е оцеляването, с всичките му последици. Това показва реалността.

Но българските семейства се оказаха изключително устойчиви в целия хаос и трудности на 30-годишния ни преход.Именно тази патриархалност направи така, че българите, останали в Родината, да разчита на парите, които печелят нашите емигранти и изпращат на близките си в България. Тази форма на семеен живот и солидарност се оформи като особено характерна за българите, в първата половина на новия 21 ви век. Тя наистина преминава границите и ясно показва , че това не е само форма за оцеляване, а и за запазване връзка с корена на българина. Данните сочат, че от българските емигранти към семействата им в България постъпват милиарди левове, двойно повече от преките инвестиции в страната ни. Тази статистика показва, че емигрантите са най-големите инвеститори в България, но те инвестират в оцеляването на собствените си семейства, създават така наречените трансгранични домакинства Така изграждат „семейната Европа“, живеят и отглеждат децата си с по-висок стандарт от българите, останали да работят в страната ни, в период на икономическа криза, като запазват рода, а не развитието на България. Но именно те- образованите, инициативните българи, не участват в най-важната стратегия за България- промяната и развитието на обществената среда в страната ни. За сметка на запазване на семейството си, българските емигранти от

**ЕВРОСТАТ, източник на статистиките в статията.*

последно поколение работят в Европа, но остават настрани от гражданските приоритети на ценностното ни европеизиране.Този специфичен белег на българите предстои да се превърне и в културен знак и нарицателно през 21 век. Цивилизационният възел България – Европа доведе страната ни и до най-застрашаващата я демографска катастрофа. Данните показват, че напусналите я българи- вече над 2 милиона , са в пъти повече от завърналите се.

Освен това бедността определено намалява възможността за подем на националната самоличност и развитие на българина.Българите в България се топят. Въпросът е как без родината–майка, нейното възраждане и икономическо стабилизиране ще се запази идентичността ни? Как ще се продължат връзките с традицията?

Цивилизационният парадокс, характерен за европеизирането на България, нейната стратегическа цел през целия 20-ти и 21-ви век, има възможност да бъде преобърнат, нормализиран, ако се осъзнае необходимостта от гражданския принос за промяна на кризисната ситуация в България, както и устройването на страната ни като едно добро място за живеене. Бягството от икономическите изпитания и загърбването на тяхното решаване- не са пътя към Европа. Именно това оцеляване се оказва в дългосрочна перспектива и сериозно препятствие за запазване на идентичността на българите, там се крият и причините за усложняване на диалога между поколенията и изтъняване на нишките на традициите и ценностите. Особено показателно е например, че новите поколения нямат елементарна гражданска култура, на тях нищо не им говорят дати като 1989 г., падането на Берлинската стена, началото на прехода в Източна Европа и в България. Всъщност най-новата история на демократична България, нейните ценности и каузи, нейните лидери и процеси. Моментният профил, с днешна дата показва накъсаност на връзките между поколенията и най-вече, че цивилизационната цел- европеизирането на България, нейното истинско демократизиране и гражданска активност, при запазване и развиване на нейната идентичност, преминава през сериозни кризи. Това наложи разгръщането на тезата ми за цивилизационният парадокс- България-Европа: със свои белези и свой профил. В анализа на тези тежки съвременни процеси за страната ни се крие и възможността за оформяне на нов визионерски поглед към следващото десетилетие на България, за нейната актуална идентичност и нови традиции.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Христов, П., Гурбетчийството/печалбарството в централната част на Балканите като трансграничен обмен.В: Балканистичен форум 1-2-3, 2004 г.
[2] Янкова, В., Миграции, мигранти и конструиране на общностна митография, годишник 2013, кн.2, Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей, БАН.
[3] Антова, Светлана, БАН, Българска етнология, бр.3, 2013 г., Миграцията на българите в Кипър и трансродителството.

[4] Кортенска, М., Културната мисия на кръга „Мисъл“, С., изд.Емас, 2008 г.
[5] Кортенска, М., Глас от общественото мнение, С., изд. „Ентусиаст“, 2011 г.
[6] ЕВРОСТАТ, източник на статистиките, използвани в статията.

СРЕДНОВЕКОВНИ НАГРЪДНИ КРЪСТОВЕ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Румен Първанов
РИМ – Монтана, гр. Монтана - 3400, ул. „Извора" № 26, България

РЕЗЮМЕ

Статията е опит представяне на средновековните нагръдни кръстове (енколпиони и реликвиари) от Северозападна България в контекста на находките на нагръдни кръстове от територията на Средновековна България. В изследването са включени кръстове от фондовете на регионалните исторически музеи в Монтана, Видин, Враца, както и кръстове, произхождащи от Северозападна България, но съхранявани в други колекции. Липсват данни от историческите музеи в Лом и Чипровци, както и от гр. Мездра. Част от кръстовете са обнародвани, макар да им е отделено малко внимание – изброени са като част от находките при археологически проучвания без описание, размери, а други просто се съхраняват, без да са станали достояние на научната общност.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: средновековна археология, нагръдни кръстове, кръстове-енколпиони, средновековна история на Северозападна България

MEDIAEVAL BREAST CROSSES FROM NORTH-WEST BULGARIA

ABSTRACT

The article is an attempt for presentation of the mediaeval breast crosses (encolpia and reliquiaria) from the North–West part of Bulgaria in the context of finds of breast crosses from the whole territory of Mediaeval Bulgaria. The survey includes crosses from the funds of the regional historical museums in Montana, Vratza, Vidin, and also some crosses which origin is from the North–West part of Bulgaria, but at present are kept in other collections. There is lack of data from the historical museums in Lom and Chiprovtsi, as well as Mezdra. A part of the crosses are published, although less attention has been paid to some of them – they are usually mentioned as a part of the artifacts from archeological researches, without descriptions, dimensions. Others are just kept in collections without becoming known to the scientific community.
KEYWORDS: Mediaeval archeology, breast crosses, crosses – encolpia, Mediaeval history of North-West Bulgaria

Поява и разпространение на кръстовете-енколпиони във Византия. Във византийското и българското средновековно изкуство значимо място заема металната пластика - отливане и миниатюрна резба върху златни, сребърни, бронзови и оловни предмети. Повечето предмети през Средновековието са свързани с християнството и църквата – икони, кръстове, медальони и др. Непосредственото изобразяване на кръста в изкуството започва след премахването на разпятието като смъртно наказание при имп. Теодосий I (379 - 395) **(Поснов,**

1993:199-200; Малицки, 2000:82; Бакалов, 2006:115-118; Успенски, 2001:129-147).

По-важните типове кръстове са crux decussata – от латинския знак за числото 10 - кръст, напомнящ буквата Х, наречен Андреев (по предание на такъв кръст е разпънат апостол Андрей); crux commissa, наричан още тау-кръст, поради сходството му с гръцката буква Т (среща се още с имената: crux commigga s. patibulata; "разбойнически"; „Антониев кръст"), crux immissa или capitata – латински кръст, при който отвесната част надминава по дължина водоравната, crux quadrata – гръцки кръст с еднакво дълги рамена; crux gammata, съставен от четири „Г" (гама), приближени едно до друго; crux ansata – египетски кръст – „анк" с йероглифен знак на бъдещия живот, и crux florida – сктит сред орнаменти от листа **(Шиваров, 1992:356-357; Бонов, 2012)**. Сред тези различни по произход и форма кръстове най-широко разпространение получават гръцкият и латинският кръстове **(Дончева-Петкова, 2011:26)**.

Нагръдните кръстове във Византия. Нагръдните кръстове са носени от всички слоеве на населението. Преклонението пред Христовия кръст е мотивирано от вярата в извършваните от него чудеса. С тази цел започва изработването на касетни и на двойни реликвиарни кръстове и те се превръщат в ставротеки, в които са поставяни и съхранявани части от Честния кръст или св. мощи **(Дончева-Петкова, 2011:30)**. Кръстовете-енколпиони - от гръцкия термин Τη κülδ¥ (на гърдите) са носени окачени пред гърдите. Обикновено е прието с този термин да се означават двойните кръстове, съставени от две кухи половини, съединени с шарнири и халка за окачване. Но тези кръстове са всъщност реликвиари, предназначени да съхраняват части от Честния кръст или от мощи на светци или от техни вещи **(Дончева-Петкова, 2011:13; Атанасов, 1992:207-220)**. Носените на гърдите кръстове са били с апотропейно предназначение. Същото предназначение са имали и светините, поставяни в кръстовете-енколпиони. За тази цел се изисквало специално оформление и затваряне. Други кръстове са неразглобяеми и плоски. Затова в зависимост от предназначението и тясно свързаната с него форма, нагръдните кръстове се делят на няколко групи: 1. двойни; 2. кръстовидни кутии; 3. касетни; 4. плоски. Първите три групи са предназначени за съхраняване на реликви **(Дончева-Петкова, 2011:34)**. Внимание заслужават и малките плоски единични кръстове, които също се причисляват към енколпионите, тъй като са носени на гърдите. Кръстове се използват и в декорацията във византийското и старобългарското изкуство върху различни накити – токи, колании краища, пръстени, медальони, огърлици **(Дончева-Петкова, 2011:27)**. Настоящата публикация приемам термините „нагръдни кръстове" и „кръстове-енколпиони" като идентични и взаимно заменяеми.

Според повечето съвременни изследователи началото на производството и употребата на нагръдните кръстове се отнася към V – VII в. Основание за тази

датировка е приликата между формата на кръстовете-енколпиони и кръстовете, прикрепяни към дръжките на бронзовите лампи от V – VII в. „*По иконография и форма са близки до релефните изображения върху оловните ампули и някои бронзови кадилници, както и до коланните токи, до кръстовете с разширени или разклонени в краищата рамена, с отвори по тях за прикрепване към вериги на бронзови лампи и полилеи. При това не само главните иконографски образи, но и техните атрибути - стилизирани кипариси, розети, кръстове, които фланкират Богородица и светците Йоан и Георги, са известни от периода, предшестващ иконоборството*" **(Дончева-Петкова, 2011:269)**. Многобройните кръстове-енколпиони намират широко разпространение след победата на иконопочитателите до превземането на Константинопол от кръстоносците (843 - 1204) **(Дончева-Петкова, 2011:28)**.

Нагръдните кръстове в Средновековна България. Проучванията в България показват, че двойни реликвиарни нагръдни кръстове не се откриват в ранновизантийски пластове от V – VII в. Изключение правят малките златни кухи (касетни) кръстове от Садовец, Бежаново и Варна **(Дончева-Петкова, 2011:269)**, както и кръстчетата от медни сплави с цилиндрични и конусовидни рамена **(Дончева-Петкова, 2011:271)**. Нагръдни кръстове не се откриват и от края на VII до 60-те години на IX в. в България.[18] Този факт се обяснява с езическия период на българската държава (681-864), който съвпада с периода на иконоборското движение във Византия (730-787; 815-843) **(Поснов, 1993:318-327; Малицки, 2000:137-148; Бакалов, 2006:214-216; Острогорски, Г., 2007:213-247)**, отричащо иконите и почитта към тях, и станало причина до нас да достигнат много малко паметници със свещени изображения. В периода на иконоборството дейността на ателиетата за производство на предмети с култов характер във Византия, ако не е изчезнала напълно, то чувствително е намаляла. С възстановяването на иконопочитането във Византия през 843 г. настъпва период на цялостно възраждане на християнската иконография и на нейния разцвет при Македонската династия (867-1056). Тогава в столицата, в Солун и в другите по-големи градове, както и в малоазийските ателиета, са произвеждани разнообразни предмети, свързани с литургичната практика, като бронзови кадилници със сцени от Христовите празници, изпълнени в релеф и др. Това време и особено краят на X - средата на XI в. съвпада с масовото разпространение на кръстовете-енколпиони.

С приемането на християнството през 864 г. българите постепенно се приспособяват към изискванията и догмите на Византийската църква, към нейните символи и реликви. От Византия прониква почитта към кръста, както и обичаят да се носят окачени на гърдите кръстове. Езическите амулети са изместени и, както показва проучването на некропола при Голямата базилика в Плиска, на гърдите започват да се носят кръстове. Трудно е да се определи началната дата на тяхната употреба, тъй като досега не са открити селища с ясно разграничени пластове или некрополи с материали само от втората половина на IX в. **(Дончева-Петкова,**

[18] Към началото на този период принадлежи единствено сребърният касетен кръст от езическия гроб в Кюлевча, който по изработка и оформление се свързва с посочените златни кръстове от VI – VII в.

2011:271). Масовото разпространение на енколпионите на територията на България се свързва с началните десетилетия на византийското господство: края на X - първата половина на XI в. и особено с годините на разцвет на империята при император Василий II (976-1025). За това свидетелстват анонимните византийски фолиси, с които се намират кръстовете при археологически разкопки **(Дончева-Петкова, 2011:272)**. Огромното количество реликвиарни кръстове говори за възход на ателиетата през X - първите десетилетия на XI в. **(Дончева-Петкова, 2011:273)** Изглежда, че след средата на XI в. дейността на редица центрове замира. Под призива за освобождаване на Божи гроб започват кръстоносни походи, четвъртият от които завършва с превземането на Константинопол през 1204 г., с опожаряването на по-голяма част от византийката столица, с разграбването на нейните богатства, между които и многобройни произведения на изкуството **(Малицки, 1993:17-22; Бакалов, 2006:222-223; Острогорски, Г., 2007:534-540)**.

През 1261 г. империята е възстановена от император Михаил Палеолог (1259-1282), но територията ѝ е силно намалена. Материалите от този период засега не свидетелстват за производство на нагръдни кръстове в голямо количество. „Сирийските“ енколпиони с гравирани образи на Христос, Богородица и различни светци почти не се откриват при разкопките на селища, крепости и некрополи от времето на Второто българско царство. Такива материали отсъстват в Червен, Ловеч, Несебър, Мелник. Редките единични находки от Калиакра, Крън, Велико Търново, Шуменската крепост са случайно запазили се екземпляри (обикновено само едната половина) или произлизат от по-ранни пластове. Тези кръстове отсъстват, защото през този период най-вероятно вече не са произвеждани. Ограниченото присъствие на византийски кръстове с релефни и вдълбани изображения от стеатит в селищата и крепостите на Второто българско царство трябва да се обясни с намалелите търговски връзки между двете страни. Както се знае, основно място в търговията на България през този период принадлежи на Венеция и Генуа. Както изглежда, към края на XII в. у нас са изработвани кръстове с вдълбани, получени при отливането образи на светците Никола и Власий, Георги и Димитър. През XII - 40-те години на XIII в. широко разпространение получават руските енколпиони, които свидетелстват както за политически, духовни и търговски връзки между двете славянски страни, така и напомнят, че са донесени от хора, спасили се от татарските набези **(Дончева-Петкова, 2011:273; Дончева-Петкова, 1985:45-56)**.

Кръстове-енколпиони са намирани на територията на цялата ни страна. Те са повсеместно разпространени. Статистиката при откриването показва, че най-голямо количество кръстове-енколпиони досега имаме от Североизточна България, а най-малко от Северозападна. Този факт се обяснява с интензивните археологически проучвания през последните десетилетия около българските политически и духовни центрове в Североизточна България, но и с многото постъпили находки в музеите на Силистра, Русе, Добрич, Варна, Шумен, открити с метален детектор **(Дончева-Петкова, 2011:269)**. Находките от Северозападна България са значително по-малко, поради липсата на системни археологически проучвания на средновековни некрополи и селища. Естествено е да се очаква бъдещи по-усилени изследвания на селища и крепости в Северозападна България да предоставят значително количество енколпиони от този регион.

История на проучванията на нагръдни кръстове от Северозападна България. Темата за средновековните кръстове-енколпиони от Средновековна България е изключително добре разработена пред последните десетилетия. Тук ще се спра само на историята на проучванията, свързани с находки на нагръдни кръстове от Северозападна България. Първото публикуване на кръстове от СЗ България е направено от Кр. Миятев през 1922 г. Той обнародва средновековни кръстове от сбирката на Народния музей с изображения, без да споменава място на откриване, размери, разновидност, датировка и инвентарни номера **(Миятев, 1922:59-89)**. Авторът ги определя като „палестински кръстове". По-късно те са отъждествени като произхождащи от СЗ България с конкретните места на намиране от Л. Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:403, 421)** През началото на 50-те години на XX в. в пясъка край брега на р. Лева, Врачанско, там, където са били жилищата на средновековния град, е намерена половина от бронзов кръст-енколпион. В момента се пази в НАИМ – инв. № 3956. Първоначално е определен като произведение на врачанското златарство със сравнително късна датировка **(Георгиева - Бучински, 1959:24-25, 139, табл. XXXI, обр. 1)**. По-късно е датиран наново от Л. Дончева-Петкова, която предлага значително по-ранна датировка – X в. **(Дончева-Петкова, 1975:60-65).** При основите на Серпионовата кула при Враца е била намерена половинка от двойно бронзово кръстче, на което схематично е гравиран човешки образ. От двете страни на раменете на кръста са врязани имената на св. Георги и св. Димитър. В средновековна крепост до с. Пудрия, Врачанско, е намерен бронзов кръст със зелена патина, върху двете страни на който са гравирани изображения на Разпятието и Възнесението или Преображението. Кръстът произлиза от времето преди османското владичество **(Георгиева - Бучински, 1959:24-25, 139, табл. XXXI, обр. 3)**. През 1963 г. А. Милчев публикува средновековни кръстове-енколпиони от СЗ България, открити при разкопки в местността „Градището" край с. Якимово, обл. Монтана **(Милчев, 1963:29-31)**. Част от тях се пазят в НАИМ, а други – в катедра „Археология" при ИФ, СУ „Св. Климент Охридски". През 1979 г. Спас Машов публикува резултатите от археологическите си проучвания на средновековния некропол край. с. Градешница, общ. Криводол, обл. Враца. Той публикува два кръста-енколпиони **(Mašov, 1979:31-47)**. По-късно са проучени и публикувани и от Л. Дончева-Пектова **(Дончева-Петкова, 1990:21-27)**. При археологическо наблюдение във връзка с ремонт и възстановяване на съществуваща ограда на комплекс за социални услуги в гр. Монтана през 2016 г. М. Марков открива и публикува лицева половинка от енколпионен кръст **(Марков, 2017:763-764)**. Някои средновековни кръстове са с неизвестно място на намиране или съхранение, или пък са в частни колекции. Тук представям известните понастоящем кръстове-енколпиони от Северозападна България според местата на откриване и съхраняване по области и областни центрове. Прилагам снимков материал само на три от кръстовете от РИМ - Монтана. Поради липса на достъп до фонда от археологически находки (средновековни накити и монети) от ИМ – Лом, както и на липсата на публикувана информация за тях, в настоящата статия не разглеждам кръстове-енколпиони от тази сбирка. Липсват данни и за кръстове-енколпиони от гр. Мездра. В изследването си Кр. Миятев посочва Мездра като място на откриване на кръстове-

енколпиони, но не посочва кои от публикуваните от него кръстове произхождат оттам **(Миятев, 1922:63)**. Не открих средновековни кръстове-енколпиони и в ИМ – Чипровци.

Враца и Врачанска област. Кръстове-енколпиони са били произвеждани във Враца до късното Средновековие, за което свидетелстват два оловни модела за отливане на двете половинки на такива кръстове в леярска пръст, които са принадлежали на врачански златари преди Освобождението. В манастира „Св. Йоан Касинец" до Враца **(Иванов, П., В. Пелова, К. Тодорова, 2011)** е имало златарска работилница и докъм средата на XX век са се пазели два железни калъпа за отливане на двойни кръстчета. Те са имали формата на клещи с две дълги дръжки, с помощта на които са се отваряли и затваряли **(Георгиева - Бучински, 1959:25, 224, 225, табл. LXXII, 266-267, табл. XCIII)**. Общият брой на известните досега кръстове-енколпиони от Врачанска област е девет. Понастоящем всички са публикувани. Тук представям кратка информация за всеки един от тях.

1. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с надписи от некропола в с. Градешница, общ. Криводол, обл. Враца. Публикуван от С. Машов и Л. Дончева-Петкова **(Mašov, 1979:46, обр. 162-163; Дончева-Петкова, 1990:21-27; Дончева-Петкова, 2011:353, табл. XII, № 70)**. Датировка: края на X – началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, гравировка. На кръстовището от лицевата страна е гравирана звезда. Размери: зап. вис. 4,7 см, отв. рамо 3,5 см, вод. рамо 2,5 см. Място на съхранение: РИМ–Враца. Вдлъбнати надписи: 1) лицева страна, отв. рамо: IC/ XC, вод. рамо: NH/KA; от обратната страна: ΦWC/ ZWH, с обща W в средата.

2. ***Кръст-енколпион*** от некропола в с. Градешница, общ. Криводол, обл. Враца. Публикуван от С. Машов и Л. Дончева-Петкова **(Mašov, 1979:46-47; Дончева-Петкова, 1990:21-27; Дончева-Петкова, 2011:481, табл. XCXV, №1233)**. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: вис. 4,7 см, отв. рамо 3,5 см, вод. рамо 3,5 см, диам. на халката 1,4 см. Място на съхранение: РИМ–Враца. Кръстът е с прави, тесни, еднакво дълги рамена. В горния край - масивна и грубо отлята халка.

3. ***Кръст-енколпион реликвиар – обратна половина***, открит случайно в пясъка на брега на р. Лева, Врачанско през 50-те години на XX в. Публикуван от Георгиева – Бучински и от Дончева-Петкова **(Георгиева - Бучински, 1959:24-25, 139, табл. XXXI, обр. 1; Дончева-Петкова, 1975:60-65; Дончева-Петкова, 2011:377, табл. LIV, №216)**. Датировка: X в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, гравировка, инкрустрация на сребро, ниело. Размери: зап. вис. 8,2 см, отв. рамо 6,5 см, вод рамо 4,5 см. Място на съхранение: НАИМ-БАН, инв. № 3956. На отвесното рамо е изобразена Богородица тип Никопеа, права, в анфас. От страни на Богородица по водоравното рамо на кръста се чете отвесно Η ΑΓΝΑ ΘΕΟΤΟΚ' (ОС). В Краищата на раменатa в кръгли медальони са представени бюстовете на четиримата евангелисти. В горната част на отвесното рамо – ОАГ МАΘТ/ЕОС, долу ОАГ МАР/КОС, вляво на водоравното рамо ОАГ ЛОV/КАС, вдясно ОАГ

IWA/NNIC. Контурите на фигурите и надписите са били очертани с инкрустирани сребърни нишки, някои от които са паднали.

4. ***Кръст-енколпион реликвиар – обратна половина***, открит в Касинския манастир близо до Враца **(Иванов, П., В. Пелова, К. Тодорова, 2011)**.[19] Публикуван от Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:389, табл. LXXVII, №315)**. Датировка: X - началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: зап. вис. 6,7 см, отв. рамо 5,6 см, вод. рамо 3,8 см. Място на съхранение: частна колекция. Изображение на Богородица в хитон с дълбоки гънки.

5. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с леко разширено в краищата отвесно и с право водоравно рамо, с двуребра халка за окачване. Място на намиране: гр. Оряхово, Врачанска област. Публикуван от Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:407-408, табл. CIX, №494)**. Датировка: X - първата половина на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: вис. 5,6 см, отв. рамо 3,2 см, вод. рамо 2 см, деб. 0,5 см. Място на съхранение: НИМ, инв. № 24890. Изображения: лицева страна - схематично изображение на Разпятието. Тялото на Христос е анфас, краката - в профил; обратна страна - схематично изображение на Богородица Оранта.

6. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с разширени в краищата рамена и издължена долна част на отвесното рамо, с триребра халка. Място на намиране: местността Каменна могила, гр. Козлодуй или неговата околност, Врачанска област. Публикуван от Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:417, табл. CXX, № 591)**. Датировка: края на X - XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф - леко изтрит. Размери: вис. 6,7 см, отв. рамо 4,2 см, вод. рамо 3,7 см. Място на съхранение: неизвестно. Изображения: лицева страна - Христос с пространи настрани ръце, глава, наклонена надясно с кръстат нимб; в краищата на водоравното рамо – два неясни бюста в профил, вероятно Богородица и Йоан Богослов. Обратна страна: Богородица Оранта, бюст; в краищата на раменета - четири по-малки, еднотипни бюста на евангелистите.

7. ***Двойно бронзово кръстче – половинка.*** Място на намиране: при основите на Серпионовата кула в околностите на Враца. Изображения: схематично гравиран образ на светец. От двете страни на раменета на кръста са гравирани на гръцки имената на св. Георги и св. Димитър. Без данни за размери, място на съхранение: РИМ-Враца; без данни за инв. номер **(Георгиева - Бучински, 1959:25, 139, табл. XXXI, обр. 3)**.

8. ***Двоен бронзов кръст – половинка*** със закръглени краища, в които са поставени медальоните на четиримата евангелисти. Място на намиране: при Вратцата. Без данни за размери и инв. номер. Място на съхранение: РИМ-Враца **(Георгиева - Бучински, 1959:25, 138-139, табл. XXXI, обр. 2)**. Този тип кръстове се определят

[19] Манастирът е известен в литературата с различни имена – Бистрешки (Бистрецки) манастир „Св. Йоан Рилски - Пусти", или „Св. Йоан Касинец", „Св. Йоан Богослов". Известен е като център на местното златарство във Враца през късното средновековие **(Иванов, П., В. Пелова, К. Тодорова, 2011; Георгиева, С., Д. Бучински, 1959:47)**.

като древноруски кръстове-енколпиони. Наподобява № 612 и № 616 (Монтана) по каталога на Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 1985:45-56; Дончева-Петкова, 2011:420, 652-653, табл. CXXVI-CXXVII)**.

9. ***Бронзово нагръдно кръстче*** – единично, отлято. Без данни за размери и инв. номер. Място на съхранение: РИМ-Враца **(Георгиева - Бучински, 1959:138-139, табл. XXXI, обр. 4)**.

10. ***Бронзов кръст***, покрит със зелена патина. Място на намиране: средновековната крепост до с. Пудрия, Врачанско. Кръстът не е нагръден, тъй като в основата има винтче за прикрепване. Включвам го в списъка с кръстове от Врачанска област, тъй като изображенията и техниката на изработка много напомнят тази на някои нагръдни кръстове. Изображения: лицева страна – Разпятие Христово, обратна страна – Възнесение или Преображение **(Георгиева - Бучински, 1959:25, 140-141, табл. XXXII, обр. 1-2)**.

Видин и Видинска област. Общият брой на известните досега средновековни кръстове-енколпиони от Видинска област е три. Към днешна дата всички са публикувани. Тук представям кратки сведения за всеки един.

1. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с по-тесни, разширени в краищата рамена и издължена долна част на отвесното рамо, с три отчупени халки на шарнирите. Място на намиране: местността Калето, гр. Видин. Публикуван от: Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:371, табл. XXXVIII, №182)**. Датировка: края на X - XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, гравировка. Размери: зап. вис. 7,5 см, отв. рамо 6 см, вод. рамо 4 см. Място на съхранение: РИМ–Видин, инв. № I 449. Изображения и надписи: лицева страна – светец в богато украсен хитон, с неестествено прищипана при главата брада; над главата – триредов надпис: ОАГНОС/ГЕОРГ/ІОС; обратна страна – изобразен е св. Димитър с украсен хитон. Над главата е поставен триредов надпис: ОАГНОС/ΔНМІ/ТРІОС.

2. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – малък, със слабо разширено в краищата отвесно и с почти право водоравно рамо. Място на намиране: с. Арчар, общ. Димово, Видинска област. Публикуван от: Кр. Миятев публикува изображение, без да посочва място на намиране и инв. номер **(Миятев, 1922:70, обр. 53)**. Отъждествен и публикуван от Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011:403, табл. CIV, №453)**. Датировка: X – началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: вис. 5,3 см, отв. рамо 2,2 см, вод. рамо 1,2 см, деб. 0,7 см. Място на съхранение: НАИМ-БАН, инв. № 804. Изображения: лицева страна - Христос с простени настрани ръце, над главата му – малък кръст; обратна страна - Богородица Оранта, грубо изображение.

3. ***Кръст-енколпион реликвиар***, с прави рамена, с долно отвесно рамо по-дълго; закръглени краища на раменета, украсени с по две капки и медальони по водоравното рамо; висок релеф; запазена, несвързана халка. Спада към типа „древноруски" кръстове-енколпиони. Място на намиране: крепостта Баба Вида, гр. Видин. Публикуван от: Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 1985:47-48; Дончева-Петкова, 2011:420, CXXV, №610)**. Датировка: края на XII -XIII в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф, гравировка. Размери: отв. рамо 7,8 см, вод. рамо 6,7 см. Място на съхранение: РИМ - Видин,

инв. № 1314. Изображения: лицева страна - Разпятие Христово; над главата - правоъгълен титул. В медальоните на водоравното рамо са изобразени бюстове на Богородица (в поза 3/4) и на Йоан Богослов (анфас). В горната част на отвесното рамо - друг медальон със светец. До него допълнително са гравирани буквите NH/K (Никола). Над и под ръцете на Христос — неясен надпис NHKA, MP ΘV, OA (?) В долната част на отвесното рамо до левия крак на Христос - отвесен надпис: ОАГНОС. От двете страни на Богородица е гравиран надпис IC/ XC, а под него - М-Р Θ.

Монтана и обл. Монтана. Най-много средновековни кръстове-енколпиони са открити и публикувани от А. Милчев в началото на 60-те години на XX век при разкопките в местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана – пет броя. В РИМ – Монтана се съхраняват четири кръстове-енколпиони. Един кръст-енколпион от Монтана се пази в НАИМ-БАН.

Кръстове-енколпиони от местността Градището, с. Якимово

1. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с почти прави рамена. Място на намиране: местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана. Публикуван от: А. Милчев и Дончева-Петкова **(Милчев, 1963:29-30; Дончева-Петкова, 2011:352, табл. IX, №62)**. Датировка: X - началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, вдълбаване. Размери: вис. 8,2 см, отв. рамо 5,7 см, вод. рамо 4 см. Място на съхранение: СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра „Археология“. Украса: „птиче око“ – в центъра – 1, в краищата по 3.

2. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с право водоравно и с леко разширено в краищата отвесно рамо, с двуребра халка за окачване. Място на намиране: местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана. Публикуван от: А. Милчев и Дончева-Петкова **(Милчев, 1963:29-30; Дончева-Петкова, 2011:388, табл. LXXVI, №306)**. Място на намиране: местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана. Датировка: X - началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: зап. вис. 8,3 см, отв. рамо 5,3 см, вод. рамо 3,5 см. деб. 0,7 см. Място на съхранение: СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра „Археология“. Изображения: От лицевата страна - Разпятие Христово; от обратната страна - Богородица Оранта.

3. ***Кръст-енколпион реликвиар*** без запазена халка за окачване. Място на намиране: с. Якимово, обл. Монтана. Публикуван от: А. Милчев и Дончева-Петкова **(Милчев, 1963:29-30; Дончева-Петкова, 2011:390, табл. LXXX, №323)**. Датировка: X - началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: вис. 7,8 см, отв. рамо 6,4 см, вод. рамо 3,7 см, деб. 0,9 см. Място на съхранение: НАИМ-БАН, инв. № 5472.

4. ***Кръст-енколпион реликвиар*** с издължена долна част на отвесното рамо и разширени в краищата рамена, с зап. халка за окачване. Място на намиране: местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана. Публикуван от: А. Милчев и Дончева-Петкова **(Милчев, 1963:29-30; Дончева-Петкова, 2011:404, табл. CV, №459)**. Датировка: X - началото на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф, лошо отлят. Размери: зап. вис. 6,2 см, отв. рамо 3,5 см, вод. рамо 2,5 см. Място на съхранение: СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра „Археология“.

Изображения: лицева страна – разпятие Христово, обратна страна – Богородица с вдигнати от лактите нагоре ръце. В горната част на отвесното рамо - лъчи.
5. ***Кръст-енколпион*** с прави тесни, еднакво дълги рамена, които в краищата се раздвояват и завършват с два релефни кръга. Място на намиране: местността Градището, с. Якимово, обл. Монтана. Публикуван от: А. Милчев и Дончева-Петкова **(Милчев, 1963:29-30; Дончева-Петкова, 2011:481, табл. CXCV, №1231)**. Датировка: XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: вис. 3,5 см, отв. рамо 3 см, вод. рамо 3 см, отлята халка за окачване - 0,35 см. Място на съхранение: СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра „Археология“. Украса: от кръгла пъпка на кръстовището към всяко рамо се насочват две релефни успоредни линии, които образуват кръст и достигат до двата кръга. Вътрешността на кръговете е изпъкнала.

Други кръстове-енколпиони от Монтана

6. ***Кръст-енколпион – обратна половина***. Място на намиране: гр. Монтана. Публикуван от: Кр. Миятев го публикува, без да уточнява място на намиране и инв. номер. По-късно е отъждествен от Дончева-Петкова **Миятев, 1922:83-84, обр. 64; Дончева-Петкова, 2011:421, табл. CXXVII, № 616)**. Датировка: XII – XIII в. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф. Размери: зап. вис. 9,7 см, отв. рамо 7,7 см, вод. рамо 6,8 см. Място на съхранение: НАИМ–БАН, София, инв. № 557. Изображения: Богородица без нимб, в краищата – медальони със светци. Вдясно до Богородица е гравиран негативен надпис VΘM, вместо M-P ΘV. Кръстът е покрит със светлозелена патина.

7. ***Кръст-енколпион реликвиар – обратна половина***. Има две халки на шарнира, а долу – една, насрещна, за заключване на кръста. Място на намиране: неизвестно. Датировка: края на IX – X в. Публикуван от: Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011::382, табл. LXV, №252)**. Материал и начин на изработка: медна сплав, отливане, релеф, гравировка, релеф – изтрит, повърхност - корозирала. Размери: зап. вис. 9 см, отв. рамо 7,4 см, вод. рамо 5,5 см. Място на съхранение: РИМ – Монтана. Без данни за инв. номер.
8. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – лицева половина (обр. 1, 2). Място на намиране: Монтана. Публикуван от: М. Марков **(Марков, 2017:763-764)**. Датировка: X – 30-те години на XI в. Материал и начин на изработка: медна сплав, релеф. Място на съхранение: РИМ – Монтана, инв. № 2940. Наподобява кръстове № 517, 518 по каталога на Дончева-Петкова – „кръстове с Разпятие Христово и Богородица Оранта със стилизирани фигури около нея. Над главата на Христос вместо правоъгълен титул е поставен равнораменен кръст или изображенията не са съвсем ясни” **(Дончева-Петкова, 2011:159-161, 637)**. Изображенията и контурите на кръста наподобяват матриците от църквата „Св. Параскева” в с. Радибош, Пернишко **(Дончева-Петкова, 2011:282, 284, обр. 85)**.
9. ***Кръст-енколпион реликвиар – обратна половина*** (обр. 3, 4), с изображение на Богородица Оранта, с леко разширени в краищата рамена **(Дончева-Петкова, 2011:189)**. Материал: бронзова сплав. Размери: вис. 4,6 см, шир. 4,1 см, деб. 0,4 см.

В края на лявото рамо е изписана гръцката буква А (алфа), а в края над дясното – W (омега). Над главата на Богородица – неясна, полузаличена буква или изображение. Като тип принадлежи към кръстове-кръстовидни кутии **(Дончева-Петкова, 2011:182, 660, табл. CXXXIV, №637).** По контури наподобява №№ 753, 755 **(Дончева-Петкова, 2011:676, табл. CL)**. Място на намиране – неизвестно. Място на съхранение: РИМ – Монтана, инв. № 1266. Непубликуван.

10. Част от ***плосък кръст с разширяващи се рамена*** (обр. 5, 6). Материал: медна сплав. Запазени са водоравното рамо и горната част на отвесното рамо. Размери: зап. вис. 4,8 см, ширина 6,3 см, деб. 0,1 см. Кръстът не е бил равнораменен; с дупка за халка на горното водоравно рамо. В краищата на раменета има по две „пъпки" за украса. Място на намиране – неизвестно. Място на съхранение: РИМ – Монтана, инв. № 578. Непубликуван. Наподобява кат. № 716 по Дончева-Петкова **(Дончева-Петкова, 2011: 432, 674)**.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Атанасов, Г. (1992) За появата, семантиката и разпространението на двойния кръст в Средновековна България (Au sujet de l'apparation. La semantique et la diffusion de la double croix en Bulgarie Medievale). – В: Известия на Историческия музей в Кюстендил.
[2] Бакалов, Г. (2006) Византия (лекционен курс). София.
[3] БОНОВ, Й. (2012) ЗА ФОРМАТА НА КРЪСТА. HTTPS://WWW.PRAVOSLAVIE.BG/%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D0%97%D0%B0-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D1%8A%D1%81%D1%82%D0%B0/ (КЪМ ДАТА: 18. 07. 2019 Г.)
[4] Георгиева, С., Д. Бучински. (1959) Старото златарство във Враца. София.
[5] Дончева-Петкова, Л. (1975) Бронзов кръст от Враца. – Археология, 17, 2.
[6] Дончева-Петкова, Л. (1985) Древноруски кръстове-енколпиони от България. - Археология, 1.
[7] Дончева-Петкова, Л. (1990) За някои типове кръстове-енколпиони с надписи. – Нумизматика, 26, № 2.
[8] Дончева-Петкова, Л. (2011) Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX– XIV в.). София.
[9] Иванов, П., В. Пелова, К. Тодорова. (2011) Бистрешки манастир „Св. Иван Рилски Пусти – Касинец", Регионално краеведско дружество – Враца.
[10] Малицки, П. (2000) История на хистиянската църква. Т. II, София.
[11] Малицки, П. (1993) История на хистиянската църква. Т. III, София.
[12] Марков, М. (2017) Археологическо наблюдение във връзка с ремонт и възстановяване на съществуваща ограда на комплекс за социални услуги в гр. Монтана. – АОР през 2016 г. София.
[13] Милчев, А. (1963) Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. – Археология, 3.

[14] Миятев, Кр. (1922) Палестински кръстове в България. – Годишник на Народния музей за 1921 г. София.
[15] Острогорски, Г. (2007) История на византийската държава. София.
[16] Поснов, М. (1993) История на християнската цъкрква. Т. II, София.
[17] Успенски, Ф. (2001) И. История на византийската империя. Период I (до 527 г.). София.
[18] Шиваров, Н. (1992) Библейска археология. София.
[19] Mašov, Sp. (1979) La nécropole médiévale près du la village Gradešnica, dép. Vraca. – Culture et art en Bulgaria médiévale (VIII – XIV s.). – Известия на археологическия институт, 35, София.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Обр. 1. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – лицева половина, лицева страна. РИМ–Монтана, инв. № 2940 (снимка: Р. Първанов)

Обр. 2. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – лицева половина, обратна страна. РИМ–Монтана, инв. № 2940 (снимка: Р. Първанов)

Обр. 3. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – обратна половина, лицева страна. РИМ–Монтана, инв. № 1266 (снимка: Р. Първанов)

Обр. 4. ***Кръст-енколпион реликвиар*** – обратна половина, обратна страна. РИМ–Монтана, инв. № 1266 (снимка: Р. Първанов)

Обр. 5. ***Плосък кръст с разширяващи се рамена*** – лицева страна. РИМ–Монтана, инв. № 578 (снимка: Р. Първанов)

Обр. 6. ***Плосък кръст с разширяващи се рамена*** – обратна страна. РИМ–Монтана, инв. № 578 (снимка: Р. Първанов)

ЛИТУРГИЧНИТЕ РУБРИКИ ЗА ПРАЗНУВАНЕТО НА УСПЕНИЕТО НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ СПОРЕД ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПРЕВОДИ НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ УСТАВ

Димитър Димитров
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Статията проследява формирането на празника „Успение на св. Йоан Златоуст" според древните византийски и славянски ръкописни месецослови на Православната църква. Акцентът пада върху указанията в месецословната част на южнославянски преписи на Йерусалимския устав от началото на XIV до втората половина на XVI век. Проследява се преместването и затвърждаването на датата на празнуване от 14 септември на 13 ноември.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: средновековни кирилски ръкописи, литургично наследство в Средновековна България, саваитски типик

THE LITURGICAL HEADINGS FOR THE CELEBRATION "DORMITION OF ST. JOHN CHRYSOSTOM" ACCORDING THE SOUTHSLAVONIC TRANSLATIONS OF THE JERUSALIMIC TYPICON

ABSTRACT

The article views on the formation of the celebration "Dormition of St. John Chrysostom" according to the ancient Byzantine and Slavonic manuscript menologia of the Orthodox Church. The accent is put on the liturgical headings in the synaxar part of some South Slavonic mediaeval copies of the Jerusalimic typicon from the beginning of 14th until the second part of 16th century. The moving and the affirming of the date of the celebration from 14th September to 13th November are studied.
KEYWORDS: mediaeval Cyrillic manuscripts, liturgical heritage in Mediaeval Bulgaria, Sabbaitic typicon

Най-древните месецослови, достигнали до нас, посочват като дата за честване Успението на св. Йоан Златоуст 13 ноември. Тя е устойчива за различните типове богослужебни източници. Проучванията на месецословите към древните типици също потвърждават тези данни. В архаичните преписи на константинополските синаксари (т.нар. Типик на Великата Константинополска църква, представен в Cod. Patm. 266, IX–X в. и Cod. Hierosol. S. Crucis 40, X в.) **(Дмитриевский, 1895, 1: 23; Mateos, 1962, 1: 98-100; Delehaye, 1902: col. 217-222)**, и типиците от студийската редакция (Месински **(Arranz 1969: 53-54)**, Студийско-Алексеевския **(Пентковский 2001: 295)**, Евергетидски (**Дмитриевский, 1895, 1:312-313**)) празнуването на св. Йоан Златоуст се посочва на 13 ноември, когато се поместват и

нужните богослужебни указания.[20] По-късните месецослови към евангелията, апостолите, чети-минеите, служебните и празничните минеи (от X в. насам) пазят като дата за празнуването на св. Йоан Златоуст също 13 ноември **(Сергий 1; 2: 383-384)**.

Древните паметници обаче говорят, че паметта на Успението на св. Йоан Златоуст се пада на 14 септември и по-късно е пренесена на ноемрийската дата. Причина за изместването е, че датата на Успението му (14 септември) съвпада с празника Въздвижение на Честния Кръст, въведен след откриване на Христовия Кръст от св. Елена (325, 335 г.) **(Сергий 3: 468)**. Свидетелствата за тази най-ранна памет на великия църковен деятел дават няколко типа източници. На първо място, в константинополските синаксари, още от споменатите най-архаични преписи Cod. Hierosol. S. Crucis 40 (X в.) и Cod. Patm. 266, IX–X в., в рубриката за 13 ноември се включва кратка пояснителна бележка: **Τελεῖται δὲ ἀντὶ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ διὰ τὸ ταύτῃ τῇ Ὑψώσει τοῦ τιμίου συμβαίνειν σταυροῦ (Delehaye 1902: col. 217-222; Mateos 1: 28-32, 100)**.Тя навлиза и в славянските пролози: въ .гі. дн҃ь памѧ҆ нзгънанніа. сто҃го wц҃а нашего. їwана зластоустаго·∴ Сътварѧютъ сѧ памѧ҆ сніа нъінѣ. въ оуспенніа мѣсто. зане съключитн сѧ ієн. въ-здьвнженніе ч҃тънаго кр҃та (по най-ранния славянски препис Соф. 1324, РНБ, от края на XII – началото на XIII в.) (**Славяно-русский Пролог 2010: 34**)[21].

В по-късните редакции на синаксарите се вмества малко по-подробна рубрика и на 14 септември. В нея тази дата е посочена като ден на успението на св. Йоан Златоуст, като се разяснява, че паметта му се премества на 13 ноември, за да не се наруши пълнотата и тържествеността на Великия Господски празник Въздвижение на Честния кръст **(Срв. Delehaye 1902: col. 46)**:[22]

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συνέδραμε καὶ ἡ κοίμησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ἀρχιεπισκόπου ταύτης τῆς μεγαλοπόλεως Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· ἧς τὴν σεβάσμιον ἑορτήν, ὡς μὴ δυνατὸν συντελεῖσθαι τῇ ὑψώσει, μετέθηκαν οἱ ἅγιοι πατέρες καλῶς ποιοῦντες εἰς τὴν τρισκαιδεκάτην τοῦ νοεμβρίου μηνός, ὡς ἂν ἰδίᾳ τιμᾶται καὶ μεγαλύνηται εἰς δόξαν τοῦ δοξάσαντος αὐτὸν Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν.

Подобен текст се намира на 14 септември и в печатния гръцки миней (след VI-а песен на канона, при стишните жития): Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἡ κοίμησις τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου· ἐν ταύτῃ γὰρ ἀνεπαύσατο, ἀλλὰ διὰ τὴν Ἑορτὴν τοῦ τιμίου Σταυροῦ μετετέθη ἡ τούτου Ἑορτὴ εἰς τὸν Νοέμβριον μῆνα. **(На адрес: http://glt.xyz/texts/Sep/14.uni.htm)**

[20] Вж. обобщените данни за изброените по-горе извори у **Сергий, 1**.

[21] Сходни са указанията и в Станиславовия пролог от 1330 г. **(Павлова, Желязкова 1999: 80.)**

[22] Срв. **Delehaye 1902: col. 46**; липсва у **Дмитриевский 1: 5-6**; **Mateos 1: 28-32**; вж. и втория регистър в критическия апарат на **Delehaye 1902: col. 43-44**.

Сведението на 14 септември навлиза и в славянските пролози, които принадлежат както към Простия пролог, така и в стишната версия на книгата. За илюстрация могат да се приведат заглавията в различни преписи:

въ тѫ҃ дн҃ь оуспенїе ст҃о ѡц҃а і҃ѡ ꙁлаⷮоустаго. въ тъ бо прїчтенъ праꙁдника ради ч҃тнаго кр҃та. ст҃мн ѡц҃н положенъ бы҃ мц҃а ноѩбрѧ въ .г҃і. (по най-ранния славянски препис Соф. 1324, РНБ, от края на XII – началото на XIII в.) **(Славяно-русский Пролог 2010: 71-72)**;

вь тѫ҃ дн҃ь оуспенїе ст҃го ѡц҃а нш҃его іѡа҃н архиеп҃па ꙁлатооустааго костантина гра҃. вь ть бо по чиноу праꙁ҃ника ра҃ ч҃тнаго кр҃та сь ст҃ымн ѡц҃н прѣложень бы҃ ноѥмбра .г҃і. (по българския Станиславов пролог от 1330 г. **(Павлова, Желязкова 1999: 33)**);

въ тъж҃е дн҃ь. ѹспенїе. иже въ ст҃хь ѻц҃а нашего іѡанна архиеп҃кпа костантина града ꙁлатоѹстаго. въ тъи бѡ дн҃ъ ѹспе. нѫ ради праꙁника ч҃тнаго кр҃та, прѣложенъ бы҃ праꙁникъ егѡ. ноемврїа трети на десѧтыи:~ (по търновската версия на Стишния пролог от XIV в. **(Петков, Спасова 2008: 62)**).

На второ място, в древни грузински литургически календари успението на св. Йоан Златоуст се отбелязва на 15 септември. Приема се, че в тази дата намира отзвук празнуването на 14 септември, което също е изместено ден назад заради Кръстовден **(Лукашевич 2010: 245)**.

Трябва да се уточни, че в споменатите славянски и византийски агиографски източници, свързани със синаксарната традиция, житието и тропарът на св. Йоан Златоуст се поместват под дата 13 ноември **(Славяно-русский Пролог 2010: 340-342; Павлова, Желязкова 1999: 80)**. Указания за датата 14 септември като ден на неговото успение липсват също и в типиците от Студийската редакция (Студийско-Алексевски **(Срв. Пентковский 2001: 282-283)**, Месински **(Срв. Arranz 1969: 23-26)**, Евергетидски **(Дмитриевский 1: 271-275)**). Според архиеп. Сергий ноемврийската памет за празнуване на великия отец не е случайно избрана, защото се предполага, че това е датата на неговото връщане в Константинопол от изгнание (13 ноември 406 г.) **(Сергий 2: 282, 353-354; 3: 468)**[23].

Проучването на славянските преписи на Йерусалимския устав също дава интересна информация за датите на отбелязването на Успението на св. Йоан Златоуст. За тази памет съществуват две независими една от друга богослужебни рубрики. Едната е поместена под дата 14 септември, а другата на е включена на 13 ноември. При настоящото изследване са привлечени три различни южнославянски преводи на Йерусалимския устав, извършени през XIV в. в различни книжовни средища и по различно време: Рил, ЧТ, ЦИАИ 201, Hierosol. 13, БАН 67, Ник, Sin 30.

Пет от източниците за изследването – Ник, ЦИАИ 201, Hierosol. 13, Sin 30 и БАН 67, възхождат към т.нар. базова редакция на Йерусалимския устав, формирана във

[23] Св. Йоан Златоуст е бил заточван два пъти – първия път след събора „под дъба" в 399 г. След голямото константинополско земетресение, което императрица Евдоксия приема като поличба за несправедливото отношение към църковния йерарх, тя нарежда Йоан да бъде върнат. Второто заточение на светителя е през 404 г. отново след конфликт с Евдоксия и императоския двор **(Срв. Мейендорф 2001: 221–224)**.

Византия в края на XIII – началото на XIV век **(Срв. Пентковский 2004)**. Останалите – ЧТ, Рил, отразяват пространната редакция. Разликата между двете е, че в базовата липсват обособени в текста и подробно разписани Маркови глави. Интересно е, че и в двата типа ръкописи (представителите и на базовата редакция, и в тези, засвидетелстващи пространната редакция на Йерусалимския устав), се пази рубриката за празнуването паметта на св. Йоан Златоуст на 14 септември и за съчетаването на службата му с тази на Въздвижение на кръста.

При съпоставителното изследване на тази глава от типика правят впечатление следните особености. В източниците за базовата редакция (Ник, преписите, свързани с превода на стареца Йоан, Sin 30 и БАН 67) текстът е следният (по Типика на стареца Йоан в преписа ЦИАИ 201, л. 29):

Вьсемирное вьзнесенїе чтнаго и животворащаго крста. и оуспенїе стго Їѡ злаоустаго. побате вётн. ако аще случнт са нелѣ вь сын прькь вьздвиженїе чтнаго крта. Поет са вьскрна слоужба и прькоу. побате вётн. ако злаустова слоужба вь съын прсвѣтлыи дни константина града, и всѣ ѡнѫ не поет са, въздвиженїа дѣлѣ гдка прака. и зане, да прѣбждеть слоужба всѣ непремѣнна и неоумаленна. сего дѣлѣ прѣложи са вь, гі, ноєврїа мца. ѥкоже вь мѣсачнице смотривь ѡбращешн. Аще бо бн лѣпо пѣтн са и сеи сь прькомь, да чесо дѣлѣ прѣложена бы, зане же поет са вь їерлмѣхь. и вь тнпнцѣ тако пнше. оуставлено бы и намн зде. да не уто зде претрьгнет са аще ли же доволно бжде настоащомоу, пѣтн и стомоу сь празднкѡ. сеи ѡбщеи слоужбѣ скзанїе. аще ли же нѣ, да поет са ѣдномоу прькоу ѥвѣ же, ѥко прьвын антнфѡ блажень мж. аще не поет са слоужба стомоу, ѡставлѣет са ѥкоже и вь прочіѣ гдкы празднкѡ. вѣ на агрипнніи по вѣрнѡ ѱлмѣ. стлѡ.

Особеност на тази група типици е, че пояснението за преместването на паметта на Св. Йоан Златоуст на 13 ноември следва веднага след като се посочва датата 14 септември като ден за празнуване на Въздвижение. Въведено е обаче уточнението, че тъй като "йерусалимците" празнуват паметта му на 14 септември (!) и в техните типици има указания по този въпрос, затова и тук се дава възможност, ако благослови игуменът (предстоятелят, настоятелят), паметта на св. Йоан Златоуст да се празнува заедно със службата за Въздвижение. Подчертава се обаче, че Константинополската църква не празнува по този начин. Следва подробен разпис на реда на вечернята и на утренята, като първенство заемат песнопенията и останалите текстове за Въздвижение. След това, в друга, обособена глава, се привеждат указанията за богослужението на Въздвижение, самостоятелно, без службата на св. Йоан Златоуст.

Този въпрос стои по-малко по-различен начин в пространната редакция на устава. Явно все пак съчетаването на службата на св. Йоан Златоуст с тази на Въздвижение е преосмислено, и поради ограничената употреба на това последование, местата на рубриките са сменени. На първо място е изложен целият ред за службата на Въздвижение (в чист вид, без тази на св. Йоан Златоуст), на второ място е обяснителната бележка защо паметта на Златоуст се премества на 13 ноември, с уточнението, че има места, където двата празника – Въздвижение и Успение на св. Йоан Златоуст, се празнуват заедно. Въпреки това уставът пази традицията,

залегнала в базовата редакция, и на трето място представя диаграмата за съчетаване на службите на двата празника. За сравнение се привежда и текстът на указанието за паметта на св. Йоан Златоуст по ЧТ (с. 135-136), който показва известни разлики спрямо превода в базовата редакция:

Нзвѣстно. ꙗко слѫжба зла҃устова, въ сѫн прѣсвѣтлыи҆ дн҃ь въ константинѣ градѣ, и҆ по въсѫдѫ ꙗвѣ не поет сѧ. высѡтн радн влк҃ынѣ пракл҃. н ако да прѣбѫдеть слѫжба въсѣ непрѣврѣжденна и҆ бе҃зь порока. того бо радн н прѣложн сѧ, въ г҃і, ное҃врїа м҃ца. ꙗкоже въ, пролозѣ въннмаѫ҃ ѡбращешн. аще бо хотѣше кѫпно съ празн҃кѡ҃ // пѣтн сѧ. чесо рк҃ н прѣложен бы҃, за еже поет сѧ w҃ їерл҃нмнтѣнь. и҆ вь тнпнцѣ҆ нхь пншет сѧ. ре҃но бы҃ и҆ w҃ нк҃ же. ꙗко да нѣѹто зде не повреднт҃:~ Аще бо хощ҃е прѣстатель пра҃ннкѫ пѣтн сѧ тъѹїѧ въ єдино, єже є҃ н пр҃ведно. се оуже слѫжба нарѫдѫ вънатрѣ съєднена поставнт сѧ w҃ нк҃, н да поет сѧ въ єдино. нзвѣстно же. а҃. антнфѡ҃ бл҃жень мѫжь. ѡставнт сѧ. ꙗ҆коже и҆ въ прочн҆ влк҃ынѣ҆ пра҃нн҃. тъѹїѧ аще въ нѣ҆ слѫѹн҃ сѧ. Тогл҃ бо ст҆лѡ҃ѫет сѧ по wбы҃ въсѣ кк҃. Аще ли съ пра҃ннкѡ҃, ст҃о҆м пѣтн хощешн. се ѡбщаа слѫжба ѫказа сѧ нзвѣстно же҃.

Изместването на тази рубрика на втора позиция в пространната (по-късната) редакция на Йерусалимския устав се обяснява с това, че тя не е имала практическо приложение, а по-скоро стои в уставите, за да засвидетелства за отдавна отмряла и полузабравена богослужебна практика. Именно поради тази причина в по-късните редакции на Йерусалимския типик рубриката е премахната. За това спомага и изолираността ѝ от останалата богослужебна книжнина. Типикарските указания представляват един синтез на литургически указания и бележки от различни богослужебни книги – минеи, октоиси, триоди, чети-минеи, панигирици, апостоли, евангелия, пролози и други. Както вече споменах, дори и най-древните константинополски и палестински месецослови не привеждат свидетелства, че паметта на св. Йоан Златоуст се чества на 14 септември. Подобно явление имаме и в богослужебните апостоли и евангелия (староизводни и най-вече новоизводни) – в тях под дата 14 септември няма поместени четива, посветени на светителя. В достигналите до нас служебни и празнични минеи също не се регистрира случай на поместване на службата на св. Йоан Златоуст под дата 14 септември, а във всички случаи тя се включва на ноемврийската дата. Едновременно с това в разглежданите устави съществува и втора рубрика за празнуването на Йоан Златоуст, поместена на 13 ноември. Главата предвижда бдение в случай, че благослови игуменът. Има подробен разпис на службата, който кореспондира с останалата богослужебна книжнина и с посочените в нея указания.

По този начин богослужебната глава за празника на св. Йоан Златоуст на 14 септември става напълно излишна и без практическо приложение. Няма сигурни данни, че през XIV в. южните славяни са празнували (поне в някои центрове) паметта на св. Йоан Златоуст заедно с Въздвижение, но настоящите наблюдения могат да се приемат като едно допълнение и уточнение на месецословите за 14 септември и 13 ноември.

За локализиране на богослужебната традиция, която съхранява векове изконната дата на кончината на великия светител и богослов, говорят няколко факта. На първо

място, в един от най-старите преписи на саваитския типик Sinait. gr. 1096 от XII в. успението се споменава на 14 септември кратко, без подробни указания, при това добавено встрани в полето, а не в основната текстова колона: Ἡ κοίμησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ διοριζόμεθα **(По изданието у Дмитриевский 3: 30, 33)**. Поодбно глосиране подсказва, че датата не е била популярна в ранната палестинска традиция. На второ място, основните носители на тази памет през вековете са константинополските синаксари от различен тип. Така че, остава неясно дали споменаването в йерусалимските типици, че йерусалимци са славели светеца на тази дата все пак не се отнася за по-късна практика, повлияна от константинополския календар, или просто е добавено за да бъде придаден авторитет и да се подчертае старинността на празнуването.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Дмитриевский, А. (1895-1917) Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Т. 1: ΤΥΠΙΚΑ. Ч. 1. Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы. Отд. 1. Памятники патриарших типиконов. Т. 2: ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ. Т. 3: ΤΥΠΙΚΑ. Ч. 2. Киев.

[2] Лукашевич, А. (2010) Гимнография [s.v. Иоанн Златоуст.] – В: Православная энциклопедия. Т. 24. Москва, с. 205-250.

[3] Мейендорф, Й. (2001) Введение в святоотеческое богословие. Минск.

[4] Мирковић, Л. (1960) Рукописни типици српскословенске рецензије. Богословље, 4 (19), св. 1-2, 3-15.

[5] Павлова, Р., В. Желязкова. (1999) Станиславов (Лесновски) Пролог от 1330 г. София.

[6] Пентковский, А. (2004) Иерусалимский устав и его славянские переводы в XIV столетии. – В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция, София, 26–28 юни 2003. София, с. 153-171.

[7] Пентковский, А. (2001) Типикон патриарха Алексея Студита в Византии и на Руси. Москва.

[8] Петков, Г., М. (2008) Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове. Лексикален индекс. Т. 1, месец септември. Пловдив.

[9] Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь–февраль. (2010) Т. 1. Текст и комментарии. Изд. подг. Л. Прокопенко, В. Желязкова, В. Крысько, О. Шевчук, И. Ладыженский. Под ред. В. Крысько. Москва.

[10] Спасский, архиеп. Сергий. Полный месяцеслов Востока. Т. I. Восточная агиология. Владимир, 1901.

[11] Arranz, M. (1969) Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine, codex Messanensis gr. 115, A.D. 1131. *Introduction, texte critique et notes – OCA, 185*.

[12] Delehaye, H. (1902) Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi. Bruxelles, (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris).

[13] Mateos, J. (1962-1963) Le Typicon de la Grande Ėglise. T. 1. Le cycle des douze mois; T. 2. Le cycle des Fêtes mobiles. (=Orientalia Christiana Analecta. T. 166-166). Roma.

ИЗТОЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯ

Ник - Никодимов типик, първи сръбски превод на Йерусалимски устав, извършен по поръка и с участието на сръбския архиепископ Никодим през 1319 г. Ръкописът изгаря през 1941 г. по време на бомбардировките на Белград през Втората световна война. Използвам изданието, което е направено по микрофилм, принадлежал някога на видния литургист Лазар Миркович (по изд. Никодимов типик 2004–2007). Базова редакция.
Рил - Рилски типик, НМРМ 1/17, третата четвърт на XVI в. **(Спространов 1902: 16-17; Христова 1986: 123-126; Христова, Караджова, Икономова 1982: 333)** Представя редакция на Йерусалимския устав, много близка до Черепишкия типик. (по копие от Виртуална библиотека и дигитален архив на „Българска ръкописна книга“, Факултет Славянски филологии).[24]
САУ - Студийско-Алексеевски устав **(по изд.: Пентковский 2001)**.
Sin 30 - Йерусалимски типик, Sinait. Slav. 30, втор. пол. на XIV в. сръбски. Представя по-късна редакция на Никодимовия типик, но възхожда към същия византийски образец, от който е направен преводът на Никодимовия типик (по копие от Научния архив на БАН, София). За него срв. **(Мирковић, 1960)**.
ЧТ - Черепишки типик, йерусалимски, ЦИАИ 44, края на XIV в. (de visu); възхожда към пространната константинополска редакция, търновска редакция **(Спространов 1900: 71-73; Гошев 1936-1937: 9-14; Христова, Караджова, Икономова 1982: 59; Пентковский 2004.)**.
ЦИАИ 201 - първ. пол. на XIV в., бълг. двуеров, двуюсов **(Спространов 1900: 71-73; Гошев 1936-1937: 9-14; Христова, Караджова, Икономова 1982: 57)**. Йерусалимски типик, представител на първия български превод от базовата редакция, извършен от стареца Йоан от Великата Лавра на Атон (de visu).
БАН 67 - БАН 67, втората пол. на XIV в. (по воден знак се датира от 1366 г.), сръбски **(Кодов 1969: 113-114)**, преписан в Хилендарския манастир. Йерусалимски типик от базовата редакция; върви по сръбска редакция, по-късна от Никодимовия типик и допълнена; показва някои лексикални различия спрямо Никодимовия типик (по копие от Научния архив на БАН, София).
Hierosol. 13 - Hierosol. Slav. 13, XIV в. Йерусалимски типик, представител на първия български превод от базовата редакция, извършен от стареца Йоан от Великата Лавра на Атон (по копие).[25]
Cod. Patm. 266, IX–X в. – препис на Типика на Великата константинополска църква
Cod. Hierosol. S. Crucis 40, X в.) - препис на Типика на Великата константинополска църква
Соф. 1324, РНБ – най-ранен славянски препис на Пролога от края на XII – началото на XIII в.
Sinait. gr. 1096 от XII в. Един от най-древните преписи нс Саваитския типик, от сбирката на Синайския манастир «Св. Екатерина»
ЙТ - Йерусалимски типик

[24] Изказвам сърдечната си благодарност на колегите от Катедрата по кирилометодиевистика към ФСФ на СУ „Св. Климент Охридски“, които ми предоставиха копие от ръкописа.
[25] Изказвам сърдечната си благодарност на проф. д.ф.н. Искра Христова-Шомова за предоставеното копие от ръкописа.

БАН - Българска академия на науките
НБКМ - Национална библиотека “Св. Кирил и Методий”, София
НМРМ - Национален музей Рилски манастир
ЦИАИ - Църковноисторически и архивен институт към Българската православна църква
РНБ - Руска национална библиотека, Санкт-Петербург

ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ БОГОСЛУЖЕБНИ СБОРНИЦИ С ОСОБЕН СЪСТАВ ОТ НАЧАЛОТО НА 20-ТИ ВЕК

Димитър Димитров
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Статията проследява цяла серия от църковнославянски литургични издания от началото на двадесети век до 1928 г. Съпоставят се езикът и съставът им спрямо стандартните църковнославянски издания на богослужебните книги. Прави се опит да се определи ролята и функцията на въпросните сборници по отношение на литургичната традиция на Православната църква в България.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: църковнославянски издания в България, църковнославянски език, литургика

CHURCH SLAVONIC LITURGICAL COLLECTIONS WITH SPECIFIC CONTENT FROM THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

ABSTRACT

The paper views a whole series of Church Slavonic liturgical editions, published in Bulgaria from the beginning of 20th century until 1928. Their language, composition and orthography are compared to the standard Church Slavonic editions of the liturgical books of the Orthodox Church. An attempt is made to determinate the role and function of the over mentioned collections in question regarding the liturgical tradition of the Orthodox Church in Bulgaria.
KEYWORDS: Church Slavonic editions in Bulgaria, Church Slavonic language, liturgical studies

Православната църква в България не може да се похвали с изобилие от собствени издания на църковнославянски книги за литургични цели. Този проблем е залегнал още преди 1878 г. – през XIX и преди това през XVIII век. След добиването на независимост на родната ни църква (Българска екзархия) ситуацията не се променя значително в това направление. След 1878 г. положението остава почти същото. Тези проблеми съм описал в няколко свои публикации **(Димитров, 2010; Димитров, 2011; Dimitrov, 2012)**.

В контекста на изложената проблематика е и настоящото ми проучване. Посветено е на няколко църковнославянски сборници с особен състав, първият от които излиза през 1902 г. Определям ги като „сборници с особен състав", тъй като съдържащите се в тях текстове не отговарят по състав напълно на нито една от литургичните книги на Православната църква. Обединяват текстове от различни богослужебни книги. Текстовете са организирани на принципа на литургичните цикли – денонощен – текстове от Часослова, седмичен – текстове от Октоиха, годишен неподвижен – химнографски текстове от Минея, годишен подвижен – химнографски текстове от Постния и Цветния триод, евхологични текстове – предимно от Требника и Служебника. Излизането от печат на тези сборници трябва

да се разглежда в контекста на процесите от началото на XX век – отпечатването на службите на св. Климент Охридски **(1901)**, св. княз Борис **(1902)**, св. Седмочисленици **(1903)**, както и двуезичните издания на Служебника **(1908)** и Требника **(1910)**. Това са и първите опити химнографски и евхологични текстове да бъдат превеждани на съвременен български език. При няколкото сборници с особен състав се наблюдава същият принцип, както при посочените по-горе книги – изданията не са организирани от официалната църковна власт, а от частни лица и благодетели.

Съставът на текстовете от тези сборници с особено съдържание вероятно указва влияние върху по-късни издания в България – Служебника (тропарите за празници) **(1924, 1928, 1957 г.)**, Часослова (тропарите за празници, панихидата) **(1929, 1941 г.)**, Цветослова (катавасиите, величанията) **(1929)**, Всекидневника **(1943)**. Съставът на тези сборници вероятно указва влияние и върху литургичната практика на БПЦ – в разрез с типика, съкращения в богослужението **(Димитров, 2011а)**. Подготвянето и издаването на въпросните сборници е породено от липсата на издания на църковнославянски богослужебни книги в България – Октоих, Минеи, Постен триод, Цветен Триод, Ирмологий, Псалтир.

Първият „сборник с особен състав" излиза от печат през 1902 г. в София под заглавието „**Ръководство за черковния певец**". Направено е от Д. К. Мавродиев (Маврудиев) певец в юнкерската църква[26]. Реализирано е в печатницата на П. Калъчов. Сборникът е изцяло на църковнославянски език. Нататък в текста на статията го обозначавам като ***Ръководство***. От послеслова на Д. Мавродиев успяваме да почерпим допълнително сведения. Разбираме, че книгата се издава с позволението на св. Синод. Купувачите са предплатили изданието. Била е предвидена да излезе през юли 1901 г. в 12 коли, но излиза със закъснение в 28 коли поради големия обем текстове. Цената ѝ се повишава от 2 на 3 лв. Част от текстовете са включени в книгата по препоръка на абонати, а друга част по настояване на Софийския митрополит Партений, който контролира изданието на книгата. Съставителят им изказва благодарност, както и на П. Сарафов, и на свещ. Иван Савов Заровски, които явно са го консултирали. Цифрите в текста са обозначени с църковнославянски букви, а пагинацията - с арабски цифри. На места има доста правописни и печатни грешки. Второто издание на ***Ръководството*** е направено в Солун, през 1912 г., издание и печат на К. Г. Самарджиев и С-ие. Текстът е с червенослов. Съставът съвпада напълно с предходното издание от 1902 г. Липсват списък със съкращенията и титлите в църковнославянския език, както и Указания за апостолските и евангелските четива. Второто издание е без данни за местоработата на съставителя и без послеслов. Поради идентичността на текстовете, тук давам описание на състава само по първото издание и нататък в текста цитирам само него.

Описание на състава от текстове в ***Ръководството*** от 1902 г.

Последования по Часослова: **IX час** (с. 3-14), **Вечерня** – 103-ти псалом, целият текст на великата ектения и 1-ва катизма от Псалтира, Гд҃и, воззва́хъ, Свѣ́те ти́хїй,

[26] Вероятно става въпрос за църквата на военното училище в София (сега военна академия), която днес не съществува.

седмичните прокимени без стихове, пълният текст на малката, сугубата и просителната ектения, стиховете на възкресните стиховни стихири, Ны́нѣ ѿпꙋща́еши, пълният текст на отпуста. В състава на вечернята са включени текстовете на възкресните тропари и богородични. (с. 14-46). Последование на **възкресната полунощница** с текстовете на възкресните ипакои (с. 47-56). Последование на **утренята** по часослова – 19-ти и 20-ти псалом, тропари: Сп҃сѝ гдⷭ҇и, шестопсалмие; Бг҃ъ гдⷭ҇ь без стихове. Указание за малки ектении между седалните, степенните антифони: Ѿ ю҆́ности моеѧ̀, евлогитариите: Бл҃гослове́нъ є҆сѝ гдⷭ҇и... А҆гг҃льскїй собо́ръ; литургически бележки, свързани с възкресната утреня – според типика на Константин Протопсалт, указания за възкресното утренно евангелие, Воскрⷭ҇нїе хрⷭ҇то́во ви́дѣвше, богородичната песен: Вели́читъ дꙋша̀ моѧ̀ гдⷭ҇а; Ст҃ъ гдⷭ҇ъ бг҃ъ на́шъ; Всѧ́кое дыха́нїе със стихове от хвалитните псалми; Пребл҃гослове́нна є҆сѝ; Велико славословие; двата възкресни тропара: Дне́сь сп҃се́нїе и Воскрⷭ҇съ и҆з̾ гро́ба (с. 57-82). Последование на **литургията**. 1-ви и 2-ри антифон – без стихове; 3-ти антифон – тропарът на празника. Не се споменава нищо за изобразителни и блаженни. Пълна сугуба ектения и сугуба заупокойна ектения, пълна ектения за оглашените, две пълни ектении на верните, две пълни просителни ектении, херувимска песен, символът на вярата, евхаристийният какнон, Досто́йно є҆́сть и Ѡ҆ тебѣ̀ ра́дꙋетсѧ, седмични причастни, текстове в края на литургията. (с. 82-103). **Всекидневна полунощница** – пълно последование с указание за четенето на 17-та катизма; бележка под линия за изпълнението на всекидневната полунощница в празнични дни според Йерусалимския типик (с. 104-113). **Съботна полунощница** – пълно последование с текстове (с.113-116). Дотук структурата на последованията и текствете са идентични с тези от изданията на Часослова **(1929, 1941)**, като подредбата е по-различна. В Часослова са подредени по следния начин: всекидневна полунощница, съботна полунощница, възкресна полунощница, празнична полунощница, утреня, литургия, часове и изобразителни, вечерня. В ***Ръководството*** те следват денонощния богослужебен цикъл, като започват от вечернята. Следват **Възкресни прокимени** на апостолските четива на литургията (с. 116-118). **Възкресни песнопения от октоиха** на осемте гласа: 10 възкресни стихири на Гдⷭ҇и, воззва́хъ, догматик на гласа, 4 стиховни стихири с богородичен, възкресни седални след 1-во и 2-ро стихословие, 3 степенни антифона с прокимен (без стих), (липсват какноните), 8 хвалитни стихири. 1-ви глас (с. 119-130); 2-ри глас (с.130-141); 3-ти глас (с. 141-152); 4-ти глас (с. 152-163); 5-ти глас (с. 163-176); 6-ти глас (с. 177-187); 7-ми глас (с. 187-197); 8-ми глас (с. 198-209). Възкресни ексапостиларии и евангелски стихири (с. 209-222). Възкресните песнопения тук следват реда на текстовете в Октоиха. **Катавасии** през годината – на Въздвижение, задостойник на Рождество Богородично, общи катавасии, катавасии на Въведение Богородично, на Рождество Христово (двойни), на Богоявление (двойни), на Сретение, на Неделя на митаря и фарисея, Неделя месопустна, Неделя сиропустна, Първа неделя на великия пост, Неделя кръстопоклонна, Благовещение, Лазарова

събота, Неделя Вайа, Велики четвъртък, Велика събота, Пасха, Преполовение, Възнесение, Петдесетница (двойни), Преображение, Успение Богородично (двойни) (с. 223 - 273). **Величания на 9-та песен на канона на господски и богородични празници, припеви на антифоните на литургията, входни прокимени, тропари, кондаци и причастни** за господски, богородични, светийски празници, за Триода и Пентикостара (с. 273-311). За Рождество Христово и Богоявление текстовете са по-пълни – 9-та песен от двата канона, светилен и хвалитни стихири. При някои празници има данни за апостолското и евангелското четиво (Обрезание Господне, Богоявление, 7 януари, 18 януари, 30 януари, 2 февруари, 25 март, 23 април, 11 май, 21 май, 24 юни, 29 юни, 20 юли, 6 август, 15 август, 29 август). **Песнопения от Триода и Пентикостара** от Неделя на митаря и фарисея до Неделя на всички светии - тропари, кондаци, велики прокимени (без стиховете), причастни, данни за апостолските и евангелските четива от този период. За Пасха са поместени и 9-та песен на канона с припевите, светилният и хвалитните и пасхални стихири, пасхалните часове. (с. 311-337). **Общи тропари и кондаци за светци**. (с. 338-346). **Последование на петохлебието**. (с. 346-350). **Последование на парастаса**. (с. 350-363). **Молебен над болен** (с. 363-374). **Запретителни молитви на св. Василий Велики** (с. 374-376). **Различни молитви** – над коливо, над храна и месо, за полагане основите на нов дом, при изкопаване на кладенец (с. 376-380). **Опело Христово** на Велика събота (с. 380-407). Допълнителният отдел на ***Ръководството*** включва: **Типикарски бележки** с някои допълнителни текстове – за вечернята, утренята, литургията, архиерейското богослужение, указания за катавасиите през годината; чинът на преждеосвещената литургия (с. 407-428); **Таблица с числените стойности на буквите** в църковнославянския език и съкращенията с титли (с. 428-430); **Указания за апостолските и евангелските четива** през годината (с. 431-434); **Пасхалия** от 1902 до 1952 г. (с. 435-437); Съдържание и послеслов от съставителя (с номерация на страниците с римски цифри I-IV).

Сборник № 2 – липсва заглавна страница и заглавие. Няма данни за година, място на издаване, съставител и преводач на текстовете. Обозначенията на дъното на страниците на няколко места в книгата посочват като заглавие «Свещено Песнопение». Разполагам с това издание благодарение на колега, който бе така любезен да ми го предостави.[27] Той го е получил като подарък от възрастна жена от София. Опитите ми да намеря друг екземпляр от това издание в библиотеката на Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски", Софийската духовна семинария и други църковни библиотеки останаха без резултат. Не намерих данни за изданието и в КОБИС и НАБИС. Поради тези причини тук го обозначавам като ***сб. 2***. Някои особености в състава и в преводите на ***сб. 2*** могат да послужат за ориентир кога е направено изданието. Оформянето на текста в две колони, използваните църковнославянски и новобългарски шрифт, правописните особености на новобългарския текст много напомнят „цариградското" издание на Служебника **(1908 г.)** и Требника **(1910)**. В ***сб. 2*** са включени тропари на св. княз Борис, св. Седмочисленици, и Тивериополските (Струмишките) мъченици, а

[27] Изказвам благодарност на колегата Пламен Гълъбов, който ми предостави книгата.

службите за св. княз Борис, св. Седмочисленици и Тивериополските мъченици са издадени респективно през 1902, 1903 и 1908 г. **(Маринов, Д., 1902; Служба..., 1903; Служба..., 1908)**. Следователно, ***сб. 2*** няма как да е издаден преди 1908 г. Преводът на псалмите на новобългарски език е специфичен, не е взаимстван от Славейковия превод на Библията, но не ползва и синодалния превод на Псалтира от 1924 и 1925 г., не е направен и от църковнославянския текст. Следователно, ***сб. 2*** е отпечатан преди излизането на Синодалния превод на Библията. Църковнославянският шрифт на ***сб. 2*** наподобява донякъде този, използван при изданията на службите на св. княз Борис и Тивериополските мъченици, не прилича на ползвания при изданията на Служебника, Часосвлова, Цветослова и Требника в печатница „Белият кръст" в Курилския манастир през 1928 – 1929 г. Подробното публикуване в ***сб. 2*** на текста на всички катавасии (ирмоси) навежда на мисълта, че ***сб. 2*** е излязъл от печат преди изданието на краткия ирмологий **(1912 г.)**, тъй като в противен случай присъствието на текста на катавасиите в ***сб. 2*** би било излишно. Някои особености на литургията (изпълнението на антифоните без стихове) в ***сб. 2*** напомня Служебника от 1908. Съставът на панихидата в ***сб. 2*** съвпада с последованието ѝ в Требника от 1910 г. Като вземам предвид всички изложени тук факти, считам, че ***сб. 2*** е излязъл от печат между 1908 и 1912 г., вероятно от Придворната печатница в София. Сборникът е двуезичен – в лявата колона е поместен текстът на църковнославянски език, а в дясната – паралелен текст на български. Това е един от първите опити за превод на химнографски и евхологични текстове на съвременен български език.

Тук представям пълния състав на ***сб. 2***. **Указания за катавасиите** през годината (с. I – VII). **Типикарски указания за тропарите** на малкия вход на литургията (с. VII - VIII). **Типикарски бележки за кондаците** през годината (с. VIII – XVI). **Чинопоследование на вечернята** с двуезични текстове от Часослова (с. 1-14). Съдържа следните текстове: Цр҃ю нб҃ный: Трист҃о́е. Прест҃а́ѧ тр҃це: О҆́ч҃е на́шъ; Прїиди́те, поклони́мсѧ; 103-ти пс.; Гд҃и, воззва́хъ, Свѣ́те ти́хїй. Вечерни прокимени през седмицата и велики прокимени през годината – без стихове. Сподо́би гд҃и; Ны́нѣ ѿпꙋща́еши; Бц҃е дв҃о ра́дꙋйсѧ. Липсват текстовете за великопостната вечерня. **Велико повечерие** – само някои извадки от песнопения и молитви – Съ на́ми бг҃ъ, Прест҃а́ѧ вл҃чце бц҃е, Гд҃и си́лъ, молитвите: Нескве́рнаѧ, небла́знаѧ, И҆ да́ждь на́мъ вл҃ко, заключителните песнопения на повечерието: Всѣ̑мъ предста́тельствꙋеши, бл҃га́ѧ, Заколе́нїе твоѐ (с. 15-24). **Утреня** – тропари Сп҃сѝ гд҃и, шестопсалмие, възкресни евлогитарии: Бл҃гослове́нъ є҆сѝ гд҃и... А҆́гг҃льскїй собо́ръ; катавасии през годината, степенните антифони Ѿ ю҆́ности моеѧ̀, Воскр҃нїе хр҃то́во ви́дѣвше, 50-ти псалом, Мл҃твами а҆пл҃ѡвъ... Воскр҃съ і҆и҃съ ѿ гро́ба, Покаѧ́нїѧ ѿве́рзи мѝ двє́ри... Песента на св. Богородица, Всѧ́кое дыха́нїе, велико славословие, тропар Дне́сь сп҃се́нїе... (с. 25-117). **Св. Литургия –** припеви на антифоните, Є҆диноро́дный сн҃е, входен прокимен, входни прокимени на господските празници, Ст҃ы́й бж҃е, Кр҃тꙋ̀ твоемꙋ̀, Є҆ли́цы во хр҃та̀;

Символ на вярата, евхаристиен канон – неточности в превода на български, Достóйно éсть, Ѡ тебѣ рáдуется, Величания за св. Антим (3.09) и за св. Василий Велики (1. 01) (по типика на Константин Протопсалт и Иван Нейчев). Липсва величанието за св. Константин и Елена (21. 05). Ѥдúнъ сѵ̈тъ... Блгословéнъ грядúй... Вúдѣхомъ свѣ́тъ... вместо Вúдѣхомъ: Вéчери твоеѧ̀... (вел. четвъртък) и Помáнѝ блгоўтрóбне (вел. събота); Блгословлю̀ гдⷭ̀... Хлѣ́бъ нб̃ный... (прежд. литургия), Тѣ́ло хр̃тóво... Дà ѝспóлнятсѧ ѹ̑стà нáша... 33-ти псалом - в българския превод на псалома са изпуснати цели стихове (с. 118-132). **Възкресни тропари и богородични** – неточности в превода на български (с. 133-139). **Седмични тропари и кондаци** (с. 140-144). **Общи тропари за светци** – неточности в превода (с. 145-152). **Тропари и кондаци за господски, богородични и светийски празници** (с. 153-209). **Тропари и кондаци от Триода и Пентикостара** (с. 210-225). **Последование на Панихидата** (с. 226-244). Трисвѧтóе, велика ектения, аллилуия и стихове Блжéни, ѩ̀же ѝзбрáлъ, ѝ прїѧ́лъ ѥ̑сѝ, тропар: Глубинóю мⷣрости... Тебѐ ѝ стѣ́ну. Непорочни – само 6 стиха от I статия. Сугуба ектения. Непорочни – 6 стиха от II статия; сугуба ектения; непорочни – 6 стиха от III статия; евлогитарии Сѵ̈ты́хъ лúкъ ѡ̑брѣ́те; Покóй сп̃се нáшъ кондак и икос, прокимен, апостол, евангелие, заупокойни стихири Со дⷭ̃хи прⷭ̃ны́хъ и др., сугуба ектения, Во блжéнномъ ѹ̑спéнїи... Вѣ́чнаѧ пáмать, отпуст. **Правило преди св. Причастие** (с. 245-285); **Молитви след св. Причастие** (с. 285-290).

Традицията на издаването на подобен тип сборници продължава. През 1928 г. в Кюстендил прот. Христо п. Павлов съставя и издава подобна на ***Ръководството*** и ***сб. 2*** книга, озаглавена „***Помагало за любителите на църковното пение за домашно упражнение”***. Изданието е реализирано в типографията на кооперация „Труд”. Съставителят подчертава, че ***Помагалото*** е съобразено с църковния типик и богослужебната практика. Той не посочва точно с кое издание на типика е съобразено, тъй като за периода 1853 – 1928 г. има четири издания на типика, като четвъртото (1909 г.) се различава значително по някои въпроси от предходните три. Тук и текстовете на съвременен български език се предават с църковнославянски печатни букви. Текстовете на псалмите са предадени само на съвременен български език. Правописът на българските текстове обаче, до голяма степен е църковнославянски – сакралните имена, както и най-често употребяваните в църковнославянските текстове лексеми – Господ, Бог, Цар, Богородица, Троица, благодат и др. са завързани с титли и се изписват съкратено. Употребяват се и надредни знаци – ударения (остро, тежко, извито) и придихания (тънко и гъсто), както в църковнославянския език. И в българските текстове се изписва придихание над начална гласна буква. В българските текстове в употреба са следните църковнославянски букви: ѣ, ї, ѡ, ѧ, ѻ, ѧ, ѹ̑, ѵ̈, ы. Голяма носовка се използва за „ъ”, много често на етимологичните за старобългарския правопис места на юса. Позицията на тоносите обаче следва съвременния говорим български език. Преводите на молитвите и песнопенията на български език са различни от тези в

Часослова. Българският текст на молитвата Ѻ҆ч҃е на́шъ не е заимстван от Синодалния превод на Евангелието по Матей. Съставителят отбелязва, че в книгата е застъпен целият Часослов „така щото четците и певците няма защо да търсят отделен часослов” **(Помагало, 1928:470)**. Този израз навежда на мисълта, че макар и в заглавието да е упоменато „за домашно упражнение”, книгата се е използвала и в литургичната практика на Православната църква в България.

Тук давам пълно описание на състава на ***Помагалото***. **Девети час** (с. 3-10). **Изобразителни** – във великопостния им вариант без 102-ри и 145-ти псалми (с. 10-16). Особен превод на български на Символа на вярата, с догматически грешки и неточности. Преводът не следва църковнославянския текст, а е зает от ***сб. 2***. (с. 12-13). **Вечерня** (с. 17-41). В състава на вечернята е включена 1-ва катизма от Псалтира, догматиците на гласа, „богородичните” от 2-ри отдел в края на минея, седмичните прокимени (без стихове), великите прокимени за цялата година (без стихове), вторите възкресни „богородични” на стиховните от октоиха. Краят на вечернята (с текстовете за великия пост) е поместен на с. 131-134. **Възкресни отпустителни тропари, богородични и кондаци** (с. 42-47). **Общи тропари и кондаци за светци** (с. 47-56). **Тропари и кондаци за господски, богородични и светийски празници** (с. 56-100). За първи път тук в богослужебна книга се появява и един нов отдел: „**Тропари на български светии**” (100-107). **Тропари и кондаци от Постния и Цветния триод** (с. 108-122). **Отпустителни „богородични” от 4-ти отдел в края на Минея** (с. 122-131). **Велико повечерие** (с. 135-160). **Малко повечерие** (с. 160-161). **Всекидневна „полунощка”** (с.161-165). Официално утвърденият термин в църковнославянските богослужебни книги и в българската традиция е „полунощница”, а не „полунощка”. Никъде досега не съм срещал употребата на „полунощка”. В състава на всекидневната полунощница е допусната грешка - пропуснат е текстът на две молитви и местата на две са разменени (с. 162). **Съботна „полунощка”** (с. 165-166). **Празнична „полунощка”** (с.166). **Неделна „полунощка” с възкресни ипакои на 8-те гласа** (с. 166-169). **Утреня** (с. 170-291). В състава на утренята са включени: 19-ти и 20-ти псалом, тропари Сп҃сѝ гдⷭ҇и..., шестопсалмие, Бг҃ъ гдⷭ҇ь (без стихове), троични песни за великия пост (с. 179-184), възкресни евлогитарии А҆гг҃льскїй собо́ръ (с. 184-185); полиелейни псалми – 134-ти и 135-ти, величания на празниците (с. 186-216); степенните антифони Ѿ ю҆ности моеѧ̀; Катавасии през годината – на Въздвижение, задостойник на Рождество Богородично, общи катавасии, катавасии на Въведение Богородично, на Рождество Христово (двойни), на Богоявление (двойни), на Сретение, Неделя на блудния син, Неделя месопустна, Неделя сиропустна, Първа неделя на великия пост, Неделя кръстопоклонна, Благовещение, Лазарова събота, Неделя Вайа, Велики четвъртък, Преполовение, Възнесение, Петдесетница (двойни), Преображение, Успение Богородично (двойни) (с. 217-256). Редът на катавасиите е почти като в ***Ръководството*** и ***сб. 2***. Евангелски чин с Воскрⷭ҇нїе хрⷭ҇то́во ви́дѣвше, 50 псалом, Покаѧ́нїѧ ѿве́рзи мѝ две́ри...; Богородичната песен: Вели́читъ дꙋша̀ моѧ̀ гдⷭ҇а (с. 256-260); възкресни ексапостиларии (с. 260-266), седмични ексапостиларии (с. 266-267);

великопостни ексапостиларии (с. 268-270); Вели́кое дыха́нїе и хвалитни псалми (с. 270-272); възкресни евангелски стихири (с. 272-276); велико славословие (с. 277-280); стихове на стиховните стихири; „богородични" след славите на утренята (с. 281-285); отпустителни „богородични" в края на утренята (с. 286- 290); край на утренята през великия пост (с. 290-291). **Първи час** (с. 291-295). **Трети час** (с. 295-298). **Шести час** (с. 299-303). **Св. Литургия** (с. 304-317). В състава на литургията са включени: входни прокимени за господските празници, някои празнични заключителни кондаци за богородични празници, причастни за седмицата, господски и богородични празници, песнопения от преждеосвещената литургия. **Утреня за Велика събота** – последование с пълни текстове. Трите статии от „опело Христово" - на църковнославянски език, са поместени след канона, без стиховете от 118-ти псалом. Текстът на паримията и апостолското четиво в края са на български. (с. 318-349). **Последование на Пасха** – пълно, с текстове за полунощницата, литията, утренята, пасхалните „часове" и литургията. (с. 350-371). Словото на св. Йоан Златоуст „Който е благочестив", в превод на български,[28] е поместено в края на утренята (с. 363-365), според изискванията на Йерусалимския устав, а не в края на литургията, както предписва типикът на Константин Протопсалт. В края на пасхалната служба е отпечатан и богородичният канон на Теофан Начертани, който в дните да Светлата седмица се съчетава с пасхалния (с. 367-370). **Богородичен акатист** (с. 372-389). Поместен е канонът на Йосиф Песнописец за акатиста. След края на канона е поместен и самият акатист на български език. **Молебен канон на пресв. Богородица** от Теостерикт (с. 389-403) – текст изцяло на български. **Малък водосвет** (с. 403-412) – по-голямата част от текста на български, с изключение на няколкото стихири в края на водосвета, и отпуста. **Чин на Панагия** (412-415) почти целият текст на български. Съвпада с изданието на Часослова, направено в Кюстендил **(1921)**. **Молитви на трапезата** (с. 415-417). **Молитви преди и след учение** (с. 417-418). **Велик богоявленски водосвет** – избрани текстове за певеца и четеца (с. 418-423). **Панихида** (с. 424-430). **Кратък парастас** (с. 430-431). **Благодарствен молебен** (с. 432-435). **Благодарствен молебен на царски празници** (с. 436-439). **18-та катизма от Псалтира** (с. 440-446). **Служба на вечернята на Петдесетница** (с. 447-469).

От изложеното съдържание на трите сборника се вижда, че те са близки по състав и функции, голяма част от текстовете се припокриват, но има и някои структурни различия. И трите съдържат основните и най-необходими химнографски и евхологични текстове за литургичната практика на Православната църква през цялата година. ***Ръководството*** излага последованията по Часослова. Дава отделно тропари, ирмоси, текстове от Минея и Триода. В ***Помагалото*** и ***сб. 2*** тези текстове са вмъкнати на функционалното си място в последованието по Часослова. По отношение на споменаването на местния владетел в конкретни молитви по време на богослужението двете издания на ***Ръководството*** и ***сб. 2*** се отнасят много предпазливо. В ***Ръководството*** се споменават „благоверните царе", а в ***сб. 2*** – „православните християни". В ***Помагалото*** системно навсякъде се споменава цар Борис III.

[28] Преводът е зает от Църковен вестник, бр. 6-7, 1922.

Изключително интересен е въпросът за българския текст на псалмите в това ***Помагалото***. Съпоставих всички текстове със Славейковия превод, Синодалния превод на Библията и църковнославянския текст на псалмите. Проучването показа следните резултати. При тридесет и четири от псалмите българският текст се припокрива със Синодалния превод (Псалми: 3, 12, 19, 20, 24, 30, 37, 62, 69, 83, 84, 85, 87, 90, 101, 102, 119-130, 133, 142, 148, 149), като на места има изпуснати думи или части от стихове. При единадесет псалми, преводът не съвпада нито със Синодалния, нито със Славейковия, нито пък са преведени от църковнославянски език (Псалми: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 103, 131-132). В три от случаите на две места в сборника се дава различен превод на един и същи псалом (Псалми: 3, 4, 6), като вторият път преводът съвпада със Синодалния. При два от псалмите преводът частично съвпада със Синодалния (Псалми: 33 и 50). Резултатите са озадачаващи. Възможно е при псалмите, които не съвпадат със Синодалния превод съставителят да е направил собствен превод от руски или от западен език, или просто да е подложил на редакция със замяна на много от лексемите в Синодалния превод. В подкрепа на второто предположение могат да послужат двата псалома, при които има частично съвпадение със Синодалния превод (Пс. 33 и 50). Тези наблюдения върху българския текст на псалмите могат да се обяснят с твърде скорошното излизане от печат на синодалния превод на Псалтира **(1924)** и на целия Синодален превод на Библията **(1925)** – само три години преди отпечатването на ***Помагалото*** и с невъзможността за толкова кратко време синодалният превод на Псалтира да се възприеме и утвърди в литургичната практика на Православната църква в България. Подобна е картината и при други библейски текстове в ***Помагалото***. В чина на утренята за Велика събота паримията и апостолското четиво са по Синодалния превод. В чина на параклиса към св. Богородица има собствен превод на евангелското четиво. В чина на водосвета е поместен собствен превод на апостолското четиво. В чина на Богоявленския водосвет срещаме собствен превод на паримиите, а в благодарствения молебен – собствен превод на апостола и евангелското четиво. От всичко констатирано дотук, не можем да извлечем някакъв общ принцип – кога съставителят предпочита синодалния текст на Библията, и кога прибягва до собствени преводи или редакция.

Преводи на молитви по Часослова на съвременен български език. Цр҃ю нб҃ный: Тристо́е. Прест҃а́м трⷣце: О҆́ч҃е на́шъ, символът на вярата – преводът в ***Помагалото*** съвпада със ***сб. 2***, откъдето явно е зает. Прїинди́те, поклони́мсѧ – различен превод в ***сб. 2***, ***Помагалото*** и Часослова (1941). Молитвата Ѥ҆же на всѧ́кое вре́мѧ в помагалото съвпада със ***сб. 2***, откъдето е взаимствана. Преводът на молитвата в края на 9-ия час, Ли́къ нб҃ный (на Изобразителните), Всест҃а́м трⷣце – различен в ***Помагалото*** и Часослова. Българският превод на Сподо́би гдⷭ҇и показва близост в ***сб. 2*** и ***Помагалото*** и се различава от този в Часослова. Преводът на молитвата Гдⷭ҇и гдⷭ҇и, ѡ҆бладе́й на́съ от великото повечерие в ***Помагалото*** се различава от този в Часослова. Преводът на молитвата Неискве́рнѧѧ, небла́знѧѧ съвпада в ***сб. 2*** и

Помагалото, но се различава от този в Часослова. Същото важи и за Ѝ да́ждь на́мъ вл҃ко, Преслáвнлм прнснодв҃о, Оу҃повáнїе мое҃ ѻц҃ъ. Молитвата на цар Манасия от края на книга 2Паралипоменон липсва в ***сб. 2***, в ***Помагалото*** и в Часослова върви по синодалния превод. Преводът на великото славословие показва близост между ***сб. 2*** и ***Помагалото***, но се различава от този в Часослова. Преводът на отпустителната молитва на великото повечерие Вл҃ко многомл҃тнве се различава в ***Помагалото*** и в Часослова, а в ***сб. 2*** отсъства. Преводите на следните молитви се различават в ***Помагалото*** и Часослова: Помнѝ гдн, въ наде́жди воскр҃нїм (в края на всекидневната полунощница); Хр҃тѣ свѣ́те йстинный (края на 1-ви час); Вл҃ко бж҃е ѻ҃ч҃е вседержи́телю (края на 3-ти час); Бж҃е ѝ гдн сн́лъ (края на 6-ти час). Преводът на Воскр҃нїе хр҃то́во ви́дѣвше е различен в ***сб. 2*** и Часослова. По отношение на българския превод на коленопреклонните молитви на вечернята на Петдесетница, съпоставителният анализ между текста в ***Помагалото*** и синодалното издание на Паримийника **(1935)** показа, че използват един и същи превод, който вероятно е зает от синодалното издание на Паримиите **(1924)**. Сравнително рядко се срещат дребни различия, вероятно плод на редакторски намеси. Съпоставителният анализ на българския превод на Правилото за св. Причастие в ***сб. 2*** **(245-290)** и синодалното издание на Молитвеника **(1978)** показа, че преводът в молитвеника е нов и различен от този в ***сб. 2***. Сравних преведените текстове от Панихидата в ***сб. 2*** и синодалното издание на Требника **(1949; 1981)**. Оказа се, че става въпрос за два различни превода на текстовете от Панихидата, но структурата на последованието е еднаква в двете издания, с една малка прибавка на заупокойните стихири Со дх҃н пр҃ведныхъ в ***сб. 2***. За жалост не успях да направя съпоставка на българските текстове с изданието на Требника от 1910 г. Българският превод на Богородичния акатист и параклиса на св. Богородица в ***Помагалото*** са различни от тези в Молитвеника **(1978)** и Акатистника **(1957)**. Българските преводи от чина на водосвета в ***Помагалото*** се различават от Требника **(1949; 1981)**.

Заключение. От направените съпоставки стигам до извода, че първоначалните преводи на молитви на съвременен български език от ***сб. 2*** намират място в ***Помагалото***, но техният живот е сравнително кратък и не влизат в издадения през 1941 г. Часослов, където има напълно нови преводи, както и в новите издания на Требника. Нито един от преводите от ***сб. 2*** и ***Помагалото*** не се употребяват днес в литургичната практика на Православната църква в България. Четирите издания на сборници „с особен състав" регистрират времето на оформяне на съвременния чин на панихидата (залегнал в съвременните Требник и Часослов), който значително се различава по структура от парастаса в Октоиха – в самото начало на XX век. Вероятно благодарение на въпросните сборници малко по-късно се установява специфичната за България традиция текстът на литургията (за певците) да се помества в Часослова **(1929, 1941)**, и то след края на утренята, а не след шестия час. В останалите славяноезични поместни православни църкви текстът на литургията въобще не присъства в Часослова. Благодарение на проучваните тук сборници се формира и друга специфична за България традиция – в изданията на Часослова и

Служебника да се създават отдели с почти всички тропари и кондаци през годината по месецослова и Триода (тропологии), като се отделя специално и важно място на българските и местните светци. Тези две традиции са устойчиви и продължават вече близо век в различните издания на Часослова и Служебника.

ЛИТЕРАТУРА

[1] (1957) Акатистник. София.
[2] (1914) Библия. Цариград.
[3] (1925) Библия. София.
[4] (1943) Всекидневник, църковно-богослужебен. София.
[5] Димитров, Д. (2011) Българските памети в църковния календар през XIX и XX век. – В: Дни на науката'2010. Велико Търново, с. 75-83.
[6] Димитров, Д. (2011а) За някои отклонения в литургичната практика на Църквата в България през 20-ти век. – В: Дни на науката'2011, Велико Търново, с. 98-107.
[7] Димитров, Д. (2010) Литургичната книжнина след Освобождението. – В: Науката, образованието и изкуството през 21ви век. Благоевград, с. 70-80.
[8] (1935) Катавасийник. София.
[9] (1912) Кратък ирмологий. София.
[10] Мавродиев, Д. К. (съст). (1902) Ръководство за черковния певец. София.
[11] Мавродиев, Д. К. (съст). (1912) Ръководство за черковния певец. Солун.
[12] Маринов, Д. (1902) Служба святаго равноапостола царя Бориса, нареченнаго в святом крещении Михаила. София.
[13] (1978) Молитвеник. София, Синодално издателство.
[14] (1924) Паримии. София.
[15] (1935) Паримийник. София.
[16] Поп-Павлов, прот. Хр. (съст.) (1928) Помагало за любителите на църковното пение за домашно упражнение. Кюстендил.
[17] (1924) Псалтир, преведен на български. Св. Синод на БПЦ. София.
[18] (1908) Служба святых пятнадесятых священномучеников в Тивериуполи Струмице при Юлиане Отступнице пострадавших. София.
[19] (1903) Служба святых Седмочисленник. Пловдив.
[20] (1908) Служебник. Цариград (София, придворна печатница).
[21] (1924) Служебник. София.
[22] (1928) Служебник. София, печатница „Белият кръст" – Курилски манастир.
[23] (1957) Служебник. София.
[24] (1910) Требник. Цариград (София, придворна печатница).
[25] (1949) Требник. София.
[26] (1981) Требник. София.
[27] (1929) Требник. София, печатница „Белият кръст" – Курилски манастир.
[28] (1929) Цветослов, църковен. София, печатница „Белият кръст" – Курилски манастир.
[29] (1929) Часослов. София, печатница „Белият кръст" – Курилски манастир.
[30] (1941) Часослов. София.

[31] (1921) Часослов. Кюстендил.
[32] Dimitrov, D. (2012) Some printed editions of Church Slavonic liturgical books, performed in Constantinople during the 19th century. – In: International scientific conference Via Pontica. Sofia, p. 133-138.

ДУХОВНО-ЦЕННОСТЕН СМИСЪЛ НА ПРАВОСЛАВИЕТО В СЪВРЕМЕННИЯ ЖИВОТ

Любомир Бакърджиев
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Статията изследва духовно религиозната и ценностна система на съвременния свят. Направен е опит да се проследи мястото и значението на Православните ценности в съвремения свят на мултикултурализма. В този свят без да отстъпва от позициите си, християнската вяра намира основание за толерантността в любовта към ближния, уважението към вярата му и към човешкото достойнство.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: Теология, Православие, Религия, мултикултурализъм, Духовна ценностна система, Съвременния свят, Толерантност, Грях, Европа, История, Култура

SPIRITUAL - VALUE SENSE OF ORTHODOXIS IN MODERN LIFE

ABSTRACT

The article explores the spiritual and value system in the modern world. An attempt has been made to trace the place and importance of Orthodox values in the modern world of multiculturalism. In this world, without deviating from its position, the Christian faith is the basis for tolerance in "love for one's neighbor, respect for one's faith and for human dignity.
KEYWORDS: Theology, Orthodoxy, Religion, Multiculturalism, Spiritual Value System, Modern World, Tolerance, Sin, Europe, History, Culture

Съвременният свят се разкъсва от противоречия в областта на политиката, културата и икономиката. Тези тенденции не отминават и религиозните вярвания на различните обществени групи. Изключително актуален в момента е конфликтът между различните религиозно-културни традиции, и опита за агресивното им подменяне в чужди културни ценностни среди. От началото на XXI век се наблюдава тенденциозна инвазия на исляма, на християнското "пробуждане" от евангелистки тип, на индуския национализъм и т. н. Така на основата на нетрадиционни религиозни вярвания се правят опити за подмяна на културни традиции и ценностна система, зад което прозират лукави политически стремежи и икономическиски интереси.

Доскоро повечето правителства на страните от Европейския съюз подкрепяха мултикултурализма. Те охотно приемаха различни религиозни групи, носители на чужди култури, изхождайки от неправилно разбиране на идеите на хуманизма. По този начин се превърнаха в рушители на собствената идентичност. Засилената бежанска вълна в последните няколко години изплаши Европа. Възникнаха много проблеми. Най-напред с вече установилите се на територията й

чужди културни групи, които по никакъв начин не се приобщаваха към европейската цивилизация. Те не само запазваха своите вътрешни правила и закони, но демонстративно се опитваха да ги наложат и над коренните жители. Разбира се, една част от нахлуващите емигранти бягаха от условията на война, от несигурността и заплахата за техните семейства. Но заедно с тях на територията на Стария континент попаднаха и чисто икономически емигранти, които вместо да изградят благополучието си в собствените си страни, предпочетоха да получат това на готово. Показателен е фактът на стремежът им към изключително силно развитите страни. Също така заедно с тях попаднаха и тълпи от представители на крайно радикални ислямски организации. Последица от това са редица насилия и атентати, както и посвещаване на огромни усилия и средства за превенция. При посрещането на 2016 година особено силно се усети разликата в културата и светоусещането на европейците и новодошлите. Посегателствата над жени в Германия отвориха пътя за преосмисляне на политиката на мултикултурализъм. Оказва се, че европейската цивилизация губи опорите си, обезсмисля се без своите духовни корени и религиозно съдържание. Религията е същностна характеристика на културата. Макар че религиозното и светското привидно са разнопосочни, те не само не се изключват, но са безусловно свързани - едното мотивира другото.

Но едва ли отричането на чуждата вяра и култура, и подходът на нетърпимост към нея биха довели човечеството до нещо различно от вражди и катастрофи, примери за които не липсват в световната история. Преодоляването на сложността на ситуацията се открива в мирогледа на Православието. Без да нарушава принципите на своята вяра съхранена в домати и традицията на едната свята и съборна Църква, Православието убедително аргументира и поставя в допустими граници религиозната и културна толерантност. Тя произтича от „любовта към ближния, уважението към вярата му и към човешкото достойнство. Християнската търпимост е насочена не към човешките заблуди, а към личността на заблудилия се.“ (**Стаматова 2006: 58**)

Призванието на Православието е да преведе през вековете ревностно съхраняваните духовни ценности. Още повече именно Православието „е изработило ключа към една неметафизична култура“ (**Милчев 2006: 36**), което го прави по-достъпно и желано за съвременния човек. То е“нелъжовното мнение за Бога и тварта, или истинното разбиране за всичко, или учение за съществуващото, такова каквото е”**(true-orthodoxy-bulgaria.webs.com)**

Възприемайки учението на св. ап. Павел, Православието учи, че духовният човек се отличава от душевния. Духовен е този, който има в себе си действието на Светия Дух, а душевен онзи, който притежава душа и тяло,. Той не е придобил Светия Дух, даващ живот на душата. Това дава основание да се говори за православна духовност, която създава предпоставки за все по-пълно обладаване на Христовата любов. Именно тази безусловна но справедлива любов, проявена от Спасителя към каещия се разбойник може да бъде принцип в отношението на Православието към другостта. А това се постига именно по пътя на християнската духовност, доближаваща творението до Твореца.

Съществува обвързаност между православната духовност и християнската нравственост. Духовността се схваща като най-високата степен и най-съвършена

проява на нравствеността. Всъщност нравствеността и духовността се проявяват като теория и практика на духовния живот.

Според Свещеното предание, сърцето и умът представляват средоточие на православната духовност. Именно това средоточие, този център трябва да излекува човека, за да се изцели с душа и тяло. Та нали Господ е казал: "Блажени чистите по сърце, защото те ще видят Бога" **(Мат. 5:8).**

Бог първо сътворил тялото на човека, а след това му вдъхнал дихание за живот – създал душата. Божието вдъхване е действие на Светия Дух, и това действие на Светия Дух създало душата, без то самото да е душа. Това определение е от първостепенна важност, понеже от него следва, че неможе да се разглежда душата сама по себе си, но само във връзка с Бога. Душата на всеки човек е една, но, както казва св. Григорий Палама, "душата е една и в същото време притежава много способности, потенции" **(bogolube.blog.bg).** На друго място той отбелязва, че както Бог е Троица: Ум, Слово и Дух, така и човешката душа, респективно има троична природа: ум, който представлява център на човешкия живот; слово, пораждано от ума, и дух – "умната любов на човека" **(пак там).**

Душата е свързана с тялото на човека в най-голяма степен. Съгласно православното учение, Бог управлява света посредством Своите нетварни енергии. Както Бог действа в природата, така също, според думите на преп. Григорий Синаит **(true-orthodoxy-bulgaria.webs.com),** и "душата действа в телесните членове и направлява всеки от тях към специфично действие". И тъй, както Бог управлява света, така душата ръководи тялото.

Според израза на св. Григорий Палама **(bogolubie.blog.bg),** душата съдържа тялото, заедно с което тя била създадена, тя е навсякъде в тялото, тя го изпълва и оживотворява. Не тялото съдържа в себе си душата, а душата съдържа тялото, с което е съединена.

Православната духовност се различава от която и да е друга духовност от източен или западен тип. Между различните видове духовност не може да съществува никакво преливане, понеже центърът на православната духовност представлява Богочовекът, като в същото време другите религии се затварят и ограничават в Бога или човека. Това различие се проявява най-вече в догматите, в ученията.

Именно това е и призванието на православното богословие. Според неговото учение Църквата е лечебница, която изцерява изпоранения човек. Самарянинът в притчата за добрия самарянин (Лук.10:25-37) изцелил ранения човек и го завел в страноприемница – в Църквата. Ясно е, че Христос тук е представен като Целител, като Лекар, Който лекува човешките немощи, а Църквата е истинската лечебница.. Църквата – това е лечебницата, изцеряваща хората, поразени от греха, а епископите и йереите, подобно на апостол Павел са целителите на Божия народ.

Православното богословие не е история на богословието. Последната, разбира се, представлява част от богословието, но тя няма абсолютен или изключителен характер. Богословието е плод на излекуването на човека, и път, отвеждащ към изцеление и придобиване на богопознание.

Западното богословие пък, вместо да бъде изцеряващо, то се превърнало предимно в разсъдъчно и чувствено. На запад се развило схоластичното богословие, за разлика от източното, основано на безмълвието на ума.

Схоластичното богословие се опитва логически да осмисли Божественото Откровение. Този подход се илюстрира с думите на Анселм Кентърбърийски: "Вярвам, за да разбера" **(Credo ut intelligane – Augostine).** В Православното богословие човеците приемат вярата от слушане (Рим. 10:17). И правят това не за да я разберет рационално, а за да очистят сърцето си и да достигнат до нея вследствие на съзерцание, за да преживеят Откровението.

Някои представители на западното богословие са далеч от традицията на духовното изцеление. Те смятат, че разсъдъчната вяра в Бог е и самото спасение. Другите които също не притежават толкова съвършена традиция на духовно изцеляване въвеждат учението за filioque. Това показва невъзможността на тяхното богословие да разбере връзката, която съществува между личните и общите свойства на Трите Ипостаси. Тази неспособност да бъде разбран и неумението да бъде изразен догмата за Троицата, показва отсъствие на духовен опит и правилно разбиране на Откровението. При латинците не се говори за ум. Ума не бива различаван от разума. При тях няма учение за това, че помрачеността на ума представлява духовна болест, а просветлението на ума – изцеление. Множество добре известни латински текстове се отличават със сантименталност и се изчерпват с безплодно морализаторстване. Православната Църква - напротив, разполага с богата духовна традиция в тази област, от което следва, че тя притежава истинските средства за изцеление.

За истинността на всяка вяра свидетелстват резултатите от лечението. Ако вярата е способна да изцели човека – значи, това е истинната вяра. Ако тя не лекува, то тогава тя не е истинна. Разликата между Православието и западните традиции се проявява преди всичко във въпроса за възможностите и пътищата на духовно изцеление. Това различие е изразено от догматите и доктрините на всяко вероизповедание. Догматите не са философия, както и богословието - не е религиозна философия. Ако православната духовност се отличава от духовността на другите християнски вероизповедания, тя още повече се отличава от духовността на източните религии, които не вярват в Богочовека Христос и в Светата Троица. Последните се намират под влиянието на философски идеи, които са несъстоятелни от гледна точка на Божието Откровение. За тях е непонятна представата за личност и ипостасно начало. Любовта, като основен принцип на живота въобще, липсва. Разбира се, в източните религии е възможно да бъде открит стремеж към очистване на разума от образи и помисли, но по своята същност това е движение в нищото, в небитието. Там не съществува път, който би отвел човека към обожението. Освен това, източните религии съдържат в себе си елементи на демонична "духовност".

Ето защо, безкрайна пропаст разделя Православната духовност и източните религии, въпреки известно външно подобие в терминолигята. Например, източните религии употребяват термините "екстаз", "безстрастие", "интуиция", "ум", "просветление" и т.н., но те са изпълнени със съвършено различно съдържание Именно в това се състои и основната духовна ценност на

Православието – то дава отговор на екзистенциалните търсения на човека за мястото му в света и неговата мисия.

Традиционно Европа се приема като християнски континент, но динамиката на съвременния свят довежда до известна промяна в този утвърден модел. Засилената мобилност, мащабните преселвания на бежанци и икономически емигранти създават ситуация, в която съжителстват различни религиозни учения. „Православната църква е важен фактор при формиране на културната идентичност на европейската цивилизация.“ **(Пенков 2006: 52, Стаматова 2006: 57-64)**. Православието има своето предложение за преодоляване на духовното объркване. То е в състояние да свърже модерната цивилизация с нейните традиционни корени. Историческият път на Православието съдържа критериите, които гарантират автентичните връзки между традицията и обновяване на посланията. Силата му е в отговорите на екзистенциалните въпроси на съвременния човек, във факта, че то говори за човека и неговите отношения с Бога, за отношенията между хората и за отношението на човека към творението.

Днешната ситуация на взаимосвързаност води до ново разбиране за мястото и ролята на културните и духовни измерения на Православието. От една страна, то търси диалог с нехристиянските религии като израз на грижа за спасението на всички. От друга страна, пази целостта на православната традиция, съхранявайки автентичността и непокътнатостта на християнството чрез своеобразния си консерватизъм, за който често понася упреци. Православието се оказва в ролята на посредник между религията и съвременността. То посредством пълнотата на християнската истина, утвърждава демократичната и плуралистична среда, където всички хора могат да живеят в мир и хармония, независимо от изповядваната религия.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Милчев. К. (2006) Бъдещето на религията – В: Религиите в Европа и бъдещето на
[2] Пенков. Д. (2006) Духовни и културни измерения на Православието и неговата специфика на фона на съвременното мултирелигиозно присъствие в Европа, – В: Религиите в Европа и бъдещето на Православието,
[3] Стаматова, К.(2006) Една православна позиция за отношението към нехристиянските религии – В: Религиите в Европа и бъдещето на Православието,
[4] Сидоров А. И. Святоотеческое наследие и церковнье древности. Т. 4: Древнее монашество и возникновение монашеской письменности. М., 2014
[5] Библия (1982) Издадена от Светия синод на Българската православна църква

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

[1] www. true-orthodoxy-bulgaria.webs.com Православна духовност, митр. Йеротей
[2] http://bogolubie.blog.bg/drugi/2011/12/01/syshtnostta-na-pravoslavnata-duhovnost.860136

ПЪРВИ СТЪПКИ НА СВ. АПОСТОЛ ПАВЕЛ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Мартин Митов
СУ „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, София, България

РЕЗЮМЕ

Статията проследява пътя на св. Павел („Апостола на народите“) от Неапол (днешния град Кавала) до напускането му на Македония и отпътуването му на юг. За пръв път той пристига на Балканския полуостров по време второто си пътуване продължило между 49/50 и 51/52 г. И макар много от фактите за пътуването му на Балканите да са отдавна известни, посочването на успоредици между библейските текстове и археологическите находки изяснява детайли, които ни помагат да разберем по-добре делото на светия апостол.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: Апостол, Павел, свети, пътешественик, благовестие, Балкани, Нов, Завет, Македония, Филипи, Солун, Верия

THE FIRST STEPS OF ST. APOSTLE PAUL ON THE BALKAN PENINSULA

Martin Mitov
SU “St. Kliment of Ohrid”, Faculty of Theology, Sofia, Bulgaria

ABSTRACT

The article traces the journey of the Apostle Paul, Apostle of the Gentiles” - from Neapolis (today's city of Kavala, Greece) to his departure from Macedonia. He arrived for the first time on the Balkan Peninsula during his second journey between 49/50 and 51/52 AD. And although many of the facts about this journey to the Balkans have long been known, the reference to parallels between biblical texts and archaeological finds clarifies details that help us better understand the life-work of the Holy Apostle.
KEYWORDS: Apostle, Saint, Paul, traveler, Balkan, New, Testament, Macedonia, Philippi, Thessaloniki, Veria

Най-големият пътешественик, християнски проповедник и мисионер, описан в Свещеното Писание на Новия Завет, безспорно е апостол Павел. Неговата история е изследвана през хилядолетията от 1. век до сега и много от фактите са известни, но все още с помощта на археологията може да се търси изясняване на детайлите.

В своите послания светият апостол говори малко за пътувания си, но сам определя някои от географските граници: „тъй че разпространих благовестието Христово от Иерусалим и околността дори до Илирик“ (Рим. 15:19). В библейския текст четем и за целите на св. Павел: „При това считах за чест да проповядвам Евангелието не там, дето името Христово беше вече известно, за да не зидам върху чужда основа“ (Рим. 15:20), „за да станат езичниците послушни на вярата, със слово и дело, със силата на поличби и чудеса, със силата на Божия Дух“ (Рим. 15:18-19).

„На мене, най-малкия от всички светии, се даде тая благодат – да благовестя на езичниците неизследимото богатство Христово и да открия на всички, в що се състои разпоредбата на тайната“ (Ефес. 3:8-9), пише апостолът. Много по-конкретно и подробно е описан пътят на „Апостола на народите“ в „Деяния на светите апостоли“, чийто автор св. евангелист Лука е верен спътник на св. Павел в част от пътешествията му.

Изразът „Апостол на народите“ в гръцкия текст е «Απόστολος των εθνών». В Стария завет две са гръцките думи, с които се бележи народ - λαός и έθνος. И двете се превеждат в старобългарския с думата „языкъ“ (народ), от която произлиза съвременната дума „езичник“. Има обаче известни смислови разлики при употребата на λαός и έθνος. Първата дума се използва повече за еврейския, т.е. за богоизбрания народ, докато έθνη (в старобългарския „языци“) се отнася за всички останали народи. Съответно изразът «Απόστολος των εθνών» може да бъде преведен на български и като „апостол на езичниците“, но все пак по-коректно е да е „апостол на народите“ (Димитров, 2003), тъй като св. Павел проповядва и учи и евреите, не само езичниците.

Роден в киликийския град Тарс в началото на 1. век, Павел (наричан и със своето еврейско име Саул (по гръцки Савел) – например в Деян. 7:58, 8:1-3; 9:1-11; 11:25; 13:9) е израилтянин от разсеянието, от Вениаминовото коляно (Рим. 11:1), „фарисеин, син на фарисеин“ (Деян. 23:6), римски гражданин по рождение (Деян. 22:28). „Савел, който се наричаше и Павел“ (Деян. 13:9) първоначално е ревностен гонител на християните. На път за Дамаск обаче той претърпява драматично обръщане (вероятно през 34 г.[29]), приема кръщение от Ананий и се превръща в един от най-ревностните ученици на Господ Иисус Христос, както и усърден Негов проповедник.

Трудностите на мисията си апостолът споделя в Първото си послание до Коринтяни: „Защото мисля, че нас, апостолите, Бог постави най-последни, като осъдени на смърт; понеже станахме зрелище на света – на Ангели и човеци. Ние сме безумни зарад Христа, а вие сте мъдри в Христа; ние сме немощни, а вие силни; вие сте славни, а ние безчестни. Дори до тоя час и гладуваме, и жадуваме, и ходим голи, и ни бият по лице, и се скитаме, и се трудим, работейки с ръцете си. Злословени – благославяме; гонени – търпим; хулени – молим се. Станахме като измет на света, измет за всички досега“ (4:9-13). По време на всичките си пътувания св. Павел се старае да не е в тежест на своите домакини – издържал се е чрез изработване на шатри (Деян. 18:3). „Защото помните, братя, нашия труд и мъка: работейки денем и нощем, за да не отегчим някого от вас, ние ви проповядвахме благовестието Божие“ (1Сол. 2:9). С това апостолът се разграничава и от популярните по онова време скитащи аскети и философи-циници, водещи паразитен начин на живот. А също и от новите християни, които „живеят безчинно, нищо не работят, а се занимават с празни работи“ (2Сол. 3:11).

Апостол Павел пристига на Балканския полуостров (и за първи път стъпва на Европейския континент) след Апостолския събор в Иерусалим – по време на второто си мисионерско пътешествие, продължило между 49/50 и 51/52 г.

[29] За датировките са използвани Καραβιδόπουλος (2016) и Δεσπότης (2018).

Конкретно за идването си по нашите земи и за начало на благовестието в Европа апостол Павел получава видение, докато е в малоазийския град Троада (близо до древна Троя): „стоеше пред него един мъж, македонец, който го молеше и думаше: мини в Македония и ни помогни!“ (Деян. 16:10). Възможно е този македонец да е ангелът на Македония, така както Михаил е ангелът на Израил (Дан. 10:22-23, вж. и Δεσπότης, 2018). А за каква помощ става дума, разбираме по-нататък от библейския текст. От 11-и стих на 16. глава на „Деянията“, започва описанието на пътуването му през тези земи. В 1. век сл. Хр. римската провинция Македония се е простирала от Йонийско море до река Марица, обхващаща Епир и граничеща на юг с провинция Ахайя, а на север и изток – с провинция Тракия. Главен град е бил Солун.

Снимка 1 – Олтарът на апостол Павел при пристанището на Кавала

Апостол Павел отплува от Троада, минава през остров Самотраки и слиза на пристанището в Неапол – днешния град Кавала. В наши дни това беломорско пристанище е голям гръцки областен център, но по онова време е бил съвсем малка крепост. Малко е запазено от ония времена в града, главно на хълма Панагия, където са останките и на по-ранните, и на по-късните крепостни стени. В Писанието не се споменава повече Неапол, а малко по-подробно се говори за пребиваването на апостола в близкия град Филипи, „който в тая част на Македония е първи град – римска колония“ (Деян. 16:12). Запазена е обаче немалка част от пътя, по който е вървял ап. Павел заедно със своите спътници. И днес край град Кавала е запазен участък от древния римски път Виа Егнация (Via Egnatia), най-пряко свързващ

пристанището и останките на древния Филипи. Могат да се видят камъните, по които е вървял Павел, заедно със Сила, Лука и др. По предание на върха на един хълмовете, обграждащи Кавала, те спрели да почиват и там днес се намира манастирът, посветен на св. ап. Сила. Древният римски път е запазен от този манастир надолу почти до самото пристанище, като в самия град древната каменна настилка постепенно преминава в асфалта на съвременната улица „Егнатиа“.

Снимка 2 – Останки от Via Egnatia в участъка между Кавала и Филипи

Виа Егнация е един от двата най-важни римски пътя на Балканите. Строежът му започва през 145 г. пр. Хр. и е надзиран от проконсула Гней Егнаций. Виа Егнация се явява продължение на Виа Апия (Via Appia) отвъд Адриатическо море, минава през Илирик, Македония и Тракия и стига до Мала Азия, където се съединява с персийския „Царски път“, известен още от времето на Кир Велики и Дарий I. Строежът от Аполония Ионийска до Кипсела на р. Марица е завършен за 44 години. В този участък дължината му е 535 римски мили (около 790 км). Разстоянията между всеки от градовете Филипи, Амфиполис, Аполония и Солун са ок. 30 римски мили (45 км), трудно, но не невъзможно за изминаване за един ден разстояние.

Други археологически находки, които можем да свържем с пребиваването на ап. Павел в Кавала, няма. Край църквата „Св. Никола“, намираща се близо до пристанището, има изграден съвременен олтар (сн. 1) и по предание там е проповядвал Апостолът на народите, но за това няма данни нито в текстовете на Новия Завет, нито в резултатите от археологическите проучвания.

В близкия град Филипи (с пълно римско наименование Colonia Augusta Iulia Philippensis след 27 г. пр. Хр.) обаче археологическите находки са повече. Този град действително е преживявал разцвет по онова време и е бил най-важен в тази най-източна част на провинцията – нещо видимо и от съвременните разкопки. Но от завладяването на този район от римляните през 168 г. пр. Хр. до 148 г. пр. Хр., когато провинцията е била обединена и обявена за сенатска, главен град на източната част на Македония е бил Амфиполис. Самият Филипи е основан от колонисти от Тасос под името

Снимка 3 – Останки от Via Egnatia във Филипи

Кринидес. След като градът е завладян през 356 г. пр. Хр. от Филип II Македонски приема неговото име и остава с него до постепенното си западане и изоставяне, поради разрушения от поредица земетресения и нашествия (Τσαλαμπούνη, 2002).

Във Филипи апостолите са престояли няколко дни. На около 2 километра от античния град е мястото, на което апостол Павел е покръстил св. Лидия и семейството ѝ. Първата приела християнството в Европа е била прозелитка от град Тиатира, в малоазийската провинция Лидия, търговка на пурпурни (багрени) платове. Въздействащата проповед на апостол Павел отворила сърцето на св. Лидия и тя поканила апостолите в своя дом. Не е ясно къде е била къщата ѝ, но край реката, където по многовековно предание тя и близките ѝ били кръстени, днес има изграден съвременен поклоннически център с баптистерий. Последвали драматични събития – Христовият апостол изгонил бесовете от една врачуваща слугиня (Деян. 16:18), а това разгневило господарите ѝ, тъй като ги лишавало от допълнителни доходи. Воеводите на града приели оплакването им, заповядали Павел и Сила да бъдат бити и хвърлени оковани в затвора. С Божия помощ през нощта оковите паднали, вратите се разтворили, но затворниците не избягали, за да не предизвикат гнева на управниците върху невинния пазач. Трогнат и впечатлен той ги поканил в дома си и след апостолската проповед приел кръщение. На сутринта Павел, опирайки се и на своето римско гражданско, бил освободен и се върнал в дома на Лидия.

В самия античен град е запазен „затворът на Павел“ (сн. 4), намиращ се близо до римската агора (форум), непосредствено до Виа Егнация, но неслучайно и там надписът е сложен в кавички – няма никакви категорични доказателство, че именно тази сграда е описаният в Деян. 16:24-26 затвор. Но пък останките от античния форум (тържището) стоят. Запазен е и участъкът от стария римски път, минаващ през града – древни камъни, по които със сигурност са минали и Христовите апостоли през 1. век.

Снимка 4 – „Затворът на апостол Павел“ във Филипи

От другата страна на форума в по-късни времена (5-6. век) е била издигната внушителна базилика (т. нар. Базилика 2, Βασιλική Β'), много по-вероятно на мястото, където са били затворени Павел и Сила и където по чуден начин са се избавили от оковите си. А е възможно този затвор да е бил на мястото на т. нар. Базилика 1 – също с впечатляващи основи, северно от главния път. Но че на мястото на затвора са издигнати християнски храмове, има само предания и все още никакви категорични археологически доказателства.

Във всеки случай семето, което светият апостол посял във Филипи, прораснало и дало изобилен плод – тук създадената от него християнска община процъфтявала,

самият св. Павел се връщал в този град поне още два пъти (по време на третото си пътешествие), към филипяни отправил едно от т.нар. си затворнически послания, писано през 54. година в Ефес (Καραβιδόπουλος, 2016).

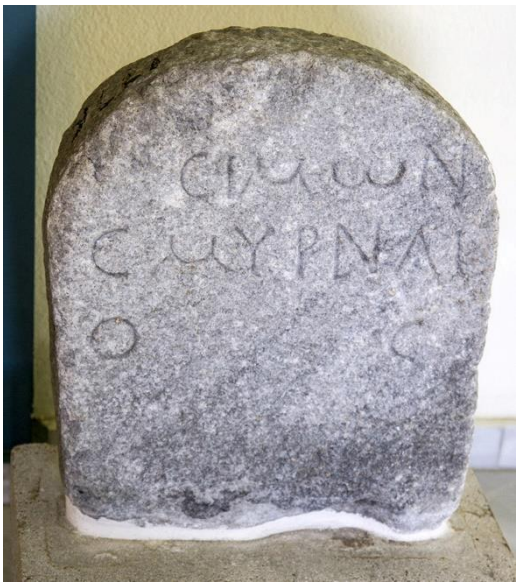

Апостол Лука описва в почти цяла глава пребиваването им във Филипи, но само споменава в Деян. 17:1 за преминаването им през Амфиполис и Аполония, на път за Солун. По онова време Амфиполис е бил значително по-голям и по-важен град от Филипи. Но явно апостолите не са престояли дълго там. В края на същия този стих като че ли се дава отговор защо: „…дойдоха в Солун, дето имаше иудейска синагога“. Факт е наличието на иудейска общност и във Филипи. В археологическия музей там са изложени няколко надгробни камъка от оная епоха, доказващи наличието на сериозна група евреи в града, даже със своя синагога. Единият надпис, на погребална стела от 1. век например, е за покойния Никостратус Аурелиус Оксихолиус, който заявява, че гробът е негова собственост и изисква в случай на повторно използване (на гроба), такса да бъде платена на синагогата. Дали този иудейски молитвен дом е съществувал по времето на апостол Павел няма категорични сведения, но ако не по негово време, то малко след това вече го е имало. Друга каменна погребална стела споменава Симон от Смирна (сн. 5), очевидно принадлежал към юдейската вяра, но този камък по-вероятно е от 2. век.

Снимка 5 – Надгробен надпис от Филипи

Археологическите разкопки във Филипи все още продължават, като се работи главно в югоизточната част, където находките са от по-късно, от Византийската епоха. Почти всичко от 1. век и преди Христа е разкопано. В Амфиполис, обаче разкопките сериозно изостават през годините. Започват през 50-те години на 20. век от екип, воден от проф Димитриос Лазаридис и след това спират. Днес отново се работи интензивно, но главно по откритите на хълмовете източно от града древномакедонски гробници.

Както стана дума по-горе, Амфиполис е бил главен град на

Снимка 6 – Северната порта на древния Амфиполис

източната част на провинция Македония при завладяването ѝ от римляните (168 г. пр. Хр.). Основан вероятно през 7. век пр. Хр. от македонци, и атинска колония от 5. век пр. Хр., той е разположен на около 10 км. от устието на река Струма върху хълм, който е във формата на амфитеатър, което дава и името на селището. Добре укрепен, той е бил на важен търговски кръстопът, от една страна като станция на Вия Егнация, свързваща западния и източния край на Балканите, и от друга – на реката, даваща възможност за търговия с тракийските племена на север. Планината Пангей (разположена всъщност между Амфиполи и Филипи) е била богата на златни и сребърни находища. Струмският залив е удобен за акостиране на кораби и като част от Егейско море е свързвал града с цялото Средиземноморие. До самото устие на реката има останки от крепост, която в древност се е наричала Иова (Ἠιόνα), а през византийската епоха – Хрисополи (Χρυσόπολις). По-плитко газещите кораби са достигали и до пристанище на реката, до самия Амфиполис – има запазени останки и от него (Λαζαρίδης, 2014).

В най-високата част на стария град (където е бил и античният акропол) са разкрити останките от 5 огромни базилики от пети и шести век след Христа, както и останки от епископски дворец, които безспорно указват колко голям и значим е бил Амфиполис не само през Античността, но и през Средновековието. Но свързаните с 1. век сл. Хр. археологически паметници са малко.

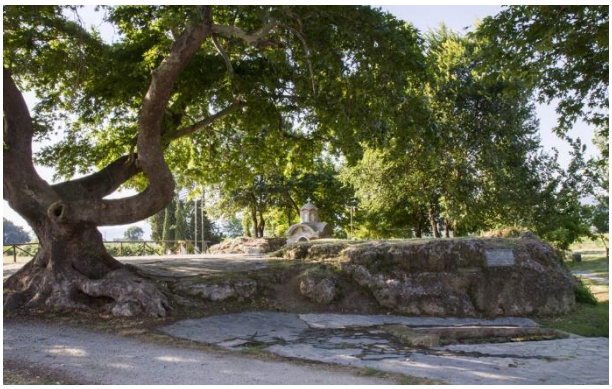

А в споменатия в същия първи стих на 17. глава на Деяния град Аполония (Ἀπολλωνία) – следващото по-значимо населено място по Виа Егнация в посока Солун, изобщо не са правени сериозни археологически проучвания, освен някои плахи опити на проф. Лазаридис, работил и в Амфиполи. Местното предание обаче пази „олтарът на апостол Павел“ (сн. 7) – скала, на която Христовият благовестител е проповядвал, с надвесени над нея вековни дървета (според легендите – съществували и по онова време).

На почти същото разстояние (около 50 км) е и град Солун. За разлика от споменатите по-горе градове, Солун винаги е съществувал като важен и голям град и днес в него са наслоени, а на моменти се преплитат, археологически паметници от елинистичната, римската, византийската и османската епохи до покриване или унищожаване на старите структурни фази. Основан през 315 г. пр. Хр. от македонския цар Касандър и наречен на неговата съпруга, която е и дъщеря на Филип II Македонски, в римската епоха Солун (Θεσσαλονίκη) е седалище на проконсула (proconsul, στρατηγὸν), т.е. главен град на провинция Македония. Римляните му дават статут на „свободен град“ (civitas libera), който се управлява от 5 или 6 политархи (πολιταρχῶν) – градски началници, които от своя страна се отчитали пред народното

Снимка 7 – Олтарът на апостол Павел в Аполония

събрание (Δήμος) и пред римския военачалник. Близо двестахиляден, градът е бил населен главно от гърци, римляни и иудеи. Еврейските търговци идват в Солун скоро след основаването му и постепенно броят им нараства. Синагогата на града е била събирателен център за иудеите от цялата област (Καραβιδόπουλος, 2016). В тази синагога влиза и апостол Павел през 50 година със своето благовестие, като „три съботи наред им говореше от Писанията, като им откриваше и доказваше, че Христос трябваше да пострада и да възкръсне от мъртвите, и че Този Иисус, Когото той им проповядва, е Христос“ (Деян. 17:2-3). Част от иудеите повярвали на апостол Павел и станали негови ученици. Последователи имал и сред прозелитите, както и сред влиятелните жени в града. Един от новите ученици приел апостолите в дома си – Иасон, когото по-късно апостол Павел нарича свой сродник, заедно с Луций, и Сосипатър (Рим. 16:21).

Снимка 8 – Агората (форумът) на древния Солун

Богатата и сложна история на Солун не е запазила точни и ясни данни за града от Римската епоха. Безспорно е мястото на форума и баните, на част от стените, на главната улица Decumanus Maximus, която днес е покрита от съвременния булевард Егнатия Одос и вероятно съвпада с градския участък на Виа Егнация. Спорно е и мястото на иудейската синагога – най-вероятно тя се е намирала в южната част на града, при крепостните стени откъм пристанището, близо до днешния площад Аристотел, където има останки от римско време. Устната традиция дава и други предположения за мястото ѝ – например там, където сега е южният параклис на манастира Влатадон, т.е. там, където се предполага да е била и къщата на Иасон (в много случаи по това време синагогата не се различавала от проста просторна

къща), до храма на св. вмчк Димитър, на мястото на Ротондата, също западно от римския форум и на север от днешната църква Панагия Халкеон, до Литейската порта и др. (Δεσπότης, 2018). Но нито археологията, нито библейският текст ни дават ясна информация за това.

Проповедта на апостол Павел привлича последователи, но предизвиква и гнева на неповярвалите иудеи, които „повлякоха Иасона и няколко братя към градоначалниците и крякаха, че ония, които размирили вселената, дошли и тук; тях ги прибрал Иасон, и всички те постъпват против заповедите на кесаря, казвайки, че има друг цар – Иисус“ (Деян. 17:6-7). Апостолите са пуснати на свобода, тъй като не намират вина у тях. Но заради сигурността си, Павел и Сила прекратяват временно своята мисия в Солун и напускат града, отправяйки се за Верия.

Верия (в българския превод – Берия) е разположен до Вергина, един от трите главни града на древна Македония (заедно с Пела и Едеса). През римската епоха нараства и по апостолско време там е имало голяма група евреи, със своя синагога. По предание, този иудейски дом за събиране и молитва е бил разположен над града, там където днес е построен олтар на св. Павел. В съседство, до училището в чийто двор всъщност е олтарът, има и църква, която по време на османското владичество е била преобразувана в джамия. Откритите останки от древен римски път всъщност водят от римския форум (бил на мястото на днешния храм „Св. Антоний“) към мястото, на което е проповядвал Апостолът на народите.

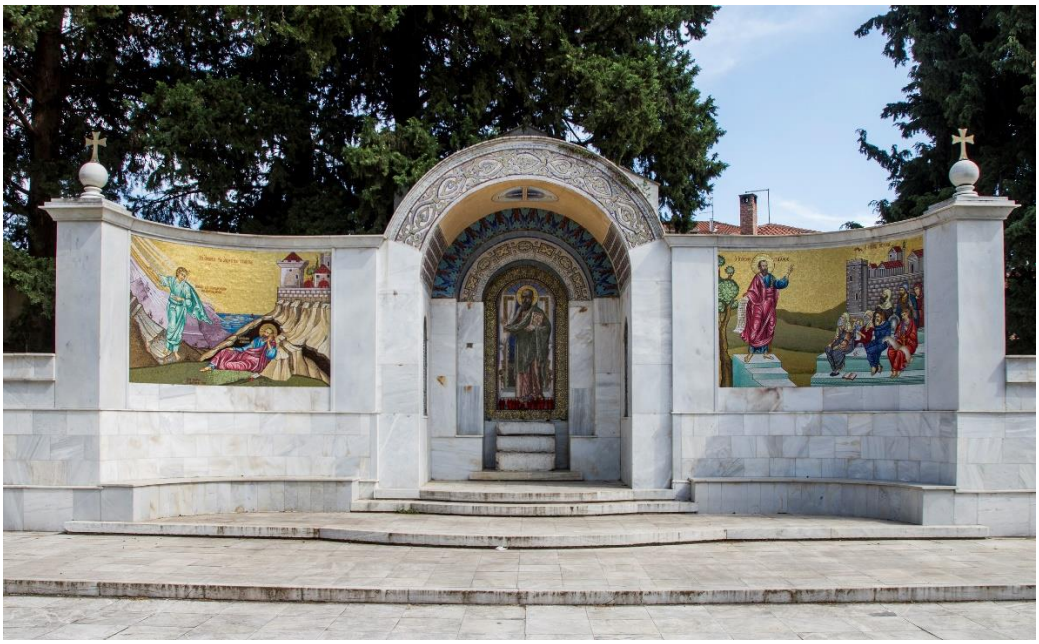

Снимка 9 – Олтарът на апостол Павел във Верия

„Жителите на Берия бяха по-благородни от солунчани: те приеха словото с голямо усърдие и всекидневно изпитваха Писанията, дали това е тъй. И мнозина от тях повярваха – и от елинските почетни жени, и от мъжете немалко“ (Деян. 17:11-12). Но този успех е временен – щом солунските иудеи разбират, че апостол Павел

проповядва във Вероя, идват и започват да подбуждат тълпата срещу него и срещу словото Божие. Новите християни последователи, за да запазят апостола си, го изпратили по море до Атина, а спътниците му – Сила и Тимотей останали, за да завършат започнатото благовестие. Братята съпровождали Павел се върнали със „заповед до Сила и Тимотея, да дойдат тия по-скоро при него“ (Деян. 17:15).

Апостол Павел напуска Македония при това свое второ мисионерско пътуване, но не завинаги – връща се там и при третото си пътуване (Деян. 20:1-4). Към братята в главния град на Македония Христовият благовестител пише Първото послание до Солуняни (вероятно през 51 г., от Коринт), последвано скоро от Второто. Тези две послания са най-ранните му известни писмени паметници и всъщност първите по време текстове на целия Нов Завет. В тях св. Павел се обръща към солунчани със силна братска любов, сравнима само със словата на Посланието към Филипяни (вж. напр. 1Сол. 2:7-8, 3:10). Но и последващите посещения на този район от Апостола на народите не са финал, а начало – начало на едно продължаващо вече две хилядолетия благовестие.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Димитров, И.Ж. (2003) Разпространение на Христовото благовестие. София: Библейска Библиотека.
[2] Δεσπότης, Σ. (2018) Η ιεραποστολική περιοδεία του Παύλου στον ελλαδικό χώρο, Αθήνα: Ουρανός.
[3] Καραβιδόπουλος, Ι.Δ. (2016) Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη, Θεσσαλονίκη: Ostracon.
[4] Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (2003) Φίλιπποι.
[5] Λαζαρίδης, Δ. (2014) Αμφίπολις. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
[6] Τσαλαμπούνη, Α. Η (2002) Μακεδονία στην εποχή της Καινής Διαθήκης. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

ЕКЗЕГЕТИЧЕСКО И БОГОСЛОВСКО ОСМИСЛЯНЕ НА МИНИАТЮРИТЕ В РИЛСКИЯ ДАМАСКИН

Николина Александрова
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Темата проследява някои специфики при украсата на ръкопис от XVII век, както и екзегетическите и богословски тълкувания на миниатюрите в Рилския дамаскин. Основното внимание е насочено към сцената Благовещение и миниатютата с Архангел Михаил. Засегнати са основни иконографски модели и теологичното им осмисляне, в рамките на цялостната художествена украса и предназначението на дамаскина.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Карлово-Кукленска школа, художествена украса на ръкописите от XVII в., дамаскини, Благовещение, Архангел Михаил, екзегетика, теология

EXEGETICAL AND THEOLOGICAL REFLECTION OF THE ILLUMINATES OF THE RILA DAMASCIN

ABSTRACT

The article views on some specifics in the decoration of manuscript from the 17th century and the Exegetical and Theological interpretations of miniatures in the Rila Damascus. The focus is on the Annunciation scene and the miniature with Archangel Michael. Major iconographic models and their theological conception are affected in the context of the overall artistic decoration and purpose of the damaskin.

KEY WORDS: Karlovo – Kuklen Calligraphic School, Manuscript illumination from the 17th century, damaskins, Annunciation, Archangel Michael, Exegetical, Theological

В библиотеката на Рилската света обител се съхранява един от най-богато украсениете дамаскини, това е ръкописът със сигнатура РМ 4/10[30]. Той съдържа 20 мниниатюри, като две от тях са на цяла страница (Възнесение Господне (Л. 276[б]) и Св. Димитър (Л. 397[б]). През XVIIв. дамаскинарските сборници започват да се

[30] Статията е подготвена като част от проекта „Миграция на текстове в културното пространство SLAVIA ORTHODOXA", разработен съвместно от Софийския университет„Св. Климент Охридски" и Санкт-Петербургския университет, финансиран от Фонд научни изследвания по договор за двусттрано сътрудничество между България и Русия (Договор № DNTS / Россией 13/02 от 15 июня 2018 года).

украсяват с миниатюри-заставки, в тях откриваме и дълбоко вложени богословски идеи[31].

Цел на настоящата публикация е анализ на богословските идеии в сцената на Благовещение на св. Богородица, която се явява първа в Рилския дамаскин (Л. 1), поместена в миниатюра-заставка. Тя е изградена само от основните персонажи и е лишена от архитектурни елементи. Представени са архангел Гавриил, пристъпящ към св. Богородица, държащ жезъл с кръст. Св. Богородица е представена седяща на трон, наподобаващ саркофаг, в ръката си държи червена кърпа, която почти се слива с одеждата и. От небесен сегмент с бял лъч светлина към Девата се спуска гълъб, държащ цвете. Пространството е разделено на две посредством колона. Интерпретацията на сцената напомня храмовото пространство, където сцената се поделя на две части и представя само основните персонажи, лишени от архитекрурни подробности. Колоната, която поделя пространството е сходна с тази от дърворезбените царски двери на иконостаса.

Представената архитектура във сцената Благовещение (домът на праведния Йосиф) е богато натоварена със символни значения като отделните елементи съдържат догматични и химнографски препратки. Изместваики историчноста на архитектурното изграждане, още в ранните векове тя започва да се възприема като образ на Йерусалимския храм и Новозаветната църква. Св. Богородица е живият храм, в който пребивава Господ Иисус Христос, срв. 7-а песен на канона: Душу ньчи1сти, тёло ньс™и2, цRковь сотвори1 мz вмэсти1тельну бGа, ски1нію бGоукрашену, ньдушевленъ храмъ наи1тіемъ прес™агw д¦а, и 12-и икос на Богородичния акатист: Пою1ще твоЕ ржство2, хвалимъ тS вси2, ћкw ньдушевленный храмъ бцdе. Богато украсеният трон, на който седи Пресвета Богородица, се свързва с трона на цар Соломон (**Этингоф 2000:19**). Самата Тя е „стълба небесна, по която слезе Бог“, „ковчеже, позлатено от Духа“, срв. Богородичния акатист радуйсz, ковчеже позлащенный д¦омъ.

Друг елемент от иконографията на сцената „Благовещение“ носи богата екзегетическа натовареност, това е Кивотът.

В Рилският дамаскин тронът, на който седи св. Богородица, напомня на изследователят (**Божков 1968**) на дърворезбен сандък. Ковчегът на завета е един от най-древните предобрази на св. Богородица, в това си качество той се споменава вече в средата на V в. Това приобщаване на св. Богородица с Ковчега, т.е. с Господния съд, се среща в редица паметници от Палеологовия ренесанс. В миниатюра от Октоих на Ватопедския манастир (cod. 602, л. 345б) от XII в. е изобразено преминаването през р. Йордан, а капакът на Ковчега има медальон с

[31] Искам да изкажа благодарност на братството на Рилската света обител и на екипа, поддържащ Дигиталния архив "Българска ръкописна книга", които ми предоставиха фотокопие от ръкописа.

образа на св. Богородица (**Этингоф 2000:19)**. Библията на Лев Сакелария е съдържала този образ, но не е запазен. В ръкописа на същия лист около текстът е написано: "Свещениците и левитите на Стария [завет] така тайнствено предобразуват съкровището на Новото; те отнасят носенето на Ковчега за Христос. Тъй като вътре [в Ковчега] бяха скрижлите на този [стар] закон, така Христос, човешката природа, обединена с божествената, произхожда от Девата **(Этингоф 2000:19)**". От този текст се вижда, че Ковчегът на Завета носи Христологично и Мариологично тълкувание. Свещениците и левитите в Старият Завет, носителите на Ковчега, предобразяват носенето на Светите дарове на Великия вход в Св. Литургия, затова се явява и миниатюрата с такъв сюжет точно в книга Левит (**Этингоф 2000:19)**.

Така кивотът се уподобява на Божията Майка, която вместила в себе си не скрижалите на закона, а Самия Законодател. „Пречистата се показа като ковчег, позлатен от Божествения Дух, носещ не скрижалите на закона, а Христа Господа, Когото Законът и пророците от древност предвъзвестиха". Одушевеният Божий ковчег бил „позлатен от Духа", или иначе казано, Пресветата Дева била украсена с всички духовни дарове.

До кивота няма право да се докосне неосветена ръка, така и новозаветният Божий кивот е защитен от Божията сила от всякакви подобни опити; срв. популярния ирмос на 9-а песен на Благовещенския канон: Ћkw ьдушевленному б9ію кївНту, да никакоже к0снетсz рукА скверныхъ „като одушевен Божий кивот, та никоя ръка на нечистите да не се докосне до Нея", който се използва и в други канони за Богородични празници.

Във втория храм нямало Божий кивот; вместо него скоро се появила Сама Пресветата Дева. В тази връзка св. Богоросица е ковчежето, съдържащо Св. Дарове.

Предобраз на св. Богородица е и ноевият **Ковчег**, в който патриарх Ной се спасил от водите на световния потоп. „Радвай се, ковчеже, Богоустроено жилище – възкликва към Нея свети Йоан Дамаскин – управителко на новосъздадения свят, от която произхожда Христос, новият Ной, напълващ горния свят с нетление". Ноевият ковчег бил строен сто години (както говорят преданията, записани в древните книги); и човешкият род се подготвял дълго за приемането на Спасителя и за раждането на Дева Мария. Ковчегът бил построен от негниещи дървета; Пресвета Богородица остана Винаги дева. В ковчега Ной и децата му се спасиха от потопа; чрез Мария всички послушни спрямо гласа на Божията благодат се спасяват от вечна гибел. От Ной, излязъл от ковчега, се насели следпотопният свят; от Христа, родил се от Пресветата Дева, водят началото си чедата на Новия Завет.

Друг елемент от иконографията на сцената е бялото цвете, което се носи на св. Богородица, не от арх. Гавриил, а от Св. Дух (гълъбът в небесния сегмент). Този елемент води произходът си от западни влияния идващи от печатната книга.

Другите два елемента в сцената жезълът и кърпата в скута на св. Богородица са присъщи на иконографията на празника още от ранните примри от IV-V в. В тези ранни примери архангелът жържи жезъл, а не цвете.

Ръкоделието в ръцете на св. Богородица, кърпа или вретено с нишка, е иконографски детайли, който се отнасят към Протоевангелие на Яков, един от текстуалните източници на сцената. В Протоевангелието се казва, че по жребий се пада на Дева Мария да изпреде багреницата за завесата на храма в Йерусалим – тази, която в момента на Христовата смърт се раздира на две („А Иисус, като издаде висок глас, издъхна. И храмовата завеса се раздра на две отгоре до долу.“ Марк 15:37-38). Тънката червена нишка се приема и като символна за непорочното зачатие. Съответствие можем да намерим и в химнографията (8-ма песен на Великия покаен канон на св. Андрей Критски (**Покровский 2001:108;Квливидзе 2002 :268-269**)):

Ꙗ҆́кѡ ѿ ѡ҆броще́нїѧ червлени́цы пречⷭ҇таѧ, оу҆́мнаѧ багрѧни́ца

є҆мманꙋ́илева, внꙋ́трь во чре́вѣ твое́мъ пло́ть и҆стка́сѧ

Богатата символика на сцената показва завидното майсторство и добрата богословска подготовка на съставителите на ръкописа – Карлово-кукленската калиграфска школа. Подобна богата символика и екзегетична натовареност притежават и други миниатюри в ръкописа, като тази на Архангел Михаил.
В изображението на архангел Михаил на л. 324 Архистратигът е обрисуван в цял ръст, със златни криле и златен ореол. Бронята му е в зелено и златно, хитонът златен. В лявата си ръка държи меч, а в дясната разгънат свитък с текст, в превод текстът гласи: „ свет, свет, свет е Господ Саваот! Цялата земя е пълна с Неговата слава!“ (Исаия 6:3) изображението е поставено в богато орнаментирана рамка с растителни мотиви.

Миниатюрата се явява преди словото за Архистатезите Михаил и Гавраиил, което е предназначено за 8 ноември. Във византийската иконография за този празник са установени две иконографски схеми, които имат за своя основа литературни източници - библейски и извънбиблейски. И двете сцени са алегорични. Първата - „Победата над Сатаната“ (**Gabelic.1990:50-58; Gabelic, 1993/94: 65-74; Serafimova 1999: 173-207**) почива върху Исаия 14:12-15; Йезекииил 28: 14-19; Лука 10:18; Откровение12:7-9. Втората е Архангелскии събор.

Иконографската схема може да се намери както в ръкописи, така и в стенописни програми и икони. Като класически пример за Победата над сатаната в ръкопис може да се посочи Синаксарът (Менологият) на император Василий от X в., където на л. 168 е представена миниатюра, в чийто център е фигурата на Архангел Михаил, държащ лабарум с надпис: агиос, агиос, агиос. Подобна фигура на Архангел с лабарум се намира и в църквата Св. София в Охрид, където Архангелът е представен редом до Св. Богородица. През следващите векове сцената на Победата над сатаната продължава да се рисува. Тя е вместена в стенописната програма на наоса в Лесновския манастир от XIV в. В поствизантийския период

има още две иконографски схеми. Едната е от иконата на Иисус Христос с Архангел Михаил от 1626г. и Сараевската икона на Архангелите Михаил и Гавриил с цикъл от чудеса от 1723/24 г. тези примери показват, че няма строго определена композиционна схема. Архангелът е представен като триумфиращ или борещ се със сатаната и отнемащ инсигниите на властта от него.

Другата сцена, която се представя по традиция на 8 ноември, е Архангелски събор. Съборът на безплътните сили е следствие от предходното събитие-победата. В литературните източници - Великите чети-минеи на митрополит Макарий Събор на Архангелите е следствие от Победа над Сатаната, докато в Похвалата на Пантелеон е преди битката със злите духове. Иконографските модели на тези сцени могат да се видят в редица емблематични византийски и поствизантий паметници. Виждаме я в стенописните програми на Ивановската църква „Св. Архангел Михаил“ (XIV век) **(Василиев 1953; Бакалова 1976; Бакалова 1988: 31 – 45)**., където безплътните сили държат сфера с лика вероятно на Христос.

Тази иконографска схема се повтаря и на редица икони, като „Архангелски събор“ от рамката със сцени от Лесновския манастир, а самостоятелно композицията се намира върху иконата „Архангелски събор“ от 1643 г. от Бачковския манастир, част от експозицията на Криптата.

Композицията на сцената търпи различни варианти на отделните елементи, устойчиви са само фигурите на двамата Архистратези Михаил и Гавриил, които се представят в центъра и носят сфера (с образа на Христос-Емануил, моногорам или свитъци). През XIV в. се наблюдава нарушаване в иконографската схема – например, в иконата Архангелски събор от средата на XIV в. в Бачковски манастир, където вместо Христос-Емануил двамата Архистратези държат медалион с образа на св. Богородица с Младенеца. Отделните елементи и колоритът на тази икона отвеждат към високата поръчка - фигурите на архангелите са облечени във владетелски одежди – червени орнаментирани далматики със златни лороси, червени плащове, императорски ботуши, стъпили върху червени възглавници (**Русева 2016: 72-75.; за иконографията на Св. архангели и нейното развитие ВЖ: Gabelic 1990**).

Промяната на отделни елементи обаче не променя иконографското осмисляне на сцената и тя е ясно разпознаваема.

Що се отнася до илюстрирането на словата, освен в Рилския дамаскин миниатюра с лика на Архангел Михаил виждаме и в Аджарския дамаскин, където заемката е безспорно от печатната книга.

Текстът, който държи архистратега Михаил в Рилския дамаскин, по мое мнение има литургичен характер, основание за това ми дава текстът на Светата Литургия. В най-важния момент на евхаристиинят канон свещеникът казва: „А, ангелските сили пеят, възпяват“ и хорът отговаря: „Свят, свят, свят е Господ Саваот. Пълни са небето и земята с Твоята слава. Осана във висините! Благословен Идещият в името Господне.“ Връзката между ръкописната книга и текстовете в свитъците в стенописните програми е изследвана както в българската така и в

чуждата литература **(Андреев 2012: 15-19; Андреев 2014: 188–206. Андреев 2016: 41-84)**[32]**.**

Примери за небесните сили във връзка с илюстрация към св. Евхаристия, е естествена и можем да я намерим в ръкописи от XI в. От втората половина на XI в. датира свитък Stavrou 109, съдържащ части от Златоустовата света Литургия. В страничните полета са изобразени сцени от Христологичния цикъл и образите на архистратезите Михаил, Гавриил, Урил и Рафаил. Присъствието на тази миниатюра в Рилският дамаскин говори за доброто познаване на иконографските елементи, тадицията, не само в иконографията, но и в осмислянето на образите и връзката между небесните сили и Светата Литургия.

Богатата символика и поставянето на визуални акценти, чрез миниатюри на цяла страница (Възнесение Господне (Л. 276б) и Св. Димитър (Л. 397б) показват, че цялостната украса е подчинена на конкретна тема. Нещо, за което говори още **Е. Мусакова (Мусакова 1983; Moussakova 2017; Moussakova 2018)** в първата статия за ръкописа[33]. Този втори план на „четене“ на образите допълва и разбирането ни за дамаскинарската литература- да разясни на говорим език словата на светите отци и да катахизира, но не само на ниво текст, но и на ниво образ.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Андреев, Хр. (2012) Надписът около образа на Иисус Христос Пантократор от църквата в Погановския манастир „св. Йоан Богослов”. – Проблеми на изкуството, 4, 15-19.
[2] Андреев, Хр. (2014) Два стенописни надписа с литургичен произход. – Старобългарска литература, 49/50, 188–206.
[3] Андреев, Хр. (2016), Евхаристийният код на църквата „Св. Богородица Перивлепта“ в Охрид (1294/1295). – Palaeobulgarica, 40, 4, 41-84.
[4] Василиев, А. (1953) Ивановските стенописи.
[5] Бакалова, Е. (1976) Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Изкуство, № 9,
[6] Бакалова, Е. (1988) Принос към изследването на царската идеология в Средновековна България (Стенописите в църквата „Архангел Михаил“ край Иваново). – Проблеми на изкуството, № 3, 31 – 45.
[7] Божков, А. (1968) Миниатюрите на дамаскина от XVIIв. В Рилския манастир. – Изкуство, 8, с. 18–22.
[8] Мусакова, Е. (1983) Илюстраците на два

[32] Искам да изкажа благодарности на колегата Мариела Стойкова, която ми помогна с насоки и литература по темата. Голяма брой статии по нея, част от който не са включени тук ми предостави и покойния д-р Христо Андреев.

[9] Этингоф.,О. Е. (2000) Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI—XIII веков, Прогресс-Традиция.
[10] Покровский Н.В. (2001) Евангелие в памятниках иконографии.
[11] Квливидзе.,Н. В. (2001) Благовещение Пресвятой Богородицы– Православная энциклопедия Т. 5.
[12] Gabelic.,S. (1990) Ciklus Arhandjela U Vizantijskoj Umetnosti//Srpska Akademija Nauka i Umetnosti,kn (10); B.,50-58
[13] Gabelic, S. (1993/94) The fall of Satan in byzantine and post-byzantine art // Zograf (vol. 23); p. 65-74
[14] Moussakova, E. (2017) Late Medieval South Slavonic Illumination in the Byzantine Context. – Art Studies Quarterly, (No. 1), p. 35-44.
[15] Moussakova., E. (2018) The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite's Thesauros – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century. – In: BYZANTINE AND POST-BYZANTINE ART: CROSSING BORDERS, (Volumes I–II); Sofia, p. 325-348.
[16] Serafimova.,A. (1999) The Saga of the Archangels in 15 scenes// Živa Antika/Antiquité Vivante (49); pp. 173-207

ИЗКУСТВОТО В ПСИХОТЕРАПИЯТА И ПСИХОТЕРАПИЯТА КАТО ИЗКУСТВО

Любомира Димитрова
Докторант, ЮЗУ „Н.Рилски“, Благоевград, 2700, България

РЕЗЮМЕ

Психотерапията се счита за най-трудната и същевременно най-привлекателната изява на психологическа компетентност, за върха на психологическата реализация, за майсторската професия. За терапевта, който цели да подпомогне автономността на клиента, изкуството е от ключово значение в процеса на работа. Настоящата статия разглежда някои от формите на изкуството, които използвани в психотерапевтичния сетинг, превръщат самата психотерапия в изкуство. Разгледани са естетическите преживявания, през които минават психотерапевта и клиента по пътя към постигане на желаната цел.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: изкуство, психотерапия, естетически преживявания

Колкото и да е трудно да проникнем в отдавна отминалите времена, трябва да приемем, че психотерапията, като израз на съчувствие към страдащия, като окуражаване или ритуал, будещ надежда за оздравяване, е толкова стара, колкото и човечеството. Нейни най-ранни наченки, като съставка на медицински знания, се намират в съчиненията на авторите от древността: Платон, Сенека, а бележитият тракийски лечител Залмоксис казва: „Душата се лекува с припявания и тези припявания са добрите речи“. Към настоящия момент, развивайки се активно в последните години, психотерапията прибягва към изкуството, с чиято помощ терапевтичният процес върви по-леко и безпроблемно за клиента. Често пъти в помощ на ораторските си способности психотерапевтът добавя към своя арсенал от техники и методики за интервенция и умението да подбере подходящото изкуство, чрез което да предизвика естетическо преживяване у страдащия и автоматично да измести фокуса от травмата.

Психологическите основи на изкуството са вкоренени в контекста на сензорните процеси. През 1860 година Густав Фехнер предлага метод за научен анализ на човешките сетива в книгата си „Елементи на психофизиката“. През 1876 година той представя и „Въведение в естетиката“ и издига тезата, че изкуството може да се изучава чрез елементи на възприятието. Именно тези елементи балансират високите нива на тревожност, които биват регистрирани у клиентите в началото на терапията. Наличието на ситуативна и личностна тревожност намаляват драстично своите нива след 10 сетинга работа с помощни методики на база проективни техники. Това широко приложение на изкуството като цяло в психотерапевтичния процес води до обособяването на отделен дял в психотерапията, наречен изкуствотерапия (Кокошкарова, 1982).

Музикотерапията е една от най-често разпространените форми на прилагане на проективни и съзидателни техники. В днешни дни тя се развива в три основни насоки: психоаналитична, социалнопсихологична и емпирично-клинична. Социалнопсихологичната й интерпретация допринася за развитието груповата терапия. Емпирично-клиничната музикотерапия, наречена още „музикална фармакология“, работи с широка гама от музикални стилове, в това число модерна и забавна музика и джаз. И в трите случая тя е спомагателен психотерапевтичен метод към психоанализата и психотерапията.

Днес музикотерапията е утвърден метод в комплексната терапия на неврозите, разстройствата от психосоматичния спектър, както и психозите. Отдавна са преодолени мистичните представи за музиката като отражение на трансцедентални свръхестествени сили. Музиката е вид изкуство, свързано със социалното съществуване на човека. Още от най-ранно детство човек разполага с определени средства за изразяване на своите чувства – мимичен израз, жестове, възклицания и думи, като пеенето и музиката разширяват и усъвършенстват тези средства. Музиката представлява богата област на специфични човешки емоционални преживявания. Музиката е най-емоционалното от всичките изкуства. Музикалният език е своеобразно естетично отражение на действителността с подчертано експресивен и динамичен характер, което обогатява нашето усещане за света и особено за самите нас, представлявайки непосредствен израз на субективния свят на човешките чувства.

Върху всички гореизложени факти се изграждат терапевтичните цели на музикотерапията, най-общо формулирани от C. Schwabe (1980) в четири цикъла: 1)Активиране на емоционални процеси и стимулиране на интрапсихично преработване и преодоляване на патогенни конфликти; 2) Активиране и отключване на социални интеракции на невербално равнище, които подпомагат преодоляването на комуникационни и поведенчески разстройства с патогенна стойност; 3) Овладяване на психотерапевтично обусловени нарушения на регулацията и по-специално на функционално обусловени органни разстройства и други състояния на психофизично напрежение; 4) Развитие и диференциране на способността за естетично преживяване и наслада, като тук целите на музикотерапията се преплитат с тези на музикалната педагогика, без да престават да бъдат терапевтични – насочени към преодоляване на наличния дефицит от емоционални и естетически преживявания у клиента (Chodorow, 2010).

Това е ядрото на съвременната дефиниция на музикотерапията като психотерапевтичен метод, използващ специфични процеси на комуникация, които се разгръщат на невербално равнище като интер- и/или интроакции с определено психично и соматично въздействие.

Музикотерапията се практикува в две основни методични разновидности: рецептивна, или пасивна, и активна. При рецептивната музикотерапия терапевтът подава на пациента подбрана с терапевтична цел музика с технически уреди за репродукция или с помощта на музикални интструменти. При активната музикотерапия терапевтът се занимава с музика с терапевтична цел с отделен пациент или с група пациенти с прост инструментариум, пиано, други инструменти или в хор. При рецептивната музикотерапия пациентът само възприема музиката, а при активната – той сам активно музицира. По-голямо практическо приложение намира рецептивната музикотерапия.

Арт терапията е другата широко разпространена форма на изкуството, която е в помощ на терапевтичния процес. Независимо от това, че изкуствотерапията използва всички видове изкуство, терминът се е запазил за прилагането с лечебна цел на изобразителните изкуства. Най-голямо практическо значение имат рисуването и пластиката. Груповата арт терапия е един от катализаторите на груповия процес при груповата психотерапия и има за цел да подобри контактите и да осмисли интеракциите с емоционално значимо съдържание, да преодолее бариерите по пътя на спонтанните самоизяви, да подбуди към по-добро саморазбиране и приемане на себе си и на другите, да разшири диапазона на преживяванията и на изразните възможности на отделния човек и на групата, в която е попаднал. Използват се различни рисувателни техники – акварелна, живописна, графична, рисуване с пръсти или с цялата ръка – похват, използван по-широко в детската практика. Рисува се по зададена тема, например „Моите страхове“, „ Моята тъга“, „ Конфликт“, „Моят съпруг“ и др., или без тематично насочване или ограничаване. Обсъждането на рисунките в групата насища груповия разговор със съответно на проблемите на пациентите съдържание, улеснява отреагирането на афективните напрежения, подпомага мълчаливите и себенеуверените да излязат от своята анонимност в групата. Много ефективно в груповата психотерапия може да се използва пластиката – под формата на моделиране с пластилин или глина (Вольперт, 1972).

Библиотерапията използва литературен материал за насочено психологично въздействие върху личността на пациента в условията на индивидуална или групова интервенция. Създават се т.нар. тематични дискусионни групи, представляващи разновидност на груповата психотерапия, центрирана върху конфликтните преживявания на болните със сравнително по-малка продължителност на лечебния курс. Прилага се при затворени групи. Като обсъждат литературния материал, отделните им членове узнават собствените си становища и стратегии при дадените или аналогични конфликти и получават възможност да ги преценят по-трезво от дистанция и през погледа на другите участници в групата и терапевта и евентуално да ги коригират. При това невинаги се налага да назовават открито собствените си проблеми. Като модификация на метода се предлага малък разказ, новела и басня,

прекъснати във възлов пункт на действието – групата трябва сама да разработи края на сюжетната линия.

Отношението на терапевта към пациентите и в двата случая е недирективна – той ги подпомага в постигането на точна и задълбочена себерефлексия и в преработването на психотравмените им преживявания по конструктивен начин. Много ефектно в този смисъл е обсъждането на посетени от групата театрални постановки. При добро познаване на пациентите и проблемите им, тези посещения имат психотерапевтичен резултат, когато постановките биват подбрани адекватно на проблематиката (Schwabe, 2000).

Имаготерапията е друг интересен психотерапевтичен метод с доказани прихоневрологични ползи от прилагането му. Този вид терапия е своеобразен групов или индивидуален „театър за самия себе си“. До сценично превъплъщение се стига във висшия, трети етап на лечебния процес, при който занятията се провеждат в лечебна драматична студия на сценичната площадка. На този етап имаготерапията прераства в „терапевтичен театър“ и овладяването на различните средства на сценичната игра придобива същото значение, каквото има в театъра. В първия си етап имаготерапията се ограничава с преразказ на подобен литературен материал, а във втория се работи с драматизация на разказа. Общата продължителност на първия и втория етап са 3-6 месеца, като само част от участниците достигат до третия, заключителен етап.

Сценотестът е друг метод в психотерапията, взаимстван от изкуството. Сценотест-терапията спада към конструктивните проективни методи и е създаден за целите на практическата работа с невротични деца и юноши. Тестът съдържа стандартен материал от миниатюрни играчки – кукли и дървени фигурки, които дават възможност за пресъздаване на сцени, наситени с определена проблематика, с конкретни персонажи, с интериор и екстериор на обстановката. Материалът стимулира естествената склонност на детето към игра, за да се премине към диагностичното изследване. Съдържанието на сценотеста показва актуалните потребности на изследваното лице – влечения, желания, склонности, интереси, страхове, задръжки, афективните отношения, мотивите за действие и др. Допирните точки на този похват с психодрамата и игровата терапия го правят предпочитан метод за интервенция. Сама по себе си, сценотест-терапията може да бъде спомагателен метод за работа, или самостоятелен такъв. Когато терапевтът прецени да го използва като самостоятелен метод на въздействие, тогава сценотестът се практикува под формата на насочена, групова или смесен вид терапия. Когато се опре до използването му като спомагателен метод, то най-често това се прилага в първата фаза на терапията с цел улесняване на контактите и самоексплорация на отделните членове на групата (Galinska, 1974).

Движението, в частност танцът, е едно от широко прилаганите методики за усещане единството на тяло и разум. Танцовата терапия се използва често в психоаналитичната психотерапия. С танц и движение става възможно да се възстанови изгубената хармония до преди разрива, да се възпита хармония между експресия и потискане, като успоредно с това да се задоволят нуждите за правилното соматично функциониране. Терапията чрез танц и движение създава интерес за възвръщане на изгубеното хармонично цяло на тялото и психиката, допринася за приемане на катарзиса като част от процеса на регресия, води до прозрения, подтиква към импровизации, разглежда скелетно-мускулната система като отправна точка към самостоятелно изразяване на действия и движения, както и води до собствена интерпретация на заучени движения.

Наред с всички гореизложени методи на изкуствотерапия, психотерапията всъщност не само че използва помощта им, а сама тя е изкуство. Психотерапията не може да бъде наречена професия, тя е вид дейност на границата между занят и изкуство. Формалното обучение няма как да направи един човек психотерапевт и добър специалист. Само познавачите на човешката душа успяват да доловят терзанията на чуждата душа, и докоснати от нея, да приложат целия си арсенал от техники и методики за оказване на първа душевна помощ на човека отсреща.

Така този „диалог“ между психотерапията и изкуството помага на хиляди хора годишно да се отърват от душевната болка и да осъзнаят симбиозата, чрез която са успели да съградят живота си отново.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Вольперт, И.Е. Психотерапия, (1972). Москва: Наука и изкуство, 35-53
[2] Кокошкарова, А. Музикотерапия при неврозите, (1982). София: Научна печатница, 41-48
[3] Chodorow, J. Dance therapy in analytic process. (2010). New York: Graceland, 365-388
[4] Galinska, E. Die rezeptive Gruppenmusiktherapie in der Neurosen-klinik des Psychoneurologichen Institutes. (1974). Journal of Neuroses, (21), 814-820
[5] Schwabe, C. Methodik der Arts. (2000). Leipzig: Institute of Therapy, 344-366

РАЗВИТИЕ НА ИДЕИТЕ ЗА ПОЗИЦИОНИРАНЕТО В СЪВРЕМЕННИТЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТЕОРИИ

Петя Варчева[a]
[a]Софийски Университет "Св. Климент Охридски", бул. "Цар Освободител" 15, София 1504, България

РЕЗЮМЕ

Теориите за смисъла на позиционирането ни един спрямо друг, с неговите предпоставки и следствия, се развиват в различни направления на съвременната психология. Възможностите за размисъл, които предоставят теориите за позиционирането, за това как придаваме смисъл на поведенията, мислите и емоциите, се оказват ценни, както в полето на психотерапията, така и в това на супервизията, социалната психология, социалната работа, педагогиката, политологията и много други. В настоящата статия ще проследим пътя, който извървяват идеите за позиционирането, започвайки от възгледите, от които те се зараждат и преминавайки през идеите и общите отправни точки на някои от водещите психологични теории, занимаващи се с проблемите на позиционирането. Прегледът на идеите за позиционирането ще завършим с дискусия относно възможностите за тяхното приложение.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: позициониране, социален конструкционизъм, психология.

DEVELOPMENT OF THE IDEAS OF POSITIONING IN THE CONTEMPORARY PSYCHOLOGICAL THEORIES

Petya Varcheva[a]
[a] Sofia University "St. Kliment Ohridski", bul. "Tsar Osvoboditel" 15, Sofia 1504, Bulgaria

ABSTRACT

The theories about the meaning of our positioning towards each other, with its preconditions and sequels, have their development in different branches of contemporary psychology. The theories of positioning are proving possibilities for reflection about how we give meaning of behaviours, thoughts, and emotions, and are valuable in the field of psychotherapy, as well as in supervision, social psychology, social work, pedagogy, political science, and many others. In this article, we will trace the path that ideas of positioning go through, starting with the views from which they emerge, and going through the ideas and common starting points of some of the leading psychological theories dealing with positioning problems. The current overview of positioning ideas will end with a discussion of the possibilities for their implementation.
KEYWORDS: positioning, social constructionism, psychology.

Корени на идеите за позиционирането

В основата на идеите за позиционирането стоят принципите на социалния конструкционизъм. Неговите корени могат да се проследят назад във времето до идеите на Vico, Nietzsche, Dewey и Wittgenstein (Gergen, 2011). През 60-те години на XX век, някои от идеите на тези мислители намират мястото си в критиката към провалилите се социални идеологии и в изграждането на новите възгледи за света, част от които е социалният конструкционизъм.

Негов основен постулат е, че знанието ни за света и себе си има своя произход във взаимоотношенията (Gergen, 2011). Иначе казано, че човешкото познание и разбиране за света се базира не само на обективния характер на обектите и начина, по който ги възприемаме, пречупвайки ги през нашите сетива и индивидуалните ни психологични характеристики, а се базира най-вече на социалните взаимоотношения, в които участваме. В този процес на изграждане на света на база на взаимодействията ни с другите, централно място заема езика (Berger, Luckmann, 1996, Gergen, 2011).

За социалните конструкционисти, както отбелязва Gergen (2011), възгледите за света не се определят от това какво съществува. От тук следва, че традиционният възглед за езика - като средство за картографиране на света, престава да е валиден. В конструкционисткото разбиране за същността на езика, той се разглежда в отношението му със смисъла. И по-конкретно, както постулира Wittgenstein (1953, цит. по Gergen, 2011), смисълът се разбира като продукт на езиковата употреба във взаимоотношенията.

Разпространявайки се идеите на социалния конструкционизъм все по широко сред научната общност, в края на 60-те и през 70-те години на миналия век те рефлектират и върху изследователските подходи, изместващи фокуса си върху анализ на интеракциите и начините на включване на участниците в тях. Пример за такива методи са етнометогологията, разработена от Harold Garfinkel (1967) и анализ на разговора – от Harvey Sacks (1974). Друга насока на развитие на проучванията е начина, по който Аз-ът се променя в разгръщането на разговора, което разработва Jeff Coulter's (1979, цит по Gergen, 2011). Тези методологични и идейни промени дават добра основа за развитие на теориите за позиционирането, които приемат идеите на социалния конструкционизъм и се фокусират върху динамичните промени между участниците във взаимодействието им в различни социални ситуации.

Изяснявайки понятието „позиция" Hermans (2015) реферира към диалогичния подход на Mikhail Bakhtin, подчертаващ пространствения характер на Аз-а, който винаги е поставен спрямо други позиции, установявайки отношения с тях.

За разбиране на понятието „позиция" и е ключово разграничението му от **„***роля*". Langenhove и Harré (1999, p. 14) определят позиционирането като „една динамична алтернатива на по-статичното понятие за роля". Освен статичността на ролите, авторите отбелязват, че в тях има недостиг на авторство. С други думи, приема се, че когато човек действа от позицията на своята роля, той действа според предписаните му от поведения. От друга страна, концепцията за „позициониране" подчертава финитe детайли - участието на човек в процеса на даване, взимане, отказ или приемане на определена субективна позиция. В този смисъл, в рамките на една роля и спрямо една роля, могат да бъдат заемани множество субективни позиции.

van McVee (2011) предлага използването на понятието ролево-базирано позициониране (role-based positioning) с което описва ситуация, в която човек се позиционира в определена роля, с характерните за нея права и задължения. По този начин тя подчертава, че заемането на определена роля е една от възможностите за позициониране.

Друго разграничение предлага Rober (2010) като съпоставя понятията „глас“ и „позиция“. Той определя „глас“ като понятие, отговарящо на въпроса „Кой говори“ и „позиция“ – като понятие отговарящо на въпроса „От къде говори“. Позиционирането „е пространствена метафора чрез която „гласът“ е свързан с гледната точка, от която е наблюдавана реалността“ (Rober, 2010, p.. 223). В този ред на мисли, ролята може да се разглежда като един от възможните отговори на въпроса „Кой говори?“, несъдържаща в себе си информация за субективното позициониране на говорещия.

Съвременни психологически теории за позиционирането

Идеите за позиционирането биват възприети и доразвивани в не една от съвременните психологически теории. В настоящата статия ще се спрем на Теория за позиционирането (Positioning theory, Harre’ et al., 2009), Теория за диалогичния Аз (Dialogical self theory, Hermans, 2015), Теория за позиционния обмен (Position exchange theory, Gillespie, 2012) и на развитието на идеите за позиционирането в системната психотерапия.

Теория за позиционирането (Positioning theory, Harre’ & Van Langenhove, 1999)

Теория на позиционирането (Harre et al., 2009) започва развитието си през 80-те години на XX век и е разработена от социалния психолог и философ Rom Harré, психолозите Jonathan Potter, Margaret Wetherell, Bronwyn Davies и социологът Luk Van Langenhove. Тя се занимава с въпроса - как хората използват думи (и всеки друг вид дискурс – имплицитен или експлицитен), за да позиционират (locate) себе си и другите (Moghaddam, Harré, 2010). Теория на позиционирането предоставя възможност за анализ на различните социални ситуации с фокус върху взаимодействието на три основни елемента – актове на комуникация (вербални и невербални), позиции и сюжетни линии (Harré, van Langenhove, 1999). В тях се преплитат индивидуалните и социалните характеристики на позиционирането. Според Moghaddam, Harré (2010) едно от средствата за разбиране на позицията са актовете на комуникация. А взети заедно позициите и актовете на комуникация създават динамични епизоди, изграждащи сюжетните линии.

Harré и съавтори (2009) отбелязват приноса на Теория на позиционирането към обяснителните модели на когнитивната психология по отношение на правилата, причините и смислите, които хората разпознават зад своите действия и тези на другите, подчертавайки че тя добавя елемента - концепти и принципи от местния морал, като част от разбирането на определени взаимодействия. Авторите отбелязват, че този нов елемент най-често се проявява под формата на общностни или индивидуални вярвания и практики, включващи права и задължения.

Теория за диалогичния Аз (Dialogical self theory, Hermans, 2015)

Теорията за диалогичния Аз-а е разработена от холандският психолог Hubert Hermans през 90-те години на миналия век. Авторът отбелязва влиянието на идеите

на Mikhail Bakhtin, относно разбирането за диалога като размяна между две или повече ситуирани в пространството позиции или гласове, и William James, относно теоретичното разграничение Аз-като обект и Мен-като субект, върху развитието на теория за диалогичния Аз (Hermans, 2015). Диалогичният Аз се определя като динамична множественост от Аз-позиции в ландшафта на ума. Съществена за разбиране на понятието Аз-позиция е идеята за съществуването на Другия, като Аз-позиция, част от разширения Аз

В този смисъл, Аз-позициите са не само вътрешни (например: Аз-като жена, учител, майка), но и външни, които са част от разширения Аз (например: моят приятел, моят колега, баща ми). Според Hermans (2006) диалогичният аз функционира като общество на ума. Аз-ът има възможността да се придвижва в пространството от една към друга позиция, според промените във времето и ситуацията. Той може да придаде глас на всяка от позициите и така да се случат диалогични взаимоотношения между тях. Hermans (2006) описва този процес като интеракцията на героите в театрална пиеса – всеки от тях със своята история и преживяване от позицията си. Така срещата и обмена между различните позиции дават в резултат един комплексен, наративно структуриран Аз.

Теория за позиционната смяна (Position exchange theory, Gillespie, Martin, 2014)

Теорията за позиционната смяна е създадена от психолозите Alex Gillespie и Jack Martin през XXI век. Авторите определят своята теория като подход за разбиране на развитието на човешката диалогичност (Gillespie, Martin, 2014). В съпоставка с други теории за позиционирането, авторите я поставят като логично и развитийно предхождаща Теория за позиционирането (Harré et al., 2009) и Теория за диалигичния Аз (Hermans, 2006), тъй като е насочена към разбирането за това как физическото движение на хората между социални позиции в физико-социално-институционално пространство, прави възможно абстрактното движение между дискурсивните и психични позиции. С други думи, Теория за позиционната смяна приема идеите за диалогичността в психичното и дискурсивно позициониране и има за цел да обясни как тя се развива и променя и каква е връзката й със социалната структура.

Gillespie и Martin (Gillespie, 2012) приемат, че социалната и материалната основа за нашата диалогичност можем да открием в движението, което извършваме в общността ни, между социалните позиции в него, които са институционално зададени и контролирани роли със ситуационни изисквания. В този смисъл, всяка социална позиция задава една психологическа перспектива. С придвижването към определена социална позиция, ние влизаме и в свързана с нея психологическа перспектива. Когато се придвижваме между роли и ситуации в обществото, ние събираме психологически ориентации, на които се базират диалогичните напрежения в Аз-а, дискурсивните позиции. Това е и основен механизъм, според авторите, чрез който хората изграждат уменията си да емпатират и да се ориентират един спрямо друг.

Идеи за позиционирането в системната психотерапия

Идеите на социалния конструкционизъм повлияват значително разбирането на терапевтите в системната психотерапия в последната четвърт на XX век. Водещи представители, приемащи постулатите на социалния конструкционизъм в тази терапевтична школа са Gianfranco Cecchin, Luigi Boscolo, Lynn Hoffman, Karl Tomm, Tom Andersen, Harry Goolishan, Harlene Anderson, Steve deShazer, Michael White, David Epston (Carr, 2000). В този смисъл, в идеите на всеки един от тези системни терапевти имплицитно или експлицитно са вплетени размисли около значимостта на позиционирането. Пример за това са концептите за рефлексивния екип (Andersen, 1987), идеите „неутралност“ (Selvini-Palazzoli, Boscolo, Cecchin, Prata, 1980) и “любопитство” (Cecchin, 1987), „многопосочна пристрастност (Boszormenyi-Nagy et al., 1991).

В настоящата статия ще се спрем на идеите, с които Harlene Anderson и Harold Goolishian (1995), Barry Mason (1993), Peter Rober (2008) подчертават и разработват темата за позиционирането в своите трудове в термините на системната психотерапия.

Изхождайки от идеята, че несигурността (колебливостта), а не сигурността (увереността) е доминиращият аспект на живия живот, както и на взаимоотношенията днес, **Mason (1993)** разработва идеята за **позиция на „сигурната неувереност“** в контекста на взаимоотношенията между клиент и терапевт в семейната терапия. С тази вариация на позиционирането той подчертава значимостта на това, участниците във взаимодействието да си дават сметка за своето авторство и принос в това взаимодействие, оставайки в позицията на сензитивни/несигурни/ незнаещи спрямо историята на другия и начина, по който той ще се включи в диалога.

Mason (1993) предполага, че в периоди на повишен стрес и несигурност, хората са склонни да искат някой друг да поеме отговорността за промяна вместо тях, да направи нещата по-добри. И в този ред на мисли, поканата към специалиста да заеме позицията на „сигурна увереност“, на знаещ експерт, не е неочаквана. От друга страна, позицията която автора предлага като ефективна - позицията на „сигурна неувереност“, е подвижна и уважава обяснението, което има клиента за случващото се. Тя позволява да се срещнат знанията и смислите които носят двамата души, за да създадат нови такива, вместо това идеите на специалиста да се в конкуренция или да изместят тези на клиента.

Тази чувствителност и „незнание“ на участниците в диалога им дава възможност за сътрудничество, за изследване на позицията, в която са поканени да бъдат и да участват съзнателно, търсейки и създавайки заедно смисли в случващото се.

В същата тази насока тръгват **Harlene Anderson и Harold Goolishian (Anderson, 1995; Andersom & Goolishian, 1992)**, изхождайки от постулатите на социалния конструкционизъм, че не съществува една обективна истина и че изграждаме разбирането си за света чрез езика, в общуването с другите, за да

разработят своите идеи за „**колаборативните езикови системи“.** Авторите определят този тип системи като проблем-разтварящи системи (problem-dissolving systems), в които проблемите се ко-конструират или „разтварят“ в езика.

Основна съставка на колаборативните езикови системи, позволяваща осъществяването на тяхната цел, е терапевтичната позиция. Тя не е йерархична и експертна, а колаборативна. Нейна характеристика е „**не-знаенето**“ на терапевта (not-knowing, Anderson, Goolishian, 1992), което авторите описват като уважение за знанието на клиента, наред с експертното знание на терапевта. Съответни на не-знаещата позиция на терапевта са и въпросите, които той задава. Anderson и Goolishian (1992) ги разграничават от педагогическите и риторичните въпроси, които се задават от позицията на знанието и наличието на верен отговор. За разлиа от тях, терапевтичните въпроси, зададени от не-знаеща позиция предполагат възможността за множество отговори. Те са насочени към все още невидяните или неизказани възможни наративи по въпроса и подтикват към различие в неговото разбиране. С разгръщането на неизказаните наративи и неизказаните възможности, биват съвместно създадени нови смисли и различие в авторството на участниците в тяхната история.

Опирайки се на съществуващите теории за позиционирането (Теория за позиционирането, Harre’ & Van Langenhove, 1999; Теория за диалогичния Аз, Hermans, 2015, концепциите за “сигурна неувереност“, Mason, 1993, за „неутралност“, “любопитство” - Selvini-Palazzoli, Boscolo, Cecchin, Prata, 1980 и пр.) **Rober (2008, 2010, 2017)** развива в значителна степен разбирането за приложението им в контекста на системната психотерапия и супервизия. Това се случва, от една страна, реферирайки към базовите идеи в социалния конструционизъм и от друга – свързвайки съществуващите теории за позиционирането с концепти, в които имплицитно или децентрирано е заложена идеята за позиционирането (като нагласа за “многопосочна пристрастност”, Boszormenyi-Nagy, познание от трети ред, Shotter, интуитивна и експлицитна система на мислене - Kahneman).

Събирайки на едно място тези нишки от тъкъната на позиционирането, Rober допринася значително за пълнотата и цялостността в разгръщането на идеите за позиционирането и разработва концепцията за „**вътрешния разговор на терапевта**“, която е пряко свързана с идеите за позиционирането. Авторът описва вътрешния разговор на терапевта като диалог между преживелищният Аз и професионалният Аз на терапевта (Rober, 2008). Терапевтът рефлектира върху преживяванията и позициите на тези два вътрешни гласа, за да реши своята следваща стъпка в терапевтичната сесия. От перспективата на концепта за вътрешния разговор на терапевта, Rober (2008, p. 252) представя модел за Аз-а на терапевта като „динамична множественост на вътрешни позиции, въплътени в гласове, имащи диалогични взаимоотношения в термините на въпроси и отговори, или съгласие и несъгласие“. Тази концепция посреща нуждите на психотерапевтите за теоретична рамка, отваряща пространство за цялостно осмисляне на гъвкавото участие и позициониране на терапевта в терапевтичния процес.

Общи постулати на теориите за позиционирането

Макар всяка от съвременните психологически теории, разглеждащи позиционирането, да е разработена в термините на различно направление на психологията (системна психотерапия, социална психология, поведенчески анализ и пр.) и в съответствие с неговите идеи, те кореспондират една с друга и са еднопосочни в своите основни допускания. До голяма степен общата им почва за развитие в лицето на социалния конструкционизъм е това, което ги обединява.

Първото споделено допускане е, че ***позиционирането е повлияно от предишния ни опит***, контекста, в който се развиваме, от позициите и ролите, които сме заемали или сме срещали, знанието и разбирането ни за тях (Gillespie, 2012). Според Harre' (2009) най-влиятелните атрибутивни схеми, повлияващи позиционирането, се базират на предиспозиции, обикновено втъкани в експлицитни/имплицитни практики на индивида или общността. Те съдържат информация за нивата на власт, умения, статус, подкрепяйки предписанието на задължения. От друга страна съдържат знание за слабостите, неуменията, социалните дефицити, което се отнася до предписанието на права и искания.

Като една от основите на това допускане, можем да отбележим идеите на Mikhail Bakhtin (1981), според който смисълът, открит във всеки един диалог е уникален за участниците в него, поради техното лично разбиране за света, повлияно от социо-културната им история.

Следващо общо допускане е, че ***позиционирането е повлияно и от социалната ситуация***, в която в конкретния момент се случва взаимодействието. От социалните позиции, които са втъкани в обществото, със техните общи и ситуационни аспекти (Gillespie, 2012).

Основно изходно положение в теориите за позиционирането е, че както всеки дискурс има ***диалогичният характер*** (Bakhtin, 1981), така и всеки процес на позициониране е диалогичен. Независимо дали се случва между двама души, две социални групи или интрасубективно, той се случва в диалогична форма.

В помощ за разбирането на интра-субективното позициониране са идеите на Hermanes (2015), който отбелязва, че в метаферичното пространство на субекта, „динамичната множественост на Аз-позициите е непрекъснато въвлечена в различни диалогични (или монологични) взаимоотношения". С други думи, вътрешният диалог се случва между различните, сравнително автономни Аз-позиции (интернализирани репрезентации за себе си и другите).

При позиционирането, случващо се интер-персонално, всеки от участниците, от една страна, позиционира себе си спрямо другия, от друга – със своите актове на комуникация, осъзнато или не, отправя покани към другия, да заеме определена позиция. Думите имплицитно съдържат мандатите за това какво другият да бъде или да не бъде (Rober, 2010) в актуалната ситуация.

Диалогичността на позиционирането се изразява и във възможността за „отговор" – за съгласие или несъгласие с предложената от другия позиция в

актуалното взаимодействие (Hermans, 2015). Тази динамика на позиционирането някои автори назовават като позициониране и репозициониране (Hermans, 2015), позициониране от 1-ви ред и позициониране от 2-ри ред (Harre'. 2009). Красноречива е метафората за диалога, която Rober (2010) предлага, описвайки динамиката на позиционирането. А именно, че диалогът е „танц на позициониране, в който участниците непрекъснато се движат, имплицитно канейки другия да се премести в определени посоки и отговаряйки на направените покани" (Rober, 2010, p. 223).

В смисъла на диалогичния характер на позиционирането и значимостта на контекста за неговото разбиране, Harre' (2009, p. 7) подчертава, че „обяснение за модела на последователност между две социални действия, a1 и a2, не може да се търси в причинно-следствния закон, отнасящ действия от тип A1 като причини за действия от тип A2, като ефект. По-скоро може да се намери в смисловите отношения между действията". И в този смисъл, смяната на позиции може да промени смисъла на извършените действия. Тази динамика между актове на комуникация, действия и смисли е израз на конструкционистката идея, че света се изгражда във взаимоотношенията, и в частност на идеята за ***цирулярността,*** противопоставяща се на причинно-следствения модел за разбиране на света и взаимоотношенията.

Като значим аспект на процеса на позициониране трябва да се подчертае възможността то да се случва, ***имплицитно или експлицитно***. Значителна част от сигналите, които участниците в общуването си разменят, и позиционирането им един спрямо друг в процеса на този диалог са не само имплицитни, но остават несъзнавани. Поканите за заемане на определена позиция, например, най-често се случват имплицитно и могат да бъдат разпознати основно по реакцията, която думите или действията на единия участник провокират в другия.

Когато нивото на **осъзнатост** за процеса на позициониране между участниците е достатъчно високо, тези покани могат да бъдат и експлицитно заявени в диалога. Пример за осъзнато и експлицитно заявено позициониране може да бъде репликата: „*В труден момент съм, имам нужда да поемеш тази отговорност вместо мен*", давайки израз на нуждата другия да заеме позицията на компетентност и отговорност в конкретната ситуация, вместо това да се комуникира имплицитно и несъзнавано през вербални или невербални актове, подчертаващи слабостта на единия и зависимостта му от другия.

Пример за осъзнато имплицитно позициониране може да бъде изразено през комуникативен акт като *честото гледане на часовника на среща или мълчанието,* което имплицитно да дава посланието, че единият участник държи контрола и рамката на срещата или че се чувства отегчен и дискредитира разказа на другия. Смисълът на тези актове на позициониране, както на всеки друг може да бъде разбран единствено в контекста на социалната ситуация и сюжетната линия (story line, Harre', 2009), в която се случва.

Макар, че в настоящата статия няма да бъде подробно разгледана връзката на идеите за позиционирането с психодинамичните теории, тук само ще реферираме несъзнаваните размени в процеса на позициониране към концепциите за трансфер и контратрансфер, тъй като считаме, че те допринесат значително за разбирането на този аспект на процеса.

Възможности за приложение на идеите за позиционирането в практиката

Стабилната основа на идеите за позиционирането, в рамките на социалния конструкционизъм и разнопосочността в която те търпят своето развитие в различните полета на науката днес, създават възможност за тяхното гъвкаво приложение в подкрепа на редица практически дейности.

Едно от полетата за приложение на идеите за позиционирането е **терапевтичната работа**. Както в процеса на директна работа с клиента, така и в процесите на себерефлексия и супервизия на терапевта, позиционирането се установява като ценен концепт, организиращ мисленето около начина, по който всеки участва във взаимодействието и смислите, които се създават в диалога. Тази перспектива на мислене за терапевтичния процес е ключова за приноса на терапевта към авторството на клиента и подкрепата за изграждане на уменията му за участие в диалога като равностоен партньор, със своето знание.

Друга насока, в която идеите за позиционирането вече дават своя принос е **педагогическата практика** и като цяло сферата на образованието и взаимоотношенията в училище. Подробен преглед на тази тема прави McVee (2011). Като пример тук, само ще маркираме приложението на идеите за позициониране при анализ за установяване на това как властовите отношения могат ежедневно да се договарят в училищен контекст, вместо да бъдат предварително зададени (Winslade, 2012).

Идеите за позиционирането помагат в разбирането на различни **социални феномени** като културните стереотипи (Langenhove, Harré, 2010) и анализа на социални кризи, като например при анализа на наративите за цивилни жертви в мащабни конфликти, който Harré и сътрудници правят (Harré et al., 2009).

В анализа на международните **политически и икономически отношения,** пример за приложението на идеите за позиционирането е анализът, който правят Moghaddam, Hanley, и Harré (2003, цит. по Harré et al., 2009) на разговорите между 1971 и 1976 г. на Хенри Кисингер (съветник по националната сигурност на президента на САЩ, по-късно държавен секретар на САЩ (1973–1977) и носител на Нобелова награда за мир) с Мао Задонг (председател на комунистическата партия на хората в Република Китай) и Леонид I (генерален секретар на централния комитет на комунистическата партия в Съветски съюз). Анализирайки позиционирането на участниците в разговорите, в контекста на Студената война и Войната във Виетнам, авторите отчитат поддържането на продължителността на

разговорите като основно предизвикателство и същевременно средство за избягване на военен конфликт. Позицията на „честни приятели“, която заема Кисингер и в която кани събеседниците си, е подчертана като водеща при достигането на тази цел.

Изброените насоки, в които идеите за позиционирането биват използвани, не са изчерпателни, но имат за цел да дадат представа за гъвкавостта на приложението на идеите за позиционирането – от интра-субективното ниво, през междуличностните отношения, социалните феномени в една общност, до анализ на процесите в международен контекст.

В заключение, считаме, че понятието „позициониране“ предоставя на специалистите от различни сфери една полезна рамка, организираща мисленето и разбирането ни за диалогичния процес на съвместно конструиране на реалността и смислите, предопределящи нашите поведения.

Като особено ценно виждаме приложението на идеите за позиционирането за подкрепа на системи, преминаващи през значими промени или преходи, каквато например днес е системата на образованието в България. Анализът на случващите се в нея процеси биха дали възможност за осмисляне на позицията на всеки от участниците в системата – както на позицията, в която са поканени от другите или която им е зададена от нормативната рамка, така и на позицията в която те виждат себе си или в която се репозиционират. Тази бъдеща насока за приложение на теориите за позициониране, виждаме като добра отправна точка за продуктивен диалог и осъществяване на заложените в новата образователна система цели и ценности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Anderson, H. & Goolishian, H. (1992). The client is the expert. In K. Gergen & S. McNamee (Eds.) Therapy as Social Construction (pp. 25-38) Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
[2] Anderson, H. (1995). Collaborative language systems: toward a postmodern therapy. In Mikesell, D. Lusterman & S. McDaniel (Eds.). *Integrating family therapy.* (pp. 27-44). Washington DC: APA.
[3] Andersen, T. (1996). Language in not innocent. In F. W. Kaslow (Ed.), *Handbook of relational diagnosis and dysfunctional family patterns* (pp. 119 – 125). John Wiley & sons
[4] Andersen, T. (1987). The Reflecting Team: Dialogue and Meta-Dialogue in Clinical Work. Family process, 26, 415-428.
[5] Bakhtin, M. M. (1981). The dialogic imagination (M. Holquist, Ed., C. Emerson & M. Holquist, Trans.). Austin, Texas: University of Texas Press.
[6] Boscolo, L., Cecchin, G., Hohhman, L., Penn, P. (1987). Milan systemic family therapy. New Yourk: Basic Books.
[7] Boszormenyi-Nagy, I., Grunebaum, J., & Ulrich, D. (1991). Contextual Therapy. In A. Gurman & D. Kniskern (Eds.) *Handbook of Family Therapy,* Vol 2. New York: Brunner/Mazel.

[8] Berger, P.L. & Luckmann, T. (1996). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. Hamondsworth, Middlesex: Penguin Education
[9] Carr, A. (2000). Family therapy: Concepts, process and practice. John Wiley and Sons.
[10] Cecchin, G. (1987). Hypotesizing, circularity and neutrality revised: an invitation to curiosity. *Family Process*, 26, 405-413.
[11] Garfinkel, Harold (1967). Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.
[12] Hermans, H. (2015). Dialogical Self in a Complex World: The Need for Bridging Theories. Europe's Journal of Psychology, 11(1), 1–4.
[13] Harre', R., & Van Langenhove, L. (Eds.) (1999). Positioning theory. Oxford: Blackwell.
[14] Harré. R., Moghaddan, M., Cairnie, T. P., Rothbart, D., & Sabat, S. R. (2009). Recent advances in positioning theory. Theory and Psychology, vol. 19(1), 5 – 31.
[15] Gergen, K. (2011). The Self as Social Construction. Psychological studies, 56(1), 108–116.
[16] Gillespie, A. (2012). Position exchange: The social basis of agency. New Ideas in Psychology, 30(1), 32–46.
[17] Gillespie, A, Matrin, J. (2014). Position Exchange Theory: A socio-material basis for discursive and psychological positioning. New Ideas in Psychology, 32, 73–79.
[18] van Langenhove, L., & Harré. R. (1999). Introducing positioning theory. In R. Harré & L. van Langenhove, (Eds.), Positioning theory (pp. 14–31). Malden, MA: Blackwell.
[19] Mason, B. (1993). Towards positions of safe uncertainty. The Journal of Systemic Consultation &: Management, 4, 189-200.
[20] McVee, M. (2011). Positioning theory and sociocultural perspectives: Affordances for Educational Researchers. In L. Rex (Ed.), Discourse and social processes (pp. 1-22). Hampton Press.
[21] Moghaddam, F. and Harré, R. (2010) Words, conflicts and political processes. In F. Moghaddam and R. Harré (eds) Words of Conflict, Words of War: How the language weuse in political processes sparks fighting. Santa Barbara, CA: Praeger.
[22] Rober, P. (2008). The Therapist's Inner Conversation in Family Therapy Practice: Struggling with the complexities of therapeutic encounters with families. Person-Centered & Experiential Psychotherapies, 7(4), 245-261.
[23] Rober, P. (2010). The Single-Parent Family and the Family Therapist: About Invitations and Positioning. The Australian journal of family therapy, 31(3), 221-231.
[24] Rober, P. (2017). Addressing the Person of the Therapist in Supervision: The Therapist's Inner Conversation Method. Family Process, 56(2), pp. 487-500.
[25] Sacks, H., Schegloff, E. A., & Jefferson, G. (1974). "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation." Language, 50, 696–735.

[26] Selvini-Palazzoli, M., Boscolo, L., Cecchin, G., Prata, G. (1980). Hypotesizing – circularity – neutrality: three guidelines for the conductor of the session. *Family Process, 19*, 3 – 12.

[27] Winslade, J. (2012). Positioning among the lines of force in schooling: An issue for psychologists and counsellors in schools. *Educational and Child Psychology,* 29(2), 20-31.

[28] Zittoun, T., Gillespie, A. (2015). Internalization: How culture becomes mind. Culture and psychology, 21(4), pp. 477-491.

THE MIGRATION CRISIS AND THE RISK OF GLOBALIZATION OF FORCED MIGRATION.

Prof.as.Dr.Lindita DURMISHI*
Lecturer,Head of Department of Psychology "Aleksander Xhuvani"University
Elbasan,Albania

Silva IBRAHIMI PhD**
Lecturer,Department of Psychology"Albanian University"
Tirana,Albania

ABSTRACT

Objectives. The present paper explores the situation of a Migration and migration trends in the situation of a refugee crisis throughout the Western Balkans and abroad as a psycho-social global phenomena. We aim to describe the utility of a creating a map of psycho-social research and interventions for the psychological support services of the Western Balkans and emerging countries migrants.
Material and methods. The research was conducted as a literature research and comparison with the operationalization of statistical data by the governmental statistic sources of the main Western Balkans countries and Eurostat.
Results: Compared data revealed an increase at about 9% of forced migration in the 2018-2019 and a growth in the asylum requests of the same countries. There is also a growing trend of 4% using alternative routes as the Balkan ones for migrants to reach their destination countries.
Conclusions. At the end of the article, we outline some suggestions for the development of an assessment of psychological problems supporting migrants in their everyday life coping style, for a betterment of their social life.
KEYWORDS: forced immigration, psycho-social crisis, global protection strategies

Introduction

On the 21st century, the growing diffusion of wars, conflicts and persecutions is becoming one of the main causes of the migratory wave that is going through the contemporary world, redesigning the traditional structures on which living was based in society, both internally to individual states and to international context. The social, economic, political and cultural impacts generated by the presence of hundreds of thousands of migrants within Europe are manifesting themselves also in the Balkans, where in the last 25 years it has been seen a progressive route in the transition to the single migration countries.
Migration as a social phenomenon represents *every movement of individuals, mostly in groups, from one geographical area to another, determined by changes in environmental, demographic, and physiological conditions*. In particular in social psychology and migration studies, regarding to the recent phenomena, migrations generally involve only a part of a population and depend on complex economic and cultural causes. The origins of immigration are ancient and the search for better living conditions has always pushed populations towards other territories. Since the ancient times moving from one place to

another in the world, because of looking for better living conditions or a desire for discovery, is a characteristic of the human nature (Held et al. 1998). Nowadays, the features taken by the movements of the populations lead to speak of " Migration Era" (Castles and Miller, 2012). In the late-modern society, making the management of migratory flows constitute one of the most urgent challenges that political actors and society must face. Within the general concept of migration there are two other equally significant concepts: that of immigration and that of emigration. If "*emigrating*" means leaving the country of origin, a "*migration*" occurs when an entire population, moves from one territory to another and radically change the culture of the territory in which they migrated.The United Nations (1998) define *migrant* "*a person who has moved into a country other than that of habitual residence and who has lived in that country for more than one year*". This definition highlights the three protagonists of the migration path: the country of origin, the migrant, the destination country. In contemporary international migration flows this triangulation gives life to a multi-faceted scenario that intertwines discrimination, persecution , violence seeking for an individual safety. This interaction blurs the boundaries between economic migration and forced one and increase the complexity of the migration process and its impact on migrants, countries of origin and destinations (Ambrosini, 2009; 2011; Bonifazi, 1998; Collinson, 1993; Castles and Miller, 2012;Galantino, 2015; Held et al., 1998; Kaldor, 1999; Koser, 2005).

Voluntary and forced migration.

Migrants are divided into several categories based on "*Push and Pull factors*" that help identify each category in single forms and establish the following legal treatment. Refugees, asylum seekers, refugees and economic migrants are often referred to as "migrants" but the socio-political factors that underlie their decision and therefore their subsequent migration status, impose a certain division between them. *Voluntary migration* represents the movement of a person to another country based on a decision taken in accordance with his or her will. The voluntary migrant has the freedom to decide for himself and his family, to travel and to return to the country of origin without any constraint. This category includes not only economic migrants and migrants driven by family reunion but also those who move for study or for a specific period. The best-known character of voluntary migration is the economic migrant who voluntarily decides to leave his country, changing his habitual residence to settle in the national territory of another state for economic reasons. *Forced migration* is a complex phenomenon involving refugees, asylum seekers, domestic displaced persons and refugees. Wars waged in recent years, persecutions and violations of human rights have increased the number of people forced to flee: for the first time in human history there are over 65 million victims of forced migration. According to data collected by the United Nations, 24 people in the world are forced to leave their homes every minute. The causes of forced migration are divided into two broad categories: on the one hand there are conflicts that include wars, civil wars, violence, and persecutions based on race, religion, political opinions or membership of a particular group social and on the other hand there are environmental disasters caused by climate change and human activities. In all cases governments do not want or are no longer able to protect their citizens and forced migration remains the only solution. The domestic conflicts of a state are closely linked to its political and

institutional vulnerability. Violence, institutional weakness, political instability and economic collapse favor armed conflict and social level instability. In this way they become "weak" states as they also represent another risk: the expansion of conflicts in a certain geographical region bidding the geopolitical stability of that region. A weak state also has weak borders that favor the inclusion of armed groups, rebels or non-state actors capable of threatening power. Historically, whenever there are wars or persecutions on the territory of a state, a large part of the population has always left the country of origin. From the Holocaust to the nowadays War of Terror and continuing with recent internal conflicts in Middle Eastern countries and Africa, refugees have been a natural consequence of every significant armed conflict in history and every despotic regime (Betts and Loescher,2011). Another category of forced migrants are asylum seekers. At the international level, the right to asylum is enshrined in the Universal Declaration of Human Rights and in the United Nations Declaration on Territorial Asylum of 1967. Asylum seekers are those who have applied for asylum and are awaiting a decision by the determining authority. They are the people who have left their country that is going through a phase of great instability and are seeking protection in another state. Unlike refugees, asylum seekers are not protected by any international convention and their reception in the country of arrival is managed according to the internal laws of the state in question. It is estimated that only with reference to this type of migrants, in the 2011-2016, there arrived about half a million migrants crossing the central Mediterranean route that joins the two banks of the Mediterranean and another half million by the Balkan route.

In this prospect, the migratory routes form a network that connects all the continents in a single “global” issue. From Africa to Europe, the journey of migrants, in precarious conditions, represents a struggle for survival and for a better life that not everyone wins. During 2015, the Balkan and Mediterranean routes were the routes most traveled by people from Syria, Afghanistan, Iran or sub-Saharan Africa. Italy, Greece and to a lesser extent Spain, as first arrivals countries, had to cope with the many migrants who entered Europe irregularly. Because of the thousands of people who lost their lives in the Mediterranean during the crossing, migratory flows, especially Syrians, have moved to Greece to cross Croatia, Hungary and then reach the industrialized countries of Northern Europe. The Balkan route today is declared closed due to the reintroduction of strict border controls and following the EU-Turkey Agreement and Frontex monitoring in Albania, but despite this, thousands of people have been stranded along the route in desperate conditions, waiting for the borders to reopen.
During the 2015 the most used routes were the sea route to Greece and the Balkan route. The Balkan route recorded an increase in migrants with 720,681 more people than in 2014 when it was transited only by 43,357 people. These dynamics could be explained by the "security" and safety that offers a journey on land and not across the sea, where you risk your life at all times. In a broader view, there were 1,8 million people who crossed Europe as forced migrants during the 2015 with an increase of 6% of its whole population.
Data from the European Council on Foreign Relations (EUROSTAT) for the 2018-2019 revealed that the number of people residing in an EU Member State with citizenship of a non-member country on 2018 was 22.3 million, representing 4.4 % of the EU-28 population. The largest numbers of non-nationals living in the EU Member States on 2018

were found in Germany (9.7 million persons), the United Kingdom (6.3 million), Italy (5.1 million), France (4.7 million) and Spain (4.6 million). Out of these numbers,1,920 people crossed the route of the four countries frontiers in the Western Ballkans namely North Macedonia, Serbia,Croatia and Sllovenia aiming principally the settlement in the Western European countries, mostly Germany and France.

Let's see a detailed view on the data of emigration and immigration on the main Western Ballkans countries :Albania, Kosovo, Bosnia and Herzegovina,North Macedonia, Sebia and Croatia.

Table 1: Total migration rates from the Western Balkans.

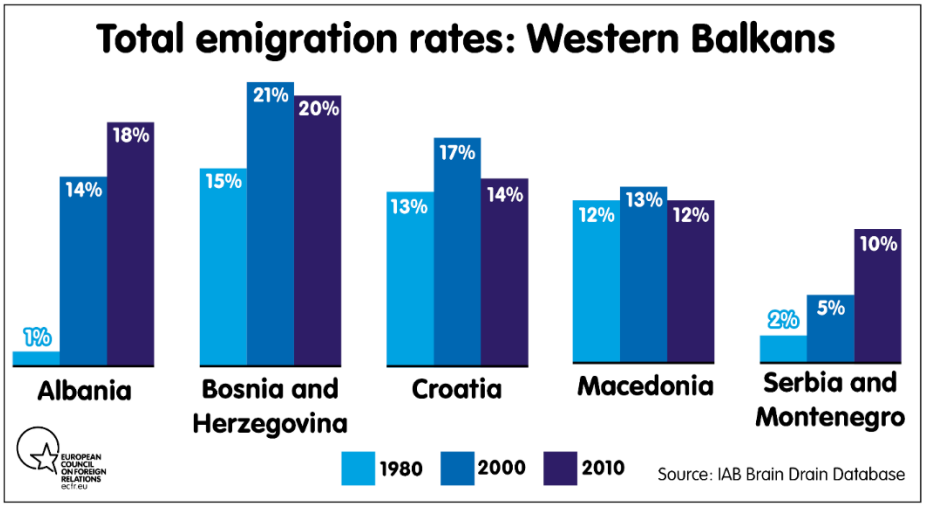

*Source: The way back: Brain drain and prosperity in the Western Ballkans,Eurostat, Vracic,A.(2018)

Table 2: Total migration rates for the Republic of Albania

Migration data for the Republic of Albania		
Year	Emigration	Immigration
2011	55,162	36,397
2012	52,307	32,534
2013	49,425	28,624
2014	46,525	24,740
2015	41,443	20,843
2016	32,532	34,060
2017	39,905	25,003
2018	38,703	23,673

*Source:INSTAT-Albanian Institute of Statistics

According to the Albanian state agencies on migration issues, in the 2019, despite the number of those who left the country, there was also a growing number of those who request residence and citizenship. The number of foreign residents in Albania was around

14,162 inhabitants (9,203 males and 4,959 females) with an increase of 9,7% in comparison with the 2018.

Table 3:Total migration rates for the Republic of Bosnia & Herzegovina

Migration data for the Republic of Bosnia and Herzegovina	
Year	Emigrations
2015	3,973
2016	4,036
2017	4,259

*Source: IDEEA,Bosnia and Herzegovina

According to the same EUROSTAT data,there were nearly 828,00 people who emigrated from Kosovo in the 2016.In Serbia,there is an estimation of 240,000 people who left the country from the 2012-2019 with an average of 30000 persons annually.In the neighborhood North Macedonia,according to the governmental data,the number of emigrants from the 2011-2013 was around 544,000.

Table 4:Total migration rates for the Republic of Croatia.

Migration data for the Republic of Croatia	
Year	Migration
2011	12,699
2012	12,877
2013	15,262
2014	20,865
2015	29,651
2016	34,436

*Source:Croatian Government

Psycho-social risks and threats of the post-modern society.

In the last thirty years the concept of risk in the scientific field , has contributed the development of a line of research that leaving the traditional rational-economistic perspective, has emphasized the social aspects and cultural influences on the perception of individuals (Marinelli, 1993; Lupton, 2003; Galantino, 2010).This shift is due to Mary Douglas (1991; 1996) according to who, human beings internalize social pressures and delegate decision-making processes to the institutions. The approach of the two anthropologists assigns great importance to the cultural and institutional context that impacts on the process of social definition of the risk on individuals.

Risk as a product of human decision is the presupposition from which it starts to distinguish him from danger. The determining variable is the origin endogenous or exogenous, of the damage. The risk, therefore, is the consequence of the human action,

while danger comes from the external environment. This determines the paradox to which "the risks that a decision maker runs and must take become dangers for those who are involved" (Luhmann, 1996, pg. 124). Battistelli (2014) has defined a third category beyond that of danger and risk: *the threat*. The three types refer to qualitatively different phenomena among them, although all can do harm. Distinguishing between these three categories allows the identification of both causes that generate the phenomenon and the (attempts) of adequate responses, at the individual and institutional level. Answers for which a leading role is assumed at a local dimension, where citizens directly experience global risks faced to them (Bauman, 2012). In fact, the dynamics of rationalization and globalization of the phenomenon coexist in the modern era: the urbanization process, the mobility triggered by the global migration, housing turn-over, the consequent detachment of the population from their place of belonging and the problems triggered from pollution are among the main sources of life insecurity in destination countries (Farruggia and Ricotta, 2010).

Immigration and Identity.

According to the European Security Observatory (2018, pg.34), 29.3% of the Europeans considered immigration as "*a danger to their culture, their identity and religion*". The data highlights the quantitative growth of the feeling of concern on the part of European population vis-à-vis the foreign presence on their territory, while from the qualitative point of view it underlines the possible negative effects of the flows on the cultural identity of the host country. Migrations determine the establishment of new ethnic groups, visible "*in the presence of people with different physiognomies who speak their mother tongue, in the development of ethnic neighborhoods and in the creation of ethnic associations and institutions* " (Castles and Miller, 2012). The increase in social diversity, if on the one hand defines greater "wealth of stimuli and choice" on the other hand " may create some issues "(Collier, 2013). Park (1928), the founder of the Chicago school, identified five stages in the relationship between ethnic and majority culture: the first is that of *isolation* of the newly established community, followed by the *competition* stage between the different groups and, subsequently, *the conflict*. At this point, the fourth stage begins, that is the stage of the *adaptatio*n of the foreign community to the fifth one, the assimilation into the native culture. In this regard Cotesta (2012) notes that "the identity of the foreigner contains the other side of the identity of "we", of the community, of the group and of the society with regard to which the foreigner is defined as such". In fact, it is the community identity that determine the strategies of action and attitudes towards the foreigner, as "*the sense of security or fear towards the other is the expression of trust that a community has in itself* ".Even the Copenhagen school focuses its attention on possible threats brought by identity and culture. Immigration would undermine the "social" dimension of the security, undermining identity and belonging to a community (Buzan et al., 1993; Buzan et al., 1998; Huysmans, 2006). Insecurity in its social dimension exists when communities of any kind and define a development or a potential as a threat to their survival as a community (Buzan et al., 1998). The society can react to threats of an identity nature in two broad ways: through actions carried out by the community itself, or by trying to move the issue from the "social" level to the political and potentially to military one.

Immigration and welfare

Alongside the concern of identity, there is also the issues of employment and welfare that intersect with migratory phenomena. The opinions noted by the recent polls conducted in Italy , Greece and Spain on immigration and work appear very much interesting: in 2016, 34.8% of respondents considered "immigrants a significant threat to employment " a value increased by two percentage points compared to 2014. Finding a job and accessing social benefits play a fundamental role to the inclusion or exclusion of the migrant in the host country (Bloch and Schuster, 2002). Historically, the coverage offered by the welfare system in the destination country as well as the ability to access it for the migrant have represented one of the main "push factors" of international migration flows (Sciortino, 2004). Since the end of the 1980s, alongside the welfare state crisis in the political arena and in the public opinion, we have gone increasingly towards the restriction of social rights to both European and individual members countries of the EU. Several researches have highlighted the importance of having an occupation for migrants that prevents the activation, in the collective opinion of the idea of a migrant as only a beneficiary of social services (Bloch, 1999; Phillimore and Godson, 2006, Geddes, 2003).The socio-economic inequality and the perception of unequal treatment highlight the possible urge of "relative deprivation" mechanisms, namely the condition for which resentment for one's social condition determines the feelings of frustration and anger, which can lead to deviant behavior and targeted violence toward migrants (Stolzenberg et al., 2006).

Conclusions

In the broader level of analysis as the macro- contextual one, which looks at the impact of defining the causes,the routes,the modes and path of forced migrants on the local context, several researches have pointed to the importance of a unique EU states strategy. Compared to this task, stands the development of processes in the host countries and cities that both individually and collectively, have a direct repercussion on local context, placing itself in line with those studies that highlight the effects and benefits of the presence of social capital in the cities (Portes, 1998; Donati, 2011).

On a more direct psycho- social level, it is needed a multi-level perspective of interventions with the participation of a multiplicity of actors who cooperate in the territory, through "putting together subjects that respect certain reception criteria very close to those of the international standards for migrants and communities.

It is therefore of an outstanding concern the emergency of psycho-social strategies alongside the security ones, that will bring in the focus the necessity of psychological and social work support toward migrants and their host communities in the path of adaption and integration.

References

[1] Ambrosini M. (2009), *Richiesti e respinti. L'immigrazione in Italia, come e perché*, Il Saggiatore, Milano.
[2] Ambrosini M. (2011), *Sociologia delle migrazioni*, Il Mulino, Bologna
[3] Battistelli F. (2014), "Immigrazione e sicurezza tra retorica che confonde e istituzioni che apprendono", in Franceschetti, L. e Nucera, G. G. (2014)

[4] Betts, A. and Loescher,G. (2011) Refugees in International relations,Oxford University Press Bonifazi C. (1998), *L'immigrazione straniera in Italia*, Il Mulino, Bologna
[5] Bloch A. (1999), "Refugee settlement in Britain: the impact of policy on participation", *Journal of ethnic and migration studies*, 26, 1, pp. 75-88
[6] Bloch A. e Schuster (2002), "Asylum and welfare: contemporary debates", *Critical Social Policy*, 22, 3, pp. 393-414.
[7] Buzan B., Waever, O., de Wilde, J. (1998), *Security. A new framework for analysis*,
[8] Lynne Rienner, London.
Buzan, B. (2009, ed. or. 1991), *People State and Fear. An agenda for security studies in the post-cold war era*, Ecpr Press, Colchester
[9] Castles S., Miller M. J. (2012), *L'era delle migrazioni. Popoli in movimento nel mondo contemporaneo*, tr. it. Odoya, Bologna
[10]
Collier P. (2013), *Exodus. I tabù dell'immigrazione*, tr. it. Laterza, Roma, 2015.

[1] Collinson S. (1993). *Europe and International Migration*, Plinter, London, tr. it. *Le*
migrazioni internazionali e l'Europa, Il Mulino, Bologna
[2] Cotesta, V. (2012), *Sociologia dello straniero*, Carocci, Roma.
[3] Donati P. (2011), "Il valore sociale aggiunto delle relazioni sociali", *Sociologia e politiche sociali*, 1, pp. 9-22
[4] Douglas M. (1991), *Come percepiamo il pericolo*, tr. it. Feltrinelli, Milano
[5] Eurobarometer (2018), *Public Opinion in the European Union*, November, European Observatory of Security (2015) *Nella "terra di mezzo" fra terrore globale e paure quotidiane*
[6] Farruggia F., Ricotta G., *Sicurezza urbana e periferie: due studi di caso a Roma*, Aracne, Roma
[7] Galantino M. G. (2010*), La società della sicurezza. La costruzione sociale della sicurezza in situazioni di emergenza*, Franco Angeli, Milano.
Galantino M. G. e Ricotta G. (2014), *Domanda di sicurezza e politiche locali. Il caso*
del Lazio, Franco Angeli, Milano.
[8] Galantino M.G. (2015). *Immigration as a threat for security? The Italian media debate and the Lybian crisis*. Paper presented at the SGRI conference 2015. Trento
[9] Galantino M. G. e Ricotta G. (2014), *Domanda di sicurezza e politiche locali. Il caso*
del Lazio, Franco Angeli, Milano.
[10] Geddes A. (2003), "Still beyond fortress Europe? Patterns and pathways in EU migration policy", *Queen's paper on Europeanisation*, n. 4, pp. 1-22
[11] Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. (1999), *Global Transformations. Politics, economics and culture*, Stanford University Press, Stanford.

[12] Huysmans J, (2000), "The European Union and the securitization of migration", *Journal of Common European Market Studies*, 38, 5, pp. 751-777.
[13] Kaldor M. (1999). *Le nuove guerre. La violenza organizzata nell'età globale*, tr. it. Carocci, Roma.
[14] Koser K. (2005). *Irregular migration, state security and human migration*. Paper prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration.
[15] Luhmann N. (1996), *Sociologia del rischio*, tr. it. Mondadori, Milano
[16] Lupton D. (2003), *Il rischio. Percezioni, simboli, culture*, tr. it. Il Mulino Bologna
[17] Marinelli A. (1993), *La costruzione del rischio. Modelli e paradigmi interpretativi nelle scienze sociali*, Franco Angeli, Milano
[18] Park R.E. (1928), "Human Migration and the Marginal Man", *The American Journal of Sociology*, XXXIII, 6: 881-893
[19] Phillimore J. e Goodson L. (2006), "Problem or opportunity? Asylum seekers, refugees, employment and social exclusion in deprived urban areas", *Urban Studies*, 43, 10, pp. 1715-1736
[20] Portes, A. (2000), "The two meanings of social capital", *Sociological forum*, 15, 1. pp. 1-12.
[21] Sciortino G. (2004), "Immigration in a Mediterranean welfare state: the Italian experience in comparative perspective", *Journal of comparative policy analysis: research and practice*, 6, 2, pp. 111-129
[22] Stolzenberg L., Eitle D., & D'Alessio S. J. (2006), "Race, economic inequality, and violent crime", *Journal of Criminal Justice*, *34*, (3), 303-316.
[23] Vracic,A.(2018) The way back: Brain drain and prosperity in the Western Ballkans,Eurostat

СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО – СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ. АРТ И КРЕАТИВНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Александър Калинов

РЕЗЮМЕ

Така нареченото „социално предприемачество“ започва да става важна част от икономиката на света в последните няколко десетилетия. Също като всяка предприемаческа дейност, то създава множество работни места и възможности, както за пряко работещите в сектора, така и за областите, общностите и хората в региони, където се развива. Но къде всъщност е границата между традиционното (комерсиалното/търговското) и социалното? И как то е обвързано с културните и креативните индустрии? Има ли възможност теорията на социалното предприемачество да заимства методи и подходи от сектора на креативните индустрии?

КЛЮЧОВИ ДУМИ: социално предприемачество, креативни индустрии, теория

1. Въведение

В контекста на днешната световна икономика, важно място заема „предприемачеството“ и предприемаческата дейност. То спомага за „създаването на нови предприятия, трансфер на нови технологии и внедряване на научни разработки“ (Мадгерова, 2013), също както и за „формиране на средната класа и решаване на редица други важни социални и икономически проблеми“ (Мадгерова, 2013). Предприемачеството е обект на изследване с няколко вековна история, но от началото на века ставаме свидетели на растежа на едно интересно направление на полето. Предприемачи все по-усилено започват да търсят начини да финансират и развият бизнеси, чиято цел е да приложат решения за различни социални, културни и/или екологични проблеми. Така нареченото „социално предприемачество“ започва да става важна част от икономиката на света в последните няколко десетилетия. Също като всяка предприемаческа дейност, то създава множество работни места и възможности, както за пряко работещите в сектора, така и за областите, общностите и хората в региони, където се развива. Но къде всъщност е границата между традиционното (комерсиалното/търговското) и социалното? И как то е обвързано с културните и креативните индустрии? Има ли възможност теорията на социалното предприемачество да заимства методи и подходи от сектора на креативните индустрии? Това са въпросите, на които ще търсим отговор в работата, предложена на вашето внимание. Има множество различни дефиниции за социалното предприемачество и неговите характеристики, но в основата си те се разделят на два вида - по-широкообхватни и такива с по-затворена дефиниция. За целите ни, ще разгледаме две дефиниции, които да ни помогнат за дефиниране на сферата на социалното предприемачество. След това ще направим сравнителен анализ по отношение на идеята за креативните индустрии и социалното предприемачество. Така опитвайки се да докажем обща основа, която може да бъде използвана в по-нататъшни изследвания.

2. Социално предприемачество

В същността си социалното предприемачество има много сходни черти с търговското предприемачество. И двете полета допринасят за разгръщането на пазарното стопанство и са гръбнак на съвременната икономика, спомагайки нейното развитие, както на локално, така и на глобално ниво. Сходството между полетата се наблюдава и в научните направления, формирали се по отношение на изследването им. Като по-малък брат, „социалното предприемачество“ заимства от вече установени теории, а също така и проблеми, от по-големия си брат. И тук също, както при предприемачеството, се изследват проблеми като същността на полето, ресурси на полето, личностни качества на социалния предприемач и управленската дейност в полето. Основната разлика можем да намерим в книгата на Питър Дракър „Новаторство и предприемачество“ (1992), където се посочва следното по отношение на предприемачеството: „Вярно е, че появата на предприемаческата икономика в определена степен е както културно и психологическо, така и икономическо или технологично явление. Но каквито и да са причините, резултатите преди всичко са икономически.“ (Дракър, 1992). Докато, когато говорим за социално предприемачество, резултатите задължително са както икономически, така трябва да има и т.нар. социално въздействие. Р. Мадгерова отбелязва: „...предприемачеството води до промяна... макар и обикновено самите предприемачи да не предизвикват промяна...“ (Мадгерова, 2013) За социалното предприемачество можем да кажем че за да бъде успешно едно начинание в полето, то е задължително да провокира промяна.

През 2003 година излиза статия, написана от Дж. Дийс и Бет Андерсън, която предлага едно по-широко тълкуване на термина. В нея връзките между стопанското предприятие, нестопанското и социалното предприятие със стопанска цел са ясно разграничени и е изведена пряка зависимост между „предприемачеството“ и „социалното предприемачество“. Авторите разглеждат новообразуваните социални предприятия като фирми, инкорпориращи в структурата си практически модели от бизнеса в опити да разрешат социални проблеми. Те определят „социалните предприятия със стопанска цел“ като фирми регистрирани според търговския закон, с един или повече собственици, които разполагат с правото да контролират фирмата, както и остатъчните печалби и нетни активи, които са специфично създадени, за да обслужват някаква социална нужда (Dees & Anderson, 2003). Авторите извеждат идеята за това, че едно начинание в социалното предприемачество трябва да се разглежда от гледна точка на финансовия си успех, както и от гледна точка на социално въздействие. Също така се обръща внимание към близките по идея инициативи, които обаче не спадат към тяхната дефиниция за социално предприемачество. Това са:

- Нестопанските предприятия и организации, защото дори да оперират с някаква търговска дейност те не могат да оперират по еднакъв начин с активите си както търговските фирми и по този начин не споделят същите финансови рискове и пазари, което ги изключва от сектора (Dees & Anderson, 2003).

- Социално отговорните фирми и бизнеси, защото дори при тях да се търси социално одобрение и въздействие, и дори понякога да подкрепят и развиват настопански дейности, основна цел за тях си остават финансовите печалби (Dees & Anderson, 2003).
- Фирми изцяло насочени към финансова печалба работещи в социалните сектори, защото за тези фирми социалното въздействие няма значение и работата в сектора се дължи единствено на разнообразяването на дейностите на фирмата с цел по-голяма печалба (Dees & Anderson, 2003).

Базирайки се на идеята на Майкъл Портър (1985) за „верига на стойностите“, концепция за средство за анализ и оценка на потенциални източници за конкурентно предимство, авторите предлагат модел за идентификация на отделните области и дейности, при който една фирма може да създаде социално въздействие (фигура 1).

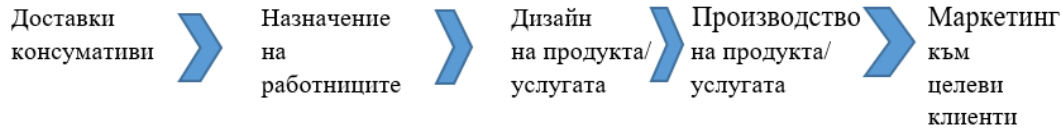

Според авторите, бизнес, който целенасочено има социално въздействие, използвайки която и да е част от „веригата на стойностите“, може да се счита като форма на социално предприемачество. Като се започне от изкупуването на материали и консумативи от производители в неравностойно положение или такива, които произвеждат екологично чисти материали, премине се през целенасоченото наемане на работници в неравностойно положение и се стигне до предлагането на услуги в социалния сектор или услуги, специално насочени към тези групи, като условието е те да не са полезни само за индивида, но и за обществото (Dees & Anderson, 2003).

През 2006 година Джеймс Остин, Хауард Стивънсън и Джейн Уей-Скилерн предлагат кратък обобщен анализ на теченията по отношение на дефиницията за социално предприемачество. „...Във втория вариант (тези с по-затворена дефиниция) социалното предприемачество се отнася за иновативни дейности със социална цел или в търговския сектор, като търговски предприятия със социална цел (напр. Dees & Anderson, 2003; Emerson & Twersky, 1996) или корпоративно социално предприемачество (нап. Austin, Leonard, Reficco, & Wei-Skillern, 2004), или в неправителствения сектор, или други хибридни структури, които са комбинация между търговския и неправителствения (социален) сектор (нап. Dees, 1998)“ (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006). Както отбелязват и авторите, общото в по-затворените дефиниции е, че важното за социалния предприемач е да създаде социално въздействие. Изхождайки от това, в статията се разглежда социалното предприемачество като иновативна дейност, създаваща социално въздействие, която не е обвързана с правна юридическа форма и може да се прояви като междусекторно сътрудничество между неправителствения, правителствения и бизнес сектори (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006). Формата на дейността зависи както от началната идея, от която тръгват предприемачите, така и от

особеностите на местното и национално законодателство. Тръгвайки от идеята, че самото поле се създава от срещата на социалните дейности с предприемаческото мислене, авторите предлагат сравнителен анализ между социалното предприемачество и комерсиалното такова, базирайки сравнението на четири различни променливи. Те са:

- Пазарна недостатъчност – тръгвайки от идеята, че социалните организации се появяват, тогава когато пазарът се провали в предоставянето на обществени услуги и блага (Weisbrod, 1975, 1977) или други социални нужди, авторите допускат, че „пазарната недостатъчност ще създаде различни възможности за предприемачество за социалния и търговския предприемач“ (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006).
- Мисия – „Разликата в мисиите е основна отличителна особеност между социалното и търговското предприемачество, която се проявява в множество области от ръководенето на предприятието до мотивацията на работещите“ (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006).
- Мобилизация на ресурси – въпреки наличието на множество различни форми, посредством които може да се обособи социално предприемачество, важно е да се отбележи, че съществува специфично отношение на финансови механизми, които могат да се използват, и които са коренно различни спрямо комерсиалното предприемачество. Затова авторите смятат, че: „Мобилизацията на човешките и финансови ресурси ще бъде водеща разлика и ще води към корено различни подходи в управлението на финансовите и човешки ресурси“ (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006).
- Измерване на ефективността – изхождайки от нуждата на социалния предприемач да създава социално въздействие, за да бъде категоризиран като „социален“, авторите определят измерването на ефективността като предизвикателство. Докато при комерсиалното и търговско предприемачество можем лесно да измерим успеха, уповавайки се основно на количествени показатели, то при социалното предприемачество се появява трудност поради основа на модела базирана върху качествени показатели. Авторите допускат следното: „Измерването на ефективността на социалното въздействие ще бъде основен разграничител, усложнявайки отчетността и взаимоотношенията между заинтересованите страни“ (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006).

Базирайки се на широката дефиниция и тези четири показателя, авторите разглеждат социалното предприемачество като континуум, който варира от абсолютно социално към абсолютно икономическо, но при който задължително могат да се наблюдават и двата елемента (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006). Тук можем да говорим за една по-ясна и точна теоретична рамка, която авторите базират на анализ на предприемачеството и социалното предприемачество, с ясно изведени критерии за оценка. Авторите избират да разгледат функциите на предприемача, а от там и на социалния предприемач, спрямо въпроса „как“. Използвайки определението на Стивънсън за предприемачеството, като „преследване на възможност отвъд материалните ресурси, които са налични“ (Stevenson, 1983) и аналитичната рамка на Салман (1996) погледът над полето е

изцяло насочен през призмата на ръководния процес над предприятието, как той трябва да се случва и изследва.

Както вече отбелязахме, научната работа в сектора на социалното предприемачество заимства подходи и методи на изследване от търговското предприемачество. Но, докато при търговското предприемачество се оформят четири основни направления – икономическо, социокултурно, емпирично и личностно-поведенческо (Мадгерова 2013), то при социалното предприемачество направленията са три категории – с фокус към резултатите, с фокус към причината за предприемачеството и с фокус към ръководенето на предприятие (Stevenson & Jarillo, 1991). Като едва в последните години тенденциите в изследванията са насочени към ръководството (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006). Тези направления могат да бъдат синтезирани в три въпроса.

Какво? Когато говорим за социалното предприемачество, говорим за социално въздействие, но в какво се изразява то? Използвайки метода на сравнителния анализ между комерсиалното и социалното предприемачество, можем да достигнем до точката в континуума, за която говорят Остин, Стивънсън и Уей-Скилерн (2006). Тук можем да използваме разработката на Стивънсън и Джарило (1991). Те разглеждат предприемачеството и отговора на въпроса „Какво?“ през призмата на това, че повечето учени, които избират тази гледна точка, са икономисти. Изхождайки от там, те предлагат на аудиторията теории от Шумпетер (1934), който разглежда предприемачеството като процес, който спомага за развитието на икономиката като цяло; Либенщайн, който твърди че работата на предприемача е да „унищожава джобове на неефикасност в системата“ (1968); Брих, който внимателно анализира последствията на предприемачеството в цялостната икономика, през създаването на работни места (1979, 1987) и други (Stevenson и Jarillo, 1991). И така те достигат до следните характеристики при изучаването на ефекта от предприемачеството:

(1) Започва от индивидуалния предприемач и неговите или нейните действия да се фокусира над процеса, с който тези действия афектират икономическата среда.

(2) Признава функцията на предприемачеството като отговорна за икономическото подобрение в обществото, поради неговата „иновативност“...

(3) Създава база за разделение на ролите на „инвеститора“, „мениджъра“ и „предприемача“ (Stevenson и Jarillo, 1991).

Приемайки това твърдение за истина, можем да добавим идеята за социалното въздействие и да предложим следните правила за ефекта от социалното предприемачество:

(1) Започва от индивидуалния предприемач и неговите или нейните действия да се фокусира над процеса, с който тези действия афектират социалната среда, или икономическата и социалната среда.

(2) Функцията на социалното предприемачество е отговорност за социалното подобрение или за икономическото и социално подобрение, поради неговата иновативност в решаването на социални проблеми, където другите сектори не са успели да покрият нуждите на потребителите.

(3) Създава база за разпределение между ролите на „предприемача“, „социалния работник“ и „социалния предприемач“.

Защо? Въпросът „Защо?“ изисква да се обърне внимание към психологическите и социалните предпоставки за създаването на „социален предприемач“. Това поле на изследване не е ново и е обект на множество различни перспективи на учени в последните петдесет и повече години. -Проучванията използват различни средства и методи на изследване, от сравнителни анализи на характеристиките между предприемачи и техни колеги (Hochner & Ganrose, 1985), между предприемачи от различни страни (Marcin & Cockrum, 1984), през изследвания за корелация между личните характеристики на предприемачите и фирмите, които те създават (Smith & Miner, 1983), като достигне до изследвания, като това на Роджър Мартин и Сали Осберг (2007), които, разчитайки на казуси от практиката, искат да дефинират социалното предприемачество през предприемача, който седи зад идеята. Но въпреки много изследвания, все още изглежда невъзможно да се изведат на преден план нужните психологически, социални и интелектуални черти, които биха направили един човек добър социален предприемач. Но не можем да отречем, че личността зад предприятието е толкова важна, колкото и идеята. Основният предприемач е този от когото зависи провала или успеха на едно предприятие – той/тя определя и регулира употребата на финансовите и човешките ресурси за създаването, стабилизирането и установяването на своята фирма, продукт или услуга на пазара. Стивънсън и Джарило (1991) предлагат следните изводи, стоящи зад въпроса „защо“ за предприемача:

„(1) Има един човек, който осъществява предприемачески дейности, независимо от това как ги дефинираме. (2) Характеристиките на този човек (личност, минало, умения, др.) са от значение. (3) Променливите на околната среда са релевантни, не само защото създават предпоставки за използването на неефективности на пазара, както при „икономическия“ подход. Но също така, различните среди са повече или по-малко благоприятни за предприемачество и може да имат положителен резултат за успеха на новото начинание“ (Stevenson и Jarillo, 1991).

Можем да приемем, че изводите са верни, но би ни било трудно да ги адаптираме по отношение на социалното предприемачество под тази им форма. Изводите са крайно обобщени и опростени и служат повече в защита на тезата, че зад предприемачеството има силна личност, отколкото да предлагат детайлна методология за изследване на мотивацията, стояща зад предприемача. Също така, трябва да се вземе под внимание, че този въпрос е вероятно един от основните показатели, който предполага към едно ясно разделение, съдържащо се в отговорите, отнасящи се до предприемачите и колегите им със социална насоченост. Защото тук говорим не само за характеристики, предразполагащи към адаптивност, интелигентно ръководство и други необходими качества за използване на разнообразни инструменти по нов начин или в нов контекст, с цел развитие на бизнес модел, продукт и/или услуга. Но също така и мотивация и желание за развитие на дейност, която отговаря на социални нужди, които не могат да бъдат задоволени от други пазарни ресурси и фирми.

Как? В последните години вече има множество проучвания по въпросите на ръководството в социалното предприемачество. Всеки изследовател е свободен да развие собствена методика по въпроса и вероятно тепърва ще се появяват нови методологии и модели за изследване, но за целта на този труд ние ще използваме работата на Остин, Стивънсън и Уей-Скилерн (2006). Те предлагат разработка, базирана върху Салман (1996), където метода на изследване се фокусира върху четири свързани компонента – хората, сделката, контекста и възможността.

Тяхната идея е, че в центъра за социалния предприемач е задачата за социално въздействие, която е зависима и неразривно свързана с възможността, хората и капитала. Трябва да се отбележи, че за авторите теоретиците и практиците в сектора трябва да разделят компонентите на капитала и хората. Това се налага поради разликата в механизмите за мобилизация на финансовите и човешките ресурси между комерсиалното и социалното предприемачество (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2006).

Можем да обобщим границите на социалното предприемачество като: дейност, започваща от индивидуалния предприемач, която афектира икономическата и социалната среда. Има функция за икономическо и социално подобрение, поради неговата иновативност в решаването на социални проблеми, където другите сектори не са успели да покрият нуждите на потребителите. Като има един човек, който осъществява основно предприемаческите дейности (така наречения социален предприемач) и характеристиките на този човек (личност, минало, умения, др.) са от значение за успеха или провала на дейността. Като за успех и развитие на дейността социалния предприемач използва възможността, хората и капитала спрямо променливите на околната среда.

Интересно е, когато разглеждаме границите на социалното предприемачество в този им вид, да разгледаме един сектор на икономиката, който изключително много се доближава по идея към социалното предприемачество – креативните индустрии.

3. Креативни индустрии

Когато говорим за креативни индустрии, трябва да отбележим, разликата между културни индустрии и креативни индустрии. И двата термина се ползват в научните среди в последните години, като популярно, но и грешно, е мнението, че те са взаимно заменяеми. В същността си термина „креативни индустрии“ се появява в следствие на разширение на термина „културни индустрии“. Има три важни момента в историята на формиране на двата термина. Терминът „културни индустрии“ е въведен през 1994 година от Теодор Адорно и Макс Хоркхаймер в книгата им „Диалектика на просвещението“. Авторите сравняват популярната култура с фабрика за създаване на стандартизирани културни продукти (като филми, радио програми, списания и др.), които се използват за да манипулират обществото да стои в пасивно състояние (Adorno & Horkheimer 1944/1947). С времето обаче идеята за културните индустрии се променя. Дори и Адорно и Хоркхаймер в едно от по-късните издания на книгата пишат: „Ние не заставаме зад всичко, което беше казано в книгата в оригиналното ѝ издание“ (Adorno & Horkheimer 1969). С времето терминът започва да се използва не само като „етикет“

за сектор на производство, а като подход към културна продукция с определени принципи (Hesmondhalgh 2008).

Полето на изследване на културните индустрии се разширява и започва да разглежда и политиката на икономика в културата, рисковете при капиталовите инвестиции и методите за оптимизиране на печалбите, които включват процесите от програмиране на продукта до маркетинг. Важно е да отбележим историческото развитие на възприемането на идеята за нестопанския маркетинг, което следва жизнен цикъл на растеж поради два фактора – натиска на разходите и съперничеството на конкурентите в такива нетрадиционни за маркетинга сфери като: здравеопазване, образование, култура и социални дейности (Минева, 2016). Първоначалните разработки на маркетинга в изкуствата се провеждат през 60-те години на 20-ти век от Майкъл Мокова (Борисова, 1998). Продължителното развитие на тази културна ниша доказва нуждата от реклама за популяризиране на продукти в културния сектор и ползите от нея, които остават все така неоспорими. Независимо какво продавате, какъв е предметът на дейност на Вашата компания, Вие искате да се продадете – да продадете услугите или продуктите, които предлагате (Иванов, 2016). Ето защо професионалното популяризиране на изкуствата, освен непосредствения обществен и икономически ефект, изпълнява важни и отговорни функции в националната културна политика (Кутин, 2012). Иначе казано: „маркетингът, когато става въпрос за изкуствата, не е за сплашване или принуда, или изоставяне на художественото виждане. Не е „трудни-продажби“ или измамно рекламиране. Той е технологично ефективен за създаване на обмяна и влияние върху поведението, така че, когато е правилно приложен, да бъде полезен и за двете страни, участващи в обмяната“ (Kotler & Scheff 1997). Но защо това е важно? Това разширяване на полето води до промени в политиките по отношение на културните индустрии и тяхното финансиране в глобален план, което от своя страна води до втория важен момент във формирането на съвременната концепция за двата термина. През 1983 година в Великия Лондонски Съвет (Great London Council или GLC) започва въвеждането на културни политики, повлияни от идеята за културните индустрии. Политиката на GLC е насочена както срещу елитарното изкуство, така и срещу идеята, че публичните субсидии трябва да бъдат разширени по отношение на включването на нови групи от изкуства. Взимащите решения в GLC твърдят, че е важно да се вземе под внимание това, че вкусовете на голяма част от обществото, а от там и техните навици по отношение на културата, се оформят основно от популярната култура, която циркулира в общественото пространство. Целта не е да се възхвалява масовото производство на културни продукти, а просто да се отбележи неговото място в контекста на времето. Като стратегията на съвета бива развивана в две направления. Първата част е много подробно описана от Николас Гранхам в текст, който бива преиздаден през 1990 година. В него Гранхам твърди, че политиките по отношение на подпомагането в културната сфера трябва да бъдат насочени към разпространение и показ, отколкото към „създателите“. Според него „дебатите, организационната енергия и финансите“ трябва да бъдат пренасочени към радио и телевизионно разпространение (сърцето на съвременните културни практики), развитие на библиотеки (получаващи над 50% от публичните разходи за култура) и създаване на заеми и услуги за малки и средни предприятия

в Лондон за разпространение и реклама на техните продукти (Granham 1990). Втората част от стратегията се базира върху идеята за публични инвестиции в сектора като начин за икономическо възстановяване. Подобни политики имат за основни цели да повишат туризма и/или продажбите в дадена област или да се създадат по-благоприятния условия за бизнес в дадена област. И макар GLC да бива разформирован през 1986 година, в следващото десетилетие множество градове по света използват идеята за културните индустрии, като възможност за градско икономическо възстановяване. И така през 90-те години на 20-и век културните индустрии започват да се свързват със създаването на работни места и възстановяването на локално и регионално ниво. Втората част от политиката на GLC е тази, която започва да получава публично внимание, като започва да се свързва не само с градското възстановяване, но също така и с предприемачеството в публичния и частния сектор. Хубаво е да отбележим, че в края на 90-те години вече има връзки, които се създават между идеята за културните индустрии и идеята за социалното предприемачество. Чарлз Ледбийтър е едно от лицата, което промотира и популяризира термина „социално предприемачество“ в края на миналия век. Той също така пише, заедно с Кейт Оукли, по отношение културните индустрии, че предприемачите в културните индустрии представят нов модел на работа и основна база за локално икономическо развитие, акцентирайки техните тактики, които показват „как градовете могат да „преговарят“ за ново място на световния пазар“ (Leadbeater and Oakley 1999). Съвсем спокойно можем да заменим думата предприемачество в текста на Ледбийтър и Оукли със термина „социално предприемачество“, поради факта, че в този му контекст той би се вписал в критериите, изложени по-рано. Дейността в културните индустрии по това време започва силно да се обвързва с политиките по отношение на изкуствата, като за основа седи идеята, че и двете направления имат смесица от икономически и социални цели. Разбира се, индивидуалният предприемач, от малките и средни предприятия, има важна роля при развитието на тези дейности. Те афектират икономическата и социалната среда, като се борят и за икономическото и социално подобрение. Поради развитието по отношение на политики и възприятие можем да говорим за иновативност в полето при решаването на икономически и социални проблеми. Като за успех и развитие на дейността се използва възможността (създадена от новата икономика), хората (от различни общности на локално и регионално ниво) и капитала спрямо променливите на околната среда. Липсват данни за мотивацията на предприемачите в сектора (отговори по посока на въпроса „*Защо?“*), но въпреки това, можем да приемем идеята, че в края на миналия век културните индустрии започват да имат много сходства със социалното предприемачество по отношение на цели, средства, механизми за финансиране и пазарни стратегии.

В края на миналия век, обаче се появява и терминът „креативни индустрии“ в политиките на национално ниво. Идеята за „креативни индустрии“ се приема в сферите на културните индустрии и висшето образование, като първо се появява във Великобритания, с прецеденти и в други страни, като например Австралия (Hesmondhalgh 2008). Това се случва вследствие на прилагането на идеята за обединението на културните индустрии и изкуствата на национално ниво и спомага

за приемането на дефиниция за полето на национално и наднационално ниво. Документ, публикуван от Департамента на Великобритания за култура, медия и спорт включва в „креативните индустрии“ - реклама, архитектура, пазар за изкуство и антики, занаяти, дизайн, моден дизайн, филми и видео, интерактивен развлекателен софтуер, музика, сценични изкуства, издателство, софтуерни и компютърни услуги, телевизия и радио (DCMS 2001). Основната разлика спрямо културните индустрии идва от идеята на Джон Холкинс, че към креативните индустрии принадлежат тези, които се занимават с интелектуална собственост, спрямо досегашното определение, което обхваща само секторите, които подлежат на авторско право (Howkins 2001). Работата на Холкинс остава все още водеща по отношение на дефинирането на креативните индустрии и до ден днешен.

Но къде е границата между социалното предприемачество и креативните и културните индустрии? Както вече отбелязахме има доста сходства между двете полета, особено в сферата на изкуствата, но е хубаво да отбележим и разликите. Докато социалното предприемачество се базира върху иновацията и обслужването на социални нужди, креативните и културните индустрии се базират върху човешкото творчество, умения и талант и нямат необходимост да обслужват социални нужди. Разбира се и двата сектора разчитат основно на предприемаческа активност и предприемчивост и споделят необходимостта от силни фигури с идеи, които да ръководят, развиват и променят бизнеса, носещи основната тежест за успех или провал на начинанието. Но дори тук съществува разлика спрямо мотивацията на предприемачите. Можем да приемем Стийв Джобс като предприемач в сферата на креативните индустрии. Неговата работа е в полето на софтуерните и компютърни услуги. Той създава идеята за система, която крайният потребител само използва, като всички подобрения, било то софтуерни или хардуерни, се извършват само и единствено от фирмата – иновативен подход спрямо състоянието на пазара. Но въпреки това, още в началото идеята на Джобс е била да развива бизнес, като липсва отговора на някаква социална нужда и социално въздействие.

Също така, когато говорим за социално въздействие трябва да можем да отделим и фирмите упоменати от Дийс и Андерсън. Това са нестопанските предприятия и организации, социално отговорните фирми и предприятия, изцяло насочени към финансова печалба, работещи в социалните сектори (Dees & Anderson, 2003). Тъй като културните, а по-късно и креативните индустрии, са промотиращи като механизми за възстановяване на градове и региони чрез създаване на работни места, в световен мащаб се образуват така наречените „клъстъри“ – места със засилено предприемачество в сектора на креативните индустрии. В Америка това е Силициевата долина, в Обединеното кралство - Лондон, във Франция - Париж, в Италия – Рим, Милано и още няколко по-малки региона. Всички тези места стават привлекателни за бизнеси в креативните индустрии, защото се образуват механизми, създаващи възможности за начално финансиране на различни начинания в креативните индустрии. Предприемаческите дейности наистина успяват да спомогнат в развитието и регенерирането на икономиката на местно, национално, а дори и на глобално ниво. Но когато разглеждаме клъстърите през призмата на социалното предприемачество,

не трябва да забравяме, че въпреки социалното въздействие, което дейностите осъществяват с развитието на работни места и местната икономика, фирмите, работещи в сектора са по-скоро социално отговорни, когато финансовият успех остава водещ или единствен при определянето на успех на предприятието.

Кои всъщност са предприятията в секторите на креативните и културните индустрии, които също така можем да приемем и за социални предприемачи? За да отговорим на този въпрос можем да използваме пример от България. Фирма „Таратанци“ е основана с идеята да запази българския фолклор, като го модернизира и представи по привлекателен за съвременната публика начин. Както самата фирма описва в целите си, „запознаваме съвременния човек с традициите по неочакван и забавен начин – чрез уникалните форми...“ (taratanci.com). Самата фирма предлага различни видове продукти и услуги, които целят да популяризират българския фолклор чрез съвременен дизайн и можем да я определим като иновативно предприятие в сектора на занаятите. Освен финансовия успех, важен показател за успеха на фирмата и продуктите ѝ е и социалното въздействие и обхват на потребителите. Така те успяват да инкорпорират в дейността си творческия, предприемаческия и социалния елемент, който е нужен за да можем да ги категоризираме като социални предприемачи в сектора на креативните индустрии.

4. В заключение

Когато говорим за креативни индустрии и социално предприемачество има много сходства, както и много разлики. Въпреки това, независимо от споровете около дефиницията на полетата и разногласията, има едно твърдение, около което се обединяват по-голямата част от специалистите, работещи в полетата и учените, които ги изучават. Двете полета представляват важна част от местната, национална и световно икономика. Човешката мисъл и желанието за развитие, двете основни качества стоящи зад всяко ново начинание и в двата сектора, се доказват като най-важни за възхода и развитието на глобалната икономика. Тепърва има множество проблеми и пред креативните индустрии, и пред социалното предприемачество - развиването на методика за обучение на млади хора, още от детска възраст, за да се гарантира подновяването на работната сила, предприемачи и развитието на секторите; създаването на благоприятна бизнес среда за развитието не само на национално, но и локално и местно ниво; създаването на възможности за бързо възползване от възможности в глобален план и други. Също както и в дефиницията и нужните ресурси, така и в проблемите двата сектора имат както големи прилики, така и съществени разлики. Въпреки това, съществува реална възможност за учени и практици и от двете полета да обърнат поглед към другото, защото както социалното предприемачество е близко като концепция към търговското, то е много по-близко, като теория към сектора на културните и креативните индустрии. Статията не цели само да разгледа връзките, но също така да обърне внимание, към една връзка в теорията между двете направления, за която все още няма голям обем от изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Adorno, T. & Horkheimer, M. (1944/1947). *"The culture industry: enlightenment as a mass deception"* in "Dialectic of enlightenment".
[2] Adorno, T. & Horkheimer, M. (1969) *"Preface to the new edition 1969"* in *Dialectic of enlightenment philosophical fragments*. Adorno, T. & Horkheimer, M. (2002). Ed. by Gunzelin Schmid Noerr. Transl. by Edmund Jephcott Stanford. Calif.: Stanford Univ. Press.
[3] Austin, J.E., Leonard, H., Reficco, E., & Wei-Skillern, J. (2004). *Corporate social entrepreneurship: A new vision of CSR.* Harvard Business School Working Paper No. 05-021. Boston: Harvard Business School.
[4] Birch, D. L. *The Job Generating Process*, MIT, Cambridge, MA, 1979.
[5] Birch, D. L. *Job Creation in America: How Our Smallest Companies Put the Most People to Work*, Free Press, New York, 1987.
[6] Dees, J.G. (1998). *The meaning of "social entrepreneurship."Comments and suggestions contributed from the Social Entrepreneurship Founders Working Group.* Durham, NC: Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Fuqua School of Business, Duke University. Available at http://faculty.fuqua.duke.edu/centers/case/files/dees-SE.pdf
[7] Dees, J.G. & Anderson, B.B. (2003). For-profit social ventures. *International Journal of Entrepreneurship Education* (special issue on social entrepreneurship), 2, 1–26.
[8] DCMS. (2001). *"The creative industries mapping document 2001".* London: UK department of culture, media and sport.
[9] Emerson, J. & Twersky, F. (Eds). (1996). *New social entrepreneurs: The success, challenge and lessons of non-profit enterprise creation.* San Francisco: Roberts Foundation, Homeless Economic Development Fund.
[10] Granham. N. (1990). *Capitalism and Communication.* London: Sage.
[11] Hesmondhalgh, D.J (2008). *Cultural and Creative Industries.* In: The SAGE handbook of cultural analysis. Sage Publications Ltd, pp. 553-569.
[12] Hochner, A. & C. S. Granrose. *'Sources of motivation to choose employee ownership as an alternative to job loss'.* Academy of Management Journal, 28, 1985, pp. 860-875.
[13] Howkins, J. (2001). *The Creative Economy.* London: Allen Lane.
[14] Kotler, P. & Scheff, J. (1997). *Standing Room Only: Strategies for Marketing the Performing Arts.* Boston, MA: Harvard Business School Press.
[15] Leadbeater, C. and Oakley, K. (1999). *The Independents.* London: Demos/ICA/The Smith Institute
[16] Leibenstein, H. *'Entrepreneurship and development'*. American Review of Economics, May 1968, pp. 72-83.
[17] Marcin, E. R. & D. L. Cockrum. *'A psychological comparison of entrepreneurs and small business managers in the United States, West Germany and Mexico in respect to achievement, power, affiliation motivation as well as locus of control'.* Paper presented at the Eleventh International Small Business Conference, 1984.
[18] Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance.* New York: The Free Press.

[19] Sahlman, W.A. (1996). *Some thoughts on business plans.* In W.A.Sahlman, H.Stevenson, M.J.Roberts, & A.V.Bhide (Eds), The entrepreneurial venture (pp. 138–176). Boston: Harvard Business School Press.
[20] Schumpeter, J.A. (1934). *The theory of economic development.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
[21] Smith, N. R. & J. B. Miner. *'Type of entrepreneur, type of firm, and managerial motivation: Implications for organizational life cycle theory'.* Strategic Management Journal, 4(4), 1983, pp. 325-340.
[22] Stevenson, H.H. (1983). *A perspective on entrepreneurship.* Harvard Business School Working Paper No. 9-384-131. Boston: Harvard Business School.
[23] Stevenson, H.H. & Jarillo, J.C. (1991). *A new entrepreneurial paradigm.* In A.Etzioni & P.Lawrence (Eds), Socio-economics: Toward a new synthesis (pp. 185–208). Armonk, NY: M.E. Sharpe.
[24] Weisbrod, B. (1975). *Toward a theory of the voluntary sector in a three-sector economy.* In E.S.Phelps (Ed.), Altruism, morality and economic theory (pp. 171–195). New York: Russell Sage Foundation.
[25] Weisbrod, B. (1977). *The voluntary nonprofit sector.* Lexington, MA: DC Heath & Co.
[26] Савена, Б. (1998). *Приложение на маркетинговите методи в сценичните изкуства*
[27] Дракър, Питър (1992). *Новаторство и предприемачество,* „Христо Ботев“, цит. в Мадгерова, Рая (2013).
[28] Иванов, В. (2016). *Защо малкият бизнес има нужда от контент маркетинг.*
[29] http://delow.net/%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%B1%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81-%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D0%BD%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B0-%D0%BE%D1%82-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5.html
[30] Кутин, Л. (2012). *Национална стратегия за развитие на изкуствата, културното наследство, културните и творчески индустрии и културен туризъм в България.* http://lykutin.blogspot.bg/2012/02/blog-post.html
[31] Мадгерова, Рая (2013). *Икономически и социални измерения на предприемачеството,* Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“
[32] Минева, Д. (2016). *Силата на нестопанския маркетинг – същност и обществена полза*
[33] Taratanci.com

СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ КЛЮЧОВ ФАКТОР В БОРБАТА С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ

Гергана Николова
Югозападен университет „ Неофит Рилски“ гр. Благоевград, ул. Ив. Михайлов № 66, п. к 2700, България,
E-mail: gergana_nikolova_77@abv.bg

РЕЗЮМЕ

Социална политика се развива с цел намаляване на броя на децата и възрастните, които се институционализират като разработва социални дейности, ориентирани към най-уязвимите групи в обществото. В страната ни съществуват редица социални въпроси за разрешаване, които са обект на социалната политика. Тези проблеми засягат цялото българско общество, независимо от неговото териториално разположение. Социалните дейности имат основна, ключова роля в борбата с бедността и социалната изолация. Един от факторите за социалното изключване на част от населението е бедността. Най-податливи на бедност са някои категории лица като безработните, пенсионерите, лицата с определена категория инвалидност, многодетните семейства и др.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: социални дейности, бедност, социална изолация, уязвими групи, социално изключване.

SOCIAL SERVICES A KEY FACTOR IN COMBATING POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN KYUSTENDIL

Gergana Nikolova
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad 2700, bil. Ivan Mihajlov“ 66, Bulgaria, E-mail: gergana_nikolova_77@abv.bg

ABSTRACT

Social policy is being developed to increase the number of children and adults who are institutionalized by developing social activities, targeting the most visible groups in society. No social issues have been reformed to address the problems that may be the subject of social policy. They have problems with the whole Bulgarian society, regardless of their insignificant position. Social activities play a key, key role in combating poverty and social exclusion. One of the factors for social exclusion of part of the population is poverty. The most vulnerable to poverty are some categories of persons such as the unemployed, pensioners, persons with a particular category of disability, large families and more.
KEYWORDS: social activities, poverty, social exclusion, vulnerable groups, social exclusion.

1.ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад разглежда социалните дейности като ключов фактор за преодоляване на бедността и предпазване на групи от населението да не изпаднат в социална изолация. Изследването е фокусирано върху ролята на социалните дейности за ограничаване нивото на бедност и социална изолация, което може да съдейства за устойчивост в социалното и икономическо развитие на област Кюстендил.

До 2000 г. лицата с проблеми (деца и възрастни) се извеждаха от семейната среда и настаняваха в специализирани институции. Основните фактори, които обуславят настаняването им в институциите са трудностите, които срещат семействата в икономически, психологически и социален аспект. Предизвикателство в социалната политика е подхода насочен към всеки отделен човек, като индивидуалност и разнообразие. Чрез използване на диференцирания подход се цели по-ефективна подкрепа на тези, които действително се нуждаят от помощ[Илиева 2014].

В област Кюстендил много деца, лица с увреждане и възрастни хора продължават да живеят в специализирани институции и с ограничени възможности за развитие. За да могат тези целеви групи да растат в семействата си, сред близки и приятели е необходимо да се предоставят ефективни и качествени услуги не само в семейна среда, но и в общността. В територията обект на проучване съществуват групи от хора, които живеят в бедност, изолирани от обществото, с недостъпни социални, здравни, образователни и други услуги. Те се нуждаят от подкрепа, да водят независим живот и да участват пълноценно в своите общности. От ключово значение е защитата на основните човешки права, зачитането на човешкото им достойнство и осигуряването на равни възможности. За осъществяване на действителна деинституционализация е необходимо да се изгради ефективна мрежа от различни типове услуги, които да служат като алтернатива на настаняването им в специализираните институции. В този сложен процес социалните услуги имат основна роля в борбата с бедността и социалното изключване.

2.СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ И БЕДНОСТ

Проблемът за социалното включване е приоритетно ориентиран към лица с физически и психически увреждания, към лицата с ниски доходи и тези с материални лишения – безработни, пенсионери с ниски пенсии и други - всички те формират така наречените уязвими групи. Социалното включване се изразява в преодоляване на основните бариери, които са от различен характер - психологически, културни, образователни, финансови, архитектурни и др. **Социалната интеграция**, освен посочените категории лица е насочена и към лица от ромската етническа група и по-конкретно към лицата в “училищна” възраст, защото повишаването на образователното равнище на децата от този етнос е една от приоритетните мерки на политиката за тяхното интегриране.

Бедността представлява един от най-съществените социални проблеми. Този социален проблем води до рязко снижаване на доходите, намаляване на покупателна възможност, намаляване на спестяванията, на раждаемостта,

увеличаване на смъртността, води и до здравословни проблеми. Равнището на бедност е в пряка корелация с равнищата на социално - икономическите неравенства, които са и един от основните фактори, обуславящи задълбочаването на бедността. Необходимо е смекчаване на негативните последици от пазарната икономика, чрез обществено преразпределение на ресурсите и услугите и предоставяне на държавни социални услуги.

Осигуряването на достъп до услуги, и най-вече – достъп до основни здравни, образователни и социални услуги, е друг ключов инструмент за преодоляването на последиците от бедността. Именно достъпът до образование и здравеопазване има решаващо значение и за превенцията на социалната сигурност. Ниското равнище на образование е един от основните фактори, обуславящи бедността и социалната несигурност. Поради това, равният достъп до образование за всички деца, независимо от техния социален статус, етнос и специфични потребности, е от ключово значение за превенция на социална изолация. В тази връзка, основните предизвикателства в тази област са свързани с намаляване на преждевременното напускане на училище, осигуряване на равен достъп на уязвими групи, включително и на уязвими етнически групи и децата с увреждания, до качествено образование в общообразователна среда.

3.СОЦИАЛНИ УСЛУГИ - ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ВИДОВЕ

"Социални услуги са дейности, които подпомагат и разширяват възможностите на лицата да водят самостоятелен начин на живот и се извършват в специализирани институции и в общността" [Закон за социалното подпомагане, 2014]. Социалните услуги са дейности в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, които се основават на социална работа и се предоставят в общността и в специализирани институции [Илиева 2014].

Социалните услуги предоставяни от общността са услуги, предоставяни в семейна среда или среда, близка до семейната.

Според „Бялата книга ..." социалните услуги са дейности, „които подпомагат и разширяват възможностите на уязвимите групи от хора да развиват своята независимост и да водят самостоятелен начин на живот. Социалните услуги са комплекс от мерки и дейности насочени към подкрепа на уязвимите групи и имат за цел както превенция на риска, с цел да се минимизират негативните последици от този риск, така и такива, които са насочени за справяне с последиците от проблемите, като дейности и услуги за рехабилитация, интеграция"[Бяла книга, 2009].

Специализираните институции предоставят комплекс от социални услуги за лица/деца с увреждания, възрастни хора и деца, лишени от родителска грижа. Важна особеност е, че това е форма на грижа, в която потребителите са трайно отделени от своята домашна/семейна среда

Област Кюстендил се намира в Югозападна България, с административен център – гр. Кюстендил. В проучваната област са включени девет общини,182 населени места и 140 кметства с обща площ от 3084,30 км2 (2.7% от територията на страната). Към 31.12. 2017г. населението на област Кюстендил наброява 121 099 души. Областта е с преобладаващо възрастно население, което се нуждае от редица

социални услуги. Нарастващият дял на хората над 65- годишна възраст поставя , все по-големи изисквания и предизвикателства пред системата за социална защита, здравеопазването и социалните услуги за тези хора[Николова, Патарчанова, 2017].

В област Кюстендил към 31.12.2018 г. функционират няколко специализирани институции за предоставяне на социални услуги като: **1** Дом за деца лишени от родителски грижи "Олга Стоянова" ситуиран в гр. Дупница,**1** Дом за медико-социални грижи за деца от 0-3 години (ДМСГД) Кюстендил**, 2** Дома за деца лишени от родителски грижи (ДДЛРГ) от 3-7 години и от 7-18, гр. Кюстендил, **1** Дом за стари хора "Св. Иван Рилски" разположен в гр. Кочериново"[ОСЗРНСУ 2016-2020"].

В последните години протича процес на закриване, преместване и намаляване на капацитета на специализираните институции, реализиране на проекти и програми на неправителствени организации и обучение на персонала. В таблица №1 са систематизирани видовете социални услуги и тяхното териториално разположение, предлагащи се в общините на Кюстендилска област.

Табл. №1. Видове социални услуги за 2018 г. в областта обект на изследване

Социални услуги предоставяни в общността	
Вид на услугата	**Населено място**
Център за социална рехабилитация и интеграция за деца	гр. Дупница, гр. Кюстендил
Център за социална рехабилитация и интеграция за възрастни	1 в гр. Бобов дол(1 в с. Мламолово) и 1в Рила, Кюстендил, Дупница
Дневен център	Дупница, Кюстендил
Център за настаняване от семеен тип за деца	Дупница, Кюстендил
Център за настаняване от семеен тип за възрастни	Кюстендил
Център за обществена подкрепа	Дупница, Кюстендил
Преходно жилище	с. Преколница
Обществена трапезария	Дупница, Сапарева баня, Кюстендил
Комплекс за социални услуги	с. Жиленци,
Щадящо изслушване и подготовка на деца за съдебно производство и придружаване до съда	Дупница
Проект „ Достоен живот" личен асистент	Дупница, Сапарева баня, Бобов дол, Кочериново, Кюстендил
Проект "Живот в достойна среда"	Бобов дол
Социална кухня	Дупница, Кюстендил
Приемна грижа	Дупница, Кочериново, Кюстендил
Социален патронаж	Дупница, Сапарева баня, Рила, Бобов дол, Бобошево, Кюстендил

Предоставянето на услугите в **Центъра за социална рехабилитация и интеграция** цели да се осигури подкрепа на индивидуалното развитие, поддържане и придобиване на нови способности и самостоятелност на лица с различни вид и степен на увреждане, както и подкрепа на лица от различни рискови групи, чрез целенасочени дейности за интеграция и превенция на социалното изключване.
До 2018 г. в проучваната област услугата дневен център за стари хора се предоставя в два общински центъра в гр. Рила и гр. Бобошево. Поради несъответствие със стандартите и критериите за предоставяне на услугата от 2015 г. услугата в гр. Бобошево е закрита). Дневният център за Стари хора предлага комплекс от социални услуги в общината, които създават условия за цялостно обслужване на потребителите през деня, свързани с предоставяне на храна, задоволяване на ежедневните, здравните и рехабилитационните потребности, както и на потребностите от организация на свободното време и личните контакти. Основните дейности в дневния център целят ограничаването на социалната изолация на възрастните хора.
Център за настаняване от семеен тип /ЦНСТ/ е социална услуга от резидентен тип за деца и в изследваната територия е само един в град Дупница. Услугата предоставя жизнена среда за пълноценното израстване и развитие на деца, лишени от родителска грижа, за които към момента на настаняване в него са изчерпани възможностите завръщане в биологичното семейство, настаняване при близки и роднини или приемно семейство.
Ц*ентрове за настаняване от семеен тип за лица (ЦНСТ) – разкрити са три* в община Бобов дол като два са в града и един в с. Мламолово с общ капацитет 32 места; и два в гр. Рила с 25 места. На територията на област Кюстендил работят четири ЦНСТ за лица с умствена изостаналост, разкрити през 2010 година в подкрепа на Деинституционализацията на децата от Дома за деца с умствена изостаналост в с. Горна Козница (общ. Бобов дол). В общините Рила и Бобов дол са разкрити общо три центъра за настаняване от семеен тип за лица с психични разстройства и деменция.
Център за обществена подкрепа е дългосрочна социална услуга, предоставяна в общността, с цел подкрепа на деца в риск и на техните семейства за изграждане на благоприятна семейна среда и интеграция в общността. Към 2015г. в областта обект на изследване, работят два центъра в град Дупница и обучават кандидат – осиновители и кандидат приемни семейства от общините Дупница, Сапарева баня, Разлог, Сандански и Гоце Делчев (като последните три общини са в пределите на друга административна област) и един в град Кюстендил.
Домашен социален патронаж е услуга, финансирана от общините обект на проучване. Услугата се предоставя от следните общини: Кюстендил, Бобов дол, Дупница, Сапарева баня и Рила, Бобошево. В община Дупница към домашния социален патронаж се предоставя и услуга Диетичен стол за нуждаещите се от диетично хранене, с поставена диагноза и лекарско предписание. ***В изследваната територия само община Кочериново не предоставя услугата Домашен социален патронаж.***
Налична социална услуга в проучваната територия е **обществената трапезария**. Услугата се реализира в рамките на седем месеца годишно през зимния период,

който е най-тежък за хората с ниски доходи. Обществената трапезария включва осигуряване на топъл обяд на лица, които са на месечно социално подпомагане с доход, който е по- нисък от диференцирания минимален доход. Капацитетът на услугата е с различен брой места за различните общини.

Социална кухня към Министерство на отбраната - приготвяне, доставяне, сервиране и от сервиране на обяд на членове на военно патриотичните съюзи и организации в гр. Дупница с капацитет 40 потребители.

Други социални услуги предоставяни в област Кюстендил, действащи по национални проекти са:

1. **Приемна грижа по проект "Приеми ме"** вид на проекта - Деца в риск от изоставяне. Затвърждаване предоставянето на услугата на местно ниво като алтернативна форма за отглеждане на деца в риск в семейна среда и съдържа иновативен елемент по отношение на подкрепата, насочена към развитие на „специализирана приемна грижа“ за деца с увреждания; деца, жертви на насилие или трафик, както и за деца, непридружени бежанци.

2. **Семеен център -** три от тях функционират в гр. Дупница.

3.**Социална услуга** „Щадящо изслушване и подготовка на деца за съдебно производство и придружаване до съда“- Дупница

4. **Проект “Достоен живот“ - услуга личен асистент** предназначена е за хора с физически увреждания, за хора в риск от изпадане в социална изолация, за лица, които по здравословни причини и трудно достъпна среда, са в невъзможност да напускат сами дома си. Потребители на тази услуга са хора с доказан здравословен или социален проблем.

5.**Проектът “Живот в достойна среда“** предвижда надграждане дейността на създадено в рамките на Схема "Помощ в дома" Звено за почасови услуги в дома, чрез предоставяне на интегрирани социално-здравни услуги в домашна среда на хора с трайни увреждания и техните семейства.

От областта, обект на изследване само в две общини Дупница и Кюстендил, според Регистъра на специализираните предприятия и кооперация за хора с увреждания на Агенцията за хора с увреждания (2019 г.), функционират четири предприятия подкрепящи интеграцията на трудоустроени и инвалидизирани лица, Две от предприятията са ситуирани в гр. Дупница –а останалите две в гр. Кюстендил. Разработена е система за осигуряване на равни възможности за достъп до социални услуги на хората, живеещи извън градския център, създаването на нови социални услуги, реципрочни на установените потребности на населението и изграждане и поддържане на социални заведения повишава качеството на живот в общината.

Общи изводи за услугите за деца:

- Много добре развита „приемна грижа“, настаняването в приемни семейства и в семейства на близки и роднини се използва като добър ресурс за отглеждане на децата в семейна среда;
- Действащите специализирани социални институции за деца и възрастни хора са предвидени за трансформиране и закриване, като материална база.
- Предлаганите алтернативни социални услуги на територията на областта не покриват реалните потребности и не обхващат всички рискови групи.

• По отношение на рисковите групи деца развитите социални услуги подкрепят преди всичко децата с увреждания. Извън подкрепа остават деца с увреждания в малките населени места.

Общи изводи за услугите за лица с:

• Недостатъчен брой услуги за хора с увреждания, които да отговарят комплексно на потребностите и неравномерното им разпределение на територията обект на проучване.

• Едни от успешните социални услуги за подкрепа на семействата при полагане на грижи за зависим член от семейството са услугите „личен асистент", „социален асистент" и „домашен помощник".

• Действащите дневни социалните услуги за възрастни в общността са достъпни и търсени от клиентите в общините, но крайно недостатъчни, често работят над капацитета си и не могат да обхванат всички желаещи да се включат в тях.

Общи изводи за услугите за стари хора:

• Недостатъчен брой услуги за възрастни хора, които да отговарят комплексно на потребностите и неравномерното им разпределение на проучваната територия.

• С добър обществен отзвук се ползват и услугите домашен социален патронаж и обществена трапезария.

4.ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социалните услуги са с неравномерно териториално разпределение и с недостатъчен капацитет по общините в областта обект на проучване, въпреки че наличието им обикновено отразява различията в числеността на населението. В общинските центрове с по-голям брой население са разположени повече по вид и обхват социални услуги, предоставящи дейности с по-голям капацитет. Предоставянето на социални услуги и услугите за грижа за деца и възрастни са сред най-успешните инструменти за подкрепа на възрастните, децата и семейството в област Кюстендил. Политиката за осигуряване на подкрепа на децата и семействата е ориентирана към въвеждането на изцяло нов подход в грижите за децата, насочен към превенция, ранна интервенция, подкрепа на семействата и осигуряването на семейна или близка до семейната среда за всяко дете. Деинституционализацията е един от ключовите приоритети, насочен към предоставянето на дългосрочни и устойчиви решения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Илиева Б.(2014) Нов модел на планиране, управление и развитие на социалните услуги, Научни трудове на Русенския университет - 2014, том 53, серия 6.2,стр. 84-89

[2] Николова Г., Патарчанова Е.,(2017) Социалната сфера и социалният капитал- възможности за устойчиво развитие на общините в област Кюстендил, БАН, сп Проблеми на географията- 2017, книжка 3,стр.33-46

[3] Бяла книга: ефективна подкрепа чрез социални услуги за уязвимите групи в България. Основни принципи, 2009.

[4] Закон за социалното подпомагане, 2014. (www.sacp.government.bg)

[5] Областната стратегия за развитие на социалните услуги в област Кюстендил -ОСЗРНСУ(2016–2020г.)
[6] Регистър на специализираните предприятия и кооперация за хора с увреждания на Агенцията за хора с увреждания,2019 (https://ahu.mlsp.government.bg/portal/se/).

БЛАГОУСТРОЙСТВОТО В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ

Доц. д-р Камен Петров
(УНСС-София)

THE WELFARE IN THE REPUBLIC OF BULGARIA IN THE PRISON OF REGIONAL DEVELOPMENT

Associate professor, Kamen Petrov
(UNWE-Sofia)

ABSTRACT

This exhibition deals with the problems of public works through the lens of regional development. The article deals with theoretical and methodological statements of regional development in the context of the construction and development of modern settlements in Bulgaria as part of the pan-European area. Special attention is paid to the specific processes and models of functioning of regional development through evaluation and analysis of the effectiveness of urban settlements and the factors that influence their development. An attempt has been made to systematize the problems of regional development in the context of geographical sciences and the impact of the regional economy on the modernization of settlements.

KEYWORDS: regional development, models, system, region, economy, space, analysis and territory

Увод

Определянето на състоянието и развитието на територията на дадена страна и прилежащите и нива на административно управление несъмнено е сложен процес. Той се осъществява чрез използването на един или повече ключови показатели или е следствие от политически, икономически, административни и културни процеси, които протичат в страната. Повечето изследвания в тази насока са свързани с анализ на отделни фактори, които оказват влияние върху динамиката на проблемите с постигането на нивото на благоустройство, което извежда на преден план необходимостта да се анализират протичащите процеси и явления в територията на съвременната национална държава. В тази връзка в изследването са разгледани част от аспектите, които могат да доведат до дисбаланси в развитието на териториалните единици или до промяна в модела на социално развитие на отделните административни териториални единици. В това изложение не разглеждаме в дълбочина значението на малкия и средния бизнес за развитието на териториалните системи, както и ролята им за пространственото развитие. От регионална гледна точка извеждаме на преден план проблемите и философията на благоустройството в контекста на пространственото развитие. В тази посока можем да приемем, че в

съвременната научна литература извежда пространството в неговата интердисциплинарна същност като природна характеристика, натоварена със модел на социално-икономическо развитие и демографска гъстота, които задават възможности или ограничения пред развитието на територията. Характерни показатели при регионалния анализ на демографския профил на населението са възпроизводството на населението и неговата концентрация. При изследването на възпроизводството следва да се отчетат и трите форми на движение – социална, естествена и пространствена, вследствие на които се променят различните структури на населението. Но в това отношение водещ остава пазарът на труда, който е ключов индикатор за демографското развитие. От географско-пространствена гледна точка територията на практика се отличава по даден признак от околната среда (с човешки или природен капитал). От икономическа гледна точка акцентът е друг. Той е насочен върху способността на региона да произвежда брутна добавена стойност или формира собствен регионално икономически профил. От гледна точка на социалното развитие се извеждат регионалните различия, които се анализират посредством използването на съвкупност от показатели. Всичко това ни дава възможност да изградим една снимка на отделната територия и да обозначим нейното благосъстояние, а от там и ниво на благоустройство и жизненост на тази територия. Този процес се оказва сложен и налага нови стереотипи и модели на регионално развитие, които в България очертават един бавен и тромав процес свързан с развитието на благоустройството.

1. Благоустройството и регионалното развитие

В съвременният свят регионалното развитие добива все повече функционален характер. За да се изясни неговата природа и характеристика е необходимо да изведем проблемите на благоустройството като условие за моделиране на регионалното развитие в България. В тази посока е необходимо да се изследват, прогнозират и оценят проблемите на благоустройството като система от взаимно свързани елементи на заобикалящата ни среда оказвайки съществено влияние върху живота на хората. Същевременно внимателния поглед към проблемите на развитието на регионалното пространство изисква да бъдат определени установените в пространствено отношение компоненти на средата или елементи, които са обект на регионалното развитие. Тези елементи могат да се класифицират на естествени, концептуални, виртуални и изкуствени. Тяхното извежда, ще позволи да подходим към проблемите на благоустройството и моделирането на устойчивостта на заобикалящата ни среда.

На практика под естествени компоненти на средата се разбира природни и реално съществуващи обекти с техните атрибути, концептуални компоненти са обекти, които реално нямат физически измерения в пространството, но се използват като инструмент за изследване, планиране и управление на пространствено-функционалните отношения, конфигурации и процеси между естествените, изкуствените и виртуалните структури. Под виртуални компоненти пък се разбира онези обекти, които реално не съществуват физически, но са свързани с моделите на развитие и управление на обектите и процесите в пространството и техните

конфигурации. Такъв тип обекти са например административните граници. Изкуствени компоненти са реално съществуващи, създадени от човека обекти и структури, отличаващи се предимно с дискретен характер от пространствена гледна точка и реално влияещи върху състоянието на естествените обекти и свързаните с тях процеси и явления. Това разграничение ни позволява да дефинираме необходимостта от един по-целенасочен подход към управлението на територията, която представлява природно създадено или институционално дефинирано материално образувание, отчетливо определимо в географското пространство по някакви формални критерии, служещи за активна човешка дейност и местоживеене. Така се налага да определим в териториален аспект функционалната характеристика на понятието „благоустройство“. Думата „Благоустройство“ в българския тълковен речник буквално означава – „добра уредба, наличие на удобства за живеене.“ Или казано с други думи характеризира и определя създадените от човека обекти и елементи, които определят неговият жизнен стандарт и среда за обитаване.

В допълнение обаче, нивото на благоустройство се осъществява в определена жизнена среда, в която водещ е геодемографският компонент. От своя страна геодемографският компонент е активният елемент, обуславящ спецификата на организация и развитие на системата от селища, който отразява съвкупното и организирано пространствено поведение на населението. Така нивото на функционалните характеристики на селищата се вгражда в оценката на нивото благоустройство на дадена територия. Това означава, че ключово значение за развитие на процесите на благоустройство има селищната структура и съответна селищна мрежа в съответната територия. В този порядък селищната мрежа е главният елемент за организация и активно антропогенно усвояване на пространството и неговата трансформация от естествени структури към хибридни природно-социални модели на развитие. От пространствена гледна точка, селищната мрежа представлява система от линейно свързани локации, в които е налице най-висока степен на антропогенизация и трансформация на естествените ландшафти в изкуствени „хабитати“ (населени места). Това предопределя, че **благоустройството се отличава с йерархична организация и всеки компонент може да се интерпретира като подсистема на система от по-висок ранг.** Йерархичният характер на благоустройството се обуславя от структурирането на демографски организационно административен модел, чрез който се управляват и организират отношенията между нейните елементи в жизнената среда. Това предполага, че **благоустройството е елемент на регионалното развитие, което характеризира като съвкупност жизнената среда на броя, географска гъстота, структури на населението и тенденции в неговото естествено и пространствено поведение.** Така на практика нивото на благоустройство задава моделите на регионална свързаност на връзките между центровете (възлите) в селищната мрежа, могат да бъдат еднопосочни или двупосочни, като по тях се осъществява движение на потоци от товари, пътници, капитали, информация и други. Изявата на интеграционните връзки между центъра-град и съседните населени места се проявява по един и същи начин, но интензитетът зависи от големината и значението на нивото на благоустройство. Като в териториален аспект състоянието на

благоустройството и възможната оценка на степента на развитие на посочената територия чрез брутния вътрешен продукт на глава от населението (БВП). Така например най-високо ниво на благоустрояване в Европейския съюз включват някои столици като Брюксел, Париж, Виена, Люксембург, Лондон, както и немските райони - Обербайем, Дармщард, Щутгарт, Хамбург, Бремен, италианските - Ломбардия и Вале д' Аоста, в Белгия – района на Антверпен, нидерландския район Грьонинген и австрийския район Залцбург. Това ниво на благоустройство налага необходимостта да изведем някои закономерности, които да могат да определят нивото на развитие. Така измерването на общите черти на благоустрояването може да е свързано с наличие на висока плътност в разпределението на населението в пространството и липса на големи открити („отворени“) пространства между отделните локализации на население. Същевременно да има налична висока степен на свързаност между центъра и околните територии. На практика успешното благоустрояване предполага и високо ниво на достъпност до центъра. Това пък извежда необходимостта благоустрояването да има тясна функционална обвързаност между населените места в рамките на населените места (административна, социално-обслужваща, икономическа и др.). В това направление в рамките на Европейския съюз се забелязва формиране на различни модели на благоустройство, които се характеризират с оси на развитие или кръгове на благоустрояване. В хронологически порядък водеща роля имат осите на развитие, защото те са естествено продължение на хилядолетните пътища между отделните региони или градове имащо важна роля в световната история и развитието на Европа. В тази посока ако изведем на преден план оста Лондон – Милано, която е най-гъсто населена в Европа, ще видим, че тя концентрира и най-голяма икономическа активност. От друга страна най-силните опити за провеждането на регионална политика целяща подобряване на благоустройството през последните 50 години е насочена към най-бедните райони в Гърция, Португалия, Испания, Южна Италия и ново-присъединените страни. Това са главно земеделски райони, отдалечени от основните градски центрове. В тези пространства се подхожда целево и се търси постигане на по-високо ниво на благоустройство. Основната причина за разликата между нивата на благоустройство обаче между най-развитие и изоставащите територии е различията между тях се изразяват в достъпа до работни места, конкурентно-способността на фирмите, инвестициите в нови технологии. Това показва, че има съществена разлика в нивото на благоустройство и жизненост на тези територии по отношение на тяхното настояще и бъдеще развитие. От друга страна състоянието на благоустройство не е константна величина и се нуждае от постоянно подобряване или най-малкото поддържане на оптималното си състояние, което налага необходимостта от преразпределяне на средства и насочването към дейности и политики с локален характер свързани с осъществяване на политика за устойчиво развитие на местно и национално равнище. В това направление се вгражда благоустройството като съществена част от регионалното развитие и формира фундамента на проблемния характер на развитието на отделните населени места и подобряване на тяхното жизнено равнище. Това предполага разширяване на функциите на центровете от по-долните йерархични нива и постигане на

балансираност на развитието на националното пространство. За да стане това, се очаква установяването на относително по намалени темпове на демографското свиване и успешно провеждана регионална политика, съпроводена с преодоляване на икономическите затруднения и лек икономически подем, умерено развитие на новите технологии и иновациите, разширяване и усъвършенстване на техническата инфраструктура. Това извежда на преден план и функционалния характер на регионалното развитие. Още повече, че в определени контури регионалното развитие има характер на интердисциплинарно научно познание, един синтез между икономическите, социални, географски, математически, технически, екологични и пространствено планови аспекти на урбанизирането, управлението, координацията и контрола на национално, регионално и локално ниво. Всички тези аспекти имат пряка връзка с локализацията на производствената и непроизводствени сфери, селищната мрежа и населените места, техническата, производствена и социална инфраструктури, ресурсната и пазарна осигуреност, екологическото равновесие, рационалното оползотворяване на извънселищните територии, управлението и самоуправлението на регионалните общности и обществото като цяло. Действията и инструментите, свързани с ускоряването на икономическия растеж, нивото на жизнения стандарт, преодоляването на регионалните диспропорции в териториалното стопанство и териториалното устройство, може да се определят като предмет на регионалното развитие. Свързаността предопределя вътрешната интегрираност на територията на населените места и е предпоставка за интензифициране на развитието.

Така на практика благоустройството основно е обект на теорията и практиката в регионалното развитие и в частност регионалното планиране. Благоустройството се явява завършеният етап на изградената пространствената организация на страната, отделните териториални единици, селищната мрежа, населените места и извънселищните територии със своите технически, производствени и социални инфраструктури.

2. Възможности за изграждане на модели за устойчиво благоустройство на регионално ниво

На практика формиране на устойчиво ниво на благоустройство в рамките на общините носи един заряд, когато обаче става въпрос за по-голямо пространство и няколко общини се очертават проблеми от друг ранг и тяхното решаване изисква провеждането на различни регионална политика основана на взаимната полза и търсене на максимална ефективност на провежданите въздействия в териториален мащаб. Като дефицит в нашата страна можем да определим проблемите с набирането на достатъчно надеждна информация на мезоравнище или междинното межди териториално ниво, което предполага голяма по обхват територия, която е обект на пространствено планиране. Това от своя страна прави трудно изпълнимо събирането, обработването, анализирането и интерпретирането на детайлна пространствено-реферирана информация. В резултат изходните и целевите модели на пространствено развитие на това ниво са твърде общи и генерализирани. Затова от гледна точка на благоустройството е необходимо да се набира информация чрез въвеждащ компонент, който да отразява целта, мястото и ролята на стратегическия

документ, да представя политическата и стратегическата рамка и контекста на неговото разработване. На второ ниво е необходимо да се дефинира аналитичен компонент, който представя характеристиката и оценката на пространството на района и отразява предизвикателствата пред пространственото развитие, възможностите и капацитета на територията. На следващо ниво благоустрояването трябва да дефинира необходимостта от определянето на стратегически компонент, който да оформя от концептуалната рамка за пространствено развитие към хоризонта на действие на приоритетните нормативно определени тематични области на развитие. Така чрез благоустройството може да формулират се стратегически насоки за пространствено развитие за по-ниските териториални нива и целеви индикатори за тях. Това предполага при оценката на благоустройството да се изведе на преден план производствената и обществената активност на населението в една страна или неин икономически регион основно зависят от територията, която обитава населението, както и от комплекса от специфичните природни дадености и влиянието на териториалните фактори и условия. В чисто прагматичен порядък природният комплекс дава възможност на хората да организират своето разумно и нормално съществуване. От друга страна икономическият потенциал на тази територия се формира на база демографската ситуация и природните дадености на отделните териториални единици.

За да се постигне една ефективно действаща териториална система, включваща рационално изградени производствено-стопански структури, социално приемлива демографска конфигурация и модерно уредена селищна мрежа, е необходимо различните дейности да бъдат планирани, регулирани и насочени съобразно предварително набелязаните цели и задачи и в зависимост от основните приоритети на регионалната икономическа политика във всичките й аспекти. *Така можем да приемем, че регионалното развитие е съзнателна дейност на обществото, насочена към координиране и регулиране на процесите, протичащи на дадена територия, с цел тяхното хармонизиране и създаване на оптимални условия за труд, бит и възстановяване на населението, и развитие на благосъстоянието на трудещите се въз основа повишаване ефективността на общественото производство. Така благоустройството има окончателно измерение на р*егионалното териториално-устройствено планиране. Така благоустройството извежда на преден план нивото изграждане на инфраструктура и материално-техническа база за развитието на системите за оптимизация на труд и живот, посредством селищно устройствено планиране, градоустройствено планиране – обектът при него е пространственото развитие на градовете и пространствените урбанизационни структури. Важен елемент от благоустрояването са и кадастрално планиране, реализацията на бюджетно местно финансово планиране – обектът е осигуряване на самоуправлението и самофинансирането и административно планиране. На практика административното планиране касае създаване на програми за реализация и изпълнение на всички други планове свързани с т*ериториалната концентрация*. Можем да отбележим, че в теорията на регионалната икономика се отделя голямо внимание на проблемите на териториалната концентрация на производствата и дейностите. Под концентрация обикновено се разбира съсредоточаване в определен

район на някаква съвкупност от отрасли, производства и дейности. Териториалната концентрация е конкретно проявление на всеобщия икономически закон за концентрация на производството. В основата е залегнала концепцията за ефективност.

Същността на териториалната концентрация е в безспорните преимущества, при равни други условия, на големите по мащаб производства пред малките и средните и респективно дава отражение върху нивото на благоустройство. В тази посока основна група фактори за благоустрояването и териториалната концентрация са благоприятните ресурси на районите - природни, трудови, капиталови и управленски. Понякога наличието на един единствен ресурс е достатъчен за стимулиране на процеси на концентрация и подобряване на нивото на благоустрояване, но често даден дефицит влошава качеството и нивото на благоустрояване. В общия случай се отчита въздействието на едни или други комбинации от ресурси, които не винаги влияят еднопосочно. На нивото на благоустройство влияят фактори като състояние на инфраструктурата, големина и степен на развитие на районните пазари, политическа стабилност и други. Тази логика разкрива взаимовръзката между локализацията и териториалната концентрация и значението на нивото на благоустройство за моделирането на регионалното развитие.

В тази посока в България често се пренебрегват фактори, които имат обективна предпоставка за териториална концентрация, каквато е стремежът на хората да живеят не изолирано, а в определени общности. От социална гледна точка това е устойчива закономерност, проявяваща се в тенденцията за нарастване на концентрацията на населението в градовете и особено в големите градове или респективно в урбанизацията в тесния смисъл на понятието. Така при оценка на нивото на благоустройство се повяват и фактори, които противодействат и ограничават развитието на териториалната концентрация, са свързани с нарастването на транспортните разходи за доставка на суровини и реализация на продукция, с повишаване на екологичния риск, а също и с усложняване на управлението на производствата и дейностите. По специфичен начин възпиращо въздействие могат да оказват и социалните фактори. Има достатъчно основания да се счита, че ефективността на процесите на териториална концентрация се определя по-скоро не толкова от количествените им характеристики, колкото от качествените - управлението на едромащабното производство, функционирането на големия град, ефективността на междуотрасловите връзки и т.н. Често поради динамичната степен на икономическо развитие важен фактор за нивото на благоустройство оказват влияние и специализацията на териториалните системи. Разбира се специализацията на териториалните системи е понятие с широк обхват, често обект на дискусии. Една от сравнително широко разпространените гледни точки приема като определящи за териториалната специализация онези отрасли, производства и дейности, чиято продукция е предназначена за реализация извън района, в който е произведена. От благоустройствена гледна точка те могат да се дефинират в тесен и широк смисъл. Специализиращи в широк смисъл са онези производства, които участват в междутериториалното разделение на труда, независимо от относителния им дял в общия обем на районния продукт. В тесен

смисъл специализиращи са онези производства, чиято продукция основно е предназначена за задоволяване на потребности в други райони и която има относително висок дял в структурата на районната икономика. На практика и териториалната специализация влияе върху нивото на благоустройство, защото тя позволява да се използва ефективно сравнителните предимства на районите, да се реализира мултипликаторът на междурайонната търговия, т.е. да се проявяват положителните ефекти от териториалното разделение на труда. Тя създава предпоставки за приоритетно развитие на онези производства и дейности, за които в населеното място има най-благоприятни условия. Следва да се характеризира и оцени пространствената структура на икономиката, както и съществуващата пространствена организация на общественото обслужване. Важен акцент са вътрешно-регионалните диспаритети в геодемографско и социално-икономическо отношение. Необходимо е да бъдат посочени възможните рискове свързани с благоустройството, свързани с проявата на екстремни климатични и метеорологични явления (засушаване, поройни валежи и др.). Препоръчително е да се интерпретират възможните изменения на климатичните параметри и тяхното влияние върху пространственото и социално-икономическо развитие (в процесите на адаптация на климатични промени). Акцентът в анализа следва да бъде върху обезпечеността с водни ресурси за населението и за икономиката в района и териториалните различия (вкл. територии с дефицит на водни ресурси), както и върху състоянието на хидротехническите съоръжения, заплахата и риска от наводнения и други, които да нарушават нивото на благоустройство.

Изводи

В заключение можем да обобщим, че регионалното развитие може да се разглежда като процес, при който естествената и физическата среда, икономическите, социалните и културните ресурси на един регион са важни за подобряването на благоустройството и за развитие на обществото по начини, които отразяват сравнителното предимство, предложено от присъщите и специфични географски характеристики на региона. Това определя и необходимостта от създаването на най-добри условия на живот, труд, бит и почивка на дадена територия. Така в методологическо отношение територията се нуждае от съответното планиране по отношение на развитието на икономически райони в национален и транснационален аспект. Също така регионално планиране в макро план и планиране на отделната териториална единица като макро система, или казано с други думи в регионален и локален мащаб. За извеждането и решаването на проблемите на благоустройството е необходимо осигуряването на подходяща като количество и качество информация, необходима за разбирането на пространствените модели на разпределение на населението, тенденциите в рамките на района и пространствената организация на социалноикономическия живот в обособеното пространство; оценени и количествено и съществуващи геодемографски и социално-икономически вътрешнорегионални различия. В голяма важно значение за регионалното развитие има мрежата от населени места, които имат значение за степента на развитие на страната. За България е характерна относително равномерно развита селищна система. Въпреки това се забелязват

диспропорции в разпределението на големите градове. Те са основен двигател на социално-икономическо развитие, а неравномерното им разположение и притегателните им сили са отговорни за възникналите регионални различия в територията на страната. Населението е концентрирано в главните градове и притегателните към тях селища. Това се дължи на условията, които тези градове предлагат, като се забелязва права връзка между образованието и квалификацията на населението в тези места и предлаганите възможности за правене на бизнес. Така от страна на решаването на проблемите на благоустрояването могат да се подобри регионалната свързаност и да се използва рационално социално-икономическия фактор, което е свързано с определяне нивото на развитие на секторите, икономическите дейности, инфраструктура и други. Още повече, че в условията на глобални екологични проблеми се налага да се постигне задоволително ниво на устойчиво благоустройство, което да представлява социално-икономически процес, който води до повишаване на качеството на живот на обществото при ограничение на използването на ресурсите на околната среда. От друга страна, политическият аспект също има специфична роля при диференцирането на територията на страната на отделни социално-природни системи. В политически смисъл социално-природните системи се характеризират със своето политико-географско положение и граници (външни и вътрешни), етнически състав на населението, възрастова и поведенческа структура, наличие на стратегически ресурси и производствени суровини за развитие на икономически процеси на територията и др. Така можем да изведем, че благоустройството на отделната територия е сложен и интеграционен процес, който все повече е под въздействието на ефекта от контакта между локалния и глобален процес, в Европа се заговори за нов вид регионализъм, чиито контури са пряко свързани с нивото на благоустройство на отделната територия. В Съвременния свят благоустройството е призвано да търси решения или подвига въпроси, касаещи националното функциониране и въздействието от социално-икономическото развитие, културните проблеми и тези, свързани с идентичността, които могат да бъдат отнесени към факторите за икономическо развитие на регионите и подобряват жизнения стандарт на населението.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бояджиев, В. (2005), Регион, регионализъм, регионална политика в Европейския съюз, Годишник на СУ „Св. Климент Охридски”, Книга 2 - География, том 97,
[2] Брусарски, Р., (2018) Оценка на оценката на въздействието в България, Оценка на въздействието или въздействие на оценката, Доклади от Втора годишна конференция по публична администрация, София, СУ „Св. Климент Охридски“, , стр. 75-89.
[3] Патарчанов, П., (2016)Проблеми на локалното развитие на малките общини и селища, Годишник на СУ „Св. Климент Охридски”, Книга 2 - География, том 108,

[4] Петров, К.,(2016) Подходи към пространственото развитие и регионализирането на територията на България, УНСС, Сп. Геополитика, Брой 5,
[5] Стоенчева, Ц., Регионална икономика, София, 2010.
[6] Стоянов, П.,(2009) Немската „организация на пространството", Издателство „Атласи" ООД, София, 2009.
[7] Янкова, Н., Иванов, Ст., и колектив,(2010) Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики, БАН – Икономически институт, Академично издателство „Проф. Марин Дринов", София, 2010.
[8] Marcou, G., (2002)Regionalization for Development and Accession to the European Union: A Comparative Perspective, LGI, Budapest, 2002.
[9] Przygoda. M., (2014)New trends in the regional development. 6th International Scientific Conference ot Economic and Social Development and 3rd Eastern European ESD Conference: Business Continuity, Vienna 24-25 April, 2014, p. 47-54.
[10] Taylor, Cristian editor.(2018) Innovation management. Library Press. New York. ISBN 978-1-9789-1269-4. 2018. p. 221-227.

НОВИ ПРАВИЛА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ, СВЪРЗАНИ С ТЪРГОВИЯТА С ТРЕТИ ДЪРЖАВИ СЪС СТОКИ, ИЗПОЛЗВАНИ КАТО ФОРМИ НА ЖЕСТОКО, НЕЧОВЕШКО, ИЛИ УНИЗИТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ ИЛИ НАКАЗАНИЕ

Д-р Ана Стоилова
Правно-исторически факултет
Югозападен университет „Неофит Рилски“
гр. Благоевград
anastoilova _ @abv.bg

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия е насочена към новите правила на Европейския съюз за търговията с трети държави със стоки, които биха могли да се търгуват с цел нечовешко отношение към хората. Тези нови изисквания са уредени в Регламент (ЕС) 2019/125 на Европейския парламент и на Съвета от 16 януари 2019 година относно търговията с някои стоки, които биха могли да бъдат използвани с цел изпълнение на смъртно наказание, изтезания или други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, наричан по-нататък Регламента. Той е публикуван в брой L 30 от 31 януари 2019 г. на Официален вестник на Европейския съюз /ЕС/ и влиза в сила на 20 февруари 2019 г.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, изтезание, износ, внос, и др.

NEW RULES OF THE EUROPEAN UNION CONCERNING TRADE WITH THIRD COUNTRIES WITH GOODS USED AS FORMS OF CRUEL, INHUMANE OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT

Ana Stoilova, PhD
Faculty of Law and History
South-West University “Neofit Rilski”
Blagoevgrad
e-mail: anastoilova_@abv.bg

Summary

This article analyses the new European Union rules on trade with third countries with goods that could be traded for inhumane treatment. These new requirements of trade with certain goods which could be used for the purpose of implementing death penalty, torture or other cruel, inhumane or degrading treatment or punishment are governed by the Regulation (EU) 2019/125 of the European Parliament and of the Council of 16 January 2019 concerning trade in certain goods which could be used for capital punishment, torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. The

purpose of the article is to specify the requirements ensuring that the economic operators in the European Union will not receive dividends from activities that support death penalty or torture as forms of inhumane behavior.

Keywords: forms of cruel, inhumane or degrading treatment or punishment, torture, export, import.

Зачитането на правата на човека е обща ценност за държавите членки на ЕС . От 1995 г. в Европейската общност зачитането на правата на човека и основните свободи е ключов елемент във взаимоотношенията му с трети държави.

Всеобщата декларация за правата на човека, Международният пакт за граждански и политически права, Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи уреждат всеобщата забрана на изтезанията и други начини на нечовешко отношение и наказание.

Освен това Декларацията на ООН за защита на всички лица от подлагане на изтезания и други форми на жестоко, нечовешко и унизително отнасяне или наказание и Конвенцията на ООН против изтезанията задължават държавите да предотвратяват изтезанията. В Хартата за основните права на ЕС се постановява, че никой човек не може да бъде подложен на изтезания или нечовешко или унизително отношение или наказание.

В съответствие с приетите на 20.03.2012 г. от Съвета „Насоки на политиката на ЕС към трети страни по отношение на изтезанията или други форми на жестоко, нечовешко или унизително отнасяне или наказание/ актуализация на насоките/“ бяха предприети средства за оказване на натиск върху трети държави за предотвратяване на употребата, производството и търговията с оборудване, чиято цел е да се използват за изтезания или други начини за нечовешко отношение, както и за пресичане употребата им за такива антихуманни цели, включително и категоричната забрана за прилагане на смъртното наказание. Смъртното наказание изобщо не може да се разглежда като законосъобразно наказание при каквито и да било обстоятелства.

Тази година бе приет Регламент (ЕС) 2019/125 на Европейския парламент и на Съвета от 16 януари 2019 година относно търговията с някои стоки, които биха могли да бъдат използвани с цел изпълнение на смъртно наказание, изтезания или други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, наричан по-нататък Регламента.[34] В него се акцентира върху разликата между смъртното наказание и изтезанията и другите форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, като се предвижда установяването на специална система за разрешения за износ с цел да се предотврати използването на някои стоки за изпълнение на смъртно наказание. Тази система трябва да се съобразява с факта, че някои държави са отменили смъртното наказание за всички престъпления и са регламентирали тази отмяна в международни договори. Поради риска от реекспорт на визираните стоки към държави, които не

[34] Публикуван в Официален вестник на Европейския съюз, брой L 30 от 31 януари 2019 г., в сила от 20 февруари 2019 г.

са извършили такава отмяна на смъртното наказание, по целесъобразност се въвежда издаването на генерално разрешение за износ към държавите, които са отменили смъртното наказание за всички престъпления и са потвърдили тази отмяна чрез подписването на международни актове. Ако обаче съответната държава не е отменила смъртното наказание за всички престъпления и не е потвърдила тази отмяна чрез международен ангажимент, при разглеждането на заявление за издаването на разрешение за износ оправомощените органи трябва да извършат проверка дали е налице риск крайният потребител в държавата на местоназначение да използва изнесените стоки с цел изпълнение на такова наказание. В тези случаи се налагат съответните изисквания за контрол по отношение на продажбите или прехвърлянията от крайния потребител към трети лица. В тези случаи се налагат съответните изисквания за контрол по отношение на продажбите или прехвърлянията от крайния потребител към трети лица. Тогава , когато се реализира повече от една доставка на стоките между същия износител и краен потребител, то на компетентните органи следва да им бъде дадена възможност да извършват периодичен преглед на статуса на крайния потребител.

Израз на тези установени позиции от ЕС за територията с трети държави с предмет стоки, предназначени за използването им като форма на нечовешко отношение, е приетият вече Регламент (ЕС) 2019/125 на Европейския парламент и на Съвета от 16 януари 2019г. В него са залегнали ясни правила , които отразяват утвърждаването и зачитането на човешкия живот и на основните човешки свободи. Ключовите дефиниции, които са залегнали в Регламента, се основават на възприетите определения в Конвенцията на ООН против изтезанията и другите форми на жестоко, нечовешко или унизително отнасяне или наказание от 1984 г., както и те са съобразени със съдебната практика по отношение тяхното тълкуване на съответстващите им понятия в ЕКПЧ или други актове на ЕС. Така например по смисъла на чл.2, б.“а“ от Регламента „изтезание“ означава всяко действие, с което умишлено се причинява силно физическо или психическо страдание или болка на дадено лице, за да се получат от него или от трето лице сведения или признания, за да бъде то наказано за действие, което то или трето лице е извършило или в извършването на което е заподозряно, или за да бъде то или трето лице сплашвано или принуждавано, или по каквато и да е причина, основаваща се на дискриминация от всякакъв вид, когато такава болка или страдание се причинява от длъжностно лице или друго официално действащо лице или по негово подстрекателство, или с негово явно или мълчаливо съгласие. В това определение не се включват болката и страданието, които произтичат единствено от законни санкции и които са присъщи на тези санкции или ги съпътстват. Смъртното наказание не се счита за законна санкция при каквито и да е обстоятелства“.

В Регламент (ЕС) 2019/125 на Европейския парламент и на Съвета от 16 януари 2019 г. се съдържат основните правила на Съюза , които уреждат търговията с трети държави със стоки, които биха могли да бъдат използвани с цел изпълнение на смъртно наказание или с цел изтезания или други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, както и правилата, свързани с предоставянето на брокерски услуги, техническа помощ, обучение и реклама, свързани с такива стоки. Те са насочени към забрана на следното:

1. Забрана на износа [35] и вноса[36] на стоки, които нямат друго практическо приложение освен употребата им с цел изпълнение на смъртно наказание, изтезания и други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание , независимо от техния произход както и забраната на доставката на техническа помощ[37] на такива стоки. Тези стоки са изброени в Приложение № II и като такива са посочени:

1.1. Стоки,предназначени за екзекутиране на хора :

- бесилки, гилотини и остриета за гилотини
- електрически столове, предназначени за екзекутиране на хора
- херметични камери, изработени например от стомана или стъкло, предназначени за екзекутиране на хора чрез пускане на смъртоносен газ или вещество
- автоматични системи за поставяне на инжекции, предназначени за екзекутиране на хора чрез поставяне на смъртоносно химично вещество.

1.2. Стоки, които не са подходящи за използване от правоприлагащите органи за задържане на хора :

- електрошокови устройства, предназначени да бъдат носени върху тялото от обездвижени лица, като колани, ръкави и белезници, предназначени за задържане на хора чрез прилагане на електрически шокове
- белезници за палците, белезници за пръстите, винтове за стягане на палците, винтове за стягане на пръстите, както и окови с пръчка, окови с тежест за краката и вериги, включващи окови с пръчка или окови с тежест за краката и много други.

1.3. Преносими устройства, които не са подходящи за използване от правоприлагащите органи за контрол на безредици или за самозащита, а именно:

- палки или прътове от метал или друг материал, по чийто корпус са разположени метални шипове
- щитове с метални шипове

2. Забрана на транзита на такива стоки. По смисъла на Регламента транзитът означава превоз в рамките на митническата територия на Съюза на стоки с произход

[35] В посочения нормативен акт „износ“ означава всяко изпращане на стоки от митническата територия на Съюза, включително изпращането на стоки, за които се изисква митническа декларация, както и изпращането на стоки, след като са били на съхранение в свободна зона по смисъла на Регламент (ЕС) № 952/2013 на Европейския парламент и на Съвета

[36] По смисъла на Регламента „внос“ означава всяко въвеждане на стоки на митническата територия на Съюза, включително временното складиране, съхранението в свободна зона, поставянето под специален режим и пускането в свободно обращение по смисъла на Регламент (ЕС) № 952/2013;

[37] В Регламента „техническа помощ“ означава всяка техническа помощ, отнасяща се до поправката, разработването, производството, изпитването, поддръжката, сглобяването или всяка друга техническа услуга и която може да се прилага под формата на инструктаж, съвет, обучение, предаване на приложни знания или умения или консултантски услуги. Техническата помощ включва вербалните форми на съдействие, както и помощта, предоставена по електронен път;

извън Съюза, които преминават през митническата територия на Съюза с местоназначение извън митническата територия на Съюза.

3. Забранява се на брокери да предоставят на лица, образувания или органи в трета държава брокерски услуги по отношение на стоките, изброени в приложение II, независимо от произхода на тези стоки.

3.1. На доставчиците на техническа помощ и на брокерите се забранява да осигуряват или предлагат на лица, образувания или органи в трета държава обучение относно употребата на стоките, изброени в приложение II.

3.2. На физическите или юридическите лица, образуванията или органите, включително съдружията, независимо дали пребивават или са установени в държава членка, се забранява да излагат или предлагат за продажба стоките, изброени в приложение II, на изложение или панаир, провеждани в Съюза, освен ако не е доказано, че предвид естеството на изложението или панаира, излагането или предлагането за продажба не служат за продажбата или доставката на съответните стоки на лица, образувания или органи в трета държава .

3.3. На физическите и юридическите лица, образуванията и органите, включително съдружията, които пребивават или са установени в държава членка и продават или купуват рекламна площ или рекламно време в рамките на Съюза, на физическите лица, които са граждани на държава членка и продават или купуват рекламна площ или рекламно време в рамките на Съюза, както и на юридическите лица, образуванията и органите, регистрирани или учредени в съответствие с правото на държава членка, които продават или купуват рекламна площ или рекламно време в рамките на Съюза, се забранява да продават или купуват от лица, образувания или органи в трета държава рекламна площ в печатни издания или в интернет или радио или телевизионно рекламно време във връзка със стоки, изброени в приложение II.

В Регламента, в Приложение III, са отразени и правилата по отношение търговията със стоки, които могат да се използват с цел изтезания или други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание.

В приложения II, III и IV към Регламент (ЕС) 2019/125 се включват стоки с реално и потенциално приложение за изпълнение на смъртно наказание или с цел изтезания и други форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание. За стоките са въведени забрани и ограничения за износ, внос и транзит.

В посочения регламент се установява система за разрешения за износ, чието предназначение е използването на стоки за смъртно наказание, изтезаване или нечовешко отношение. Важно е да се има предвид и това, че с нормата на чл. 20 от Регламент (ЕС) 2019/125 се въвеждат три вида разрешения на Съюза за износ на стоките, по Приложение II , III и IV които биват : генерални, индивидуални и общи.

Разрешенията за внос, износ и транзит на стоки, посочени в Приложение II от Регламента , са индивидуални. Разрешенията за износ на стоки, изброени в Приложения III и IV, са индивидуални или общи. А разрешенията за износ на стоки, отразени в Приложение IV, което включва стоките, които биха могли да се използват с цел изпълнение на смъртно наказание и посочени в чл.16 с местоназначение териториите, изброени в Приложение V, са генерални. По своята

същност генерално разрешение на Съюза за износ означава разрешение за износ за определени държави, което е достъпно за всички износители, които спазват условията и изискванията за ползването му. Приложение V е озаглавено Генерално разрешение на Съюза за износ EU GEA 2019/125.

Образците на разрешенията за внос, износ и транзит са уредени в Приложение VII. Срокът на валидност на разрешенията е от три до дванадесет месеца, с възможност за удължаване до дванадесет месеца. Срокът на валидност на общото разрешение е от една до три години, с възможност за удължаване до две години.

Всяка държава членка уведомява другите държави членки и Комисията, ако органите, посочени в приложение I, вземат решение да отхвърлят заявление за издаване на разрешение в съответствие с Регламент или ако отменят издадено от тях разрешение. Това уведомяване се извършва не по-късно от 30 дни след датата на вземане на решението или на отмяната. Като на основание чл. 22 от Регламента митническите органи изискват от износителя или вносителя надлежно попълнен формуляр по приложение VII от Регламента като доказателство, че съответния износ или внос е разрешен. А самият формуляр се попълва на официалния език на държавата членка, в която се извършват митническите формалности. Тогава, когато се установи, че необходимото разрешение не е било издадено, митническите органи задържат стоките и информират съответния икономическия оператор правото да подаде заявление за издаване на разрешение за конкретния износ или внос. В случай, че не бъде подадено заявление за издаване на разрешение в рамките на шестмесечен срок след задържането на стоките или компетентният орган откаже издаването на разрешението, митническите органи се разпореждат със задържаните стоки съгласно приложимото национално право. Особеност на Регламента е , че се създава координационна група за борба с изтезанията, която се председателства от представител на Комисията. Всяка държава членка определя свой представител в тази група. Като координационната група за борба с изтезанията проучва всички въпроси, свързани с прилагането на регламента, включително, без ограничение, обмена на информация относно административните практики, и всички въпроси, повдигнати от председателя или от представител на държава членка. Координационната група за борба с изтезанията може да се консултира, когато сметне за необходимо, с износители, брокери, доставчици на техническа помощ и други заинтересовани страни, които са засегнати от настоящият регламент. Комисията представя на Европейския парламент годишен писмен доклад относно работата, проверките и консултациите на координационната група за борба с изтезанията. В Регламента е уреден въпроса с прилагането му , като е предвидено до 31 юли 2020 г. и на всеки пет години след това Европейската комисия да извършва преглед на прилагането на Регламент и представя на Европейския парламент и на Съвета обстоен доклад за прилагането и оценката на въздействието, който може да включва предложения за изменение.

От тази година действа Регламент (ЕС) 2019/125 на Европейския парламент и на Съвета от 16 януари 2019 година. С него се уреждат мерки при търговията на стоки с трети държави , насочени към изпълнение на смъртното наказание или изпълнение на изтезания и други начини на жестоко отношение ,

както и се забранява доставянето на техническа помощ по отношение на такива стоки . Тези мерки за контрол не е необходимо да се установяват в рамките на Съюза , тъй като в държавите членки смъртно наказание не съществува.

Мерките в Регламента са насочени към утвърждаване и зачитането на човешкия живот и на основните човешки свободи. Тези правила са гаранция, че икономическите оператори в Съюза няма да извличат дивиденти от дейност, която е и в подкрепа на смъртното наказание или на изтезанията и другите форми на жестоко, нечовешко или унизително отношение или наказание, които противоречат на ценностите на ЕС, Хартата и международните конвенции и договори. Именно с този Регламент ЕС показва своето отговорно поведение при предотвратяване използването на смъртното наказание от трети страни и категоричното противопоставяне на Съюза срещу нехуманните и нечовешки изтезавания и наказания.

СЪОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАВО И ВЪТРЕШНОТО ПРАВО: ИСТОРИЧЕСКИ РАКУРС И СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ

Галина Писарска[*]
[*] *Югозападен университет „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ 66, Благоевград 2700, България*

РЕЗЮМЕ
Настоящата статия проследява формирането и развитието на основните теоретико-правни концепции за съотношението между международното право и вътрешното право, като за тази цел извършва историческа ретроспекция. Отчетени са в тази насока и водещите тенденции за инкорпориране на международните норми във вътрешния правен ред, развиващи се в условията на засилена интернационализация на обществените отношения.
КЛЮЧОВИ ДУМИ:съотношение, международно право, вътрешно право, монистична теория, дуалистична теория

THE RELATION BETWEEN INTERNATIONAL LAW AND DOMESTIC LAW: A HISTORICAL PERSPECTIVE AND MODERN DIMENSIONS

Galina Pisarska[*]
[*] *South-West University "Neophit Rilski", 66 "Ivan Mihailov" Str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria*

ABSTRACT
The current article follows the formation and development of main theoretical and legal opinions about the relationship between international law and domestic law, carrying a historical flashback for this purpose. In this respect, the leading tendencies for the incorporation of international norms into domestic legal order, which are developing in the conditions of increased internationalization of public relations, are taken into account.
KEYWORDS: relation, international law, domestic law, monistic theory, dualistic theory

Въведение

Съотношение, взаимодействие, съгласуване, отношение – с тези юридически термини изтъкнатите автори, творящи в сферата на международноправната и конституционноправната проблематика от древността до днес, обозначават връзката между международното право и вътрешното право на съответната държава. Още с възникването си държавите са навлизали в междудържавно общуване и са осъществявали по този начин външни функции. В

дълголетната си история те са преминали различни степени на обществено-политическо и социално-икономическо развитие, а това оказва съществено влияние върху развитието на тази част от правото, чрез което те са осъществявали външната си политика в сферата на междудържавните и международните отношения. Както и периодизацията на развитието на държавите, така и периодизацията на развитието на международното публично право обхваща най-общо казано четири последователни периоди. Това са Древността, Средновековието, времето след Средновековието и днешното съвремие.

Независимо от етапа на историческо развитие на обществените отношения, въпросът за съотношението между международното и вътрешното право е предизвиквал не само сериозен научен интерес, но и доста затруднения при правоприлагането с оглед възникването на възможни колизии между нормите на международното право и нормите на съответното национално законодателство. Неговият характер не е чисто юридически, а до голяма степен и политически, и идеологически, тъй като е тясно свързан с държавния суверенитет на отделните страни. От възприемането на едно или друго монистично или дуалистично схващане зависи по-нататък това дали ще се тръгне по линията на истинското съгласуване (coordination) на единия правопорядък с другия или ще се тръгне по линията на подчиняването им (subordination) един на друг с оглед на това дали се признава примат на вътрешното или на международното право - положение, което на практика означава отричане на всякакво съгласуване. По този повод на него ярките представители на правната доктрина през различните исторически периоди отделят значително внимание и място в своите трудове, в резултат на което се явяват създадените многобройни теории за съотношението между вътрешното и международното право като отделни системи. Най-характерните измежду тях обаче могат да бъдат разпределени в три основни групи: две монистични и една дуалистична, като не липсват и някои междинни форми както при монистичните, така и при дуалистичните теории. Общият белег на всички монистични теории е, че изхождат от идеята за примата на един от двата правопорядъка – вътрешния или международния, а на дуалистичните – че признават тяхната самостоятелност и равнозначност, тяхното паралелно съществуване. Акцент в настоящата разработка ще бъде поставен именно на водещите в науката теоретико-правни становища за съотношението между международното право и вътрешното право на отделната държава и техните научни интерпретации през годините.

Основни теории за съотношението между международното право и вътрешното право

Монистичните теории, характеризиращи се със своите икономически и обществено-политически предпоставки, са свързани с появата и развитието на империализма като висш стадий на капитализма. Първата от тях – *теорията на вътрешноправния монизъм* – изхожда от схващането за примата на вътрешното право, като счита международното право за външно-държавно право или

продължение на вътрешното право, но в сферата на международните отношения. Тази теория е особено силно развита в края на XIX и началото на XX век. Създателите и привържениците на това схващане за съотношението между международното и вътрешното право като А. Ласон, А. Цорн, Е. Кауфман, К. Шмидт, Остин и др., са повлияни от философията на Хегел и по-специално от учението му за държавата и правото, според което държавата е абсолютно неограничена във външнополитическите и международноправните си отношения. Тя притежава абсолютен суверенитет и на международната сцена, поради което стои дори над собствените си външнополитически и международноправни стипулации. Според тях единствен субект на международното право е държавата, тъй като допускат, че само тя притежава върховенство и затова споделят виждането, че международното право е резултат на нейната воля.

Един от по-късните защитници на същата теория – Папалигурас, отива още по-далеч в своите съждения, като твърди, че съществуват толкова международни правопорядъци, колкото държави има в света, т.е. че всяка държава има свое международно право, свойствено и съответстващо на вътрешното й право (т. нар. международноправен плурализъм). В действителност международният плурализъм, чийто философски корени са поставени от Хегел, разглеждан като пряка доктринална последица на теорията за вътрешноправния монизъм, представлява сериозна заплаха за международната законност. Поради това той е изоставен от теорията и практиката в съвременните международноправни отношения. Теорията на вътрешноправния монизъм фактически отрича същинското международно право, поради което при нея въобще не се поставя въпрос за съгласуването му с вътрешното право на държавите.

Другата основна монистична теория е тази за *международноправния монизъм*. Тази концепция почива на принципа, че международното право е над самата държава, над нейната воля и тя е длъжна да съобразява своето поведение с неговите предписания, т.е. дава се предимство на междудържавното право. Това е теорията на така наречената Виенска школа[38], чиито най-ярки изразители се явяват Ханс Келзен, Алфред Фердрос и Кунц, които считат, че юридическите норми образуват само един-единствен правен ред, в който господства междудържавното право. Други привърженици на това схващане, предпоставящо идеята за единната универсална правна система в света, изградена върху международното право, са Политис, Дюги, Льо Фюр, Сел, Джесъп, Лаутерпахт и др. В основните си направления тази теория поддържа единството на вътрешното и международното право, като първото получава своята валидност от второто. Нейните защитници

[38] Виенската правна школа (die Wiener Rechtstheoretishce Schule) е считана за най-съвършената правна школа в ново време (от 20-те години на XX век). Тя се основава на базата на учението на Ханс Келзен, който през 1912 г. започва да води семинар по правна теория в Юридическия факултет на Виенския университет. Именно той става отправна точка на тази прочута правна школа. От самото начало в този семинар участват ученици и последователи на Ханс Келзен – Алфред Фердрос, Адолф Меркел, Леонидас Питамис хората, които впоследствие формират тази правна школа. За повече детайли вж. ***Радев, Д.*** Философският нормативизъм в правото, С., Сиела, 2017.

споделят мнението, че само ако се приеме това начало, може да се осигури бързо и целесъобразно развитие на междудържавното общество. Според схващанията на международноправния монизъм, отричащи държавния суверенитет, не съществуват въпроси от вътрешната компетентност на държавата, които да не могат да бъдат регламентирани от международното право. Фердрос, един от най-авторитетните представители на умерения монизъм, в своите съчинения обявява тезата на Келзен, според която всички норми на вътрешното право, противоречащи на международното право, са нищожни, за несъстоятелна. Независимо от многобройните си нюанси и форми (умерени, крайни, нормативистични, естественоправни, социологични и пр.), този монистичен подход подчинява вътрешното право на международното право, отрича държавния суверенитет, видоизменя международното право в наддържавно (световно) право и ориентира развитието на международното общество към създаването на една световна свръхдържава (superstate). Следователно при нея се поставя въпрос не за съгласуване, а за подчиняване вътрешното право на международното право, тъй като вътрешноправният правопорядък се счита за частичен правопорядък по отношение на международния.

Дуалистичната теория по своята същност се намира в пълна противоположност на монистичните възгледи. Тя е рожба на позитивистичното направление в международното право, като нейният произход се свързва с развитието на промишления капитализъм, на свободната търговия и либерализъм в международните отношения. Нейните главни създатели са Хайнх Трипел и Дионисио Анцилоти. От началото на XX век, в частност след Първата световна война, когато прави своя възход, и до днес дуализмът си остава преобладаваща теория в правната доктрина на повечето европейски държави в областта на съотношението между вътрешното и международното право. Независимо от наличието на няколко направления (абсолютни, междинни, реалистични и пр.) в нея основната идея на теорията е, че вътрешното и международното право съществуват самостоятелно едно от друго като две отделни правни системи, без да могат да си влияят пряко една на друга. Контактите между тях се осъществяват обаче чрез ратификацията, препращането и трансформацията. Анцилоти подчертава, че нормите на международното право не са производни от нормите на вътрешното право.

Дуалистичната теория признава и зачита държавния суверенитет като стои на базата на демократичния характер на международните отношения. При това вътрешните правопорядъци на държавите, без да бъдат пряко подчинени на международния правопорядък, гарантират неговото осъществяване и развитие въпреки съществените различия между двата правопорядъка. При нарушение на международното право от вътрешното право, превалира първото. Според Вилхелм Рудолф, един от учениците на Трипел, ако източник на националната нормативност е държавната воля, то при международното право е съгласуването на различни воли. Генов също споделя мнението, че при дуалистичния подход не може да има

никакви конфликти между двете системи, а само препращания от едната към другата.

Една от разновидностите на дуализма, която Валц въвежда в правната наука, се различава от класическата на Трипел-Анцилоти по това, че той допуска конфликти между вътрешното и международното право. Основен момент в неговата доктрина е тезата му за опосредяването, според която международното право става ефективно и действащо по отношение на индивида само чрез посредничеството и прилагането му от държавата.

Друг изявен защитник на дуализма е Георг Йелинек, който пише, че в случаите, когато спазването на международното право би заплашило самото съществуване на държавата, правната норма отстъпва на заден план, тъй като държавата стои по-горе от каквато и да била правна разпоредба. Именно той формулира знаменитата сентенция, която гласи: *„Международното право съществува заради държавите, а не държавите заради международното право!“*[39].

От кратката обща характеристика на дуалистичната теория може да се направи извода, че при нея само може да намери място истинското съгласуване между вътрешнодържавното и международното право на базата на равноправието на двете системи. Наред с това дуалистичната теория е и позитивно-правно обоснована от разпоредбите на съвременното международно право.

Разгледаните теории биват критикувани нееднократно. Така например един от ярките поддръжници на монизма – Келзен, отрича дуалистичната доктрина на Трипел и Анцилоти на основание, че две нормативни системи, които произтичат от два различни източника, не могат да имат и двете задължителна сила в една и съща област. Според него всички норми могат да имат задължителна сила, ако се приеме, че съществува само една, а не две нормативни системи. Лъо Фюр също се отнася критично към дуалистичната теория, като се аргументира с това, че човек няма две правни съзнания. Според него дуализмът трябва да се прокара на друга основа - между рационалното или обективното право и позитивното право.

От друга страна, Фердрос, въпреки че следва в доста отношения Келзен, донякъде приближава своите съждения до тези на Анцилоти, тъй като и той взема за основа на международното право като единствена оригинерна и хипотетична норма правилото *Pacta sunt servanda*[40]. Той изследва метаюридическата основа на

[39] Вж. ***Еллинек, Г.*** Общее учение о государстве, Санкт Петербургъ, Юридический центр Пресс, 2004, с. 275

[40] С този латински термин се наименува един от основните принципи на международното публично право, отнасящ се до добросъвестното изпълнение на поетите договорни задължения от субектите на международното право. Вж. ***Hyland, R.*** Pacta sunt servanda: a meditation, Virginia Journal of International Law 34, no. 2, 1994, 405-433; ***Wehberg. H.*** Pacta Sunt Servanda, The American Journal of International Law 53, no. 4, 1959.

този принцип, но я поставя в областта на справедливостта и морала, на които той придава една обективна и универсална реалност. В изграждането на своето учение Фердрос не отрича изцяло самостоятелността на държавата, нито идеята за суверенитета, но изтъква най-добре значението на предимството на международното право. Сел е друг изтъкнат учен, който се обявява за решителен защитник на монистическата теория, поддържана от Виенската школа. Съгласно неговото виждане юридическите системи се координират помежду си в един ред на подчинение, докато се достигне до нормативната система на цялото човешко общество или до международното право, което ограничава и обуславя всички други нормативни системи на всички други политически общества - държавни или международни. Той подчертава, че вътрешното право и т.нар. международно право са само категории на универсалното интерсоциално право, на общата юридическа система, в чиято вътрешност се включват отделните юридически системи, според еволюцията на човешките отношения. Кавалиери пък отправя сериозни критики към Виенската школа, като отбелязва, че тя е преди всичко несъгласна с историята, защото пренебрегва факта, че държавите и техният вътрешен правен ред са много по-стари от международното право. Фердрос, от своя страна, приема, че едно подобно възражение смесва една историческа категория с една правна и логическа категория.

Други критики, насочени срещу монистическата теория, поддържана от Келзен, са свързани с липсата на обяснение защо една вътрешноправна норма, противоречаща на международното право, има задължителна сила за държавните органи и отделния индивид, както когато същата се намира в пълно съответствие с международния правопорядък.

Съпоставени една с друга, трите разглеждани тук основни теории, имат своите положителни и отрицателни страни. Въпреки това дуалистичната теория завоюва своето място в съвременната международноправна доктрина, като служи за основа на нейното изграждане, както и за възприемането на съответния конституционен модел в тази насока. Тя намира отражение и в научните трудове на съвременните авторитетни български юристи като Г. П. Генов, П. Радойнов, Г. Близнашки, Е. Константинов, И. Владимиров, О. Борисов и др. Що се отнася до двете монистични теории независимо от диаметриалните им позиции по някои основни въпроси, те не само, че не съответстват напълно на съвременното международно право, но са носители и на реакционни схващания и тенденции за същността и развитието на международните отношения.

Във всички случаи обаче двата основни полюса на съвременната правна действителност – вътрешнодържавното право и международното право заедно със съответните им правопорядъци – си остават и функционират пълноценно. Ето защо съвсем правдиво звучи твърдението на руския автор Левин, че „истинското международно сътрудничество, изграждащо се на основните принципи на международното право и преди всичко на суверенитета и равноправието на държавите и невмешателството във вътрешните работи, предполага, че

определянето на методите и средствата, с помощта на които нормите на международното право трябва да се приложат във вътрешността на страната, се предоставят на свободната компетенция на всяка държава“[41].

Заключение

В международните отношения от дълбока древност паралелно функционират две самостоятелни правни системи – вътрешнодържавната и международноправната, които през целия период на своето съществуване си взаимодействат и взаимно влияят. Състоянието на съотношението между тях зависи от редица фактори, като например взаимодействието между вътрешната и външната политика, както и дипломацията на държавите, и най-вече от обстоятелството, че държавите създават както вътрешнодържавните, така и международноправните норми, които са конкретен израз на техните интереси – индивидуални и колективни. От това обстоятелство произтича, че съотношението между двете правни системи е закономерна особеност на развитие на обществените отношения, които налагат взаимодействие както в правотворческата, така и в правоприлагащата дейност.

Формираните през различните етапи на обществено развитие доктринални теоретико-правни съждения съставляват важна отправна точка за създаването на съвременното международно публично право и често биват въвеждани като спомагателен източник при нормообразуването и разрешаването на спорове. Историята на тези теории свидетелства за констатацията, че в доктрината и в политиката поддържането на едната или другата теория е обусловено в голяма степен от състоянието на правното регулиране и от възможностите за използването му в интерес на някоя държава. Предвид бързите темпове на обществено развитие и глобализацията, както и задълбочаването на международното сътрудничество във всички сфери на обществения живот, основателно може да се направи извод, че са налице предпоставки за обуславяне на една нова перспектива за връзката между двете правни системи, отразяваща това постмодерно състояние на междудържавното право и новите тенденции в развитието на международните отношения, което като че ли преодолява класическото теоретично противоборство монизъм срещу дуализъм.

Литература

[1] Близнашки, Г. (2019) Общо учение за Конституцията. С., УИ „Св. Климент Охридски“, с. 676-680.
[2] Близнашки, Г. (2018) Конституцията – същност, функции и върховенство. С., УИ „Св. Климент Охридски“, с. 88-91.
[3] Борисов, О. (2015) Международно публично право. С., Нова звезда, с. 46-52.

[41] Вж. ***Левин, Д. Б.*** Основнье проблемь современного международного права, М., Госюриздат, 1958, с. 127

[4] Борисов, О. (2001) Сборник по международно публично право, С., Юриспрес, с. 20-24.
[5] Генов, Г. (1941) Междудържавно право, Т. 1. Въведение и обща част, С.,Университетска печатница, с. 201-207.
[6] Димитров, Д. (2003) Основи на публичното право. С., Сиела, с. 419-425.
[7] Друмева, Е. (2018) Конституционно право. С., Сиела, с. 178-184.
[8] Константинов, Е. (1993) Конституцията от 1991 г. и участието на България в международните договори. С., Сиби, с. 30-32.
[9] Радойнов, П. (1971) Съгласуване на вътрешнодържавното и международното право. С., Наука и изкуство, с. 18-23.
[10] Анцилотти, Д. (1961) Курс международного права, т. 1, М., Издательство иностранной литературы, с. 63-76.
[11] Бекяшева, К. (2003) Международное публичное право, М., Проспект, с. 79-84.
[12] Еллинек, Г. (2004) Общее учение о государстве, Санкт Петербургъ, Юридический центр Пресс, с. 275.
[13] Левин, Д. Б. (1958) Основнье проблемь современного международного права, М., Госюриздат, с. 121-130
[14]Giannattasio, A.R.C. The interaction between International and Domestic legal orders: Framing the Debate according to the Post-Modern Condition of International law - German Law Journal, 2018, Vol. 19 No. 01.
[15] Kelsen, H. (1945) General Theory of Law and the State, Cambridge, Harvard University Press, p. 328-388.
[16] Shaw, M. (2008) International Law, N.Y., Cambridge UP, p. 131-133.
[17] Triepel, H. (1923) Les rarrorts entre le droit interne et le droit international, RCADI, p. 77-122.

ОБЕКТИВНИЯТ ПОДХОД ПРИ РАЗЧИТАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНАТА ПРАВОСУБЕКТНОСТ НА УНИВЕРСАЛНИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ И ИНДИЦИИТЕ ЗА ТЯХНОТО СЪЩЕСТВУВАНЕ

Георги Бакьов
Институт за държавата и правото при БАН

ABSTRACT

Универсалните международни организации са субект с все по-нарастваща роля в международното право. Съвременната доктрина държи множество контроверсни теории за източника на тяхната правосубектност, от които най-общо могат да бъдат откроени две основни. Първото виждане за източника на правосубектността на международната организация е, че тя е основана на учредителния им договор (субективна теория). Втората теория, поддържана от либералните интернационалисти, въплъщава обективни критерии за придобиването на правосубектност. Волята на държавите-членки тук не се счита за необходим елемент за съществуването им, като в случая организацията необходимо е единствено да отговаря на определени критерии (индиции), наличието на които обуславят и нейното обективно съществуване.
KEYWORDS: универсални международни организации, правосубектност

THE OBJECTIVE APPROACH TO THE INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY OF UNIVERSAL INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND THE INDICIAS FOR THEIR EXISTENCE

Georgi Bakyov
Institute for the State and the Law of BAS

ABSTRACT

Universal international organizations are a subjects with an increasing role in international law. Contemporary doctrine holds many controversial theories as to the source of their legal personality, two of which can generally be identified. The first view of the source of the legal personality of the international organization is that it is based on their founding treaty (subjective theory). The second theory, supported by liberal internationalists, embodies objective criteria for the acquisition of legal personality. The will of the Member States is not considered as a necessary element for their existence, as the simple necessity for the organization is to meet certain criteria (indicias), the existence of which determine their objective existence.
KEYWORDS: universal international organizations, legal personality

УВОД

Несъмнено, това, което свързва всяка една от правните системи, една универсална юридическа необходимост, е тази за дефиниране на участниците в нея и детерминиране на обема на техните права, задължения и отговорност. Именно поради това, един от най-актуалните и значими теоретични проблеми на международното право е и въпросът за международната правосубектност. Едва ли е чудно за международника, че до 20-те години на двадесети век, държавите са считани за единствените актьори на международната сцена. И въпреки че концептуални разработки, свързани персоналността и на други участници, напр. международните съюзи, може да открием в трудовете на Казански, Рейнш, Трипел или Йелинек, още от края и на 19 и началото на 20 век, то едва с появата на Обществото на народите, утвърждаването на Международната организация на труда, и най-вече с появата на Организацията на обединените нации (ООН), бе даден тласъкът за разработване на основните постановки и индиции за признаване на международната правосубектност на международните организации.

Международните междуправителствени организации представляват най-големият по брой участници в международната общност. Предмет на настоящото ще бъдат универсалните международни организации. Безспорно признато е, че универсалните международни организации притежават международна правосубектност. Това положение нееднократно се потвърждава и в съдебната практика на Международния съд, както и в определението дадено от Комисията по международно право за това, що е международна организация, а именно: „организация, основана въз основа на договор или друг инструмент, уреден от международното право, и притежаваща своя собствена правосубекност. Международните организации могат да имат за членове, както държави, така и други образувания“.

ТЕОРИИ ЗА ЮРИДИЧЕСКИЯ ИЗТОЧНИК НА ПРАВОСУБЕКТНОСТТА

Въпросът за юридическият източник на правосубектността, най-абстрактно, може да бъде сведен до решаването на проблема дали международната персоналност произтича от норма на международното право или от учредителният документ, или обединява и двете. Традиционно, отправната точка за разглеждане на въпроса е Съвещателното мнение Reparation of Injuries suffered in Service of the UN от 1949 г. Решението търпи множество тълкувания, като всяка от школите за правосубектността го тълкува според собствените си разбирания. Съответно, съвременната доктрина държи множество теории за източника на правосубектността на международните организации. Най-удобният ракурс за изследване, считаме, е през трите теории за източника на правосубектността на международните организации, които биват обобщени от Бенедек в неговото изследване на правосубектността на Общото споразумение за митата и търговията (ГАТТ). Същият стига до извода, че първото виждане за източника на

правосубектността на международната организация е, че тя е базирана, експлицитно или имплицитно, на учредителния им договор (субективен подход или волунтаристична теория). Втората теория въплъщава обективни критерии за придобиването на правосубектност (обективен подход). Третото виждане е, че правосубектността се черпи единствено от правомощията, целите и задачите, с които е натоварена организацията (функционален подход).

Субективният подход произхожда от школата на държавоцентристкия реализъм. Той е характерен както за Съветската доктрина, така и за множество западни и латиноамерикански автори. Концепцията извежда, че още самото възникване на международното право и неговото развитие се формира с междудържавни отношения, а именно от там произтича и наименованието на метода – от субективния фактор. Поддръжниците на теорията идентифицират правата, задълженията и компетенциите като изрично предоставени на организациите, а оттам извличат и факта за персоналността. Следователно, липсва обективносният характер на правосубектността, като за нея е необходимо изрично (expressis verbis) волеизявление на държавите, предоставени чрез устава или чрез допълнителни споразумения.

Функционалния подход лежи върху социологическата концепция за предоставената компетентност и функциите на международните организации в защита на общите интереси на държавите. Теорията поддържа, че правосубектността произтича индиректно от функциите на международните организации, упражнени надлежно от нейните органи, особено когато посредством това действие се демонстрира независима воля от тази на своите учредителки. Т.е., когато организацията бъде учредена, предопределящи фактори за нейния характер ще бъдат функциите и целите, предполагащи съществуването на всяко правомощие, което е разумно необходимо за реализирането им.

ОБЕКТИВНИЯТ ПОДХОД

Погледнат под формата на едно по-широко понятие, обективизмът може да бъде характеризиран като своеобразно течение теорията за правосубектността в международното право. Много често теорията си служи с понятията „обективизъм“ и „признаване“, когато четем за субектите на международното публично право. И това не е случайно. Протизтича от самата концепция за обективизма, а именно - да бъдат зададени правомерни критерии, въз основа на които дадено лице или образувание да бъде признато за субект от останалите, утвърдени субекти.

Спред обективния подход правосубектността на международните организации се разчита като тяхно иманентно качество. Те са субект на международното право на основание неговите норми и то от факта на тяхното учредяване. Обективистичната тенденция не намира нормите на правото да са продукт на волята на хората, а те биват, функция, огледало, отговор на социалната потребност и резултат от социалната солидарност.

Волята на държавите-членки тук не се счита за необходим елемент за съществуването на правосубектността. В случая субектът просто трябва да отговаря на определени критерии, очертани от международното право. Когато са изпълнени,

те се считат за достатъчно доказателство за наличието на международна персоналност. Една от най-силните школи за обективния метод се предлага от скандинавските правни реалисти. Разбираемо, сред най-убедените поддръжници на теорията за обективната правосубектност и изследовател на влиянието на институционалния международен обичай е изявеният норвежки учен Фин Сейерстед, който дава ключа към обективния подход при разчитане на международната персоналност на международните организации, като предлага за пример декларативния подход за признаването на държави. Най-общо, по силата международноправната норма, когато срещнем достатъчно международнопризнати обективни критерии (подобно на тези, изложени в Конвенцията от Монтевидео за правата и задълженията на държавите от 1933 г.), една държава се счита за субект на международното право. Важно е обаче да се отбележи, че липсва съвременно единно понятие за държава, а и липсва наднационално тяло или система за признаване на нови държави. Дори евентуалните критерии за членство на ООН или Световната търговска организация например не бихме могли да приемем за универсални и всеобщопризнати. Затова, традиционно, като такива се признават, поне в доктрината, критериите, заложени в гореспоменатата панамериканска конвенция. Подобен акт за голямо съжание липсва в областта международната институционална система, т.е. критериите за признаване на международни организации все още са продукт на доктрината.

Но посоченото обстоятелство, според поддръжниците на тази либерална концепция, има и своите плюсове. Предимството се крие в улесненото установяване и признаване на т.н. „меки“ организации или иначе казано, тези, емпирични единства, остали недефинирани в отношенията между държавите и/или международните организации. Това са тези организации, които по един или друг начин са останали с неизразени изрично права и задължения или функции, но все пак съществуват в правния мир. Професорът от Хелзинския университет, Ян Клаберс, посветил работата си основно на международния институционализъм, пише, че в този смисъл „меките“ международни организации „съществуват в конституционна и институционална забрава, вън от задачите на всеки ефективен юридически или парламентарен контрол“. Именно обективния метод изтъкват учените, ще улесни тяхното международноправно индентифициране ipso facto.

ИНДИЦИИ ЗА ПРАВОСУБЕКТНОСТТА

Множество трудове са посветени на обективните критерии, на които следва да отговаря една международна организация. Един от най-изявените автори в областта на международната правосубектност, предлагащ такива критерии, е Иън Браунли. Индициите на Браунли се различават много малко от тези на Амерасинге и Хигинс, и представляват следния сбор: 1) постоянно обединение на държави с правомерен предмет, снабдени с органи; 2) разграничение по отношение на правомощия и цели между организацията и държавите-членки; 3) наличието на упражняеми правомощия в международен план и не само в рамките на вътрешнодържавното право на държавите-членки. Индициите според съветския учен Ушаков, подкрепени от шведския учен Шермерс, биват: 1) устав; 2) постоянни органи; 3)

съответсвие между изискванията на международното право и условията за създаване и дейността на организацията.

По-съвременните трудове възприемат дадените до сега критерии, като до известна степен обаче ги рафинират до по-обобщени понятия. Клаберс, например, изхождайки от традиционните за обективистите формули, споменава за три основни елемента: 1) организацията е създадена между държави; 2) посредством съглашение; 3) притежава обособена воля.

Други като Шермерс и Бокер, извеждат подобни критерии. Те, поставяйки правосубектността на международните организации някъде между рестриктивните виждания на марксизма и реализма и либералния рационалистически обективизъм, считат, че международната организация е: 1) основана на международен договор, има поне един орган с обособена воля; 3) основана по силата на международното право. Добавят също така и ключови характеристики, които несъмнено според тях означават наличието на правосубектност – договорната правоспособност, способността за мобилизиране на военни части, дипломатически привилегии и имунитети и др. Важно е да се отбележи, че всички обективистични критерии за персоналността гравитират около едни и същи концепции и честото споменаване на „международен договор“ или „съглашение“ в никакъв случай не означава материален такъв. Обективистите допускат обединението да се случи и без акт, посредством добре познатия в правната наука институт на мълчаливото съгласие или с резолюция например.

Боует конкретизира пет „дефинитивни аспекта“ на международните организации. Те биват: 1) членството му трябва да се състои от държави и/ или други международни организации; 2) трябва да бъде установено от договор; 3) то трябва да има автономна воля, различна от тази на неговата членове; 4) тя трябва да бъде снабден с правосубектност; 5) трябва да притежава правотворческа правоспособност.

Несъмнено, правомерният предмет на международната организация като постоянно образувание е ключов за нейното съществуване. Международната организация следва да има цели, които съответстват и не противоречат на принципите на международното публично право. Освен това, както вече бе посочено, международната организация е постоянно обединение. И за да функционира като такова, подобно на всяко друго постоянно емпирично единство, то се нуждае постоянни структури, организационен апарат и дадена компактна форма, т.е. определено местонахождение – където те да функционират. Органите на международните организации се различават по областите, в които функционират. Не съществува правно установен лимит за това колко и какви ще бъдат те, но международната практика е установила обичайни стандарти. Структурно, най-често се съдържат от три типа органи: 1) пленарен, определящ посоките на политическата дейност (съдържащ всички членове); 2) изпълнителен орган, най-често със срочен мандат; 3) административен апарат, най-често оглавяван от директор или секрерат. Местонахождението на организацията, нейното седалище, най-често се намира в някоя от държавите членки (международното право не препятства това да се случи в трета държава) и се установява чрез международен договор, сключен между организацията и

държавата-домакин. По примера на ООН, седалището може да се намира и в две различни държави, без това да попречи да се установят представителства в трети страни.

Международните организации притежават права и задължения, предоставени им от държавите в огромен обем, като могат да предявяват искове по международното право, да се ползват от привилегии и имунитети, включително и правото да сключват и да участват в създаването на международни договори. Последното представлява, според множество учени и ключова правоспособност, индиция за съществуването им, потвърждаваша фундаменталния характер на правосубектността на международните организации и намираша израз както в съдебната практика на Международния съд, така и в разпоредбата на чл. 6 на Виенската конвенция за правото на договорите между държави и международни организации или между международни организации от 1986 г.

За да притежават правоспосубектност обаче, в действителност международните организации се нуждаят от собствена воля. Още преди въобще да се заговори за съвременните международни организации, камо ли за източник и характер на тяхната персоналност, идеята самостоятелността на волята се превръща в основна, ако не и редом с многостранния договор, за първия доктринерно изведен факт от правосубектността на международните образувания. В този смисъл, фикцията за самостоятелната воля е елемент от задължителен характер за правосубектността на международната организация въобще, независимо от основанието на нейната правосубектност. Единствено чрез наличието на самостоятелна воля се гарантира непосредственото участие в международните отношения и осъществяване на функциите й.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дълго време теорията за обективния източник на правосубектността е била атакувана от „болшинството международноправници от социалистическите страни, както и от редица буржоазни учени“, както пише Сейерстед, като идеалически продукт на Ханс Келзен и монистично - поглъщащия характер на международното право над държавния суверенитет. Реципрочно е и положението със субективния подход за правосубектността на международните организации, често атакувана само защото е характерна за „бившите комунистически“, с опита си да потиснат влиянието на универсалните международните организации посредством ограничаване на тяхната правосубектност. И двата подхода са твърде крайни по своя характер. Считаме, че в съвременните условия далеч по-удачно е да бъде подкрепен един балансиран прочит на правосубектността. Персоналността е деривативна по своя характер и успешно може да бъде извлечена и доразгърната от функциите, с които, съгласно учредителните си актове, са натоварени международните организации. Както вече не може и дума да стане за абсолютен държавен суверенитет, така и сполучливо е отбелязано в монографията „Универсални международни органи“ на професорите Борисов, Илиева и Драгиев, че „ограничаването на суверенитета на отделните държави-членки не трябва да се разглежда като предварителен етап към установяване на федерални структури за

сътрудничество и към евентуално институционализиране на световната общност“. Без да се отричат достойнствата на обективизма, отделни негови елементи могат да бъдат извличани при анализа на правосубектността, без да се допуска създаването на надстроечен суверенитет спрямо държавния в полза на изродена в супердържава федеративна структура или пролиферация на международните организации. Следва да бъде намерен баланс.

References

[1] Борисов, О. Илиева, И. Драгиев, Ал. Универсални международни органи. С. УИ „Св. Климент Охридски“, 2009. с. 33.
[2] Михайлов, М. Международни организации. С. Юриспрес, 2001, с. 35.
[3] Ушаков, Н. О международной правосубектьности СЕВ. – В: Правовье въпросье деятельности СЕВ, М. 1977, с. 59.
[4] Benedek, W. Die Rechtsordnung des GATT aus Volkerrechtlicher Sicht / GATT from an International Law Perspective. Springer-Verlag Berlin and Heidelberg GmbH & Co. KG. 1990.
[5] Schermers, H. Blokker, N. International Institutional Law: Unity Within Diversity, Fifth Revised Edition. Leiden. B. 2011, p. 11.
[6] Brownlie, I. Principles of Public International law, Oxford 2003, p. 649
[7] Seyersted, F. International Personality of Intergovernmental Organizations. Do their Capacities Really Depend upon their Constitutions? In: The Indian Journal of International Law. Vol.IV,.1964, p.53.
[8] Brölmann, C. The Institutional Veil in Public International Law: International Organizations and Law of Treaties. Hart Publishing. 2007, p. 45-46.
[9] Klabbers, J. Presumtive Personality: The EU in International Law In: Martti Koskenniemi (ed.), International Law Aspects of the EU (The Hague: Kluwer Law International). 1998, p. 231.

ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА В БОРБАТА СРЕЩУ МЕЖДУНАРОДНИЯ ТЕРОРИЗЪМ

Милка Тодорова-Добрикова
Институт за държавата и правото при БАН

ABSTRACT

Тероризмът представлява глобална заплаха, на която трябва да се реагира на местно, национално, европейско и световно равнище с цел укрепване на сигурността на гражданите, защита на основните ценности, а именно свободата, демокрацията и правата на човека, както и спазване на международното право. Защитата и съблюдаването на правата на човека са едни от устоите на гражданското общество във всяка една държава. Приоритет в политиката на държавите и Организацията на Обединените Нации (ООН) е защитата и съблюдаването на правата на човека в борбата срещу международния тероризъм. Международният тероризъм днес създава нови огромни проблеми на международната общност и отделните държави. Една от първите му "мишени" са правата на човека, тъй като терористичните действия пряко и безмилостно ги нарушават.

KEYWORDS: защита правата на човека, международен тероризъм, сигурност

HUMAN RIGHTS PROTECTION IN FIGHTING AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM

Milka Todorova - Dobrikova
Institute for the State and the Law of BAS

ABSTRACT

Terrorism is a global threat to which we should react on a local, national, European and world level in order to protect citizens' safety and their social values namely freedom, democracy and human rights and to ensure observing international law. Human rights protection is one of the pillars of every country's civil society. Human rights protection is UN's and country's first priority. Today international terrorism causes new great problems for the international community and the countries in particulare. Human rights protection of its primary targets because terrorist acts violate them directly or brutally.

KEYWORDS: human rights protection, international terrorism, international security

Съблюдаването на правата на човека от една страна и борбата против международния тероризъм от друга са взаимно изключващи се. Може ли борбата с тероризма да се води така, че да не се засягат или нарушават правата на човека? Международният тероризъм засилва мащабите и действията си. Дали светът не влиза в нова фаза на развитие, в която пълното зачитане и осъществяване на правата на човека не може да се гарантира? Ако това е така, какво става с основополагащите се международноправни инструменти по правата на човека и на първо място Уставът на Организацията на Обединените Нации (УООН)?

Според проф. Ирена Илиева „Проблемът за борбата срещу тероризма и зачитането на правата на човека има два аспекта. От една страна, терористичните престъпления представляват тежко нарушаване на основни права на човека, по-специално на тези на жертвите. Вторият аспект са стандартите за защита на правата на човека по отношение на извършителите или предполагаемите извършители на терористични престъпления.

Изследването на международноправния режим на борбата срещу тероризма и правата на човека доказва тезата, че една от основните цели на тероризма е ограничаването и самоограничаването от държавите на международните стандарти за защита на правата на човека и основните свободи.

1. ИМА ЛИ ДЕФИНИЦИЯ НА ТЕРОРИЗЪМ И КАКВА Е ТЯ?

Крайъгълен камък във всяко едно проучване е ясното дефиниране на основните термини. Тероризмът няма общоприето определение и всяка държава е свободна сама да определи границите, в които това понятие да се помести. Тероризмът е още един от онези термини, които изглежда всеки е готов да използва, но никой не може да се съгласи с една точна дефиниция. Дори експертите продължават да спорят относно начина, по който трябва да се използва този термин, и казват, че има над сто различни дефиниции за тероризъм, от които нито една не е приета за универсална.

Основна характеристика, която определя дадено действие за терористично, е неговата противозаконност. Дори то да не е на територията на страната, трябва да е насочено към отделни индивиди или обществото като цяло. Необходимо е да съществува реална заплаха за политическата, конституционната, икономическата или социалната структура на държавата. Тази заплаха може да се извърши посредством принуда за извършване или не на определени действия. В този смисъл сам по себи си тероризмът е универсална заплаха, както за националната, така и международната сигурност.

Макар да не съществува международно съгласувана дефиниция на тероризма, според резолюция № 1566 на Съвета за сигурност на ООН той обхваща *„престъпни действия, включително срещу граждани, извършени с цел да причинят смърт или сериозни телесни поражения, или да вземат заложници, с цел да провокират състояние на терор сред широката общественост или сред група индивиди или отделни индивиди, да заплашат дадено население или да застават дадено правителство или международна организация да извършат или да се въздържат от извършването на каквото и да е действие.“*. Освен това всички дейности, благоприятстващи и насърчаващи подготовката и извършването на терористични актове, също могат да бъдат причислени към понятието „тероризъм“. Към тях спадат провеждането на военни обучения за терористи, финансирането на терористични организации, употребата на модерни технологии за престъпни цели и разпространението на незаконни оръжия.

Безспорно е, че терористичните действия често се разпростират върху две или повече държави, като престъпниците се стремят да се възползват от разликите в правните системи на държавите, липсата на координация между предлаганите

правителствени услуги, притесненията на държавите за собствения суверенитет и произтичащите трудности за прилагане на съвместни решения. Трансграничните връзки между терористи и престъпни организации в различни държави повишават необходимостта от международно сътрудничество по въпроси, свързани с рисковете за сигурността и борбата срещу тероризма. В отговор на нуждата от засилена международна подкрепа, държавите се изправят пред предизвикателството да намерят баланс между сътрудничеството в борбата срещу тероризма на международно ниво, ключовите национални интереси в областта на сигурността и защита на правата на човека.

2. СЪБЛЮДАВАНЕ НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА В КОНТЕКСТА НА МЕЖДУНАРОДНИЯ ТЕРОРИЗЪМ.

Борбата срещу тероризма се превърна в приоритет, както за ООН като цяло и за Съвета за сигурност на ООН, така и за мнозинството от държавите в света. Необходимостта от бързи и ефективни мерки за противодействие и елиминиране на заплахата постави на изпитание постигнатото от международната общност в областта на международното право през последните десетилетия.

През последните 20 години тероризмът придоби особено опасни размери. Терористичните актове затрудняват държавните структури, пречат на провеждането на международни конференции и форуми, създават напрежение, страх и несигурност в отделните държави. Най-сериозни последици от тероризма са икономическите загуби и гибелта на хиляди невинни и беззащитни хора. Всичко това поражда необходимост от обединяване на усилията на международната общност за противопоставяне на тероризма. Възниква потребност от сътрудничество между държавите, с оглед изграждане на юридическа база и изработване на ефикасни международни форми и способи за борба с това явление. Първа сериозна стъпка в това направление е Конвенцията относно преследване на тероризма, подписана в Женева през 1937 г. Независимо, че Конвенцията е подписана от 24 държави, тя е ратифицирана само от Индия и то под въздействието на Великобритания, с оглед потискане национално-свободното движение в тази страна. Следователно тази конвенция не влиза в сила и не поражда правни последици поради политически съображения. През 1971 г. е подписана Конвенция за предупреждение и наказване на лицата, извършили терористични актове. Това е един документ, приет от 13 държави – членки на Организацията на Американските Държави, който документ е призван да осигури юридически, един геополитически район, в който често се извършват терористични акции. В конвенцията е предвидена възможност, която дава право на всеки член на ООН, да се присъедини към тази конвенция.

Безспорно е, че международните инструменти в областта на правата на човека са неразделна част от съвременното международно право и те трябва да се прилагат в хода на противодействието срещу тероризма. Това е и позицията на редица държави, които последователно подчертават на двустранни и многостранни конференции, че е особено важно борбата срещу тероризма да се води в пълно

съответствие със спазването на правата на човека и нормите на международното хуманитарно право.

Според проф. Ирена Илиева "Регионалният подход за борба с тежката заплаха от тероризъм и неговото предотвратяване се материализира в няколко източника, създадени под егидата на Съвета на Европа. Най-важните са Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване на тероризма, приета във Варшава на 16 май 2005 г. и Допълнителният протокол към нея, приет в приет в Рига на 22 октомври 2015 г. Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване на тероризма е оригинален принос на държавите членки на Организацията в борбата срещу тероризма. Изразена е голямата загриженост от нарастването на терористичните престъпления и на терористичните заплахи и се подчертава солидарността с жертвите на тероризма и техните семейства". Заплахата от радикализиране на европейски граждани, много от които освен това заминават в чужбина, за да участват в бойни действия, е също съществена проблем за държавите, който вероятно ще продължи и през следващите години. Намирането на ефективен отговор на тези проблеми изисква всеобхватен подход и дългосрочен ангажимент.

3. МЕЖДУНАРОДНО СЪТРУДНИЧЕСТВО В БОРБАТА СРЕЩУ ТЕРОРИЗМА В ОБЛАСТТА НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА.

През изминалите няколко години, особено след терористичните актове в САЩ на 11 септември 2001 година, на международната общност й се наложи да преоцени основни концепции и приоритети, по правата на човека, защото на преден план вече трябва да се справя с грубите и масови нарушения, огромните човешки жертви, които международния тероризъм нанася. ООН вече констатира, че гражданските и политическите, икономическите, културните и социалните права на отделната личност са пряко и в много широк план засегнати. Международната организация ясно посочи, че защитата на правата на човека изисква постоянна и глобална борба с международния тероризъм. Тази борба трябва да се води с активното участие и пълният ангажимент на всички държави-членки на световната организация, както и на всички нейни органи.

В тази връзка важно значение има и приетата с консенсус на 8 септември 2006 г. от всички (тогава) 192 държави членки на ООН под формата на Резолюция и План за действие (резолюция 60/288 на ОС) - Всеобхватна стратегия за борба срещу тероризма на ООН. Стратегията съдържа единен подход и конкретен план за действие, съгласувани от всички държави, в който се подчертава ангажимента на международната общност за справяне с тероризма.

Международноправните инструменти в областта на правата на човека, разработени в системата на ООН, са много и едва ли би могло да се изборят всички, но не могат да не бъдат споменати тези от тях, в които е предвидена възможност за баланс между задълженията на държавите да защитят демократичните институции, от една страна, и закрилата на основните права и свободи, от друга. Предвид значимостта, която главния орган на ООН – Общото събрание (ОС) отдава на важността на борбата срещу тероризма при съблюдаване и защита на правата на човека са приети две самостоятелни резолюции - 56/160 и 57/219.

Резолюция 57/219 съдържа няколко основни елементи, които имат съществено значение в борбата срещу тероризма и спазването на правата на човека:

1. В преамбюлен параграф 10, ОС на ООН изрично подчертава, че съгласно чл. 4 от Международния пакт за граждански и политически права (многостранен международен договор приет от Общото събрание на ООН на 16 декември 1966 г. и влязъл в сила на 23 март 1976 г.), в който определени права са признати за неотменими при никакви обстоятелства и всички мерки, нарушаващи разпоредби на пакта, трябва да бъдат изцяло съобразени с неговите разпоредби.

2. В оперативен параграф 2, ОС на ООН се потвърждава, че при предприемането на мерки за борба срещу тероризма всички държави трябва да осигурят тяхното съответствие с международноправните им задължения и в частност с международното право по правата на човека, бежанците и международното хуманитарно право.

В този смисъл безспорно е, че има две основни сфери, в които концепциите за правата на човека и тероризма могат да влязат в конфликт: първата и най-очевидна касае самия акт на тероризъм; втората касае мерките, които могат да се предприемат от компетентните органи в процеса на опита за противопоставяне на тероризма. Безспорно държавите имат определени задължения: на първо място по отношение на защитата на гражданите от атаки срещу собствената им сигурност; на второ място по отношение на компенсиране на жертвите, които са пострадали от терористичните атаки; и на трето място, по отношение на това самите те да не участват в терористични дейности.

Във връзка с рисковете за международната сигурност през септември 2006 г. ООН приема Глобална стратегия срещу тероризма като инструмент за насърчаване на сътрудничеството на национално, регионално и глобално ниво. С нея за първи път страните-членки се обединяват около общ стратегически и оперативен подход за борба срещу тероризма, който се актуализира на всеки две години от Общото събрание на ООН. Приоритетите на Глобалната стратегия срещу тероризма са разпределени в четири ключови области: ограничаване на условията, благоприятстващи разпространение на тероризма; превенция и противодействие на тероризма; укрепване на капацитета на държавите за превенция и противодействие на тероризма и засилване на ролята на ООН в тази сфера; защита на човешките права и гарантиране върховенството на закона при борбата с тероризма.

Важно място сред актовете на ООН, свързани с борбата срещу тероризма заема и един от основните, които юридически обвързват държавите-членки на ООН да зачитат правата на човека и основните свободи, а именно Уставът на ООН, подписан на 26 юни 1945 г. в Сан Франциско, влязъл в сила на 24 октомври 1945 г. В чл. 1, ал. 3 ясно се подчертава развиването и насърчаването на правата на човека и основните свободи, което е една от основните цели на ООН и реализирането й е залегнало в редица текстове на Устава (чл. 13, ал. 1, б. „б“, чл. 55, б. „в“, чл. 68). За автентичното тълкуване на смисъла на термина „права на човека и основни свободи“, съдържащ се в Устава, както и за тяхното изчерпателно изброяване се смята Всеобщата декларация за правата на човека, приета от ОС на ООН през 1948 г. Особено значение има текста на чл. 29, т. 2 от Декларацията, в която се признава правото на държавите да приемат закони, с които да ограничават при строго

определени условия упражняването на провъзгласените в нея права и свободи. Тази разпоредба на Декларацията е основата, на която по-късно в международното право по правата на човека се включват разпоредби, признаващи, че държавите имат легитимни основания в строго определени случаи като например борбата срещу тероризма, за временни ограничения на правата и основните свободи.

Балансът между задълженията на държавите да защитят демократичните институции и закрилата на основните свободи, отразен в Международния пакт за граждански и политически права, който заедно с Международния пакт за икономически, социални и културни права (приет 1966 г. от ОС на ООН, влязъл в сила 1976 г.) не само допълват каталога на правата на човека и основните свободи, но им придава и характер на норми от типа jus cogens. Пактът за граждански и политически права съдържа в чл. 4 специални разпоредби за временно дерогиране на правата и свободите. Съгласно чл. 4, т. 1 държавите-страни по Пакта могат да предприемат мерки, нарушаващи техните задължения по отношение на правата на човека и основните свободи, но само в строго определени случаи и при спазване на следните условия:

1. при „обществена опасност, която застрашава съществуването на нацията и която е официално обявена“;

2. дотолкова, доколкото положението го налага;

3. ако мерките не са съвместими с другите им задължения по международното право и не водят до дискриминация, основана само на раса, цвят на кожата, пол, език, религия или социален произход.

Втората точка на чл. 4 изборява разпоредбите на Пакта, които не могат да бъдат дерогирани при никакви обстоятелства. Това са разпоредби, които гарантират седемте най-основни права и свободи, които са неотменими, дори и в случаите и при условията на чл. 4, т. 1. Третата точка задължава всяка държава, която се възползва от правото си по т. 1 да уведоми другите държави-страни по Пакта за разпоредбите, които нарушава, както и за основанията за предприетите мерки в нарушение на Пакта.

Анализът на разпоредбите на този многостранен международен договор като цяло показва, че на държавите-страни по Пакта се гарантира първостепенното право да защитят националната сигурност, обществения ред и демократичните институции. Същевременно във връзка с прилагането на чл. 4 се поставя въпроса „къде е мястото на тероризма в контекста на изложеното и представлява ли той достатъчно основание за прилагането на чл. 4 от Международния пакт за граждански и политически права при предприемането на мерки за противодействие срещу него?“. Безспорно е, че тероризмът представлява заплаха за международния мир и сигурност. Затова отделните държави и международната общност като цяло трябва да водят непримирима борба срещу него с всички допустими от международното право, средства. Мерките за борба срещу тероризма трябва да отразяват баланса между защитата на националната сигурност и интересите на обществото, от една страна и правата и интересите на отделната личност, от друга.

На европейско ниво борбата с тероризма, организираната престъпност и киберпрестъпността е сред основните приоритети на Европейския съюз. Те намират място и в Европейската програма за сигурност за периода 2015-2020 г. заради

трансграничните измерения на тези криминални действия и въздействието им върху вътрешната сигурност на общността, както и защитата на основните права и свободи на човека. Битката срещу тероризма не е безконтролна от страна на съвременното международно право. Тя е легитимна само при спазване на абсолютни ограничения от универсалната системата за закрила на правата на човека, създадена след Втората световна война. Основната отличителна черта на европейските международноправни средства за борба срещу тероризма е принципът, че тя трябва да се води при стриктно спазване на основните права и свободи така, както са уредени в Европейската конвенция за правата на човека. Правото на живот, гарантирано от чл. 2 на Европейската конвенция за правата на човека е фундаментално и най-важното право в универсалната и европейска международноправна уредба. То е сред малкото права, които не могат да бъдат дерогирани по време на война или при други извънредни обстоятелства (чл. 15, § 2 от ЕСПЧ).

Съдебната практика на Европейския съд по правата на човека ни предоставя ярки примери за тежко нарушаване на правото на живот на жертвите на терористични актове, както и важни отправни точки относно зачитането на принципа на пропорционалност.

Константната практика на Европейския съд по правата на човека подчертава, че държавите следва да се въздържат от преднамерено и незаконно отнемане на живот, но също трябва да вземат подходящи стъпки за запазване на живота на лицата, които са под тяхна юрисдикция, в частност като приемат ефективни наказателноправни разпоредби, прилагани от правоприлагащите органи. Правото на живот засяга в много случаи прилагането на сила от държавите при самоотбрана или защита на другите (чл. 2). Съдебната практика на Съда в Страсбург е сравнително последователна: чл. 2, параграф 2 оправдава използването на сила при самоотбрана само когато това е „абсолютно необходимо“. Особено голяма и донякъде противоречива е практиката на ЕСПЧ, която има за предмет правата на извършителите на терористични актове и третирането им в местата за задържане.

Изследването на международноправния режим на борбата срещу тероризма и правата на човека доказва тезата, че една от основните цели на тероризма е ограничаването и самоограничаването от държавите на международните стандарти за защита на правата на човека и основните свободи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Днес правата на човека и основните свободи стоят в основата на всички демократични държави и са фундаментът, върху който се гради едно гражданско общество. Тяхната защита е една от ценностите на съвременнния свят и именно поради това трябва да се подхожда с особено мнение към всяко действие, което би могло да подкопае вече постигнатото в областта на защитата на правата на човека. След събитията от 11 септември 2001 г. международната общност обяви война на тероризма и ясно подчерта стремежа си към сътрудничество в глобалната борба с тероризма, като подготвя условията за многонационални действия срещу

терористични мрежи, покровители на тероризма и държавите, които спонсорират екстремистите.

Като общественоопасно явление тероризмът е насочен срещу устоите на демократичните държави и върховенството на закона, а свързаното с него насилие или заплаха от насилие нарушава основните права и свободи на човека. Затова отделните държави и международната общност като цяло трябва да води непримирима борба срещу него с всички допустими от международните договори методи и средства. Мерките за борба срещу тероризма трябва да отразяват баланса между защитата на националната сигулност и интересите на обществото, от една страна и правата и интересите на отделната личност , от друга.

References

[1] Илиева, Ирена. Допълнителният протокол към Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване на тероризма и борбата срещу чуждестранните бойци терористи. В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Емил Константинов. София, БАН, 2018, стр. 62-68.

[2] Илиева, Ирена. Борбата срещу тероризма и закрилата на правата на човека в избрана практика на Европейския съд по правата на човека. В: Сборник с доклади от международна научна конференция на тема: Ролята и значението на международното и наднационалното право в съвременния свят организирана по повод 90-годишнината на проф. д-р Иван Владимиров. София, Издателски комплекс УНСС, 2018, стр. 446-458.

[3] Хънтингтън, Самюъл. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на новият световен ред. София, 1999, с. 305.

[4] Кобуров, Тодор. Ислямската религиозна общност в Босна и Херцеговина и борбата с международния тероризъм и радикалния ислям. В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Емил Константинов. София, БАН, 2018, стр. 92.

[5] Илиева, Ирена. Международно-правни проблеми на борбата срещу международния тероризъм. София, ИК "Кронос", 2005, с. 14.

[6] Резолюция 1373 http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES /1373(2001).

[7] Бояджиева, Надя. Международни отношения. София, ИК „Албатрос", 2017, стр. 55-77.

[8] Борислав Йотов. Подробно за наказателноправните аспекти на международния тероризъм. Международно наказателно право, София,1999 г., с. 265-377.

[9] Human Rigts 2001, Annual Report on Norway*'s* efforts to promote human rights. Published by the Norwegian Ministry of Foreign Affairs, p.13.

[10] Implementation of the Security Council resolution 2178 (2014) by States affected by foreign terrorist fighters, United Nations Security Council, Counter-Terrorism Committee Executive Directorate (CTED), p. 3,

https://www.un.org/sc/ctc/wpcontent/uploads/2016/09/FTF-Report-1-3_English.pdf.
[11] Frisch, Hillel and Inbar, Efraim. Radical Islam and International Security, Challenges and Responses. Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, p. 38-52.
[12] Engene, J.O.Terrorism in Western Europe.Explaining the trends since 1950, Edward Elgar, UK, 2004.

MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF WILD AND CULTIVATED *RHODIOLA ROSEA* L.

Mariam Bozhilova
Forest Research Institute - Bulgarian Academy of Sciences, 132, "St. Kliment Ohridski" Blvd. 1756 Sofia, Bulgaria

ABSTRACT
Rhodiola rosea L. is a morphologically variable herbaceous plant, used for centuries in folk medicine in Europe and Asia. In the article are analyzed the morphometric characteristics and similarity between cultivated plants and populations from different natural habitats. The species shows a mosaic structure of discrete groups with limited genetic exchange. The modifying effect of the environment affects plants' morphology stronger than the genetic factors.
KEYWORDS: *Rhodiola rosea* L., morphometric characteristics, cluster analysis

Introduction

Rhodiola rosea L. is a perennial, dioecious herbaceous plant. It has proven pharmacological properties and has been used for centuries in folk medicine in Europe and Asia. In Bulgaria, the species is found in Rila, Pirin, and Balkan Mountains, in rocky habitats between 1300 and 2700 m above sea level.

Rhodiola rosea L. is morphologically variable species (Saratikov & Krasnov 1987, Serebryanaya & Shipunov 2009). Many authors report differences between plants from different parts of the species areal in terms of a number of morphometric features (Morozova et al. 1997, Ishmuratova & Satsiperova 1998, Lavrenko et al. 1998, Florov & Poletaeva 1998, Dalke & Golowko 2005). The morphological characteristics of the species in Bulgaria are insufficiently studied.

The aim of the article is to study the morphometric characteristics of *Rhodiola rosea* L. in Bulgaria and to define the similarity between cultivated plants and populations from different habitats by cluster analysis, as well as to analyze the relationship between the specific environmental conditions and the morphometric characteristics of the populations.

Subject of the Study

Subject of the study are wild and cultivated representatives of *Rhodiola rosea* L. from Bulgaria.

The cultivated plants are collected from a plantation, growing in Experimental Station Beglika, Western Rhodopes (1525 m altitude), created in 1985. The wild plants are collected from natural populations from Rila, Pirin, and Balkan Mountains (Table 1).

Table 1. Surveyed wild populations of *Rhodiola rosea* L. – localities

Locality	Abbreviation	Location	Altitude (m)	Exposure	Slope
Balkan Mountains	SP	North Dzhendem Reserve, Locality Vodni Dupki	1335	N-NE	90°
Vihren Hut	V	Near Vihren Hut	1930	N-NE	0-30°
Malyovitsa Hut 1	M1	Firs terrace	2056	NE	10-30°
Malyovitsa Hut 2	M2	Zaeshka Pateka	2210	E	60°
Belmeken Hut	BM	Near Belmeken Hut	2215	W-NW	0-25°
The Seven Rila Lakes	SRL	Between Lakes Okoto and Babreka	2350	N-NW	70°

Methods

Morphological surveys of the above-ground organs are carried out on fresh plants harvested at the end of flowering - beginning of fructification. The linear dimensions are determined with a caliper. The accuracy of measurement is 0.1 mm.

The leaf area is calculated according to the formula of Dalke & Golovko (2005):

$$S=(a.b.\pi)/4.15, \text{where:}$$

S – leaf area, a – leaf length (mm), b – leaf width (mm), 4.15 – empirical coefficient

The statistical analyses were performed using Excel 2010 and Statistica 8 (StatSoft). To prove the statistical reliability of the differences between two average values were applied t-tests. Cluster analysis was done by the nearest neighbor method, based on the Euclidean distances between the samples.

Results and Discussion

The measurement of the studied morphometric characteristics are performed separately for male generative stems, female generative stems, male vegetative stems, and female vegetative stems. Since according to the conducted t-tests there are no statistically significant differences between the measured values in vegetative and generative stems, as well as between the two genders within one locality, the measured parameters are analyzed together. The results of the measurements are given in Table 2.

The data given in Table 2 show great variability of the morphometric characteristics of the species. To determine the similarity between the characteristics of the different populations and to group them according to their similarities, cluster analysis is used.

Table 2.. Morphometric characteristics of *Rhodiola rosea* L.

Sample	Lower leaf width/length (mm)		Middle leaf width/length (mm)		Upper leaf width/length (mm)		Leafs per stem	Leaf area per stem	Height (cm)	Stem diameter (mm)	Inflorescence height	Flowers per stem
Balkan Mountains	3.38 ±0.48	5.58 ±2.19	4.51 ±1.29	15 ±5.35	3.83 ±0.93	13.88 ±4.87	53.25 ±15.13	2246.06 ±1803.34	15.13 ±5.65	1.98 ±0.38	12.03 ±3.42	23.33 ±7.23
Vihren Hut	3.81 ±0.75	7.5 ±1.75	7.36 ±2.28	26.89 ±10.28	6.14 ±2.03	30.32 ±11.85	65.07 ±11.26	7738.93 ±5981.49	27.04 ±6.61	3.68 ±1.13	20.25 ±10.28	36.5 ±13.31
Malyovitsa Hut 1	4.03 ±1.44	8.96 ±3.85	6.26 ±2.05	25.75 ±7.77	5.34 ±1.56	27 ±6.16	61.95 ±13.26	5723.46 ±3405.15	24.68 ±5.83	3.78 ±1.17	21.44 ±5.95	47.5 ±10.50
Malyovitsa Hut 2	2.75 ±0.49	6.5 ±1.51	5.35 ±1.56	21.06 ±7.43	4.75 ±0.98	21.75 ±6.25	52.81 ±13.34	338244 ±1909.45	17.78 ±4.44	2.77 ±0.71	11.17 ±3.01	23.67 ±3.79
Belmeken Hut	4.75 ±1.56	10.33 ±3.75	7.32 ±2.03	28.18 ±9.96	6.42 ±1.98	28.9 ±10.75	61.48 ±14.79	7546.39 ±4448.79	27.53 ±6.88	4.26 ±1.22	18.26 ±7.13	26.31 ±14.37
The Seven Rila Lakes	3.2 ±1.14	5.78 ±2.03	7.7 ±1.92	16.53 ±5.62	4.9 ±1.10	16.2 ±5.81	51.53 ±12.95	3384.54 ±2147.63	12.22 ±2.08	2.95 ±1.18	9.75 ±1.50	23.75 ±2.99
Beglika	4.24 ±1.08	7.38 ±2.63	6.44 ±1.54	17 ±5.63	5.2 ±1.31	18.94 ±4.8	67 ±22.46	4366.54 ±2424.31	17.28 ±53.20	3.66 ±1.74	13.66 ±6.60	32.76 ±15.31

A dendrogram comprising the six studied wild populations is presented in Figure 1A. At the dendrogram in Figure 1B are included the cultivated plants from experimental station Beglika. The plantation originates from plants from population Malyovitsa Hut 2.

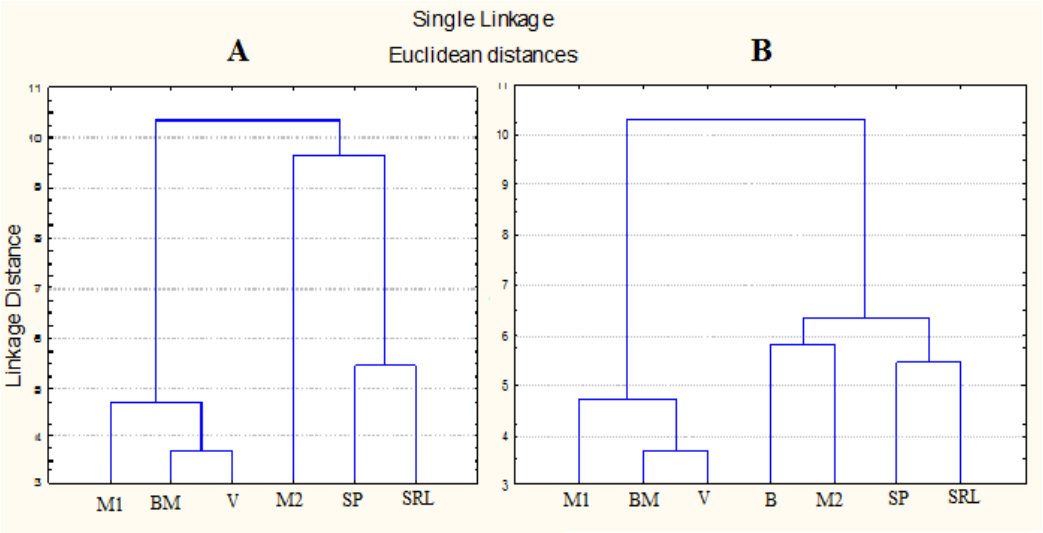

Figure 1. Group similarity of the studied wild populations (A) and culture (B) with respect to the analyzed morphometric characteristics

In terms of the analyzed morphometric characteristics, the studied wild populations of *Rhodiola rosea* L. form two distinct groups located at a relatively big distance along the similarity line (Figure 1A). In the first (left) group fall the populations with higher values of the measured characteristics - Malyovitsa Hut 1, Belmeken, and Vihren Hut. The similarity between the population from the area of Vihren Hut and Belmeken Hut is the biggest one. The two populations are located at a distance of 3.7. Population Malyovitsa Hut 1 is connected to them but retains relative autonomy as the connection is at a greater distance along the similarity line (4,9).

The populations in the second (right) group are characterized by lower values of the measured characteristics. These are the populations from Balkan Mountains and the Seven Rila Lakes. Population Malyovitsa Hut 2 connects with them but at a bigger distance along the similarity line. The populations from the lowest (Balkan Mountains) and the highest location (the Seven Rila Lakes) show some similarity in morphological terms. Both populations connect at a distance of 5.5 along the similarity line. Population Malyovitsa Hut 2 joins this cluster keeping its independence.

The cluster analysis does not show a high degree of similarity between the studied populations. This is a reason to consider that there is a mosaic structure of populations with limited genetic exchange. Each of the studied populations can be considered as a relatively discrete structure.

The populations in the first group, characterized by higher values of the measured characteristics, develop in habitats with a slope between 0 and 30°. The populations in the second group, characterized by lower values of the measured characteristics, grow in habitats where the conditions of the environment are more extreme (Table 1). The Balkan Mountains population inhabits a locality with a slope of about 90°, and the one from the area of the Seven Rila Lakes – of about 70°. The slope of the area where grows population Malyovitsa Hut 2 is about 60°. The extreme character of the environment in the area of the Seven Rila Lakes and in the Balkan Mountains is amplified by the fact that these are the studied populations from the highest and the lowest altitude. Similar relation has been found for Russian representatives of the species. Saratikov & Krasnov (1987) investigated the morphometric characteristics of *Rhodiola rosea* L. from three habitat types. The conclusion of the authors was that the studied parameters (stem count and height, number of leaves per stem, leaf plate dimensions) are higher in habitats with optimal conditions for the species.

During the cultivation, the average values of the studied characteristics are preserved to a certain extent. Proof of this is the binding in the cluster analysis of the cultivated plants to the wild population from which the culture was created - Malyovitsa Hut 2 (Figure 1B). Although the values of the measured characteristics in culture are higher, and the two samples are connected at a relatively large distance along the absolute similarity line (5.8), the culture shows the highest similarity with the population from which it has originated. The preservation of the morphological differences observed between populations of different parts of the areal of *Rhodiola rosea* L. after prolonged cultivation is observed by Koryak (1977) and Dalke & Golovko (2005). An increase in the size of the plants, relocated in culture, was also reported by Sarativov & Krasnov (1987).

The obtained results show a stronger role of the modifying influence of the environment in the determination of the habitus of the plants, compared to genetic factors. Populations from different habitats, but similar ecological niches are located at a smaller distance along the similarity line than Malyovitsa Hut 2 and the cultivated plants.

Conclusions

Rhodiola rosea L. is highly variable plant. The results of the cluster analysis show mosaic structure of groups with limited genetic exchange. Each of the studied wild populations can be considered as a relatively discrete structure.

The mesorelief of the locales and the related changes in the specific environment conditions are of decisive importance for morphometric characteristics of the plants.

The modifying effect of the environment is a more important factor for the determination of the plants' habitus than the genetic factors.

References

[1] Dalke, I. & Golovko, T. (2005). Morphophysiological characteristics of the Ural and Arctic plants of *Rhodiola rosea* (Crassulaceae) when raised in the middle taiga subzone Plant Resources 4(41), 1-4. (In Russian)
[2] Frolov, U. & Poletaeva, I. (1998). *Rhodiola rosea* in the European Northeast. Ekaterinburg, Ural Branch of RAS.
[3] Ishmuratova, M. & Satsiperova, I. (1998). Initial stages of ontogenesis and some biological features of the development of *Rhodiola rosea* L. and *Rhodiola iremelica* Boriss. introduced in Bashkiria. Plant Resources 34(1), 3-10. (In Russian)
[4] Koriak, A. (1977). Diversity of the morphological features of *Rhodiola rosea* as an indicator of the species gene pool. In: Proceedings of the seventh all-union meeting on the study and development of flora and vegetation of highlands: 220-221. (In Russian)
[5] Lavirenko, I., Tkachenko, K. & Elsakov, V. (1998). Population and interspecific variability of two species of the genus Rhodiola (Crassulaceae) in the Arctic. Botanical Journal 83, 63-70. (In Russian)
[6] Morozova, L., Stepanova, A. & Magomedova, M. (1997). Ecological and phytocenological timing, age composition of coenopopulations and a supply of rhizomes of *Rhodiola rosea* L. in the Subpolar Urals. Plant Resources 33(1), 3-14. (In Russian)
[7] Saratikov, A. & Krasnov, E. (1987. *Rhodiola rosea* – valuable medicinal plant (golden root). Tomsk. 187. (In Russian)
[8] Serebryanaya, A. & Shipunov, A. 2009. Morphological variation of plants on the uprising islands of northern Russia Annales Botanici Fennici. 46(2), 81-89.

VARIABILITY AND CORRELATION OF THE MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF WILD AND CULTIVATED *RHODIOLA ROSEA* L.

Mariam Bozhilova
Forest Research Institute - Bulgarian Academy of Sciences, 132, "St. Kliment Ohridski" Blvd. 1756 Sofia, Bulgaria

ABSTRACT
Rhodiola rosea L. is a valuable medicinal plant with limited distribution in Bulgaria. The morphometric characteristics of the species are highly variable and with a relatively low degree of correlation. The degrees of variation and correlation differ among the populations and depend on the specific conditions of the habitat.
KEYWORDS: *Rhodiola rosea* L., morphometric characteristics, variation, correlation

Introduction

Rhodiola rosea L. is a medicinal plant with many proven pharmacological properties. In Bulgaria, the species has a limited distribution in the high parts of Rila, Pirin, and Balkan Mounties. *Rhodiola rosea* L. is included in the Bulgarian Red Data Book as a critically endangered species and in Annex 3 of the Bulgarian Biological Diversity Act.

Rhodiola rosea L. is morphologically highly variable (Saratikov & Krasnov 1987, Serebryanaya & Shipunov 2009). The morphometrical characteristics of the species in Bulgaria are insufficiently studied.

The aim of this article is to analyze the variability of and the correlations between selected morphometric characteristics of wild and cultivated representatives of *Rhodiola rosea* L., in accordance with the specific characteristics of their habitats.

Subject of the Study

Subject of the study are representatives of *Rhodiola rosea* L. from six natural habitats and one plantation. Information on the surveyed natural populations of the species is given in Table 1.

Table 1. Surveyed localities of *Rhodiola rosea* L.

Locality	Abbreviation	Location	Altitude (m)	Exposure	Slope
Balkan Mountains	SP	North Dzhendem Reserve, Locality Vodni Dupki	1335	N-NE	90°
Vihren Hut	V	Near Vihren Hut	1930	N-NE	0-30°

Locality	Abbreviation	Location	Altitude (m)	Exposure	Slope
Malyovitsa Hut 1	M1	Firs terrace	2056	NE	10-30°
Malyovitsa Hut 2	M2	Zaeshka Pateka	2210	E	60°
Belmeken Hut	BM	Near Belmeken Hut	2215	W-NW	0-25°
The Seven Rila Lakes	SRL	Between Lake Okoto and Lake Babreka	2350	N-NW	70°

For the purposes of the study is used plant material of the species cultivated in Experimental Station Beglika, Western Rhodopes (1525 m nm).

Methods

Measurement of the morphological characteristics of the above-ground organs was carried out on fresh plants harvested at the end of lowering - beginning of fructification.

The following parameters were measured: 1) lower leaf width 2) lower leaf length (fourth - fifth leaf bottom up) 3) middle leaf width 4) middle leaf length 5) upper leaf width 6) upper leaf length (fourth - fifth from top to bottom) 7) number of stems (vegetative and generative) 8) stem diameter 9) stem height 10) number of leaves per stem 11) inflorescence height 12) number of flowers per stem.

The linear dimensions are determined with a caliper. The accuracy of measurement is 0.1 mm.

The leaf area is calculated according to the formula of Dalke & Golovko (2005):

$$S=(a.b.\pi)/4.15, \text{where:}$$

S – leaf area, a – leaf length (mm), b – leaf width (mm), 4.15 – empirical coefficient

The statistical analyses are performed using Excel 2010 and Statistica 8 (StatSoft). The degree of variability of the measured characteristics is evaluated by the coefficient of variation (CV%), based on the scale of Mamaev (1968). The relationships between each pair of characteristics are evaluated by a simple linear correlation (r), based on the scale of Gatev (1980). The significance of the correlation coefficients is assessed by applying the F-criterion of significance.

Results and Discussion

The measurement of the studied morphometric parameters is performed by the following fractions: male generative stems, female generative stems, male vegetative stems, and female vegetative stems. Since according to the conducted t-tests there are no statistically significant differences between the measured parameters in vegetative and

Table 2. Morphometric variability of the measured characteristics of *Rhodiola rosea* L. – coefficients of variation (CV%)

Sample	Lower leaf width/length (mm)			Middle leaf width/length (mm)			Upper leaf width/length (mm)			Leafs per stem	Leaf area per stem	Height (cm)	Stem diameter (mm)	Inflorescence height	Flowers per stem
	w	l	l/w	w	l	l/w	w	l	l/w						
Balkan Mountains	14.18	39.25	25.98	28.69	35.69	11.53	24.19	35.11	11.73	28.41	76	37.37	19.22	28.42	31
Vihren Hut	19.65	23.35	18.47	31.02	40.32	19.94	33.06	39.09	14.45	17.3	77.29	24.44	30.65	50.79	36.45
Malyovitsa Hut 1	35.72	42.85	24.9	32.74	21.19	16.81	29.29	22.82	14.24	21.41	59.49	23.5	30.94	27.75	22.11
Malyovitsa Hut 2	17.67	23.22	26.79	29.24	35.15	25.01	20.61	28.76	22.54	25.27	56.45	24.97	25.83	26.99	16
Belmeken Hut	32.75	36.29	23.57	27.73	35.33	18.74	30.88	37.19	22.42	24.05	58.95	24.99	28.65	39.08	54.46

The Seven Rila Lakes	35.48	35.14	12.61	24.91	33.98	20.6	22.46	35.85	20.67	25.14	63.45	17.02	40.04	15.38	12.57
Beglika	25.37	33.16	20.22	23.9	33.1	19.92	25.18	25.33	19.29	33.12	55.52	30.79	47.54	54.89	46.72

generative stems, as well as between the two genders within one locality, the parameters are considered in general.

On the basis of the measured morphometric characteristics are calculated coefficients of variation of each of the studied characteristics (Table 2).The coefficients of variation of the investigated characteristics are from low (7.1-12%) to very high (over 40.1%). None of the characteristics shows very low variation (below 7%).

With regard to variation coefficients, the populations form two distinct groups. The first group includes the populations from the Balkan Mountains and Seven Rila Lakes. Only these populations have characteristics with low variation – the leaf length / width ratio. Variation in average and very high degree is found in 13 to 20% of the characteristics in each locality. In both populations most of the characteristics are with very high variation –55% for the population from the Balkan Mountains and 60% for the population from the area of the Seven Rila Lakes (Figure 1.).

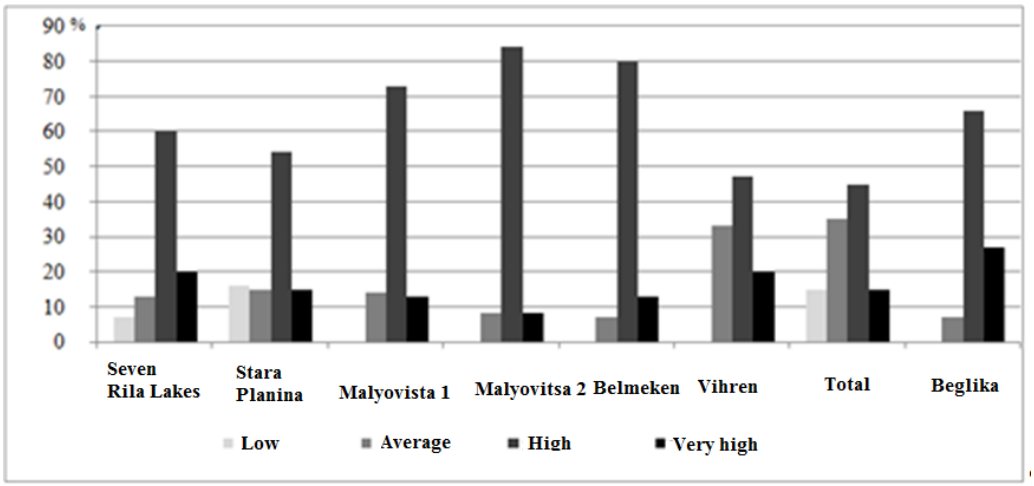

Figure 1. *Variation coefficients of the studied morphometric characteristics*

In the rest of the populations, there are no characteristics with low degree of variation, although the shape of the leaves appears to be less variable than the other ones. In the populations Malyovitsa Hut 1, Malyovitsa Hut 2, and Belmeken Hut, the characteristics with high degree of variation significantly dominate over the others, ranging between 74 and 84%.

Regarding the coefficients of variation, the population from the region of Vihren Hut shows an intermediate position between the two formed groups. The characteristics, varying in a high degree, are more than the others, but the coefficients are more evenly distributed among the represented classes. The variation is average for 33% of the characteristics, high – for 47%, and very high – for 20%.

The populations from the Balkan Mountains and the Seven Rila Lakes are the ones from the lowest and the highest altitude. They are also the populations with the biggest slopes (Table 1). The lower degrees of variation in these populations are probably due to the stronger sifting impact of the natural selection in the extreme conditions at the edge of the distribution range. These populations are more adapted to the specific environmental conditions. Dependence between the variation of the morphometrical characteristics of *Rhodiola rosea* L. and the environmental conditions was also reported by Dalke & Golovko (2005). According to the authors, the variability is limited in habitats with harsh conditions.

In cultivated plants the variation of the studied characteristics is stronger. The reasons for this are the weaker effect of the natural selection and the ongoing processes of adaptation to the new conditions. According to Peev (2001), morphometric investigations analyze the results of the selective pressure that are adaptively oriented, not the entire theoretically possible spectrum of variability. Probably the greater variability in cultivated plants is due to the fact that a bigger part of this possible spectrum is revealed.

In the variation between the studied populations there are no characteristics with low degree of variability. A low degree of variation show 5% of the studied characteristics, average - 35%. About 45% of the characteristics show high degree of variation, and about 15% - very high.

The results for the variation of cultivated plants are similar to those from natural habitats, but the variation here is more pronounced. There are no characteristics with very low or low variation. About 7% of the studied characteristics are with an average degree of variability, and 93% - with high and very high variability.

Male plants are more variable than the female ones. However, the difference in the variability of the two genders is between 0 and 5% for the different characteristics and is not statistically significant. Relatively higher variation was found in the vegetative stems, compared to the generative ones, but the differences are not statistically significant.

The measured characteristics were subjected to correlation analysis in pairs. The correlation between the studied morphometric characteristics is with a low percentage of significance in the studied natural habitats. In the populations of the Balkan Mountains, Seven Rila Lakes, Vihren Hut, Malyovitsa Hut 1, and Malyovitsa Hut 2, the significant coefficients are between 9% (Balkan Mountains) and 19.23% (Malyovitsa Hut 1). All significant coefficients fall into the group of large and very large correlation. The significant correlation coefficients in populations Vihren Hut and Malyovitsa Hut 1 are distributed between these two groups in similar proportions, respectively 83.3 / 16.7% and 78.6 / 21.4%.

In populations Seven Rila Lakes, Balkan Mountains, and Malyovitsa Hut 2 all significant coefficients fall in the group of very high degree of correlation.

An exception in this respect is the population of the Belmeken Hut. The significant correlations here are 28.2%. They are distributed between all degrees of correlation.

In the cultivated plants the significant correlation coefficients predominate (53%). All degrees of correlation are presented.

The correlations limit the independent variation of the characteristics of the plants and thus reduce their plasticity and adaptability. The populations with the smallest percentage of significant correlations between the morphometrical characteristics are those with the lowest variation of the measured characteristics, respectively the most adapted to the specific environmental conditions. The Seven Rila Lakes, Balkan Mountains, and Malyovitsa 2 are the populations living in habitats with more extreme conditions. Probably the low correlation and variation are a result of the sifting action of the natural selection, most strongly expressed in the extreme habitats. In these populations all significant correlation coefficients are in the very high degree of correlation. According to Peev (2001), only a certain size of an organ or certain proportions can be optimal with respect to the complex of abiotic and biotic factors of the environment. This is even more valid for plants inhabiting extreme habitats. It is possible that in the habitats under consideration, as a result of the natural selection, these optimal for the particular ecological niche ratios between some pairs of characteristics are correlated to a very high degree.

The highest numbers of statistically significant correlation coefficients were found in the populations Maliovitsa Hut 1 and Belmeken Hut, as well as in the cultivated plants. While in cultivated plants this could be explained by the minimized action of a natural selection, for the wild populations this is probably due to the fact that in these habitats the conditions are optimal for the species. These are the two populations with the highest number of individuals and with the highest values of the measured morphometric characteristics.

Conclusions

The coefficients of variation of the studied morphological characteristics range from low to very high, with the predominance of coefficients in the high degree.

Habitats with relatively more extreme environmental conditions (Seven Rila Lakes, Malyovitsa Hut 2, and Balkan Mountains) show a lower degree of variation and the smallest percentage of significant correlations between the morphometrical characteristics, possibly as a result of the sifting action of the natural selection.

Variation and numbers of statistically significant correlation coefficients are higher in cultivated plants. Probable reasons for this are the weaker impact of the natural selection as well as the ongoing processes of adaptation to the new conditions.

From the studied localities the most appropriate conditions for the species provide Malyovitsa Hut 1 and Belmeken Hut. This is evidenced by the predominantly high values of the measured morphometric features, the high degree of significance of the correlation coefficients, and the higher degree of variation of the studied morphometric characteristics compared to the other studied populations.

References

[1] Biodiversity Act (2002). State Gazette, 77, 9-44. (in Bulgarian)
[2] Dalke, I. & Golovko, T. (2005). Morphophysiological characteristics of the Ural and Arctic plants of *Rhodiola rosea* (Crassulaceae) when raised in the middle taiga subzone Plant Resources 4(41), 1-4. (In Russian)
[3] Gatev, K. (1980). An Introduction to the General Theory of Statistics. Sofia. (In Bulgarian)
[4] Mamaev, S. 1968. Regularities in the fluctuation of the amplitude of variation of characteristics in populations of higher plants. General Biology 4(29), 413-427. (In Russian)
[5] Meshinev, T. 2011. Golder root. - D. Peev (Ed.). Red Data Book of the Republic of Bulgaria, 1. Plants and Fungi. URL: http://e-ecodb.bas.bg/rdb/ (in Bulgarian)
[6] Peev, D. 2001. Investigation of morphometric variability in wild plants in Bulgaria. Dissertation for achievement of scientific degree Doctor of Sciences. Institute of Botany, BAS, Sofia. (In Bulgarian)
[7] Saratikov, A. & Krasnov, E. (1987. *Rhodiola rosea* – valuable medicinal plant (golden root). Tomsk. 187. (In Russian)
[8] Serebryanaya, A. & Shipunov, A. 2009. Morphological variation of plants on the uprising islands of northern Russia Annales Botanici Fennici. 46(2), 81-89.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ARGININE – A UNIQUE AMINO ACID

Tatyana Dzimbova, Atanas Chapkanov
South-West University, 66 "Ivan Mihailov" str., Blagoevgrad, 2700, Bulgaria

ABSTRACT

Arginine is a unique amino acid. It has the characteristic guanidino group in its side chain, which leads to the manifestation of specific physicochemical and biological properties. Arginine is involved in a number of biological processes and its lack or excess leads to serious disorders.
The synthesis of arginine analogues targets a variety of targets in the body associated with various diseases. A molecule of arginine allows for various modifications, resulting in compounds with the desired biological effect.

KEYWORDS: arginine, canavanine, sulfoarginines

Physical and Chemical Properties of Arginine

Each amino acid itself is interesting, but arginine has properties that make it very different from everyone else. Arginine is a natural cationic acid containing a guanidino group. This group is positively charged at neutral pH (pKa = 13.8) and is involved in a number of physiological and pathophysiological processes (Figure 1).

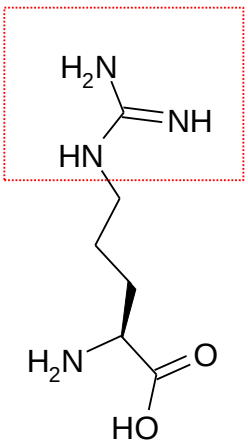

***Figure 1** – The structure of L-Arginine*

Biological Role of Arginine

The lack of arginine is associated with serious cellular and organ disorders, including death as the end result (Wu et al., 2009). Exaggerated arginine levels can also affect cellular function; can cause cell death or proliferation. The biological role of arginine involves several aspects. In the peptide chain, arginine is important for regulating peptide

synthesis. Typically, the peptides contain several arginine residues, and this repeatition shows the end of the peptide chain in the biosynthetic process. Neuropeptides are synthesized as long precursor molecules containing several copies of the active moiety. These so-called pro-peptides are functionally inactive. They can conveniently be stored in cells in this inactive form until their use is needed. Each copy of the neuropeptide in the precursor molecule is separated by regions rich in arginine. These sections serve to recognize the active fragment as well as a source of arginine. Most amino acids in the cell are stored in a bonded form in the form of peptides. Cells that are unable to synthesize arginine de novo obtain arginine by proteolysis. Arginine is involved in many metabolic processes in the human body. It is a precursor for the synthesis of peptides and proteins, but also of ornithine, polyamines, nitric oxide, proline, glutamic acid, glutamine, creatine, agmatine and dimethyl arginines. In mammals, arginine is a substrate of five different enzyme systems: nitric oxide synthetase, arginase, arginines: glycine amidinotransferase, arginine decarboxylase and arginine deiminase. The latter enzyme is not expressed in mammalian cells, but is involved in the arginine metabolism when expressed from pathogens. Once inside the mammalian cell, the pathogens strongly affect the host arginine metabolism. Arginine is a semi-essential amino acid in mammals because it is synthesized by citrulline. The process is catalyzed by argininosuccinate synthase, one of the two enzymes responsible for the conversion of arginine to citrulline. The biosynthesis of arginine by citrulline is catalyzed by the cytosolic fraction of arginine succinate transferase and arginine succinate ligase (Figure 2) (Dzimbova & Pajpanova, 2017).

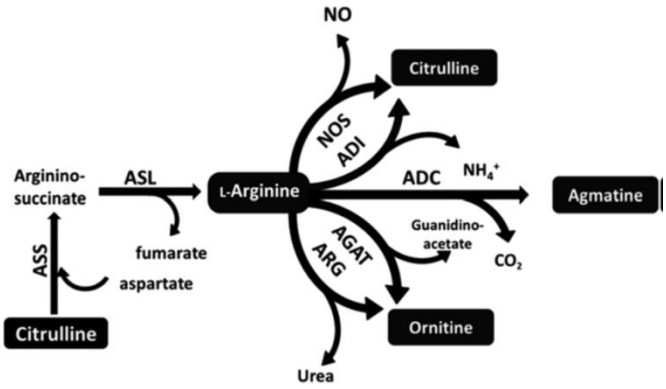

Figure 2 *– Enzymes using the arginine as a substrate (ASS , argininosuccinate synthase; ASL , argininosuccinate lyase; NOS , nitric oxide synthase; ADI , arginine deiminase; ADC , arginine decarboxylase; AGAT , arginine-glycine amidinotransferase, ARG , arginase).*

Carcinogenesis is an area of growing interest and the role of arginine in the growth of neoplastic cells has been demonstrated. The effect of arginine is mainly due to one of its end products, nitric oxide. The arginine / nitric oxide metabolic pathway has been shown to play an important role in the development of tumors. Recently, it has been shown that

nitric oxide derived from arginine can influence angiogenesis factors, including vascular permeability, pre-vascular recovery, vascular remodeling and maturation. In addition, this metabolic pathway can activate various genes involved in proliferation, metastasis and apoptosis. Interestingly, these processes affect both tumorigenesis and tumor destruction. In addition, many tumors have been found to be axotrophic for arginine: breast cancer, pancreatic cancer, certain types of melanoma, cervical cancer, hepatocellular carcinoma, lymphoblastic leukemia, and more. arginosuccinate synthetase is either not expressed or is expressed at very low levels. This fact is used in so-called deprivation therapy, which has an effect in the treatment of some cancers. Another way to treat cancer is by blocking key enzymes in the cancer cell responsible for arginine metabolism to stop the growth of the tumor cell.

Because arginine is easily ionized, it is most commonly found on the surface of proteins. Arginine residues are important for various physiological processes - regulation of conformation and redox potentials, virus formation, static interactions, voltage generation through the lipid bilayer, proton transport, and passage of peptides through the bilayer. Arginine residues play a key role in protein-protein interactions in enzyme active sites and in various transport channels.

Arginine is one of the most important residues in the catalytic centers of enzymes. It is the third most common amino acid in catalytic centers and accounts for about 11% of all catalytic residues. Arginine is more common than the other basic amino acid lysine because it contains three nitrogen atoms in its side chain. Each of these nitrogen atoms can participate in electrostatic interactions (Figure 3). The arginine side chain has a geometry that favors the stabilization of the oxygen pair of atoms in the phosphate groups, commonly found in biological molecules (Singare & Mhatre, 2012). Arginine at the catalytic center can be involved in various interactions, such as electrostatic, hydrogen bond formation, transition state stabilization, activation of water molecules, and activation of substrate molecules.

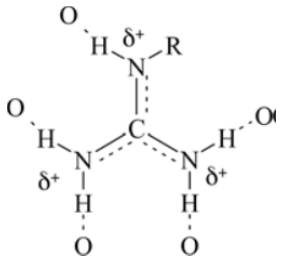

Figure 3 *– Diagram of hydrogen bonds formed by the guanidino group with 5 different oxygen atoms.*

Analogues of Arginine with Different Biological Actions

Since arginine is involved in many important biological processes, the attention of many scientists is focused on the synthesis of its various analogues. Hundreds of analogues have been synthesized to enhance the specific inhibitory action of various enzymes using arginine as a substrate.

Nature has created the natural antimetabolite of arginine, known as canavanine, which is a non-proteinogenic amino acid. It was discovered in 1928. It is synthesized in legumes (Figure 4). In plants, it performs two important functions: as a source of nitrogen and as part of the chemical protection of plants (Rosenthal & Nkomoto, 2000).

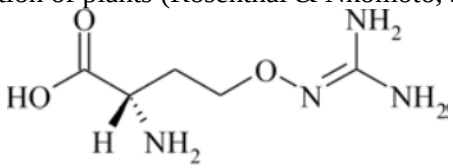

L-Canavanine

Figure 4 *– Structure of Canavanine.*

Canavanine shows a significant structural analogy to arginine, in the structure of which a methylene group is replaced by an oxygen atom. Oxygen is much more electronegative than carbon, which promotes deprotonation and lowers the pKa value of the oxyguanidino group to 7.04, much lower than the 12.48, pKa value of the guanidino group of arginine.

Using the idea of nature to replace a methylene group with an oxygen atom, our efforts were directed towards the synthesis of a series of analogs with different side chain lengths and different side chain substitutions. The compounds obtained are generally shown in figure 5 (Dzimbova & Pajpanova, 2017).

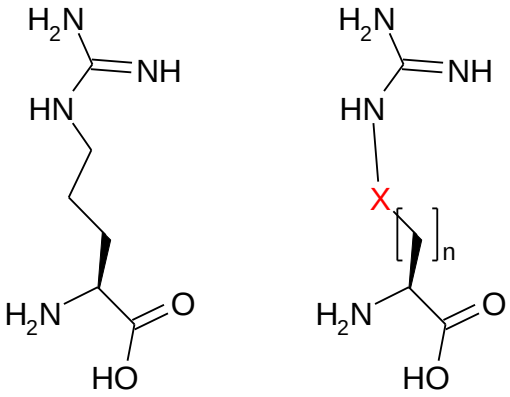

X = O, SO_2; n = 1,2

Figure 5 *– Basic formula of oxy and sulfoarginine analogues.*

It is known that sulfonamide derivatives have a strong biological effect, which gave us reason to synthesize sulfonamide derivatives of arginine. On the one hand, they mimic

the structure of the natural amino acid and, on the other, exert their action through the sulfo group. The sulfo group is more electronegative than the methylene group and the sulfoguanidino group is expected to be preferred in its amino tautomeric form as for canavanine. As the methylene group is substituted with the sulfo group, we named the compounds respectively norsulfoarginine and sulfoarginine.

Analogues have been tested using various biological assays and included in a number of biologically active peptides at the arginine site. Analogues exhibit a strong analgesic effect due to improved bioavailability and enzymatic stability. The presence of a new binding center in the molecule is likely to cause a stronger binding to the receptor (in this case, opioid receptors) and hence to a longer effect. When the arginine in the kyotorphine is replaced by its analogue, the effect of the newly obtained dipeptide is increased, due to the increased enzymatic stability and the inability to cross the cell membrane.

Antibacterial studies of the analogues show an effect on both Gram (+) and Gram (-) bacteria. The cytotoxicity investigated in tumor and non-tumor cell analogues showed an increased effect on the tumor cell line. The effect manifests itself over time, indicating that analogues have been successfully involved as substrates of enzymes using arginine as a substrate. This leads to abnormalities in the metabolism of the tumor cell and hence to impaired development and death. The ability to recognize analogues of the arginyl-tRNA transferase enzyme makes it possible to incorporate them into biologically important proteins, e.g. enzymes. This incorporation leads to inactive enzymes if the arginine-substituted residue is located in the catalytic center, which leads to cellular disorders.

Nature is our best source of knowledge. It has given plants the ability to protect themselves against pests, and by learning this, we are given the opportunity to use this knowledge to combat various diseases. Using the example of nature for compounds that successfully mimic the arginine molecule and combining with modern methods of designing biologically active compounds, a new class of compounds has been created. Oxygen and sulfo analogues of arginine have successfully replaced it in metabolic transformations, but they cannot perform its functions, leading to serious functional disorders. The incorporation of analogues into the structure of biologically active peptides at the arginine site results in analogues with increased enzymatic stability and bioavailability. Although studies of these compounds are at the outset, the tests performed are promising, and the compounds can be further used in the treatment of various diseases including cancer and infections.

References

[1] Wu G., Bazer F., Davis T., Kim S. W., Li P., Rhoads, J. M., Satterfield M. C, Smith S., Yin Y. (2009). Arginine metabolism and nutrition in growth, health and disease. Amino Acids, 37, 153-168.

[2] Dzimbova T., Pajpanova T. (2017). Oxy- and Sulfoanalogues of l-Arginine in L-Arginine in Clinical Nutrition Vinood B. Patel, Victor R. Preedy, Rajkumar Rajendram Eds, Humana Press, Springer International Publishing Switzerland, Pages 55-70.
[3] Singare P., Mhatre J. (2012). Cationic Surfactants from Arginine: Synthesis and Physicochemical Properties. American Journal of Chemistry, 2, 186–190.
[4] Rosenthal G. & Nkomoto P. (2000). The natural abundance of L-canavanine, an active anticancer agent, in alfalfa, medicago sativa (L.). Pharmaceutical Biology, 1, 1–6.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ТЕХНИЧЕСКИ ПРИЛОЖЕНИЯ НА РАЗЛИЧНИ ТИПОВЕ СЕНЗОРИ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИЗМЕРВАНАТА ВЕЛИЧИНА

Мартин Пандурски[a], Филип Цветанов[ab]
[a] *Югозападен университет, Технически факултет, Благоевград 2700, България*
[b] *Висше училище по телекомуникации и пощи, Факултет по телекомуникации, София 1000, България*

ABSTRACT
В тази работа е направен анализ на понятието „сензор“ и възможност на сензорите да предоставят на "потребителя" важна обективна изходна информация, на базата на която може да се предвидят събития, да се преценява доколко създадените и използвани от потребителите информационни модели са адекватни на реалните процеси и обекти. Разгледани са две гледни точки формиращи понятието сензор, както и функционална схема на сензор с обработка на информацията. Систематизирани са особеностите, характеристиките и видовете биосензори. Анализирани са едни от най-актуалните приложения на биосензорите, използвани в здравеопазването и в медицинската практика за скрининг и диагностика, за движение и кинематика, за физиологични и мускулно скелетни приложения, както и за изображения при трудно достъпни изследвания.
KEYWORDS: Сензори, видове биосензори, приложения на биосензори.

ВЪВЕДЕНИЕ

Може смело да се твърди, че нивото на развитие на цивилизацията (наред с други важни фактори) определя и нивото на развитие на сензорите. Ролята им е много важна за осигуряване на правилна ориентация, обективност и точност, особено в отрасли като биология, медицина, социална сфера, сигурност, високо технологически отрасли, където обектите са много сложни и оценката на състоянието им само на „око” вече е недостатъчно.

Сензорите са именно тези важни устройства в които се „ражда” информацията, и в които физико-химическите изменения, протичащи в реалната действителност, се превръщат в информационни сигнали, служещи като основа на разумно поведение, за формиране и уточняване на действителните модели.

1. СЕНЗОРИ

Исторически и логически сензорите са свързани с измерителната техника и измерителните прибори, например термометър, барометър, и др., но обобщаващият термин *сензор (датчик)* е свързан с развитието на автоматичните системи за управление като съставна част на обобщената логическа верига *сензор— устройство за управление — изпълнително устройство — обект на управление*. Специален случай е използването на сензори в автоматични системи за регистрация на данни, например в системи за научни изследвания.

Анализът на понятието от различни публикации установява, че има две основни значения на термина *сензор*:

1) *чувствителен елемент*, преобразуващ параметрите на средата в годен за техническо използване сигнал, обикновено електрически по природа, макар че може и да е друг, например - пневматичен сигнал;

2) *завършено изделие* въз основа на чувствителния елемент, което включва според потребностите: устройства за усилване на сигнала, линеаризация, калибровка, аналогово цифрово преобразуване и интерфейс за интеграция в системите за управление.

Тези две значения съответстват на практиката на използване на термина от производителите. В *първият случай* сензорът е неголямо, обикновено монолитно електронно устройство, например, резистор, диод и т.н., което се използва в по-сложни електронни прибори. Във *втория случай* това е завършен функционален прибор, който се свързва чрез някой от известните интерфейси към система за автоматично управление или регистрация с мрежата от данни.

Сензорът е устройство (прибор, орган, възел), преобразуващ физическото (физико-химическо) изменение в обекта на наблюдение, неговото физическо въздействие в информационен сигнал за потребителя. Сензорът е свързващото звено между реалния "физически" свят и света на информационните модели, между материята и информацията.

Сензорите предоставят на "потребителя" важна обективна изходна информация, на базата на която може да се предвидят събития, да се преценява доколко създадените и използвани от потребителите информационни модели са адекватни на реалните процеси и обекти. С развитието на техниката от страна на приложните области (индустрия, научни изследвания, медицина, технологии) сензорите започват да изпълняват по-сложни обработки на информацията и тяхната функционална схема е показана на (фиг.1).

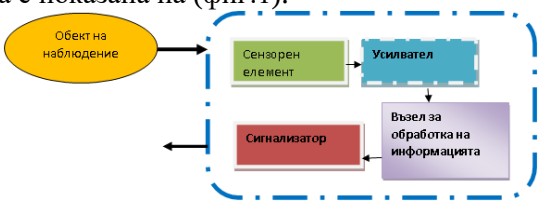

Фиг.1. Функционална схема на сензор за обработка на информацията.

2. ВИДОВЕ СЕНЗОРИ

Сензорът се определя като вещество или устройство, който преобразува един вид енергия в друг вид изходна енергия. Благодарение на тази широка дефиниция, има различни видове сензори.

Класификацията на сензорите е много трудна и претенциозна, защото различните автори имат различен поглед върху значимостта на класификационните характеристики на сензорите. Известните класификации се базират на различни свойства на сензорите, спецификации, измервани физически явления, метод на преобразуване, област на приложение и др. [Sutherland, John W, 2004].

Например, според измерваната величина сензорите се класифицират като:

- ✓ *Механични* – за измерване на позиция (линейна и ъглова), ускорение, сила, налягане, маса, усукване, деформация, температура, вискозитет и др.;
- ✓ *Оптични* (фотоелектрични) за измерване на светлинна вълна (амплитуда, фаза, поляризация и спектър), скорост на разпространение, индекс на рефракция, сила на излъчване, степен на отразяване, степен на поглъщане;
- ✓ *Химични* за измерване на *PH* на разтвори, наличие на определени химически вещества в течности и/или газове;

- ✓ *Биологични* (биосензори) за измерване на наличие на протеини, ензими, антигени нуклеиди и др., наличие на определен вид клетки и бактерии.

3. БИОЛОГИЧНИ СЕНЗОРИ

3.1. Характеристика на биосензорите

Биосензорите са съставени от биологични компоненти (клетки, протеини, нуклеинови киселини и т.н.). Чувствителните сензорни елементи взаимодействат с биологичните компоненти (тъкани, микроорганизми, антитела, нуклеинови киселини и др.) в резултат на което ги разпознават и анализират. Сензорният елемент на биосензора се свързва с електрониката, процесора и след обработка на данните ги визуализира.

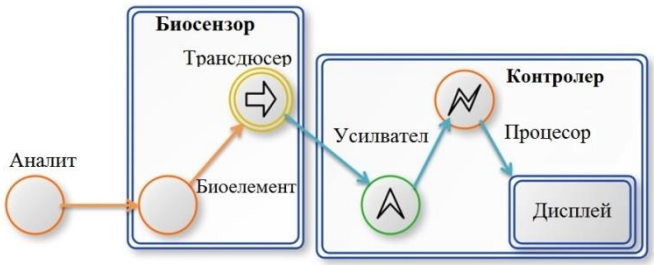

Фиг.2. Устройство на биосензор.

Биосензорите използват имобилизиран биологичен материал, който може да бъде ензим, антитяло, нуклеинова киселина или хормон в самостоятелно устройство [Chen, K. 2012]. Биосензорите преобразуват биологичната активност, която сензорът измерва, чрез биорецептор в електрически, оптичен сигнал или промяна на измеримата маса. Най-често използваните преобразувателни механизми са електрохимични, оптични, пиезоелектрични и термометрични. На (фиг.3) е показан принципът на работа на биосензор.

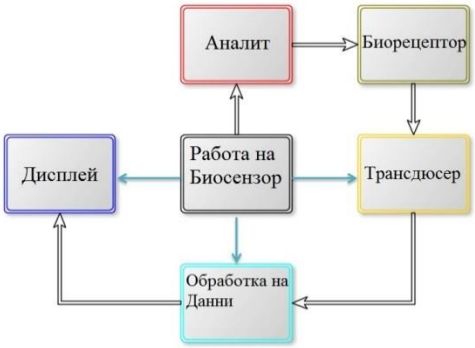

Фиг.3. Принцип на работа на биосензор.

Основните етапи в работата на биосензора включват:

(1) *Избор на биологичен материал* (аналит). Предпочитаният биологичен материал (вещество), който трябва да се изследва се нарича аналит. Например, глюкозата е „аналит“ в биосензор, предназначен за откриване на глюкоза;

(2) *Биорецептор.* Молекула, която специфично разпознава аналита. Ензими, клетки, аптамери, дезоксирибонуклеинова киселина (ДНК) и антитела са някои примери за биорецептори. При взаимодействието между тях се произвежда сигнал, наречен биоразпознаване (под формата на светлина, топлина, pH, промяна на заряд, маса и т.н.), който може да бъде измерен;

(3) *Преобразуване на биоразпознаваемите елементи в измерим сигнал*. Трансдюсерът (физикохимичен, оптичен, пиезоелектричен, електрохимичен и др.) е елемент, който преобразува една форма на енергия в друга. В биосензора ролята на преобразувателя е да преобразува събитие за биоразпознаване в измерим сигнал. Този процес на преобразуване на енергията е известен като сигнализация. Повечето преобразуватели произвеждат оптични или електрически сигнали, които обикновено са пропорционални на количеството взаимодействия между аналита и биорецепторите;

(3) *Система за обработка на сигнали, която преобразува сигнала в разбираема форма*.

• Електроника: Обработва трансдуцирания сигнал и го предоставя на потребителя. Изпълнява функции, като усилване и преобразуване на сигнали от аналогова в цифрова форма. След това обработените сигнали се определят количествено чрез дисплея на биосензора.

• Дисплей: Изходният сигнал на дисплея може да бъде цифров, графичен, табличен или изображение.

3.2. Основни характеристики на биосензорите:

Биосензорите имат уникален набор от характеристики, дължащи се на използването на биорецептори, които ги отличават от други сензорни подходи. Биосензорите могат да предложат по-добра чувствителност и специфичност спрямо други типове сензори, въпреки това, те нямат стабилност поради чувствителността към работната среда [Reason, P., 2012] .

Основните характеристики, които засягат биосензорите в повечето приложения са:

- ✓ *стабилност зависима от времето*, тъй като биосензорите разчитат на биологични компоненти, което означава, че ензимите или антителата могат да загубят активност с течение на времето. Условията на съхранение и методът на производство могат значително да повлияят на експлоатационния живот;
- ✓ Биосензорите са само за *еднократна употреба*. Те са подходящи за изпълнение на определена задача, но за сега не са подходящи за дългосрочно наблюдение, където са необходими непрекъснати измервания;
- ✓ Биосензорите често *имат ограничен работен обхват* по отношение на фактори като температура, *pH* или влажност, при които те работят надеждно;
- ✓ *Подготовка на биологичната проба* преди използването на сензора, често е необходима, поради което може да се увеличи сложността на сензорната система, както и времето за изпълнението на пробата;
- ✓ *Замърсяването на сензорите* може да бъде значителен проблем, особено с биологични проби, както например в случая на протеинови отлагания;
- ✓ Някои *съединения могат да попречат на показанията на сензорите*, като например в случай на парацетамол при измерване на глюкозата;
- ✓ Биосензорите проявяват много *висока чувствителност* и специфичност.

3.3. Видове биосензори

Има различни видове биосензори, базирани на сензорните устройства и биологичните материали, някои от които са разгледани по-долу [Patranabis, D, 2004].

- ✓ *Електрохимичен биосензор* - измерва електронните токове, йонните или измерените от проводимостта промени, пренасяни от био-електродите [Cadena, Richard, 2013];
- ✓ *Амперометричен биосензор* - базиран е на движението на електроните, т.е. определяне на електронен ток като реакция на ендо-катализирана редукционна реакция. Обикновено нормалното контактно напрежение преминава през електродите, за да се анализира. В ензимната реакция, която произвежда субстрата или продукта има директен трансфер на електрони, които се освобождават от електродите. В резултат на това може да бъде измерен *алтернативен поток на тока*. Концентрацията на субстрата е пряко пропорционална на големината на тока;
- ✓ *Биосензори за изследване на глюкозата в кръвта* – използваг се широко по целия свят за пациенти с диабет. Тези биосензои имат електроди за еднократна употреба, съдържащи глюкозен оксид. Биосензорът прилича на часовникова писалка. [Kasukawa, Yuji,2010];
- ✓ *Оптични биосензори* - използват принципа на оптичните измервания като флуоресценция, абсорбция и др. Използват се за оптични влакна и оптикоелектронни преобразуватели. Оптичните биосензори са безопасни за неелектронно дистанционно наблюдение на материали. В елементите на преобразувателя основно оптичните биосензори се включват в ензимите и

антителата. Обикновено биосензорът не се нуждае от еталонни сензори и сравнителните сигнали се генерират чрез използване на сензора за вземане на проби [Lee, Byeong Ha 2012];

✓ *Имуно-Биосензори* - работят на принципа на имунологичната специфичност и най-вече в съчетание с измерване на потенциометричните биосензори. Има различни конфигурации на имунните биосензори, някои от които са дадени по-долу [Vinod Kumar, 2012]:

• Имобилизираното антитяло може директно да се комбинира чрез антигена;

• Имобилизираният антиген може да се комбинира с антитялото, което може да се обърне към втори свободен антиген;

• Имобилизираното антитяло, комбинирано със свободните антигени и белязания с ензим антиген в противоположност.

4. ОСНОВНИ ПРИЛОЖЕНИЯ НА СЕНЗОРИТЕ В ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО

Обикновено в практиката се използват повече от един тип сензори за измерване на определен фактор. Всяка комбинация от сензори представя своя уникален набор от предимства и недостатъци. В зависимост от спецификата на конкретното приложение трябва внимателно да се прецизира избора на най-подходящата сензорна технология. Трябва внимателно да се обмислят факторите като тип на сензора, хардуерни опции и протоколи за приложението.

Приложенията на сензорите в областта на здравеопазването варират от физиологичен мониторинг, като сърдечен ритъм, до скрининг приложения, като биохимия на кръвта, до оценка на риска от падания и травми. Сензорите и приложенията, използвани в областта на здравеопазването, обикновено се разработват от компании, прилагащи конкретен медицински случаи, които изискват одобрение и регистрация в подходящ регулаторен орган.

В домашни условия, телемедицината, телемониторинга и mHealth (или мобилното здраве) сензорните приложения позволяват дистанционно наблюдение и управление на пациенти с хронични заболявания, включително диабет, хронична обструктивна белодробна болест (ХОББ) и др. Приложението на сензорите в болници се фокусира повече върху медицинските скринингови и диагностични приложения, като например тест за кръвна химия, измерване на нивото на електролитите и анализ на концентрациите на газове в кръвта.

Важно за приложението на сензорите в здравеопазването е разработването на технологии за сензорни микросхеми, свързани в някои случаи с микроконтролери с ниска мощност и ниска консумация за извършване на радио комуникацията. Тези устройства са позволили разработването на малки форм-факторни, надеждни и точни сензори с ниска мощност.

Някои ключови области на приложение на сензорите в клиничното здравеопазване са:

• *Скрининг и диагностика*: Биосензорите могат да се използват за идентифициране на бактериални инфекции, лекарства, хормони и нива на протеини

в биологични проби. Биохимичните и оптичните сензори се използват и за диагностика на място, включително анализ на кръв и тъкан. Типичен пример е амперометричен сензор, показан на (фиг.4), който измерва електрическия ток между двойка електроди, управляващи електролизната реакция. Този подход е полезен поради надеждността на измерване на напрежение и ток в химическите реакции [Udd, Eric,2012].

Фиг.4. Амперометричен сензор за вземане на кръвна проба.

• *Движение и кинематика*: Безжичните сензори, прикрепени към човешкото тяло, като акселерометър и жироскопи, могат да се използват за идентифициране на рисковите проблеми с баланса и за наблюдение на въздействието на клиничните интервенции. Кинематичните сензори могат да се използват при оценката на заместителите на протезни крайници. Пример за кинематичен сензор може да бъде Инерционното измервателно устройство (IMU), показано на (фиг.5) [Spulber, I., 2012]. IMU е комбинация от сензори и контролери, които използват комбинация от жироскопи и акселерометри за изчисляване на скоростта, позицията и ориентацията. IMU използва пропорционално-интегрален (PI proportional-integral), контролер за регулиране на скоростта на въртене в жироскопите, откриване на отклонения (Drift Detection) и алгоритъм за синтез на информацията от сензорите, за да се получи 3D ориентация. IMU сензорът е интегриран в преносима сензорна система, наречена ZIMUED, която използва ZigBee мрежа, съставена от един координатор (ZigBee Coordinator (ZC)) и няколко крайни сензорни възли (ZigBee End Devices (ZED)). Тази мрежа е конфигурирана с топология тип звезда, където ZC получава данни от няколко ZED.

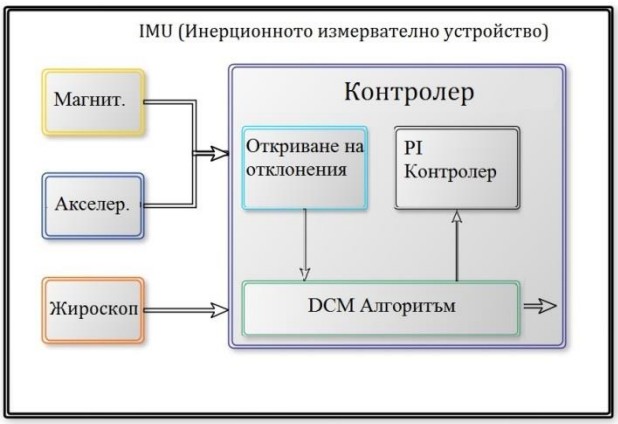

Фиг.5. IMU Инерционно измервателно устройство. Блок-схема.

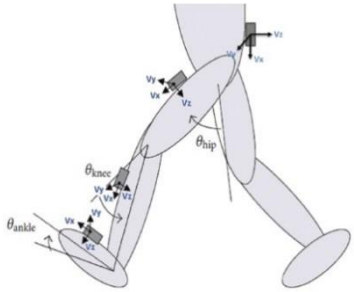

Фиг.6. IMU Инерционно измервателно устройство. Принцип на работа.

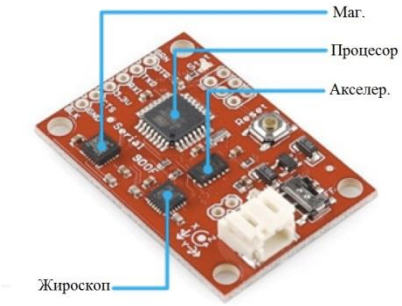

Фиг.7. IMU Инерционно измервателно устройство.

• *Физиологични приложения*: Сензорите в тази категория се използват за измерване на физиологични показатели за здравето, като ЕЕГ / ЕКГ и кръвното налягане. Типичен пример за тази категория са инфрачервените сензори IR, които се използват в безконтактни термометри [Spulber, I., 2012].

Инфрачервеният температурен сензор, показан на (фиг.6) се състои от оптични компоненти, инфрачервен детектор, електроника (усилватели, броячи, АЦП) и дисплей. Оптичната част фокусира инфрачервената енергия върху детектора, който я преобразува в електрически сигнал. След усилване и стабилизация на температурата, електрическият сигнал се превръща в стойност, представляваща измерената температура [Udd, Eric, 2013].

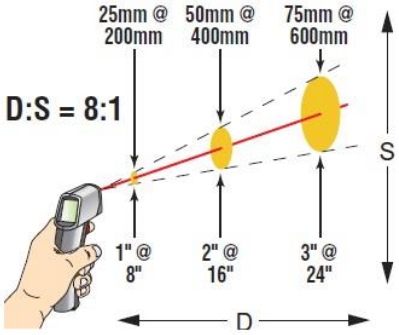

Фиг.8. Инфрачервен температурен сензор. Принцип на работа.

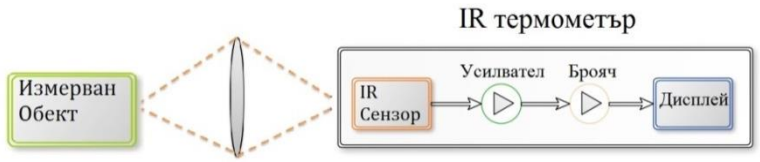

Фиг.9. Инфрачервен температурен сензор. Блок-схема.

• *Мускулно-скелетни*: Сензори, носени от тялото, като например ЕМГ, се използват за оценка на мускулните проблеми и увреждането на тъканите; Сензорите, интегрирани директно в тъканите за рехабилитационни приложения, също са често срещани [Spulber, I., 2012]. Електромиографията (ЕМГ) изчислява и записва потенциала на действие на мускулите. Получената информация е известна като електромиограма. В общия случай ЕМГ се състои от:

1. ЕМГ електроди: Анализират активността на мускула; 2. Усилвател: Усилва биоелектричните сигнали, получени от ЕМГ електродите; 3. Осцилоскоп: Измерената ЕМГ може да бъде свързана към осцилоскоп, за да визуализира резултатите от ЕМГ; 4. ЕМГ записвач: Обикновено използва фотографски запис на EMG. За тази цел се използва светлочувствителна хартия [Spulber, I., 2012].

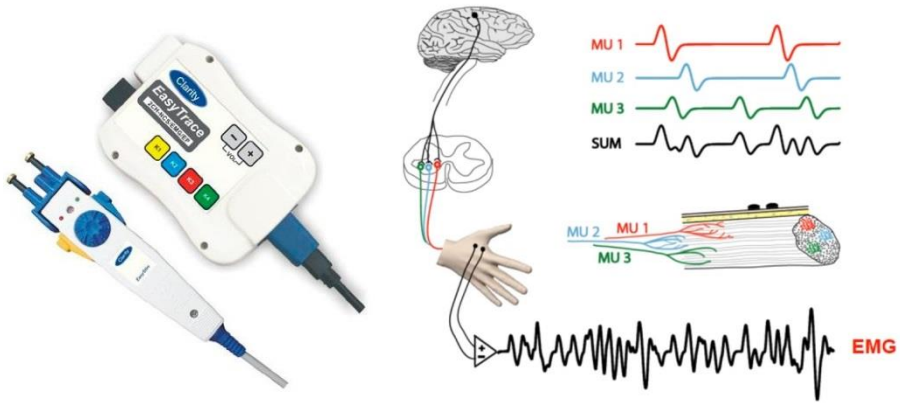

Фиг.10. ЕМГ Принцип на работа.

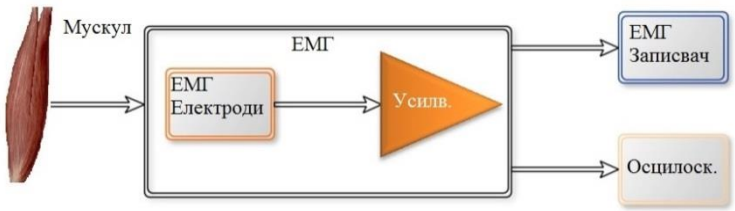

Фиг.11. Устройство на ЕМГ. Блок-схема..

• *Създаване на изображения*: При медицински изображения се използват евтини CCD и ултразвукови сензори [Wills, J.,2006]. Интелигентните хапчета могат да се използват за изследвания в гастроентерологията. Ултразвуковият сензор преобразува енергията в ултразвукови или звукови вълни над нормалния обхват на човешкия слух. Системата обикновено използва преобразувател, който генерира звукови вълни в ултразвуковия диапазон, над 18 000 херца, като превръща електрическата енергия в звук, след това при получаване на ехото превръща звуковите вълни в електрическа енергия, която може да бъде измерена и показана [Wills, J.,2006]. Ултразвуковият сензор може да се използва, в различни акустични модели. Обикновено, такъв модел е разделен на две основни части: ултразвуков предавател и ултразвуков приемник. Тези части използват ултразвукови сензори за генериране или откриване на ултразвукова вълна, както е показано на (фиг.8). Сензорният възел използва софтуер за регенериране на предадените данни [Wills, J.,2006].

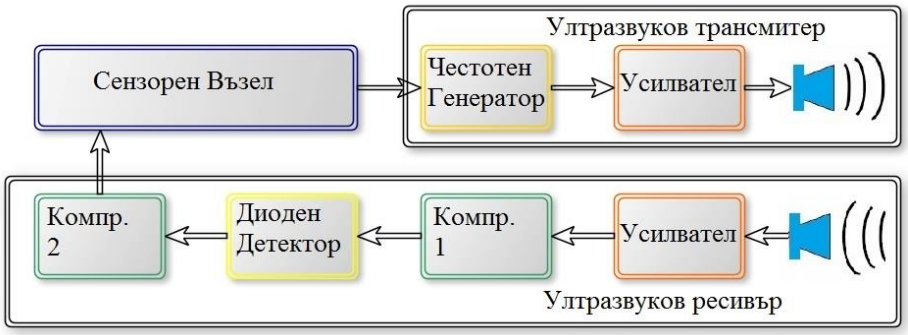

Фиг.12. Акустичен модел на биосензор.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В тази работа е направен анализ на понятието „сензор“ и възможността на сензорите да предоставят на "потребителя" важна обективна изходна информация, на базата на, която може да се предвидят събития, да се преценява доколко създадените и използвани от потребителите информационни модели са адекватни на реалните процеси и обекти. Разгледани са две гледни точки формиращи понятието сензор, както и функционална схема на сензор с обработка на информацията.

Систематизирани са особеностите, характеристиките и видовете биосензори. Анализирани са едни от най-актуалните приложения на биосензорите, използвани в здравеопазването и в медицинската практика за скрининг и диагностика, за движение и кинематика, за физиологични и мускулно скелетни приложения, както и за изображения при трудно достъпни изследвания.

В перспектива предстои изследване на възможностите на биосензорите за интегрирането им в сензорни мрежи като част от глобална екосистема от свързани устройства, интегрирани в облачните структури, предоставящи нови решения за справянето с проблеми, свързани с прекомерната урбанизация, замърсяването и изменението на климата и други подобни фактори, които все повече ще влияят на нашето бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Chen, K. Y., K. F. Janz, W. Zhu, and R. J. Brychta, "Redefining the roles of sensors in objective physical activity monitoring," *Medicine and Science in Sports and Exercise*, vol. 44, pp. 13–12, 2012.
[2] Sutherland, John W., *An Introduction to Sensors and Transducers*, Last Update: 2004, http://www.mfg.mtu.edu/cyberman/machtool/machtool/sensors/intro.html
[3] Khanna, Vinod Kumar, *Nanosensors: Physical, Chemical, and Biological*. Boca Raton: CRC Press, 2012.
[4] Wang, Ping and Qingjun Liu, *Biomedical Sensors and Measurement*, Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2012.
[5] Fink, Johannes Karl, "Mechanical Sensors," in *Polymeric Sensors and Actuators*, Hoboken, Massachusetts, Wiley-Scrivener, 2012, pp. 131–138.
[6] Mass, Fabien, Julien Penders, Aline Serteyn, Martien van Bussel, and Johan Arends, "Miniaturized wireless ECG-monitor for real-time detection of epileptic seizures," presented at the Wireless Health 2010, San Diego, California, 2010.
[7] Brown, L., et al., "A low-power, wireless, 8-channel EEG monitoring headset," in Engineering in Medicine and Biology Society (EMBC), 2010 Annual International Conference of the IEEE, 2010, pp. 4197–4200.
[8] Buono, Michael J, Amy Jechort, Raquel Marques, Carrie Smith, and Jessica Welch, "Comparison of infrared versus contact thermometry for measuring skin temperature during exercise in the heat," Physiological Measurement, vol. 29, (9), pp. 855–859, 2007.
[9] Spulber, I., et al., "Frequency analysis of wireless accelerometer and EMG sensors data: Towards discrimination of normal and asymmetric walking pattern," in Circuits and Systems (ISCAS), 2012 IEEE International Symposium on, 2012, pp. 2645–2648.
[10] Reaston, P., M. Reaston, and B. Kuris, "Wireless Diagnostics," Pulse, IEEE, vol. 2, (2), pp. 20–26, 2012.
[11] Jing, Meng, Liang Dong, and Song Liang, "Compressed sensing photoacoustic tomography in vivo in time and frequency domains," in Biomedical and Health Informatics (BHI), 2012 IEEE-EMBS International Conference on, 2012, pp. 717–720.
[12] Kasukawa, Yuji, *et al.*, "Relationships between falls, spinal curvature, spinal mobility and back extensor strength in elderly people," *Journal of Bone and Mineral Metabolism*, vol. 27, (1), pp. 82–87, 2010.

[13] Bohannon, Richard W., "Literature reporting normative data for muscle strength measured by hand-held dynamometry: A systematic review," *Isokinetics and Exercise Science,* vol. 19, (3), pp. 143–147, 2012.
[14] Patranabis, D, *Sensors and Transducers*, 2nd ed. New Delhi: PHI Learning Pvt Ltd, 2004.
[15] Freescale, "Medical Applications - User Guide", http://www.freescale.com/files/microcontrollers/doc/user_guide/MDAPPUSGDRM118.pdf
[16] Metcalf, Cheryl D., et al., "Fabric-based strain sensors for measuring movement in wearable telemonitoring applications," presented at the IET Conference on Assisted Living, London, UK, 2009.
[17] PCB Piezotronics1. "MEMS Accelerometers", http://www.pcb.com/Accelerometers/MEMS .asp, 2013.
[18] Nasiri, Steven, "A Critical Review of MEMS Nasiri, Steven, "A Critical Review of MEMS Gyroscopes Technology and Commericalisation Status", InvenSense, Santa Clara, http://invensense.com/mems/gyro/documents/whitepapers/MEMSGyroComp.pdf, 2013.
[19] Cadena, Richard, "Electromechanical Systems," in *Automated Lighting: The Art and Science of Moving Light in Theatre, Live Performance, Broadcast and Entertainment*, Burlington, MA, Elsevier, 2013.
[20] Fried, Limor. *PIR Motion Sensors*, Last Update: April 27th 2012, http://www.ladyada.net/learn/sensors/pir.html
[21] EngineersGarage. "Infrared Sensors or IR Sensors", http://www.engineersgarage.com/articles/infraredsensors?
[22] Udd, Eric, "Fiber Optic Sensors - An Introduction for Engineers and Scientists," in *Pure and Applied Optics* vol. 2013.
[23] Udd, Eric and William B. Spillman, Eds., 2nd ed. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2012. American Diabetes Association. Diagnosis and classification of diabetes mellitus. Diabetes Care 2010, 33, S62-69.
[24] Poolsup, N.; Suksomboon, N.; Rattanasookchit, S. Meta-analysis of the benefits of self-monitoring of blood glucose on glycemic control in type 2 diabetes patients: an update. Diabetes Technol. Ther. 2009, 11, 775-784.
[25] Lee, Byeong Ha, *et al.*, "Interferometric Fiber Optic Sensors," *Sensors* vol. 12, pp. 2467–2486, 2012.
[26] Wills, J., Ye,W., Heidemann, J.: Low-Power Acoustic Modem for Dense Underwater Sensor Networks. In: Proceedings of the First ACM International Workshop on Underwater Networks (WUWNet), pp. 79–85 (September 2006)
[27] http://www.medicalexpo.com/prod/clarity-medical/product-83554-583737.html
[28] http://www.randci.co.za/raytek_spotsizecalculation_product.html

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

OPPORTUNITIES TO INCREASE THE MOTIVATION OF HEALTH PROFESSIONALS THROUGH TRAINING

Tsvetelina Mihaylova[a], Evgeni Ivanov[a], Desislava Todorova[b]
[a] Department of Medical Pedagogy, Faculty of Public Health, Medical Univeristy - Sofia, Sofia 1000, Bulgaria
[b] Department of Preventive Medicine, Faculty of Public Health, Medical University - Sofia, Sofia 1000, Bulgaria

ABSTRACT
To improve the health care of the population of each country the World Health Organization recommends sufficient assurance with well-educated and trained, adequately motivated and managed health professionals. The research presented in this article is part of the project "Influence of ethical aspect in motivation of medical professionals for realization in Republic of Bulgaria", financed by the Council of Medical Science of Medical University – Sofia, GRANT-2019, Contract No.D-97/23.04.2019. Purpose: increasing motivation through research on practical approaches for training of health professionals on the psychological and ethical aspects of their professional activities. Conclusions: Emotional abilities can also be mastered and developed, as well as intellectual abilities. This can purposefully begin as part of the training process of health professionals and last a lifetime. Different methods can be used such as role-play modeling, discussions, tests for the examination of certain personality qualities, etc.
KEYWORDS: health care, training, motivation, ethical aspects, work

Introduction

To improve the health care of the population of each country, WHO (World Health Organization) stresses the need for sufficient provision of well-educated and trained, sufficiently motivated and managed health professionals.

The motivation and satisfaction of the individual from the work are an expression of the individual's attitude to the outside world and his/her participation in the activities of the organization (medical institution). For organizational behaviour and organizational culture, there are significant differences between abilities and intelligence, how you interact with the world (such as an introvert or extrovert); needs, especially the need to achieve goals; motivations, especially motivation to work in a particular organization.

The Aim - The aim is to increase the motivation by exploring practical approaches to training health professionals about the psychological and ethical aspects of their professional activities

Tasks - First - studying personality characteristics influencing the performance of professional activity in medicine and Second - studying of pedagogical approaches to increase the motivation suitable for lifelong learning.

Materials And Methods

The research methods used are content analysis, transduction, and deduction of available scientific literature. Common scientific principles for the study of social phenomena and processes are used as a methodological framework.

Study Results

In recent years, many sociologists and psychologists have examined various organizational models to explain how the results of therapeutic and preventative activities can be improved by optimizing the organizational environment.

Extensive research proves that the approach to increase motivation through rewards and punishments, characteristic and effective for the 20th century, is ineffective in the present conditions [Михайлова, Цв., 2014; Best Ed., 2018].

Motivation is the driving force behind all human actions. Proper staff motivation is very important and necessary because the quantity and quality of healthcare services provided by healthcare organizations are the results of the behaviour of their members. The motivation of medical staff has many aspects - social, professional and economic. There are many ways to motivate healthcare professionals to decide to stay in their jobs and work well enough. [Balkanska, P., N. Georgiev, S. Mladenova, Tsv. Mihaylova, 2017]

A large-scale study of the link between professional realization and emotional intelligence found that "A high level of emotional intelligence is the strongest factor for good performance and explains 58% of success in all professions." [Bradberry T., J. Greaves, 2009]

The abilities and competencies of the individual are central to the behaviour of the individual in the organization. Also important are the values and attitudes that expose themselves in the individual's attitude to the work, to the organization and its role in it. Communication, self-perception, and perception of other people are the mechanisms by which one accepts oneself and others, the information they receive and direct to them. [Иванов, И., 2003]

Psychologically, competence is seen as a collection of knowledge and skills that are developed through training. In many countries, is accepted the need for constant functioning psychological help. Every 300 people in large organizations have one psychology or ethics specialist. They take care to optimize the psychological compatibility of the staff, since their selection, introduce them into the process of organizational culture, stylizing interpersonal relationships and leading them to a positive attitude even when leaving the organization. Applying psychotherapy sessions, relaxation usually achieves emotional motivation. [Сотирова, Д., 2007]

Each person has a different degree of development of emotional abilities. The extrovert-introvert scale is widely used in human resources management in three main directions: when hiring suitable employees, in determining the workplace and work tasks, and in motivating people. [Михайлова, Цв., 2014] The possibility of change in personality characteristics over the years should also be taken into account, which is

defined as the dynamics of individual differences. Most people learn to manage their moods. Emotional intelligence is characterized by skills for:

- managing emotions: the ability to control emotions and control mental health is important; motivation: control of emotions is consistent with the pursuit of some goal;
- recognizing other people's emotions:
- relationship control: the ability to control other people's emotions is important, which is also related to the so-called: social competence or incompetence of the individual.

One of the ways to manage emotional-volitional behaviour is to create and increase emotional literacy and to achieve emotional intelligence. Several tests have been developed to assess emotional intelligence. Assessing the level of emotional literacy, one's own and others increases the effectiveness of communication and provides the manager with a means to manage the human factor's behaviour in the healthcare organization. [Иванова Сн., 2017]

For the medical profession and especially for its ethical aspects, the ability to understand other people is especially important. This is defined as interpersonal (social) intelligence. The ability to differentiate between your own feelings and deal with them by adapting your behaviour to those feelings. In behaviour, these qualities are specified in the following *skills:*

- ability to organize groups, coordinate common human efforts in one common direction;
- personal contacts, interest in maintaining and continuing relationships and friendships;
- reaching some common and acceptable solutions, application of mediation skills; overcoming other people's feelings, motives and concerns and creating a sense of connection in communicating with them.

It is now accepted that emotional abilities can also be acquired and developed, as well as intellectual abilities. This can intentionally start as part of the health specialists training process and last a lifetime. Different approaches can be used for this purpose. [Иванов, Е., Ал. Воденичарова, Ив. Милушев, 2015]

There are 5 groups of traditional pedagogical methods. Each group has advantages and disadvantages that must be considered according to the scientific field, the particular discipline and the purpose of use. [Иванов, И., 2006]

I-st group of methods - exposure of the material from the teacher

- Lecture, Explanation. These methods have many advantages, but they have a central role for the teacher, which makes the learning process mostly one-way.

II-nd group of methods - a strategy questions (Socratic dialogue)

The basic idea is through the questions that one person sets (this is not always the teacher) to help others alone to reach a statement.
Types of questions:

- Convergent - follow logic and consistency;
- Divergent - creative, creative.

Advantages:

- Both sites are actively involved in the learning process;
- Assist in personal development;
- A sense of tolerance develops.

Disadvantages:

- Requires more time;
- There is a danger that knowledge will not be acquired if the necessary conclusions are not drawn.

Group III Methods - Conversation (Debate) and Discussion

- Conversation - A method of teaching in which the teacher talks to students in order to learn new material or to confirm, summarize, systematize. It can only be used if students have a certain amount of knowledge.
- Discussion - a method that requires the students' prior preparation to exchange views and opinions on a topic.

Advantages:

- Stimulate active thinking, learn Knowledge, Skills and Abilities, but also ways of doing things;
- Learn the way you can learn;
- There are educational effects (tolerance, respect for different opinions, group responsibility).

Disadvantages:

- It takes a very long time;
- Sometimes difficulties to realize a discussion of certain specific types of material.

Group IV methods - rational work with a book or textbook.

- Enabling independent cognitive activity and active independent mental work;

Advantages:

- Creating rational ways to work with the book, such as a meaningful grouping of texts; logical scheme of the material, consideration of the phenomena from different points of view.

Disadvantages:

- Prompts to remember the text accurately without understanding the meaning; knowledge is obtained promptly, and there is no desire to seek the truth on its own.

V-th group of methods - examination of reality

- Variations: monitoring; investigate documents, etc., [Бижков, Г., В. Краевски, 2007; Славин, Р., 2004]

Given the shortage of staff in healthcare in Bulgaria, it is essential to pay attention and evaluate the importance of each student, their knowledge, ethics and opinion. Therefore, teaching methods, which include questions about individual reflection, group discussion and role-play, are of great practical importance, developing skills for analysis, self-expression, and teamwork. [Иванов, Е., 2014]

Given the specifics of healthcare work in this study, we would like to pay more attention to some methods that may be more widely used as part of a lifelong learning strategy.

Given the fact that health care is working with people - colleagues, patients and very often in an emotionally charged environment - pain, suffering, conflicts, ethical issues, the ability to understand the emotions and perspective of the other is important. A review of our available literature shows that different approaches can be used to develop emotional intelligence and interpersonal intelligence. Processes in social systems (including healthcare) can be tested by the methods of the mock-modelling. They are reduced to repeated reproduction of the phenomena in the modulated system. At the heart of this method is an imitation that reflects the actual relationships and dependencies of the system [Коралова, П.,2016]. One of the areas of imitation modelling that is increasingly used is game modelling. It is based on business management games (role-playing games). They represent the creation of models of situations that reproduce the decision-making processes and the interaction between the participants in the management system. In healthcare, this approach can be used in the training process and in practice to improve the psychological climate in work teams by modelling different situations of manager-employee, colleague-colleague, medical-patient relations. In many of these relationships, there are psychosocial risks that lead to stress and burnout syndrome (occupational exhaustion syndrome) and affect the motivation of healthcare professionals.

This approach of Simulation Modelling - RPGs, is included during training in medical schools, but in the future may expand its application and be used in postgraduate training of health staff for greater deployment of psychological approaches in health management. [Попов, Т., П. Балканска, Е. Иванов, 2015]

Other important elements of the training and formation of medical specialists are discussions through which both stimulate self-expression and listening skills and teamwork, which is important for successful professional realization. [Горанова-Спасова, Р. Н., Цв. С. Михайлова., 2016]

At present, discussions on ethical and clinical cases are included in the seminars during training in various medical disciplines at the universities in Bulgaria.

There are several types of diagnostics used in theory and practice. Pedagogical diagnostics, also called achievement diagnostics, aims at establishing mainly the results of the educational work carried out.

The choice of one or the other method of examination and assessment of knowledge depends on the purpose of the training and reflects the originality of the purpose and content of the activity for which it is intended.

In recent decades, there has been an increasing effort to increase the objectivity of control and evaluation and to achieve the ability to measure the achievements of those evaluated. Written examination overcomes some of the disadvantages of oral testing and assessment. The written examination has several varieties: written presentation on a particular topic, essayistic interpretation of a topic, tests in different variants. Recently, the test system has become more and more important in the education system, and control and self-control are important for the result. The essence of the test method of testing is that the subject is asked to solve a certain issue or problem. *The test* is a method of checking (and evaluating) the knowledge of specific knowledge and/or skills through a set of open and/or closed questions. There are different types of tests, but when discovering the results of a learning activity, they are mostly applied so-called - didactic tests (achievement tests).

A didactic test is a tool by which the results of the answers to the questions and the performance of the tasks included in it can be judged on the level of the students' acquired knowledge, skills, and competences, their psychophysiological and personal characteristics. The didactic tests are designed in such a way as to provide evidence of what has been learned about the learning objectives. Their advantages are in significantly reducing test time; the same conditions and the same criteria for the subjects. All this increases the objectivity of the evaluation.

There are several variants of tests to examine knowledge of varying degrees that can be used depending on the training needs of the particular discipline. The test for assessment and examination of knowledge and skills can be successfully applied both for current control and for incoming and outgoing diagnostics at the level of preparation of the student in the subject. [Бижков, Г., В. Краевски, 2007; Славин, Р., 2004]

Given that management and healthcare staff work in an environment filled with various stressors and at the same time, due to the responsible nature of work - protecting health and human life, a high level of professionalism is required, it is important to use training approaches to train stress and memory resilience. [Mihaylova, Tsv., A. Kehayov, S. Velikov., 2016]

Scientists Amy Smith, Ayanna Thomas [Smith A. M., V. A. Floerke, A. K. Thomas, 2016] compared training tests to the most common way of learning: reading and re-reading material. People who studied when doing tests remembered over 50 percent more

than those who just read the material. Learning by doing tests in which one has to retrieve information over and over again has a strong effect on retention in long-term memory and has great advantages in stressful situations. This can be applied to any individual who needs to extract complex information in an important situation. The recommendation of the study is the teachers to use more training tests, so even at high levels of stress, people can be effective.

An innovative tool that helps to achieve the emotional resilience of the individual in stressful situations and promotes self-understanding is art therapy. It enters the training of health professionals and can be used as an individual and group method. From the perspective of the individual, the various methods of art therapy create an environment for achieving relief from insurmountable emotions, conflict resolution and problems. [Голдман Д.,2011] From the perspective of healthcare managers, this is a method of reducing work-related stress by building an understanding with the team (team building) and increasing job satisfaction, which is a motivating factor. [Mihaylova Tsv, Dimitrov Ts, Todorova D., 2018]

Discussion

For healthcare, by fostering a culture of innovation as an organizational model is of strategic importance. By focusing on new methods to improve training and working conditions, health professionals are helped to work in a way that demonstrates the best of their abilities and supports them not only to work but also to achieve success and live a better life in the Republic of Bulgaria.

Conclusions:

1. The intellectual capacity can be acquired and developed as well as the intellectual capacity.

2 Teaching and testing methods are of great importance for the final and long-term learning outcomes.

3. Combined methods, including role-playing, topic discussions, training tests, etc., can be used for the training of health professionals as part of a lifelong learning strategy.

There are opportunities to increase the motivation of health professionals through training. This process should begin at the initial training of students at medical universities and continue in different forms. Lifelong learning is considered a critical factor for a successful career, which is one of the motivating factors which depends on the individual and by management. The Health Manager is responsible for the implementation of the professional capacity of doctors and healthcare professionals, for their professional development and prospects, which can contribute to limit the departure of medical professionals working abroad.

References

[1] Balkanska, P., N. Georgiev, S. Mladenova, Tsv. Mihaylova. Psychological Perspective for Professional Development of the Health Manager. – In: From European to National Health Policy. 1st International Conference on Public Health, 9-10 October, 2017, Sofia, organized by Faculty of Public Health, MU – Sofia.
[2] Best Ed. Understanding EU Decision-Making, EIPA, Springer, 2018, pp.136
[3] Bradberry T., J. Greaves, Emotional Intelligence 2.0. 2009. https://www.forbes.com/sites/travisbradberry/2014/01/09/emotional-intelligence/
[4] Mihaylova Tsv, Dimitrov Ts, Todorova D. The Team Building In Collectives As Preventive And Therapeutic Activity In Acute And Chronic Stress. J Of Imab. 2018 Apr-Jun;24(2):1988-1990. Doi: 10.5272/Jimab.2018242.1988.
[5] Mihaylova, Tsv., A. Kehayov, S. Velikov. Opportunities for education and professional development of medical specialists in Bulgaria. – In: Journal of Educational and Instructional Studies in the World, vol. 6, June 2016, Special Issue 1, pp. 70-76.
[6] Smith A. M., V. A. Floerke, A. K. Thomas. Retrieval practice protects memory against acute stress. Article (PDF Available) in Science 354(6315):1046-1048 · November 2016. DOI: 10.1126/science.aah5067
[7] Бижков, Г., В. Краевски. Методология и методи на педагогическите изследвания. София, Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2007.
[8] Голдман Д., Емоционална интелигентност, С., 2011, изд. Изток-Запад
[9] Горанова-Спасова, Р. Н., Цв. С. Михайлова. Формирование этического мышления у медицинских специалистов через анализ этических казусов в поликультурном контексте. – В: Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири, 2016, №3, с. 18-24.
[10] Иванов, Е. За ефективността на педагогическото общуване в учебния процес при студенти бакалаври от специалност „медицинска сестра“. – В: XXXIV научно-технологична сесия „Контакт 2014“, ИНГА, София, 30 окт. 2014 г. София, 2014, с. 244-249.
[11] Иванов, Е., Ал. Воденичарова, Ив. Милушев. Эффективность педагогического общения в процессе обучения студентов-бакалавров. – В: Международна научна школа „Парадигма“, Лято 2015. Том 5. Медицина. Варна, 2015, с. 128-133.
[12] Иванов, И. Организационно поведение. – В: Основи на мениджмънта. Пловдив, Макрос, 2003, с. 62.
[13] Иванов, И. Педагогическа диагностика. Шумен, Унив. изд. Еп. Константин Преславски, 2006.
[14] Иванова Сн. ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ И УПРАВЛЕНИЕ ПОВЕДЕНИЕТО НА ЧОВЕКА Eastern Academic Journal Issue 4, December, 2017 pp. 17-32. https://www.e-acadjournal.org/pdf/article-17-4-3.pdf
[15] Коралова, П., „Делови игри в управлението и бизнес решения”, учебно ръководство, Печатница на ВТУ „Тодор Каблешков”, гр. София, 2016 г.

[16] Михайлова, Цв. Мотивирането като управленски процес при специалистите по здравни грижи. – В: Здравна политика и мениджмънт, XIV, 2014, бр. 4, с. 6-9.
[17] Михайлова, Цв. Управление на човешките ресурси – функции и дейности на мениджъра специалист по здравни грижи. – В: Здравна политика и мениджмънт, XIV, 2014, бр. 3, с. 6-10.
[18] Попов, Т., П. Балканска, Е. Иванов. Последипломное обучение на Кафедре медицинской педагогики при Факультете общественного здравоохранения Медицинского университета Софии. – В: Психолого-педагогические технологии в условиях инновационных процесов в медицине и образовании. Новосибирск, 2015, с. 157-159.
[19] Славин, Р. Педагогическа психология. София, 2004.
[20] Сотирова, Д. Организационно поведение и култура. В. Търново, Фабер, 2007, с. 117-175.

The research presented in this article is part of the project "Influence of ethical aspect in motivation of medical professionals for realization in Republic of Bulgaria", financed by the Council of Medical Science of Medical University – Sofia, GRANT-2019, Contract No.D-97/23.04.2019.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КИНЕЗИТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПОТЕНЦИАЛ ПРИ ПАЦИЕНТИ С МОЗЪЧЕН ИНСУЛТ

Мариела Филипова[a], Даниела Попова[b]

[a]Доцент, преподавател, катедра Кинезитерапия, ул. «Иван Михайлов» № 66, Благоевград 2700, България
[b]Доцент, преподавател, катедра Кинезитерапия, ул. «Иван Михайлов» № 66, Благоевград, 2700, България

РЕЗЮМЕ

Исхемичният мозъчен инсулт е социално заболяване, което довежда до инвалидизация на населението от целия свят. В последните години, в българската неврологичната практика, се въведоха редица нови тестове и методи за оценка, които не са изследвани по отношение на възможностите им за определяне кинезитерапевтичния потенциал при пациенти с исхемичен мозъчен инсулт.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: кинезитерапия, кинезитерапевтичен потенциал, неврологични тестове, мозъчен инсулт.

ВЪВЕДЕНИЕ.

Редица автори описват конкретни тестове за изследване с подробности за начина им на приложение, но рядко се среща в литературата, комплексна оценка, изследваща потенциална на пациента. Новатор в използването на тестови батерии в неврорехабилитацията е Любенова (2015). В научните си трудове предлага използването на едни от най-съвременните методи на изследване и оценка на двигателния дефицит при неврологично болни. В методиката на Иванова (1983) прави впечатление, че са малко застъпени неврологичните тестове определящи дейностите от ежедневия живот, които според Миланов (2011) са широко прилагани за определяне на кинезитерапевтични потенциал в неврологичната практика в България и чужбина. Според препоръките дадени от Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти (2005; 2007), поради тесният терапевтичен прозорец за лечение на острия исхемичен инсулт, навременната оценка и диагностиране на инсулта е от изключителна важност. Въведена е „Веригата за оцеляване при инсулт" като образец за определяне на критичните елементи при идентификацията, оценката и лечението на пациенти с инсулт в спешните отделения. Първоначалната оценка на пациент с вероятен инсулт е сходна с тази при други критично болни пациенти: стабилизация на дихателните пътища, дишането и кръвообращението.

- Анамнеза и оценка:

Ръководство на Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти (2005; 2007) определя, че единственото, най-важно нещо от анамнестичните данни е *моментът* на поява на симптомите. В спешните

отделения обикновено се разполага с инструменти за идентификация на пациентите с мозъчен инсулт.

- Преглед на физическото състояние:

Общият преглед на физическото състояние продължава с първоначалната оценка на дишането и кръвообращението. Подробното физикално изследване се извършва от лекар.

- Неврологичен преглед на лекаря в спешно отделение:

Прегледът трябва да бъде бърз, но цялостен. Той може да се улесни с помощта на наличните официални скали за оценка на мозъчния инсулт, като тази на NIHSS (Ръководство на Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти 2005, 2007):

- NIHSS (National Institute of Health stroke scale). Тази скала е препоръчана от WSO (World stroke organisation) и се извършва от невролог.
- Глазгоу – Лиеж скала (Glasgow-Liege coma scale). Показва степента на помрачено съзнание и също се извършва се от невролог.
- Изследвания на сърдечно-съдовата система:

При всички пациенти с мозъчен инсулт трябва да се извърши клиничен сърдечно-съдов преглед, тестове за сърдечни ензими, ЕКГ с 12 отвеждания (Американска асоциация по мозъчни инсулти 2005; 2007). Мозъчните инфаркти възникват обикновено едновременно със стенокарден пристъп и кардиогенен шок. Невроизобразяващата диагностика може да подобри избора на пациенти, които биха могли да бъдат лекувани с терапии за реперфузия, като се идентифицират тези, които имат региони със спасяема мозъчна тъкан (Ръководство на Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти, 2005; 2007).

Според Миланов (2012) базирайки се на клиничната картина се използват и следните изследвания:

- Ликворно изследване:

Прилага се при невъзможност за провеждане на КАТ (компютърна аксиларна томография) на мозъка. Според Миланов (2012) данните за ликворното налягане, ниво на белтъка, брой и вид на клетките в ликвора подпомага поставянето на диагнозата.

- Компютърна томография (КАТ):

Този метод изобразява напречни срезове на човешкото тяло, на който представят тъканите и органите с техния анатомичен строеж (Миланов, 2012). С появата на лечението с rt-PA, нарасна интереса към използването на КАТ за идентифициране на трудно доловими, ранни признаци на исхемично мозъчно увреждане (Ръководство на Американска асоциация по мозъчни инсулти 2005; 2007).

- Ултразвукова Доплерова сонография:

Ултразвуковата Доплерова сонография е най-използваната методика в клиничната практика. С нея се установяват запушвания и стенози над 50% от лумена на артериите (Клисурски, и сътр. 2010);

- Рутинни лабораторни изследвания:

Тези изследвания включват кръвна захар, електролити, пълна кръвна картина и международен нормализиран коефициент (Миланов 2012).

Кинезиологичната диагностика и оценка за определяне на кинезитерапевтичният потенциал включва:

- *Тежест на двигателният дефицит*:
  - Mingazzini-Strümpell проба:

Болният е в тилен лег, със затворени очи, краката са флектирани в коленните и ТБС стави, ръцете са супинирани и екстензирани в лакътните стави. При наличие на двигателен дефицит – долният крайник пада, а ръката пронира и леко се флектира в лакътна става (Божинов, 1973).

  - *Установяване на мускулния тонус* (Божинов, 1973):

Осъществява се със специализиран модифициран тест на Ashworth (Bohammon, 1987) с 5 степенна скала за оценка. Чрез палпация се определя наличие на спастичност.

  - *Възможност за извършване на активни движения:*

Тестуване – при болни с увреди на централният двигателен неврон ММТ не може да се приложи, поради особеностите на парализата, наличие на координационни смущения и спастичност. Тестуването е продължително и носи индивидуален характер (Каранешев и кол, 1991). Michels метод дава 4 оценки в относителни единици, с допълване от Костадинов, който вместо 4 предлага 6 оценки по подобие на ММТ.

  - *Възстановяване на глобалните движения – ДЕЖ:*

Те се тестират чрез Barthel индекс, който е препоръчан от Световната здравна организация и Fim test (функционално измерване на независимостта).

  - *Изследване на сетивността:*

Усетът за допир (Божинов, 1973) – с остър предмет се пише число върху кожата на пациента и той трябва да разпознае цифрата. Тестът се извършва със затворени очи.

  - *Изследване на походката* (Иванова, 1983; Попов, 2008).
  - *ММТ за фациалната мускулатура:*

Поради липса на специфични тестове за изследване на долен клон на n.facialis при централна увреда е удачно да се използват стойностите на ММТ.

  - *Изследване за характеристика* на отделните видове афазии (Шотеков, 2002). Извършва се от логопед.

ЦЕЛ.

Да се пробират и сравнят използваните в неврологичната практика тестове при пациенти с исхемичен инсулт, за да се оцени тяхната информативност и достъпност при определяне на кинезитерапевтичният потенциал при инсултно болни.

МЕТОДИ.

Бяха пробирани следните неврологични тестове:- проби за определяне на тежестта на двигателният дефицит – проба за латентни парези на Мингацини - Щрюмпел и National Institutes of Health Stroke Scale (NIHSS). Втората проба е със стойности от 0-42 точки. С нарастване на оценката двигателния дефицит се засилва. Освен това сме изследвали мускулния тонус с модифициран тест на Ashworth. За пълен анализ на кинезитерапевтичният потенциал изследвахме възможност за извършване на активни движения чрез Michels метод – скала с оценки от 0-5 (Biller 2010). Сравнихме трите най-използвани теста за определяне на дейностите от ежедневния живот – Бартел индекс, Фим тест и Ранкин скала. В методите на изследване сме включили още изследване на сетивността като ползвахме тест за двумерно-пространствен усет, който е с качествена оценка.

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗ.

Изследвани са 20 пациента с исхемичен мозъчен инсулт, лекувани в Неврологично отделение на Многопрофилна болница за активно лечение гр. Благоевград за период от 10 дни. Средната възраст на контингента е 70,70±5,18 години. При пациентите са извършени всички проби при хоспитализацията и при дехоспитализацията им. Сравнихме пробите за установяване на парези – Мингацини-Щрюмпел и NIHSS скала. Установихме, че пробата за латентни парези Мингацини-Щрюмпел е лесно приложима и отнема малко време при диагностицирането на пациентите. NIHSS пробата, която също се използва за определяне на двигателния дефицит, изисква повече време, а в поставянето на оценката трябва да се включи и невролог, но е по-екзактна. От скалите, определящи дейностите от ежедневния живот, Фим теста е най-труднодостъпен и с голяма продължителност (от около 30 min). Резултатът от нашите изследвания регистрира, че Бартел индекса е най-лесно приложим и дава качествена оценка за състоянието на болния по отношение на дейностите от ежедневния живот. Изследването на сетивността затруднява пациентите с исхемичен мозъчен инсулт, поради промяна в съзнанието на пациентите. Статистическа обработка на данните чрез непараметричен Chi-Square test удостоверява, че групите са еднородни - Asymp. Sig. $p<0,05$ (в нашето изследване $p=0,001$). Това дава възможност за коректно сравняване, със статистически значима разлика на началните и крайни резултати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В заключение можем да кажем, че оценката е комплексна и използването на единични тестове не е удачна. За правилното определяне на кинезитерапевтичният потенциал трябва да се използват специализирани тестове, които от своя страна дават качествен и бърз анализ на състоянието на болния.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Божинов, С., (1973). Неврология, Медицина и физкултура, София, стр-168-202.
[2] Иванова, Е., Рязкова, М., & Костадинов, Д. (1983). Рехабилитация на болни със след инсултни хемипарези, Медицина и физкултура, София, с.15 -30.

[3] Каранешев, Г., Милчева Д., & Янчева, С. (1991). Методи на диагностика и изследване в лечебната физкултура, НСА, София, 35-68 стр.
[4] Клисурски, М., Титянова, Е. (2010). Невросонография и мозъчна хемодинамика, том. 6, No. 1, стр. 44-62.
[5] Любенова, Д. (2015). Кинезитерапия при функционални нарушения на горния крайник след мозъчен инсулт, София, Бетапринт – Петрови и Сие СД, с.79-106.
[6] Миланов, И. (2012). Неврология. Медицина и физкултура, София, с.28-31.
[7] Неврорехабилитация, Българско национално дружество по неврорехабилитация – София, том 2, бр – 2 стр.
[8] Попов, Н.; (2008). Въведение в КТ – основни средства и методи, НСА прес, София, стр. 122-140
[9] Ръководство на Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти, Ръководство за ранно третиране на възрастни пациенти с ИМИ Stroke journal of American heart assotiation, May 2005
[10] Ръководство на Американската асоциация по болести на сърцето/Американска асоциация по мозъчни инсулти, Stroke journal of American heart assotiation, May , 2005-2007
[11] Biller, J. (2010). Ischemic cerebrovascular disease. Chapter 36 in Practical neurology - 3rd editiion, Lippincot, Williams and Wilkins, Philadelphia, pp.37-58.
[12] Bohammon, S. (1987). Physical therapy, Journal of American Physical therapy association, vol. 67, number 2

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ASSESSMENT OF KNEE JOINT POSITION SENSE IN HEALTHY MALES AND FEMALES

M. Tsvetkova-Gaberska[a], N. Pencheva[b]

[a]Department of Kinesitherapy, Faculty of Public Health, Health Care and Sport, South-West University "Neofit Rilski",66 Ivan Mihaylov Str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria;
[b]Department of Anatomy and Physiology, Faculty of Public Health, Health Care and Sport, University Center for Functional Research in Sports and Kinesitherapy, South-West University "Neofit Rilski", 66 Ivan Mihaylov Str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria;

ABSTRACT

In the recent decades, there has been an increasing interest in research related to the role of sensory information in neuromuscular control of the movement through the use of independent mechanisms called proprioception. To examine proprioceptive mechanisms, different techniques have been reported in the literature. The most applied testing technique for assessing proprioception is the joint position reproduction, also known as joint position matching by using isokinetic dynamometer. The aims of this study were to implement the joint position sense (JPS) measurement methodology and to assess sex differences between healthy males and females. 20 healthy subjects were tested on their dominant lower limb to reproduce the three target angles (20°, 60° and 75° of knee flexion) passively and actively with or without visual and verbal feedback. Measurement of the JPS with an isokinetic dynamometer allows to quantify this specific sensation and to calculate the errors from the target position - as criteria of this proprioceptive sense. The three types of errors were calculated - absolute error, variable error and constant error as criteria for accuracy, precision and direction respectively, of the bias during joint position reproduction. The received results observed sex differences in the healthy population.
KEYWORDS: proprioception, knee joint, joint position sense, passive and active mode, healthy males and females.

1. Introduction

Proprioception can be defined as the ability of an individual to determine body segment positions and movements in space and is based on sensory signals provided to the brain from muscle, joint, and skin receptors (Proske, 2003). Proprioception is defined as afferent information arising from the internal peripheral areas of the body that contribute to postural control, joint stability, and several conscious sensations (Riemann, Lephart , 2002). Most proprioception assessment techniques in the literature evaluate the integrity and function of conscious proprioception. The proprioception is divided into four submodalities: 1) joint position sense (JPS) – the ability to reproduce the target joint position actively or passively, 2) kinesthesia measured by threshold to detect passive motion (TTDPM) – the ability to detect the initiation of passive joint movement, 3) velocity sense (VS) – the ability to reproduce the target velocity, and 4) force sense (FS) – the ability to reproduce the target force (Proske,2003). The term 'joint position sense' was first introduced and used by Refshauge (2003). It is applied in two motion modes - active and passive. The participant has to reproduce the target angle consciously or

unconsciously in order to guarantee the automatic control, balance and joint stability of human movement, which allows to have normal daily activities. There is evidence for relationships between the different submodalities of the proprioception. For example, Li et al. (2016) established a correlation relationships between JPS with force sense at r = 0.41 and with motion sense at r = 0.15. A number of studies have demonstrated the proprioceptive deficits after fatigue induction, most of them focusing on JPS and TTDPM. There is only limited data on the differences in knee proprioception between males and females.

Typically, the testing procedure for JPS evaluation involves measurement of the joint movement by active or passive motion mode, by training in order to reproduce a target angle with visual feedback and multiple trials to reproduce it, without visual feedback. With this or similar experimental design, there is a need for a comprehensive assessment of performance. When performing motor task assignments and searching for performance appraisals, the results within a group of individuals are increasingly being reported by calculating indicators of descriptive statistics as the following three types of errors: constant error (CE), variable error (VE) and absolute error (AE) (Henry,1974; Guth, 2009). This approach is applied widely across all submodalities of proprioception, JPS, VS and FS. Evaluating through three types of errors allows for a complex assessment, because each type of error characterizes the separate feature of the performance. These three type of errors are criteria for accuracy, precision and direction of bias of JPS in the knee extensors in healthy males and females. We hypothesized that all these three factors would be different between men and women.

2. Materials and methods

A total of 20 (10 men, 10 women) healthy subjects participated in this study. Subject recruitment and the experimental procedures were approved by the Ethics Committee of South-West University of Blagoevgrad. The basic anthropometric parameters of each one were measured. They are shown in Table 1.

Table 1. Anthropometric description of subjects (mean ± SD).

VARIABLE	***MALES***	***FEMALES***
Age (years)	42.1±8.0	43.3 ± 7.4
Height (cm)	173 ± 5.8	166.2 ± 4.8
Body mass (kg)	84.6 ± 12.2	64.3 ± 10.2
Body mass index (kg/m^2)	28.2 ± 3.3	23.3 ± 3.6
Lean body mass (kg)	61.4 ± 6.0	46.5 ± 3.8
Mass of body fat (kg)	23.2 ± 6.5	17.8 ± 7.4

Upon the arrival at the laboratory the participants performed a general warm-up consisting of a 5 min cycling (with veloergometer) with a load of about 120 W at 60 rpm. It was necessary to optimize the viscoelastic properties of the muscles, tendons and joints

of the lower limbs and to prepare the body for the upcoming measurement. The subjects were tested with isokinetic dynamometer (Biodex, 4 S Pro) unilaterally on the dominant lower limb. The dominant knee, which was assessed in all subjects, was clinically free of pain or influence from any neuromuscular or skeletal disorder. The participants sat on the testing chair with the torso and thigh of the dominant side fixed by straps to eliminate the joints other than the tested knee joint.

The knee JPS assessed by active and passive tests from 90º starting position to the three angular positions (called target): 20º, 60º and 75º extension are related to the gait and activities of the daily activities of healthy people. It was conducted preliminary training to generate subjective positional sensation at a given level of knee extension, as well as the ability to visually follow up the graphical interface of the monitor and familiarize himself/herself with the HOLD button on the dynamometer. Each subject was trained with and without visual and verbal feedback before the real measurement. The measurement had the following algorithm: (1) the dynamometer passively moved the joint at approximately 0.5 º/sec to the test position three times with and three times without visual and verbal feedback; (2) the subject attempted to identify (sense) the test position whilst holding it actively (isometrically) for approximately ten seconds (a time period sufficient to allow the subject to remember the target position); (3) the dynamometer passively returned the joint to the starting position; then (4) the subject attempted to actively reproduce the previous position.

First, the participants made actively three measurements at 20º. After that while they still remembered the target they made a passive protocol at the same angle. The protocol was the same for 60º and 75º. The passing from active angle reproduction (AAR) to passive angle reproduction (PAR) mode was 2 min. The dynamometer moved the limb passively in the passive movement protocol and the participant had to press the hold button when reaching the target angle in the knee joint. During the test, subjects were asked to relax as much as possible the muscles on the tested limb. The rest between the angular positions was 5 min, released the subject from the belts and being able to move the examined limb freely.

Position sense accuracy was measured as a CE and AE. CE is the arithmetic difference between test and response positions. A negative sign was used if the response position underestimated the test position, and a positive sign if the test position overestimated the test position. AE is the signless arithmetic difference between test and response positions. The mean of each set of three CE and three AE was then calculated. The VE, which represents joint position sense reliability, was calculated as the standard deviation from the mean of each set of three CE. Although most of the previous studies have measured JPS as the AE (Angyan, 2008) Janwantanakul et al. suggest that the magnitude of error (AE) alone may not provide an accurate representation of the subjects' position sense ability and that consistency in performance (VE) should also be considered when evaluating JPS. As an example given by the authors, if a subject produces an AE of 10° for each of the three trials, he/she would have an average AE of 10° and a VE of 0°;

whereas if she/he produces absolute errors of 5,10 and 15°, there would still be an average AE of 10°, but a variable error of 5°. In fact, unlike the AE, VE and CE might reflect how accurately the target is represented in the nervous system and provide a different information on the integrity of the sensorimotor system (Vafadar, 2015). In this study, CE value was calculated by taking the difference between the reproduced and the reference angle. For AE, the absolute value of the difference between the reproduced and the actual angle was used. The VE was calculated as the overall standard deviation of CE from 3 trials, irrespective of the target range.

3. Statistical analysis

Data were analyzed by using Graph Pad Prism (Ver. 3.0). A level of 5% was used to determine significant differences and significant linear relationships (correlations). All anthropometric indices and indexes and errors are presented as means with standard deviations (SD) and coefficient of variation, obtained by descriptive statistics. To measure the differences between mean values, the nonparametric test of Mann-Whitney, the Kruskal-Wallis ANOVA test and Dunn's post hoc test were applied. Pearson coefficient was used to calculate correlations.

4. Results

The assessment of JPS was based on three different criteria: for accuracy, as an absolute deviation from the target angle - via AE; for precision - through VE; and for direction and magnitude of the bias from the target angle - via CE, also called systematic error. Kruskal-Wallis ANOVA test, Dunn's test, selected pairs results for JPS errors are shown in Figure 1 in two motion modes: active angle reproduction (AAR) and passive angle reproduction (PAR). The findings showed that both sexes made lower position sense error in 20º, and higher error in 60º and 75º. It seems that the lower JPS error observed in our study was primarily due to the higher activity of musculotendinous mechanoreceptors (Golge tendor organ and muscle spindle) in these ranges, where a stronger muscle contraction was needed to hold the limb against gravity(Vafadar, 2015) This is also typical of AAR compared to PAR. The results showed that sex could influence the active reproduction in a 20-degree angle. It was the only statistically significant result that was achieved in this study (Figure. 1,C). The women retain their high accuracy in the target angle reproduction and reduce the variability of AE values. Besides that, the precision is relatively good, while the bias of the target, presented by CE, decreases in underestimation of the target angle. The men significantly decrease their accuracy and the higher VE values and coefficient of variation so the precision is relatively bad in both motion modes (Figure 1, B). Employing different repositioning strategies by men caused them to also have a significantly higher (85%) VE compared to women (46%). Variability is a common feature of human movement that may play a role in the central organization of voluntary movement (Svendsen , Madeleine, 2010). The systematic error, presented by the CE, does not change significantly and remains relatively high, especially for the cases with negative bias from the target. There was a significant main group effect on JPS performance. The

female group had a 31% lower AE than the male group. The main mode effect was also significant with 56% greater AE in PAR than in AAR. The post hoc test of interaction of both effects showed that the above differences were due to higher AE in PAR in the males group in comparison to the rest modes in females.

The analysis of the CE showed similar results to the AE; however, the main group effect was insignificant. The main mode effect was significant, showing that participants during AAR undershot the target angle by about - 2.5 ± 1.5, while during PAR they slightly overshot it - 0.1 ± 0.2o. The interaction of both effects showed that this undershot was mainly due to AAR performance of the female group, which had significantly lower values of the CE in comparison to PAR and both reproduction modes in the male group (Figure. 1,A) and it could be suggestive of an important difference in the neuromuscular control system between the sexes.

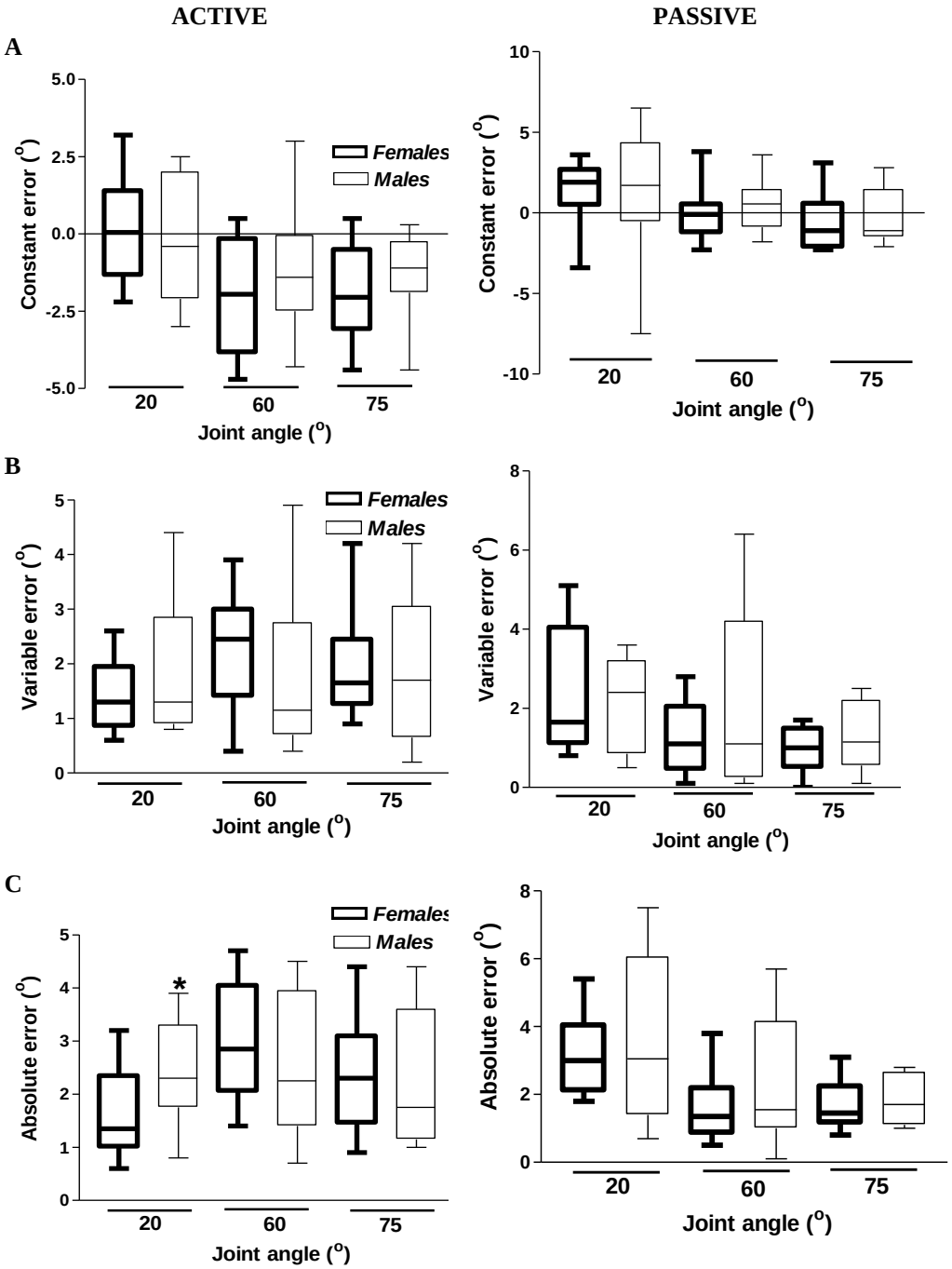

Figure 1 Knee joint position reproduction performance in healthy females and males. Constant error (A) and variable error (B) and absolute error (C) are shown as mean ± SD. * Significant difference as compared with males at 20° ($p< 0.05$)

Neuromuscular control in males and females refers to the control of the nervous system over muscle activation and the factors contributing to task performance. The authors reported the existence of sex differences in the directionality characteristics of JPS, as women tended to systematically make repositioning errors over and under to the target, a pattern that was different from that of men. It could be due to the different strategies that men and women employ during movement tasks. It has been suggested that women may use different strategies and work methods than men when performing physically demanding work (Rohr , 2006).

The average AE scores for all test and conditions are presented in Table 2. The paired t test indicated that both groups have significant difference in active angle reproduction in 20º flexion ($P<0.05$). The male group had a poor proprioception of JPS compared to the female group. It was statistically significant only for 20º for AAR, but the values of the mean and standard deviation were higher for the whole angles in males group in both motion modes.

Table 2 Average AE scores between target and reproductive angles in healthy subjects

TARGET JOINT ANGLE	FEMALES	MALES
Active angle reproduction		
20º angle	**1.6 ± 0.8***	**2.4 ± 0.9**
60º angle	**2.5 ± 1.1**	**2.9 ± 1.2**
75º angle	**2.2 ± 1.0**	**2.3 ± 1.2**
Passive angle reproduction		
20º angle	**3.1 ± 1.1**	**3.5 ± 2.3**
60º angle	**1.6 ± 0.9**	**2.3 ± 1.8**
75º angle	**1.7 ± 0.7**	**1.8 ± 0.7**

*Statistically significant difference, as compared with males ($p< 0.05$; Mann Whitney test)

Active reproducing protocols should elicit better JPS scores as neurophysiologically more mechanoreceptors are stimulated throughout the duration of the test (Andersen et al., 1995) compared to passive reproduction protocols (Lonn et al., 2000). Further to this point, Stillman (2009) provide evidence that weight bearing active reproduction protocols elicit smaller JPS error scores, potentially due to increased muscular mechanoreceptor activation as a result of increased muscle contraction in areas around the knee joint (including the gastrocnemius complex) to resist body weight. In our study it was observed and the errors in PAR were approximately 50% higher in males and females than the errors in AAR.

Pearson's correlation relationship between errors and anthropometric parameters were analyzed. Correlation relationships data for men and women show significant gender differences in regard to the anthropometric parameters that influence the proprioceptive joint position sense. The moderate negative correlations between AE and parameter age in 20º AAR ($r= - 0.67$) and CE and parameters BM, BMI and MBF in 75º PAR were obtained in females. The moderate positive correlations between AE and CE and parameters BM ($r= 0.64$) and LBM ($r= 0.67$) in 60º and 75º AAR were obtained in males.

AE is the measure of the magnitude of the error and directly correlates with accuracy of the performance. No linear correlation was found with VE. The different anthropometric parameters correlate with the errors in males and females. Correlation relationships data for men and women show significant sex differences in regard to the anthropometric parameters that influence the proprioceptive joint position sense.

5. Conclusion

The aim of this study was to try out a method for measuring proprioceptive joint position sense with an isokinetic dynamometer by reproducing three target angles (20º, 60º and 75º) of knee extension actively and passively in healthy population. The sex differences related to anthropometry and strength, or in aspects related to motor control in males and females were observed. The results of this study showed significant differences in knee position sense when it was estimated as AE. It was found in 20 º active angle reproduction test. The direction of the error showed that men overestimate the target and women underestimate it. Also, men's performance tended to be significantly more variable than that of women. Correlation relationships data for men and women show significant sex differences in regard to anthropometric parameters that influence the proprioceptive joint position sense. This finding shows that men and women have different accuracy, precision and direction of deviation from the target angle of knee joint position sense proprioception.

Acknowledgements
The present study is funded by the National Science Program "Information and Communication Technologies for Unified Digital Market in Science, Education and Security" which is financially supported by the Ministry of Education and Science

References

[1] Andersen, S. B., Terwilliger, D. M., & Denegar, C. R. (1995). Comparison of Open Versus Closed Kinetic Chain Test Positions for Measuring Joint Position Sense. Journal of Sport Rehabilitation, 4, 165-171.
[2] Angyan L, Antall C, Angyan Z.(2008) Reproduction of reaching movements to memorized targets in the lack of visual control. Acta Physiol Hung.;94(3):179–82.
[3] Guth, D., (2009). Space saving statistics: An introduction to constant error, variable error and absolute error. Peabody Journal of Education 67 (2), 110-120.
[4] Henry, F.M., (1974) Variable and constant performance errors within a group of individuals. Journal of Motor Behavior 6 (3), 149-154.
[5] Janwantanakul P, Magarey ME, Jones MA, Dansie BR.(2001) Variation in shoulder position sense at mid and extreme range of motion. Arch Phys Med Rehabil.;82(6):840–4
[6] Li, L., Ji, Z. Q., Li, Y. X., Liu, W. T., (2016). Correlation study of knee joint proprioception test results using common test methods. Journal of physical therapy science, 28 (2), 478-482.

[7] Lonn, J., Crenshaw, A. G., Djupsjobacka, M., & Johansson, H. (2000). Reliability of position sense testing assessed with a fully automated system. Clinical Physiology, 20(1), 30-37.
[8] Proske U. (2003). What is the role of muscle receptors in proprioception? Muscle Nerve.; 31: 780-787.
[9] Refshauge KM1, Kilbreath SL, Raymond J. (2003) Deficits in detection of inversion and eversion movements among subjects with recurrent ankle sprains. J Orthop Sports Phys Ther. Apr;33(4):166-73; discussion 173-6.
[10] Riemann BL, Lephart SM. (2002). The sensorimotor system, part I: the physiologic basis of functional joint stability. J Athl Train.; 37:71-79.
[11] Rohr LE. (2006) .Gender-specific movement strategies using a computer-pointing task. J Mot Behav.;38(6):431–7.
[12] Stillman B., (2002). .Making sense of proprioception: The meaning of proprioception, kinaesthesia and related terms, Physiother- apy, vol. 88, no. 11, pp. 667–676
[13] Svendsen JH, Madeleine P. (2010). Amount and structure of force variability during short, ramp and sustained contractions in males and females. Hum Mov Sci;29(1):35–47.
[14] Vafadar, A. K., Cote, J. N., Archambault, Ph. S., (2015). Sex differences in the shoulder joint position sense acuity: a cross-sectional study. Musculoskeletal Disorders 16, 273-279

HUMANE LEADERSHIP

Arie Fishbein
PhD student, Department of Medical-Social Sciences, Faculty of Public Health and Sports, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad

ABSTRACT

Leadership is one of the most explored topics in the literature of organizational behavior. Hence, many theories tried to conceptualize what makes one leader - a good leader.
In this paper I will suggest that the ideal leader model should be a model of a leader who knows how to integrate the task orientation leadership and the humanistic orientation leadership in order to ensure a high level or organizational performance.
KEYWORDS: Leadership, Humane Leadership, Managers, Organizational Culture, Task Orientation, Relationship Orientation.

1. Leadership Theories and Models

Leadership theories and models attempt to conceptualize the makings of effective leaders. The most basic definition of leadership is influencing others to act in order to achieve goals "Leadership is a process of social influence in which a person can enlist the aid and support of others in the accomplishment of a common task" (Chemers, 1997).

1.1 Trait Theories

Trait theories of leadership go back as far as Plato, who in *The Republic* (380 BC) states that leaders are born charismatic and will emerge when the need arises. These theories assume that a leader is born with inherent traits common to leaders (Stogdill, 1948, 1974), and with good training and an opportunity they will have the potential to transform into a good leader.

1.2 Contingency Theories

Contingency theories (or Situational theories) also appeared as a reaction to the trait theory of leadership argued that different situations call for different leadership characteristics (Fiedler, 1967; Vroom & Yetton, 1973; Vroom & Jago, 1988). According to these theories there is no single optimal profile of a leader, "what an individual actually does when acting as a leader is in large part dependent upon characteristics of the situation in which he functions" (Hemphill, 1949). Effective leadership is contingent upon how well leaders adapt their leadership style to the situation at hand (opportunity) and the needs and position of those under their leadership.

1.3 Servant Leadership Model

The servant leadership model was first presented by Greenleaf (1970) that attributed the ontological and axiological characteristics of the servant model as an ideal to which all leaders should aspire and described Jesus as a servant leader (Greenleaf, 1982). The Servant leadership model was later developed by Page and Wong (2000); Farling, Stone, and Winston (1999); Sendjay and Sarros (2002); Patterson (2003).

1.4 Transformational leadership

Bass (2000) showed that servant leaders are so focus on the well-being of the followers even to the detriment of the organization. Bass suggest the transformational leadership as a model that is focus on the well-being of the followers but at the same time do not forget the need for organizational performance. According to Burns and Rechy (2004) transformational leadership can be seen when "leaders and followers make each other advance to a higher level of morality and motivation". Bass and Avolio (1993) describe the transformational leader as focus on and care about followers and their personal needs and development by holding positive expectations for followers and as a result they are challenged and feel empowered, believing that they can do their best for the organization. The transformational leader inspires, empower, and stimulate followers to becoming loyal and exceed normal levels of performance.

There are 4 components to transformational leadership:

Idealized Influence – For the followers, it is easy to trust and admire the transformational leader because he serves as an ideal role model that embodies the qualities he wants in his team of followers.

Inspirational Motivation – Transformational leaders can motivate followers through having and presenting a vision. convincing the followers with simple and easy-to-understand words as well as with their own image. Combined, these first two are what constitute the leader's charisma.

Individualized Consideration – Transformational leaders demonstrate genuine personal attention and concern for the needs and feelings of each follower. This, assists in developing trust among the organization's members and their authority figures. From this perspective, the leader can also work towards training a follower who is having difficulties in his job. This is an important element because teams can rely on and work together so decisions can be made more quickly (Johns, 2004).

Intellectual Stimulation – the transformational leader challenges followers to be innovative and creative, they encourage their followers to challenge the status quo performance. By Intellectual Stimulation the leaders constantly challenge followers to higher levels of performance (Riggio, 2009).

1.5 Cultural Leadership Theory (CLT)

House, Hanges, Javidan, Dorfman, and Gupta (2004) reported GLOBE's findings in an 818-page paper, studying and examine leadership and organizational behavior in 62 countries with the intention of building upon and expanding Hofstede (1980) research on leadership and work values. One of the many aspects of this huge study was the development of the notion of Cultural-Endorsed Implicit Leadership Theory (CLT) that proposes a leadership concept in which the cultural values of a group would expect to be acted out in the behaviors of its leaders. Followers are more motivated to act in accord with the leader if the life of the leader are in line with the follower's mental model of expected leadership.

Dorfman, Hanges, and Brodbeck (2004) wrote the chapter on "Leadership and Cultural Variation" in the GLOBE's book and suggest that leaders could be classified into six archetypes: (a) charismatic/value-based leadership, (b) team-oriented leadership, (c) participative leadership, (d) humane oriented leadership, (e) autonomous leadership, and (f) self-protective leadership.

1.6 Reddin's Theory

In his model Reddin (1967) define that situations within organizations are made up of two key orientations – task-completion vs. human-relationships. Since every situation is different, there is a need for a different managerial style for every situation. According to Reddin, the most effective managerial style is one that integrates high task orientation and high relationship orientation and the effective management depends on strategic matching of the most appropriate style for each situation. Raddin (1967) identified four major leadership styls (fig. 1)

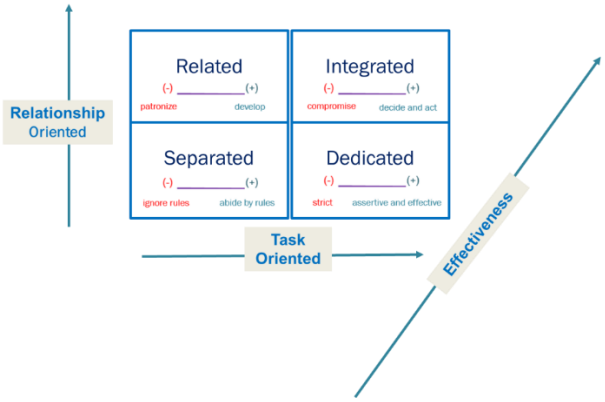

Figure 1. Reddin's (1967) 3D Managerial Model identifies the effectiveness of four management styles

1.6.1 Separated Type

This managerial style combines low task orientation with low relationship orientation. Managers who practice this style, do minimum and are neglectful. They are inactive and take no initiatives. They silence those who don't support their ideas and wish to share own. What concerns them most is to ensure their tenure.

1.6.2 Related Type

This managerial style combines low task orientation with high relationship orientation. Managers who practice this style predominantly invest in making people happy and creating a positive workplace atmosphere. While task-completion comes second to human relationships.

1.6.3 Dedicated Type

This managerial style combines high task orientation with low relationship orientation. Managers who practice this style set goals and focus on achieving them by instructing others.

1.6.4 Integrated Type

This managerial style combines high task orientation with high relationship orientation. Managers who practice this style are goal-driven and task-oriented, but at the same time they are attentive to people's needs. They don't flaunt their power, but rather serve as role models, who encourage others and create a sense of belonging. As such, these managers are mostly effective.

1.7 Management Skills Model

McGregor (1960) "Management Skills Model" presents two possible and contradictory perspectives on the nature of employees as perceive by the managers and the employees will be influenced by the managers perspectives.

1.7.1 The X Theory

The X theory holds that man's nature is evil from his youth, how men are inherently lazy, how the employee is totally without initiative, waiting for instructions and only doing what he is told. He has no desire to make any contribution of his own accord, he takes no responsibility, is materialistic and is only driven by financial reward.

1.7.2 The Y Theory

The Y Theory holds that man's nature is good from his youth. Man loves to work and contribute to the company that employs him. The employee has a strong desire to be involved in processes and decision-making, he wants to influence the way the company advances, he takes responsibility and carries out his task with love and desire. Although material compensation is important to him, it is not the only motivating factor.

1.8 The Human Factor

Rolf W. Habbel (2002) lists seven steps that promote the humane leadership. According to Habbel, actions in the organization should be based on a simple and clear set of common cultural values system that creates loyalty independent of any person. A model with an educational orientation, initiative and broad life experience that is based on consistency in perception and behavior, and an orientation towards encouraging and promoting people. A person-centered culture is critical to his claim for organization survival. Determination of a person-centered culture begins with the leader of the organization and permeates every detail of it.

Habbel argues that an organization needs to invest in its people, in their capabilities and knowledge. Put the right people in the right positions while supporting initiatives that encourage personal and professional growth. He also says that successful management requires openness. Openness is the only way to encourage understanding of changes and put them into growth. Creativity flourishes only when one is free to create. He believes that managers should give their people room for creativity, originality and even be brave and take risks.

1.9 The Task-Relationship Model

The task-relationship model is defined by Forsyth (2009, p.253) as "a descriptive model of leadership which maintains that most leadership behaviors can be classified as

performance maintenance or relationship maintenances". Task-oriented leadership is a behavioral approach in which the leader focuses on the tasks that need to be performed in order to meet certain goals, or to achieve a certain performance standard. Relationship-oriented leadership is a behavioral approach in which the leader focuses on the satisfaction, motivation and the general well-being of the team members. Task-oriented and relationship-oriented leadership are two models that are often compared, as they are known to produce varying outcomes under different circumstances.

2. Definition of Humane Leadership

When people are valued for their personality, their creativity and their originality, a culture develops in which every person can contribute to changes and improvements in the organization and not just those at the managerial level. Therefore, every organization should value its people as knowledgeable, original, creative, enterprising, and as having the potential for growth and change (Habbel, 2002).

The GLOBE Humane Oriented archetype leadership (Dorfman, Hanges, and Brodbeck, 2004) posits the Humane Leadership model. A model of leadership that is employs friendly, generous, caring, kindness and fairness like Greenleaf (1970) Servant Leadership Model but at the same time continue all the time to motivate and achieve both personal and collective goals like at the Transformation Model (Bass, 2000). Motivation that stems from personal relationships, consideration of emotions, individual circumstances and problems, without any kind of force, threats or sanctions.

Reddin (1967) leadership types are equal at his opinion and effective management depends on strategic matching of the most appropriate style for each situation. But, at the Humane Leadership perspective the Separated Type are extremely ineffective. The Related Type, like Greenleaf (1970) Servant Leadership Model, can be effective when managers and subordinates work together and the means to achieving goals are clear. However, if the means are not clear and the manager is constantly seeking solutions, this style will prove to be ineffective. The Dedicated Type is effective, when managers are progressive and attentive to the situation. However, if they are rigid and task-completion comes at all costs, it will prove to be ineffective. The Integrated Type combines high task orientation with high relationship orientation. They don't flaunt their power, but rather serve as role models, who encourage others and create a sense of belonging. As such, these managers are from the Humane Leadership model point of view, mostly effective.

From the Humane Leadership model point of view at the Management Skills Model (McGregor, 1960) the best way to motivate subordinates, the best way to lead them, to inspire and persuade them to do the manager wishes, is by adopting the Y theory. The manager that believe in every person, that believe that man’s nature is good and that he is a “good recruit” will acquire warm and sympathetic attitude toward his subordinates will bring everyone to fulfill his manager’s wishes in a generally good and satisfactory manner.

3. Moses - The first Humane Leader

Moses, the greatest leader in the history of Israel knew how to integrate task-orientation leadership and humane orientation leadership (Ben Zakai, 2014). Moses

faced an almost impossible task of leading an unbelieving group of people for forty years in the wilderness, in order to establish and solidify the foundation, values and faith that would turn them into a nation.

With the help of wisdom, insight, and learning through experience, Moses manages to cope with challenges and solve crises in a difficult and changing reality. At the same time, he knows how to forgive his people when they are in the wrong, with due sensitivity to mistakes and difficulties. Despite being a leader appointed by God, Moses realizes that he must be careful of vanity, which can cause complacency and impair decision-making. At the same time, he needs support and encouragement from time to time and understands he must likewise offer support to his people, and thereby earns their trust.

Moses knows how to keep himself motivated and to motivate his people. Moses recognizes his own limitations and how to delegate authority, to involve his people in action. He awakens his men to responsibility. He is an ethical person and seeks to impart values to the people despite objections, because he understands that this will sustain his people after his death.

He has the foresight to create a leadership reserve by choosing partners for decision-making and leadership processes, with Joshua as his successor and as the next leader to inherit the Promised Land for the people (Ben Zakai, 2014).

Moses as a humane leader is characterized by thoroughness, personal example, process oversight, humility, attentiveness, coordinating expectations and setting clear boundaries, encouraging authority, entertaining visions for the future, utilizing values as an internal compass, teamwork, transparency, perseverance in the pursuit of goals and loyalty to the means of achieving them.

4. Conclusion

From the dawn of history, leaders, such as Moses, chose to lead significant processes in the history of humanity. Over the years, adaptions and changes in leadership perceptions and leadership models can be seen in accordance with social, cultural and environmental changes. We see a shift from one-dimensional, goal-oriented models to multidimensional models that speak of a combination of professional and personal characteristics and factors in the leader's image. Current models emphasize the qualities of sensitivity and humanity as significant traits in the leader's image, and the creation of organizational culture and organizational achievements in various fields. The question is whether leadership qualities are innate qualities that are an integral part of the personality or are taught qualities that any person with motivation can develop.

The Greek word "charisma" means "gift from God". The connection between leadership and charisma indicates that as early as the classical period, leadership was seen as a "gift" from birth, rather than as an acquired trait. I believe it can be acquired and improved upon through guidance and direction, and practical experience in the field.

References

[1] Bass, B. M. (2000). The future of leadership in learning organizations. *Journal of Leadership Studies, 7*(3), 18-40.

[2] Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1993). Transformational leadership and organizational culture. *Public Administration Quarterly*, 112-121.
[3] Burns, J. M., & Rechy, J. (2004). *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. Grove Press.
[4] Chemers, M. (1997). *An Integrative Theory of Leadership*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
[5] Dorfman, P., Hanges, P., & Brodbeck, F. (2004). Leadership and cultural variables. In R. House, P. Hanges, M. Javidan, P. Dorfman, & V. Gupta (Eds.). *Culture, Leadership and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies.* (pp. 669-719). Thousand Oaks, CA: Sage.
[6] Forsyth, D. R. (2009). *Group Dynamics* (5th ed.). Pacific Grove, California: Brooks/Cole.
[7] Fiedler, F. E. (1967). *A Theory of Leadership Effectiveness*. McGraw-Hill: Harper and Row Publishers Inc.
[8] Farling, M., Stone, A. G., & Winston, B. E. (1999). Servant leadership: Setting the stage for empirical research. *Journal of Leadership Studies, 6*(1/2), 49-72.
[9] Greenleaf, R. (1970). *The Servant as Leader*. Indianapolis, IN: Robert K. Greenleaf Center for Servant-Leadership.
[10] Greenleaf, R. (1982). *The Servant as Leader*. Indianapolis, IN: Robert K. Greenleaf Center for Servant-Leadership.
[11] Habbel, R. (2002). *The Human Factor: Management Culture in a Changing World*. Springer.
[12] Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values.* Beverly Hills, CA: Sage.
[13] House, R., Hanges, P., Javidan, M., Dorfman, P., & Gupta, V. (Eds.). (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies.* Thousand Oaks, CA: Sage.
[14] Hemphill, J. K. (1949). *Situational Factors in Leadership*. Columbus: Ohio State University Bureau of Educational Research.
[15] Johns, C. (2004). Becoming a transformational leader through reflection. *Reflections on Nursing Leadership*, *30*(2), 24-26.
[16] McGregor, D. (1960). Theory X and theory Y. *Organization Theory*, *358*, 374.
[17] Page, D., & Wong, T. P. (2000). A conceptual framework for measuring servant-leadership. In S. B. S. K. Adjiboloss (Ed.). *The Human Factor in Shaping the Course of History and Development.* Lanham, MD: Rowan & Littlefield.
[18] Patterson, K. A. (2003). *Servant Leadership: A Theoretical Model*. Doctoral dissertation, Regent University, Virginia Beach, VA.
[19] Reddin, W. J. (1967). 3-D management style theory-typology based on task and relationships orientations. *Training and Development Journal*, *21*(4), 8-17.
[20] Riggio, R. E. (2009). Are you a transformational leader. *Psychology Today*, 18-24.
[21] Sendjaya, S., & Sarros, J. C. (2002). Servant leadership: Its origin, development, and application in organizations. *Journal of Leadership and Organizational Studies, 9*(2), 57-64.

[22] Stogdill, R. M. (1948). Personal factors associated with leadership: A survey of the literature. *The Journal of Psychology*, *25*(1), 35-71.
[23] Stogdill, R. M. (1974). *Handbook of Leadership: A Survey of Theory and Research*. Free Press.
[24] Vroom, V. H., Jago, A. G. (1988). *The New Leadership: Managing Participation in Organizations*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
[25] Vroom, V. H., Yetton, P. W. (1973). *Leadership and Decision-Making*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ПРОУЧВАНЕ ЕФЕКТИВНОСТТА НА МЕТОДА ПИЛАТЕС ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ЗАНИМАВАЩИТЕ СЕ С НЕГО

Таня Колева [a], Гергана Колева [b]
[a]Аграрен университет, гр, Пловдив 4000, бул. „Менделеев“ № 12, България
[b]ЕТ „Гергана Колева -Пилатес“, гр, Пловдив 4000, България

РЕЗЮМЕ
С това проучване се цели да се установи до колко методът Пилатес е ефективен за подобряването на емоционалното състояние на хора занимаващи се с него за по-дълъг период от време. Приложена бе комплексна методика, която включва педагогическо наблюдение, беседа, САН - тест предоставящ информация за емоционалното състояние на занимаващи се с Пилатес. Обект на изследването са лица, които се занимават с Пилатес за един по-дълъг период от време. Установи се, че емоционалното състояние на хората занимаващи се с Пилатес за по-голям период от време се подобрява значително. Показателите самочуствие, активност и настроение се подобряват и това ни дава основание да твърдим, че методът Пилатес е ефективно средство влияещо положително върху емоционалното състояние.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: Пилатес, двигателна активност, самочуствие и настроение

SURVEYING THE EFFECTIVENESS OF THE PILATES METHOD FOR IMPROVING THE EMOTIONAL SITUATION FOR EXERCISING PEOPLE

Tanya Koleva [a], Gergana Koleva [b]
[a]Agricultural University, 4000 Plovdiv, 12 Mendeleev Blvd., Bulgaria
[b]ET „Gergana Koleva – Pilates“4000 Plovdiv, Bulgaria

ABSTRACT
This study aims to determine how much Pilates is effective in improving the emotional state of people involved with it for a longer period of time. A comprehensive methodology was implemented that included pedagogical observation, lecture, SAN test providing information about the emotional state after exercise with Pilates. The subjects of the study are people who are engaged in Pilates for a longer period of time. It has been found that the emotional state of people involved with Pilates over a longer period of time is greatly improved. Self-esteem, activity and mood indicators improve, and this gives us reason to assert that the Pilates method is an effective means of positively influencing the emotional state.
KEYWORDS: Pilates, physical activity, self-esteem and mood

1. Въведение

Методът „Пилатес“ е система от упражнения за разтягане и за сила, разработена преди повече от деветдесет години от германеца Йозеф (Джоузев) Пилатес. Тя укрепва и тонизира мускулите, подобрява стойката, дава гъвкавост и равновесие и прави фигурата по-стройна[8].

Методът Пилатес разглежда връзката между физическото и умственото самоусъвършенстване, чрез контрола на мислите се въздейства върху мускулите, за подобряване на физическите качества и подобряване начина на живот.

Комплексът на земя е създаден, за да можем сами да овладеем тялото, мислите и да насочим енергията си за развиване и усъвършенстване на всяко едно ниво физическо, умствено и духовно.

Основните принципи на Пилатес са:

- концентрация – за усъвършенстването на връзката между ума и тялото, за придобиване на усещане за това как работи всяка една мускулна група по време на изпълнението на упражнението
- контрол - „едно от най-основните правила при заниманията Пилатес е контролът върху всяко движение на тялото“ [3]
- център – „всички упражнения започват от мускулите на корема, кръста, хълбоците и седалището. Поясът от мускули, който обхваща тялото точно под линията на талията, наричаме „енергийна централа“ [2]
- плавност – движенията се изпълняват плавно със силата на енергията
- прецизност – всяко едно упражнение има строго определен начин за изпълнение, като целта е да се изпълняват упражненията качествено с малко повторения
- дишане – при Пилатес дишането е гръдно, като активно участват междуребрените мускули (тренировъчно дишане) през това време центърът остава стегнат. Ако отпуснем „енергийния център“ дишането става коремно с активно участие на диафрагмата и се отпускат мускулите, които държат изправената позиция на гръбнака
- въображение – чрез визуални образи и примери по-лесно се запаметяват движенията
- интуиция - да се вслушваме в тялото си и в сигналите, които ни дава, да изпълняваме само упражнения от които се чувстваме добре
- цялостност – “хубавото при тези упражнения е, че те не натоварват само определени групи мускули, а подпомагат естествената мускулатура чрез упражнения за разтягане“ [1].

Както всяка система от упражнения така и Пилатес несъмнено влияе върху физическите качества на упражняващите го. За нас обаче бе интересно да проверим в каква степен тази система от упражнения оказва влияние върху емоционалното състояние на трениращите и то за един по-дълъг период от време.

Емоционалното състояние на изследваните лица беше установено чрез методиката на А. Б. Леонова (1984) за изследване на функционалното психично състояние – «САН тест» (Самочувствие, Активност, Настроение) [5].

Самочувствието е състояние на човека в зависимост от душевните и физическите му сили, състояние на духа, което се определя от мнението за собствените достойнства и възможности [6].

Активността според същия източник [6] е дейност, дееспособност, оживление, енергия.

Настроението според тълковния речник [6] е вътрешно душевно състояние, склонност към нещо желание, насока на мисли, чувства и други, обществени настроения.

Настроение е относително продължително емоционално състояние. Настроенията се различават от простите емоции с това, че са по-малко специфични, по-малко интензивни и по-малко вероятно да бъдат причинени и предизвикани от конкретен стимул или събитие [7].

Имайки в предвид резултатите от други наши предходни [4] изследвания и провеждайки изследвания със САН-тест предположихме, че емоционалното състояние на тренiращите Пилатес за един по-дълъг период от време ще се повлияе положително.

2. Цел и задачи на изследването

Целта на настоящето изследване е да се проучи ефективността на метода Пилатес върху емоционалното състояние на тренiращите за по-дълъг период от време.

За постигането на целта си поставихме следните **задачи**:

1. Да проучим, анализираме и обобщим литературните източници по проблема.
2. Да установим каква е степента на самочувствие, активност и настроение на изследваните лица в началото на експеримента.
3. Да установим каква е степента на самочувствие, активност и настроение на изследваните лица след една тренировка, след 3 месеца тренировки и след 2 години.
4. Да анализираме данните от проучването.
5. Въз основа на анализа и получените резултати да направим изводи и препоръки за практиката.

3. Предмет на изследването

Предмет на изследването е методът Пилатес и неговото влияние върху степента на самочувствието, активността и настроението на лица занимаващи се с Пилатес за един по-дълъг период от време.

Приложена е комплексна методика, която включва: педагогическо наблюдение, беседа, САН – тест предоставящ информация за самочувствието, активността и настроението на занимаващите се с Пилатес.

Обект на изследването са 27 жени от гр, Пловдив с различна степен на двигателна активност в ежедневието си занимаващи се с Пилатес в свободното си време.

4. Анализ на резултатите

За да добием по-пълна представа за изследваните показатели и влиянието на метода Пилатес върху тях направихме четири измервания. Първото измерване бе при започване на занимания с Пилатес, второто в края на първата тренировка, третото след три месеца тренировки и четвъртото след две години.

След като анализирахме резултатите от проведения САН-тест забелязахме следните тенденции (фиг.1).

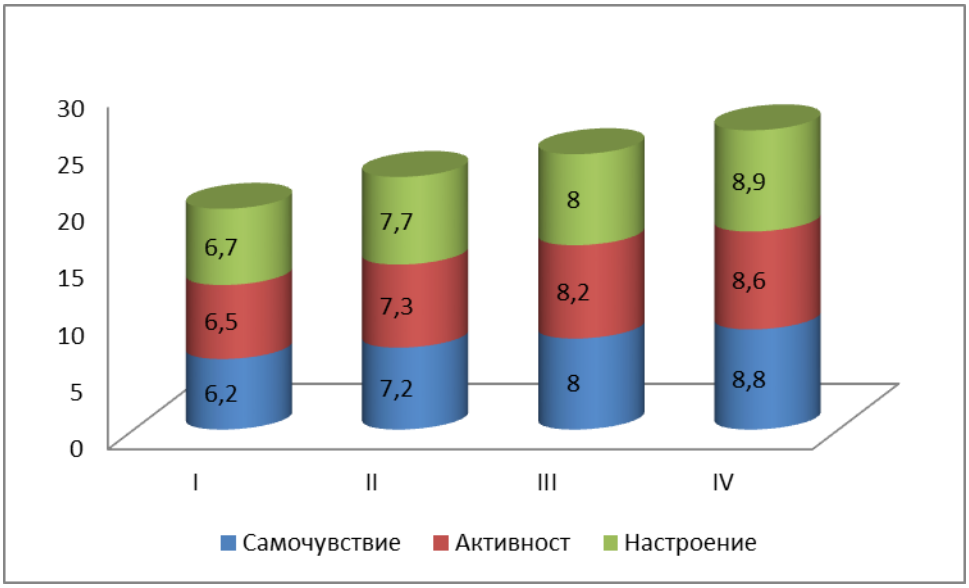

Легенда: I – начало на експеримента (преди тренировка); II – след края на първата тренировка; III – след три месеца; IV – след две години

***Фигигура 1**. Изследване самочувствие, активност и настроение*

При показателя самочувствие изследваните лица в тестването са показали едно добро самочувствие 6,2 пункта. След еднократно занимание с Пилатес се наблюдава, че стойността на показателя се е повишила с един пункт и е станала 7,2 пункта. Интересен е факта, че след три месечни занимания с Пилатес този показател отново бележи повишение с 0,8 пункта, а след две години повишението е отново с 0,8 пункта. Наблюдава се една трайна тенденция за повишаване на самочувствието на занимаващите се с Пилатес, като от началото до края на експеримента

повишението е с 2,6 пункта. Всичко това има своето обяснение и според нас е резултат от целенасочените занимания с Пилатес. Колкото е по-задълбочено и системно едно занимание със спорт, толкова по-голямо е и удовлетворението от факта, че човек полага грижи за себе си и постига определени резултати. Това непременно води до по-добро самочувствие.

Следващият показател, който проследихме е активност. При първото измерване тя е 6,5 пункта, като след края на първата тренировка се е повишила с 0,8 пункта, след редовни занимания три месеца активността се е повишила с нови 0,9 пункта, а в края на втората година повишението е с 0,4 пункта. Резултатът между началото и края на експеримента е повишение с 2,1 пункта, което само по себе си е значително повишение що се отнася до това, че изследваните лица са споделили, че изпитват дефицит на двигателна активност в ежедневието си

Третият показател, който измерихме е настроение. В началото на изследването стойността на този показател в сравнение с другите е била най-висока 6,7 пункта. След края на първото занимание този показател бележи повишение с един пункт, след три месеца наблюдаваме повишение от 0,3 пункта, а след две години с 0,9 пункта. Тук отново се наблюдава тенденцията за трайно повишаване на стойностите на показателя настроение. Разликата при него между началото и края на експеримента е 2,2 пункта. Наблюдава се едно трайно и равномерно покачване на изследваните показатели самочувствие, активност и настроение със средно от 2 пункта.

За нас представляваше интерес също да проследим и как се е променило цялостното психоемоционално състояние на тренiращите Пилатес за периода на изследването. Сбора от средните стойности на показателите ни дава представа за това.

В началото на експеримента този сбор е 19,4 пункта, като след края на първата тренировка наблюдаваме едно значително повишение с 2,8 пункта, след три месеца имаме ново повишение с 2 пункта, а след две години 2,1 пункта. Общо положителното повишение между началото и края е 6,9 пункта, което само по себе си е едно значително повишение на самочувствието, активността и настроението на хората занимаващи се с Пилатес. Това ни дава основание да смятаме, че методът Пилатес е ефективно средство за подобряване психоемоционалното състояние на тренiращите.

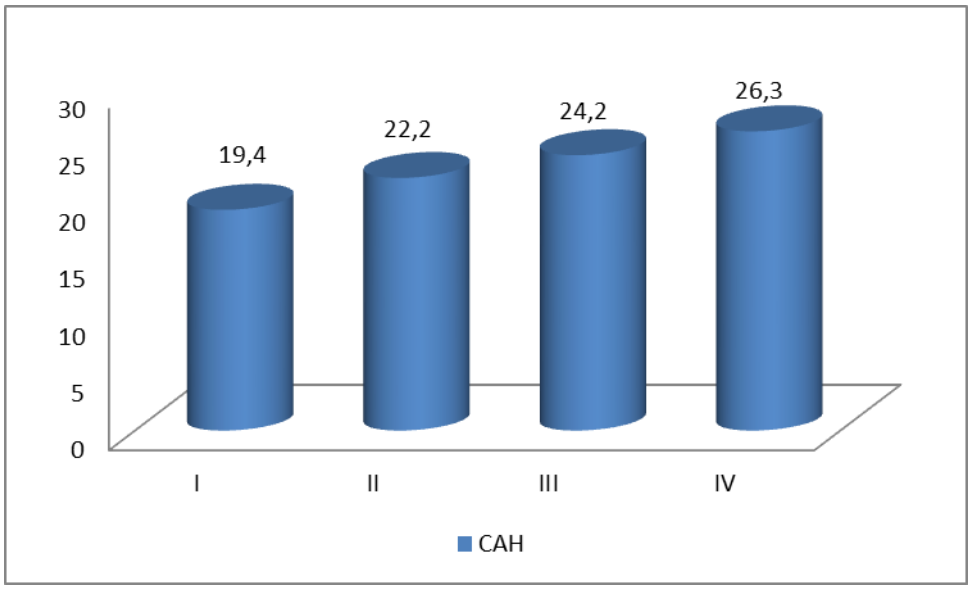

Легенда: I – начало на експеримента (преди тренировка); II – след края на първата тренировка; III – след три месеца; IV – след две години

***Фигура 2**. САН*

Заедно с безспорните предимства на метода Пилатес за физиката, той се оказва едно добро средство за влияние върху психиката и в частност върху емоционалното състояние на трениращите.

5. Изводи

1. При проучването на литературните източници по проблема се установи, че методът Пилатес разглежда връзката между физическото и умственото самоусъвършенстване, чрез контрола на мислите се въздейства върху мускулите, за подобряване на физическите качества и подобряване начина на живот.

2. Изследваните лица в началото на експеримента проявяват добра степен на самочувствие, активност и настроение.

3. След редовни и целенасочени тренировки от три месеца самочувствието, активността и настроението на занимаващите се с Пилатес са се подобрили.

4. Изследваните лица подобряват значително своите самочувствие, активност и настроение след две годишни занимания с Пилатес .

5. Сумарните резултати от средните стойности на изследваните показатели – самочувствие, активност и настроение при изследваните лица са се повишили значително в сравнение с началото на експеримента.

6. Методът Пилатес е ефективно средство за положително влияние върху емоционалното състояние на занимаващите се с него

6. Препоръки

1. Да се разшири проучването, като се обхванат по-голям брой хора.

2. Да се изследват и други показатели, както физически, така и психически за да се добие по - пълна представа за цялостното психо - физическо въздействие на метода Пилатес.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бекер, Б. Моята пилатес програма. (2006). ЛИК.
[2] Сайлър, Б. Мтодът пилатес. (2003). Кибеа.
[3] Херман, Е., Пилатес for dummies. (2009). ИК Алекс-Софт.
[4] Koleva, T. (2018). Izsledvane samochustvieto, aktivnosta I nastroenieto na student ot Agraren universitet-Plovdiv. Annual of Konstantin Preslavsky University, Shumen. vol. XXII D, 784-788.
[5] Leonova, A. (1984). Psihodiagnostika funktsionalnih sostoyanii cheloveka. Moskva.
[6] Talkoven rechnik. www.info@rechnik.info].
[7] Thayer, Robert E. (1989). The biopsychology of mood and arousal. New Yok, NY: Oxford University Press.
[8] Wikipedia - svobodna enciklopedia.

ИЗСЛЕДВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА МЕТОДА ПИЛАТЕС ВЪРХУ САМОЧУВСТВИЕТО, АКТИВНОСТТА И НАСТРОЕНИЕТО НА ХОРА С РАЗЛИЧНА ДВИГАТЕЛНА АКТИВНОСТ В ЕЖЕДНЕВИЕТО СИ

Таня Колева [a], Гергана Колева [b]

[a]Аграрен университет, гр, Пловдив 4000, бул. „Менделеев“ № 12, България
[b]ЕТ „Гергана Колева - Пилатес“, гр, Пловдив 4000, България

РЕЗЮМЕ

Целта на изследването е да се проучи, сравни и анализира влиянието на метода Пилатес върху самочувствието, активността и настроението на хора с различна двигателна активност в ежедневието си. Приложена бе комплексна методика, която включва педагогическо наблюдение, беседа, САН тест, предоставящ информация за емоционалното състояние на изследваните лица. Обект на изследването са лица занимаващи се с Пилатес (начинаещи и напреднали) с различна степен на двигателна активност в ежедневието си. Установи се, че показателите определящи емоционалното състояние на изследваните лица се повлияват положително след занимания с Пилатес.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Пилатес, самочувствие, двигателна активност и настроение

STUDY OF THE INFLUENCE OF THE PILATES METHOD ON THE SELF-ESTEEM, ACTIVITY AND MOOD OF PEOPLE WITH DIFFERENT PHYSICAL ACTIVITY IN THEIR EVERYDAY LIFE.

Tanya Koleva [a], Gergana Koleva [b]

[a]Agricultural University, Plovdiv 4000, Mendeleev Boul. 12, Bulgaria
[b] ET „Gergana Koleva – Pilates“4000 Plovdiv, Bulgaria

ABSTRACT

The aim of the study is to study, compare and analyze the influence of the Pilates method on the self-esteem, activity and mood of people with different physical activity in their everyday life. A comprehensive methodology has been applied which includes pedagogical observation, lecture, SAN test providing information about the emotional state of the studied subjects. The subject of the study are people who exercise Pilates (beginners and advanced) with varying degrees of physical activity in their everyday lives. It was found that the indicators determining the emotional state of the subjects tested positive after exercise with Pilates.

KEYWORDS: Pilates, self-esteem, physical activity and mood

1. Въведение

Много и разнообразни двигателни активности навлизат непрекъснато в ежедневието ни. Те имат за цел да подобрят качеството на живот и да спомогнат за преодоляване на неразположенията на организма предизвикани от дефицита на двигателна активност.

Пилатес е система от упражнения, която помага на тялото и умът да работят в хармония с една единствена цел: постигане на здраво, тонизирано и подвижно тяло и спокоен, ведър ум. Като използва за свои ключови елементи стойката на тялото и дишането. Пилатес представлява неаеробен метод за упражнения, свързан с разтягане и съкращаване на основните мускули на тялото. Различното при Пилатес е, че методът развива както големите, така и малките мускулни групи. С практикуването на Пилатес малките мускули се оформят и стават здрави, големите мускули добиват гъвкавост, а цялото тяло е в по-добър тонус. По този начин мускулната ви система става напълно хармонично и балансирано цяло. [2]

Според Укипедия методът „Пилатес“ е система от упражнения за разтягане и за сила, разработена преди повече от деветдесет години от германеца Йозеф (Джоузев) Пилатес. Тя укрепва и тонизира мускулите, подобрява стойката, дава гъвкавост и равновесие и прави фигурата по-стройна. [12]

Четейки книгите на Пилатес разбираме, че целта в спортуването е да постигнем равновесие в тялото, да подобрим кръвообращението, да облекчим стреса, да повишим издръжливостта, да изглеждаме по-добре, да се чувстваме отлично – не е ли тогава логично да използваме единствения метод, който повече от девет десетилетия доказва, че постига всичко това [9].

Имайки в предвид всичко казано до тук и данни от други наши изследвания, които показват, че спортните занимания оказват благоприятно влияние върху емоционалното състояние на занимаващите се [5] за нас представляваше интерес да проучим, какво е влиянието на метода Пилатес върху самочувствието, активността и настроението занимаващите се.

Самочувствието е състояние на човека в зависимост от душевните и физическите му сили, състояние на духа, което се определя от мнението за собствените достойнства и възможности [10]. Активността според същия източник [10] е дейност, дееспособност, оживление, енергия. Настроението според тълковния речник [10] е вътрешно душевно състояние, склонност към нещо желание, насока на мисли, чувства и други, обществени настроения.

Настроение е относително продължително емоционално състояние. Настроенията се различават от простите емоции с това, че са по-малко специфични, по-малко интензивни и по-малко вероятно да бъдат причинени и предизвикани от конкретен стимул или събитие [11].

За да установим каква е степента на самочувствие, активност и настроение използвахме САН-тест [1]. Емоционалното състояние на изследваните лица беше установено чрез методиката на А. Б. Леонова (1984) за изследване на функционалното психично състояние – «САН тест» (Самочувствие, Активност, Настроение) [6].

Съществуват редица изследвания на самочувствието, активността и настроението на студенти [3, 4, 7, 8, 5] за да определят някои личностни особености: психоемоционални реакции, особености на емоционалното състояние и др.

Работейки върху САН-тест за нас представляваше интерес не само стойността на показателите сами по себе си, а и тяхната съвкупност, както и до каква степен те са се повлияли след занимания с Пилатес.

Предположихме, че под въздействието на упражнения от системата Пилатес самочувствието, активността и настроението на изследваните лица ще се подобрят.

2. Цел и задачи на изследването

Целта на настоящето изследване е да се проучи, сравни и анализира степента на самочувствие, активност и настроение на изследваните лица преди и след тренировка по Пилатес.

За постигането на целта си поставихме следните **задачи**:

1. Да проучим, анализираме и обобщим литературните източници по проблема.
2. Да установим каква е степента на самочувствие, активност и настроение на изследваните лица преди тренировка по Пилатес.
3. Да установим каква е степента на самочувствие, активност и настроение на изследваните лица след тренировка по Пилатес.
4. Да анализираме данните от проучването.
5. Въз основа на анализа и получените резултати да направим изводи и препоръки за практиката.

3. Предмет на изследването

Предмет на изследването е методът Пилатес и неговото влияние върху степента на самочувствието, активността и настроението на лица занимаващи се с Пилатес в свободното си време.

Обект на изследването са 56 жени от гр, Пловдив с различна степен на двигателна активност в ежедневието си занимаващи се с Пилатес в свободното си време.

4. Анализ на резултатите

При анализа на резултатите от теста се забелязват следните тенденции. (фиг. 1) Изследваните лица преди и след заниманието с Пилатес проявяват добро самочувствие. Преди тренировката то е било 6,2 пункта, а след тренировката 7,2 пункта. Самочувствието на изследваните лица се е подобрило с един пункт.

Следващият измерван показател е активност. Преди тренировка средната стойност на активността на изследваните лица е 6,5 пункта, като след тренировката е 7,3 пункта, което е повишаване на активността на изследваните лица с 0,8 пункта.

Третият измерван показател е настроение. Както и при предходните два показателя така и при настроението наблюдаваме прираст от 1 пункт в края на заниманието. Преди тренировката настроението на изследваните лица е било 6,7 пункта, а след проведената тренировка по Пилатес то се е повишило до 7,7 пункта.

Наблюдава се значително повишаване на стойностите и на трите измервани показатели - самочувствие, активност и настроение след занимание с Пилатес.

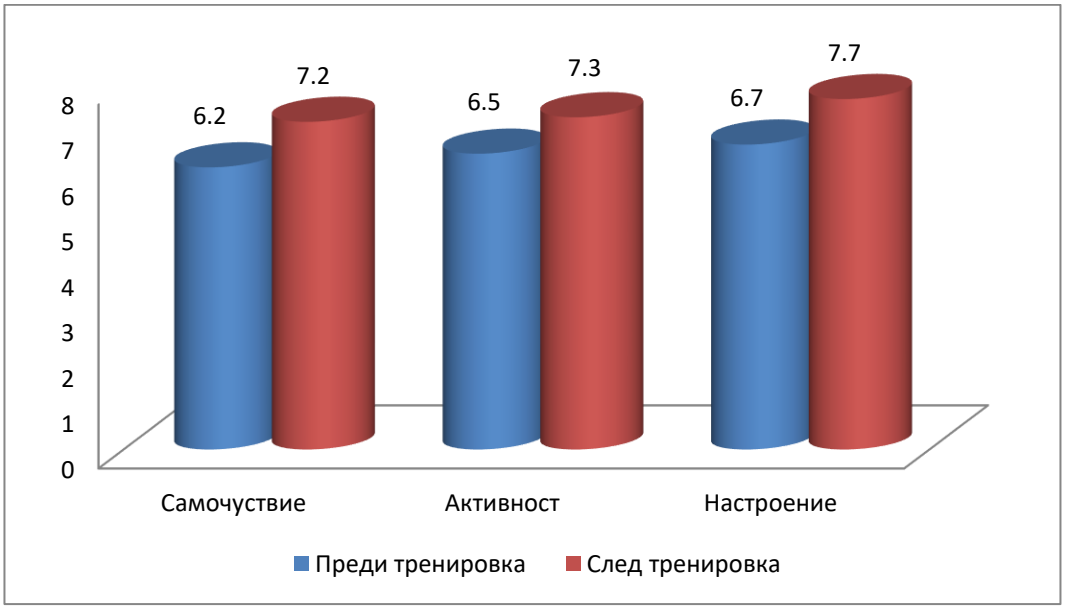

Фиг. 1. Измерване на самочувствие, активност и настроение преди и след тренировка по Пилатес

За нас е важно да проследим не само стойностите на отделните показатели, а и общата сума от тях. Сумирайки средните стойности на показателите на САН – тест разбрахме какво е цялостното психоемоционално състояние на лицата занимаващи се с Пилатес.(фиг2)

Преди тренировка общият сбор от средните стойности на САН – тест е 19,5 пункта. След заниманието с Пилатес изследваните лица са показали общ сбор 22,2 пункта, който е с 2,7 пункта по – висок от началния. Тук разликата е значителна и това ни дава основание да смятаме, че щом при еднократно занимание с Пилатес самочувствието, активността и настроението на тренiращите се подобрява, то при едни по – системни занимания тези показатели биха се повлияли в още по – висока степен.

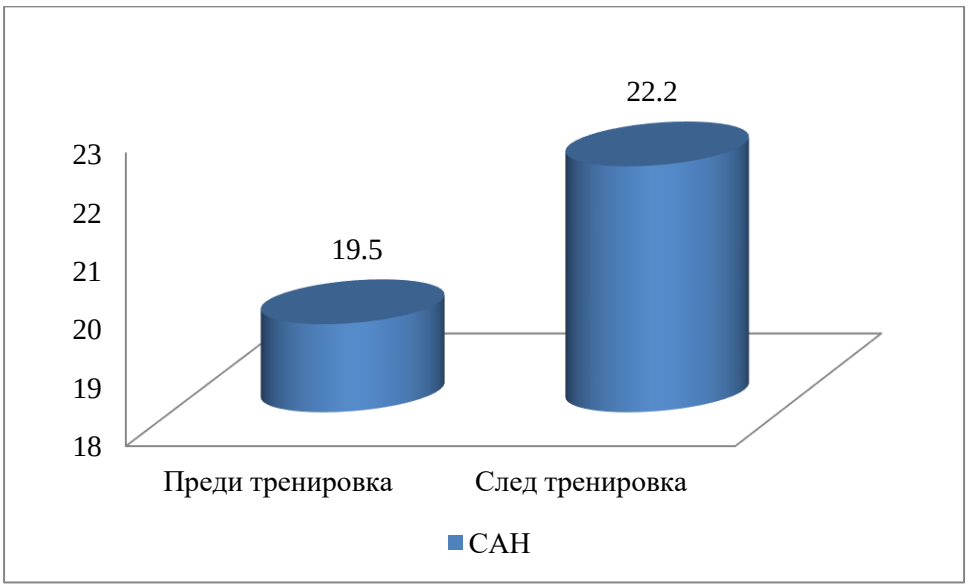

Фиг. 2. САН – преди и след тренировка

5. Изводи

1. Изследваните лица проявяват добри самочувствие, активност и настроение преди тренировка с Пилатес.
2. Изследваните лица проявяват по – високи стойности на изследваните показатели самочувствие, активност и настроение след занимание с Пилатес.
3. Общите резултати от средните стойности на изследваните показатели самочувствие, активност и настроение след занимание с Пилатес надвишават значително същите от измерването преди тренировка.
4. Методът Пилатес влияе положително върху самочувствието, активността и настроението на изследваните лица, които са с различна двигателна активност в ежедневието си.

6. Препоръки

1. Да се задълбочи проучването за влиянието на метода Пилатес и при други психически и физически показатели с цел да се добие представа за цялостното психофизическо въздействие на метода Пилатес.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Doskin, V. A, Lavrentieva, N. A., Miroshnikov, M. L., Sharay. (1973). Voprosi

a. psihologii. № 6. s. 141-145.
[2] Harmadan, A. (2007). Pilates. izd. Hermes.
[3] Kanchev. O. Korelatsionen analiz na spetsializiran test “SAN” za izsledvane na
a. psihofizicheskoto sastoyanie v boino-prilozhnite tehniki.
[4] Koleva, T. (2006). Metodika za spetsializirana fizicheska podgotovka na student za preodolyavane na stresovi situatsii. Sofia. (Disertatsia).
[5] Koleva, T. (2018). Izsledvane samochustvieto, aktivnosta I nastroenieto na student ot Agraren universitet-Plovdiv. Annual of Konstantin Preslavsky University, Shumen. vol. XXII D, 784-788.
[6] Leonova, A. (1984). Psihodiagnostika funktsionalnih sostoyanii cheloveka. Moskva.
[7] Margaritov, M. (2015). Diagnostika i profilaktika na hipodinamiyata i stresa chrez fizicheski uprazhnenia I sport. Plovdiv. (Disertatsia).
[8] Petkova, M., K. Krumova. Izsledvane na emotsionalnoto sastoyanie na student pri zanimanya po podvizhni I sportnopodgotvitelni igri.
[9] Sailar, B. (2003). Metodat Pilates – novata fitnes gimnastika. Izd. Kibea.
[10] Talkoven rechnik. www.info@rechnik.info
[11] Thayer, Robert E. (1989). The biopsychology of mood and arousal. New Yok, NY: Oxford University Press.
[12] Wikipedia - svobodna enciklopedia.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

EVALUATION AND TRENDS OF REGIONAL DIFFERENCES IN KAZAKHSTAN

Almakul Abdimomynova
Kyzylorda state University, Kazakhstan

ABSTRACT

In the conditions of regionalization of the economy and globalization of world markets for goods and services, regions act as independent subjects of competition. In market conditions, regions compete for investment resources (public, private and foreign), attract taxpayers, as well as for all sources of resources and markets. At the same time, regions are independent subjects in national and international markets. This study analyzes key indicators of social and economic development of the regions of Kazakhstan, systematized methodological approaches to measuring the regional competitiveness by calculating traditional and integrated indicators. We identified the negative effects of the advancing commodity sector development are as follows: increased socio-economic differentiation of regions; is the depletion of raw materials. The outstripping development of the commodity sector leads to the emergence of problem non-raw regions, characterized by a relatively low level of real money income of the population, low budget provision due to own sources of income.

KEYWORDS: region, competitiveness, social and economic situation, gross regional product, regional development.

Introduction. In all countries of the world - due to differences in geographical location, natural and climatic conditions, demographic situation, development history and other factors - the regions have different levels of socio-economic development. This gives rise to many serious social and economic problems. Therefore, each state strives to improve the standard of living in backward regions, that is, to pursue a regional policy aimed at leveling the conditions and increasing the level of their development.

The works of Kazakh scientists such as U.Baymuratov[1], K Kazhimurat [2], O Sabden [3], K Sagadiev [4], N.Nurlanova [5] and others are of the greatest interest for the study of theoretical approaches and mechanisms of regional economy management. Their research has touched upon numerous aspects, beginning with factors, conditions and criteria of competitiveness, and ending with mechanisms for increasing the competitiveness of regions and the country as a whole.

Despite fundamental methodological and practical studies of domestic and foreign scientists, the main principles and factors of the development of the regional economy, many problems related to the integration of statistical assessment of the level of competitiveness of the regions of the Republic of Kazakhstan. The development of effective mechanisms for improving the structural policy of the region, the search and development of new competitive opportunities of the region, including by improving the quality of human capital in a domestic environment economy remain poorly understood.

Modern Kazakhstan is characterized by a high degree of openness of the regions economy, the tendency towards interconnectedness and interdependence of the regions of the country that are parts of the global economic system is becoming more and more evident. In addition, economic growth in Kazakhstan is mainly related to the outstripping development of the commodity sector. If in the raw regions there is stabilization and even some growth, for developed regions with qualified personnel and high population density in the past, a decline in production is characteristic, which makes it difficult for them to transition to market relations. As a result, the socio-economic differentiation of Kazakhstan regions is increasing, which is becoming increasingly difficult to overcome. These circumstances necessitate the development and implementation of new approaches to the effective use of regional factors and the study of Kazakhstan's interregional ties in order to determine the specific development strategy for each regions of the country and to ensure the effective development of a single economic space.

Methodical approaches to the quantitative assessment of the socio-economic development of the regional economy. The heterogeneity of the country territory according to various characteristics or the large size of the territory from the point of view of certain study purposes or practical activity necessitate the division of this territory into parts - regions. At present, the territory of Kazakhstan includes 16 regions of the country (14 regions, Almaty and Astana). In the Concept of the regional policy of Kazakhstan for 2014-2020 the regions were grouped according to the so-called problem principle [6].

Such grouping of Kazakhstan regions is actual today. The main indicators of social and economic development of groups regions are given in Table 1.

Table 1 *- The main indicators of socio-economic development of Kazakhstan regions in 2018*

	Share of the region,%				
	In the total population,%	In GRP,%	In the volume of industrial production,%	In gross agricultural output,%	In development of investments in fixed assets,%
The Republic of Kazakhstan	100	100	100	100	100
Group 1	13	25	4	1	20
Group 2	6	19	35	2	29
Group 3	21	20	26	18	14
Group 4	32	17	15	35	18

Group 5	7	7	9	18	5
Group 6	21	12	11	26	14

Source - calculated by the author based on data of Agency on statistics [7].

The first group of regions includes the cities of Astana and Almaty - these are regions with a high level of per capita incomes of the population, diversified industry, developed financial sector and high scientific and technical potential. At present, development programs for intensive development of manufacturing industry, infrastructure, scientific, cultural and other centers, formation of tourism and recreation infrastructure have been worked out and implemented for the cities of Astana and Almaty. The second group is formed by the Atyrau and Mangistau regions, rich in hydrocarbon mineral resources. The average per capita incomes of the village in these areas are the highest.

The third group includes East Kazakhstan, Karaganda and Pavlodar regions, rich in natural mineral and raw materials. Here mining and processing industries using local raw materials, as well as machine building, light and food industries have developed. Regional development programs for the second and third groups of regions provide for the diversification of industrial production mainly in processing industries, the development of entrepreneurship in agriculture, the development of transport and communications infrastructure. At the same time, special attention is required for measures to protect the environment, especially on the shelf of the Caspian Sea.

The fourth group includes Aktube, Zhambyl, Kostanay and South Kazakhstan regions, rich in natural resources and significant agricultural land. In the regions of this group per capita incomes of the population below the average republican level; approximately the same economic base and equal directional structure.

Here, the regional policy should be aimed at implementing measures for the further use of the potential of large enterprises, the development of industries serving agriculture.

The fifth group includes the West Kazakhstan and North Kazakhstan regions, where the machine building industry is mainly developed, and there are significant areas of agricultural land. In addition, the West Kazakhstan region has developed oil and gas production.

Here an important strategic line should be the modernization and renewal of machine-building enterprises, primarily the defense industry.

The sixth group unites Akmola, Almaty and Kyzylorda, with developed agricultural production, except for oil production at Kumkol in Kyzylorda region. The average per capita income of the population is lower than the average republican level, although the Kyzylorda region is allocated (due to the development of the Kumkol oil field). Here the main attention of the regional policy should be given to the development of small and medium-sized enterprises processing agricultural products, as well as procurement, marketing, etc. Due to low living standards in these regions, it is necessary to develop and implement projects to create and develop industrial production.

The growth of Kazakhstan's competitiveness is impossible without sustainable development of the regions. That is the key in the Strategy of Territorial Development of the Republic of Kazakhstan up to 2020 approved by the Decree of the Head of State [8].

Let us consider the problem of socio-economic differentiation of the regions of the Republic of Kazakhstan based on the results of the competitiveness rating of the regions of Kazakhstan prepared by the Agency for Investigating the Return on Investment (AIRI) in early 2017. The ranking of the regions of the Republic of Kazakhstan was compiled using an index method similar to the method used in the global competitiveness rating, published by the International Institute for Management Development (IMD). In this rating, competitiveness is measured based on such indices as the index of economic activity, government effectiveness, business efficiency and infrastructure. These indices are calculated as a weighted average of several indicators. For example, the index of economic activity includes the following parameters: international trade, external investment [9].

In order to determine the components of the indices reflecting the level of development and competitiveness of the region, first of all, a number of indicators have been identified that will be taken into account when identifying the competitiveness of the region. An important condition for constructing an index that would most fully reflect how competitive a particular region is the choice of adequate indicators that should fully reflect the criterion of competitiveness and basic competitive advantages, reflect the progressiveness of the industry structure, and be statistically accessible and contain a minimum subjective interpretation. The choice of indicators is also determined by the availability of statistical data on these indicators.

Thus, the main indicators of the rating of the republic region are:

- Index of economic development;
- Index of the standard of the population living;
- Index of scientific and innovative development;
- Index of infrastructure development of the region.

To compile and calculate the indices, country rating strategies were applied taking into account the specificity of the regions' competitiveness. The methodology of country ratings is a way of aggregating a number of particular indicators (criteria) into a more general indicator characterizing the relative positions of the country (region) in this indicator. A distinctive feature of the ratings is the scaling of indicators, the essence of which is to bring the indicators measured in different units (in percent, monetary, etc. units) to immeasurable values in the range from 0 to 1 (where 0 will correspond to the worst result among regions, and 1 - respectively, the best). The scaling will be done by converting from formulas (1) or (2):

$$I^i_j = X^j_i - X_{mini} / X_{maxi} - X_{mini} \qquad (1)$$

$$I^i_j = 1 - X^j_i - X_{mini} / X_{maxi} - X_{mini} \qquad (2)$$

where: Xji is the i-th index of the j-th region,

Xmini is the minimum value of the i-th index among all j-th regions,

Ximax is the maximum value of the i-th index among all j-th regions.

The transformation according to formula (1) is realized if large values correspond to the best result and according to formula (2), if the lower values correspond to the best value. To obtain the value of the integral coefficient, it is the first necessary to find the arithmetic average of the simple partial coefficients (formula 3):

$$L_{average} = \sum_{j-1}^{n} I_j^i \qquad (3)$$

Further, the obtained values must be transformed according to the formula (4):

$$I_{average} = I^i_{average\ j} - I^i_{average\ min} / I^i_{average\ max} - I^i_{average\ min} \qquad (4\ (4)$$

This transformation (formula 4) is necessary to bring the value of the coefficients of the region $I_{average}$ [0;1]. Thus, in the ranking there will always be regions with the best ($L_{average}$ = 1) and worst ($L_{average}$ = 0) indicators, and the remaining regions will be located relative to these extreme ones.

Analysis of the economic environment of regional development. Carried out calculations made it possible to group the regions according to the level of competitiveness in general, and also for this or that indicator in particular.

Knowing that the index can take values from 0 to 1, we can distinguish three groups of regions with equal intervals:

- 1 group - high level of competitiveness: 0.66 <I <1.0;
- 2 group - average level of competitiveness: 0.33 <I <0.65;
- 3rd group - low level of competitiveness: 0.00 <I <0.32;

16 regions participate in the rating: 14 regions and the cities of Astana and Almaty (Fig. 1).

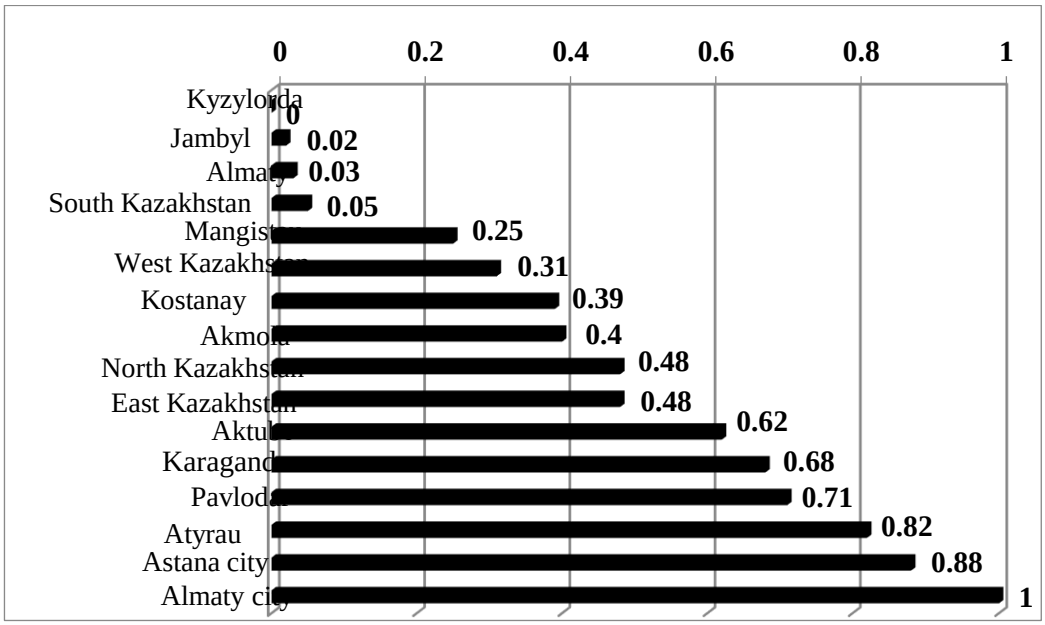

Figure 1 - Competitiveness index by regions of the Republic of Kazakhstan, 2018.
Note: prepared by the authors

The most competitive regions are still Almaty city, Astana city and Atyrau region. The least competitive regions are Almaty, Zhambyl and Kyzylorda regions. However, in 2018, compared with 2017, the ranking among outsiders has changed: the rating of Almaty region rose to 2 positions, and Zhambyl and Kyzylorda regions dropped to 1 position.

In determining the competitiveness index of the region, indicators such as per capita GRP, investment in fixed assets, poverty level, industrial production, unemployment, etc. are taken into account. The following table gives some key indicators that are included in the region's competitiveness index. Table 2 shows that the cities of Almaty and Astana, Atyrau region are relatively high in the rating, however this same regions is at one of the last places in terms of the standard of the population living. The average level of competitiveness prevails in Karaganda, Pavlodar and East Kazakhstan regions (Table 2).

Table 2 - Components of the competitiveness index of the regions of the Republic of Kazakhstan in 2018

	GRP per capita	Investments in fixed capital	Depth of poverty	The number of subjects of small enterprise	The volume of industrial production
Unit of measure	thousand tenge	million tenge	%	unit	tenge, KZT

Republic of Kazakhstan	1 665, 3	4 026 480	0,9	837 083	15 929 052
Akmola	1 105,3	111 025	1,3	32 598	236 417
Aktube	1 889,8	328 751	0,5	35 570	1 253 915
Almaty	658,9	299 409	0,3	113 368	444 202
Atyrau	6 413,6	836 980	0,5	31 012	4 319 754
West Kazakhstan	2 168,2	127 050	0,9	27 583	1 480 716
Jambyl	603,3	97 016	0,6	39 727	185 715
Karaganda	1 769,4	213 065	0,6	55 855	1 325 357
Kostanay	1 289,6	127 123	0,9	42 298	563 976
Kyzylorda	1 464,1	142 172	0,8	21 574	1 063 126
Mangistau	3 273,5	296 063	1,1	27 593	2 064 855
South Kazakhstan	580,9	215 308	1,8	135 262	377 180
Pavlodar	1 163,1	178 999	1,5	75 196	822 907
North Kazakhstan	1 665, 3	4 026 480	0,9	837 083	15 929 052
East Kazakhstan	1 105,3	111 025	1,3	32 598	236 417
Astana city	2 90461	447 257	0,4	49 001	177 360
Almaty city	3 418,8	350 328	0,2	94 420	532 750

Note: prepared by the authors

In addition, these regions have more developed electricity infrastructure. Regions of the southern zone have a relatively low level of socio-economic development due to the smaller number of large industrial enterprises and weak resource availability.

The regions with an average level of competitiveness are five of the sixteen surveyed regions: Aktube, East Kazakhstan, North Kazakhstan, Akmola and Kostanay regions.

The list of regions with a low level of competitiveness increased from four to six: West Kazakhstan and Mangystau regions left the ranks of regions with an average level of competitiveness, joining South Kazakhstan, Almaty, Zhambyl and Kyzylorda regions. According to experts (JSC "Center for Marketing and Analytical Studies"), to increase competitiveness, Kazakhstan should pay more attention to the development of regions, using available resources to create regional clusters. However, there is a huge gap between Kazakhstan's regions in many social and economic indicators. Most of the regions have a low level of competitiveness, and none of them received a high rating of productivity level [10].

Based on the results of my research, aimed at ranking the regions of Kazakhstan on a set of statistical indicators. Obtained results made it possible to identify the weak points of each of the regions, as well as their initial advantages relative to the average republican level [11]. For analysis, publicly available data were taken from the official website of the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan.

All 19 official indicators we shared into three groups (categories): the economic and social sphere, as well as the standard of living of the population. For maximum objectivity all of them are considered either relative to the population of the region, or in percent. Most of the indicators reflect the situation for 2018. Ranking by a set of statistical

indicators allows you to determine the problem of the relevant region for one or another parameter relative to other administrative-territorial units. In the event that the region occupies a place in the parameter from the 1st to the 6th, this indicator is defined as a good one - "does not require intervention" from the local executive authorities. If the region takes place from the 7th to the 10th, then its position on this criterion is characterized as a borderline - "requires point measures" on the part of the executive bodies.

If the region takes place from the 11th to the 16th, the situation is characterized by the indicator as critical and, accordingly, "requires prompt, comprehensive intervention". According to the results of my research, the relevant administrative-territorial units were conditionally divided into three groups:

- lead regions – Astana city, Atyrau region, Almaty city, as well as Aktube, Mangistau, Pavlodar regions (1-6 places respectively);
- regions with average indicators - West Kazakhstan, Karaganda, Almaty, Kyzylorda (7-10 places respectively);
- outside regions - East Kazakhstan, Kostanay, North Kazakhstan, Akmola, South Kazakhstan and Zhambyl (11-16 places respectively) (Table 3).

Table 3 - The results of ranking the regions of the Republic of Kazakhstan for the complex statistical indicators for 2018

№	The regions of Kazakhstan	Total score categories			Final place
		The economic sphere	Social services	The standard of living	
1	Akmola	12	14	13	14
2	Aktube	2	9	2	4
3	Almaty	11	3	14	9
4	Atyrau	1	4	4	2
5	West Kazakhstan	8	10	7	7
6	Jambyl	16	7	15	16
7	Karaganda	10	12	6	8
8	Kostanay	9	15	9	12
9	Kyzylorda	14	6	12	10
10	Mangistau	4	2	5	5
11	South Kazakhstan	15	5	16	15
12	Pavlodar	6	11	7	6
13	North Kazakhstan	13	13	11	13

14	East Kazakhstan	7	16	10	11
15	Astana city	5	1	1	1
16	Almaty city	3	7	2	3

Note: prepared by the authors

The results of the ranking reflect the basic level of development of the regions, due to its geographical location, the quality of the raw materials base, or a special status. The result of the region on the sum of seats also reflects the level of its attractiveness for the republican elites. The city of Astana in the level of production of innovative, as well as industrial products per inhabitant is the 14th place in both indicators. The high place (the fourth) for GRP (Gross Regional product) is provided at the expense of the non-production sector. The critical level of crime and the high cost of the food basket are characteristic not only of Astana, but also of Almaty. The reasons for both cities are general: in the first case - increased attractiveness for migrants, as well as a comparatively low proportion of unregistered crimes, in the second - the excess of demand over supply due to the high level of income of the population.

A number of common problems have been identified in Atyrau and Mangistau regions. Most of them are due to the raw nature of their economy. In the areas under consideration, low indices for the production of industrial products per capita, a high level of prices (a living wage), as well as a low quality of pedagogical personnel were recorded. According to such indicators as meat production and price level, Mangistau region occupies the last places. The least number of problem sectors was recorded in Aktube and West Kazakhstan regions. Areas of outsiders ranking, mostly having low rates in all three areas and for most of the statistical indicators under consideration, is the South Kazakhstan region, ranking fifth in terms of the set of indicators in the social sphere, due to the country's lowest death rate from oncological diseases, as well as the second place in terms of natural population growth and the level of crime; and Zhambyl region, as well as North Kazakhstan, which has good aggregate indicators in the social sphere (7th place). At the same time, the region occupies the 16th and 15th places in the economic sphere and the standard of living of the population respectively.

Deep regional differences exist in the average per capita output of industrial products, agriculture, services rendered by enterprises and organizations of the service sector, and other analyzed economic indicators. The unevenness of economic development has led to a significant gap in social indicators assessing the potential of regional systems in Kazakhstan. "Coefficient of variation" shows how wide the spread of macroeconomic indicators in the regions. At the same time, he does not take into account the fact that the minimum and maximum values can be quite different from the others and can be a kind of "emissions". However, in combination, both coefficients give a fairly complete picture of regional differentiations. For clarity, we will give data on the breakdown of the most important indicators (Table 4).

Table 4 - "Coefficient of variation" by the values of macroeconomic indicators in the regions of Kazakhstan

	2008		2013		2018	
	Region	Absolute values of the indicators	Region	Absolute values of the indicators	Region	Absolute values of the indicators
1. GRP per capita, thousand tenge						
The maximum value	Atyrau	289,7	Atyrau	1797,2	Almaty city	4896,3
The minimum value	Jambyl	43,8	North Kazakhstan	143,1	North Kazakhstan	667,9
The difference		6,6 times		12,6 times		7,3 times
2. The average monthly nominal wage						
The maximum value	Atyrau	41,6	Atyrau	65,2	Atyrau	165,9
The minimum value	Jambyl	12,3	Jambyl	22,5	Jambyl	61,8
The difference		3,4 times		2,9 times		2,7 times
3. Nominal income, thousand tenge per month						
The maximum value	Atyrau	38,2	Almaty city	51,7	Atyrau	106,1
The minimum value	Jambyl	11,3	North Kazakhstan	14,3	North Kazakhstan	28,1
The difference		3,4 times		3,6 times		3,8 times

Note: prepared by the authors

In order to simplify the procedure for identifying the balance of regional development, we propose, as an alternative or additional key performance indicator, to apply the universal integrated indicator - the Human Development Index (HDI), widely used in international practice, also called the Human Development Index (HDI), reflecting the quality of life of the population. The main goal of the concept of human development is not the growth of the country's GDP, but the expansion of the possibilities for the

development of the individual and the freedom of his choice. The basis of the concept of human development is the following postulate: the value of human life is not that man is capable of producing goods, but that he is the goal of this development.

In this study, using the example of 2018, we calculate the index for all regions of Kazakhstan and compare the dynamics of this index with 2008 - the last year of its official publication by region (Table 5).

Table 5 - Indicators that determine the level of the HDI of the Republic of Kazakhstan in 2018

Region	ALE, year	Literacy rate, %	Coverage training m from 6 to 24 years, %	GDP per capita, dollar USA, PPP	Index ALE	The index of education	Index of income	HDI, 2016	HDI, 2016
Akmola	70,6	99,610	71,6	16869,860	0,760	0,903	0,856	0,840	0,763
Aktube	72,4	99,790	71,8	23741,030	0,790	0,904	0,913	0,869	0,792
Almaty	71,8	99,352	66,6	11366,290	0,780	0,884	0,790	0,818	0,764
Atyrau	72,5	99,696	73,8	79447,020	0,792	0,911	1,115	0,939	0,785
West Kazakhstan	71,7	99,699	80,4	30077,380	0,778	0,933	0,952	0,888	0,787
Jambyl	71,9	99,640	70,1	10229,890	0,782	0,898	0,772	0,817	0,764
Karaganda	70,9	99,720	72,0	25132,330	0,765	0,905	0,922	0,864	0,778
Kostanay	70,7	99,742	66,2	17472,290	0,762	0,886	0,862	0,837	0,764
Kyzylorda	71,9	99,764	68,0	17052,470	0,782	0,892	0,858	0,844	0,763
Mangistau	73,2	99,710	73,1	37956,050	0,803	0,908	0,991	0,901	0,798
South Kazakhstan	72,6	99,714	73,7	9889,400	0,793	0,910	0,767	0,823	0,769
Pavlodar	71,5	99,696	69,3	25647,020	0,775	0,896	0,926	0,866	0,784
North Kazakhstan	70,5	99,537	63,3	16468,750	0,758	0,875	0,852	0,828	0,762

East Kazakhstan	70,9	99,660	68,9	18549,870	0,765	0,894	0,872	0,844	0,777
Astana city	74,8	99,890	91,8	61742,190	0,830	0,972	1,072	0,958	0,842
Almaty city	75,3	99,852	96,4	59840,970	0,838	0,987	1,067	0,964	0,830

Note: prepared by the authors

In Kazakhstan, only the HDI country indicator is officially calculated, which averages the regional differences in terms of the quality of life and does not give a complete picture for the development of an adequate territorial policy for each region separately. Based on the calculation results, we group the territories according to the quality of life for the convenience of analysis (Table 6); ALE - here is the average life expectancy measured in years, PPP - is the purchasing power parity, measured in US dollars.

Table 6 - Ranking of regions by HDI for 2008 and 2018

Region	HDI, 2008	Region	HDI, 2018
Astana city	0,842	Almaty city	0,964
Almaty city	0,830	Astana city	0,958
Mangistau	0,798	Atyrau	0,939
Aktube	0,792	Mangistau	0,901
West Kazakhstan	0,787	West Kazakhstan	0,888
Atyrau	0,785	Aktube	0,869
Pavlodar	0,784	Pavlodar	0,866
Karaganda	0,778	Karaganda	0,864
East Kazakhstan	0,777	East Kazakhstan	0,844
South Kazakhstan	0,769	Kyzylorda	0,844
Almaty	0,764	Akmola	0,840
Kostanay	0,764	Kostanay	0,837
Jambyl	0,764	North Kazakhstan	0,828
Akmola	0,763	South Kazakhstan	0,823
Kyzylorda	0,763	Almaty	0,818
North Kazakhstan	0,762	Jambyl	0,817

Note: prepared by the authors

According to the results of Tables 5 and 6, the HDI in 2018 increased in comparison with 2008 in all regions of Kazakhstan, which indicates the growth of citizens' well-being, the growth of economies in the regions and, as a result, the improvement of the quality of life of the people of Kazakhstan. Leading in the ratings of 2008 and 2018 years Astana and Almaty, Atyrau, Mangystau, Aktube regions, West Kazakhstan region they are closely followed by Pavlodar, Karaganda regions and East Kazakhstan region. The

remaining areas have less high indicators, while their place in the rating of 2018 changed compared to 2008.

Kazakhstan in 2008 was part of the group of countries with an average HDI of 0.782. Recall that all countries in the world, according to the classification used by UNDP, are ranked according to the level of the HDI into four groups:

1) with a very high HDI index ≥ 0.9;
2) with a high HDI index ≥ 0.8;
3) with an average of 0.5 ≤ HDI < 0.8;
4) with a low HDI index < 0.5.

Along with the UNDP classification, some scientists proposed an alternative classification of countries, which found practical application:

"1) countries with the highest level of human development (HDI 0.900 and above) - 25 countries;

2) advanced groups of countries with an average level of human development (HDI from 0.820 to 0.899) - 25 countries;

3) the second group of countries with an average level of human development (HDI from 0.735 to 0.819) - 50 countries;

4) the lowest group of countries with an average level of human development (HDI from 0.570 to 0.734) - 29 countries;

5) countries with a low level of human development (HDI from 0.450 to 0.569) - 26 countries;

6) countries with a critically low level of human development (HDI below 0.450) - 22 countries "[12].

According to UNDP classification in 2016, four regions of Kazakhstan were included in groups with a very high level of HDI. This city of Almaty (0.964), the city of Astana (0.958), Atyrau region (0.939) and Mangystau region (0.901). All the remaining fourteen regions had indexes above 0.8 and were included in the group with a high HDI. The lowest indicator for the level of the human development index in 2015 is the Zhambyl region (HDI = 0.817), which is 1.1799 (≈18%) less than the region with the highest Almaty city index (HDI = 0.964).

Conclusions of the study. Research on public management of regional development highlights various priority areas of regional policy, the choice of which most often corresponds to one or another scenario of development.

However, most regional scientists agree that given process of structural diversification of the economy, regional policies should be prioritized as a priority area of regional policy.

Despite the frequent use of the term "structural policy", it is still not established its established definition. In the most general form, structural policy is seen as the impact of government bodies on all types of economic structure [13]. And in this case, within the framework of the structural policy, industrial, innovative, investment and other types of policies will be singled out, and the goals and objectives of these types of policies will be based on the goals and objectives of economic restructuring.

Thus, balanced sustainable development in a crisis of the economy is impossible without interrelated regulation, by improving existing economic and legal mechanisms,

the natural resource and industrial sector, which requires a comprehensive consideration of social, economic and environmental factors, optimization of consumption resources. The need to implement this approach is relevant for the regions of Kazakhstan, since the republic, having a significant part of the world's resources, still has an imbalance both between the needs of the region in resources and the availability of available sources of replenishment of resources, and between the existing material base and plans for its development; between the requirements of intensification of economic growth and the principles of sustainable economic development; between the real state of human capital and the needs of the modernized economy in labor resource.

References

[1] Baymuratov U. Investments and Innovations: Nonlinear Synthesis: Volume 3. Selected scientific works. Almaty, 2006. 320p.
[2] Kazhimurat K. Selected scientific works. Almaty: Kazakhstan development institutes, 1998, 460p.
[3] O. Sabden. Modernization and growth of competitiveness of the economy of Kazakhstan. Almaty, 2011. 344 p.
[4] K.Sagadiev. Economy of Kazakhstan: essays of actual problems. Almaty, 2004. 311p.
[5] Nurlanova N.K. Regional paradigm of sustainable development of Kazakhstan: problems of theory and practice. Almaty: Institute of Economics of the Republic of Kazakhstan, 2014. 328 p.
[6] Concept of the regional policy of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2013.
[7] Regions of Kazakhstan: statistical yearbook. Astana, 2018. Access mode: www. stat.gov.kz (the date of circulation is March 19, 2018).
[8] Strategy of territorial development of the Republic of Kazakhstan until 2020. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of August 28, 2014.
[9] Zh. T. Konurbaeva. Integral approach to determining the competitiveness of Kazakhstan's economy. // Bulletin of the Kazakh-American Free University. 2016. № 4. 12-15 p.
[10] M.Sagimbekov, M.Pshembaeva. Competitiveness rating of the regions of Kazakhstan. JSC "Center for Marketing and Analytical Research", 2016. Access mode: http: // www.kaznexinvest.kz/press-center/smi/676.
[11] Official site of the Research Agency "RatingKZ". Access mode: www.bagalau.kz/ru/med/rejting-kz. (the date of circulation is April 17, 2018).
[12] The Human development report 2016. Regional press release for Europe and Central Asia. http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/presscenter/2018/03/23/
[13] Brimbetova N.Zh. Modernization of Kazakhstan's territorial development: methodology and priorities. Almaty: Institute of Economics of the Republic of Kazakhstan, 2011.229p.

POPULATION IN EUROPE

Petar Marinov
Institute of Agricultural Economics - Sofia, Bulgaria

ABSTRACT
The continent of Europe, as a localization for the development of modern human civilization from the most ancient times to the present day, has always been influenced by anthropogenic peculiarities that determine the number and movement of the population through the various geographic and historical segments of time events. The various factors of the nature of their situation have had a positive or negative impact on the number and dynamics of the human population of the Old Continent. In the report I make a chronological survey of the population, its number for a certain geographical and historical period. I analyze the current state of play of the public geodemographic massif of the continent Europe in the regional aspect for the period 2014-2018.
KEYWORDS: Europe, geography, population and numbers.

Introduction

The population is variable, moving in a positive or negative direction depending on the historical and political events taking place in the area. The monitoring of the population during the periods of socio-economic development of the continental continent has always aroused the governing, regardless of historical time or concomitant events. Population numbers varied in range and factors related to the status of different ethnic groups inhabiting a given territory. Official population statistics began to be recorded relatively early in the eighteenth century, and in the twentieth century, it acquired the status of reliable information, controlled by the administrative governments of the countries. Nevertheless, monitoring the population movement, its number is necessary for analyzes and conclusions related to its socio-economic development. A number of authors from Bulgaria and Europe work in the field of geography (Beloch 1900, Urlans 1975, Jones and Evedy 1978, Jones 1990, Bauman 1999, Geshev 1999, Geneski 2000, Ivanov 2014, Vichev and Panayotov 2014, Devedzhiev 1990, 1995, 1996, 2000, Berdarov 2010, 2011, 2012, Slaveikov 1997, 2005, 2008, 2010, 2012, Yankov 1997, 2001, 2005, 2010, 2015, 2016, Petrov 2010, 2011, 2015, 2018, Marinov 2013, 2014, 2015, 2017 , 2018).

The purpose of the report is - to study and analyze the geodemographic picture of Europe and to compare demographic statistics across continents with those of the world.

Methodology and methodological approaches

The study uses the statistical-mathematical method for analyzing the geodemographic status of the population of the continent of Europe, covering the period from the first representatives of the human species to the second two decades of the 21st century. The empirical method used in the report is a basic one that serves to collect and process information on the continent and the world population. The report includes an

overview of the population of the Old Continent by region and other terrestrial territories using the comparative method over a period of time. I also apply historical methods in researching and analyzing dates, events, and processes related to material development.

The empirical part

Demography is a science that studies the population (human civilization), involving various social events and processes such as population, birth rate, mortality, natural growth, and migration. The term "demography" is formed by two ancient Greek words “demos” people and “graphos” description. The literal translation means “folk description”. The changes that have taken place in the development of human civilization over the last 300 years require new interpretations, analyzes and studies of social events occurring globally. Geodemography appears as an intermediate link between settlement geography and demography. It deals with the study, study and analysis of these same socio-economic processes and phenomena caused by human activity in certain regions of planet Earth. A number of factors also influence the population: Natural - altitude, availability of natural resources, climatic conditions, relief, waters and others; Economic - financial crises, unemployment, job creation, investment policy, economic stability and others; Social - fertility, mortality, natural growth, migration, social infrastructure and others; Ecological - air, water, soil, fires, landslides, floods, extraction of natural resources, industrial accidents and others. The conduct of hostilities in a given territory has a great influence on the population. High mortality in men in this type of process leads to lower birth rates and vice versa, after the war, birth rates rise sharply. Religion, as a spiritual and social element, has always played a significant role in the population. Within the boundaries of Europe during the various historical periods of development, the clergy used different religious practices and means to increase the population or physically obliterate certain ethnic groups. Totalitarian regimes (Eastern European countries) experienced high population growth in the 20th century as a result of different social policies, one of which was to promote high birth rates, ban abortions, early marriages and other activities aimed at an increase in the proletarian mass. The population of human civilization, from the time of the Early Modern Man - Kromanian to the modern individual of the 21st century, is increasing every year. The exception is the periods of plague epidemics and prolonged hostilities, in which the population slows down its reproductive processes and decreases its numbers. Colin Peter MacDway, in his work, represents the number of people - 4 million who inhabited the Earth in 10,000 BC.

According to the US Census Bureau's Historical Estimates of World Population, humanity during the same period in the world is 50 million. by continents - Africa, 7 million, Asia, 33 million, and Europe, 9 million. For the rest of the Earth (territories) no hypotheses have been presented in the literary geodemographic sources.

Tracking the chronology of historical events, continental statistics, again based on the hypothesis - the population in 500 BC. the world is 100 mil. p., Africa 14 mil. p., Asia 66 mil. p. and Europe 16 mil. souls. Over the next five hundred years, there is an increase in the human population of fifty million. During the Holocene period, the migration (spread) of human species began throughout the world. During this time period the

population is approximately between 1-3 mil. the person. Climate warming is an important factor in the growth and migration mobility of the human species over the above geo-chronological segment of the time cycle. From the tenth millennium BC by the end of the first millennium BC within 9000 the number of humanity has increased from 1-50 million. The first census in Rome (Roma-Roma), made in 435 BC, by administrative officials - censors. Initially, only the free people were enumerated, and subsequently slaves began to count. In 201 BC. the population of Italy, approximately 4 mil. p., like 1 mil. of these are slaves. Capital of the Roman Empire, 13 BC Roma have a population of approximately 800,000 people. According to modern estimates in 1 and 2 years of the New Era, it is estimated that the population of the Earth varies between 160-200 mil. souls. During the first decades of the New Era, the number of people increased in ascending order. The Greek and Latin texts that have reached us about Thrace and Moesia about the population of these two Roman provinces, in the first three centuries since the 27th century BC, to 327 AD., it probably amounted to about 3 250 000 people for the two territories. Karl Julius Beloch (1854-1929) takes the Thracian population at the time of Thucydides (455 BC - 397 BC) as a base, indicating a population of 600,000. From the first year of the New Millennium to 1000, the global population reaches 400 million. p., the growth within a millennium is 200 mil. souls. According to continents, Africa reaches 70 mil. p., Asia 269 mil. p., Europe 50 mil. p. in the latter the increase is the least compared to the others. In 1086, the first European census was conducted in England. Renaissance period XIV-XVII century, from Fr. - Renaissance Renaissance, embracing European cultural development, dating back to the dark medieval ages. The rejection of the Church's hegemony gives the population greater freedom to develop in different areas of socio-economic life. As a result, the population is increasing. In 1600, the world's population numbered 580 million. p., Asia 339 mil. p., Africa 114 mil. souls. In Europe, their numbers reach 111 million. or 19,14% of human civilization.

According to Caral Julius Viloche (1854-1929) in the major European countries in 1600, the population was approximately, the following number - Italy 13 million, Spain and Portugal 10 million, France within its borders 16 million . p., England and Wales 4,5 mil. p., Scotland and Ireland 2 mil. p., Denmark 600 000 p., The Netherlands 3 million p., Sweden, Norway and Finland total 1,4 million e., Germany 20 mil. souls. Worldwide, the population in the 18th century is 682 million. During this period, Europe's population is 125 million. p., the growth of the previous century is an increase of 14 mil. souls. The low rate is the result of ongoing urbanization processes, the Industrial Revolution, and migration to neighboring continents. At the beginning of the nineteenth century, in 1805 the population of the world was already 1 billion (now the population of the population is 7 608 629 322 people) souls. In 1800, there were 3 cities in the world with a population of 1 million or more: London, Beijing and Tokyo. In 1851, London was the largest city in the world with a population of 2,4 million inhabitants. Official statistics on the population began to be kept in the Kingdom of Spain in 1857. On the continent, Europe reached 203 million in the same period. e. or within fifty years, there is a population growth of 40 mil. souls. In 1850 statistics accounted for 276 million, or within a century, the population has increased by 59%. With the development of industrialization, the use of natural resources

and the cheap labor of the colonies, and the rapid progress of urbanization, London's population increased significantly before WWII, reaching 8,6 million. souls.

In the 19th century, London was the only city in the world with a population of 5 million inhabitants. Today, there are 55 cities globally, most of them in continent Asia. In the early 20th century, the population of the Old Continent reached 408 million. within fifty years, saturation rose by 132 million souls. In the world in 1900 the population was 1,650 mil. souls. In Europe, the number reaches 408 million. and constitutes 24,7% of human civilization.

The twentieth century was accompanied by two world wars that resulted in millions of human casualties. In 1916, Europe's population was approximately 330 million souls. After the war periods the population is recovering and increasing in number. In 1930, the world's population was 2 billion. In front of military Europe, human civilization on the continent is approximately 520 million souls. Five years after the end of WWII in 1950, the population of the Old Continent is 549 million. p., globally, approximately 2,5 billion people. In the mid-fifties, Europe numbered 577 1103 60 people, with urbanization accounting for 54,3% or 313 280 048 people living in cities. By the end of the twentieth century, Europe's population was growing in ascending fashion over the course of 45 years, increasing by 150 090 579 people.

The analytical part

At the beginning of the 21st century, Europe's population was 727,200,939. The continent's largest increase over the five years 1960-1965 was 294,067,977. In 2010, Europe's population was already 737,163,580, with 73% located in urban areas, with an average density of square kilometers. 72,9 people. According to the UN, the population of Europe in 2015 is estimated at 741 million p., which is just under 11% of the world's population. The exact figure depends on the precise definition of the geographical scope of Europe. In 2015, the EU population was 509 million souls. Non-EU countries located in Europe as a whole include 94 million souls. Five transcontinental countries have a total of 247 mil. of which about half live in Europe.

In the Table. 1 shows the population of Europe by year and region (area grouping was done by Worldometers), tracking the evolution of the number in miles for a period of five years. For the sake of clarity, I have also referred to the EU population movement within the twenty-eight countries.

Tab. 1. Europe by years of regions and population of millions

years	North	South	East	West	Europe	EU-28
2014	102574541	152820713	293532237	191283239	**740210730**	507011330
2015	103097292	152440653	293243708	192032306	**740813959**	508540103
2016	103642971	152172107	292885221	192746859	**741447158**	510277177
2017	104199623	151989290	292454364	193430576	**742073853**	511522671
2018	104761581	151860162	291953328	194072933	**742648004**	512777350

Information – Worldometers and author preview

From the initial period to the end for Europe, the population increased by 2 437 274 people, with the increase rising. The EU also has an increase of 5 766 020 people over five years, but the Community is characterized by high east-west migration.

Northern Europe (United Kingdom, Sweden, Norway, Finland, Denmark, Ireland, Lithuania, Latvia, Estonia, Iceland, Isle of Man and Faroe Islands), recorded a steady increase in population. In the period 2014-2018 the growth is 2 187 040 people.

Southern Europe (Italy, Spain, Greece, Portugal, Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Albania, Northern Macedonia, Slovenia, Montenegro, Malta, Andorra, Gibraltar, San Marino and Vatican City), during the study period the population in that region decreased with 960,551 people. The downward movement of the number is from the beginning to the end period. The main reason for the decline is the high migration to the countries of Western and Northern Europe and the population of childbearing age.

Eastern Europe (Russia, Ukraine, Poland, Romania, Czech Republic, Hungary, Belarus, Bulgaria, Slovakia and Moldova), statistics show a population decrease of 1 578 909 from 2014 to 2018. During the five years of the survey, the population declined steadily, with the main facts being migration, lower living standards and low average life expectancy.

Western Europe (Germany, France, the Netherlands, Belgium, Austria, Switzerland, Luxembourg, Liechtenstein and the Kingdom of Monaco), there is a growth spurt for these countries, minimal due to high migration from the eastern countries. Each year, more than 500,000 emigrants formally enter the countries mentioned above.

Conclusion

In 1960, the world's population reached 3 billion. In a 30-year period, the global population is growing by one billion people. The next increase is in 1974, the human population reaches 4 billion. The increase is by another billion within 14 years. On July 11, 1987, in Zagreb, Croatia, was born Matthew Gaspar, the 5 billionth inhabitant of the Planet. In this span of 13 years, the population is growing again with another billion people. The next jump in population is on February 25, 2006, with another billion, or 6,5 billion. In 2009, there are already 6.8 billion inhabitants on planet Earth. The psychological moment of growth comes on October 31, 2011, when human civilization already numbers 7 billion. In the late 1920 is, about 12% of the world's people lived in Europe. If demographic trends keep pace, their share could drop to about 7% in 2050, but it still stands at 716 miles p., according to the UN assessment.

As of May 9, 2018, according to Worldometers, the World population is 7 620 873 604, for the continent of Europe, it numbers 742 564 911 people, including the EU with a total of twenty-eight countries, as of the above date, Eurostat statistics reports 511 522 671 people to the Community.

References

[1] Marinov, P., (2018), Geodemographic Status and Urban Structure in Rural Areas of South Central Region, Plovdiv, ed. Koala Press, ISBN: 978-619-7134-68-1.
[2] Petrov, K., (2019), Regional Demography, ed. Fast Print Book, Plovdiv.
[3] McEvedy C., and Jones, R., (1978), Atlas of World Population History, Facts on File, New York, ISBN 0-7139-1031-3.
[4] US Census Bureau's Historical Estimates of World Population; see also Kremer, Michael (1993), „Population Growth and Technological Change: One Million B.C. to 1990," The Quarterly Journal of Economics 108: 681 – 716.
[5] Beloch, J., (1900),"Die Bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance" in Zeitschrift für Socialwissenschaft, pp. 765 to 786.
[6] http://www.worldometers.info/world-population/europe-population/
[7] http://www.worldometers.info/world-population/southern-europe-population/
[8] http://www.worldometers.info/world-population/west-europe-population/

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ФАКТОРИНГ ЗА ФИНАНСОВА УСТОЙЧИВОСТ НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО СТОПАНСТВО

Анелия Любенова[a], Любомир Любенов[b]
[a] *д-р ик.*
[b] *доц. д-р ик. ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий“*

ABSTRACT
The aim of the report is to look for opportunities to improve the financial sustainability of farms by applying factoring funding. Factoring as a form of short-term financing of the agricultural holding influences its financial condition through the relationship between liquidity, current asset turnover, profitability and financial stability, with a minimum level of risk. There is a legal correlation between the use of factoring and some indicators to maintain the sustainable financial condition of the farm in the short and long term. The use of factoring by farms leads to better financial performance than their operations, providing them with higher investment activity. The application of factoring in the agri-sector enables improved management of trade receivables and working capital through short-term liquidity and balancing sources of finance for higher profitability.
KEYWORDS: factoring, liquidity, profitability, farm .

Земеделските стопанства в България се сблъскват с много сериозни проблеми при осигуряването на необходимите им оборотни средства, за да са финансово устойчиви. Те осъществяват дейността си в отрасъл, в който поради обективни природни дадености има забавена обращаемост на оборотните средства, голяма междуфирмена задлъжнялост, по-лоша инфраструктура, по-висок риск, по-слабо развити агропазари [Любенов, Л., 2016] и др., което налага като цяло необходимостта от по-големи размери на оборотните средства в аванс. Високата задлъжнялост в Агросектора наложи да се търсят възможности за съкращаване сроковете за инкасиране на вземанията чрез прилагане на факторинг операции. Продажбата на отложено плащане се превръща в практика, която става все по-популярна и предпочитана от купувачите, както на международните, така и на националните финансови пазари. Чрез факторинга земеделските стопани може да решат редица проблеми, които възникват при отложеното плащане, защото им позволява оборотно и гъвкаво финансиране, администриране на прехвърлените вземания, събиране на вземанията и поемане на кредитния риск при неплащане от купувача. Затова в условията на дефицит на оборотни средства, факторингът е алтернатива за финансиране на земеделските стопанства.

Целта на доклада е свързана с търсенето на възможности за подобряване финансовата устойчивост на земеделските стопанства чрез прилагане на факторинг финансиране.

Факторингът е форма на финансиране при която, доставчикът на земеделски продукти или изпълнителят на услуги осъществява възмездно прехвърляне или продажба на свои съществуващи и/или бъдещи парични вземания към фактор (банкова или небанкова институция) и обикновено получава от него като аванс

определена част от дължимите суми. Факторът прави дисконт от номиналната стойност на тези вземания, поради поемане на риска от събирането им. Тъй като той прави разходи по тази операция за целта получава възнаграждения под формата на такси за управление и инкасиране на вземанията, застрахователна премия за покриване на риска и лихва за предоставените авансово средства под формата на кредит. Тази факторинговата форма е изгодна за всяка от страните участващи в операцията по финансиране на земеделското стопанство: за фактора е сфера на проявление на предлаганите от него услуги и реализиране на доходи от кредитната дейност; за доставчика – начин да ускори обращаемостта на оборотните си средства, като трансформира продажбите си с отсрочено плащане в незабавни продажби, и за купувача – не превежда авансово парични средства на доставчиците, а плаща според постъпленията на парични средства от продажбата на получените стоки, респ. услуги.

Факторингът е подходящ за земеделски стопанства, защото подпомага устойчивото им развитие в нестабилна икономическа среда, когато те са здрави и добре работещи и знаещи как да управляват портфейла си. В България през последните 10 години факторинг финансирането се развива с бързи темпове, за което свидетелства ръстът в неговите обороти – около 62% през 2010 г. спрямо 2009 г. [Иванова, М., 2011, с.56], а през 2017 г. има ръст от 50% спрямо 2016. Прилагането на факторинг от земеделското стопанство увеличава *ликвидността,* тъй като факторът постоянно изплаща дължимите вземания до 100% от сумата на брутната стойност на фактурите, като по този начин създава сигурност (при неплатежоспособност на клиента доставчика е застрахован), защото поема *риска* от лоши задължения за закупените вземания. По този начин клиентът (продавач на вземания) е хеджиран (хеджинг, хедж – начин за предпазване от риск) срещу неуспехи. При прилагането на факторинг технологията се извършва бърза реализация на продукцията, респ. услугите, регулиране на паричните потоци и контрол на погасяването на задълженията на земеделските стопанства.

Факторингът, като пакет от финансови услуги може да повлияе съществено върху *финансовото състояние на земеделското стопанство*. Той влияе върху резултатите от финансовите отчети на земеделското стопанство: счетоводен баланс – вземанията се конвертират в парични средства без увеличаване на задълженията; отчет за приходите и разходите – ръст на приходите чрез използване на допълнителен оборот; достъпа до нови пазари, увеличение на нетна печалба; намалена покупна цена поради възможността за по-ранно плащане на доставчиците; намаляване на загубите, причинени от неплащане на купувачите (дебитори). Възниква въпросът какъв е ефекта на факторинга върху ключовите финансови показатели при планиране на стопанските дейности на земеделските стопанства?

Факторингът в голяма степен влияе върху ликвидността. При него е налице трансформация на дебиторската задлъжнялост в парични средства без проявление на кредиторската задлъжнялост (коефициент на бърза ликвидност – мах). От друга страна, земеделското стопанство ще се стреми да минимизира о*бращаемостта на дебиторската задлъжнялост (в дни)* и да съкрати дните за продължителност на

производствения цикъл, като попълни нуждата от необходим оборотен капитал. По този начин се формира мултипликационният ефект и ефективно се използват оборотните средства. От трета страна, ръстът на нетната печалба, ще повиши рентабилността на собствения капитал *(ROE)*, а ускорената обращаемост на активите и намаляването на дългосрочните задължения, ще повиши рентабилността им *(ROA)*. Продажбата на вземания и получаване на средства от фактора, които впоследствие се използват в съответствие с целите на земеделското стопанство, позволява да увеличи размера на средствата по сетълмент сметки и в брой. Задълженията се намаляват автоматично, тъй като земеделското стопанство има свободни парични средства във връзка с продажбата на дългосрочните задължения.

Земеделското стопанство има възможност да намали краткосрочните задължения с размера на средствата, получени от продажбата на дългосрочни такива. Чрез използването на факторинг, земеделското стопанство има свободни парични средства, които може да използва, за да поддържа необходимото ниво на оборотен капитал, да увеличи дълготрайните материални и нематериалните активи. Всичко това неизбежно води до увеличаване на продажбите на земеделското стопанство чрез увеличаване на скоростта на оборота на дебиторската задлъжнялост и привличане на нови клиенти без допълнителни рискове. Факторът поема всички рискове, така че земеделското стопанство да има възможност да се предпази от проблемни вземания (риск от неплащане на купувачи).

Себестойността на продукцията (закупена, произведена) може да бъде намалена поради отстъпки, предоставени от доставчиците за ранни плащания за доставки или плащания навреме без просрочие. Всичко това води до увеличаване на брутната и нетната печалба на земеделското стопанство, поради което е възможно да се увеличат производствените обеми, да се разшири пазарът или да се увеличат резервите. Реализираните паричните средства могат да бъдат използвани за намаляване на задълженията по кредитите, което засяга финансовата стабилност на земеделското стопанство. По този начин се гарантира финансовата му стабилност и устойчивост, и е ефективен начини за възстановяване на финансовата му платежоспособност.

Високият размер на просрочени и несъбираеми търговски вземания изправя земеделските стопанства пред сериозни ликвидни затруднения, понижава кредитоспособността им и затруднява достъпа им до институционално финансиране като повишава и неговата цена, води до загуба на рентабилност и в крайна сметка генерира заплаха за самото им оцеляване. Мерките срещу просрочените и несъбираеми плащания от клиенти са част от процеса на управление на вземанията. Сред тези мерки се открояват: изискване за незабавно плащане при покупка, изискване за авансово плащане, спират доставките за некоректни длъжници, изискват банкова гаранция, предприемат мерки за събиране на забавените вземания по законов ред, застраховане на вземанията, налагане на наказателни лихви за просрочие, ползват услуги на факторинговото предприятие, ползват услуги на фирми за събиране на вземания, т. нар. колекторски фирми. Част от мерките са с превантивен характер, а други с последващ. Като цяло земеделските стопанства използват сравнително ограничен набор от мерки за предпазване от

просрочени вземания по търговски сделки, което е предпоставка за поддържане на високи нива на забавените и несъбираеми междуфирмени дългове [Петкова–Тасева, Г., 2016, с. 76]

Едно от предизвикателствата, които финансовото управление на земеделското стопанство поставя, е осигуряването на неговата ликвидност и платежоспособност. Затова всяко земеделско стопанство следва във всеки един момент да е наясно с възможните източници за краткосрочното му финансиране. Освен традиционните такива, като краткосрочния банков кредит и задълженията към доставчици, като удачна алтернатива е и факторингът.

Предизвикателството пред финансовото управление на всяко земеделско стопанство поставя въпроса за осигуряването на ликвидност и платежоспособност. Чрез прилагането на факторинговото финансиране в дейността на земеделските стопанства ще бъдат решени трите взаимосвързани цели (фиг. 1.): рентабилност, ликвидност и финансова устойчивост.

Фиг. 1. Връзка между факторинга и финансовите показатели, характеризиращи дейността на земеделските стопанства

Постигането на тези цели е в резултат на решения на проблемите по контрола на ликвидността, който е в резултат на оптимизиране на паричния поток, от една страна, и от друга – финансова стабилност, постигната в резултат на оптимизиране на капиталовата структура на земеделското стопанство.

Една от предпоставките за ефективно приложение на факторинга в дейността на предприятията от агросектора е *поддържането на ликвидност в определени граници и подобряване на обращаемостта на оборотни средства.* Прилагайки аналитичният и емпиричният методи за установяване на минимално и максимално допустимите граници на изменение на "еталонните" показатели за ликвидност при строго определена структура на краткотрайните активи (допустими области на изменение на материалните запаси, вземанията, паричните средства и краткосрочните инвестиции), земеделските стопанства ще осигурят най-малък относителен дял на материалните запаси в структурата на краткотрайните активи (КА) и краткосрочни пасиви (КП) при $К_{ол} \approx 1$ и ще подобрят обращаемостта си. В този случай, вземанията на земеделските стопанства са с най-голям относителен дял, което способства нарастването на нетния размер на приходите от продажба

(НПП) и обращаемостта. Това *поражда* използването на факторинг финансиране за поддържането на ликвидността на земеделските стопанства в кратък период от време. Именно ликвидността, характеризира състояние на земеделското стопанство, при което оптималната капиталова структура и влияещите й фактори позволяват достигането на максимални финансови резултати от дейността му при условие, че всички задължения са изпълнени в минимални срокове, т.е. осигурена е рентабилност в бъдеще.

Всяко земеделско стопанство трябва да разработва и апробира различни алтернативи на *капиталова структура*, като използва различни възможности за избор на най-подходящ вариант на финансиране при конкретни условия, от гледна точка на финансовата му стабилност и кредитоспособност. Поддържането на капиталовата структура на стабилно равнище е свързано с прилагането на различни начини и средства на финансиране с цел максимална печалба при минимален риск, отчитайки влиянието на различни фактори. За усъвършенстване на капиталовата структура в земеделските стопанства се прилага модел за правилно съчетаване на източниците на дългосрочно и краткосрочно финансиране, при който средно претеглена цена на капитала, която е обект на минимизиране, осигурява се по-висока рентабилност на използвания капитал от лихвения процент по кредитите, непрекъснато да се следи поддържането на капиталовия механизъм в нормални граници (0,3 – 0,6) чрез спазване на условията за финансова стабилност и показателите касаещи структурата на капитала. По този начин земеделското стопанство поддържа показателите за ликвидност и платежоспособност в оптимални граници, което дава възможност за избор на най-изгоден начин на финансиране.

Налице е и друга *предпоставка за приложение на факторинг финансирането в дейността на земеделските стопанства, а именно връзката на финансовата устойчивост с платежоспособността им.* В резултат на ниската платежоспособност в краткосрочен план в земеделското стопанство може да се появи недостиг на парични средства за погасяване на задълженията му. Индикатори на този проблем са ниските нива на показателите за ликвидност, просрочени кредити, задлъжнялост пред бюджета, персонала и кредиторите. От друга страна, недостатъчна възвращаемост на инвестирания в земеделското стопанство капитал показва, че инвеститорът получава недостатъчен доход за своите вложения. Възможните последствия от такава ситуация са негативна оценка за работата на мениджмънта, бягство на инвеститорите, тъй като капитала тече само в посока на високия доход. Идентифицирането на тези проблеми се извършва въз основа на ниски нива на показателите за рентабилност - предимно на собствения капитал. От трета страна, ниската финансова устойчивост, означава наличие на проблеми при изплащане на задълженията в бъдеще, или с други думи – зависимост на земеделското стопанство от кредиторите, загуба на самостоятелност. Сред основните причини за възникване на посочените проблеми са ниските обеми на получаваната печалба и нерационалното управление на капиталите на земеделското стопанство.

За осигуряването на финансовата устойчивост на земеделските стопанства е необходимо да се осигури гъвкава капиталова структура, която да гарантира платежоспособността и инвестиционната активност в границите на допустимия риск. Финансовата дейност на земеделското стопанство е свързана с прогнозиране на паричните плащания и постъпления, достигане на оптимални пропорции на собствения и привлечения капитал с цел ефективното им използване за посрещане на плащанията към кредиторите в кратки срокове, като се продадат търговските вземания на факторингово предприятие. Това показва връзката между финансовото състояние на земеделското стопанство и факторинговото финансиране. При избора на факторинговата форма на финансиране е необходимо да се вземат в предвид някои финансови показатели, които не се изчерпват само в тази разработка, а може да бъдат допълнени с други коефициенти (фиг. 2.).

Фиг. 2. Система от финансови показатели, влияещи при избора на факторинг

Източник на информация за анализа на посочените показатели е финансовия отчет на земеделското стопанство. Предложената системата от финансови показатели, влияещи върху избора на факторинг, ще осигури равновесие между краткосрочните и дългосрочните цели за финансиране дейността на земеделското стопанство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на посоченото може да се заключи, че факторингът като форма на краткосрочно финансиране на земеделското стопанство показва вътрешното проявление на финансовото му състояние чрез връзката между ликвидност, обращаемост на текущите активи, рентабилност и финансова стабилност, при минимално равнище на риск. Поради това, факторингът е предпоставка за обезпечаване на устойчивото развитие на земеделското стопанство в краткосрочен и дългосрочен план.

Налице е закономерна зависимост между употребата на факторинг и някои показатели за поддържане на финансовото състояние на земеделското стопанство устойчиво в кратък и дълъг период от време. Използването на факторинг от земеделските стопанства води до по-добри финансови показатели от дейността им, като им осигурява по-висока инвестиционна активност. Прилагането на факторинг в агросектора дава възможност за подобряване на управлението на търговските вземания и оборотния капитал, чрез постигане на ликвидност в краткосрочен план, както и балансиране между източниците на финансиране, с цел повишаване на рентабилността.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Иванова, М., (2011). Много фактори за растеж, в-к „Капитал“, 28 май-3 юни.
[2] Любенов, Л. (2016). Пазари и реализация на земеделските стопанства, Русе.
[3] Любенов, Л., Любенова, А., (2017). Българските финансови земеделски пазари, сп. Икономически изследвания, кн. 2.
[4] Любенова, А., (2019). Факторингът – източник за финансиране на земеделските стопанства с оборотни средства, монография, Русе.
[5] Петкова–Тасева, Г., (2016). Разпространение на мерките срещу просрочени вземания сред нефинансовите предприятия в България, сп. Управление и образование, том XII (1).
[6] Rollwage N., Finanzierung: mit Übungsaufgaben und Lösungen, 3., aktualisierte Auflage, Köln: WRW- Verlag, 2001.

SOCIAL EFFECTS OF THE MASS PRIVATIZATION

Antoaneta Getova
Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia 1000

ABSTRACT
The main goal of the mass privatization in Bulgaria from the late 90ties is not only to sell the state property but to include more and more citizens in this process: i.e. by acquiring an industrial property they could become active agents in the Bulgarian economy. Did the mass privatization achieved this goal and to what degree? Did the participation of the Bulgarian citizens brought economic and/or social benefits to them and what are the effects of the privatization nowadays? The report presents the part of the results of a social survey that search for answers of these questions, related to the frequently ignored topic of the social effects of the mass privatization in a long time period.
KEYWORDS: social change, citizen participation, mass privatization

СОЦИАЛНИТЕ ЕФЕКТИ НА МАСОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

Антоанета Гетова
Софийски университет „Св. Климент Охридски”, София 1000

РЕЗЮМЕ
Основната цел на проведената в края на 90те години на миналия век у нас масова приватизация не беше само продаването на държавната собственост, но и масовото включване на гражданите в този процес , казано с други думи, чрез придобиване на индустриална собственост те да се превърнат в активни участници в българската икономика. Доколко обаче масовата приватизация постигна тази цел? Доколко участието в процеса на раздържавяване донесе икономически и/или социални ползи на гражданите и какви са ефектите от приватизацията към днешна дата? Докладът представя част от резултатите от социологическо изследване, което търси отговор на тези въпроси, свързани с често пренебрегваната тема за социалните ефекти на масовата приватизация в дългосрочен план.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: социална промяна, участие на гражданите, масова приватизация

ЗНАЧИМОСТ НА ПРОБЛЕМА ЗА ЕФЕКТИТЕ НА МАСОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

В навечерието на тридесетгодишнината от промените, които започнаха през далечната 1989 година в цяла Източна Европа, включително и у нас, все по-голяма тежест добива въпросът за последствията от тези промени. Една от най-значимите промени, започнати през 90-те години на миналия век, беше приватизацията или

иначе казано, продажбата на държавните активи на съществуващите дотогава държавни предприятия. Макар че приватизацията като инструмент за раздържавяване на собственост е приложена първо във Великобритания (Rhodes, Hough, Butcher, 2014), в Източна Европа и в частност в България тя имаше по-мащабна цел: създаването на частен сектор чрез раздържавяването на предназначените за целта държавни активи, което респективно следва да доведе до трансформация на доминираната от държавата икономика в класическа пазарна такава.

Приватизацията не е единственият подход за трансформация на икономическите отношения. В Полша например се разчита основно на създаване на нови икономически субекти чрез привличане на външни инвеститори и създаване на благоприятни условия за възникване на нови фирми (Lipton, Sach, 1990) . В повечето държави от Източна Европа обаче, в това число и в България именно приватизацията беше използвана като основен инструмент за трансформиране на собствеността[42]. Следователно, **ефектите от провеждането на приватизацията у нас са изключително важни за разбирането на икономическата и социалната трансформация на страната**: доколко и как приватизацията успя да допринесе за тази трансформация. В този план ключова е ролята на масовата приватизация, чиято основна цел е не проста раздържавяване на активите, но и включване на максимален брой участници в този процес чрез предоставяне на гражданите на т.нар. ваучери или в българския случай, приватизационни бонове, с които те могат да участват в процеса на закупуване на индустриална собственост. Тъй като всеки пълнолетен гражданин има право да получи такива бонове, които съответно са еднакъв брой за всички участници, може да се твърди, че това е приватизационния подход с най-голямо социално значение именно заради предоставяне на възможността за масово участие на възможно най-голям брой граждани.[43]. Успешността на масовата приватизация тук следва да се разглежда не само като завършеност на процеса на раздържавяване на активите, а също и доколко е изпълнена целта тя да бъде „масова”, т.е. да включва максимален брой участници, които в последствие ще получат шанс да участват в икономическия живот на страната не само като крайни потребители, а и като собственици на индустриална, носеща принадена стойност собственост. Настоящият анализ разглежда накратко именно последствията от този социален аспект на масовата приватизация: доколко социалното включване на гражданите в описания по-горе смисъл беше осъществено по време на масовата приватизация и какви са основните ефекти върху гражданите от подобно включване. Реализирането на подобно изследване е повече от необходимо като се има предвид, че изследванията с основен

[42] В България приватизацията беше съпътствана от т.нар. реституция или възстановяване на собствеността, която беше другия основен инструмент за трансформация на собствеността. Вж. повече при Чалъков, И., Бунджулов А, и др.” Мрежите на прехода”, 2008, стр.244-245

[43] У нас участниците имаха право да прехвърлят боновете си на т.нар. приватизационни фондове, но индивидуалното участие също не беше ограничено.

фокус върху приватизацията са малко, дори по времето на започването на процеса[44]. На практика липсва оценка дори на непосредствените, а не само на дългосрочните ефекти на приватизационния процес, а въпросът с успешността на приватизацията почти не е разглеждан, независимо от проблемите, съпътстващи приватизационния процес: включително и основно „преправяне на закона за приватизацията през 2002 г., проблемите с икономическата оценка на предприятията, подлежащи на приватизация и др[45].

Трябва да се има предвид също, че в случая с масовата приватизация оценката се затруднява от това, че държавният орган, осъществил приватизацията, вече не съществува (единствено масовата приватизация беше проведена от Агенцията за приватизация, а от т.нар. Център за масова приватизация, който на практика не се контролираше от агенцията). Ето защо, подобно изследване на ефектите на масовата приватизация върху гражданите ще даде важни отговори във връзка с оценката на социалните промени, протекли в страната през изминалите 30 години.

МЕТОДОЛОГИЯ НА АНАЛИЗА

Тук трябва да се направи още едно уточнение: изследването на всички аспекти на проблема излиза извън границите на настоящия анализ поради многообхватността на проблема, чието разглеждане в детайли би следвало да включи не само гледната точка на участниците в приватизацията, но и „обективния резултат“ от нея: дали и каква част от предприятията са раздържавени, каква част от тях „оцеляват“ след периода на следприватизационния контрол и пр. Настоящият анализ е съсредоточен в един от тези аспекти, а именно изследване на участниците в приватизацията (самите граждани) и ефектите на приватизацията върху самите тях. Конкретно по-надолу са разгледани двата базисни въпроса, свързани със социалната включеност на гражданите: доколко гражданите изобщо взимат участие в масовата приватизация и доколко смятат че подобно участие им (или съответно не им) е донесло ползи или загуби.

Тези въпроси са разгледани през призмата на резултатите от национално представително проучване, проведено през лятото на 2019 г. Въпросите за приватизацията бяха включени в т.нар. омнибусно изследване, проведено по метода на директното интервю с пълнолетни граждани. За въпросите, свързани с участие в приватизацията бяха взети предвид само отговори на граждани, които са имали шанс да участват в приватизацията (в общия случай това са лица, понастоящем над 40 години).

[44] Едно от малкото осъществени изследвания по отношение на директните ефекти на проведената приватизация е например на проведеното в края на 90те години от авторите Димитров Л, Козаржевски, П. Панкув, Ю., под заглавие “Следприватизационно развитие на предприятията у нас”.

[45] Повече за проблема с успешността на приватизацията може да се види при: Гетова, А.,“Приватизацията като механизъм за социална трансформация в България”, в “Обществената трансформация в България, Европа и света”, Обществената трансформация в България, Европа и света (сборник с доклади), УНСС, София, 2012, стр.246-253

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА СОЦИАЛНИТЕ ЕФЕКТИ НА МАСОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

Основният индикатор в изследването, разбира се беше участието на гражданите (които са имали тази възможност) в масовата приватизация. Във въпросника изрично беше направена дистинкция между първата и втората вълна на приватизацията, тъй като във втората вълна на масовата приватизация се включват твърде малък брой участници[46].

На долната графика е показано разпределението на отговорите на участниците[47].

Графика 1.

Както се вижда и от графиката почти половината от имащите възможност за участие тогава не са се възползвали от това, а около ¼ не могат да потвърдят със сигурност дали изобщо са участвали, т.е. приватизацията за тях не е достатъчно значимо събитие. Причините за тази относително ниска активност могат да се потърсят в посока на проблемите съпътстващи масовата приватизация: тя беше започната в периода, съвпадащ с хиперинфлацията, която причини големи икономически затруднения и сътресения. Като цяло, дори гражданите, които твърдят че са взели участие в приватизацията не я считат за донесла им икономически ползи: 69% от взелите участие категорично заявяват че не са получили такива ползи от приватизацията. Това съвпада с изнесената от Централния депозитар информация в началото на 2019 г., според която над 2 млн.

[46] По данни на АП половината издадени депозитарни разписки за бонове не са потърсени до средата на 2005 г., вж. повече на priv.government.bg.

[47] Максималната грешка на извадката е ~3%, поради което разлики по-ниски от тази стойност не се коментират. Показаните резултати тук и на следващата графика са в проценти, спрямо отговорилите на въпроса.

души не са потърсили и досега закупените от тях акции[48] като обяснението за това че тъй като акциите са в малки пакети с нищожна стойност, разходите по „записването им“ ще са по-големи от дивидентите, които носят, поради което и е икономически неприемливо да бъдат потърсени.

От казаното дотук може да се обобщи, че масовата приватизация не успява да изпълни една от основните си цели, а именно да привлече възможно повече участници в закупуването на акции. Причините за това могат да са различни, но като потенциална такава може да се изтъкне и това че участниците не виждат достатъчно икономически ползи за включването си в приватизацията. Оценката на ползите от протеклата приватизация като цяло не са позитивни, както може да се види на следващата графика.

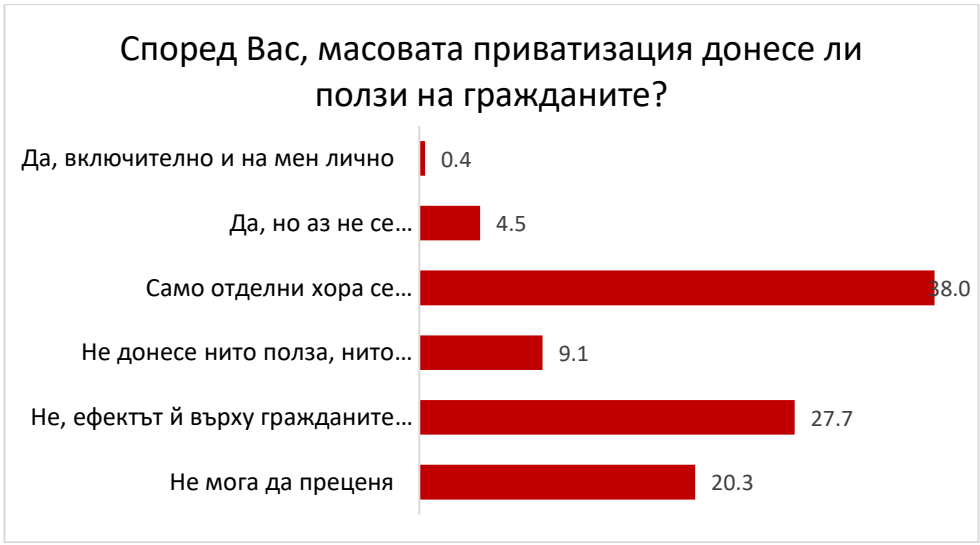

Графика 2.

Под 5% са онези, които са заявили че приватизацията е донесла ползи на гражданите, а други 38% смятат че само отделни лица са се възползвали, което от своя страна би могло да се приеме и като негативна оценка на проведената приватизация, доколкото една от целите й е именно нейната масовост. Изцяло негативна оценка пък дават малко под 30% от участниците в изследването.

Трябва да се отбележи, че сред неучаствалите в приватизацията има по-висок дял на даващи негативни оценки за ползата от нея, отколкото сред участвалите, респективно тестът X^2 (Хи квадрат) показа наличие на връзка между участие/неучастие в приватизацията и съответно даването на положителна/отрицателна оценка за нея, както се вижда и в приложената таблица по-долу. Подобна зависимост може да се приеме по-скоро за закономерна,

[48] Повече може да се види например на: http://news.bnt.bg/bg/a/drzhavata-izzema-aktsiite-ot-masovata-privatizatsiya-ako-ne-sa-potrseni-6-godini.

доколкото обяснява и относително ниската степен на включеност на гражданите в този процес (тъй като не смятат, че приватизацията носи на гражданите, респективно мотивацията им за участие не се очаква да е била висока).

Таблица 1.

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	12.844[a]	3	,005
Likelihood Ratio	13,011	3	,005
Linear-by-Linear Association	9,831	1	,002
N of Valid Cases	435		

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Макар че изследваните въпроси хвърлят светлина върху много малък „отрязък" от проблема, от направения анализ следва да се заключи, че социалната включеност на гражданите в процеса на приватизация е относително ниска. В дългосрочен план приватизацията не се оценява като носеща достатъчно ползи на гражданите, макар че онези, които дават изцяло негативна оценка на приватизацията да са относително неголям дял. Преобладаващото мнение, че масовата приватизация успява да донесе ползи само на отделни лица идва да подскаже че масовата приватизация по-скоро не изпълнява основаната си цел: да включи максимален брой граждани в икономическия живот на страната.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Димитров Л, Козаржевски, П. Панкув, Ю. (1999). "Следприватизационно развитие на предприятията у нас", София.
[2] Гетова, А.,"Приватизацията като механизъм за социална трансформация в България", (2012), "Обществената трансформация в България, Европа и света", Обществената трансформация в България, Европа и света (сборник с доклади), УНСС, София, стр.246-253
[3] Чалъков, И., Бунджулов А, и др.(2008)." Мрежите на прехода",София, стр.244-245
[4] Lipton, D. Sach, J. (1990). Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland, Brookings Papers on Economic Activity, 2:199, p.300
[5] Rodhes, C., Hough, D., Butcher, L. , Privatization, (2014). Research paper, 14/61, p. 2-3, www.parliament.uk/briefing-papers/rp14-61.pdf (last visited june 2019)

ПРЕДИМСТВА И ОГРАНИЧЕНИЯ НА МАЛКИЯ БИЗНЕС

Боряна Георгиева[a]
[a] *Стопанска академия „Димитър А. Ценов“, ул. „Емануил Чакъров“ 2, Свищов 5220, България*

РЕЗЮМЕ

В настоящата разработка са очертани ключовите предимства и ограничения на малкия бизнес. Необходимостта от извеждането им играе важна роля за малките и средните предприятия. Бързото развитие на този тип бизнес се доказва, чрез неговите социално-икономически предимства, но и рисковете, свързани с повишените изисквания към малките фирми.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: малък бизнес, малки и средни предприятия, предимства и ограничения

BENEFITS AND CONSTRAINTS OF SMALL BUSINESS

Boryana Georgieva[a]
[a] *Dimitar A. Tsenov Academy of Economics, Em. Chakarov 2 str., Svishtov 5220, Bulgaria*

ABSTRACT

The paper outlines the key benefits and constraints of small business. The need to bring them out represents an important role for small and medium-sized enterprises. The rapid development on this type of business is evidenced by its socio-economic advantages, but also by the risks associated with increased requirements for small business.
KEYWORDS: small business, small and medium-sized enterproses, benefits and constraints

ВЪВЕДЕНИЕ

Малкият и средният бизнес играе главна роля в икономиката, заради производствения капацитет, заетостта, иновационния потенциал, следователно и конкурентоспособността на различните сектори в страната. Малкият бизнес има важна мисия за осъществяване преструктуриране на икономиката, финансова стабилизация и реализиране на устойчиви темпове на икономическия растеж. Като негова организационна форма, малките и средните предприятия, са гъвкав способ за решаване на икономически и социални проблеми. Разрастването на сектора, свързан с МСП, е стимулиращ фактор за развитие на икономиката, тъй като улеснява адаптацията и към изграждащата се нова среда на европейско

сътрудничество. Затова участието на малките предприятия в стопанските структури и ролята им на инструмент на икономическата политика на национално и регионално ниво дава насока за изследването им (Патарчанова, 2007).

ПРЕДИМСТВА И ОГРАНИЧЕНИЯ НА МАЛКИЯ БИЗНЕС

Дойчинова (2008, стр. 28-32) синтезира определенията на редица автори и извежда предимствата и недостатъците на малкия бизнес като характеристиките се групират в три вида характеристики: управленски, организационни и производствени.

УПРАВЛЕНСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Първият критерий, свързан с *управлението* на бизнес организацията, представя най-важните предимства и недостатъци на малкия бизнес като:

- Независимост и самостоятелност на собственика;
- Бързо адаптиране към различни пазарни ситуации;
- Висока персонална мотивация при управление;
- Краткосрочен характер в планирането и индивидуално и интуитивно вземане на решения от страна на собственика;
- Висока степен на риск – управленски, финансов, социален и стопански.

Към индивидуалните мотиви, подтикващи мениджърите да създадат малък бизнес, се причисляват желанието за *независимост и автономност*, както и възможността за личен и икономически успех. Създаването на МСП е свързано с подобряване на професионалния живот, с възможността за осъществяване на собствени идеи, както и стремеж на собствениците към личен принос, *мотивация*, отговорност и независимост. Друга важна предпоставка за създаване на малко предприятие са безработицата и повишаване на доходите, с цел предприемачът да подсигури семейния доход, сигурността и стандарта си на живот (Стоянова, 2004).

Бързото адаптиране към различните пазарни ситуации е свързано с мобилния характер на малките предприятия. Той им позволява да реагират бързо и адекватно на настъпващите промени в заобикалящата ги икономическа среда. Този тип предприятия могат да пренасочват сравнително успешно своите ресурси и мощности към едно или друго производство, да осигурят по-ефективно използване както на суровините и материалите, така и на съпътстващите ги вторични продукти. МСП намират израз и в насочването им към по-изостанали икономически региони, което води и до подобряване на териториалното разполагане на производствените мощности (Денева, 2001, стр. 34).

Други автори (Megginson, L., Scott, Trueblood, & Megginson, W.) твърдят, че малкият бизнес играе съществена роля за обществото, тъй като чрез тях

мениджърите получават възможност за персонална свобода, както и *висока степен за поемане на риск*.

Според редица автори (Pickle & Abrahamson) ключовият стимул на много предприемачи на малък бизнес е печалбата. Тя отразява успеха на фирмата, дава на собствениците средствата, от които те се нуждаят, за да осигурят жизнения стандарт на семействата си, за заплати на служителите, както и осигурява поне част от ресурсите необходими за стабилността и растежа на компанията. До голяма степен предприемачите на малкия бизнес контролират размера на своя доход чрез техния управленски опит. По този начин, приходът от дейността е един от най-силните мотиватори за започването на малък бизнес. На Фигура 1 са показани и други положителни страни на малката фирма.

Фигура 1. Положителни страни на малкия бизнес за предприемача-собственик

ОРГАНИЗАЦИОННИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Друга съществена характеристика е свързана с *организационната единица* на малкия бизнес и по-важните предимства и ограничения, синтезирани в следния вид:

- Гъвкавост и динамичност в управленската структура на организациите, дори и в условията на криза;
- Опростена производствена и управленска структура;
- Бърза и директна комуникация в малката организация чрез неформални взаимоотношения;
- Ниска степен на квалификация и професионален опит на персонала (главно в селските райони);
- Недостатъчна квалификация (знания и умения) и професионален опит на управленския екип (мениджъри).

Характерна особеност за малкия бизнес е *опростена производствена и управленска структура*. Съвместяването на дейности и функции осигурява адекватно използване на работното време, разнообразяване характера на труда и др. Основни са *неформалните връзки* между служителите и ръководителите, така в по-голяма степен се мотивират инициативността и отговорността на заетите лица. *Гъвкавостта и динамичността* на малката организационната единица позволява да се осъществи ефикасен контрол върху производствената дейност. Това води до повишаване качеството на готовата продукция в производствения процес.

Един от проблемите на малкия бизнес е, че някои от тях са твърде малки, за да могат адекватно да отговорят на бързите проблеми в различни отрасли на икономиката. Висшите управленски постове могат да изискат по-голяма гъвкавост в сравнение със съответстващите им позиции в по-големи бизнес единици. Те могат също така да изискат *по-солидна компетентност*. За разлика от по-големия бизнес, в малките компании мениджмънта им не се подпомага от множество висукообразовани технически и функционални специалисти. Той не е в състояние да заплати толкова, колкото един първокласен специалист би могъл да получи в големия бизнес. От съществено значение е и семейната собственост на малкия бизнес. И висшите управленски постове нерядко са запазени за членовете на семейството. Но е изключително важно да притежават и *необходимата квалификация* (Дракър, 2001, стр. 284). Повечето малки предприятия са принудени да функционират в условията на изострена пазарна конкуренция. Когато те преустановяват дейността си причината е свързана не с неефективност на технологиите или недостиг на капитал, а липса или минимални знания, умения и опит от страна на собствениците на МСП.

Според изследователи от различни университети (Pickle & Abrahamson, стр. 23) анализираните и идентифицираните причини довели до проблемите на малкия бизнес, ще развият необходимите управленски знания и умения на предприемача за

избягване на тези негативни последици за бъдещ период в неговата фирма. Някои от често срещаните причини за провала на малкия бизнес могат да бъдат *неадекватното управление*, заради липса на опит и некомпетентност, *измами* или други непредвидени обстоятелства. Затова в днешната динамична среда, трябва задължително да бъдат готови за бързопроменящите се условия. Собствениците трябва да разпознават и реагират на променливите, които оказват влияние върху конкретния малък бизнес като потребителски навици, инфлация, технологични промени.

ПРОИЗВОДСТВЕНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Производствените особености на малкия бизнес, свързани с ресурсите и продуктите, също имат своите силни и слаби страни, които са обобщени по следния начин:

- Предпоставки за иновативни продукти и услуги;
- По-нисък размер на стартовия капитал при малкия бизнес;
- Ограничени ресурси и недостиг на финансови средства, банкови кредити и средства от структурни фондове на ЕС;
- Ниска степен на маркетингови проучвания.

Според някои автори (Стоянова, 2004) *иновативността* е един от основните приноси на малката фирма. Те смятат, че МСП са източник на нови идеи, продукти и услуги за разлика от големите предприятия, които инвестират главно в машини и оборудване. Персоналът произвежда големи количества продукция като се възползват от мащабите на производство, но намаляват своята подвижност. Ако малкия бизнес желае да просперира, то трябва да бъде подвижно и да развива иновативни продукти и услуги.

Главните проблеми на МСП са свързани с *високите лихвени проценти* и неразвита и адекватна банкова система. Кредитите са единствено краткосрочни и се гарантират само с високоликвидни средства. Собствениците на малък бизнес не са желан кредитоискател, поради малката възможност за обезпечение на средствата, предпочитанията на банките да влагат привлечени капитали в депозити в други банки и високия риск, който трябва да поеме банката при кредитиране на малкото предприятие. Друга бариера е честата *промяна в данъчната политика* на страните, ограничените данъчни облекчения и преференции, високи данъчни ставки, както и високи вноски за социално осигуряване. *Ограничените ресурси* и недобре развитата инфраструктура е проблем, поставен пред малките предприятия, особено в земеделския сектор. Това положение поставя дребните предприемачи в неизгодна позиция, тъй като те са ограничени финансово и разполагат с по-малки ресурсни възможности. Така поради недобре организираната инфраструктура, малкият бизнес се нагажда към нуждите на икономиката, но не успяват изцяло да задоволят конкретните потребности на предприятията (Стоянова, 2002). *По-*

ниският размер на стартовия капитал при малкия бизнес води до значително намаляване на процесите по създаване и въвеждане в експлоатация на структурни единици, известни под наименованието „start up“. Ефектът от тях е свързан с осигуряване на по-бърза възвръщаемост на направените инвестиции, с което се обяснява и желанието на инвеститорите да вложат инвестиции в МСП като форма за организация на производствена дейност. *Предпоставките за иновативни продукти и услуги* са свързани с научно-техническия прогрес на малкия бизнес, което осигурява по-висока конкурентоспособност. Малките структурни единици са и добра среда за реализирането на нови технически нововъведения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да се обобщи положителният ефект на малкия бизнес, от гледна точка на фирменото равнище, са синтезирани най-важните специфични характеристики като:

1. Малките и средните предприятия са гъвкави, иновативни и се съобразяват с пазарната ситуация, като запълват пазарните ниши, дори и в период на финансова криза.
2. Трудовата мотивация се проявява изключително при собственика-предприемач и заинтересованите страни като съдружници.
3. Малките бизнес единици се специализират като пазарни лидери в дребни производства (срещана практика при ферми в селските райони на България).
4. Малките и средните фирми разкриват нови работни места, съобразяват се с индивидуалните качества на работника и са стимул за намаляване на безработицата.
5. Доминирането в някои сектори на икономиката (селско стопанство, търговия, услуги) е ключов фактор за МСП, спомагащ за регионалното развитие на изоставащи региони в страната.
6. Като източник на доходоносен бизнес, малките и средните фирми са двигател за конкуренцията на пазара на труда.

Неизменна част от положителните страни са и отрицателните ефекти в сектора на малките и средните предприятия. Синтезираният им вид се изразява в тези специфични черти:

1. Ограничена възможност за конкуренция с големите бизнес единици, поради недоверие на банковия сектор за финансиране и разрастване на икономическата дейност.
2. Недостатъчна технологична модернизация и ниски капиталовложения за научно-изследователска дейност.
3. Недостига на достатъчно специализирани работни кадри е предпоставка за повишаване на компетентностите и квалификацията на служителите чрез обучения, семинари, курсове и други инициативи.

4. Слаба информираност и активност при кандидатстване за инвестиционни проекти по европейски и национални програми.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Megginson, L., Scott, C., Trueblood, L., & Megginson, W. (1988). *Successful Small Business Management.* Plano, Texas: Business Publications, Fifth Edition.
[2] Pickle, H., & Abrahamson, R. (1986). *Small Business Management Fourth Edition.* New York: John Wiley & Sons.
[3] Денева, А. (2001). *Малкият бизнес - организация и проблеми.* Свищов: Библиотека Стопански свят; 51.
[4] Дойчинова, Ю., Митева, А., Стоянова, З., & Жечева, И. (2008). *Малък и семеен агробизнес.* София: УИ "Стопанство".
[5] Дракър, П. (2001). *Практика на мениджмънта.* Класика и стил.
[6] Патарчанова, Е. (2007). Значението на малкия и средния бизнес за стабилизиране на икономиката в селските райони на Благоевградска област. *Проблеми на географията; 3-4*, 164.
[7] Стоянова, З. (2002). Малките и средните предприятия в аграрния сектор на страните от Централна и Източна Европа- проблеми и перспективи. *Финансово-кредитни механизми за устойчиво развитие на селското и горското стопанство* (стр. 296). Научна конференция- Юндола.
[8] Стоянова, З. (2004). Роля на МСП за развитието на икономиката. *Съвременни управленски аспекти II* (стр. 240). БСУ.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ОСОБЕНОСТИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХОРА В БЪЛГАРСКИТЕ ТУРИСТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ В 21 ВЕК

Мария Велева
Икономически университет - Варна, бул. Княз Борис I №77, Варна, 9002, България

РЕЗЮМЕ

Настоящата разработка разглежда причинно-следствените връзки между динамиката на външната среда в управлението на хора и отражението им в туристическите организации. Фокусът на изследването е насочен към отражението на икономическата, културната и законова среда върху устойчивостта на управленските практики, мобилността на работната сила и нейното разнообразие и как се формират определени елементи на управлението на хора. Извеждат значими съвременни тенденции при управлението на хора и възможностите им за прилагане в българската туристическа индустрия. Дадените предложения биха могли да се използват от българските практици за повишаване на конкурентоспособността и организационните резултати.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: управление на хора, туризъм, управленски практики, тенденции, устойчивост.

21ST CENTURY PECULIARITIES OF PEOPLE MANAGEMENT IN BULGARIAN TOURISM ORGANIZATIONS

Mariya Veleva
University of Economics - Varna, Knjaz Boris I Blvd, 77, Varna, 9002, Bulgaria

ABSTRACT

The present study investigates the cause and effect relationships between the dynamics of the external environment in the management of people and their impact in tourism organizations. The focus of the study is on the impact of the economic, cultural and legal environment on the sustainability of management practices, labor mobility and diversity, and how certain elements of human governance are formed. The analysis identifies the most important current trends in the management of people in the tourism industry that could be applied by the Bulgarian practitioners to improve the organizational performance.

KEYWORDS: people management, tourism, management practices, tendencies, sustainability.

1. Въведение

Управлението на организациите неотменно е свързано и с управлението на хората в нея, тъй като те са този ресурс, който свързва в едно всички останали ресурси и допринася за тяхното ефективно използване за постигане на организационните цели. В същото време, динамичните промени във външната

среда предизвикват необходимостта от интелигентно управление на промените и във вътрешната организационна среда, с цел осигуряване на стабилност, растеж и конкурентоспособност в организациите (Минков, 2009). Именно тези постоянни промени, налагани от външната среда, изискват промяна и в същността на управлението на хората. Управлението на човешките ресурси придобива нови измерения, като постоянно се обогатяват и осъвременяват управленските техники. Бързото развитие на технологиите също създава ускорение на промените при управлението на хора, с които организациите трябва да се справят (Колева, 2011). Туристическата индустрия не прави изключение - на туристическите организации в България се налага да се адаптират към промените, макар това да се случва понякога с променлив успех. Тази разработка има за цел да открои характерните особености на управлението на хора в 21 век, като най-напред проследи как външната среда ги формира, и кои са съвременните характеристики на управлението на хора, а след това посочи как те могат да бъдат в полза на мениджърите от българската туристическа индустрия, за да се превърнат човешките ресурси в двигател за ефективност и организационно развитие.

2. Динамика на външната среда с пряко влияние върху съвременния облик на човешките ресурси в организациите

Човешките ресурси в съвременното общество като цяло стават все по-знаещи и по-добре информирани, а служителите са тези, които обикновено стоят зад способността на много организации да останат конкурентоспособни в днешната глобална и хаотична среда. Динамичните промени във външната среда променят работната сила, а от там предизвикват и промени в управлението им в рамките на организациите. Въпреки това, тук ще се открояят някои по-значими въздействия на средата, които се приема, че се отразяват пряко върху формирането на съвременното управление на човешките ресурси.

2.1. Глобализация

Разрастването на бизнеса, стъпването на нови пазари, установяване на производството в близост до ресурсите и/или до по-евтина работна ръка, внася нови аспекти в управлението на хората. В следствие на глобализацията, в 21 век вече е задължително организациите да се съобразяват с определени социални и културни различия при наемането, обучаването и задържането на служителите си от различни националности (Фридман, 2007). Културните норми в различните общества влияят на работната сила и начина, по който служителите се отнасят към работата си, към времето, което им остава да прекарат със семействата си, а също формират различни нагласи и очаквания за заетост. Някои култури е възможно да имат различно отношение спрямо ролята на половете, особено спрямо ролята на жените в ръководството. Различната културна идентичност налага изграждането на организационна култура, която да елиминира различията в мисленето и

поведението и да създаде благоприятна среда за работа на многонационалните екипи, като в същото време отчита действието на съществуващата законова рамка в страната, в която се оперира.

2.2. Мобилност

В резултат на глобализацията в 21 век се засилва склонността на бизнеса към мобилност, а от там - и хората са по-склонни към мобилност при търсене и наемане на нова работа. Мобилността позволява на организациите да имат достъп до таланти и да наемат най-добрите, които в противен случай биха пропуснали (Александрова, 2019). Въпреки това, сред много от големите компании се наблюдава тенденция за разлики в управлението на мобилността на хората. Причините са, че организациите възприемат мобилността като присъща най-вече за мениджърския състав, а това пречи да се използват пълноценно способностите и уменията на служителите от всички нива.

2.3. Ролята на отдела по човешки ресурси

В организацията тази роля се превръща от тактическа в стратегическа. Това означава, че наемането на служители в отдела по човешки ресурси вече се свързва с наличието на специфичен набор от способности и умения, който да помага на HR професионалистите при откриване, наемане и задържане на таланти за фирмата. Изпълняването на обслужваща роля спрямо управлението на хората все повече намалява, за сметка на увеличаване на подпомагащата роля, стимулираща служителите да се превръщат в таланти, като предимно сами развиват кариерата си и надграждат професионалните си и личностни способности и умения (Петров, 2018). Според списание Форбс, петте най-важни роли на отдела по човешки ресурси в 21 век се свеждат до: постоянно обучение, обвързано с новите технологии; управление на талантите; управление на ангажираността на служителите; формиране на многообразие на човешките ресурси; управление на нагласите и моделите на мислене на служителите, с цел да се подобри тяхното психическо благополучие, мотивираност за работа и удовлетвореност от труда.

2.4. Развитие на технологиите

Според редица автори (Дешмук, 2018) в 21 век синергията между човешките ресурси и технологиите е решаваща за конкурентоспособността на организациите. В следствие на бързото технологично развитие се наблюдават някои тенденции при управлението на човешките ресурси в световен мащаб: големите бази данни позволяват на HR професионалистите да дигитализират цялата налична информация. Интегрирани с други технологии, големите бази данни позволяват на HR специалистите да вземат адекватни на средата решения; HR софтуерът се адаптира към мобилните апликации, за да се подобри интерфейса и функционалността на програмите, които служителите ползват в ежедневната си работа; социалните медии се използват за рекламиране на вакантни длъжности,

набиране на персонал, споделяне на организационни ценности и култура, PR и връзки с обществеността; облачните технологии позволяват съхраняването на големи бази данни, премахването на работата с писмена документация, обработката и складирането й, облекчава работата на HR професионалистите и им спестява време; BYOT (bring your own technology) е една от най-съвременните тенденции по отношение на технологичните иновации. Тя позволява на хората да използват своите лични електронни устройства на работното си място, с намаляване на разходите и увеличаване на производителността. Отчита се обаче, опасността от пробив във сигурността на фирмите.

2.5. Демографски промени и преструктуриране на работната сила

Застаряването на населението и намаляването на раждаемостта в глобален аспект стимулират бизнеса да търси нови подходи за ефективно използване на утвърдените професионалисти възможно най-дълго време. Пример за това е т.нар. Глобална коалиция относно застаряването - Global Coalition on Aging - тя си е поставила за цел да ангажира бизнеса в подкрепа на промяната във възприемането и нагласите спрямо остаряването. В коалицията членуват редица корпорации, с утвърдени лидерски позиции в бизнеса: Егон, Американската банка, Байер, Делойт, Интел, Новартис, Филипс, Нестле, Пепсико, Лили и др. Глобалната коалиция относно застаряването смята, че увеличената продължителност на живота предизвиква огромна социална трансформация и докато някои виждат в това заплаха, членовете на коалицията смятат, че в ситуацията се съдържа огромен потенциал за развитието на съвременното общество. Застаряването може да бъде път за икономически растеж, печелене на бизнес стратегии и социално благополучие. Подкрепяйки идеята, коалицията провежда активни действия, които косвено трансформират и управлението на човешките ресурси в глобален аспект.

3. Съвременни характеристики на управлението на хора и възможности за приложението им в българските туристически организации

Вследствие на откроените по-горе промени в динамиката на външната среда, управлението на хора в организациите в 21 век приема нови измерения, като значително се различава от утвърдените в миналото шаблонни модели и измерители за ефективно управление. Преместването на организационния фокус от „хората като ресурс“ към „хората, като най-голяма ценност“, трасира промените в съвременните характеристики на управлението им.

3.1. Аутсорсинг:

Бизнесът възприе аутсорсинга като подходящ инструмент при управлението на хората в големите многонационални корпорации. Възлагането на техническите и не толкова важни аспекти на управлението на хора на външни фирми-партньори

позволява на фирмите да се съсредоточат върху същинските организационни процеси и компетенции, както и качеството на обслужване. Най-често, обект на аутсорсинг са: администрирането, наборът и подбор на нови сътрудници, възнагражденията, програмите, подпомагащи служителите, пенсионното осигуряване, здравните грижи и др. Някои автори обаче (Кодуани, 2007; Ситараман, 2018) смятат, че аутсорсингът може да създаде и проблемни зони в управлението: отказ от страна на служителите да приемат налаганите промени, съпротива и саботаж, текучество, изтичане на вътрешна информация и др. Ние намираме аутсорсингът за подходящ за приложение в управлението на хора в българските туристически фирми, с уговорката, че висшият мениджърски състав трябва да е наясно с негативните му страни, за да ги контролира и елиминира.

3.2. Работодателска марка

Възникнала спонтанно в началото на 90-те години на 20 век, в 21 век работодателската марка вече се е превърнала в сериозна маркетингова стратегия, насочена към изграждане на възможно най-добър имидж на организацията, като работодател, за да се привличат и задържат таланти от определени професионални кръгове. Някои големи маркетингови компании, предлагащи услуги в тази област, като напр. Блу Айви Груп (Blue Ivy Group),Рандщад (Ranstad) и др., предполагат, че тенденциите в развитието на работодателската марка за 2019 г ще бъдат: работодателската марка и талантливите личности ще движат организационната културна стратегия;ще се увеличи броят на програмите за създаване и използване на вътрешни посланици на работодателската марка; ще се установи тенденция към избор на ефективни техники за анализ как работодателската марка работи за организацията; Инстаграм, Ю-тюб и Пинтерест ще се превърнат в най-бързо разрастващите се платформи за социални медии, които ще се използват активно за популяризиране на работодателската марка. Ние смятаме, че тези тенденции все още не могат да се отнесат към фирмите, опериращи в българската туристическа индустрия. В същото време, бихме им препоръчали да следят и се учат от добрите практики на големи корпорации, за да могат постепенно да формират и развият посочените организационни ценности от нов тип спрямо хората си.

3.3. Меки умения за управление на хора

Безспорното приемане на ценността на меките умения при управлението на хора в 21 век е факт. За разлика от т.нар. твърди умения - необходимите професионални умения за извършване на дадена работа, меките умения - психологическите умения за работа с хора, излязоха на преден план. Обект на засилен интерес през последните години (Лави, Ядин, 2013; Дийн, Джулия, 2019) е пряката зависимост между степента на развити меки умения и възможността за наемане на работа. Организационната култура на световните лидери в бизнеса неотменно включва развиването на емоционалната интелигентност и меките

умения в програмите си на обучение на служителите. За да се избегнат междуличностните конфликти, проблемите в екипната работа, неспособността за приемане на промени, липсата на гъвкавост и адаптивност сред служители и мениджъри в българските туристически организации, предлагаме в програмите им за обучение системно да се включват и тренинги за развиване на меки умения. В световната практика са налични достатъчно примери как чрез меките умения изброените негативни прояви в междуличностните взаимоотношения могат да се преодолеят и да се превърнат в потенциал за организационно развитие.

3.4. Виртуална работна среда и гъвкаво работно време

В резултат на развитието на новите технологии, в организацията и управлението на работната среда виртуалните работни места започнаха да изместват физическите такива (Малхорта, Майчрзак, Росен, 2007). Някои автори, изследващи темата за виртуалните работни места (Дюлбон, Дж., Хох, Дж., 2016) отчитат и негативите на този нов вид работно пространство: различия в стила на комуникация между хората; липса на управленска структура; недоверие, поради неясните причини или погрешно тълкуване; липса на офис-култура и развиване на склонност към преустановяване на физическия тип комуникация, трудности при управлението на бюджета и др. Въпреки това, тенденцията към гъвкаво управление на работното място и време налагат в организациите съобразяване и приемане на възможностите, предоставяни от новите технологии. Виртуалното работно място поставя на дневен ред и прилагането на гъвкаво работно време, за да могат да се използват пълноценно предимствата, които виртуалното пространство дава при развиването на конкурентоспособност. Българските туристически организации възприемат и използват новите технологии при управление на хората си, но е необходимо да увеличат интензитета на тренинг на служителите си от по-старото поколение, за да се преодолеят все още срещаните от тях трудности в използването на модерните технологии.

4. Изводи и заключения

В настоящата разработка се откроиха някои от характерни промени, протичащи във външната организационна среда и имащи отношение към управлението на хората в организациите. Посочиха се някои от съвременните характеристики на управлението на хора, като бяха дадени и някои предложения за прилагането им в българските туристически организации. Смятаме, че в дългосрочен аспект, преодоляването на сериозните негативни тенденции в българския туризъм от последните години, като: трайно текучество и недостиг на високо квалифицирани професионални кадри и в следствие на това - снижаване на качеството на обслужване, отлив на спечелени вече лоялни клиенти, загуба на утвърдени позиции на пазара и др., биха могли успешно да се преодолеят чрез системното развиване и надграждане на мениджърските умения за управление на хора.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Александрова, Н. (2019). Индивидуални нагласи към трудова емиграция в България Икономика и компютърни науки, Електронно научно списание, Варна : Знание и бизнес, 5, 3, 27 - 44.
[2] Минков, И. Стратегическата насока в процеса на фирмено управление. Известия Сп. Икономически университет - Варна, Варна : Наука и икономика, 2009, 4, с. 70 - 79.
[3] Колева, В. (2011). Кадрови предизвикателства пред ИТ фирмите и икономиката на знанието, в контекста на новите реалности. Сборник с докладиМеждунар. конференция. Бургас : БСУ, Т.1, с. 401 - 408.
[4] Петров, П. (2018). Трудовите ценности в контекста на управлението на човешките ресурси. Известия на Съюза на учените - Варна. Сер. Икономически науки, Варна : Съюз на учените – Варна, 7, 1, 174 - 185.
[5] Dean, S., East, J. (2019). Soft Skills Needed for the 21st Century Workforce. International Journal of Applied Management and Technology, Vol. 18, Issue 1, 17-32.
[6] Deshmukh, R., (2018). Human Resource Management in the 21st Century. International Journal of Commerce and Management Research, Vol. 4, Issue 2, 07-09.
[7] Dulebohn, J., Hoch, J. (2017). Virtual Teams in Organizations. Human Resource Management Review, 27 (4), 569-574.
[8] Friedman, B. (2007). Globalization Implications for Human Resource Management Roles. Journal of Employ Response Rights, 19:157-171. DOI 10.1007/s10672-007-9043-1
[9] Kodwani, A., (2007). Human Resources Outsourcing: Issues and Challenges. The Journal of Nepalese Business Studies, Vol. 4, 1, December, 38-46.
[10] Bhushan, U., Gujarati, R., Kaur, J., Seetharaman, A., (2018). Analysis of Human Resource Outsourcing with Regards to Competitiveness of Organizations. Open Access Journal of Science. 2 (4), 265-272.
[11] Lavy, I., Yadin, A., (2013). Soft Skills - An Important Key for Employability in the "Shift to a Service Driven Economy" Era. International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning, Vol. 3, No.5, 416-420.
[12] Malhotra, A., Majchrzak, A., Rosen, B., (2007). Leading Virtual Teams. Academy of Management Perspectives. February, 60-70.
[13] Matteson, L., Anderson, L., Boyden, C. (2016). "Soft Skills": A Phrase in Search of Meaning. *Portal: Libraries and the Academy* 16(1), 71-88. doi: 10.1353/pla.2016.0009 Retrieved from http://digitalcommons.kent.edu/slispubs/73.

МЕКИТЕ УМЕНИЯ КАТО СЪВРЕМЕНЕН СОЦИАЛНО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХОРА В ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Мария Велева
Икономически университет - Варна, ул. Княз Борис I, №77, 9002р Варна, България

РЕЗЮМЕ:
Цел на настоящата разработка е да се идентифицират меките умения за управление на хора, като съвременно приложение на социалната психология в туристическите организации. Фокусът на публикацията е насочен към изясняване на социално-психологическите характеристики на меките умения за управление на хората в туристическите организации на три различни нива: изграждане на подкрепящо хората организационно поведение; управление на индивидуалното работно поведение; управление на хора в мултикултурна среда. Дават се някои предложения за ефективно развиване на меки умения чрез системното им застъпване в програмите за обучение в българските туристически организации.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: меки умения, социална психология, управление на хора, организационна култура, туризъм.

SOFT SKILLS AS CONTEMPORARY SOCIAL PSYCHOLOGY ASPECT OF PEOPLE MANAGEMENT IN TOURISM ORGANIZATIONS

Mariya Veleva
University of Economics - Varna, Knjaz Boris I Blvd, 77, Varna, 9002, Bulgaria

ABSTRACT
The purpose of this study is to identify the soft skills of people management as a contemporary application of social psychology in tourism companies. The focus of the publication is pointed to clarification of the socio-psychological characteristics of soft skills in managing people in tourism organizations at three different levels: in building a people supportive and modern organizational behavior; managing individual work behavior; managing people in a multicultural environment. Some suggestions are made for the effective development of soft skills through their systematic integration into training programs in Bulgarian tourism organizations.
KEYWORDS: soft skills, social psychology, people management, organizational culture, tourism.

1. Въведение

Развитието на световната икономика, базирано на новите технологии, внесе нова динамика в бизнес-средата. Тя изисква от всички участници системно да развиват гъвкавост, адаптивност, усет за промените, както и желание за непрестанно инвестиране в нови знания и уменията, за да могат да оцеляват, да

бъдат конкурентоспособни и да се развиват в крак с новото време. Водещите организации, при управлението на хората си отдавна са оценили положителния потенциал на съвременните управленски теории, каквито са например, теорията за управление на промените, управление на знанието, учещата се организация, управлението на проекти, управление в условията на хаос, междукултурното управление, корпоративната социална отговорност и др. Поради тази осъзнатост, съвременните бизнес-организации не само стратегически планират участието на хората си в постигането на организационните цели, но и целенасочено планират в дългосрочен аспект участието им в извършването на промени, програмите за обучение, участие в дискусии и вземането на решения, чрез които да увеличат професионалната им пригодност и резултатност, чувството за принадлежност и съпричастност, а от там - да повишат конкурентоспособността и жизнеността на организацията в дългосрочен аспект.

Ясно е, че хората са не само най-ценният ресурс, обединяващ всички останали такива в организацията, но те са и изключително специфичен ресурс, създаващ понякога на неопитните мениджъри известни проблеми при управлението му. В миналото се приемаше, че е достатъчно да се наемат на работа хора с определен набор технически умения, съответстващи на работните задачи, които са присъщи за изпълнение на обявената вакантна длъжност. В края на 20-ти век обаче, стана ясно, че тези т.нар. твърди умения не са достатъчни. Оказа се, че са крайно необходими и друг тип умения, наречени меки - отнасящи се до всякакъв вид работни взаимоотношения с хора. „Меки умения“ е социологически термин, свързван с емоционалната интелигентност и с индивидуалните способности за социално общуване, като: комуникация, езикови познания, индивидуални навици и привички, приятелско отношение и оптимизъм – всички умения, които характеризират интеракциите с другите хора. Това важи не само за мениджърските позиции, но и за всички нива изпълнителски такива, при които се работи с хора - клиенти, партньори, контрагенти, колеги, мениджъри, подчинени. На практика, в 21 век няма длъжност в организацията, която да не изисква владеенето на определен набор от меки умения за работа с хора. Ето защо, през последните 10-15 години лавинообразно се увеличават научните публикации и изследвания по темата. Успоредно с това, много университети, професионални учебни центрове, държавни и частни трудови борси, центрове за оценка и обучение (Assessment Centers), към учебните си програми включиха и обучения за развиване на меки умения.

Предвид актуалността на тематиката, предмет на тази публикация са меките умения за управление на хора в организациите. Целта е, да се идентифицира ролята на меките умения за управление на хора като съвременно приложение на социалната психология в управлението на хора в туристическите организации.

2. Място на социалната психология в организационното поведение

Редица автори, обясняващи същността на социалната психология, я определят като: наука за явленията на идеологията и за явленията на общуването, и на тези

две нива – за човешките отношения: отношения между индивиди, между индивиди и групи и между групи (Дойз, 1982); наука за конфликта между индивида и обществото – обществото отвътре и обществото отвън (Московичи, 2006); изследване на влиянието на фактическото, очакваното или въображаемото присъствие на другия върху мислите, чувствата и поведението на индивида (Тодорова, 1994); социалната психология изучава индивида в социален контекст. Имаща социален характер, обект на изследване на социалната психология през различните исторически периоди стават актуални за съвремието си теми, свързани с поведението (Хюстън, 1996).

От друга страна, голяма част от съвременните управленски теории се фокусират върху управлението на промените в организационното поведение, което пък може да се осъществи единствено, ако се извършат определени промени на индивидуално ниво (Антонова, Иванова, 2018): чрез по-висока организационна и професионална осъзнатост на индивидите (напр. гъвкавост и адаптивност при изискващи се промени в нагласите и очакванията, промени във взаимоотношенията, осъзнаване на връзката ценности - мотивация, екипност, лидерство, мултикултурна среда и др.). Същността на организационното поведение се състои в изследване на интеракциите между индивида и групите в организацията. Например, Робин и Джадж (Робин, Джадж, 2012) смятат, че управлението на хора в организациите изисква от мениджърите да могат да разбират техните нагласи, очаквания и мотивация за работа (Маринов, Александрова, 2018), да знаят какво стимулира тяхната съпричастност (Колева, 2017), да могат да организират и ръководят тяхната работа, да осигурят етичност и подкрепящ стил в работата им. Това показва, че управлението отчита значимостта на психологията на индивидуалното човешко поведение в контекста на групата (организацията) при управлението на организационната ефективност и стратегическа зрялост, както и при развиването на висока конкурентоспособност, гъвкавост и адаптивност към динамиката на външната среда.

3. Място и роля на меките умения в организационно поведение

3.1. Синергията между меките умения и организационното поведение

Организационното поведение включва човешкото поведение в организационната среда, взаимодействието между хората в нея, между хората и организацията, както и поведението на самата организация, създаваща вътрешна (организационна) социална среда. В съвременното организационно поведение се разпознават голяма част от приложните аспекти на социалната психология, тъй като те изучават човешките интеракции между индивида и групата: мотивацията за работа, лидерството, работа в екип, междукултурните различия, промяната на нагласи и очаквания, индивидуални и организационни ценности, управление на конфликтите, комуникации. Може да се твърди, че в последните 10-15 години много от практическите страни на индустриалната психология (респективно -

социалната психология) се включват в едно обединяващо понятие с името „меки умения“. Това позволява да се стесни по-добре периметърът на изследване на уменията за общуване и въздействие върху хора и групи, като се акцентира върху извеждането на конкретни групи от умения за общуване и въздействие (особено при ръководство на хора и управление на екипи, работа с клиенти, контрагенти, бизнес-партньори), включвайки ги в различни типологични системи.

Меките умения са персонални характеристики на хората, които те влагат в работата си и повишават ефективността на изпълнението им, подобряват взаимодействието им с другите хора и интегрирането им в организационната среда. Може да се твърди, че меките умения имат пряка връзка с организационното поведение, защото от управленска гледна точка меките умения на работното място се припокриват с аспектите на човешкото поведение, включени в организационната култура (Лави, Ядин, 2013).

3.2. Меки умения за управление на индивидуалното работно поведение

Основната градивна единица в организацията са индивидите. Въпреки, че тя постоянно се обновява и хората в нея се сменят, организацията зависи от работната ангажираност на индивида, а индивидът от своя страна зависи от инструментите, които се прилагат за неговото управление в организацията. Всеки индивид по един или друг начин допринася за успеха на организацията, така че мениджърите е необходимо да притежават конкретни меки умения, чрез които да са в състояние да управляват това поведение. Ролята на меките умения в случая е, да се създаде подходящ организационен климат за хората, който да стимулира индивидуалната съпричастност, мотивацията и удовлетвореността от работата. Организационният климат представлява състоянието на културата на организацията. Най-често проблемът с управлението, с който се сблъсква организацията в наши дни, е търсенето на творческа гъвкава работа среда, която да насърчава удовлетвореността на индивидите от работата и иновациите и липсата на лидери с меки умения, които да я създадат. Финансовите ограничения, съкращенията на щата и аутсорсингът изискват от организацията да промени динамиката на управление на индивидуалното работно поведение (Дийн, Ийст, 2019) и да го направи по-гъвкаво (Николайчук, Бартенев, 2006). Това може да се случи най-вече чрез прилагане на меки умения за управление, които да създадат необходимия организационен климат: умения за комуникация, убеждаване, управление на впечатленията, позитивно отношение, изграждане на съпричастност и др.

3.3. Меки умения при управление на мултикултурни екипи

Типично за съвременните организации е не само, че те са гъвкави и адаптивни към динамиката на външната среда, но те са също и многонационални, включвайки в състава си хора от различни националности, култури и етноси (Николайчук, 2016). Като се прибавят и различията в образователните нива, самовъзприемането, религиозната принадлежност и социалната идентичност, управлението на такива

екипи е наистина трудно. Мениджърът може да бъде ефективен като лидер, само ако умее да отчита многообразието от култури, ценности, навици, стил на общуване, история, език, религия (Меконен, 2016). Едно от най-големите предизвикателства пред мениджъра на такъв екип е да регулира, чрез съответните меки умения, поведението на всички членове спрямо:

- управлението на времето;
- еднаквата степен на уважение към авторитетите;
- екипната работа и персоналната отговорност;
- прозрачност и етичност в работата;
- стиловете на комуникация;
- предоставяне и получаване на обратна връзка.

В случай на многокултурен екип, приложните аспекти на социалната психология биха могли да помогнат да се подберат подходящите меки умения за овладяване на различията, като се елиминират например, действието на стереотипите и атрибуцията, да се въведат стандартни правила при служебната комуникация - писмена и устна, да се наблюдава динамиката в интеракциите между членовете на екипа и да се предотвратят или положително да се разрешават междуличностните конфликти, да се премахнат психологическите бариери при изпълнението чрез позитивно лидерство и подкрепа.

4. Възможности за развиване на меки умения чрез системно обучение на хората в българските туристически организации

Засилената конкуренция в българската туристическа индустрия през последните години, известния отлив на български и чуждестранни туристи от пазара, както и по-добрите ценови предложения и качество на обслужване в съседни страни (напр. Гърция и Турция), поставят българския туризъм пред сериозни изпитания. Смятаме, че наред с развиването на дългосрочни стратегии за развитие и програми за подобряване на състоянието му (Ракаджийска, Янчева, 2018), на организационно ниво трябва да се работи в посока на системно изграждане на високо професионални управленски и изпълнителски кадри (Колева, 2011), притежаващи както задължителните твърди професионални умения, така и меки умения за работа с хора. Меките умения могат да се окажат решаващи за пълноценното използване на 100 % на потенциала и възможностите, които техническите умения дават на професионалистите. Една от възможностите това да се случи, е отчитането на сложността на човешките интеракции в туризма и включването на меките умения в програмите за системно обучение и развитие както на управленските кадри, така и на изпълнителските. Предвид спецификата на туризма, може да се предположи, че най-подходящите области за развиване и надграждане на меки умения биха могли да бъдат:

- Изграждане на взаимно уважение и доверие при работа с клиенти, подчинени, колеги, мениджъри;
- Комуникативни умения - писмена, устна и невербална комуникация;

- Съпричастност към проблемите и целите на фирмата, отдела, екипа, клиентите;
- Приемане, планиране и участие в промени, без значение от мястото в йерархията;
- Сътрудничество и оказване на взаимопомощ;
- Разрешаване на конфликти;
- Управление на впечатленията;
- Обучение и менторинг на: новопостъпили служители; при извършване на организационни промени, при смяна на технологиите за работа и др.

5. Изводи и заключения

В настоящата разработка се направи опит да се идентифицират меките умения за управление на хора, като съвременно приложение на социалната психология в туристическите организации. Откроиха се социално-психологическите характеристики на меките умения за управление на хората в туристическите организации на три различни нива: изграждане на организационно поведение; управление на индивидуалното работно поведение; управление на хора в мултикултурна среда. Дадоха се някои предложения за ефективно развиване на меки умения чрез системното им застъпване в програмите за обучение в българските туристически организации.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Колева, В. (2011). Кадрови предизвикателства пред ИТ фирмите и икономиката на знанието, в контекста на новите реалности. Сборник доклади от международна. конференция. Т. 1, Бургас: БСУ, с. 401 - 408.
[2] Колева, В. (2017). Особености в съдържанието на труд и мотивите за поведение на компютърните специалисти (на примера на ИТ сектора в България). Сборник с доклади от юбилейна международна научна конференция по случай 50 години катедра "Управление и администрация", 20 - 21 октомври 2017, Варна : Унив. изд. Наука и икономика, 144-152.
[3] Маринов, Г., Александрова, Н. (2018). Проучване на нагласи към трудова миграция у нас. Сборник с доклади от Международна научна конференция посветена на 25 г. кат. МИО-ИУ. Акад. изд. Ценов, 14 - 20.
[4] Московичи, С., (2006). Социална психология. Изд. Дамян Яков, София.
[5] Николайчук, О., Бартенев, А. (2006). Влияние человеческого капитала на экономический рост. Управление инновациями, материалы международной научно-практической конференции. Изд. Доброе слово, Москва, 243-247.
[6] Николайчук, О. (2016). Проблемы формирования человеческого капитала в современной России. Современные исследования экономических проблем: Российский и зарубежный опыт, сборник научных трудов. ООО «ИНТЕЛ+». Москва, 2016, Издательство: КТ "Буки-Веди" (Магнитогорск), 10-13.

[7] Ракаджийска, С., Янчева, К. (2018). Българската съвременна наука за туризма - състояние и перспективи. Сборник доклади от международна научна конференция, Добрич: Издателство на ВУМ, 11, 2018, 1, 168 - 183.
[8] Тодорова, Е., (1994). Социална психология, изд. Асоциация „Варненски свободен университет“, София.
[9] Antonova, K., Ivanova, P. (2018). Emerging or Changing Occupational Hazards at the Workplace. International Academic Conferences: Proceedings of IAC 2018 in Vienna Management, Economics and Marketing (IAC-MEM 2018), Prague: Czech Technical University, July, 350 - 355.
[10] Dean, S., East, J. (2019). Soft Skills Needed for the 21st Century Workforce. International Journal of Applied Management and Technology, Vol. 18, Issue 1, 17-32.
[11] Doise, W., (1982). L`explication en psychologie sociale, Paris, PUF.
[12] Robbins, S., Judge, T. (2012). Essentials of Organizational Behavior; 11th edition. Pearson Education Inc.
[13] Lavy, I., Yadin, A., (2013). Soft Skills - An Important Key for Employability in the “Shift to a Service Driven Economy” Era. International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning, Vol. 3, No.5, 416-420.
[14] Mekonnen, M., (2016). Multicultural Team Management in the Context of a Developed Work. Journal of Sustainable Development, Vol. 9, No. 1, 8-13.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

INITIAL STEPS TO TEACH ON DANCE THEATER AND CONTACT IMPROVISATION

Silvina Vladova[a],
[a] Ph.D student, Department "Choreography", Faculty of Arts, South-west University „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, p.c.2700, Republic of Bulgaria

ABSTRACT
The initial steps in the teaching of the contact improvisation contain different styles, methods and tools, depending on which of them is a supporter choreographer, director or teacher. The purpose of this report is to present the initial steps in the contact improvisation. The development of the idea, concept and movement of the work opens the meaning that the performer would like to express as clearly and readily as possible to the audience. For this reason, the movements of the dancers must be natural, free, corresponding to the actual behavior of the human body, to incorporate the means of expression of the various characteristics of human expression. For this purpose, the teacher, the choreographer, puts students in front of the specific tasks that bring learners into the atmosphere of certain circumstances and makes them discover the ways that they can express the inner emotions of the body and which usually arise in the person who has come under the circumstances.
KEYWORDS: contact improvisation, composition, balance, impulse

НАЧАЛНИ СТЪПКИ ПРИ ПРЕПОДАВАНЕТО НА ТАНЦОВ ТЕАТЪР И КОНТАКТНА ИМПРОВИЗАЦИЯ

РЕЗЮМЕ
Началните стъпки в преподаването на танцовия театър съдържат в себе си различни стилове, методи и средства, в зависимост от това, на кой от тях е привърженик даденият хореограф, режисьор или преподавател. Целта на настоящия доклад е да бъдат представени началните стъпки в преподаването по танцов театър и контактна импровизация. Разработката на идеята, концепцията и движенията на произведението отваря смисъла, който изпълнителят би искал да изрази максимално ясно и четимо за публиката. За това е нужно движенията на танцуващия да бъдат естествени, свободни, отговарящи на реалното поведение на човешкото тяло, да включват в себе си изразните средства на различните характерни особености на човешката пластика. За целта преподавателят, хореографът поставят пред студентите конкретните задачи, които въвеждат обучаемите в атмосферата на определени обстоятелства и ги карат да откриват начините, които телесно да изразят вътрешните емоции, и които обикновено се пораждат в човека, попаднал в поставените обстоятелства.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: контактна импровизация, композиция, баланс, импулс

1. Особености на контактната импровизация

Контактната импровизация се изразява в синтез между осъзнатия избор и спонтанната реакция на равнопоставени партньори взаимодействайки си чрез

физическите принципи допир, импулс, споделяне на тежестта, тичане, скачане, търкаляне със съчетаването в обща точка на контакт на двете тела, които се уповават върху физическите закони свързани с техните маси- гравитация, импулс и инерция.

Танцовата импровизация не изисква от участниците предварително изработени танцови умения и навици. Дори наблюденията у нас показват точно обратното. Хората, които не са се занимавали с танци усвояват основите сравнително по-бързо и движенията стоят по-естествено от танцьори, занимаващи се с тясно профилирани стилове, особено тези с по-строгите форми, защото е нужно повече време на тялото да се адаптира към коренно различна система на движение, поради изградените стереотипи и навици. Основата на танцовия театър е да се научи тялото да изразява чувства и емоции, и едновременно с това да се разчитат от публиката. Поведението на тялото е необходимо да изразява чувствата на танцьора в конкретния момент и чрез движенията, композицията и режисурата да привнесат още по-внушителна атмосфера, която да е четима от публиката. На основата на експеримента и конкретните задачи се създават възможности за изследване на психо-физичните възможности на танцьора. От значение при преподаването са използването на различни видове танцови техники, с които може да борави танцьорът като ги прилага като спомагателен елемент на изразните средства отговарящи на изразявания емоционален момент в постановката. И по скоро с различните видове техники може да се възприемат и представят различни видове характери, състояния и персонажи, т.е. ако трябва да представим танцовия театър под общ знаменател със съвременния танц, то и двата са пряко свързани с познаването, владеенето, използването на различни танцови техники, които са пресъздадени под въздействието на емоционалните състояния.

Промяната на принципите, начините на движение, анализирането и обяснението на движението в танца са от съществено значение при преподаването в контактната импровизация, както и като цяло в процеса на обучение и изграждане на движенческа култура на индивида.

Всеки час за контактната импровизация е важно да се започва със загрявка, която не е необходимо да бъде само техническа, защото формалното механично загряване подобрява двигателните умения на танцьорите, но им пречи в изследователския процес, тъй като се предлага стандартен набор от движения. Всяка репетиция включва в себе си няколко не сложни и няколко сложни упражнения. По-лесните упражнения допускат солови изпълнения или работа по двойки. По-сложните групови задачи обединяват композицията с фантазията и предполагат по-широк избор за танцьорите. Отделните репетиции е необходимо да са свързани с баланса на движението и мисленето. Преди да започне импровизацията, водещият може да уведоми танцьорите за приблизителната й продължителност или да обяви края, като целта е да се подскаже на танцьорите да приключват своята импровизация. Често се използва и подход, чрез който се позволява на танцьорите да завършат в момента, когато сметнат това за необходимо чрез възможността да изразят индивидуалната си визия за завършек на танца. „Качеството на танцовото обучение, което се изисква от танцьор и хореограф, се

определя от желанието му да изпълнява зададените задачи. Следователно в процеса на обучение студентите получават задачи с различни технически трудности, чиито решения се основават на различни форми на танцуване. Творческото образование има за цел да намери решение на проблемите на психо-физическите действия с използването на придобитите знания и с търсенето на нови. Нивото на танцовото знание, получено от обучаемия, се определя от способността му да решава задачи в различни предполагаеми обстоятелства чрез танци "[Панферов, В.И., 1996].

2. Методика на преподаване в контактната импровизация.

Методиката на преподаването в контактната и танцовата импровизация е един от начините танцът да постигне две важни цели, от една страна осмисляне на движенията, а от друга изразяване на самото действие. При формулирането на конкретните задачи в контактната импровизация вниманието би било добре да се постави върху постигането на общата структурна цел от страна на танцьорите, които е хубаво във всеки момент да реагират физически на движенията на останалите. При осъществяването на групова контактна импровизация се акцентира върху процеса на интеграцията в три основни направления. В първото направление се акцентира върху изразяването на контакта на индивида с групата, второто основно направление се основава на процеса на съчетаване на новите навици и умения с онези, които танцьорът вече притежава, а третото направление се изразява в използването на физическата изобретателност, която е съчетана с интуицията на танцьора. При осъществяването на обучението по контактна импровизация, следва да се обърне внимание върху разглеждането, представянето на „центъра като триизмерна структура“[Daniel Werner, Joerg Hassmann, 2014], която би било добре да се развива и да насочва танцьорите към придобиване на следните качества:

• изграждане на силни дълбоки коремни мускули при танцьорите с цел постигане на свобода на движението при носене на голяма тежест и споделяне на тежестта между танцьорите например при изработването на поддръжки.

• изграждане на възможности танцьорите да пресъздават тонална музикална модулация като я превръщат в конкретни движения, които да пресъздават плавното преминаване от една точка на контакт в друга, като например преходите при едноименни и паралелни тоналности или при хроматичните модулации и други подобни.

• изграждането и подобряването на последователността от движенията на крайниците, които да подпомагат центъра при поемането на тежестта на телата при поддръжките.

• изработването на едновременна връзка при определянето, използването и споделянето на центъра между партньорите.

3. Подготвителни упражнения при обучението по танцов театър и контактна импровизация.

Чрез използването на разнообразни по характер подготвителни упражнения в обучението по танцов театър и контактна импровизация е от съществено значение танцьорите да се научат и да свикнат с процеса на импровизация, както и да

усъвършенстват концентрацията и фокуса при изпълнението на отделните упражнения. Поради, което е хубаво да придобият уменията, да забелязват и да реагират на това, което виждат, а тези умения се постигат с упражненията. Едва, след като се усвоят тези елементи, танцьорите могат да започнат да придобиват нови похвати и да ги включват в работния си процес. Основаната и задължителна подготовка за всичките упражнения е екзерсисът, чрез който се подготвят физически танцьорите като придобиват уменията да се движат свободно и безопасно. Подходящо упражнение е „слово-действие“, чрез което се поставят танцьорите в импровизиращо състояние на ума и се активира паметта им, отваря се въображението и се подобряват способността им да имитират.

Обикновено загрявката започва по следния начин, като се преминава плавно от люлеене през разтягане, усукване, ходене, бягане и се преминава към падане, повдигане и разклащане. Последователността на изпълнение на загрявката може да се представи чрез спонтанни физически изследвания от страна на танцьорите или приложението на движения, които се научават в техническите класове, или чрез движения имитиращи други танцьори и използвайки техните вариации. Важното в случая е движението да се поддържа непрекъснато и след няколко минути изследване на едната от категориите на движението, да се премине към другата в зависимост от необходимостта и степента от загряване на отделните категории. Изучавайки тялото и начина му на движение, докато танцьорът изследва дадена точка от различна част на тялото чрез движението по най-лесния и естествен начин, се получават нестандартни разчупени приятни за окото движения.

4. Изследване на възможностите за движение на тялото.

Една от възможностите за изследване на възможностите на тялото по време на движение подавайки импулс от различни точки /части/ на тялото е чрез диагонали с точки, което се осъществява по следния начин:

- Започва се с импулс от **главата**, но може да се раздроби и на още по-малки части от главата - ухо, нос, брадичка. С всяка една различна част движението неминуемо се променя и изглежда по различен начин. Може да се отбележи, че ако движението тръгва от главата това съвсем **не означава**, че тялото **не се движи**, напротив то помага и също танцува, отразявайки движението на главата. Често срещана грешка е когато при изпълнение на движението с главата, тялото да стои вдървено и се движат само главата (която изпълнява заданието) и краката, които пренасят танцьора по зададената посока - диагонал. Правилно би било, когато импулсът тръгва от главата, но продължава надолу - слиза по врата, раменете, гърба, таза и рефлектира до последната възможна точка на тялото. А когато това приключи, се дава нов импулс. Могат да се потърсят варианти на това задание – например, преминаването на потока-движения да е само от лявата страна на изпълнителя или от дясната, и резултатите всеки път ще бъдат различни - според въображението и способностите на изпълнителя.
- **Рамене -** първоначалният импулс на движение започва от едното рамо, като може да се прехвърля и към другото. Най-активна е горната част на корпуса,

което не значи, че импулсът не може да слиза и по-надолу. Но не бива да се смесват точките. Например, ако движението вече е стигнало до таза и там е прекъснало, то не се продължава (освен, ако заданието не е свързано със смесване на точките на тялото, при което се започва с една част и може да продължи с друга). Отново се връщаме на началния импулс – тоест към рамото – до където ни стига импулсът, в противен случай се накъсват и се вкарват други точки.

- **Гръб –** когато започва движението по диагонал, импулсът задвижва гърба и се изпраща или нагоре към врата и главата, или надолу по корпуса. Всички точки са на един и същи принцип.
- **Лакти -** и тук както при раменете се прехвърля от единия към другия лакът чрез завъртане и търсене на всякакви възможности.
- **Колене -** може да се извършва движение, както от страната на капачката на коляното, така и от меките връзки на коляното. Подобно на предните упражнения с лакти и рамене, импулсът се прехвърля от едното към другото коляно като може да отиде и нагоре по тялото.
- **Таз –** движението с таза може да произлиза от хълбоците, от тазобедрената става и от цялото обкръжение на тази част от тялото. Следователно с движението на таза се търси максимален обхват, който се разпръсва навсякъде по тялото, докато не спре движението породено от импулса.
- **Ръце** - участва цялата ръка и може да се мисли, все едно е четка за рисуване, пространството е платното, на което се рисува.

При създаването на нова хореография може да се използва и подходът за **освобождаване на съзнанието и сетивността,** който може да се изпълни чрез:

- **Контакт с маса.** Със затворени очи на по-голяма маса, слагайки си дланта върху нея с лек натиск започват да се правят кръгове по нея. На късите разстояния **дланта** е хубаво да премине през горната й част, и да се върне в изходно положение, без да се отлепя от масата. Когато танцьорът е готов, се преминава към следващия етап - през **лакътя** т.е. тялото се накланя, за да направи полукръг с ръката от лакътя надолу подобно на пергел, след което контактът отново се връща към дланта. Цялото това упражнение се извършва без да се спира хода на движението, освен докато преминава лакътя. Следващата цел е **рамото** - от дланта досегът с масата се прехвърля през вътрешната част на лакътя отивайки до рамото прехвърля се от едната към другата плешка и другото рамо до пълно завъртане на тялото върху масата. Стъпалата не бива да се отлепят от пода, а с малки кръгове (рондове) помагат на тялото да се превърти през масата. До момента, в който цялото тяло се качи на масата с минимални усиля от страна на мускулите и се установи изцяло контакт с нея.

При представянето на първите стъпки в обучението по танцов театър и контактна импровизация е необходимо да обърнем внимание и върху изпълнението на упражнението **„движение със затворени очи“**, при което всички танцьори затварят очите си и се обръщат около оста си няколко пъти, за да загубят ориентацията си в пространството. След това танцьорите започват да се движат, да

изследват пода, стените, мебелите, като докато изследват пространството с бавни движения, те се чувстват в безопасност. Ако двамата танцьори случайно се срещнат един с друг, те могат да си взаимодействат за известно време, без да отварят очите си. Тези два примера спомагат за изследването и изострянето на сетивността. Всеки знае, че слепите или глухите хора са много по-сетивни отколкото хората без проблеми. Това е така защото, когато едно сетиво не работи се развива друго, за да компенсира до някаква степен липсващото.

Често в практиката, когато накараш един човек да се отпусне и да насочи вниманието си към тялото, той инстинктивно затваря очите си, защото концентрацията е по-голяма. Изключвайки едното сетиво се включва другото. Затова много често хората, които практикуват контактна импровизация са с затворени очи, докато постигнат момента на усъвършенстване, при който могат да превключат на режим сетивност с отворени очи, без това да влияе върху осезаемостта им. Но, можем да се съгласим и с Пеги Хакни, според която „усилието отразява отношението на движещия се към прилива на енергията в четири основни фактора: поток от енергия, тежестта, времето и пространството“, който той определя като „вътрешни нагласи“, а те „не е задължително да са съзнателни, за да бъдат оперативни“. И в този контекст определя, че „промяната на усилията обикновено се свързва с промяна на настроението или емоцията и, следователно, е път към експресивността“, а чрез намерението за изменението на „собственото намереното собствено вътрешно усилие в човека оживява движението“ [Hackney, 1998, 219]. Именно поради тази причина едно от най-разпространените схващания е, че контактната импровизация е „форма на импровизация на танци, която включва две тела в контакт“, при наличието на „импровизационните характеристики, където генерирането на движенията не се основава на фиксирани и стандартизирани движения или техники, тъй като тази танцова форма изисква тялото да реагира на физическия обмен на тежестта и контакта“ [Albright, A.C., 2003]. Често използваните „теоретичните подходи за обяснение на творческото поведение в танца, са недостатъчни, за да обяснят как танцьорите създават нови конфигурации на движенията по време на импровизация“[Torrents, C., Coterón, J., Ric, A., Hristovski, R., 2016]. От всичко написано до тук, можем да изведем, че танцовата импровизация може да се представи като необятен резерв от нововъзникващи форми на движение на човека, където движещите форми са израз на непрекъснато изследване и откриване на идиосинкратични жестове (едновременно характерни и странни на пръв поглед жестове), пози и действия, които са подкрепени от непосредствени възможности за действие.

Заключение

В настоящия доклад е направен опит да се очертаят характерните особености на някои методики на преподаване в танцовия театър и контактната импровизация. Практиката и наблюденията показват, че танцовия театър все повече заимства техники (ако може така да ги наречем) от контактната импровизация, за изграждането и структурирането му, както следва и съвременните танцови техники

също се препокриват с методологията на контактната импровизация. Като резултат се наблюдава свързването и преплитането на трите съвременни стила, които могат да се обобщят с едно общо наименование като съвременни танцови техники. Представени са някои методи на преподаване, както в танцовия театър, така и в контактната импровизация, като всички гореописани методи могат да бъдат разпределени в обучението на студентите по дисциплините представящи и надграждащи основите на танцовия театър и контактната импровизация. Съществуват и други подходи и методики, които в настоящата разработка не са представени и описани, но ще им бъде обърнато внимание при следващи научни търсения в областта на танцовия театър и контактната импровизация.

References

[1] Панферов В.И. Пластика современного танца. – Учебное пособие. – Челябинск. – 1996. – с. 3.
[2] Albright, A.C.: Contact improvisation at twenty-five. In: Albright, B.C., Gere, D. (Eds.) Taken by Surprise. A Dance Improvisation Reader. Middletown, Wesleyan University Press (2003)
[3] Daniel Werner and Joerg Hassmann, „Basic Training Programme in Contact Improvisation“, Berlin, 2014, available to
[4] *https://www.dancecontact.de/images/pdf/Script%20Training%20Program.pdf* on 28.08.2019
[5] Hackney, P. (1998). Making Connections. New York: Routledge
[6] Torrents, C., Coterón, J., Ric, A., Hristovski, R., Emerging dance movements under ecological constraints in Contact Improvisation dancers with different background, 2016, available to *https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01291091/document* on 28.08.2019

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КОНЦЕРТИТЕ ЗА КЛАРИНЕТ НА К. НИЛСЕН, А. КОПЛАНД, Ж. ФРАНСЕ И Е. ДЕНИСОВ В КОНТЕКСТА НА 21-ВИ ВЕК

Ангелина-Огняна Гочева,
ЮЗУ „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ 66, 2700 Благоевград, България

INTERPRETATION OF THE CLARINET CONCERTOS OF C. NIELSEN, A. COPLAND, J. FRANÇAIX AND E. DENISOV WITHIN THE CONTEXT OF 21ST CENTURY

Angelina-Ogniana Gotcheva,
South West University "Neofit Rilski", 66 "Ivan Mihaylov" str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria

ABSTRACT
This article addresses the issue of contemporary performers' interest in four concertos written in the 20th century. Are they accessible to contemporary audiences, are they understood by today's musicians? A record of their performance frequency will be prospected, as well, insight into performers' preferences for one or another of the concertos.
KEYWORDS: Clarinet concertos, 20th century composers, Carl Nielsen, Aaron Copland, Jean Françaix, Edison Denisov, performances in 21st century.

В семейството на съвременните дървени духови инструменти кларинетът има най-млада история. Този факт естествено определя развитието на репертоара му в по-късни времена, достигайки своя пик през 20-ти век. 2018, 2019 и 2020 г. бележат годишнини, свързани с четирима от най-знаковите композитори за кларинет – Карл Нилсен, Арън Копланд, Жан Франсе и Едисон Денисов. Затова и точно те са избрани като предмет на настоящото изследване – четирима композитори, които оформят лицето на соловата инструментална музика през 20-ти век. Може да се потърси отговор дали те са често изпълнявани и доколко са разбрани от съвременните кларинетисти и публиката.

Карл Нилсен е най-бележитият датски композитор, живял на границата между романтизма и модернизма, вероятно най-известен със симфоничното си творчество. Именно такъв е характерът и на неговото късно произведение – концертът му за кларинет, което, макар и да използва малък състав в оркестъра, носи белезите, мащаба и звучността на крупните му симфонични произведения. **Арън Копланд** е един от най-известните американски композитори. Неговото лесно разпознаваемо творчество, обединяващо в себе си модерна, национална и джаз мелодика, е станало символ на американската класика от 20-ти век. Концертът му за кларинет, със своята първа бавна и меланхолична и втора виртуозна и изпълнена с джаз мотиви част, е типичен за неговия стил. Копланд и Франсе споделят общ преподавател по композиция – известния френски педагог Надя

Буланже. **Жан Франсе** е френски композитор неокласик, който въпреки богатото си и отличаващо се с фина мелодичност творчество, не е достатъчно познат вън от родината си. Особено ценѐн от изпълнителите на дървени духови инструменти заради множеството си камерни и солови творби написани за тях, според специалистите неговият концерт за кларинет се е превърнал в една от най-значимите и сложни творби за инструмента, едновременно изискваща изключителна техническа виртуозност и мелодично майсторство. **Едисон Денисов** е руски композитор, който проправя пътя на същинския руски авангард от второто поколение. Творчеството му се отличава с чистите си линии, ясна мисъл и математическа точност[49]. Поради тези негови качества, той е наричан „Моцарт на 20-ти век“ (Земля Томская). Въпреки че концертът му за кларинет не се е установил в репертоара за инструмента така трайно, както сонатата му за соло кларинет, той е важен представител на произведенията от авангардното движение – неделима част от търсенията на композиторите през 20-ти век. Макар четиримата автори да имат чувствително различен стил, всички те са мелодици – музиката им се основава на мелодиката и се отличава с изключително високата си естетика и дълбочина.

В Таблица 1 са показани годишнините от написването на концертите и от рождението на авторите им.[50]

Таблица 1 – Годишнини на композиторите

Композитор	Роден/Починал	Дата на написване на концерта	Годишнина
Карл Нилсен	1865 – 1931	1928	2018 – 90 г. от написването/премиерата на концерта
Арън Копланд	1900 – 1990	1947 – 1949, първа версия 1948	2018 – 70 г. от написването, 2020 – 120 г. от рождението на Копланд и 30 от смъртта
Жан Франсе	1912 – 1997	1967 – 1968	2018 – 50 г. от написването/премиерата на концерта
Едисон Денисов	1929 – 1966	1989	2019 – 30 г. от написването на концерта, 90 г. от рождението на композитора

Както се вижда от написаното дотук, четирите произведения са навлезли в репертоара за кларинет в различна степен и може да се обобщи, че концертите на Франсе, Нилсен и Копланд са много често изпълнявани, а този на Денисов – по-

[49] Идваща от неговото образование - първоначално завършва „Математика и функционален анализ“ в Томския университет и чак след това решава да замине за Москва и да учи композиция.

[50] Интересен факт е, че годишнината от написването на концерта на Нилсен не съвпадна с изданието на конкурса за кларинет, посветен на композитора – той се състоя през 2019-та година.

рядко. За съжаление няма регистър на изпълняваните произведения в световен мащаб и глобалната мрежа не предлага подобна справка.[51] Така също и в България никога не е имало единен каталог с премиерните изпълнения или записи на честотата на изпълняване на вече известните произведения. Таблица 2 представя подобна справка, направена след проучване на няколко онлайн източника, която включва и плануваните до момента изпълнения до месец март 2020 г.

Таблица 2 – Изпълнения след 2000 г.

Източник	**Брой концерти за периода**			
	Нилсен	**Копланд**	**Франсе**	**Денисов**
Music Sales Classical	27.04.2006 – 27.03.2020: 19	-	18.08.2001 – 29.10.2019: 49	-
Bachtrack	16.04.2020 – 24.04.2020: 2	25.10.2018 – 01.02.2020: 12	28.11.2019: 1	-
Songkick	-	25.04.2018 – 29.05.2018: 3	-	-
Нюйоркска Филхармония	08.01.2015 – 13.01.2015: 4	04.06.2009 – 26.01.2019: 14	-	-
Чикагска Филхармония	-	12.10.2007 – 16.10.2007: 3	-	-
Бостънска Филхармония	-	02.06.2009 – 07.08.2009: 4	-	-
Виенска Филхармония	26.04.2014 – 27.04.2014: 2	12.05.2005 – 13.05.2005: 2	-	-
Концертгебау	-	-	-	-
Конкурс Нилсен	30.03.2019: 3	-	-	-
Сайт на Мартин Фрьост	-	17.10.2018 – 19.05.2019: 11	-	-
Сайт на Джулиан Блис	-	9.12.2019: 1	-	-
Шуменска Филхармония	11.04.2019: 1	-	-	-
Общо	**31**	**50**	**50**	**0**

На сайта *Music Sales Classica* в периода 18.08.2001 – 29.10.2019 са вписани 39 минали и бъдещи изпълнения на концерта за кларинет на Жан Франсе в цял свят от различни кларинетисти, от които петима са изпълнили концерта по няколко пъти, добавяйки общо 9 изпълнения и даващи общ брой от 48 регистрирани изпълнения. В периода 27.04.2006 – 27.03.2020 са вписани 15 изпълнения на концерта на Карл Нилсен, от които трима кларинетисти са повторили изпълненията си, добавяйки още 4 и даващи общ брой от 19 регистрирани изпълнения. През 2015

[51] В целия текст под „изпълнения на концертите“ се има предвид представянето им в оригинал и пълна цялост със солист и оркестър.

г. концертът е бил изпълняван най-много заради 150-тата годишнина от рождението на композитора, включително и на тържествен концерт в Копенхаген, посветен на тази дата. В списъка са пропуснати изпълненията от финалите на участниците в конкурса „Карл Нилсен“ през 2019 г., които също могат да добавят още 3 изпълнения. В България през април 2019 г. беше осъществено премиерното изпълнение на концерта на Карл Нилсен в Шумен. За концертите на Арън Копланд и Едисон Денисов липсва информация в регистрите на *Music Sales Classical*. В Concertgebouw Амстердам Франсе, Копланд и Денисов не са били изпълнявани никога, а концертът на Нилсен[52] е изпълнен веднъж през 1981 г. За концерта на Едисон Денисов липсва информация във всеки източници, посочени в Таблица 2. Той е бил популярен скоро след създаването си – по данни от книгата „Признанието на Едисон Денисов“, сам композиторът споменава, че след премиерата концертът му е бил изпълняван от Едуард Брунер, за когото произведението е написано, в много европейски културни центрове: „Мюнхен, Берлин, Дрезден… изобщо, в много градове, и сега той [Брунер] продължава да го изпълнява доста често“. (Шульгин, Д. И., 1998) Въпреки годишнината от рождението на Денисов и множеството концерти, фестивали и лекции, организирани във връзка с нея в различни точки на Европа, до настоящия момент концертът му за кларинет не е част от програмата на тези честванията.[53] Денисов е бил изпълняван на Запад приживе и дори в Америка – през 1967 г., на 3 поредни концерта Ленард Бърнстейн представя на публиката на Нюйоркска Филхармония произведението му „Крешендо и Диминуендо“, а на 15.01.1991 се осъществява премиерата в Чикаго с Чикагска Филхармония на операта му „Руслан и Людмила“ с диригент Даниел Баренбойм, която се излъчва по радиото заедно 30-минутно интервю с автора. На въпроса защо творчеството на един приживе достатъчно уважаван и изпълняван по цял свят композитор днес не е част от програмите на съвременните концерти дава отговор цитат от разговора на Владимир Тарнополски (ученик на Денисов) с известния швейцарски обоист Хайнц Холигер: „…неговата музика трябва сериозно да се изучава. Това е истинско висше изкуство. А в по-голямата си част концертиращите музиканти днес не искат да правят усилия.“ (Дубин, 2014) В своята статия С. Третяков твърди, че произведения, които преди са се срещали достатъчно рядко, днес вече са станали неизменна част от репертоара на младия кларинетист (например концертите на Франсе, Нилсен, Копланд, сонатата на Денисов), тъй като са задължителни в програмата на много големи международни конкурси. Поради сложността си и употребата на нови техники, модерният и съвременен репертоар трябва да бъде преподаван на младите кларинетисти още от ученическите им години. (Третяков, 2017) Ранното възпитание и обучение в съвременен репертоар

[52] Странно е, че концертът на Нилсен не е изпълняван повече пъти, тъй като Нилсен е бил добре познат на публиката и оркестъра – през 1912 и 1920 г. Нилсен сам дирижира премиерите на своите 3-та и 4-та симфонии.

[53] Няма такива данни до момента на написването на статията (август 2019). Тъй като честванията продължават, възможно е такова изпълнение да бъде включено в тях на по-късен етап.

би създало предпоставки за по-честото му изпълняване и усещане за нещо познато у изпълнители и публика.

Тъй като събраната информация за изпълненията на концертите след 2000 г. дава справка единствено за общия брой изпълнения в този период (концертът на Франсе е изпълнен едва 1 път за периода 2001 – 2009 г.), за да се създаде по-ясна представа за разликите в честотата на изпълняване на четирите произведения, в Таблица 3 са вписани данните за изпълнения само през периода 2018 – 2020 г.

Таблица 3 – Данни за изпълненията за 2018 – 2020.

Концерт	Период 2018 - 2020
Карл Нилсен	9
Арън Копланд	30
Жан Франсе	13
Едисон Денисов	-

На Фиг. 1 са показани съотношенията на изпълненията на четирите концерта в количествено отношение година за година.

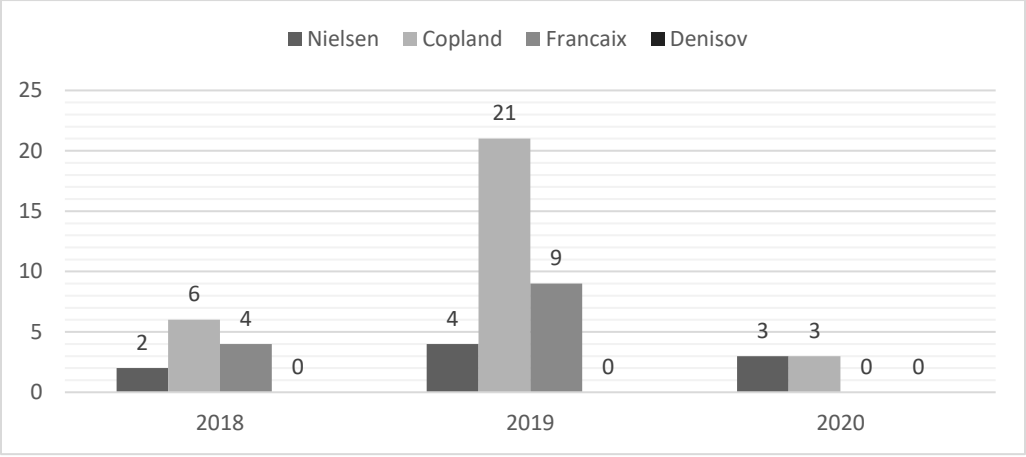

Фиг. 1 – Статистика на изпълненията за 2018, 2019 и 2020 г.

От данните в Таблица 3 и Фиг. 1 може да се направи извод, че всъщност концертът на Копланд е най-често изпълняван, следван от концерта на Франсе и Нилсен. Честотата на изпълнение също сочи към предпочитанията на изпълнителите и публиката в избор на репертоар за изпълнение или слушане. Вероятно съдейки от съответните предпочитания и стила на самите произведения може да се заключи, че концертът на Копланд е най-достъпен за изпълнители и публика, докато интересът към произведението на Денисов, с неговото отчетливо авангардно звучене, е най-рядко търсен. Но на какво се дължи това? Отговорът опира до комбинация от няколко условия – липсата на възпитание в интерес към модерната и съвременна музика у изпълнители и публика е формирала вкус, търсещ

познатото (например музиката на Копланд се възприема по-добре, защото тя включва в себе си джаз интонации, а той пише също и филмова музика). За да изпълняват модерен и съвременен репертоар, музикантите трябва да отделят години в изследване и вникване в неговите техники и послания, които от своя страна не могат да бъдат правилно предадени на публиката, ако не бъдат изпълнени коректно и убедително. Другите затруднения, свързани пряко с достъпността на музиката на 20-ти век, идват от правата за нейното изпълнение. Те имат висока цена и не всички оркестри/институции/музиканти могат да си позволят да финансират изпълнението им. Също така все по-голямото съкращаване на субсидиите за оркестрите често довежда до намаляване на състава и възможностите за изпълняване на крупни инструментално-симфонични творби става задача, почти невъзможна за постигане. И все пак, ако имаше търсене, вероятно щеше да има и по-голямо предлагане – както в правилата на пазарната икономика, така и тук, желанието на музиканти да изпълняват и на публика да слуша интересни и по-рядко изпълнявани творби би предизвикало подем в предлагането или възможностите за осъществяване на подобна дейност. Вероятно ще бъде учудващо да се открие, че не само вкусът на публиката е закостенял, но и този на самите съвременни класически музиканти. Тази тенденция създава реална преграда за обновяване на музикалната сцена, репертоар и въобще развитие на съвременната класическа музика. И както Юрий Каспаров, ученик и последовател на Денисов, казва в интервю по случай 85-тата годишнина от рождението на преподавателя си, „…да се свири покойният Денисов, изхождайки от световните нагласи, няма никакъв практически смисъл. Светът оцелява, хора от различни страни се договарят едни с други за комерсиално изгодни съвместни проекти. А мъртвият Денисов на никого не е нужен.“ (Дубин, 2014)

Доколко 20-ти век може да бъде разбран през следващия 21-ви век е въпрос, на който трудно може да се даде еднозначен отговор. Това е така, защото 20-ти век е период от историята, свързан с огромен подем в културата, но също и с изключително разнообразните си течения, които се развиват в рамките на кратки периоди. Тази причина определя избора на точно тези четири концерта за кларинет – писани през период от около 20 години, те показват как се е развивал жанрът „концерт за кларинет“, както и какви са били търсенията на авторите спрямо тяхната национална принадлежност. Много от произведенията на 20-ти век остават недостъпни за съвременната публика заради своето модерно дори и до днес звучене. Идеите и търсенията на техните автори са свързани с времената, в които са писани, но стойността на творбите остава напълно актуална и днес. Развитието на съвременната музика е достигнало толкова далеч в звученето, че микроинтервалите (четвърт тоновете) и другите техники (мултифоникс, слаптонг, флатерцунге и др.), вече установили се като класика на модерната музика, би трябвало да са напълно достъпни за публика и изпълнители. Оказва се обаче, че липсва достатъчен интерес към съвременната музика и от там – вече „остарелите“ класически техники на модернизма изглеждат твърде непознати.

От данните в таблиците и гореспоменатото може да се каже, че репертоарът на изпълнителите и търсенето на публиката на музика от 20-ти век е доста

избирателно – някои произведения са навлезли по-трайно в репертоара, изпълняват се относително често и са възприемани добре, докато други са били популярни, но впоследствие интересът към тях е бил изгубен. Това навежда на мисълта, че музикалната публика и изпълнители са били по-склонни преди настъпването на 21-ви век да изпълняват и слушат съвременна музика, отколкото сега. И както Теодор Адорно заключва преди повече от 70 години: „С премахването на търговията и нейното ирационално убежище в калкулирания дистрибутивен апарат на индустрията, комерсиализацията на културата завършва в абсурд. Тя отмира напълно обуздана, урегулирана, дори култивирана.“ (Адорно, 2003)

В днешно време съществуват фестивали и форуми за съвременна музика (например ежегодният фестивал *ppIANISSIMO* в България), но залите им трудно се пълнят. Отливът на интерес към модерната и съвременна музика може лесно да се проследи в цялостната липса на възпитание у младите хора за познание на класическата музика и изкуствата и културата като цяло. Както телевизия *ABC* обяви в своя статия от преди две години, никой симфоничен оркестър в света не печели пари. (McClintock, A. 2017) В статията си „Наистина ли смятате, че класическата музика умира“ Миранда Илчев казва, че младите хора рядко посещават концертната зала и затова мястото, от което чуват симфонична музика е по-скоро в саундтрак на филм или компютърна игра. (Ilcheff, M. 2019) На фона на развиващите се нови технологии и широкия достъп до информация в мрежата е жалко, че хората не черпят от ресурса, който те предлагат, като така не се докосват до непознатото изкуство. Дали е възможно всичко това да се промени обаче е тема на отделно изследване.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Адорно, Т. (2003) Културна критика и общество. Литературен вестник, бр. 20. https://liternet.bg/publish6/tadorno/kulturna.htm (посетено на 20.08.2019)
[2] Дубин, А. (2014) Невыгодный классик / К 85-летию со дня рождения Эдисона Денисова. https://urokiistorii.ru/article/52086 (посетено на 12.08.2019)
[3] Третьяков С. (2017) Историческая динамика кларнетового исполнительства в Харькове. Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти, бр. 47, с . 151-165.
[4] Шульгин, Д. И. (1998) Признание Эдисона Денисова. По материалам бесед, Москва: „Композитор“.
[5] Шуменска Филхармония. http://www.statesymphoshumen.bg/ (посетено на 05.08.2019)
[6] Backtrack. http://backtrack.com (посетено на 06.8.2019)
[7] Boston Symphony Orchestra Archives. https://cdm15982.contentdm.oclc.org/digital/ (посетено на 05.08.2019)
[8] Carl Nielsen International Competition. http://carlnielsencompetition.com/ (посетено на 07.08.2019)
[9] Chicago Symphony Orchestra Archives. http://theodore.cso.org (посетено на 05.08.2019)

[10] Concertgebouw Orchestra Archives http://archief.concertgebouworkest.nl (посетено на 08.08.2019)
[11] Ilcheff, M. (2019) Do you really think classical music is dying? https://www.cutcommonmag.com/do-you-really-think-classical-music-is-dying/ (посетено на 04.08.2019)
[12] Julian Bliss Official Website. https://www.julianbliss.com (посетено на 10.08.2019)
[13] Martin Frost Official Website. https://www.martinfrost.se (посетено на 10.08.2019)
[14] McClintock, A. (2017) Why no symphony orchestra in the world makes money. https://www.abc.net.au/news/2017-04-04/why-no-symphony-orchestra-in-the-world-makes-money/8413746 (посетено на 14.08.2019)
[15] Music Sales Classical. http://musicsalesclassical.com (посетено на 06.08.2019)
[16] New York Philharmonic Orchestra Archives. https://archives.nyphil.org (посетено на 05.08.2019)
[17] Songkick. https://www.songkick.com (посетено на 09.08.2019)
[18] Vienna Philharmonic Orchestra Archives.
[19] https://www.wienerphilharmoniker.at/converts/archive (посетено на 05.08.2019)

БИОМЕХАНИКАТА НА МЕЙЕРХОЛД[54] И ОТРАЖЕНИЯТА Й В ТАНЦОВОТО ИЗКУСТВО НА XX-XXI ВЕК

Проф.д.изк. Анелия Янева[55]

Макар и съвременник на Станиславски, а в определени периоди от живота си и негов партньор[56], Всеволод Мейерхолд (1874-1940) си остава опонент на Станиславски относно средствата на драматичния театър и поставянето на сцена. Определян като представител на *условния театър и на конструктивизма*[57], Мейерхолд активно се бори срещу реалистичния театър на Станиславски, чийто „основен принцип е точност при възпроизвеждането на натурата". Според Мейерхолд, независимо каква е разиграваната пиеса, първото впечатление от

[54] Навсякъде в настоящия текст фамилията на режисьора се изписва с „Е" - М**Е**йерхолд, както е в руския вариант на изданията, а не с „А" - М**А**ейрхолд, както е в последното издание на Изток-Запад – виж *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, 576 с.

[55] Проф. д.изк. Anelia Yaneva е автор на 14 самостоятелни книги за балет и около 100 научно-изследователски студии и статии, посветени на балетното изкуство. Дипломирана *балерина* (ДХУ, София, 1979), *балетен режисьор* (Консерваторията „Римски Кораков", Санкт Петербург, 1986) и *балетовед* (Консерваторията „Римски Кораков", Санкт Петербург, 1992), тя е преподавател по „Хореографска композиция" и „Хореографска режисура", „Сценична съдба на балетни шедьоври" и „История на танца" в ЮЗУ, Благоевград; създател на специалност „Съвременна хореография" в ЮЗУ-Благоевград; учен изследовател в Института за изследване на изкуствата при БАН. Носител на награди за хореография (1989) и за научни разработки в областта на балета (1995), за книги на годината (2000, 2015). Ръководител на ИГ „Музикален театър" в Института за изследване на изкуствата при БАН. Преподавател в НМА „Панчо Владигеров" и НАТФИЗ „Кр. Сарафов".

[56] Мейерхолд работи първоначално в МХТ (Московския Художествен театър) на Станиславски и впоследствие двамата заедно да основават „Театър Студия" за експерименти, а когато към края на живота му Мейерхолд е уволнен, Станиславски отново да го кани да работят заедно. Те работят заедно до смъртта на Станиславски (1939), когато отново Мейерхлод се оказва под прицела на властта. Арестуван е, измъчван, за да признае действия срещу властта, като е обявен за японски шпионин и на 2 февр. 1940 е убит.

[57] Виж Гордън, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 164-184

актьора е неговото тяло[58] и едва тогава - гласът[59]. Физическата подготовка на актьора[60] и неговата телесност[61] са причина за създадената от Мейрхолд система за обучение на актьори, наречена ***биомеханика***.

Мейрхолд започва да разработва *биомеханиката* през 1914 в Студията в Санкт Петербург, съвместно с Владимир Н. Соловьов, специалист по комедия дел арте и испански театър от XVII век. В нея са включени 16 отделни етюди, сред които има типажи от комедия дел`арте; акробатични номера и буфонада; жонглиране с предмети; сюжетни сцени от различни пиеси; китайски театър на сенките[62]. Вече

[58] „Лесно е да кажа „тялото“, но движението на тялото в пространството е много сложно нещо, това е координиране, така че да се получи тяло, но може да се получи и отделно туловище, отделно крайници и отделно глава. Затова трябва тялото да бъде внесено съставено и съставено толкова прецизно, че всички координирани нюанси да ни смайват, тъкмо защото много ловко са координирани“ - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 352.

[59] „Това е произнасянето на думите. Често чуваме гласа и въобще не чуваме никакви думи. Има великолепни гласове, но те лошо поднасят думите, защото няма мощен звук: ясно поднесени отделни съгласни, напевността се проявява на гласните, но добрите певци знаят, че напевността трябва да се проявява на съгласните“. - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 352.

[60] „... характерът на изразителните движения, организмът на човека като автомотор, миметизмът и биологичното значение, двигателните действия на човека, движението на отделните органи, комплексът на движение на целия организъм, възможните задръжки и разкрепостявания, сценичната игра, разглеждана като освобождаване на излишна енергия, много сложното изучаване на организма, реакциите на нервната система, после ... движенията за да не си изкълчиш крака, законите на конструиране на танците, ако има такива, или танцът като фактор за разкриване на даден монолог, после акробатично движение, ако го гради режисьорът... актьорът да умее да борави с предмети... да предаде някой образ като гротеска, след това поредица от „думи“, които се представят в момент без думи, предават се с мимика или с движение на ръцете, или с ракурс.” - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 352.

[61] „Актьорът внася на сцената не само собствения си материал, но внася пред очите на зрителите и *себе си* като организатор на този материал... Той трябва да знае какво е импровизация, какво е ансамбъл... Той трябва да изучава движенията на мускулите, трябва да различава различната посока на силите, които създават движението, натискът на притеглянето, дължината на пътя, на скоростта. Какво е знакът за отказ на сцената? Какво е темпото на движението? Каква е разликата между легато и стакато? Защото ако актьорът не прави разлика между темпо и ритъм, той не знае и каква е разликата между легато и стакато. Какво е малък и голям жест на сцената, какви са законите на координиране на тялото и на предметите, които държи в ръцете си. Тялото и предметите, поставени на сцена. Тялото и костюмът. “ – виж *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 353-354.

[62] Тези **16 етюда** носят следните наименования: 1. Двата коша или Кой е по-добрият; 2. Двамата жонгльори, старата жена със змия и една кървава развръзка – пантомима; 3. Офелия – етюд върху сцената с полудяването от „Хамлет“; 4. Историята на пажа, който бил верен на своя господар и други случки, които заслужават да бъдат показани – етюд в

след революцията (1917), Мейерхолд отново се връща към *биомеханиката* - преподава я в ръководеното от него Ателие и я разработва като *система за обучение на актьори*, които по „съкртената процедура" да се подготвят за възникналите многобройни работническите театри[63]. Етюдите са сведени до 13 и се различават от описаните преди революцията най-вече по това, че са насочени единствено към *изграждане на физически умения на актьорите*.[64]

Самият Мейрхолд нееднократно настоява, че *биомеханиката* е просто тренинг. Тя не се показва на сцената[65]. Но *биомеханиката* подпомага актьора в неговата физическа подготовка. Така, както екзерсисът в класическия балет подпомага физическата форма на балетните артисти, но впоследствие не всички от екзерсисните движения се появяват на сцена[66].

Според описанията на негови последователи, часовете по *биомеханика* обикновено протичали в две части – загрявка и етюди. Мел Гордън[67] твърди, че загрявката е

сантиментален стил върху история от XVII век; 5. Арлекин, продавачът на пръчки – пантомима, арлекинада; 6. Фрагмент от китайската пиеса „Жената-котка, птицата и змията" – пантомима и варианти на китайския театър на сенките; 7. Двете Смералдини – скеч по сценарий от комедия дел`арте; 8. Колен Мелар – етюд, изпълняван в профил в духа на кантините на Ланкре; 9.Уличните жонгльори – акробатика и пантомима, игра на две нива, импровизация според желанията на публиката; 10. От игра на пет стола към кадрил; 11. Хлебарят и Коминочистачът; 12. Загубването на чантите; 13. Въжето; 14. Трима от тях; 15. Трите портокала, астрологичният телескоп или до какво може да доведе нечия любов при майсторите на сцената – циркова буфонада; 16. Как те осъществиха намеренията си. - Виж *Гордън*, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 165-166

[63] По сведения от книгата на *Николова*, Румяна. Актьорският тренинг през XX век. София: ИК Проф. Петко Венедиков, 2008, с. 69 – „през 1927 в Русия има 24 000 театрални трупи".

[64] Тези **13 етюда** са следните: 1. Стрелба с лък; 2. Хвърляне на камък; 3. Шамар в лицето; 4. Промушване с нож; 5. Построяване на пирамида; 6. Удар с крак; 7. Скок върху гърдите; 8. Прехвърляне на тежест; 9. Кон и ездач; 10. Спъване; 11. Носене на товар; 12. Скок от гърба на партньора; 13. Кръг. - Виж *Гордън*, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 172-183.

[65] „*Биомеханиката* е тренировка. То не е нещо, което може да се пренесе на сцената, това е тренировка, създадена от моя опит за работа с актьорите... Това са дванадесет-тринадесет параграфа, те са задължителни за актьора, за да може да мобилизира всички средства и да ги насочи към зрителя, за да може идеите, които са в основата на спектакъла, да достигнат до зрителя. В тях е всичко, което може да помогне на актьора да играе. Актьорът трябва да е музикален, трябва да може поне малко да пее, защото ще му се наложи да го прави. Актьорът трябва да има цял арсенал от *навици*, които ще му потрябват когато играе една или друга роля. *Биомеханиката му дава тези навици*. Ние не пренасяме изцяло упражненията на сцената". - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 412-413.

[66] някои отпадат, а други се усложняват, когато вече са включени в хореографската тъкан.

[67] Виж *Гордън*, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 172-183.

била без музика, но в текстовете на самия Мейрхолд се говори за загрявка-упражнения с музика.[68] След загрявката се изпълнявали един или два биомаханични етюда под музика, като музикалният съпровод и темпото в музиката задавали емоционалното настроение на изпълняваните етюди.

В *биомеханиката* Мейерхолд въвежда и друго понятие - *дактил*[69], напомнящ *preparation*[70] в класическия екзерсис, макар според връзката на *дактила* с ***импулса*** и с ***енергията,*** да се правят и паралели с предшестващия движението *вътрешен импулс* при хореографите **Айседора Дънкан** (1877-1927), **Мери Вигман** (1886-1973), **Марта Греъм** (1894-1991), а и при режисьора Михаил Чехов[71].

Всъщност ***биомеханиката*** на Мейерхолд е откритие не толкова заради подготвяните етюди и физически действия на актьора. ***Биомеханиката*** на Мейерхолд кардинално **променя функциите на актьора и неговото предназначение в спектакъла.** *Биомеханиката* се фокусира върху механиката на движението, третирайки тялото като биологичен продукт - сегмент от някакво цяло, елиминиращо всякакви човешки чувства. Според изискванията на Мейерхолд, актьорите трябва да функционират като машини,[72] а представленията да напомнят *игра на марионетки*. Така театърът на Мейерхолд загърбва реалистичността на случващото се, като го заменя с преднамерена *условност.* При това по-бързото или по-бавното движение на марионетката /актьора/ фокусира вниманието на зрителя

[68] „Карам моите ученици да работят на музикален фон не за да инсценирам музиката, а за да свикнат, *че времето има ритъм* и да го използват... Затова трябва да се правят упражнения с фон от хубава музика, което веднага ще научи актьора и метрично, и ритмично да превежда музиката на езика на движенията, ще го научи да гради *партитурата на движенията*, която да съвпада с музикалната партитура... Ако по време на заниманията вие се научите да работите с музикален фон, ще подготвите слуха си и ще стане това, което се случи вчера, когато по време на занятията вие мълчахте, в ушите ви вече се забелязва нещо римично, вие вече *пулсирате с музиката*.“ - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 240-241.

[69] *Дактилът* включва няколко последователни движения – първоначално разхлабване на мускулатурата на актьора, последвано от пляскане с ръце и когато те се устремяват силно напред, след тях се устремява напред и цялото тяло докато актьорът не застане на пръсти. Следва обратният ход – пляскане с ръце и изнасянето им силно назад и съответстващо движение назад на цялото тяло. Подобно устремяване ту напред, ту назад докато „импулсите от енергия не достигнат прасците и ходилата“ - Виж *Гордън*, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 172.

[70] Preparation е подготовка - предварително действие. Изпълнява се на два пъти - преди изиграването на комбинацията от екзерсиса и след приключването й.

[71] Виж *Чехов*, Михаел. За техниката на актьора. С.: Изток-Запад, 2016, 211 с.

[72] виж Roose-Events, J. Experimental Theatre from Stanislavski to Peter Brook. London, 1984, p. 22. - Цитат по *Николова*, Румяна. Актьорският тренинг през XX век. София: ИК Проф. Петко Венедиков, 2008, с. 71.

върху важния момент, посредством което се извежда идеята на режисьора, но без той да търси реалистичност.

Това превръщане на актъора в биологична маса /в марионетка/ повлиява и върху хореографията – най-вече в така наречения „***урбанизъ***м" през първата половина на 20-ти век и в „***танц-театъра***" през втората половина на 20-ти век. За отбелязване е, че почти по същото време, когато набира скорост *биомеханиката* в Русия, през 1917 в Париж излиза премиерата на авангардния спектакъл „Парад" в режисьорския прочит на **Леонид Мясин**[73], съчетал в хореографията си елементи от буфонада, акробатика, комедия дел`арте и превърнал човешкото тяло в машина. Художественото оформление е на Пабло Пикасо.

Със сходни идеи – да обогати танцовото изкуство с нови движенчески техники - работи и хореографът **Феодор Лопухов**[74]**,** чиито експерименти в Ленинград вървят паралелно с тези на Мейерхолд. Лопухов запазва част от изразността на установени преди революцията техники – най-вече на класическия и характерния танц, като ги обогатява със скомароши действа, цирк и акробатика[75]. Подобно на Мейерхолд, и Лопухов представя своите балети като *игра* на скоморохи[76], които чрез танц, пантомима, говор, пеене разиграват своите площадни забавления. И това е огромен пробив в стремежите на балетното изкуство от този период да бъде максимално реалистично[77].

В „**Лешникотрошачката**" Лопухов изгражда сложен режисьорски спектакъл[78], съчетавайки танцови с говорни епизоди и така не само се доближава значително до

[73] **Леонид Мясин** (1895-1979) руски артист и балетмайстор.

[74]**Феодор Лопухов** (1886-1973) руски артист и балетмайстор.

[75] Сред основните движения са циганско колело, шпагат, мост, акробатични поддръжки – все такива, които имат малко общо с традиционния класически танц.

[76] Такива са постановките му „Нощ на голия връх" (1924), „Пулчинела" (1926), „Байка" (1927); но въвежда скомарохи и в класическия балет „Лешникотрошачката", реализиран от Лопухов в Малый театр в Ленинград (1929).

[77] В тази насока творят създателите на жанра драмбалет – Ростислав Захаров, Леонид Лавровски, а по-късно – Георги Баланчивадзе, Биргит Кулберг, Джон Кранко, Кенет Макмилън и др.

[78] В „**Лешникотрошачката**" (1929, Малый театр, Ленинград) хореографът Феодор Лопухов променя и сценария, приближавайки го до приказката на Хофман, и името на главната героиня – Маша, с цел тя да е по-близо до съвременния съветски човек. Спектакълът се състои от 22 епизода, обединени в три действия, Пролог и Епилог. Част от фабулата е пресъздадена на сцената чрез танц, а други епизоди са разказани посредством говоримо слово. в **Епилога** куклата Лешникотрошач с немерена реч обяснява, че всъщност не е кукла, нито омагьосан принц, а актьор, който разиграва за тях този спектакъл, и действието завършва с парад на артистите, разиграли пиесата пред публиката.

приказката на Хофман[79], но и създава една *двойственост на представянето*[80], която е близка до *условния театър* на Мейерхолд. Идеята на Мейерхолд за плоскости, пред които да се движат актьорите в предната част на сцената[81], е проектирана и в „Лешникотрошачката“ на Лопухов и по-специално във „Валса на цветята“ – изпълнителите държат в ръцете си разноцветни плоскости, наподобяващи правоъгълни щитове, и танцуват, облечени в трика, които се сливат с цвета на държаните от тях плоскости[82]. Търсените акценти са върху цветовото съчетание на плоскостите и на танцуващите пред/около/ тях артисти, но поради доста традиционните нагласи на балетната публика, това интересно решение остава неразбрано за онова време и не се задържа дълго на сцената.

Човешкото тяло, разглеждано от Мейерхолд като *биологична маса*, е третирано от Лопухов и като *движещи се нотни трайности и звукове*. Балетмайсторът още от 1919 г.[83] се опитва да докаже, че танцът може да възпроизвежда структури, подобни на музикалната симфония. Върху музиката от Четвърта симфония на Бетовен - B dur, op. 60 (1806), Лопухов реализира нов балетен жанр - ***танц-симфония*** (1922). Изгражда я като непрекъснат процес на въвеждане на едни и отмиране на други хореографски теми. Чрез тяхното утвърждаване и взаимодействие, хореографът се стреми да пресъздаде раждането и развитието на човечеството и на света – на „мирозданието”. Затова и заглавието на новото произведение е „**Величието на мирозданието**“.

Откритията в танц-симфонията „Величието на мирозданието“ са много и те приближават творбата на Лопухов до *условния театър* на Мейерхолд. На първо място това са прекалено авангардната за времето си безсюжетност и акробатична хореография. Освен чисто конструктивното решение да се създаде танцов аналог

[79] Приказката на Хофман е представена частично в първоначалната балетна постановка на Лев Иванов (1892), независимо че именно тя се счита за класически модел на заглавието. Във версията на Лев Иванов от приказката на Хофман остава само романтичната любов на главната героиня с Лешинотрошача и борбата им за тяхното щастие.

[80] виж *Добровольская*, Галина. „Щелкунчик”. Санкт Петербург, МОЛ, 1996, 200 с.; *Янева*, А. Хореографски подходи и жанрови преобразявания в балети от класическия репертоар. С.: Институт за изкуствознание, 2009, 576 с.

[81] „Важно е да се създаде хармония между плоскостите през които се движат фигурите на актьорите, и техните фигури, а също и между фигурите и онова, което е нарисувано на плоскостите“ - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 104.

[82] виж *Добровольская*, Галина. „Щелкунчик”. Санкт Петербург, МОЛ, 1996, с. 112.

[83] Виж *Лопухов*, Феодор. Величие мироздания. Програма. Петроград, Г.П.Любарского, 1922, 24 с.; *Лопухов*, Феодор. Пути балетмайстора. Берлин, Петрополис, 1925, 179 с.

на музикалната симфония[84], по нов начин се третира сценичната площадка[85] и осветлението[86] като им се придава някакъв филосовски смисъл[87]. Графиката на танца /сценичният рисунък/ също е третирана по нов начин - рисуваните в танца линия, кръг, спирала, диагонал се тълкуват като носители на определена (космическа) енергия.[88] С цел да се акцентира върху движенията в музика и танц, изпълнителите са облечени в репетиционно облекло[89] - липсват балетните украси на сюжетния балет[90] или пък костюми, характеризиращи епоха и време на действието.

Посрещната с овации, когато е показана е за първи път пред театроведи, балетни критици, художници (през 1922)[91], танц-симфонията „Величието на мирозданието“ е гръмко разкритикувана[92], когато тя представена пред по-широка публика (1923) -

[84] да се тълкува смяната на музикалните мажорни тоналности с минорни, като се променя ракурса на изпълняваните движения – от Efface към Croisee; да се постигат динамичните знаци (Crescendo, Diminuendo, Forte, Pianissimo), като се увеличава или намалява количеството участници в танца, а така също и като се увеличава или намалява динамиката на изпълняваните движения спрямо увеличаването/намаляването/ на звучността в музиката и количеството използвани инструменти.

[85] Действието се развива на празна сцена – без традиционните за класическия балет декори

[86] За разлика от традиционния сюжетен балет, където отделни цветови петна имат за цел да фиксират вниманието на зрителя върху определени обекти или просто да отговарят на часовото време, когато се развива действието, осветлението в танцсимфонията на Лопухов загатва настроения и търси някаква метафоричност в цветовите съчетания. Встъплението и заключението са обвити в синя светлина, първата част е осветена в жълто, третата е в бяло, а четвъртата – в червено.

[87] Групите танцуващи се възприемани като обобщени представи за мъжко и женско поведение; за ритъм и мелодия; за изграждането и отмирането на материята; за спиралата на живота.

[88] Във втората част се съпоставят полукръгът на мъжете (тип отворено пространство) със съединените в центъра балерини (тип затворено пространство). Представа за понятията вътре – вън се получава, когато в първата част изпълнителите от вътрешния концентричен кръг преминават във външния и обратно. „Разцепва” се пространството, когато в четвъртата част чрез диагонал от 18 танцьори (хванати като за валс) движенията звучат едновременно в два противоположни ракурса. Накрая, чрез спираловидното развитие на танца и израстването му не само в хоризонтала, но и във вертикала (от пода нагоре във въздуха), е изобразена динамиката на живота.

[89] Бели ризи, черни панталони, бели чорапи и черни туфли за мъжете; бели поли (над коляното) и блузи с къси ръкави и черни кантове – за жените.

[90] коронки, пайети, букли, перуки, дантели

[91] Виж *Добровольская*, Г. Феодор Лопухов. Ленинград, 1976, 320 с.; *Соколов*, А. Ф.В. Лопухов и его симфония танца. – В: Музыка и хореография современного балета, 1974, № 1, 161-190; *Янева*, А. Хореографски подходи и жанрови преобразявания в балети от класическия репертоар. С.: Институт за изкуствознание, 2009, 576 с.

[92] *„Академичният балет реши, че е настъпил моментът да се вземе за ум и разум и да постави „Величието на мирозданието” на Лопухов, но с това балетният Шопенхауер*

след спектакъла „Лебедово езеро“. Свалена преди премиерата, танц-симфонията загубва своята актуалност в Русия, но един от участниците-танцьори - Георгий Баланчивадзе (преименувал се впоследствие на **Джордж Баланчин)**[93] пренася на Запад идеята на Лопухов за танц-симфонията[94].

И докато Лопухов се стреми към пълно съвпадение между музикалния и танцовия релеф[95], Мейерхолд е на обратното мнение – да се премахнат съвпаденията между движения и музика[96]; между движения и думи. Със сходни идеи са „симфониите от жестове“ на австрийския хореограф **Рудолф фон Лабан** (1879-1958) и на немската артистка и хореограф **Мери Вигман** (1886-1973). Преднамереното разминаване между думи и движения кулминира през втората половина на XX век в ***танц-театъра*** на германката **Пина Бауш** (1940-2009). Всички гореизброени творци, включително и Мейерхолд, са познавали експериментите на швейцарския музикален педагог и композитор **Емил Жак-Далкроз,**[97] но „ритмичната гимнастика” на Далкроз е осмисляна по различен начин в експериментите им.

показа само своето лилипутско нищожество. Харесвайки си четвърта симфония на Бетовен, новопоявилият се Колумб явно е мислел, че открива Америка, поставяйки своята танцсимфония по светлото творение на пантеиста Бетовен... Но Бетовен едва ли е писал своята музика за характеристика на човекоподобната маймуна…И по неволя се питаме: нужен ли е такъв нелеп фокус-мокус, когато просветителските задачи на зоологията са едни, а на академичния балет – други? Бетовен обаче няма нищо общо с това. Цялата чест и слава са за Феодор Лопухов. Ура!” - Ник Б-н (Бернштейн). Философскиие гоп-са-са. – Музыка и театр, 20 март 1923, № 11, 7-8.

[93] **Джордж Баланчин** (1904-1983) американски балетмайстор, по националност грузинец (истинското му име е Георгий Баланчивадзе).

[94] Баланчин продължава идеята на Лопухов за танц-симфонията в постановките си „Серенада“ от Чайковски (1934), „Кончерто бароко“ от Бах (1940), „Бале империал“ от Чайковски (1941), „Четирите темперемента“ от Хиндемит (1946), „Симфония до-мажор“, нар. още „Кристалният дворец“ от Бизе (1947), „Валс“ от Равел (1951), „Трета сюита“ от Чайковски (1970) и др.

[95] „Понякога хореографът стига и до „буквализъм” – във встъплението танцьорите правят една стъпка в първия такт, когато в оркестъра звучи един звук; по две стъпки във втория и третия такт, всеки от тях изграден от по два звука; четири стъпки в четвъртия такт, съставен от четири четвъртини; една стъпка в петия такт, съставен от един звук и т.н. “ - виж *Добровольская* Г. Феодор Лопухов..., с. 98.

[96] „***Трябва да премахнем движенията в унисон с музиката***, както е при Далкроз: в музиката триоли, в движенията триоли; в музиката фермата и в движенията фермата. Трябва да започнем с голямата линия на сценичното движение, да го развиваме и едва след това, когато е изграден здравият фундамент, може да го украсяваме. Трябва със сценичното движение да проверим музикалната форма и обратното.“ - *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, с. 430-431.

[97] **Емил Жак-Далкроз** /Emile Jaques-Dalcroze/ (1865-1950) швейцарски музикален педагог, композитор. Създава особена система за обучение по музика - наречена „*Ритмичната гимнастика на Далкроз*“, според която за пълното овладяване на музикалното произведение по

Всъщност *биомеханиката* на Мейерхолд въздейства в хореографията не толкова чрез идеята за тренинг на тялото (в танца този тренинг винаги е бил задължителен), колкото като стремеж за възраждане на *условния театър* – за възпроизвеждане на събития и чувства, които след епохата на драмбалета, могат да си позволят вместо детайли – обобщения; вместо конкретика – двусмисленост; вместо приближаване към натурата – игра на марионетки.

Биомеханиката на Мейерхолд се преподава и днес в НАТФИЗ – макар и не в същия й вид. Запазена е обаче основната й идея – да подготвя артистите за повече и по-атрактивни физически действия. Разиграваните етюди са от разнообразно естество – някои напомнят пантомимни сцени, други – бойни действия, или пък типажи от комедиля дел арте. Но в тези етюди се цели не изработване на сценично поведение, а експеримент, разглеждащ физическото тяло като материал и биологична маса, чиито взаимодействия да изведат конфликт и противоборство. Тези занимания са полезни и за изучаващите *танцов театър* (специалност, която е застъпена в НАТФИЗ и частично – в ЮЗУ), доколкото те подготвят за условност на представянето чрез тялото на универсален актьор на сцената.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Гордън*, Мел. Биомеханиката на Мейерхолд. – В: Homo Ludens, 2004, № 10, с. 169.
[2] *Добровольская*, Галина. „Щелкунчик". Санкт Петербург, МОЛ, 1996, 200 с.
[3] *Добровольская*, Г. Феодор Лопухов. Ленинград, 1976, 320 с.
[4] *Лопухов*, Феодор. Величие мироздания. Програма. Петроград, Г.П.Любарского, 1922, 24 с.
[5] *Лопухов*, Феодор. Пути балетмайстора. Берлин, Петрополис, 1925, 179 с.
[6] *Майерхолд*, Всеволод. Театърът, теория и практика. С.: Изток – Запад, 576 с.
[7] *Николова*, Румяна. Актьорският тренинг през XX век. София: ИК Проф. Петко Венедиков, 2008, 168 с.
[8] *Соколов*, А. Ф.В. Лопухов и его симфония танца. – В: Музыка и хореография современного балета, 1974, № 1, с. 161-190.
[9] *Чехов*, Михаел. За техниката на актьора. С.: Изток-Запад, 2016, 211 с.
[10] *Янева*, А. Хореографски подходи и жанрови преобразявания в балети от класическия репертоар. С.: Институт за изкуствознание, 2009, 576 с.

отношение на ритмика, съдържание и емоционална наситеност, то трябва да бъде „*телесно" преживяно* и *претворено* чрез пляскане с ръце, стъпки и подскоци.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

КОМПЮТЪРНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ МУЗИКАЛНИ ИГРИ ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА МЕТРОРИТМИЧЕН УСЕТ – КОНТЕНТ-АНАЛИЗ

Елена Чучуганова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград 2700, бул. Иван Михайлов“ 66, Трето основно училище „Димитър Талев“, Благоевград 2700, бул. „Св.Св. Кирил и Методий“ 13, България

РЕЗЮМЕ

В настоящият доклад се изследва съдържанието на компютърните образователни музикални игри в сегмента им насочен за формиране и развитие на метроритмичния усет, за да се установи степента на тяхната приложимост в българското училище. В основата на контент-анализът на компютърните игри са поставени критериите: интерактивност, основен език, игрови формат, включени музикални дейности и присъстващите компоненти на метроритмичния усет.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: компютърни образователни музикални игри, метроритмичен усет, контент-анализ.

COMPUTER EDUCATIONAL MUSIC GAMES FOR THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF METRO-RHYTHMIC SENSE - CONTENT ANALYSIS

Elena Chuchuganova
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad 2700, 66 Ivan Mihailov Blvd., Bulgaria Third Primary School "Dimitar Talev", Blagoevgrad 2700, 13 Cyril and Methodius Blvd., Bulgaria

ABSTRACT

This report examines the content of computer-based educational music games in their segment aimed at forming and developing the metro-rhythmic flair in order to determine the extent of their applicability in the Bulgarian school. Content analysis of the computer games is based on the criteria: interactivity, basic language, game format, included music activities and the components of the metro-rhythmic sensation present.

KEYWORDS: computer educational music games, metro-rhythmic sense, content analysis.

1. Въведение

Категорията на образователните компютърни игри предназначени за музикално обучение са все по-търсено средство за предизвикване и задържане на интереса на учениците, особено на тези в начална училищна възраст. Настоящият доклад се фокусира върху онези елементи на игрите, които засягат формирането и

развитието на точно определена музикална способност, а именно метроритмичния усет.

Целта на настоящия доклад е да се изследва съдържанието на компютърните образователни музикални игри в сегмента им насочен за формиране и развитие на метроритмичния усет и да се установи степента на тяхната приложимост в българското училище.

В рамките на изследването, бе проведен контент-анализ на общо двадесет и осем на брой компютърни музикални образователни игри, които са достъпни онлайн, т.е. позиционирани в интернет пространството. От тях петнадесет в англоезични сайтове, седем в рускоезични и шест – базирани на испаноезични платформи. Две от разгледаните игри са двуезични и дават възможност да се избере между английски и испански език.

В основата на анализа на съдържанието на компютърните музикални игри бяха поставени следните критерии:

- интерактивност;
- основен език;
- игрови формат;
- музикални дейности;
- компоненти на метроритмичния усет.

2. Анализ на компютърните образователни музикални игри според критериите интерактивност, основен език и игрови формат.

Данните представени във Фигура 1, показват, че интерактивността, като част от съвременните компютърни приложения, присъства във всички разгледани игри (100%). Тази интерактивност в игрите се изразява в това, че играещите своевременно получават обратна връзка от компютъра при всяко свое действие и взаимодействие с него.

Фигура 1. Диференциране на компютърните образователни музикални игри по отношение на критерия „Интерактивност“

Добър пример за двустранното взимодействие в разгледаните компютърни игри е моментната качествена оценка на действията на играещият. При допускане на грешка компютъра индикира за погрешно действие/отговор, съответно при правилно дейстие/отговор, реагира с положителна оценка и преминава към следващия раздел, етап или задача. Още по-ярък пример е при наличието на виртуален музикален инструмент в играта. Виртуалното барабанче или пиано (там, където ги откриваме) реагират своевременно при кликване върху тях с компютърната мишка и играещият може да чуе звука мигновено. Друг пример е моментното отчитане на резултата в количествен аспект – брой точки или други индикатори, показващи на участника как се справя с поставените задачи. Тази обратна връзка, изгражда реална самооценка и дава точна представа на играещият за неговите знания и умения. Развлекателният характер, присъщ на играта, съчетан с придобиването на знания и умения, може да се определи като отлично допълнение в урока по музика. Имайки предвид каква е основната задача на интерактивните игри, а именно активното участие на играещите, използването на стратегическо мислене и получаването на обратна връзка, което от своя страна дава възможност на играещите сами да направят оценка на знанията и уменията си, би повишило мотивацията и интереса им. Важно е да се отбележи, че при част от разгледаните игри има наличие на междупредметна връзка, по-конкретно между математика и музика. Развлекателната, стимулираща и интерактивна природа на образователните компютърни игри ги определя като аргументиран избор при включването им в урока по музика.

Показателя „Основен език на играта“, обхваща речевия и писмен езиков фонд на разгледаните игри, който включва: описание или кратко представяне на играта, правила на играта, инструктаж, въпроси и/или задачи, информация за краен или междинен резултат, поощрение, похвала.

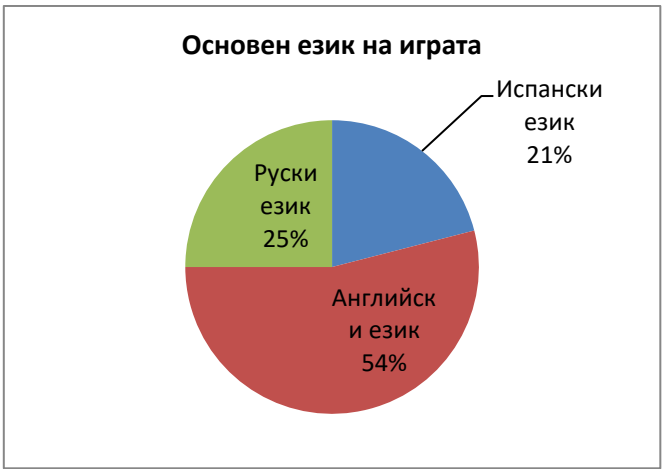

Фигура 2. Диференциране на компютърните образователни музикални игри по отношение критерия „Основен език на играта“

Изследваните игри са на английски, испански и руски език. Данните от Фигура 2, сочат, че от проучените игри, най-голям е делът на тези, които са на английски език (54%). Около четвърт от разгледаните игри са на руски (25%) и испански език (21%). При някои от игрите, като „La Negra y su silencio“ и „Aprendo ritmos I и II“ има възможност да се избере между английски и испански език.

Въпреки, че учениците от начален етап в съвременното училище изучават английски език, приложението на тези игри в урока по музика, в общообразователно училище в България, би било трудно, поради спецификата на учебния предмет - музика.

В настоящето изследване игровите формати се разделят, като равнищен формат и вариативен формат. Отличителното при т.нар. равнищен формат е, че играта съдържа най-малко две нива, като при всяко следващо равнище се наблюдава усложняване на задачите, които са заложени в него. Вариативния формат е този, при който няма отделни равнища, т.е. при повторно стартиране на играта само задачите и/или въпросите се променят.

Фигура 3. Диференциране на компютърните образователни музикални игри по отношение критерия „Игрови формат“

След направената справка, относно критерия „Игрови формат“ (вж. Фигура 3), впечатление прави значителната разлика в броя на игрите, даващи възможност на играещият да премине към следващо ниво (32%) и тези, които нямат следващо ниво (68%). В игрите, при които липсва следващо ниво е заложен вариативен формат.

3. Анализ на компютърните образователни музикални игри според включените музикални дейности.

При разгледаните компютърни музикални игри прави впечатление големия брой на игрите, при които са включени две от музикалните дейности - възприемане и изпълнение на музика.

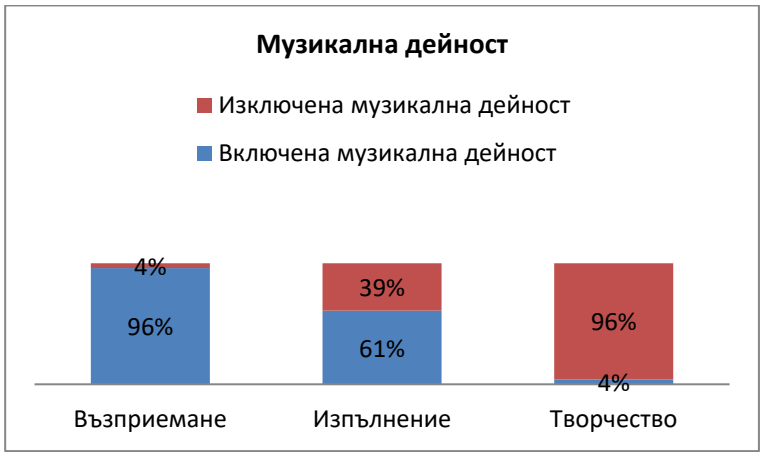

Фигура 4. Компютърни образователни музикални игри по показател включени музикални дейности.

При повече от половината от игрите се наблюдава едновременното им използване. Видно е, че при огромна част от броя на разгледаните игри (96%), присъства музикалната дейност – възприемане/слушане (вж. Фигура 4). Игрите, при които е включена музикалната дейност изпълнение е значителна част (61%) от всички разгледани игри. Музикалната дейност творчество е заложена единствено в компютърната игра „Compose your own music“, което е едва 4% от всички обхванати игри.

4. Анализ на компютърните образователни музикални игри според включените компоненти на метроритмичния усет.

Във Фигура 5 са разгледани игрите според включените в тях компоненти на музикалната способност - метроритмичен усет.

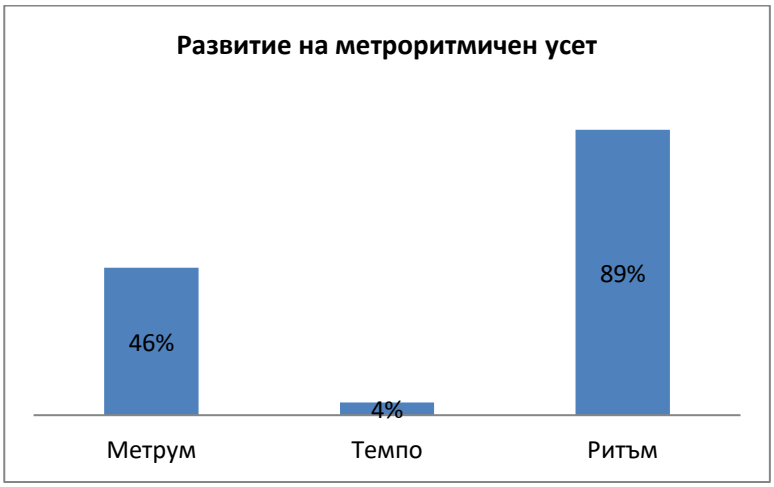

Фигура 5. Компютърни образователни музикални игри по показател музикална способност метроритмичен усет - *метрум, темпо, ритъм*.

Компонентите на метроритъма се възприемат в единство, но в педагогическата практика се разглеждат поотделно. Резултатите представени във Фигура 5, разкриват, че най - голям е броят на игрите, които са свързани с развитието на компонента ритъм (89%). Игрите, които развиват усета за метрум са 46%. Както е видно, несъществена част от разгледаните игри са насочени към усъвършенстване усета за темпо, едва 4%. Около половината от разгледаните игри развиват два или три компонента едновременно.

В обхванатите игри, присъства задача или въпрос, свързан с разпознаване или определяне на равноделните размери (2/4, 3/4, 4/4, 6/8).

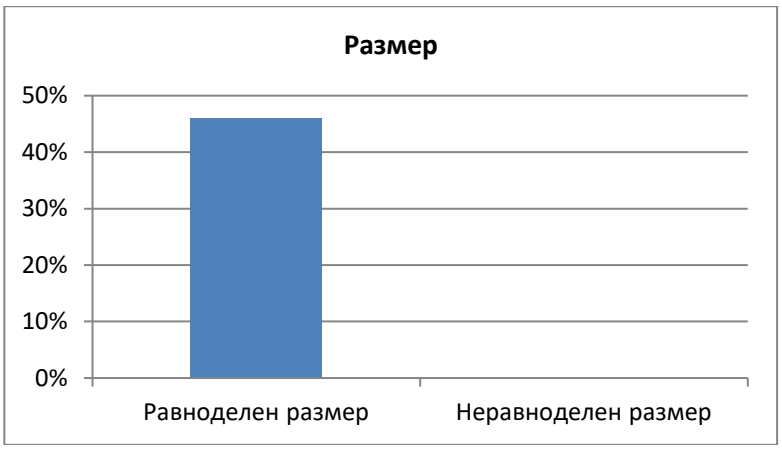

Фигура 6. Компютърни образователни музикални игри по показател размер.

Справката относно игрите по показател размер, показа 46% на задачите за равноделен размер (вж. Фигура 6). Не бяха открити задачи или въпроси в разгледаните игри, в които да присъстват неравноделни размери разпознаване на метрични групи, характерни за дадени стилове метруми и т.н.

5. Заключение

От проведеният контент-анализ на разгледаните музикални образователни компютърни игри за развитие на метроритмичен усет, могат да се направят следните обосновани заключения:

- ✓ Интерактивността, като част от съвременните компютърни приложения, присъства във всички разгледани игри.
- ✓ Музикалните игри са предимно на английски, руски и испански език, което ги прави по-трудно приложими в началните класове на българското училище.
- ✓ Наблюдава се превес на игрите, в които е заложен вариативния формат.
- ✓ В разгледаните игри включването на музикалните дейности – възприемане и изпълнение доминира над музикалната дейност -творчество.

✓ Незначителна част от музикалните игри са носочени към формиране и развитие на усета за темпо, като компонент от усета за метроритъм.

✓ В разгледаните игри са дадени предимно задачи, отнасящи се до разпознаване на ритмични модели, докато не откриваме задачи за разпознаване на метрични групи.

✓ В софтуерните образователни приложения липсват примери и задачи свързани с метруми и характерни ритмики от българския музикален фолклор.

ЛИТЕРАТУРА

[1] <http://virartech.ru/>, посетен на 08.08.2018г.
[2] <https://www.musicteachers.co.uk/>, посетен на 02.08.2018г.
[3] <https://aprendomusica.com/>, посетен на 31.07.2018г.

ТИПОЛОГИЯ НА КОМПЮТЪРНИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИГРИ – ПОДХОДИ, ПРИНЦИПИ И МОДЕЛИ НА КЛАСИФИЦИРАНЕ

Елена Чучуганова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград 2700, бул. Иван Михайлов“ 66, Трето основно училище „Димитър Талев“, Благоевград 2700, бул. „Св.Св. Кирил и Методий“ 13, България

РЕЗЮМЕ
Настоящото изследване има за цел да насочи вниманието към различните подходи при класифицирането на компютърните образователни игри, като част от общата типология на дигиталните игрови приложения и в частност. В резултат на анализа на научната литература са изведени няколко модела на диференциране, основани на различни принципи, разработени у нас и в чужбина.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: компютърни образователни игри, типология, модели за диференциране.

TYPOLOGY OF COMPUTER EDUCATIONAL GAMES - APPROACHES, PRINCIPLES AND MODELS FOR CLASSIFICATION

Elena Chuchuganova
*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad 2700, 66 Ivan Mihailov Blvd., Bulgaria
Third Primary School "Dimitar Talev", Blagoevgrad 2700, 13 Cyril and Methodius Blvd., Bulgaria*

ABSTRACT
This study aims to draw attention to what has been signed in the classification of computer-based educational games, as part of the existing typology of the digital gaming applications. As a result of the analysis of the scientific literature, some models of differences based on varied principles developed in our country and abroad have been derived.
KEYWORDS: computer educational games, typology, models of differentiation.

6. Въведение

Компютърните игри са явление на информационното общество, което изключително бързо придоби широка популярност, не само сред децата и подрастващите, но и сред всички възрасти. Още със създаването на една игра, създателя й (производителя) я причислява към някаква категория, приобщаваща я към подобни на нея компютърни приложения. Разделението на игрите по категории и видове отдавна се е превърнало в стандарт в пазарното им предлагане. Бърз поглед върху всяка една онлайн платформа за игрови приложения може да ни убеди в това. Такъв подход предполага лесно откриване на игра, която да отговаря на

личните предпочитания на потребителя. Наред с комерсиалните мотиви на производителите за категоризирането на компютърните игри по видове, научната общност също извежда принципи и модели за диференцирането им, основани на задълбочени изследвания. В контекста на нарастващото търсене в България на иновативни подходи в образованието и технологии за обучение в дигитална среда, компютърните образователни игри се явяват актуална и естествена алтернатива на традиционните дидактически игри.

Основна цел на настоящото изследване е да насочи вниманието към различните подходи при класифицирането на компютърните образователни игри, като част от общата типология на дигиталните игрови приложения и в частност.

7. Общи принципи и подходи за класификация на компютърните игри

В научната литература, компютърните игри се категоризират на базата на различни признаци. Така например, D. Scott (1995) извежда два основни критерия: според целта (образователни и развлекателни) и според съдържанието (военни, спортни, пъзели, авио и авто-симулатори и т.н.). Е. Медветская (2018) отбелязва, че познавателните и развиващите игри по правило са насочени към обучение на деца.

В руската психологическа литература, класификация на компютърните игри за първи път е разработена от А. Г. Шмелев (1988). Тя се основава на характеристиките на психическите функции, включени в процеса на играта. Определените седем типа са:

1. Игри стимулиращи формално-логическото и комбинаторното мислене. Визират се компютърни варианти на игри, като шахмат.
2. Хазартни игри, характеризиращи се с взимането на интуитивни, ирационални решения.
3. Игри, които се характеризират с тренировка на сензомоторната координация, вниманието, бързата реакция. Такива са компютърните спортни игри.
4. Военни игри и игри с бойни изкуства, които най-често съдържат елементи на насилие, могат да помогнат за развитието на емоционалната устойчивост, служат като социално премлив начин за разреждане на импулсите на агресия.
5. Игри, които включват някакъв вид преследване, за игровия процес при тях често е характерен интуитивния компонент в мисленето и емоционално – чувствените възприятия.
6. Авантюрни игри, които са разделени на две подкатегории: игри от типа „зрителен лабиринт" (проявава се нагледно-действеното мислене), в които играча вижда изцяло игралното поле; игри от типа „диорамен[98] лабиринт" (проявява се абстрактното моделиране, активира оперативната памет), в които зрителното поле е стеснено до размерите на реалното.

[98] „Диорама е умален макет на реално съществуваща местност, исторически момент или сцена." <https://bg.wikipedia.org/wiki/Диорама> посетен на 05.06.2018г.

7. Тренажорни игри, които е трудно да бъдат описани от гледна точка на доминиращите психически характеристики включени в игровия процес.

Като най-популярен и разпространен критерий за класификация на компютърните игри в изследователските трудове, може да бъде определен жанра. Като основни групи игри, по този критерий, според А. Аветисова (2011) са се наложили следните[99]:

1. Стрелби (Shooter) или наричани още „екшън игри" – игри от първо лице, в която на преден план е изведена стрелба по статични или движещи се цели. В процеса на играта целите се усложняват. Подобни игри, тренират основно моторните функции и бързината на реакция. В контекстът на темата на нашето изследване, интерес представява заключение на Медветская (2018), според което всяка една игра от тази категория действително тренира моторно-зрителната координация, като развива нови мозъчни връзки основани на взаимодействието на очите и ръцете. От друга страна, тя посочва че има и други дейности, „по-безопасни, но не по-малко ефективни", които допринасят за развитието на този вид координация, като например свиренето на музикални инструменти.

2. Аркади (Arcade) – игри с примитивен сценарии. В тях основна задача е *„управление движението на героя и неговото поведение през последователност от лабиринти, препятствия и т.н. Героят не е персонифициран, неговите особености нямат значение за играта и той може да бъде заменен, без да се измени смисловото съдържание на дейността. При тези игри водещ и мотивът за постижение, а също и нарастването и освобождаването на напрежението."* (Велева, 2013:89[100]). Основно те упражняват точността, бързината на реакция и вниманието.

3. Куест (Quest) – приключенски игри, в които играча трябва да решава умствени задачи за да напредне в сюжета. Игрите от този жанр развиват съобразителността, логическото мислене и фантазията.

4. Симулатори – игри, имитиращи най-често някакво управление, например на транспортно средство. Игрите се играят от първо лице. За тази категория, А. Велева (2013) отбелязва, че началото й е поставено от компютърните тренажори използвани за обучение на летци. Водещи фактори за успех са бързината на реакция, сензомоторната координация, пространствена ориентация и образна памет. Детските емоции и преживявания при тези игри са много силни и реални.

5. Ролеви игри – в тях, играчът приема някаква роля и е поставен във въображаема ситуация, в която трябва да действа в съответствие с ролята си.

6. Стратегии – игри, които развиват стратегическото мислене на играча. В основата им е модел на управление на някаква структура, често военна или икономическа. Ролята на играча е натоварена с управленчески функции, например

[99] Определенията на посочените от Аветисова (2011) различни категории игри, са събирателни и съдържат допълнителни талкувания на други автори, отбелязани със съответните препратки.

[100] Цитираният текст, представлява български превод на откъс от статия на руските психолози Е. Смирнова и Р. Радева (2000), публикуван от А. Велева (2013).

император, военачалник, градоначалник и др. Тези игри развиват способностите за планиране на действия, логическото мислене, предвидимост на действията на противника.

7. Традиционни игри – представляват компютърни игри базирани на традиционни игри, като карти, шахмат, табла, дама и др. Тази категория игри, както и аналозите си от реалността е насочена към развитие на логическото и пространственото мислене, скоростта на реакциите, паметта и концентрацията. Често тези игри са статични, но могат да бъдат и динамични, с движещи се обекти в тях.

В класификация на Е. Смирнова и Р. Радева (2000), „Ролевите игри" и „Куест игрите" са в качеството си на подкатегории на основна категория, наречена от тях „Игри-повествования". Като такива, те приемат игрите с непрекъснат и развиващ се сюжет. Определят ги като интерактивно кино или анимационен филм, в чието развиващо се на екрана действие се изисква пряка намеса на играча. Сюжетът на тези игри най-често е основан на приключенски или исторически литературни произведения или филми. Като основна разлика между двете подкатегории игри-повествования, авторите посочват възможностите за моделиране на героя. При „куест игрите", такава възможност няма. Героят е предварително създаден и играчът само се информира за него. Сюжетната линия се развива в определени от играта рамки, а вариантите са ограничени. Героят на играта се разглежда единствено, като средство за решаване на определени задачи. Мисията му е ограничена в интелектуални предизвикателства, разгадаване на история и изследователска функция. За разлика от „куеста", „ролевите игри" предоставят възможности за моделиране на героя от играещия. Могат да бъдат определяни, както неговите физически качества (ловкост, издръжливост, сила, бързина и др.), така и психологическите (интелект, лидерски качества, хитрост и т.н.). Всяка промяна в характеристиките на героя, води до изменение и в сценария на играта и задачите които му се поставят.

Друг популярен критерий за дефиниране на игрите е количеството на играчите. Според него игрите, могат да бъдат индивидуални – в които играчът играе самостоятелно срещу компютъра и групови, в които двама или повече играчи играят един срещу друг в локална или интернет мрежа.

3. Принципи и модели на диференциране на образователните компютърни игри.

А. Думиньш и Л. Зайцева (2012) посочват, че при класифицирането на компютърните игри за обучение следва да има по-различен подход. Важно е да бъдат отчетени специфики, като:

- възрастта на учениците, към които е ориентирана играта;
- учебната дисциплина, към която е предназначена;
- тематиката, която застъпва;
- едва накрая, игрите да бъдат диференцирани според общите класификации като ролеви игри, пъзели, стратегии и т.н

В зависимост от броя на дидактическите задачи, които трябва да се решат с играта, Д. Тупарова, М. Касева, М. Стоянов (2018) класифицират образователните компютърни игри в две основни категории: игри на микро ниво и на макро ниво. Те свързват понятието „микро игри" с решаването на конкретна дидактическа задача в рамките на един урок. Подобни образователни игри могат да се прилагат „за създаване на проблемна ситуация, въвеждане на нови знания, актуализация на стари знания, проверка и оценка, интерактивно упражнение, затвърдяване на знания и умения и др." (Тупарова, Касева, Стоянов, 2018:49). От друга страна, авторите определят „макро игрите", като електронна платформа, в която са включени повече игрови елементи, обслужващи различни дидактически задачи. При тази категория игри е възможно да бъде заложен цял урок, тема или раздел.

„Основни педагогически характеристики на образователните компютърни игри са образователните цели, които се постигат с дадена игра, дидактическите задачи, които се решават с нея, равнището на което се прилата дадена игра – макро или микроравнище" (Тупарова, Механджийска, 2018:57)

Тупарова и Механджийска (2018) предлагат своя авторска разработка на „Рамка за описание на дидактически и технологични характеристики на образователни компютърни игри". Предложения от тях модел е създаден за систематизиране на характеристиките на отделните игри, с идеята да се използва като отправна точка за анализ и класификация на съществуващите игри. В тази концепция, като технологични компоненти, авторите започват от наименованието на играта, технологията за визуализация и съвместимостта с операционните системи и т.н., преминават през възможностите за интегриране в електронна среда за обучение, езикова локализация и дизайн и завършват с възможността за преминаване на следващо ниво, технологична характеристика – пряко свързана според тях с педагогическите характеристики. Като елементи от педагогическите характеристики са посочени: област на знания; цели на обучението; отчитане на постиженията; положителни стимули за играчите; тип на играта, според развиващата й функция; тип на играта, според сценария; взаимодействието на играча с другите играчи и играта; ниво на трудност, спрямо целите на обучението; педагогически сценарии; възможностите за приложение - на макро или микро ниво с описание на съответните дидактически задачи, поставени за изпълнение, чрез играта. Изведени са и примери за приложение на образователните компютърни игри. Някои от тях са: усвояване и затвърдяване на знания и умения, като отделни компоненти на урока; осъществяване на индивидуално обучение; съчетаване на индивидуалната работа с фронална, включваща целия клас; мотивиране на учебно-познавателната дейност; управление на самостоятелната работа на учениците; създаване на проблемна ситуация и др.

В. Терзиева (2018), също извежда някои разпространени принципи, по които могат да се класифицират образователните компютърни игри. Отново са засегнати техническите показатели, които включват технологията на създаване на играта (с отворен код или не); потребителската платформа (игрална конзола, мобилно устройство, компютър); начина на разпространение – свободно или платено. Други показатели за дефиниране са според: правилата за игра - с

установени правила, без правила и смесени игри; начина на игра – с един или много участници; отношенията на играчите – игрите могат да бъдат кооперативни (играчите си сътрудничат) или антагонистични (играчите са противопоставени); предназначението – спрямо различните области на придобиване и развиване на знания и умения, рефлекси и др; вид игра – тук отново е посочени популярните определения, според жанра, като симулатори, пъзели, логически игри, лабиринт, стрелби и т.н.

4. Заключение

Компютърните игри, които заемат голям пазарен дял от предлаганите програмни продукти, се разделят на категории и подвидове според различни принципи. В съвремието ни, класифицирането на всяко едно игрово приложение се залага още в етапа на създаването му. От години, учени-психолози разглеждат задълбочено проблема за типологизацията на този сегмент от заобикалящата ни дигитална среда. В изследването на компютърните приложения, разработени за целите на образованието се включват и редица педагози. В научната литература могат да бъдат открити различни модели за диференциране на компютърните образователни игри. Несъмнено при класифицирането на компютърните игри за обучение следва да има по-различен подход, в който е важно да бъдат отчетени спецификите на образователния процес. Това определя и необходимостта изследванията в тази посока да продължат, като се обърне внимание и върху специфичните потребности на българската образователна система. Подобен подход би бил предпоставка за постигането на заложените стратегически цели за интегрирането на дигиталната среда в българското училище и ефективното прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието у нас.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аветисова А. (2011) Психологические особенности игроков в компьютерные игры. Журнал: Высшей школы экономики. Москва. 35–58.
[2] Велева А. (2013) Ръководство за семинарни упражнения по педагогика на играта. Изд. Русенски университет „Ангел Кънчев”. Русе.
[3] Думиньш А., Зайцева Л. (2012) Компьютерные игры в обучении и технологии их разработки. Журнал „Образовательные технологии и общество“. М.
[4] Медведская Е. (2018) Любимые компьютерные игры наших детей и их последствия. Публикувано на електронна страница: http://www.mir.pravo.by/library/edu/roditel/computegaime/ (посетен на 06.03.2018г.)
[5] Смирнова Е., Радева Р. (2000) Психологические особенности компьютерных игр: новый контекст детской субкультуры. Образование и информационная культура. Социологические аспекты. Труды по

социологии образования. Том V. Выпуск VII. / Под ред. В.С. Собкина. - М.: Центр социологии образования РАО 462 с.

[6] Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.) Документът е приет с Протокол № 27.1 на Министерския съвет от 02.07.2014 г. <https://www.mon.bg/bg/143>

[7] Терзиева В. (2018) Видео игри за обучение в училище. Сб. „XI Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество" 84-93.

[8] Тупарова Д., Механджийска К. (2018) Онлайн образователни компютърни игри по темата „Безопасен интернет" – анализ на няколко случая. . Сб. „XI Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество" 57-66.

[9] Тупарова Д., Касева М., Стоянов М. (2018) Педагогически аспекти при разработването на образователна компютърна игра за началното училище. Сб. „XI Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество" 47-56.

[10] Шмелев А.Г. (1988) Мир поправимых ошибок. Компьютерные игры. Обучение и психологическая разгрузка. Вып. 3. 27-39.

[11] Scott D. (1995) The effect of video games on feelings of aggression. Journal of Psychology. V. 129.

[12] <https://bg.wikipedia.org/wiki/Диорама> посетен на 05.06.2018г.

ИСТОРИЯТА НА ТРАКИТЕ В ОПЕРНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Д-р Емилия Жунич[101]

Новото произведение „***Траян в Тракия***" в афиша на „Летните музикални вечери"[102] на Стара Загора (2019), не е първото, обръщащо погледа ни към онези загадъчни предци - траките. На 18 ноем. 1981 г., когато се чества 1300-годишнината на България, Старозагорска опера открива Фестивала на оперното и балетното изкуство (ФОБИ) със своята премиера „***Тракийски идоли***" на Марин Големинов[103].

Композиторът добре познава старозагорската трупа, стила й на работа, знае възможностите на певците, постановчиците и търсенията им - само две години по-рано е била осъществена една от най-добрите постановки на неговата опера „Ивайло" (оценка на самия творец); същият екип (диригент, режисьор и сценограф, различен е само хормайсторът) е поставил творбата и в оперния театър на побратимения Куйбишев, СССР, а куйбишевци са гастролирали и на сцената на Болшой в Москва. Също тук, в Стара Загора, пред публиката оживяват и други негови творби и герои - „Нестинарка", „Златната птица".

В „Тракийски идоли" Големинов „*не желае да „разхожда" по сцената исторически личности: иска да даде живот на живи хора - при това, хора на високо културно равнище, хора, които са сътворили Тракийското съкровище и мита за Орфей. Пред примитивизма предпочита благородството, духовната извисеност*." [Апостолова, 1981]. Сам композиторът споделя, че „*Епохата е твърде отдалечена и не ни е оставила никакви живо звучащи музикални паметници."* [Апостолова, 1981] Въпреки това, според Р. Бикс, музиката е писана от „*... композитор с ухо и дарба от нашето време, нашия ден, нашия час. Музика експресивна и сбита, изразителна в най-дребния си детайл... Майстор е в ръцете на майстори*." [Бикс, 1981]

Постановъчният екип не търси автентичност, а чрез съдбите на централните герои - художника Терес, девойката Анири и нейния баща, главния жрец Милтокитес – се фокусира върху общочовешки теми, проектирани в Древна Тракия. „*А когато идеята е общочовешка, независимо от епохата, костюма, конкретните ситуации,*

[101] Институт за изследване на изкуствата, БАН
[102] В някои свои издания фигурират и под името Летен фестивал „Августа Траяна".
[103] Марин Големинов (28 септ. 1908 – 19 февр. 2000) Лауреат на Хердерова награда (1976), Кавалер на Ордена за изкуство и култура, Доктор хонорис кауза на НМА - София и на АМТИ - Пловдив.

битовата обусловеност, тя носи в себе си и историческата перспектива и винаги съществуващата връзка със съвременника.”[104]

Постановчиците са отдавна сработен екип, постигнал сходство в естетическите си критерии. Режисьорът Георги Петров[105] е с голям постановъчен опит, и друг път е работил произведения на Марин Големинов, познава стила му, а „*това му дава възможност да навлезе в творческата природа на композитора, в неговия музикален език, в способността му да разгръща лаконично и точно музикалната драматургия, ситуации, характери*”[106]. Георги Петров открива в личната драма на героите „*идеята за потискането на прогресивната човешка мисъл, на свободния човешки дух от догмите на религията*”[107].

Сценографът Петър Русков[108] не се стреми към автентична архитектура, по-скоро търси атмосферата на действието и прокарва „*в цялата си сценография образите на зловещите идоли, които през цялата опера тежат като призраци върху човека*”. Единственият абсолютно автентичен елемент, „*е изображението на тавана на Тракийската гробница в Казанлък и един стол от същото изображение*” [109] – споделя художникът.

Мария Трендафилова[110], художник на костюмите, споделя: „*Лично аз имах голям проблем, породен от това, което е известно за тракийското изкуство и траките, и това, което трябваше да се реализира на сцената. Защото траките в тяхното изкуство са силно повлияни от елинизма, а тук се обхваща една много по-ранна епоха. Носител на елинизма в творбата единствено е ваятелят Терес. Беше интересно да се почувствува тази архаична епоха. Това, което ни сближава с Петър Русков, е желанието за една театрализация, за зрелищност. Това е и което сме търсили в цветовото, колоритното наслагване на сцената. Интересно е, че*

[104] ПРЕД Фестивала на оперното и балетното изкуство ’81. „Тракийски идоли“ за първи път на сцената. Септември, № 137, 17 ноем. 1981 г., с. 4. (Интервю с постановчиците Георги Петров, Петър Русков, Мария Трендафилова).
[105] Георги Петров (22 дек. 1921 – 21 юни 2011), дългогодишен режисьор и главен режисьор на Старозагорска опера. [Бикс, 2008, с. 331-333].
[106] ПРЕД Фестивала на оперното и балетното изкуство ’81. „Тракийски идоли“ за първи път на сцената. Септември, № 137, 17 ноем. 1981 г., с. 4. (Интервю с постановчиците Георги Петров, Петър Русков, Мария Трендафилова).
[107] ПРЕД Фестивала на оперното и балетното изкуство ’81. „Тракийски идоли“ за първи път на сцената. Септември, № 137, 17 ноем. 1981 г., с. 4. (Интервю с постановчиците Георги Петров, Петър Русков, Мария Трендафилова).
[108] Петър Русков (31 март 1920 – 5 февр. 1999) [3, 2008, с. 384-386].
[109] ПРЕД Фестивала на оперното и балетното изкуство ’81. „Тракийски идоли“ за първи път на сцената. Септември, № 137, 17 ноем. 1981 г., с. 4. (Интервю с постановчиците Георги Петров, Петър Русков, Мария Трендафилова).
[110] Мария Трендафилова (18 септ. 1942 – 30 дек. 2002) [3, 2008, с. 431-435].

тази постановка се прави в близост със земи, известни с толкова образци на тракийска култура, а това е не само радостно за авторите на постановката, но и отговорност. Отговорност е и когато получаваш правото на първотворчество."[111]

Реализацията на драмата, чийто *„основен двигател е блестящият, колоритен, удивителен оркестър на Големинов"* [Апостолова, 1981], е разчетена прецизно и артистично от диригента на постановката н.а. Димитър Димитров, главен диригент и главен художествен ръководител на Старозагорската опера. Операта „Тракийски идоли", написана и реализирана от творци с общи естетически критерии, а и с усет за своите корени, заема своето място като съвременна проекция на Древна Тракия в националното ни оперно творчество.

***

Ще минат десетилетия след премиерата на „Тракийски идоли", когато въз основа на множество новооткрити градежи на траките, гробници, стенописи, артефакти ще се заговори за „Долината на тракийските царе"[112]. Археологическите находки от тази епоха са променили доста знанията ни, представите ни за нея, обогатили са ги, увеличили са и въпросите, хипотезите, а това прави древната цивилизация още по-интригуваща.

И ето че 38 години по-късно Тракия отново е във фокуса на музикално-сценично произведение, но погледът назад, към историческите факти, е от съвсем различен ъгъл. Доста по-различни са и условията, при които работят днес театрите ни – връзките между творците, финансирането, критериите, сроковете за подготовката на една премиера и т.н..

И ако Марин Големинов е роден и израсъл на тази земя и създава своите „Тракийски идоли" в заника на творчеството си, то авторът на „Траян в Тракия" - **Андре Катели[113]** - е роден отвъд океана, в Бразилия, а „Траян" е първата му опера.

Идеята за „Траян в Тракия" се ражда през м. март 2018 г. в разговор между Катели и диригента Антъни Арморе. „Траян в Тракия" е опера, специално написана за

[111] ПРЕД Фестивала на оперното и балетното изкуство '81. „Тракийски идоли" за първи път на сцената. Септември, № 137, 17 ноем. 1981 г., с. 4. (Интервю с постановчиците Георги Петров, Петър Русков, Мария Трендафилова).

[112] http://www.nasamnatam.com/statia/Dolinata_na_trakiiskite_care-2644.html (посетен на 29 юли 2019 г.)

[113] **Андре Катели** е потомък на италиански емигранти, под влияние на баща си - любител-цигулар, от ранно детство е в близък контакт с класическата музика и особено с операта. Учил пиано, но реализирал успешна кариера като архитект, Катели е самоук в музикалната композиция - усъвършенства знанията си чрез проучване партитури на великите майстори и трудове на Хиндемит, Шьонберг, Берлиоз-Щраус, Корсаков, Венсан д'Енди и др.

Античния форум на Стара Загора[114] и за народа наследник на някогашните траки. Античният форум „Августа Траяна", където се представя сценичното действие, е едновременно театрален декор, но и хронотоп на сюжета, чийто фон са Дакийските войнѝ. Руините на форума днес, в оперното произведение са в строеж. Иронията е в основата на последната величална сцена – надеждите на всички „*ще бъде вечен мир в Рим*"[115] и очевидността на сбъдналото се пророчество на жреца на Сабазий, критикуващ изграждането на „*това, което скоро ще е само руини*".
И ако Големинов търси философското обобщение - „*Самотен е избързалият пред другите*" [Бикс, 1981], Кателли търси алегория в съвремието ни и проявите на национализъм като реакция срещу Европейския съюз. На финала побеждават толерантността и съюзът. - но съюзът, породен от ориста коренното население да бъде бастион на европеизма срещу източната заплаха.

Бързо проучил историческата епоха, Кателли сам написва непретенциозно либрето, с елементи и конфликти, присъщи на италианската опера от XIX столетие - романс между римския войник Марчело и току-що покръстената християнка Меда, чийто баща Орол е тракийски жрец и не може да се примири с римското господство[116]. Според самия Кателли творбата му може да се третира и като постмодерен прочит не само на историческите събития, но и на културното наследство на Европа - има множество препратки към „Отело", „Аида", „Макбет", „Риголето", „Набуко", „Тоска", „Турандот", „Лучия ди Ламермур", „Дон Жуан", „Милосърдието на Тит"; в либретото са разпръснати оригинални цитати от Волтер (начало на хора на войниците), Петрарка („*Какво чувствам, ако това не е любов?...*"), Омир (в описанието на рая според траяновите войни). Насочва ни, че в колорита на пъргавата и жизнена музика може да се открие калейдоскоп от проникновени влияния на Берлиоз, Глук, Верди, руския балет, виенския валс, мадригалите на Монтеверди, Карлос Гомес, бароковия контрапункт, Брукнер и Вагнер с техните дръзки хармонии и използване на лайтмотиви. Кратки музикални цитати от Коронационната маса на Моцарт (Меда вярва, че има само един Бог), Националния химн на България (Меда се сбогува с родината), увертюрата към „Медея" на Керубини (чужденецът в Коринт), темата на Траян - откъс от фугатото на „Битката до Бърнамския лес" в последното действие на „Макбет". Така стигаме и до обема: Кателли обръща вниманието ни, че творбата му е със същата продължителност като

[114] Град, възникнал в древността и просъществувал под различни имена: Берое, Августа Траяна, Верея, Боруй, Ески Зара, Железник… трупал история, разрушаван, горен и възкръсвал от пепелищата.
[115] В новото произведение Тракия е римска провинция.
[116] Аналогията с Оровезо, Норма, Полионе като социален статус и отношения между действащите лица е лесно забележима още при пръв поглед върху съдържанието на творбата.

„Палячи“ и „Селска чест“: приблизително 75 минути[117]. „*Това е оперна творба, създадена далеч от мястото* (на другия край на Земята, в Бразилия) *и от времето на описваните събития* (106 г. от н. е. - XXI век), *т.е. всички и всякакви разнородни влияния, толкова различни, та чак несъвместими, могат да бъдат миксирани по съвсем естествен начин. Така тази опера, по същество европейска и в традициите на XIX столетие, можеше да бъде композирана само в Новия свят и в Новото хилядолетие*.“[118]

Режисьорът Мортен Роесен (от Дания) е вдъхновен, че „*тази нова оперна творба ни връща във времето преди почти две хилядолетия, в периода на Римската империя, а събитията се случват на същото място, на което сме седнали - именно под звездите на Тракия, на фантастичния Античен форум на Августа Траяна. Следим как робите изграждат форума, как аристокрацията заговорничи, стремейки се към властта и контрола над тракийската област чрез различни съюзи. В същото време двама млади влюбени са готови да рискуват и загърбят всичко, да избягат далеч в търсене на нов и по-добър живот*.“[119]

Представлението е реализирано като театър в театъра – добър подход за вечните теми - любов, политика, национализъм. Режисьорът представя „група туристи” (солистичния състав), които разглеждат руините с интерес, правят си снимки, обсъждат, задават въпроси, а екскурзоводът им предлага да разиграят една отдавнашна история. Зад две кулиси - „тухлени стени” - всеки има възможност да си избере костюм, за да се превъплъти в поверения му персонаж (пантомима по време на увертюрата) и чрез този ход се разиграва „забранената” любов между римския войник Марчело и току-що покръстената християнка Меда – интрига, „експлоатирана” от не едно популярно оперно произведение, но без (обикновено) трагичната развръзка, тъй като в операта „Траян в Тракия” конфликтът между любов и дълг е успешно разрешен от новопристигналия император Траян[120].

[117] За сравнение - времетраенето на „Тракийски идоли” според цитираното интервю с Марин Големинов е около 2 часа.

[118] Из изявление на Андре Кателиер.

[119] От негово изявление на пресконференция за предстоящата премиера, състояла се на 17 юли 2019 г.

[120] **Кратко съдържание:** Жрецът на Сабазий и неговият приятел Золт обсъждат как биха могли да се отърват от римското господство, замислят организиране на ново покушение над императора, докато е под стените на Сармизегетуза Реджия, за да възвърнат свободата и някогашната слава на Тракия. А робите даки оплакват съдбата – своята и на родината, изграждайки форума на Августа Траяна.

Следващата картина ни показва дъщерята на жреца Орол, Меда, която тайно се е присъединила към „*мистериите на новата вяра*” и на литургията се е натъкнала на Марчело - преторианец, вероятно шпиониращ сектата, „*погледите им се срещнали и те*

Постановката се реализира от диригента Антъни Арморе (САЩ, Австрия), режисьора Мортен К. Роесен (Дания), помощник-режисьор Боряна Петрова, хормайстор Младен Станев, сценографа Тодор Демеров, художника на костюмите Теодора Джамбазова и мултимедия - Пламен Асенов.

Откритата сцена и променливите метеорологични условия скъсяват и без това сравнително краткия (може би заради чуждестранните постановчици) подготвителен период на творбата. Вероятно при по-продължителна съвместна работа върху партитурата, диригентът, пък и солистите биха поискали някои корекции от композитора, биха подпомогнали оркестрацията, но Кателиприсъства едва на генералната репетиция. „Траян" е първата му опера, не е имал предвид конкретните изпълнители и техните възможности. Но с огромно задоволство и той, а и ние отбелязваме добрата им дикция (нещо, все по-рядко срещащо се напоследък!). Браво за Николай Моцов (Марчело), Едуин Кей (Орол) и Теодор Петков (Траян), Елена Мишинова (Меда) и Тереза Бракалова (Антония). Изненадва и почти басовата плътност на Теодор Петков и Едуин Кей, въпреки че и двете партии са писани за баритон и едва ли това впечатление е само заради наложителното ползване на микрофони на откритата 40-50-метрова сцена.

забравили всичко наоколо". Те се врекли във вечна вярност и са решили да потърсят щастието си в Коринт, сред тамошната християнска общност. От любов към Меда, Марчело е готов да загърби мечтите си за военни подвизи и бойна слава и да издигне олтар на Исус, редом до тези на Веста и Венера в бъдещия им дом. Мечтанията на Меда и Марчело за семейно щастие, надеждите, че земята на Коринт ще е „*по-благосклонна от напоената с кръв Тракия*" и въздухът не тъй „*натежал от заговори и предателства*" са прекъснати от огорчения баща Орол, приятелят му Золт и неговата съпруга Антония, която е приятелка на Меда. Орол е и жрец на върховния бог на свободата и не може да приеме измяната на дъщеря си и то заради римлянин, този (поробителя), „*когото най-много мрази*". Оскърбен, омерзен, той призовава стражите. Марчело вади меч да защити любимата, но осъзнава вината си и го предава на центуриона, който незабавно произнася присъда – за дезертьорство да бъде обесен. Меда също се предава – като християнка, следователно – заговорничеща срещу Рим. Тя не желае да живее без любимия. Орол осъзнава, че губи чедото си. Разколебан, моли своя бог за помощ и закрила.

Пристигането на император Траян води към развръзката: под стените на обсадената дакийска столица Сармизегетуза Реджия е дал обет пред Юпитер Победоносеца за великодушен жест. Не видял „*безчестие по лицата на осъдените*", императорът ги освобождава и разпорежда щедри жертвоприношения на „*боговете, на които служат*". Той обявява, че тези богове не са врагове. Заповядва също тук „*да се издигне статуя на тракийския бог-конник*", спомогнал за победата на Рим. Всички благославят Траян за милосърдието и щедростта му. Народът отдавна копнее за мир и благоденствие.

Режисьорът Мортен К. Роесен скоро бе награден заедно с целия екип, поставил камерната опера „Лицето на лъва”[121] и наградата бе напълно заслужена. Но предизвикателствата на историческия персонаж (Траян), масовите сцени, огромното сценично пространство и добрите му хрумвания могат да бъдат оценени подобаващо само ако си напомняме непрекъснато (т.е. нито за миг не забравяме!), че това е представление, разигравано от група туристи, разглеждащи развалините (както е заявено в началото на спектакъла) на античния форум на Августа Траяна. Все пак буди недоумение излизането на императора сам-самичък (без ликтори със снопове пръчки, без знаконосци[122], без корникуларии[123]) високо на сцената, над главите на събраното множество… Знаейки кроежите на съпруга си Золт и приятеля му Орол срещу Траян, едва ли Антония би отишла самò до императора да моли милост. И ако го направи, дали тя, тракийката, макар и аристократка, би „разговаряла” с него като с равен?! Видимо не е изяснена ролята на Центуриона, нечетливи са трите танцьорки в черно от „Бага-Тур”, кръжащи около осъдените. Вероятна е аналогия с орисниците, вероятно е заимстване от гръцката или римската митология, ала какво точно правят, защо отделят и извеждат напред един от осъдените, танцуват около него, а после го връщат при останалите - и то пред погледите на бездействащи, безучастни стражи и Центурион? А действието се повтаря и с другите осъдени. Ритуал? Има какво още да се желае.

Участията на Прабългарска школа за оцеляване „Бага-Тур” с ръководител Явор Гънчев вече се превърна в традиция за постановките на Старозагорска опера и е очаквана и желана от мнозина. Боят с мечове, ездата (в други постановки), каскадите в масовите сцени са особено зрелищни и внасят допълнителен колорит. Но участието на жените-тракийки и ръкопашният им бой с римляните (Тракия от около шест десетилетия е римска провинция и точно това тежи най-много на жреца Орол) евентуално биха могли да се възприемат единствено като „илюстрация” на „*напоената с кръв Тракия*”.

---

[121] „*В чест на 24 май тази година Община Стара Загора присъди на творческия екип на операта „Лицето на лъва“ специална Грамота за високи постижения в интерпретирането на социална тема*.” *Виж*: https://dolap.bg/events/event - „Лицето на лъва“ – камерна опера от Елена Лангер, 22.06.2019 г.

[122] Знаконосците са съответно Aquilifer, Signifer, Vexillifer и Imaginifer. Отличителна черта на знаменосците и музикантите е носенето на животинска кожа върху шлема и бронята. Източните легиони и преторианските кохорти използвали лъвски кожи, а северните легиони – мечи или вълчи кожи. Цит. по: https://www.forumnauka.bg/topic/14241-%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7-i-%D0%B8-ii-%D0%B2%D0%B5%D0%BA/ (последна редакция: Март 23, 2015)

[123] Адютанти.

Смущава звученето на мъжкия хор. Разклащането и несигурността във встъплението на пристигащия от Сирия римски легион съвсем не внушава мощта на Рим и войните му. Дали тези неудачи, а и известни неточности/дисонанси в оркестровата звучност не са и в резултат на демотивация (освен на оркестрация, разбира се, а и доста кратък репетиционен период), понижено внимание заради единственото представление на „Троян в Тракия"?! Чува се, че постановката се прави само за Летния фестивал, засега поне не се предвижда пренасянето й на традиционната сцена.

На финала режисьорът припомня - „всичко е само игра". Император Траян великодушно освобождава осъдените и докато продължава монологът му (малко дълъг на този фон, но пък Теодор Петков се справя много добре, още е пораснал вокално!), публиката отново е върната към началото - от хора се отделя „екскурзоводът", развързва ръцете на осъдените, раздава им чаши (видимо пластмасови!), гръмва бутилка шампанско и „туристите" (все още със сценичните си костюми) сядат на ръба на „авансцената", за да вдигнат наздравица (пантомима). Народът продължава да благославя Траян.

Мултимедията, дело на Пламен Асенов, излъчва над главите на артистите кадри от Траяновата колона, увековечили славните победи на този най-успешен римски император[124]. Интересно и заслужаващо похвала и поощрение хрумване е, че мултимедията продължава с кадри от репетиционния процес и представя солистите (по време на поклоните), за съжаление обаче имената им са само на кирилица. А доста чуждестранни посетители до края на вечерта продължават да питат дали няма евентуално програмка и на друг език.

Публиката не бърза да напусне местата си и това е показателно. Дочуват се коментари, че „*операта трябва пак да се играе*", че е „*изненадващо мелодична за съвременна опера*", „*много приятно*". Така операта „Траян в Тракия", освен развитие на културните ни връзки с творци и гости от други страни и народи, предизвика и у нас самите интерес към историческите събития (макар и доста свободно тълкувани в новата оперна творба) отпреди хилядолетия по нашите днешни земи.

Какви са паралелите между двете творби?

[124] Траян е първият император, който не е потомствен римлянин. Макар да не са открити данни Траян лично да е посещавал Августа Траяна, се счита че той е основателят й и то точно през 106-107 г. от н. е., на мястото на дотогавашното селище Берое. Множество надписи, изчукани върху камък, свидетелстват че „*преблестящият град на траянците…*" е един от най-големите и красиви градове на Тракия през II-III век.

И двете произведения са писани специално за Старозагорската опера, и двете получават първата си реализация именно от нейни екипи, пред нейната публика.

Траките с техните вярвания и обреди, обвити в мистика и легенди, „населяват" сцената в „Тракийски идоли". Марин Големинов, дългогодишен председател на провеждащия се тук уникален Фестивал на оперното и балетното изкуство, е в непрекъснат пряк контакт с постановчици и изпълнители, има впечатления от подготовката, от певците. Очаква единствено резонанса на онзи едва различим сред премиерните аплаузи ек (или едва доловимо нашепване) от вековете: „Самотен е избързалият пред другите"…

В „Траян в Тракия" траките, с техните спомени за минало величие и слава, са само част от населението на римската провинция, в която е започнало да печели последователи и да пуска корени и християнството. Чрез Траян, великодушен и справедлив император, обявяващ, че различните богове, на които служат поданиците на империята, не са врагове, Андре Кателиси стреми към обобщението, че общочовешките ценности надживяват владетели, племена и империи; че съюзът, заради общата съдба, и толерантността са залогът за мир и благоденствие между хората от различни етноси, култури и религии.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Антонов, Николай. Аполодор. Из сборника "Покриви на живота". Образи на велики строители и архитекти. Изд. Народна младеж, С., 1978, 360 с., с. 118-130.
[2] Апостолова, Румяна. Пред фестивала на оперното и балетното изкуство „Стара Загора '81". „Уважавам публиката и искам да бъда разбран от нея." Разговор с н. а. Марин Големинов за новата му опера „Тракийски идоли". Септември, № 133, 7 ноем. 1981, с. 8.
[3] Бикс**,** Розалия, Анелия Янева, Румяна Каракостова, Миглена Ценова-Нушева. Български музикален театър. 1890-2005. Опера, балет, оперета, мюзикъл. Постановчици: диригенти, режисьори, хореографи, сценографи, хормайстори. ИИИзк.-БАН, С., 2008, 816 с.
[4] Бикс, Розалия. Фестивал на оперното и балетното изкуство '81. Да повярваме ли в тези идоли? „Тракийски идоли" на оперната сцена в Стара Загора. Септември, № 139, 21 ноем. 1981, с. 8.

STUDY THE EFFECT OF TEACHER EFFECTIVENESS CHARACTERISTICS ON STUDENTS ACADEMIC ACHIEVEMENT IN TECHNOLOGICAL SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS

Iris Shavit

ABSTRACT

A nonexperimental, quantitative research design was used to predict teacher effectiveness characteristics that have a significant, impact on student achievement. The study conducted in three technological secondary school during the summer of 2017. The primary level of analysis was of the 160 students student level; specifically, students who were in grades 9th, 10th, and 11th, with their corresponding mathematics teachers from the 2016-2017 school year to identify the characteristics quality teaching that produce added student achievement in mathematics. To ascertain which high-quality teaching characteristics produce value-added student achievement, four research questions asked in the study. To answer the research questions, this study examined three categories of teacher effectiveness: Teacher background characteristics, teacher-student relationships, and teacher self-efficacy.

The two variables found to have statistical significance included years of teaching experience and mathematics content knowledge.

Results on the effect of teacher-student relationships on value-added student achievement gains in technological high school mathematics, were statistically significant.

Results of teacher self-efficacy positive effect on student achievement were statistically significant and support prior research.

The findings of this study support that a strong sense of teacher self-efficacy is linked to value-added gains in student achievement in Secondary technological mathematics.

When all variables in Models 1, 2, and 3 added into the regression equation, overall statistical significance in predicting student achievement found. More importantly, the final analysis revealed that the variable that has the most impact on student achievement is the satisfaction that the teacher feels regarding the student-teacher relationship.

Introduction - Purpose of the Study

The purpose of this study is to recognize the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the secondary technological level in grades,9th, $10^{th,}$ and 11th. Specifically, the study will use teacher characteristics attributable to student achievement to predict the value-added gains students have made on the 2017 Israel Chief Inspector Mathematics' Assessment or Bagrut Mathematics test.

Study Questions

Four questions will provide clear limits for the study and generate data to explore the combined effects of teacher effectiveness constructs on value-added student achievement. The questions guiding the study include:

RQ1: Which specific teacher background characteristics have a positive impact on student achievement gains in mathematics at a Technological Secondary School level?

RQ2: What is the effect of teacher-student relationships on student achievement gains in technological Secondary school mathematics?

RQ3: What is the effect of teacher self-efficacy on student achievement gains in Technological Secondary School mathematics?
RQ4: What are the combined effects of teacher-student relationship, teacher self- efficacy, and adequate teaching characteristics on student achievement gains in Technological Secondary school mathematics?

Hypothesis
The assumption it is that useful teaching characteristics to include professional development, pedagogical coursework and mathematics content knowledge combined with teacher-student relationships and teacher self-efficacy will have a significant, positive impact on student achievement in mathematics at the secondary technological level.

Literature Review
Previous research manifest the importance of teacher effectiveness in raising student achievement (Marzano, 2007; Strong, Gargani, & Hacifazliog. 2011; Stronge, 2002). However, if becoming an effective teacher were simple, the multitude of articles and books addressing effective teaching would not be necessary to assist teachers, and educational leaders increase student achievement (Stronge, 2002). If a single method of teacher effectiveness existed, every student would be taught by an effective teacher, and ultimately, student achievement would be on the rise.
Recognizing specific teacher characteristics related to student achievement in mathematics would be informational to educational leaders, especially in light of the demands placed on public education

Methodology
The research proposed to identify the relationship between teacher effects and student outcomes, thereby defining teacher characteristics which lead to high levels of student achievement. Specifically, the study identified teacher characteristics attributable to student achievement to predict the value-added gains students have made on the 2017 Israel Chief Inspector Mathematics (ICIM) mathematics test and Bagrut Related Exams.
Quantitative data was analyzed using a hierarchical regression analysis to evaluate the relationship between the identified teacher effectiveness predictors and the value-added student achievement criterion.

Population
The student demographics include Economically Disadvantaged, 47.77%; **At-Risk,** 37.17%, and recognized* disabilities 23 %.
The participants in the study were selected using purposive sampling, and the primary level of analysis was at the student level. To that end, students who were in grades 9th, 10th, and 11th, and who had a score on the 2017 ICIM or Bagrut related mathematics test comprised the sample,160 students were recognized.

Research Design

A nonexperimental, quantitative research design was used to predict teacher effectiveness characteristics that have a significant, positive impact on student achievement. Archived data describing teacher characteristics was analyzed as was teacher responses to questionnaire instruments.

Pointedly, the current study sought to determine the relationship between **t**eacher effectiveness predictors and the value-added student achievement criterion using a hierarchical regression analysis.

Operational Definitions

This study included three categories of teacher effectiveness:

- teacher **background characteristics**,
- teacher-student relationships, and
- teacher self-efficacy.

The key variables of **teacher characteristics** comprised of

- teacher preparation programs,
- years of teaching experience,
- professional development hours,
- pedagogical college (or University Educational Mathematics Department) coursework, and
- mathematics content knowledge (based on college coursework).

Three predictors reported as ratio data: years of teaching experience, professional development hours, and pedagogical college coursework.

The teacher-student relationships category was measured using the Teacher-Student Relationship Inventory (TSRI) developed by Ang (2005) (Suldo et al., 2014) translated to Hebrew.

The key variables of the TSRI include three scales:

- Instrumental Help,
- Satisfaction and
- Conflict.

Instrumental help refers to the degree the teacher perceives a student is more willing to view the teacher as a resource - approaching him/her for support, advice, sympathy.

Satisfaction refers to the degree the teacher is more satisfied with the student.

Conflict refers to the degree the teacher perceives more significant conflict between the teacher and student.

The resulting score on the TSRI ranges from a scale of one to five.

Participating mathematics teachers administered the 13-item Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire to measure teacher self-efficacy

The questionnaire developed by Enochs, Smith, and Huinker (2000) and translated to Hebrew.

For purposes of this study, only the personal mathematics teaching efficacy subscale used.

Each mathematics teacher completed three questionnaires:

- one for a randomly selected student whose performance declined on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test from the prior year;
- one for a randomly selected student who made no change in performance on the 2017 ICIM mathematics test from the prior year; and
- one for a randomly selected student who performed better than predicted, or gained value, on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test.

The instrument used to measure teacher self-efficacy was the 13-item Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire developed by Enochs, Smith, and Huinker's (2000).

Student achievement measure come from archived data from the Israel Standard (ICIM) or bagrut mathematics test was used to calculate predicted performance scores as well as residual scores. The residual score served as the dependent variable in this study.

The predicted scores for each 9th, 10th, and 11th-grade student calculated by the Integrated Mathematics (Matematica Meshulevet)Weizmann Project methodology (proprietary - https://stwww1.weizmann.ac.il/math-rehovot/), that used prior year student ICIM or Bagrut test data to calculate the predicted scores. The difference between the predicted ICIM or Bagrut mathematics outcome and the student's actual exam mathematics score determined value-added growth by the students.

The data collected on each mathematics teacher's preparation programs and college coursework by accessing and analyzing personnel data from the Human Resources department in School.

Only professional development workshops associated with curriculum, instruction, and discipline management included. Also, the data from the 2016-2017 school year stored in a database created by the researcher to easily access all information.

The primary method for collecting data was Teacher-Student Relationship Inventory (TSRI). Similarly, the primary method for collecting data on teacher self-efficacy came from the Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire. Both questionnaire instruments administered to the mathematics teachers participating in the study in February 2017.

The TSRI and MTMSE administered in Hebrew.

Once the teachers completed the questionnaire, a composite score calculated and applied to all students assigned to a particular teacher for analysis purposes.

The difference between the predicted ICIM mathematics outcome and the student's actual ICIM mathematics scale score was called a residual. The residual score illustrated the degree of growth or lack thereof. Besides, the residual score compared each student's performance to that of other students that had the same pattern of previous performances. This level of analysis moves beyond pre and post assessment to a level of value-added assessment.

Results

A hierarchical regression analysis was used to analyze the data. Hierarchical

regression analysis allows the researcher to determine if there is a relationship between the criterion, student achievement, and the teacher effectiveness predictors. Regression equations runed.

Step one included a regression analysis using the teacher characteristics data. Step two included the addition of the TSRI data. Finally, step three included the addition of the MTMSE data. Finally, step three included the addition of the MTMSE data.

Participant Demographics

The primary level of analysis for this study was at the student level. Specifically, students from three technological secondary school who were in grades 9th, 10th, and 11th, and who had a score on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test comprised the sample. ,

Table 1 details the number of student and teacher participants that ultimately comprised the study.

Table 3 Student and Teacher Sampling Details

Grade	No. Students	No. Mathematics Teachers
9th	59	4
10th	52	4
11th	49	4
	n = 160	n=12

Teacher Participants

The number of teacher participants identified in the original sampling remained at 12 when the study conducted in the spring of 2017; however, teacher assignment changes had occurred.

The gender demographics of the teacher participants displayed in Table 2.

Table 4 Teacher Demographics by Gender

Grade	**No. Teacher**	**Female**	**Male**
9th	4	4	0
10th	4	3	1
11th	4	4	0

Data Preparation

Results

Again, the purpose of this study was to identify the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the technological secondary level in grades 9th, 10th, and 11th.

The following section details the results of the statistical analysis for each research question.

Research Question One

Research Question One (Which specific teacher background characteristics have a positive impact on student achievement gains in mathematics at the technological high school level?) answered by conducting a hierarchical multiple linear The data associated with each predictor variable entered into SPSS, and the hierarchical regression analysis runned . The results revealed that overall, there was no statistical significance; teacher background characteristics used in this study were not significantly related to student achievement.

The Results reveal that teacher characteristics, including years of teaching experience, teacher preparation programs, professional development hours, mathematics college hours, and pedagogy college hour, collectively do not significantly impact student achievement, $F(5,1562) = 1.69$, $p = .135$.

The overall F test was not significant; however, two individual variables were significant. Years of teaching experience was significant, $p = .026$, as was mathematics content taken in college, $p = .017$.

Research Question Two

Research Question Two (What is the effect of teacher-student relationships on student achievement gains in technological Secondary school mathematics?) answered by adding teacher-student relationship data to the hierarchical regression analysis to determine if there was statistical significance in predicting student achievement.

The Results show that when teacher-student relationship data added to the regression analysis, there is statistical significance between teacher-student relationships and student achievement, $F(8,1559) = 14.47, p < .001$ (Stronge, 2002; Martin & Dowson, 2009). **With the addition of teacher-student relationships in the regression equation, 6.4% of the variance in student achievement can explained above and beyond that explained by teacher demographic information**. This R Square value means that 6% of the reason why student achievement varies attributed to teacher-student relationships.

Research Question Three

Research Question Three (What is the effect of teacher self-efficacy on student achievement gains in technological Secondary School mathematics?) also answered by adding teacher self-efficacy data to the hierarchical regression analysis to determine if there was statistical significance in predicting achievement.

The data associated with the Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire was averaged to create a composite scale score, and the data entered into SPSS. The regression analysis was run revealing statistical significance.

The Results (model 3) explain that when teacher self-efficacy added to the regression analysis, there is statistical significance between teacher self-efficacy and student achievement, $F(9,1558) = 14.31, p < .001$. With the addition of teacher self- efficacy in the regression equation, .7% of the variance in student achievement explained by teacher self-efficacy. It is also evident from the data presented that the variable with

the highest Beta value is teacher satisfaction, .425. **These data reveal that the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship has the most impact on student achievement** (Stronge, 2002; Martin & Dowson, 2009).

Research Question Four

Research Question Four (What are the combined effects of teacher-student relationship, teacher self-efficacy and useful teaching characteristics on student achievement gains in Secondary school mathematics?) was answered by examining the final regression model that included all predictor variables being added to the regression equation to determine if there was overall statistical significance in predicting student achievement. With the addition of all variables in *models* 1, 2, and 3, the hierarchical regression analysis produced statistical significance. The overall F value, when considering all variables together in the regression equation, is significant as is the degree of variance. All three predictors: Teacher Characteristics, Teacher-Student Relationships, and Teacher Self-Efficacy significantly impact student achievement, $F(9,1558) = 14.31$, $p < .0(>1$.

Summary

Mathematics teachers who taught students in grades 9th, 10th, and 11th completed four questionnaire instruments to identify the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the technological secondary level.

Quantitative analysis showed that a significant relationship exists between student achievement and teacher-student relationships, with 6.4% of the variance in student achievement attributed to teacher-student relationships. Additionally, a significant relationship exists between student achievement and teacher self-efficacy with .7% of the variance in student achievement attributed to teacher self-efficacy. Furthermore, the most significant teacher effectiveness characteristic that impacts student performance is the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship

Research Question One sought to identify specific teacher background characteristics that had a positive impact on student achievement gains in mathematics at the technological Secondary school level. Although the overall F test was not significant, two of the five independent variables included in Model 1 were statistically significant. The two variables found to have statistical significance included years of teaching experience and mathematics content knowledge (mathematic coursework teachers completed in college.) As such, these findings support prior research.

Research Question Two aimed to determine the effect of teacher-student relationships on value-added student achievement gains. Results from this level of analysis were statistically significant and support prior research signifying that student achievement attributed to teacher-student relationships. In particular, the data reveal that the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship has the most impact on student achievement.

Research Question Three asked if teacher self-efficacy had a positive effect on

student achievement gains in technological Secondary school mathematics. Results from the study's third level of analysis were statistically significant and supported prior research demonstrating that teacher self- efficacy has a positive impact on value-added student achievement. The findings of this study support that a strong sense of teacher self-efficacy is linked to value-added gains in student achievement in Secondary technological mathematics.
Finally, Research Question Four sought to ascertain the combined effects of effective teaching characteristics, teacher-student relationships, and teacher self-efficacy on student achievement gains in technological Secondary school mathematics. When all variables added into the regression equation, overall statistical significance in predicting student achievement found. More importantly, the final analysis revealed that the variable that has the most impact on student achievement is the satisfaction that the teacher feels regarding the student-teacher relationship. the

Implications
This study identified specific teacher characteristics that have a positive impact on value-added student achievement in technological Secondary school mathematics. As such, the implications point to the importance of recognizing these characteristics of high-quality teaching due to their positive relationship with student achievement. These findings are significant not only for teachers but also for educational leaders. The analysis on the teacher-student relationships variable revealed the most significant relationship with value-added student achievement.

References

[1] Ang, R. P. (2005). Development and validation of the teacher-student relationship inventory using exploratory and confirmatory factor analysis. *The Journal of Experimental Education*, 74(1), 55-73.
[2] Ang, R. P., Chong, W. H., Huan, V. S., Quek,C. L., & Yeo, L. S. (2008). Teacher-student relationship inventory: Testing for invariance across upper elementary and junior high samples. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 26, 339-349.
[3] Arcavi, A. and Mandel-Levy, N. (Editors). (2014). *Education for All and for Each and Every One in the Israeli Education System*, Jerusalem: of Sciences and Humanities. The Israel Academy
[4] Enochs, L. G., Smith, P. L., & Huinker, D. (2000). Establishing factorial validity of the mathematics teaching efficacy beliefs instrument. *School Science and Mathematics*, 100(4), 194-202.
[5] Johnson, B., & Christensen, L. (2008). *Nonexperimental quantitative research. Educational research: Quantitative, qualitative, and mixed approaches* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
[6] Khullar, S., & Tyagi, A. (2014). Role of student teacher relationship in educational adjustment and self-esteem of fifth, sixth and seventh grade students. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 5(12), 1472.

[7] Lockwood, J., Mccaffrey, D., Hamilton, L., Stecher, B., Le, V., & Martinez, J., (2007). The sensitivity of value-added teacher effect estimates to different mathematics achievement measures. *Journal of Educational Measurement*, 44(1), 47-67.

[8] Martin, A. & Dowson, M. (2009). Interpersonal relationships, motivation, engagement, and achievement: Yields for theory, current issues, and educational practice. *Review of Educational Research*, 79, 327-365.

[9] Marzano, R. (2007). *The art and science of teaching: A comprehensive framework for effective instruction. Alexandria*, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

[10] Moyer-Packenham, P., Boylard, J., Kitsantas, A., & Oh, H. (2008). The assessment of mathematics and science teacher quality. *Peabody Journal of Education*, 83(4), 562-591.

[11] Shechtman, N., Roschelle, J., Haertel, G., & Knudsen, J. (2010). Investigating links from teacher content knowledge to classroom practice, to student learning in the instructional system of the middle school mathematics classroom. *Cognition and Instruction*, 28(3), 317-359.

[12] Steinmayr, R., & Spinath, B. (2009). The importance of motivation as a predictor of school achievement. *Leaning and Individual Differences*, 19, 80-90.

[13] Stronge, J. (2002). Qualities of effective teachers. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

[14] Strong M., Gargani, J., & Hacifazliog,(2011). Do we know a successful teacher when we see one? Experiments in the identification of effective teachers. *Journal of Teacher Education*, published online 15 March 2011.

[15] Suldo, S. M., McMahan, M. M., Chappel, A. M., & Bateman, L. P. (2014). Evaluation of the Teacher–Student Relationship Inventory in American High School Students. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 32(1), 3–14.

[16] Tschannen-Moran, M., & McMaster, P. (2009). Sources of self-efficacy: Four professional development formats and their relationship to self-efficacy and implementation of a new teaching strategy. *The Elementary School Journal*, 110(2), 228-245.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

НЯКОИ СПЕЦИФИКИ НА РЪКОПИСНАТА УКРАСА ПРИ КАРЛОВО-КУКЛЕНСКАТА КАЛИГРАФСКА ШКОЛА

Николина Александрова,
СУ "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, София – 1000, пл. "Св. Неделя" № 19, България

РЕЗЮМЕ

Темата проследява някои специфики при украсата на два ръкописа от XVII век. Вниманието е насочено към миниатюрите на ръкописите. На базата на направените съпоставки в украсата на ръкописите и спецификата на оформлението и почерка се изказва мнение за български произход на Октоих R-64 от Загребската градска библиотека, както и връзката му с йерей Аврам Димитриевич, ръководител на Карлово-Кукленската калиграфска школа.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: Карлово-Кукленска школа, Аврам Димитриевич, художествена украса на ръкописите от XVII в., дамаскини.

SOME SPECIFICS IN MANUSCRIPT DECORATION FROM KARLOVO-KUKLEN CALLIGRAPHIC SCHOOL

ABSTRACT

The article views on some specifics in the decoration of two manuscripts from the 17th century. Attention is drawn to the manuscripts illumination. Based on the comparisons made in the decoration of the manuscripts and the specifics of the layout and handwriting, opinion is expressed about the Bulgarian origin of the Oktoikh R-64 from the Zagreb City Library, as well as its relationship with the priest Avram Dimitrijevic, head of the Karlovo-Kuklen Calligraphy School.
KEY WORDS: Karlovo – Kuklen Calligraphic School, Avram Dimitrievich, Manuscripts illumination from the 17th century, damaskins.

През последните няколко години, редица ръкописи бяха причислени към кръга от писачи около Аврам Димитриевич. Сериозни наблюдения върху Карлово-кукленската калиграфска школа извършва Диляна Радославова (**Радославова 2005; Радославова 2007; Радославова 2010; Радославова 2013; Радославова 2015**). Един от ръкописите, който тя причислява към тази школа е **Рилският дамаскин (РМ 4/10).** Това е богато украсен ръкопис от XVII в., съдържащ 20 миниатюри. Украсата му е проучвана от Атанас Божков (**Божков 1968**), Елисавета Мусакова (**Мусакова 1983**) и Невяна Дончева-Панайотова (**Дончева-Панайотова 1998**). Красивите миниатюри и употребата на злато при надсловите на някои от словата, показват висока поръчка и опитът да се достигнат високите образци на четиринадесетия век (Moussakova 2018).

От същият период е и друг ръкопис - **Октоихът от Загребската градска библиотека (R-64).** Ръкописът от Загреб е обект на проучвания от страна на Мара Харисиадис (**Harisijadis 1968**), Зоран Ракич (**Rakić 2012**) и Елисавета Мусакова

(**Moussakova 2017; Moussakova 2018**). Кодексът е причисляван към продукцията на манасирски скриптории на територията на днешна Сърбия. Сръбският изследовател Зоран Ракич, както и Мара Харисиадис посочват известни влияния от атонските манастири в украсата на ръкописа. През последните години Елисавета Мусакова разглежда двата ръкописа РМ 4/10 и R-64 в контекста на типа кодекси, които получават богата украса през XVII в.

На базата на кодикологични и палеографски данни двата ръкописа показват значителни сходства. Сходства се наблюдават в унифицираният почерк, който има характеристики на Карлово-кукленската калиграфска школа – една от най-специфичните черти на тази школа е характерното изписване на буквата к, чиийто два компонента са разделени. Цялостното третиране на кодекса наподобява Рилският дамаскин. Форматът на ръкописите е близък 19,5Х14,5 (R-64) 20,5Х 15 см.(РМ 4/10). И в двата кодекса е имало дълга приписка от Л. 1 до Л. 6 (РМ 4/10) и до Л. 9 (R-64). Приписките са старателно изтрити. В украсата и на двата ръкописа е употребено на злато, което в този период не се наблюдава често. Двата ръкописа РМ 4/ 10 и R-64 показват общи черти и в изграждането на украсата и подборът на сцените (При показване на снимки на текста на Октоих R-64 на доц. Дилана Радославова, тя идентифицира писачът – Аврам Димитриевич).

Октоих R-64 съдържа 4 миниатюри на цяла страница, преди началото на първите четири гласа. Те представят образите на св. Йоан Дамаскин Л. 14б, Христос Емануил Л 15 и св. Козма Маюмски Л. 30б, св. Йосиф Химнописец Л. 44б и образът на Иисус Христос вписан в кръст Л. 57б. Началото на първите четири гласа е украсено и с голяма геометрична заставка. Началата на следващите четири гласа започват със заставки с миниатюри. Те представят сцените: Слизане в ада Л. 72б, Иисус Христос се явява пред Мария Магдалена Л. 85, Неверие на Тома Л. 100б и Възнесение Господне Л. 114, представено от голям медалион с образа на Христос, носен от два ангела. Последните четири заставки с миниатюри съвпадат със част от миниатюрите в Рилския дамаскин.

Сцената Слизане в ада в Рилския дамаскин се разполага на Л. 177. И в двата ръкописа тя е представена само от основните фигури. В централна част на композицията е представена фигурата на Иисус Христос. С едната си ръка е хванал Адам, зад който са фигурите на старозаветните царе Давид и Соломон, без надписи в Октоиха. Иисус Христос отправя жест на благослов към фигурите, в лявата част на композицията, където са изобразени Ева, св. Йоан Кръстител и прор. Моисей, отново отбелязани с надписи в Рилския дамаскин. В нозете на Христос са разбитите двери на ада, а под дверите, окованата фигура на Дявола. Положенията на лицата, одеждите и профилите на короните на двамата старозаветни царе, както и на старозаветните пророци съвпадат напълно в двете миниатюри.

В сцената на явяването на Христос пред Мария Магдалена, която се намира преди словото за Неделя на жените мироносци в Рилския дамаскин (Л. 212б) при сравнение с тази от Октоих R-64 показва някои разлики. Различно е положението на ръцете и драперията на одеждите. Подобни разлики в положенията на ръцете и драпериите намираме и в другите две сцени. Сцената Неверие на апостол Тома в

двата ръкописа въпреки това има сходна иконографска схема, типична за изобразяването на празника, при която фигурата на Иисус Христос е със значително по-големи размери и представя традиционно групата на апостолите, разделена на две части. Отлика между миниатюрите намираме при изграждането на архитектурното пространство. В Рилския дамаскин вторият план в тази сцена е оформен типично за ръкописа – чисто графично . Сцената на Възнесение се намира в Рилския дамаскин и в Октоиха от Загреб. В центъра е изобразена св. Богородица, от двете страни на която са представени два ангела, сякаш излизащи от лоното на планината. Те държат с една ръка свитъци, но текстовете са останали недовършен. С другата ръка ангелите сочат нагоре към Иисус Христос, Който се възнася в мандорла, носена от два ангела. В ръкопис R-64 в заставка – миниатюра е представена само част от сцената - Христос в мандорла, носена от ангели.

Както беше посочено в редица от елементите на миниатюрите и инициалите Мара Харисиадис и сръбският изследовател Радойчич (**Радојчић 1950**) намират влияния от Атон и най-вече от Хилендарския манастир. Сравнението на последните четири заставки миниатюри на Октоиха от Загреб и съответните в Рилският дамаскин показва обаче обща подложка, а за атонско влиание в украсата на Рилския дамаскин говори още Ат. Божков (**Божков 1968**).

Четирите общи сцени между двата ръкописа показват на места почти пълно съвпадение на иконографията, сходства в жестовете на ръцете на фигурите, както и положенията на краката. При съпоставка на миниатюрите, които имат приблизително сходни размери на места дири съвпадат драпериите на одеждите. В Рилският дамаскин личи по-точна ръка в миниатюрите и най-вече в заставките, които не са обект на настоящата статия. Сходствата в украсата на двата ръкописа говорят за общ прототип на миниатюрите, вероятно печатно издание. Във връзка с украсата на Октоих R-64 бих искала да изкажа предположение, че автор на миниатюрите е самият Аврам Димитриевич, за сега този въпрос остава в сферата на предположенията, но цялостното впечатление от ръкописа създава това усещане[125].

ЛИТЕРАТУРА

[1] Божков, А. (1968) Миниатюрите на дамаскина от XVIIв. В Рилския манастир. – Изкуство, 8, с. 18–22.
[2] Дончева-Панайотова, Н. (1998) Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век.
[3] Мусакова, Е. (1983) Илюстраците на два дамаскина от XVII в. – Изкуство. 7, с. 28–34
[4] Радославова, Д. (2005) Култът към св. Иван Рилски, отразен в българските ръкописи от XVII в. – Старобългарска литература

[125] Искам да изкажа благодарност на братството на Рилската света обител и на екипа, поддържащ Дигиталния архив "Българска ръкописна книга", които ми предоставиха фотокопие от ръкопис РМ 4/10, както и на ръкописният отдел на Загребската градска библиотека.

(Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова), 33–34, с. 247–262.

[5] Радославова, Д. (2007) Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. – В: Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от рождението на проф. Боню Ст. Ангелов. 18-19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново.

[6] Радославова, Д. (2010) Репертоарът на българските ръкописни паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища. Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, Институт за литература при БАН.

[7] Радославова, Д. (2013) Памети извън състава на Съкровище в българските дамаскини. – Старобългарска литература, 47, с. 336–361.

[8] Радославова, Д. (2015) За Карловско-кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. – В: По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, с. 237–246.

[9] Harisijadis, M. (1968) Минијатуре и орнаменти Октоиха Р. 64 Градске библиотеки у Загребу [Minijature i ornamenti Oktoiha R. 64 Gradske biblioteke u Zagrebu]. – Zbornik za likovne umetnosti, 1968, (No. 4) p. 283.

[10] Rakić, Zoran. (2012) Српска минијатура XVI и XVII века. – [Srpska minijatura XVI i XVII veka]. Belgrade, 116, 117, p. 205-210.

[11] Радојчић, С. (1950) Старое српске минијтуре. Београд. Таб XLI, инсти. Уметнички споменици манастира Хиландар. Зборник радова САН-а XLIV- Византолошки институт, књ 3., Београд, сл 17-18

[12] Moussakova, E. (2017) Late Medieval South Slavonic Illumination in the Byzantine Context. – Art Studies Quarterly, (No. 1), p. 35-44.

[13] Moussakova., E. (2018) The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite's Thesauros – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century. – In: BYZANTINE AND POST-BYZANTINE ART: CROSSING BORDERS, (Volumes I–II); Sofia, p. 325-348.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ОБРАЗЪТ НА ХУДОЖНИКА, РЕАЛИЗИРАН В БАЛЕТНИ ТВОРБИ НА БУРГАСКА СЦЕНА

Росен Николов
Докторант в Институт за изследване на изкуствата, БАН

РЕЗЮМЕ

В доклада се прави анализ на постановката на Павлина Иванова с ново либрето на балета „Нестинарка“, в нов хореографски прочит. Прави се паралел между новия художествен образ в спектакъла – Художника, който търси своя идеал за жена в изкуството и образът на едно от главните действащи лица , този на Художника, опитващ се да създаде прекрасното „Творение“ в спектакъла на Хикмет Мехмедов – „Една нощ в Париж“. Разглежда се реализацията на спектаклите с преглед на няколко редакции и използваните съвременни балетни техники. Анализират се новаторските идеи на двамата хореографи.

ABSTRACT

The report analyzes the performance of Pavlina Ivanova with a new libretto of the ballet Nestinarka, in a new choreographic reading. A parallel is drawn between the new artistic image in the show - the Artist who seeks his ideal for a woman in art and the image of one of the main actors, that of the Artist trying to create the wonderful "Creation" in the performance of Hikmet Mehmedov - "One Night in Paris. " The realization of the performances with a review of several editions, the used modern ballet techniques are considered. The innovative ideas of the two choreographers are analyzed.

На Бургаска сцена са правени смели опити за реализации както на класически, така и на съвременни постановки в различни редакции и хореографии. Един от интересно пресъздадените образи е този на Художника. Интересни са опитите за пресъздаване на неговата душевност, търсения и магичен философски свят. Въпросът е доколко хореографите успяват да изградят един такъв загадъчен образ с дълбок вътрешен свят.

През 1984 г. за художествен ръководител на балета в Бургаската опера е назначена Павлина Иванова[126] - внучка на големия български художник Владимир Димитров – Майстора. Вероятно това е причината да носи у себе си през целия си творчески път висока естетическа култура, енергия и желание за творчество. Богатото й художествено въображение й помага да реализира своите оригинални виждания и да одухотворява картини, които да притежават много драматизъм и

[126]. Павлина Иванова завършва балетна режисура в ГИТИЗ – Москва през 1969 г. Работи като режисьор в Българска телевизия, преподавател в Държавния музикален институт за хореографски кадри в София. През 1968 г. поставя дипломната си работа „Кармен“ по музика на Бизе - Шчедрин в Русенската опера.

изключителна пластичност. Като се опитва да избяга от общоприетите стереотипи и да придаде съвременно звучене на творбите си.

Веднага след пристигането си тя се заема с постановката на „Нестинарка“ от Марин Големинов. Нейната реализация предизвиква спорове сред привържениците на оригиналното либрето. Иванова заявява, че не се страхува да експериментира. Още по време на следването си, тя проявява интерес към съвременни хореографски решения.

„Нестинарка“ винаги ме е привличала, разказва тя, но тук, в Бургаски окръг, където се е развивал този обред, където и досега се съхранява народната му традиция, постановката добива особен смисъл. В цялата атмосфера на дълбок трагизъм между обричането на правото на лично щастие... „видях“ нестинарката в онази „Жулиетина възраст“, когато човек е съвсем импулсивен. Оттук, от нейната трагедия, осмислена и преживяна от любимия й – Художника, идва онова пречистване за творчество, след което засиява под ръката му нова мадона - апотеоз на творческа саможертва, на страдание, през което минава истинското и голямо изкуство.“ [127]

Павлина Иванова преработва ***„Нестинарка”(1984)***, като променя оригиналното либрето на Хрисан Цанков от първата редакция на Мария Димова (1942). При това промените са значителни - в прочита на Павлина Иванова централният герой - Найден вече е Художникът, който търси емоционален заряд, за да реализира своята идея. В случая картина на Мадоната. Така той тръгва да търси в реалния свят нейния първообраз. Тази идея всъщност съвсем не е нова. Ако разгледаме легендите и старите предания много често срещаме стремежа на Човека към красивото и възвишеното. Много често героите притежават както лична човешка чистота, така и добродетели, издигащи образа на личността над обикновения физически образ. Много често носители на такива качества са именно майстори, строители, художници и скулптури.

В сценичната редакция на Павлина Иванова акцентът се прехвърля не толкова върху образната мистичност, която носи произведението, колкото върху нормалните човешки взаимоотношения. Но и тук се забелязва желанието на хореографката да изнесе на преден план същността на Художника - неговия вътрешен свят и непрекъснатия копнеж за личностно съвършенство. На финала смъртта на Демна е всъщност ново начало – Найден я въплътява в своята картина - в образа на Мадоната.

Срещаме картини с доста натурализъм и битоподобни житейски сцени. Такива са например сцената с Попа, борбата с момци от селото и други. Все новосъздадени типажи, засилващи по скоро социално-битовия реализъм по това

[127]. Ванков Иван, в. „Черноморски фронт“, 29.5.1984г.

време. Съвсем естествено е подобни драстични изменения да не бъдат посрещнати доброжелателно.

Следващата редакция на „Нестинарка“ е под името ***„Живот жарава“ (1995 г.)*** и е изградена от две части. В първата са разиграни типични български сюжети с лек комедиен характер. Сцените обаче много умело въвеждат в бита и психологията на българина, насочват вниманието към втората, основна част „Нестинарка“. В тази редакция въвежда и цяла сцена на ръкопашния бой между Художника и приятеля му в забавен каданс, без музикален съпровод, което е интересно съвременно решение. При обрисуването на главните герои се разчита на артистичност и добра балетна техника. През целия период на дейността си като хореограф в Бургас Павлина Иванова полага големи усилия за изработването на добра балетна техника у своите изпълнители. Личат си, разбира се, известна неопитност и липса на усещане за модерност при по-младите танцьори. Спектакълът по-скоро би могъл да се характеризира с опити за съвременно звучене, посредством осъвременяването на класическия танц. В ролята на Демна, Галина Калчева доказва отличната си техника, която й позволява да изработва перфектно модерните движения, които Павлина Иванова й поставя. Достойно й партнира и Тодор Вангелов, балетист с много сценично присъствие. Много добре е поднесен, органичен и истински, нестинарският танц на Старата нестинарка, пресъздаден от Дора Витанова.

В представлението Иванова, освен традиционните четири нестинарки, приятелка на Девойката, Старейшината, е въведен и алегоричен образ, който липсва в първоначалната редакция – образът на Смъртта. Във фолклорните части много умело театрализира сцените с клюкарките, селяните и другите масови сцени. В рисунъка на танца използва и модерни елементи, характерни за немския свободен танц (тя работи и поставя спектакли и в Германия). Включва и фолклорни цитати от българските народни танци - контрападьоми, пластични решения, примесени с доста пантомимни средства. А философските обобщения са в опозицията Художникът (равносилно на създател) и Смъртта (алегория на разрушител) – една опозиция, която съществува и в друг балет на Павлина Иванова – в „Кармен”, реализиран в Русе, където отново фигурата на Смъртта е в движещата антагонистична ос.

„Нестинарка” на Павлина Иванова е изиграна в нов вариант и на хълма „Царевец” във Велико Търново ***(1986)***. Тогава сцената с нестинарското хоро е реализирана само върху ударни инструменти, като музиката на Марин Големинов е поставена „на пауза”. Доколкото това позволяват естествените условия на хълма, сцената е разделена на две площадки – на едната танцуват истински нестинари, а на другата са балетните артисти. Но съпоставките с реалните нестинари и школуваните, както съпоставката със симфоничната музика на Големинов (в останалите сцени) и ритъма на ударните инструменти (в нестинарската сцена), едва ли е от полза за театрализацията на творбата. А и търсеното въздействие по-скоро остава в сферата на атракцията, отколкото на съвременно звучене.

Значително по-целенасочени като тематика и изразни средства са търсенията за осъвременяване на хореографа Хикмет Мехмедов (назначен за ръководител на бургаския балет през 1998 г).

В постановката му - ***„Една нощ в Париж“ (2003г.)*** по музикален колаж от произведения на Малер, Рахманинов, френски шансони, централни действащи лица са Творецът /Художника/, Любовта, Музата, Творението.

„Идеята е за другостта. За невъзможността на преобладаващата част от обществото да приеме нестандартния, излизащ от общоприетите норми човек. И не само неприемането му, а и жестокото преследване и обругаване, на което често бива подлаган. Не всеки е в състояние да издържи на подобна агресия. Героят на Мехмедов успява да извоюва гордо правото си на лична човешка идентичност. “[128]

В „Една нощ в Париж“ ролята на Твореца е поверена на Бисер Деянов - артист с изключителни танцови качества и сценично присъствие. Като истински художник, той успява да създаде своето творение, вдъхвайки му живот и сърце. Надява се, че неговото творение ще притежава всички необходими достойнства и ще бъде носител на неговите мечти за красив и смислен свят. Светът обаче е пълен с изненади. Попадайки в един изкусителен реален свят, Творението претърпява промяна - неочавана за неговия създател. Творението (изпълнител Недко Георгиев) намира щастието си като танцьор в бар, обут в ботуши с много висок ток и облечен в прашки, в задния край на които стърчат щраусови пера.

Творецът е шокиран и съкрушен.от деградацията на неговото творение и съвсем естествено започва да обвинява себе си и своето творение за разбитите илюзии.

„Творецът осъжда своето творение и го обвинява за разбитите си мечти. Както и във всяко семейство майката /Любовта/ и бащата /Творецът/ взаимно се обвиняват за лошия път на своята творба. Тяхното Творение е различно от представите им за него и това е най–лошото. Единствено Изкусителят /Красимира Колдамова/ го разбира и подкрепя. Защото в творчеството си Творението също създава свое творение копие на самия него (много добър дует на двамата мъже – Творението и неговото творение). И макар да е отритнат от обществото, Недко Георгиев намира разбиране в изкуството и получава подкрепата на публиката. Защото в изкуството всеки може да бъде такъв, какъвто иска, може да бъде различен. А противоречието родители - деца продължава да тегне над всяко ново поколение до настъпването на смъртта (героите се пакетират в спуснати от тавана калъфи за мъртъвци). “ [129]

В спектакъла участва Красимира Колдамова, което безусловно допринася за качеството му. В ролята на водеща в кабарето, макар и с по-леки в техническо отношение задачи, тя придава чар, елегантно френско звучене на спектакъла. Бисер

[128].Михайлова Маргарита, Бургаския балет отново бе на нивото на високите изисквания, в. „Черноморски фар“, бр.118, 22.06.2004г.

[129] Анелия Янева, в. Черноморски фар, 13.05. 2003г.

Деянов достойно защитава образа на Художника с добрата си танцова техника и сценично поведение. Много добри са и изпълненията на Галина Калчева (Любовта) и Дарина Бедева (Музата). Тук трябва да отбележим и добре изградения образ на главния герой от Недко Георгиев. Може би вариететната сцена с изскубването на щраусовите пера би трябвало да бъде по-изчистена и не толкова приземено конкретна, но такова е решението на хореографа. Важното е, че Мехмедов се стреми да търси начини за осъвременяване на балета и да намира път към зрителя. Модерният балет е преплетен с вариететен стил и ухание на парижки нощи. Една добра картина на фона на която се разкрива личната драма на твореца. Използвани са най-различни свободни модерни танцови техники.

В двете произведения по различен начин е показано по различен начин е показан централният образ – на *Художника*. Този образ дотира в българския фолклор и като образ на *твореца*, *създателя* – образ на човека с неуловимо за околните чувство за хармония и съвършенство. Нека си припомним легендите за вграждане на сянката на красива мома в мост. Или пък търсенето на образци за създаването на скулптури или стенописи. Образът на художника в нашия фолклор е носител на чисти мисли, стремеж към съвършенството и създаване на произведения с висока художествена стойност. Обект са красотата – физическа и нравствена. Подобни произведения са народната песен „ Троица братя града градяха“ и в художествената литература в Петко-Славейковата поема „ Изворът на Белоногата“, в основата на която стои мотива за вграждане на сянкатана красивата девойка. В балета на Павлина Иванова Художникът е точно такъв – възвишен, обзет от идеята за нетленната красота, който дори и в смъртта на любимата си намира своя начин да я възвиси и обезсмърти в образа на Мадоната.

Докато в постановката на Павлина Иванова Художникът търси възвишеното, т.е. Мадоната, то в произведението на Хикмет Мехмедов няма възвишеност или поне няма такава, която е в общоприетия смисъл на възвишено. В постановката на Хикмет Мехмедов Творецът създава своето творение може би със същите мечти, но резултатът е друг. Като начало сменен е полът и функциите на творението – вместо Мадоната виждаме танцуващ в бар мъж, облечен като жена.

В двете произведения по различен начин е показано и насилието. При Иванова символ на насилието са клюкарките (фолклорният бит убива Демна), но Творението, образът на Мадоната остава. При Мехмедов насилието е представено като насилие на обществото (нормата), което отскубва щраусовите пера от бандажа (прашките) на Творението и метафорично го лишава от възможността да бъде ДРУГ – това е илюзорно насилие, тъй като му оставя възможността да танцува в същия бар и да запази своята същност като ДРУГ, но без щраусовите пера в задната част на бандажа (!?!) Тук липсва и онази саможертвена смърт, присъща на предните поколения.

Макар създадени в диапазон от близо 20 години, двете произведения носят различен характер, или по-скоро - *характера на своето време*. В „Нестинарка“ образът се изгражда в един по-естетизиран свят. На преден план е духовността и идеалът за красота и съвършенство, който отразява реалния свят с присъщите за времето си естетически критерии. В „Една нощ в Париж“ въпросът за личностната

изява се разглежда на друго „философско" ниво, довело творението до бар-вариете с перушина в задните части. Специално внимание заслужава да се потърсят причините, при които душевността претърпява толкова значителна промяна, причините за тази девалвация на ценностната система и на представата за *творец – творчество – творение*. Промени претърпяват съответно и хореографските похвати. Първата постановка е с превес на фолклорни елементи, а другата - с вариететни. Осезателна е деградацията на представите на творците-хореографи от Бургаския балет относно идеите за *творец – творчество – творение*, при това реализирани в рамките на няколко десетилетия - през втората половина на XX век и първото десетилетие на XXI век.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Ванков Иван, Съобщение. – В: „Черноморски фронт", 29.5.1984г.
[2] Михайлова, Маргарита. Бургаския балет отново бе на нивото на високите изисквания. – В: „Черноморски фар", бр.118, 22.06.2004г.
[3] Янева, Анелия. Съобщение. – В: Черноморски фар, 13.05. 2003г.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

„МАЛКАТА КИБРИТОПРОДАВАЧКА” В ОПЕРЕТЕН ВАРИАНТ

Ставри Ангелов[130]

РЕЗЮМЕ

В доклада ще бъде разгледан литературният първоизточник – приказката „Малката кибритопродавачка“ от Ханс Кристиян Андерсен, и нейното превръщане в либрето за оперета. На произведението на Румен Бояджиев-син ще се направи подробен анализ как намеренията на авторите се осъществяват при постановката на сцена.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: приказка, Андерсен, оперета, музикален театър, Румен Бояджиев-син

ПРИКАЗКАТА НА АНДЕРСЕН

Наред с “Малката русалка”, “Грозното патенце”, “Огнивото”, “Принцесата върху граховото зърно”, “Цветята на малката Ида”, приказката “Малката кибритопродавачка” е сред най-известните произведения на Ханс Кристиян Андерсен. Тя може да бъде определена като приказка със социално значение, която дава представа за живота в тогавашното датско общество.

“Малката кибритопродавачка”[131] е приказка, в която почти липсва пряка реч. Действието се развива в последния ден от годината и в новогодишната нощ. Авторът описва как главната героиня загубва единствените чехли, които има – те са принадлежали на майка й и са й големи. Детето продължава деня си само и с премръзнали от студа крака. Когато настъпва нощта, Малката кибритопродавачка намира подслон в “ъгъла между две къщи”[132] и започва да пали останалите му кибритени клечки. В техните светлини момичето получава видения – печка с огън, празнична трапеза с вкусни ястия, красива елха. Последното й видение е свързано с баба й, и в него всъщност намираме единствената пряка реч в приказката. Но клечката бързо угасва. Желаейки да задържи баба си при себе си, детето запалва цял сноп от кибритените клечки. В унеса си, малката вижда как баба й идва от небето и я взема със себе си. Но жестоката реалност е друга – на първия ден от новата година хората намират телцето на кибритопродавачката и нападалите около нея кибритени клечки.

[130] Ставри Петров Ангелов, Институт за изследване на изкуствата, ул. „Кракра“ № 21, София 1000, България

[131] Малката кибритопродавачка – В: Андерсен, Ханс Кристиян. Приказки. София, Труд, 2006, с. 304-306

[132] Малката кибритопродавачка – В: Андерсен, Ханс Кристиян. Приказки. София, Труд, 2006, с. 305

„МАЛКАТА КИБРИТОПРОДАВАЧКА" – ОПЕРЕТА ЗА ДЕЦА ОТ РУМЕН БОЯДЖИЕВ-СИН

Либретото на „Малката кибритопродавачка" е написано от актьора Венелин Методиев, който премества сценичното действие в коледната нощ. Запазвайки фабулата на едноименната приказка на Андерсен, той включва и нови герои – Латернаджията, Бабата и Белия коминочистач, с помощта на които се формира и още една линия в този сюжет – *приказно-фантастичната.* Знатната дама и Лошият полицай, също нови герои, са носители по-скоро на *реалистичната* линия в спектакъла.

Основната героиня е обрисувана със сложната си като построение и технически изисквания самостоятелна ария. Музикалната й характеристика се допълва от дуетите й със Стария Латернаджия и Бабата. Спрямо оригинала на Андерсен, промяната в Кибритопродавачката се дължи на доверие в чудесата, извършвани от Коминочистача. Важен момент за действието е триото между Малката кибритопродавачка, Белия коминочистач и Стария Латернаджия, построено на принципа на разговор между главната героиня и другите двама – средният му дял е инструментален, в суинг, замислено от авторите като сцена от шоу на Бродуей. На финала Малката кибритопродавачка е отведена от баба си на едно по-добро място, където всичко е по-красиво и по-топло.

Старият Латернаджия още в първия музикален номер въвежда зрителите в обстановката, поемайки ролята на разказвач[133]. Но той е и участник в действието, като става приятел на Малката кибритопродавачка. Героите имат дует, предизвикан от желанието им да „пеят, докато се сгреят". Латернаджията е арестуван от Лошия полицай за смущение на реда. Този положителен образ се появява отново към края на оперетата и участва във вече споменатото трио. Той става свидетел на заспиването на Кибритопродавачката и отнасянето й от Бабата.

Лошият полицай се появява за първи път в началото на пиесата при сблъсък със Знатната дама. Дуетът на Малката кибритопродавачка и Латернаджията предизвиква повторната поява на Лошият полицай. Той е представен от либретиста като глупак и с това той става забавен за публиката. Появата на Знатната дама сякаш окуражава Полицая и затова той арестува Латернаджията.

При появата си в тази сцена Знатната дама е обрисувана музикално с ария, богата на колоратури. Тя напомня за Царицата на нощта от операта "Вълшебната флейта" от В. А. Моцарт, което ни говори за неестествено поведение, пълно с превземки.

Интересното е, че от този момент нататък последните двама герои се появяват почти винаги заедно. Те унищожават единственото притежание на Малката кибритопродавачка – кибрита й – и така я лишават от възможността да припечели нещо в коледната нощ. Този епизод се развива на фона на дует. Почти на финала, като контраст на заспиващото вече дете, те водят спор в началото на коледната вечеря с пуйка.

[133] Латернаджията разказва историята и в операта за деца "Снежанка и седемте джуджета", но за разлика от "Малката кибритопродавачка" там той не става участник в действието

При появата си Белият коминочистач е аристократичен и изцяло облечен в бяло, като основната му функция в сюжетната линия е да вдъхва надежда. За разлика от другите герои, той има две солови изяви, напомнящи оперетни арии от Нововиенския период.

Бабата, като носител на фантастичното, но и на представата за топлина, любов и уют, се явява няколко пъти пред главната героиня в оперетата. Първия път това става след „повикване" от Белия коминочистач. Ново призоваване – № 4 „*Сцена и дует на Духа и Момичето*", като Бабата има и своя музикална характеристика. При третата й поява, те двете с Малката кибритопродавачка си спомнят за коледния уют в дома им. Получава се особено въздействие, тъй като съпровождат орган и детски хор. В последния дует, който е музикално свързан с Дуета с Коминочистача, Бабата събужда спящата Кибритопродавачка и я отвежда в небето. След което следва общ финал, с участието на всички герои, в който се пресъздава настроението и духа на празника Коледа.

Връзка между вече споменатите музикални номера прави говорния текст, написан от либретиста за доуточняване на характерите на героите и ситуациите, в които попадат.

Произведението въздейства и благодарение на красивата музика на Румен Бояджиев-син. Отраснал в музикантско семейство[134], Румен Бояджиев-син е композитор с интереси както в „сериозната" класическа музика, така и в популярните жанрове – автор на множество песни, камерни творби, филмова музика, музика към драматични представления и балетни спектакли, инструментални концерти за фагот, флюгелхорн и пиано, брасоктет и др., както и Реквием за солисти, смесен хор и симфоничен оркестър.[135]

Румен Бояджиев-син пренася музикални похвати от киното в оперетния жанр и предлага тематизъм, характерен по-скоро за филмовата музика. Музиката на „Малката кибритопродавачка" е написана в духа на най-красивите образци, създавани за студиата на Холивуд. В тази тематична образност са разкрити положителните герои в пиесата – Малката кибритопродавачка, Бабата, Белия коминочистач и Латернаджията. Характеризират се с ясно откроени мелодични линии, съпроводени от сложни акордови комплекси. Тембровото разнообразие в оркестрацията е изключително богато. Всички оркестрови групи имат пълноценна изява, като особен "аромат" на цялостното звучене придават арфата и разнообразните ударни инструменти. В една от сцените с участието на положителните герои – цифра 3 от „*Сцена и дует на Духа и Момичето*", Румен Бояджиев включва в партитурата епизод, който интонационно напомня творчеството на Панчо Владигеров[136].

[134] Баща му е част от група ФСБ, а майка му е музикален журналист и преподавател в Национална музикална академия и Нов български университет

[135] В творческата му биография изпъкват два проекта, за които не всеки автор би се осмелил да работи – „ФСБ СИМФОНИ" и „БГ-РОК СИМФОНИ".

[136] През 2015 г. Симфоничният оркестър на Българското национално радио записва симфонична поема "България" "в памет на най-великия български композитор Панчо Владигеров" с автор Румен Бояджиев-син. Диригент е Григор Паликаров, концертмайстор

Знатната дама и Лошият полицай са представени в духа на сериозната музика от XX в. – липсва това богатство на хармонията, което наблюдаваме при другия тип персонажи, не се забелязва и богат оркестров колорит.

СЦЕНИЧНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ

Детската оперета „Малката кибритопродавачка" е замислена като начало в цикъла „Музиката на нашето съвремие". Според композитора Румен Бояджиев-син този цикъл е замислен като триптих, в който останалите произведения ще бъдат "Али Баба" по "Приказки от 1001 нощ" и "Ледената кралица" по приказката "Снежната царица" от Андерсен[137].

"Малката кибритопродавачка" се появява първо в концертен вариант – на 12 дек. 2012 г. в зала „България" с участието на солисти от Музикалния театър, детска вокална група "Звънче" от 144-то СУ "Народни будители" и в съпровод на Софийска филхармония. Две години по-късно (през декември 2014 г.) получава и сценичен прочит на сцената на специализирания в жанра Национален музикален театър „Стефан Македонски", с участието на голяма част от актьорите, играли в зала "България".

Постановъчният екип[138] много детайлно пресъздава на сцена замислите на композитор и либретист.

Режисьорката Деляна Хаджиянкова е драматична актриса, но трябва да се отбележи като заслужен успех дебюта й на сцената на НМТ. Проучила характерите и развитието на героите, тя поставя действени мизансцени, които отговарят както на музикалната драматургия, така и на образите. В самото начало на спектакъла сме свидетели на запознанството на Знатната дама с Лошият полицай, които се сблъскват в коледната нощ. Увертюрата е решена с балет, представляващ снежинки. Малката кибритопродавачка излиза в края на встъпителната ария на Стария Латернаджия, като тя предлага на публиката да си купят кибрит, след което се качва на сцената. Повечето режисьорски решения, които предизвикват интерес, са свързани с героите от приказно-фантастичната линия. Например Бабата при първото и третото си появяване е зад спусната прозрачна завеса, и тя общува с Малката кибритопродавачка през нея. Това засилва разликата в световете, които

– Галина Койчева, записът е осъществен от Мирослав Данев https://www.youtube.com/watch?v=aKkBTn9GXqA

[137] "*За своите идеи композиторът споделя: "Целта на този цикъл е да възвърне интереса към жанра на оперетата в класическия й смисъл, представяйки на детската аудитория произведения, написани на базата на класическата вокално-оркестрова форма. Триптихът цели да възпита у децата вкус и сетива за музикално-сценичните изкуства като цяло, нещо, от което те определено имат нужда в съвременното общество" – казва Румен Бояджиев-син*" – виж http://bnr.bg/music/post/100779365

[138] Режисьор – Деляна Хаджиянкова, диригент – Григор Паликаров, сценография и костюми – Евгения Раева, хореограф – Антоанета Алексиева, анимация – Никола Налбантов, диригент на детски хор "Пим-пам" – Ирена Христова

обитават образите. Върху завесата при третия път се прожектира голяма украсена коледна елха, свързано със спомените на двете героини. При втората поява на същата героиня, тя е предшествана от балетен епизод и се представя пред нас без завеса. Подчертаващ авторския замисъл е режисьорският ход, че двете героини се хващат за ръце чак при финалния дует, когато Бабата отвежда внучката си в небето. Това отвеждане става чрез изкачване по покривите, които са малко над основата на сцената.

Последната сцена с участието на Знатната Дама и Лошият полицай се случва отново пред завеса, точно между разговорите на Бабата и детето. За тази цел се запазва елхата върху прозрачната завеса, която е символ на домашен уют и топлина. На този прекрасен фон двамата отрицателни персонажи се скарват.

Режисурата би била без успех без въздействащата анимация на Никола Налбантов. В началото тя представлява градска улица, покрита със сняг. При появата на Белият коминочистач, картината се сменя с покривите на сградите. Когато Бабата отвежда Кибритопродавачката, на бялото платно зад сцената се прожектира луна. Смяната на анимацията в ключови моменти подчертава не само случващото се на сцената, но и промените във вътрешния свят на героите на оперетата.

Анимацията е включена като допълваща декора и прецизно изработените костюми, дело на Евгения Раева. Ниските покриви като елемент от сценографията създават усещане, че всичко е приземено и подтиснато, подпомагат и липсата на перспектива. Допълнителните реквизити, като пейка и фенер, уточняват мястото на действието.

Би могла да се отправи и една препоръка за режисьорската трактовка. По време на финала на оперетата участниците в спектакъла седят неподвижно на сцената. Музиката в този момент е достатъчно въздействаща. Зрителят-слушател все още си спомня за вълнуващата музика от финалния дует. Би могло да се помисли и за нещо, което сценично да подчертае този момент.

Диригентът Григор Паликаров е свързан с дългогодишно творческо сътрудничество с композитора на „Малката кибритопродавачка”.[139] Музикант с дългогодишен опит, той детайлно разкрива нюансите в партитурата – тематизъм, мелодия, акомпанимент, педални звучности, контрамелодии и полифонични моменти, в които звучността е толкова релефна, че става сякаш видима. Различните оркестрови групи звучат балансирано, в зависимост от фактурните задачи, които изпълняват. Прави впечатление виртуозният щрайх, активен в провеждането на темите, но и прецизно акомпаниращ в останалите епизоди. Дървената и медната група буквално блестят във високия регистър, звучат меко и обединяващо в средните, и стабилно в басовите гласове. Като филигранна украса, обхващаща целия оркестър, се чуват ударните инструменти и арфата.

[139] Григор Паликаров е един от най-активно концертиращите на симфоничния и музикално-сценичния подиум български диригенти. Не е за подценяване фактът, че Паликаров осъществява и концертното изпълнение на тази оперета през декември 2012 г.

При следваща постановка на оперетата бих препоръчал по-активно участие на балета. Хореографът Антоанета Алексиева представя едва няколко танцови фрагмента – във въведението към оперетата, където артистите от балета, облечени в бяло като танцуващи снежинки, се смесват органично с ангелите на сцената; в музиката преди чудото на Белия коминочистач; и в музикалния номер с новата шапка на Малката кибритопродавачка. Там чрез музиката се създава усещането, че тя си представя че е актриса на Бродуей, която танцува с истински балет. В своите мечти главната героиня танцува наравно с танцьорите, които са облечени в черно, като контраст със заобикалящата зима.

Постановката на „Малката кибритопродавачка" на музикална сцена поставя някои въпроси пред изследователя – дали е добре да се представят пред децата известни приказки и дали това да става точно по оригинала или с известни промени. Категоричен съм, че приказките имат своето място сред произведенията в музикално-сценичните жанрове. И това е задължително още повече в съвремието ни, в което има все по-малко четящи деца. Постановъчните екипи трябва внимателно да подбират произведенията, които ще реализират, за да могат да провокират интереса на детската публика и те сами да поискат да отворят книгата с оригиналната история. Но понякога, както и в „Малката кибритопродавачка", се натъкваме на допълнителни герои, вмъкнати от либретист и композитор. В случая сценичното действие доста е обогатено, тъй като буквалното прехвърляне на написана приказка може да не се окаже добре за сцената. Но можем да покажем и друг случай – операта за деца „Снежанка и седемте джуджета" от Атанас Косев, която съвсем точно следва оригинала на братя Грим. И сценичната й реализация е сполучлива, тъй като разчита на популярността на литературния първоизточник. В мюзикъла „Благодаря ти, Шарл" от Жул Леви авторите сменят наименованието на приказката. Фабулата не се променя, но либретист и композитор слагат имена на всички герои. Повестта „Ян Бибиян" от Елин Пелин също привлича творци от музикално-сценичния жанр, но в операта от Найден Геров и балета от Атанас Косев, се натъкваме на разместване на оригиналния сюжет. От което всяко от сценичните произведения печели, защото дава нов поглед към протичането на историята за непослушното момче. Може да се обобщи, че няма универсален подход към претворяването на приказно произведение за музикална сцена. Всеки един случай е индивидуален и е продиктуван от личните предпочитания на авторите и техните естетически възгледи и поглед към оригинала.

Както аз, така и много от почитателите на родното оперетно изкуство, се надяваме да дойдат отново времената, в които във всеки един сезон ще има по едно ново българско произведение на сцената на Музикалния театър. А такива творби е имало много и трябва да продължава да има. Не бива да се забратя също, че в архивите на театъра се пазят партитури на детски заглавия, които биха звучали и днес съвременно!

ЛИТЕРАТУРА

[1] Ангелов, Ставри. Музикално-сценично творчество за деца в България през втората половина на XX и началото на XXI век. Литературни герои и сценични реализации. София, 2019, 546 с.
[2] Андерсен, Ханс Кристиян. Приказки. София, Труд, 2006, 527 с.
[3] Бояджиев, Румен. Малката кибритопродавачка. Либрето Венелин Методиев. Режисьор Деляна Хаджиянкова. Сценография и костюми Евгения Раева. Хореография Антоанета Алексиева. Анимация Никола Налбантов. Диригент на детски хор "Пим-пам" Ирена Христова. Аудиозапис от спектакъл на ДМБЦ – София, 30 дек. 2015
[4] Бояджиев, Румен. Симфонична поема „България" https://www.youtube.com/watch?v=aKkBTn9GXqA
[5] „Две премиерни творби ще бъдат представени от Симфоничния оркестър на БНР с диригент Росен Гергов на 13 януари в зала "България"" http://bnr.bg/music/post/100779365

STUDY THE EFFECT OF TEACHER EFFECTIVENESS CHARACTERISTICS ON STUDENTS ACADEMIC ACHIEVEMENT IN TECHNOLOGICAL SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS

Ирис Шавит

ABSTRACT

A nonexperimental, quantitative research design was used to predict teacher effectiveness characteristics that have a significant, impact on student achievement. The study conducted in three technological secondary school during the summer of 2017. The primary level of analysis was of the 160 students student level; specifically, students who were in grades 9th, 10th, and 11th, with their corresponding mathematics teachers from the 2016-2017 school year to identify the characteristics quality teaching that produce added student achievement in mathematics. To ascertain which high-quality teaching characteristics produce value-added student achievement, four research questions asked in the study. To answer the research questions, this study examined three categories of teacher effectiveness: Teacher background characteristics, teacher-student relationships, and teacher self-efficacy.

The two variables found to have statistical significance included years of teaching experience and mathematics content knowledge.

Results on the effect of teacher-student relationships on value-added student achievement gains in technological high school mathematics, were statistically significant.

Results of teacher self-efficacy positive effect on student achievement were statistically significant and support prior research.

The findings of this study support that a strong sense of teacher self-efficacy is linked to value-added gains in student achievement in Secondary technological mathematics.

When all variables in Models 1, 2, and 3 added into the regression equation, overall statistical significance in predicting student achievement found. More importantly, the final analysis revealed that the variable that has the most impact on student achievement is the satisfaction that the teacher feels regarding the student-teacher relationship.

Introduction - Purpose of the Study

The purpose of this study is to recognize the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the secondary technological level in grades,9th, $10^{th,}$ and 11th. Specifically, the study will use teacher characteristics attributable to student achievement to predict the value-added gains students have made on the 2017 Israel Chief Inspector Mathematics' Assessment or Bagrut Mathematics test.

Study Questions

Four questions will provide clear limits for the study and generate data to explore the combined effects of teacher effectiveness constructs on value-added student achievement. The questions guiding the study include:

RQ1: Which specific teacher background characteristics have a positive impact on student achievement gains in mathematics at a Technological Secondary School level?

RQ2: What is the effect of teacher-student relationships on student achievement gains in technological Secondary school mathematics?

RQ3: What is the effect of teacher self-efficacy on student achievement gains in Technological Secondary School mathematics?
RQ4: What are the combined effects of teacher-student relationship, teacher self- efficacy, and adequate teaching characteristics on student achievement gains in Technological Secondary school mathematics?

Hypothesis
The assumption it is that useful teaching characteristics to include professional development, pedagogical coursework and mathematics content knowledge combined with teacher-student relationships and teacher self-efficacy will have a significant, positive impact on student achievement in mathematics at the secondary technological level.

Literature Review
Previous research manifest the importance of teacher effectiveness in raising student achievement (Marzano, 2007; Strong, Gargani, & Hacifazliog. 2011; Stronge, 2002). However, if becoming an effective teacher were simple, the multitude of articles and books addressing effective teaching would not be necessary to assist teachers, and educational leaders increase student achievement (Stronge, 2002). If a single method of teacher effectiveness existed, every student would be taught by an effective teacher, and ultimately, student achievement would be on the rise.
Recognizing specific teacher characteristics related to student achievement in mathematics would be informational to educational leaders, especially in light of the demands placed on public education

Methodology
The research proposed to identify the relationship between teacher effects and student outcomes, thereby defining teacher characteristics which lead to high levels of student achievement. Specifically, the study identified teacher characteristics attributable to student achievement to predict the value-added gains students have made on the 2017 Israel Chief Inspector Mathematics (ICIM) mathematics test and Bagrut Related Exams.
Quantitative data was analyzed using a hierarchical regression analysis to evaluate the relationship between the identified teacher effectiveness predictors and the value-added student achievement criterion.

Population
The student demographics include Economically Disadvantaged, 47.77%; **At-Risk,** 37.17%, and recognized* disabilities 23 %.
The participants in the study were selected using purposive sampling, and the primary level of analysis was at the student level. To that end, students who were in grades 9th, 10th, and 11th, and who had a score on the 2017 ICIM or Bagrut related mathematics test comprised the sample,160 students were recognized.

Research Design

A nonexperimental, quantitative research design was used to predict teacher effectiveness characteristics that have a significant, positive impact on student achievement. Archived data describing teacher characteristics was analyzed as was teacher responses to questionnaire instruments.

Pointedly, the current study sought to determine the relationship between **t**eacher effectiveness predictors and the value-added student achievement criterion using a hierarchical regression analysis.

Operational Definitions

This study included three categories of teacher effectiveness:

- teacher **background characteristics**,
- teacher-student relationships, and
- teacher self-efficacy.

The key variables of **teacher characteristics** comprised of

- teacher preparation programs,
- years of teaching experience,
- professional development hours,
- pedagogical college (or University Educational Mathematics Department) coursework, and
- mathematics content knowledge (based on college coursework).

Three predictors reported as ratio data: years of teaching experience, professional development hours, and pedagogical college coursework.

The teacher-student relationships category was measured using the Teacher-Student Relationship Inventory (TSRI) developed by Ang (2005) (Suldo et al., 2014) translated to Hebrew.

The key variables of the TSRI include three scales:

- Instrumental Help,
- Satisfaction and
- Conflict.

Instrumental help refers to the degree the teacher perceives a student is more willing to view the teacher as a resource - approaching him/her for support, advice, sympathy.

Satisfaction refers to the degree the teacher is more satisfied with the student.

Conflict refers to the degree the teacher perceives more significant conflict between the teacher and student.

The resulting score on the TSRI ranges from a scale of one to five.

Participating mathematics teachers administered the 13-item Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire to measure teacher self-efficacy

The questionnaire developed by Enochs, Smith, and Huinker (2000) and translated to Hebrew.

For purposes of this study, only the personal mathematics teaching efficacy subscale used.

Each mathematics teacher completed three questionnaires:

- one for a randomly selected student whose performance declined on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test from the prior year;
- one for a randomly selected student who made no change in performance on the 2017 ICIM mathematics test from the prior year; and
- one for a randomly selected student who performed better than predicted, or gained value, on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test.

The instrument used to measure teacher self-efficacy was the 13-item Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire developed by Enochs, Smith, and Huinker's (2000).

Student achievement measure come from archived data from the Israel Standard (ICIM) or bagrut mathematics test was used to calculate predicted performance scores as well as residual scores. The residual score served as the dependent variable in this study.

The predicted scores for each 9th, 10th, and 11th-grade student calculated by the Integrated Mathematics (Matematica Meshulevet)Weizmann Project methodology (proprietary - https://stwww1.weizmann.ac.il/math-rehovot/), that used prior year student ICIM or Bagrut test data to calculate the predicted scores. The difference between the predicted ICIM or Bagrut mathematics outcome and the student's actual exam mathematics score determined value-added growth by the students.

The data collected on each mathematics teacher's preparation programs and college coursework by accessing and analyzing personnel data from the Human Resources department in School.

Only professional development workshops associated with curriculum, instruction, and discipline management included. Also, the data from the 2016-2017 school year stored in a database created by the researcher to easily access all information.

The primary method for collecting data was Teacher-Student Relationship Inventory (TSRI). Similarly, the primary method for collecting data on teacher self-efficacy came from the Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire. Both questionnaire instruments administered to the mathematics teachers participating in the study in February 2017.

The TSRI and MTMSE administered in Hebrew.

Once the teachers completed the questionnaire, a composite score calculated and applied to all students assigned to a particular teacher for analysis purposes.

The difference between the predicted ICIM mathematics outcome and the student's actual ICIM mathematics scale score was called a residual. The residual score illustrated the degree of growth or lack thereof. Besides, the residual score compared each student's performance to that of other students that had the same pattern of previous performances. This level of analysis moves beyond pre and post assessment to a level of value-added assessment.

Results

A hierarchical regression analysis was used to analyze the data. Hierarchical

regression analysis allows the researcher to determine if there is a relationship between the criterion, student achievement, and the teacher effectiveness predictors. Regression equations runed.

Step one included a regression analysis using the teacher characteristics data. Step two included the addition of the TSRI data. Finally, step three included the addition of the MTMSE data. Finally, step three included the addition of the MTMSE data.

Participant Demographics

The primary level of analysis for this study was at the student level. Specifically, students from three technological secondary school who were in grades 9th, 10th, and 11th, and who had a score on the 2017 ICIM or Bagrut mathematics test comprised the sample. ,

Table 1 details the number of student and teacher participants that ultimately comprised the study.

Table 5 Student and Teacher Sampling Details

Grade	No. Students	No. Mathematics Teachers
9th	59	4
10th	52	4
11th	49	4
	n = 160	n=12

Teacher Participants

The number of teacher participants identified in the original sampling remained at 12 when the study conducted in the spring of 2017; however, teacher assignment changes had occurred.

The gender demographics of the teacher participants displayed in Table 2.

Table 6 Teacher Demographics by Gender

Grade	**No. Teacher**	**Female**	**Male**
9th	4	4	0
10th	4	3	1
11th	4	4	0

Data Preparation

Results

Again, the purpose of this study was to identify the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the technological secondary level in grades 9th, 10th, and 11th.

The following section details the results of the statistical analysis for each research question.

Research Question One

Research Question One (Which specific teacher background characteristics have a positive impact on student achievement gains in mathematics at the technological high school level?) answered by conducting a hierarchical multiple linear The data associated with each predictor variable entered into SPSS, and the hierarchical regression analysis runned . The results revealed that overall, there was no statistical significance; teacher background characteristics used in this study were not significantly related to student achievement.

The Results reveal that teacher characteristics, including years of teaching experience, teacher preparation programs, professional development hours, mathematics college hours, and pedagogy college hour, collectively do not significantly impact student achievement, $F(5,1562) = 1.69$, $p = .135$.

The overall F test was not significant; however, two individual variables were significant. Years of teaching experience was significant, $p = .026$, as was mathematics content taken in college, $p = .017$.

Research Question Two

Research Question Two (What is the effect of teacher-student relationships on student achievement gains in technological Secondary school mathematics?) answered by adding teacher-student relationship data to the hierarchical regression analysis to determine if there was statistical significance in predicting student achievement.

The Results show that when teacher-student relationship data added to the regression analysis, there is statistical significance between teacher-student relationships and student achievement, $F(8,1559) = 14.47, p < .001$ (Stronge, 2002; Martin & Dowson, 2009). **With the addition of teacher-student relationships in the regression equation, 6.4% of the variance in student achievement can explained above and beyond that explained by teacher demographic information**. This R Square value means that 6% of the reason why student achievement varies attributed to teacher-student relationships.

Research Question Three

Research Question Three (What is the effect of teacher self-efficacy on student achievement gains in technological Secondary School mathematics?) also answered by adding teacher self-efficacy data to the hierarchical regression analysis to determine if there was statistical significance in predicting achievement.

The data associated with the Mathematics Teaching and Mathematics Self-Efficacy (MTMSE) questionnaire was averaged to create a composite scale score, and the data entered into SPSS. The regression analysis was run revealing statistical significance.

The Results (model 3) explain that when teacher self-efficacy added to the regression analysis, there is statistical significance between teacher self-efficacy and student achievement, $F(9,1558) = 14.31, p < .001$. With the addition of teacher self- efficacy in the regression equation, .7% of the variance in student achievement explained by teacher self-efficacy. It is also evident from the data presented that the variable with

the highest Beta value is teacher satisfaction, .425. **These data reveal that the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship has the most impact on student achievement** (Stronge, 2002; Martin & Dowson, 2009).

Research Question Four

Research Question Four (What are the combined effects of teacher-student relationship, teacher self-efficacy and useful teaching characteristics on student achievement gains in Secondary school mathematics?) was answered by examining the final regression model that included all predictor variables being added to the regression equation to determine if there was overall statistical significance in predicting student achievement. With the addition of all variables in *models* 1, 2, and 3, the hierarchical regression analysis produced statistical significance. The overall F value, when considering all variables together in the regression equation, is significant as is the degree of variance. All three predictors: Teacher Characteristics, Teacher-Student Relationships, and Teacher Self-Efficacy significantly impact student achievement, $F(9,1558) = 14.31$, $p < .0(>1$.

Summary

Mathematics teachers who taught students in grades 9th, 10th, and 11th completed four questionnaire instruments to identify the characteristics of high-quality teaching that produce value-added student achievement in mathematics at the technological secondary level.

Quantitative analysis showed that a significant relationship exists between student achievement and teacher-student relationships, with 6.4% of the variance in student achievement attributed to teacher-student relationships. Additionally, a significant relationship exists between student achievement and teacher self-efficacy with .7% of the variance in student achievement attributed to teacher self-efficacy. Furthermore, the most significant teacher effectiveness characteristic that impacts student performance is the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship

Research Question One sought to identify specific teacher background characteristics that had a positive impact on student achievement gains in mathematics at the technological Secondary school level. Although the overall F test was not significant, two of the five independent variables included in Model 1 were statistically significant. The two variables found to have statistical significance included years of teaching experience and mathematics content knowledge (mathematic coursework teachers completed in college.) As such, these findings support prior research.

Research Question Two aimed to determine the effect of teacher-student relationships on value-added student achievement gains. Results from this level of analysis were statistically significant and support prior research signifying that student achievement attributed to teacher-student relationships. In particular, the data reveal that the satisfaction a teacher feels regarding the teacher-student relationship has the most impact on student achievement.

Research Question Three asked if teacher self-efficacy had a positive effect on

student achievement gains in technological Secondary school mathematics. Results from the study's third level of analysis were statistically significant and supported prior research demonstrating that teacher self- efficacy has a positive impact on value-added student achievement. The findings of this study support that a strong sense of teacher self-efficacy is linked to value-added gains in student achievement in Secondary technological mathematics.
Finally, Research Question Four sought to ascertain the combined effects of effective teaching characteristics, teacher-student relationships, and teacher self-efficacy on student achievement gains in technological Secondary school mathematics. When all variables added into the regression equation, overall statistical significance in predicting student achievement found. More importantly, the final analysis revealed that the variable that has the most impact on student achievement is the satisfaction that the teacher feels regarding the student-teacher relationship. the

Implications
This study identified specific teacher characteristics that have a positive impact on value-added student achievement in technological Secondary school mathematics. As such, the implications point to the importance of recognizing these characteristics of high-quality teaching due to their positive relationship with student achievement. These findings are significant not only for teachers but also for educational leaders. The analysis on the teacher-student relationships variable revealed the most significant relationship with value-added student achievement.

References

[1] Ang, R. P. (2005). Development and validation of the teacher-student relationship inventory using exploratory and confirmatory factor analysis. *The Journal of Experimental Education*, 74(1), 55-73.
[2] Ang, R. P., Chong, W. H., Huan, V. S., Quek,C. L., & Yeo, L. S. (2008). Teacher-student relationship inventory: Testing for invariance across upper elementary and junior high samples. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 26, 339-349.
[3] Arcavi, A. and Mandel-Levy, N. (Editors). (2014). *Education for All and for Each and Every One in the Israeli Education System*, Jerusalem: of Sciences and Humanities. The Israel Academy
[4] Enochs, L. G., Smith, P. L., & Huinker, D. (2000). Establishing factorial validity of the mathematics teaching efficacy beliefs instrument. *School Science and Mathematics*, 100(4), 194-202.
[5] Johnson, B., & Christensen, L. (2008). *Nonexperimental quantitative research. Educational research: Quantitative, qualitative, and mixed approaches* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
[6] Khullar, S., & Tyagi, A. (2014). Role of student teacher relationship in educational adjustment and self-esteem of fifth, sixth and seventh grade students. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 5(12), 1472.

[7] Lockwood, J., Mccaffrey, D., Hamilton, L., Stecher, B., Le, V., & Martinez, J., (2007). The sensitivity of value-added teacher effect estimates to different mathematics achievement measures. *Journal of Educational Measurement*, 44(1), 47-67.

[8] Martin, A. & Dowson, M. (2009). Interpersonal relationships, motivation, engagement, and achievement: Yields for theory, current issues, and educational practice. *Review of Educational Research*, 79, 327-365.

[9] Marzano, R. (2007). *The art and science of teaching: A comprehensive framework for effective instruction. Alexandria*, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

[10] Moyer-Packenham, P., Boylard, J., Kitsantas, A., & Oh, H. (2008). The assessment of mathematics and science teacher quality. *Peabody Journal of Education*, 83(4), 562-591.

[11] Shechtman, N., Roschelle, J., Haertel, G., & Knudsen, J. (2010). Investigating links from teacher content knowledge to classroom practice, to student learning in the instructional system of the middle school mathematics classroom. *Cognition and Instruction*, 28(3), 317-359.

[12] Steinmayr, R., & Spinath, B. (2009). The importance of motivation as a predictor of school achievement. *Leaning and Individual Differences*, 19, 80-90.

[13] Stronge, J. (2002). Qualities of effective teachers. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

[14] Strong M., Gargani, J., & Hacifazliog,(2011). Do we know a successful teacher when we see one? Experiments in the identification of effective teachers. *Journal of Teacher Education*, published online 15 March 2011.

[15] Suldo, S. M., McMahan, M. M., Chappel, A. M., & Bateman, L. P. (2014). Evaluation of the Teacher–Student Relationship Inventory in American High School Students. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 32(1), 3–14.

[16] Tschannen-Moran, M., & McMaster, P. (2009). Sources of self-efficacy: Four professional development formats and their relationship to self-efficacy and implementation of a new teaching strategy. *The Elementary School Journal*, 110(2), 228-245.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

ХАШТАГЪТ КАТО ЧАСТ ОТ ГРАФИЧНАТА ЕЗИКОВА ИГРА В РЕКЛАМАТА

Силвия Ганчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504, България

РЕЗЮМЕ
В статията феноменът хаштаг се анализира от гледна точка на графичното му оформяне в рекламните текстове в българското и руското комуникативно пространство не само в социалните мрежи, но и извън тях. На базата на разгледаните примери на графична езикова игра са изведени основните начини за изписване на хаштаговете. Отделено е внимание и на структурно-семантичния анализ на хаштаговете.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: хаштаг, графична езикова игра, реклама

THE HASHTAG AS A PART OF GRAPHIC LANGUAGE GAME IN ADVERTISING

Silviya Gancheva
Sofia University "St.Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

ABSTRACT
The paper analyzes the features of the hashtag phenomenon from the point of view of its graphic layout in advertising texts in the Bulgarian and Russian communicative space not only in the social networks, but also beyond them.The main ways to construct hashtags are specified based on the investigated examples of graphic language game. Attention is also paid to the structural-semantic analysis of hashtags.
KEYWORDS: hashtag, graphic language game, advertisin

1. Въведение

През последните години развитието на информационните технологии протича с ускорени темпове и това не може да не повлияе на общественото съзнание, не може да не го променя. Началото на XXI век е белязано от цифровизацията и появата на нов феномен – хаштаг. Според речника Merriam – Webster хаштаг е „дума или фраза, предшествани от символа #, който класифицира или категоризира придружаващия текст (като туит)“.[140] Основната сфера на действие на хаштага са социалните мрежи, но в последно време действието му се разширява и в други сфери. Според Б. Солис: „Хаштаговете не са само част от онлайн културата, те определят нова ера на комуникация в мрежата и в реалния живот.“ [141]

За комуникативния потенциал на феномена хаштаг може да се съди по интереса, който той предизвиква у учените. За това свидетелстват изследванията на руските

[140] https://www.merriam-webster.com/dictionary/hashtag (тук и по-нататък преводът е мой).
[141] https://www.briansolis.com/2011/06/hashtag-this-the-culture-of-social-media-is/

учени Ю.Е. Галямина, А.А. Беловодска, В.В. Богуславска и И.В. Богуславски, Ю.С. Наволока, Ю. В. Щурина, Е. В. Кан и др.

А.А. Беловодска разглежда хаштага „като ключ към изучаването на взаимодействието на езика и съзнанието в условията на съвременната медиакомуникация“ (Беловодская, 2019: 70). Ю. Наволока разглежда „особеностите на функциониране на хаштага като реклама в социалната мрежа Instagram“ (Наволока 2017: 145). Като основни функции на хаштаговете в Twitter А. Атягина разграничава следните: „обозначение на модела на ситуацията с цел компресия; включване в общия контекст/тренд; актуализация и експресия; самопрезентация; популяризиране на (стоки, услуги, идеи)“ (Атягина 2014: 5). Според А. Галямина хаштагът „изпълнява различни функции и дава простор както за езикова игра, така и за по-всеобхватно изразяване на значенията без използването на синтактичните средства на естествения език“ (Галямина 2014: 22).

В българската лингвистика засега липсват разработки, които да изследват феномена хаштаг.

От гледна точка на графичното оформление определяме хаштага като кодографиксат. Основание за това ни дава фактът, че хаштагът съдържа знак (#) и всички думи или словосъчетания се изписват слято.

Целта на настоящата разработка е да се изведат графичните начини на изписване на хаштаговете, които се използват в сферата на рекламата не само в социалните мрежи, но и извън тях. За тази цел бяха експерпирани примери от българското и руското комуникативно пространство. За по-пълното разбиране на използването на хаштаг за целите на рекламата ще разгледаме примерите не само като обект на игра с графиката, а и в структурно-семантично отношение.

2. Хаштагове, включващи предикативни конструкции.

Анализа на предикативните конструкции ще започнем с прецедентните изказвания предвид асоциациите които предизвикват у адресата като част от рекламното послание. При систематизирането на хаштаговете от гледна точка на използването на прецедентните изказвания сме се опирали на някои съществуващи класификации (виж Горлов 1992, Гусейнова 1997, Мелерович, Мокиенко 1997, Раденкова 2016).

Според резултатите от изследването в някои хаштагове се наблюдава **разширяване на компонентния състав на прецедентното изказване.** Такъв е хаштагът ***#HUBAVOSHTEE заради СРЕДАТА В БЪЛГАРИЯ*** (реклама на събитието „Кариерен кошер“). Той е препратка към израза „Хубаво е, но не е готово“ (и съответно хаштага #HUBAVOE), появил се в обществото пространство покрай проточилия се ремонт на столичната улица „Граф Игнатиев“ и превърнал се в нарицателен за недобре свършена работа. Модификацията на смисъла е осъществена посредством вграждането на допълнителен елемент – частицата „ще“, като по този начин ироничният оттенък, който носи в себе си конструкцията „хубаво е“, се неутрализира, а оценъчният смисъл се преобразува в положителен. Играта с графиката включва: латинизация и слято изписване на

ключовата прецедентна фраза, модифицирана с частица. Значението на частицата като нов компонент на актуалната фраза се подсилва чрез изписването ѝ с червен цвят – още един графичен ефект. Посланието, което тя носи, както споделят организаторите на фейсбук страницата на събитието, „цели да изтъкне положителните аспекти от живота в страната: хората, кариерата, средата и идеите са само някои от основните притегателни аспекти, в които има ценен потенциал и възможност за положително развитие“.[142] Събитието, което е обект на реклама в текста, е за професионално развитие и е ориентирано към хора, завърнали се или обмислящи да се завърнат в страната.

Замяна на компоненти в прецедентното изказване наблюдаваме в следващия пример - ***#ВПИТЕРЕЖИТЬ Месяц скидок на квартиры*** (рекламна кампания на „ЛСР“, строителна компания в Санкт-Петербург).

На трансформация е подложено заглавието на популярната песен на група „Ленинград“ – „В Питере пить“. С помощта на замяната на компоненти се запазва количественото съотношение на елементите в изходния текст. Глаголът „жить“ не променя ритмиката на прецедентния текст и в същото време активизира в съзнанието на потребителите познат сюжет с цел насърчаване на целевата аудитория към покупка на апартамент, за което намеква и следващото изречение: *Месяц скидок на квартиры.* Прави впечатление, че между хаштага и последвалата фраза липсва точка, тоест *#ВПИТЕРЕЖИТЬ* има функцията на анонс. За това говори и изписването на текста изцяло с главни букви. Интерес представлява и фактът, че в инфинитивната конструкция ‘в питере жить‘ се актуализира и **пожелателна илокутивна сила.** С нейна помощ копирайтърите се стремят да внушат на потенциалните купувачи, че животът в Северната Венеция е като сбъдната мечта.

Поредицата от хаштагове ***#БеГе #наштоенайвкусно #даопазимнашто #наштосиенайдобре #наштосиеистинско #дасподелимнашто #дапразнуваместнашто #светлинавтунела #даопазимнашто*** е изписано върху заведение от типа street food, което носи името „БеГе“. От тях ще разгледаме следните два хаштага:

#наштоенайвкусно, #наштосиенайдобре.

В дадените примери можем да твърдим, че промяна търпи известната българска пословица „Нашето гардже е винаги най-хубаво, нашата къща е най-подредена“. Използвани са похватите **отсичане на компонент и замяна.** Отсичането „води до структурно „разтоварване“ на изречението и (…) това позволява на читателя да се съсредоточи върху компонентите, натоварени с основната информация“ (Раденкова 2016: 42). Основният акцент пада върху българското, отразено в притежателното местоимение „наш'то“, а замените („най-вкусно“, „най-добре“) се съдържат в изходния текст – „най-хубаво“, като по този начин се интензифицира смисълът на рекламното послание. Водещ елемент в конструкцията е „нашто“, изписано без апостроф, като по този начин се реализира устният вариант на притежателното местоимение. Пропускането на буквата „е“ в

[142] https://www.facebook.com/events/538072013348600/

местоимението като елемент от графичната игра води до скъсяване на дистанцията между рекламиста и адресата. Колоквиализацията повишава експресивността на рекламния комуникативен акт и едновременно с това го прави по-достъпен за целевата аудитория (предвид спецификата на заведението, върху което е изписано посланието, можем да твърдим, че това са предимно младите хора).

В качеството на лого на радиостанция „Говорит Москва“ - ***#ГоворитМосква*** е използвана фразата, обявила началото и края на Втората световна война за руския народ „*Внимание! Говорит Москва*“. Изписването на началото на думите с главни букви и съпътстващите ги малки води до минимална промяна и свидетелства за стремеж хаштагът максимално да се приближи до прототипа на прецедентния текст. Включването на знака хаштаг в логото може да се разчете като израз на бърза реакция по важна злободневна тема. Хаштагът компенсира липсата на фразата „Внимание“, която е неотделима част от прецедентното изказване. Ако в миналото вниманието на хората е било привличано от думи, то в наши дни, във века на информационните технологии, хаштагът е оптималното графично средство за тази цел, особено за младежката аудитория.

В следващите два примера присъства хаштагът ***#ЧистоПоржать***. Впечатление прави използването от копирайтърите на ненормативна лексика. Глаголът „ржать“ означава “висок неудържим смях” (БТС: 1122); “цвиля (от смях)“ (Нов руско-български речник: 649) и се отнася към т.нар. „руско просторечие“, което в българския език може да бъде маркирано като груб, вулгарен стил.

(1) ***Чем меньше в рекламе текста, тем лу #ЧистоПоржать;***

(2) ***У нас нет плохих новостей, потому что у нас вообще нет новостей #ЧистоПоржать*** – външна рекламна кампания на телевизионния канал ТНТ 4.

В (1) на трансформация е подложена пословицата „Чем меньше, тем лучше“, като е добавен елемент – „в рекламе“. Графичното изписване на думата „лучше“, по-точно, редуцирането на буквения състав – „лу“, не влияе на възприемането на пословицата, а напротив, обогатява смисъла на новообразуваната фраза. Така в отсечения елемент „лу“ се отразява цялата идея на рекламния текст – „Колкото по-малко текст има в рекламата, толкова по-добре“. В пример (2) комичният ефект произтича от факта, че телевизионният канал е развлекателен и отсъстват емисиите новини. И в двата примера водещ е шеговитият стил и хаштагът, който призовава „просто да се посмеем“, се превръща в своеобразен завършващ елемент на текста, засилващ комичния ефект.

Наблюденията ни показват, че хаштагът често включва императивна конструкция: Например: ***#стигаМрънка*** – кампания, организирана от кариерния форум „CareerShow 2019“; ***#СамоПоискай*** – слоган на телекомуникационната компания A1; ***#НаучиСвоихБлизких покупать билеты в театр, не выходя из дома*** – социална реклама в Минск; ***#ищименявмузее*** – социална реклама в Красноярск; ***Стань участником челленджа #21ДЕНЬБЕЗНАРУШЕНИЙ #ПОНИМАЙОДНОЗНАЧНО и выиграй ценные призы*** – конкурс, който се провежда в рамките на федералния проект „Безопасное дорожное движение“. Предназначението на тези хаштагове не се свежда само до това да бъдат препратка в социалните мрежи. Предвид по-широката сфера на разпространение на по-голямата

част от хаштаговете, базирани на императивни конструкции, можем да кажем, че те служат като мотивационен призив към обществото. Целта им е да обединят повече хора около единна кауза, като по този начин участниците могат да се почувстват част от нещо значимо и в същото време да допринесат за всеобщото благо.

3. Хаштагове, включващи номинативни фрази.

Много често хаштагът представлява номинативна конструкция, включваща съществително име или словосъчетание. Важно място сред тях заемат примерите, в които е налице игра с графиката.

Преднамереното изписването на „е“ с главна буква в примера ***#рЕмисия новини*** (кампания на uspelite.bg) води до свързване на значенията на две думи: *емисия* и *ремисия*. Чрез използването на капитализация се изразява основната идея на кампанията, а именно да се излъчват повече положителни новини в новинарските емисии.

В названието на веригата ресторанти за бързо хранене ***#FARШ*** графичната игра се основава на комбинирането на кирилица и латиница, като се включва и фонетична игра. Използването на латински букви не само привлича вниманието, но и добавя нов смисъл към вече съществуващия. Така, от една страна, английската дума *far* (далеч) съвпада по звучене с част от основата на руската дума *фарш* (*кайма*), а от друга, намеква за възможността да се използват услугите за доставка на храна.

Езиковата игра в названието на музикалния фестивал ***#ЛЕТОLIFE2019*** се базира на паронимия, която се строи от двете английски думи „life” (живот) и „live” (в случая – директно предаване). По този начин фразата придобива двояко значение – едновременно се наслагва смисълът „летен живот” и „концерт на живо”, което се подсилва и от маркираната с червен цвят дума „life”.

Важно е да се отбележи, че графичното цветоотделяне на дадена дума в хаштага е възможно само извън социалните мрежи предвид техническите им характеристики, което от своя страна увеличава влиянието на рекламното послание.

Както отбелязва Атягина, „хаштаг изпълнява експресивна функция или се използва, за да се акцентира на определена дума“ (Атягина 2014: 17). Хаштагът ***#шагвперед***, включен в рекламния слоган ***Сделай #шагвперед с Троксевазин*** – (маратон „Красочный БУУУМ“ в рамките на кросмедийна рекламна кампания на лекарството Троксевазин под хаштага #шагвперед) придобива ключова функция. В самото наименование на кампанията се обиграва слоганът на марката “Троксевазин – шаг вперед к лечению варикоза”. В словосъчетанието „шаг вперед“ откриваме похвата *двойна актуализация на смисъла*, тъй като се реализира и пряко, и преносно значение („стъпка, етап в развитието на нещо“, БТС: 1488). Графичното оформяне на хаштага с малки букви може да се разглежда като стремеж той да се доближи до нормалното изписване на изречението и да стане част от посланието.

В рамките на проведеното изследване бяха регистрирани примери, в които отделните думи се разграничават посредством поставянето на долна черта. Примери за такива хаштагове са названията на спектакъл, състоял се в рамките на фестивала „Премьера одной репетиции“ – ***#ЛАЙКНУТОЕ_ПОКОЛЕНИЕ***, а също

и наименования на куествове, провели се в Днепропетровск, Украйна–***#ЗА_ЖИгай; #ЗА_ЖИгай_НовыйГод; #ЗА_ЖИгай_Историю.***

4. Заключение

Въз основа на извършения анализ наред с базовия модел на изписване можем да отделим следните начини на графично оформяне на хаштаговете:

- *капитализация*
- *графохибридизация* (термин на Попова)
- *латинизация,*
- *цветоотделяне,*
- *линографиксация* – „отделянето на част от думата или мотивиращата основа с помощта на долна черта" (Попова 2009: 169).

Графичното оформление на хаштага и по-специално използването на параграфемни средства в рекламата извън социалните мрежи спомага за увеличаването на влиянието на рекламното послание. Важно е да се отбележи, че социалните мрежи не филтрират хаштаговете, в които някой от елементите е откроен с главни букви, а ги групират в обща тема. Това означава, че смисълът, който носи отделеният елемент, може да остане незабелязан. Следователно, можем да твърдим, че извън рамките на социалните мрежи, при използването на определени на чини на изписване (цветоотделяне и в някои случаи капитализация) хаштаговете в най-пълна степен реализират намеренията на рекламистите.

Графичното оформление на хаштага и по-специално използването на параграфемни средства в рекламата извън социалните мрежи спомага за увеличаването на влиянието на рекламното послание. Важно е да се отбележи, че социалните мрежи не филтрират хаштаговете, в които някой от елементите е откроен с главни букви, а ги групират в обща тема. Това означава, че смисълът, който носи отделеният елемент, може да остане незабелязан. Следователно, можем да твърдим, че извън рамките на социалните мрежи, при използването на определени на чини на изписване (цветоотделяне и в някои случаи капитализация) хаштаговете в най-пълна степен реализират намеренията на рекламистите.

Наред с рекламните и социални кампании хаштаговете все по-често започват да се използват и в названията на фирми, книги (***#СПОДЕЛИ*** – автор Емил Конрад), списания (***#ВЛОГЪР)***, музикални дуети (***#2маши)***. Това свидетелства за стремителното навлизане на хаштага в езика. Като една от причините за разпространение на хаштага можем да посочим активното използване на социалните медии. За това свидетелства и последният доклад, изготвен от агенциите We Are Social и Hootsuite, отнасящ се до глобалното състояние на цифровите технологии. Според него хората, използващи социални медии през юли 2019 г., са 46 % от общото население в света.[143] Както отбелязва Атягина, „хаштагът може да бъде средство за популяризиране не само на материални ценности, но и на идеи" (Атягина 2014: 18-19). В качеството си на основна единица на графичната

[143] https://wearesocial.com/blog/2019/07/global-social-media-users-pass-3-5-billion

игра хаштагът, освен че привлича вниманието, допълва смисъла на целия рекламен текст, като същевременно изпълнява и смислоразличителна функция.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Атягина А.П. (2014) Твиттер как новая дискурсивная практика: автореферат на дисертация - / Омск
[2] Беловодская А. А. (2019) Об исследовательском потенциале изучения хэштега как медиадискурсивного феномена. Медиалингеистика, 6 (1), 60-74.
[3] Богуславская В. В., Богуславский И. В. (2017) Медиатекст и хэштеги: цифровая трансформация СМИ // Гуманитарный вектор. Т. 12, № 5, 51-58.
[4] БТС: Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: „Норинт“, – 1536 с.
[5] Влахов С. (2007), Нов руско-български речник, Парадигма
[6] Галямина Ю. Е. (2014) Лингвистический анализ хэштегов Твиттера // Современный русский язык в интернете / ред. Я. Э. Ахапкина, Е. В. Рахилина. – М.: Языки славянской культуры, 13-22.
[7] Горлов В.В. (1992) Фразеологизмы как средство вжразительности на страницах газет // Русский язык в школе. № 5-6
[8] Гусейнова Т. С. (1997) Трансформация фразеологических единиц как способ реализации газетной экспрессии. Махачкала: ИПЦ ДГУ
[9] Мелерович А. М., Мокиенко В. М. (1997) Фразеологизмы в русской речи. Москва: Русские словари, (3-тье изд., М. 2005)
[10] Наволока Ю. С. (2017) Функции хэштегов в современной российской рекламе (на материале рекламы в социальной сети Instagram) // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. № 4, 145-153.
[11] Раденкова Е. К. (2016) Игрови трансформации на паремии и прецедентни изказвания в заглавията в руските печатни медии, автореферат на дисертация, София
[12] Попова Т. В. (2009) Креолизованные дериваты как элемент русской письменной коммуникации рубежа XX-XXI вв. – В: Лингвистика креатива: Коллективная монография. Отв. Ред. Гридина, Т. А. Екатеринбург, 147-176.
[13] Solis, B. The Hashtag Economy / B. Solis. – URL: http://www.briansolis.com/2011/06/hashtag-this-the-culture-of-social-media-is/
[14] Dictionary by Merriam-Webster, https://www.merriam-webster.com/dictionary/hashtag

SHORTAGE OF PERSONNEL IN TEACHING:GLOBAL TRENDS AND PROSPECTIVE MEASURES

Ruthy Rozenshtrom
Faculty Of Pedagogy, Department Of Pedagogy
mailbox 22, Savyon, Israel 5691501

ABSTRACT
Teaching is perceived as a profession with considerable social importance, and the teacher is perceived as having decisive influence on the citizens of the future. However, many countries experience difficulties with the recruitment of people to the teaching profession. The main reasons include the low and unrewarding salary levels, the fact that this is a profession identified in terms of gender with women, and the emphasis of the social motivations as a factor of the choice of teaching, which influence the perception of teaching more as a social activity and less as a cognitive or intellectual one. In addition, the phenomenon of the dropping out of teachers from teaching threatens the education system and causes a lack of quality teachers no less than does the absence of demand. The issue of the shortage of teachers and especially quality teachers is one of the main issues addressed by the shapers of decisions in many countries in the Western World in recent years.
KEYWORDS: Education system, shortage of teachers, quality teachers, teaching Studies, perception of teacher training.

The Increasing Shortage of Teachers

The education system and in it the teaching workers and the system of teacher training are found in a crisis. This crisis is not unique to Israel. It characterizes many countries in the West, and its roots are similar in all of them. Different types of reforms that come to solve it have become a part of it, and therefore this is an ongoing crisis. The low status of the profession (little power, low prestige, poor working conditions, and a shameful salary), the fact that the institutions of teacher training do not attract a sufficient number of people, let alone people who are suitable to such a complex and demanding profession, and the fact that many of those who turn to the studies of teaching and who complete their training drop out of the profession at the start of the path – all these factors explain the increasing shortage of teachers and the rise in the mean age of the teachers, which lead to a higher rate than desired of older teachers in the system.

Lack of Demand for the Teaching

Profession For years, a discussion has been held around the world and in Israel about the issue of the lack of teachers. In some countries, the discussion is strengthened because of the increasing ageing of the teachers, because of the reduction of the percentages of new teachers joining the profession, and following the increase of the percentage of teachers leaving the profession. The shortage and/or surplus of teachers exists when under the certain salary and work conditions, the number of work hours proposed by the teachers, recognized by the system as granting education services,

increases or decreases relative to what is required in the education system. The phenomenon of the shortage of teachers (for the most part in the subjects of mathematics and the sciences) is an international phenomenon, and many Western countries are forming programs to tackle this issue. In Britain and Australia, about one-fifth of the teachers leave the field during the three years that follow their entry into the position, while in the United States this percentage is higher, about 30%. The reasons for the lack of skilled manpower in the education system include the high percentages of departure of the teachers. Over the past decades it can be seen that most of the OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) countries are acting strongly to reduce the percentage of the dropping out of the teachers. The phenomenon of the lack of teachers is, therefore, a global phenomenon. According to the data of the OECD from the year 2002, the main factors for the lack of teachers are: the ageing of the teaching workforce, considerable decline in the attractiveness of the teaching profession, which derives from high demands of the teachers without appropriate recompense, and lack of satisfaction with the profession because of the constant pressure to prepare the students for the achievement tests. A research study that investigated the phenomenon of the lack of teachers in the United States and that was based on data of the National Center for Educational Statistics (in the Department of Education) found that the difficulty with the staffing of teaching positions with teachers, who have the appropriate training, does not derive from the fact that the number of trained teachers who join the education system every year is too low but from the phenomenon of the „revolving door", which means the departure of trained teachers from the profession, when this is not due to retirement. The prominent factors of the teacher departure include lack of satisfaction with the position and the search for better possibilities for career development, low salary, lack of organizational support, and student discipline problems. The main conclusion of the research study was that in the adoption of steps designated only to increase the supply of trained teachers for the education system, a full answer for the phenomenon of the lack of teachers will not be given, and it is necessary to add to these steps organizational steps intended first and foremost for the retention of the trained teachers in the system.

Decrease in the Attractiveness of Teaching as a Profession

The teaching profession offers the young person who chooses this career path, a complex encounter. The need to face young people in the period of adolescence, the changes in the culture of children and youth, the constant challenge of all authority, including the teachers" authority, the constant lack of satisfaction with the achievements of the education system, the increasing burden of the teacher"s role, the changes in the concept of accountability, the low salary of those employed in the profession, in comparison to other roles in society – all this is enough to explain, if only partially, the fact that this professional choice has stopped being sufficiently attractive in many countries around the world. To all these explanations, which detrimentally impact the demand for the profession, was added a variable, which

alone can swing the balance and influence the preference of other professions over teaching. This issue lies in the expansion of the supply of employment opportunities in the job market over the past two decades. Today, a young person who has completed the higher studies, faces a richer and more diverse job market, which is essentially different from the traditional job market that was based on agriculture, industry, public services, and education. From the 1990s there has been a considerable rise in the number of people employed in the services industries, such as finance, insurance, real estate, personal services, spending leisure and culture hours, tourism, governance, transportation, sales, and information and communication technology. The increase of the processes of globalization and the development of information systems accelerated the transition between the sectors in the countries of the industrialized world and reinforced the demand for those with an academic education. There are many alternatives available today for this market segment, which traditionally turned to work in the field of education, namely, an educated population, with interpersonal skills, and thus there is a wide choice of possibilities of employment in the job market. The acceleration of the process was caused since the new job market rewards its workers well in terms of salary, concomitant conditions, and professional status, relative to those of the teacher.

Another aspect of Teacher's shortage: Teacher's quality

The crisis of the teacher's shortage is not only quantitative but also qualitative. Today new perceptions are forming regarding the teacher‟s place and role. These perceptions lead to the ideological formation of a new paradigm in the organization of education, which obligates the formation of new training perceptions that will serve its objectives, for example:

1. The transition from traditional areas of knowledge to increasing legitimacy of a wide variety of areas of knowledge and even the development of interdisciplinary knowledge.
2. Increasing legitimacy of whole person development, which leads to the recognition of an individual‟s multiple intelligences and the development of cognitive and non-cognitive areas of knowledge.
3. Encouragement of the development of knowledge derived from the student‟s everyday life and from the practical aspects of knowledge the student encounters and the attribution of reduced weight to abstract and theoretical knowledge.
4. Encouragement of the acquisition of knowledge through independent learning and the development and improvement of this knowledge in a way that enables the continuation of the spread of knowledge and the creation of new knowledge.
5. The increasing recognition that the teacher, among her other roles, is an enabler, who directs the formation of the student‟s knowledge from certain sources and supports it, and is not just another central and uniform source of authority of the knowledge.

Practical measures of Coping with the Problem of the Shortage of Teachers

1. Promotion of the Teachers' Social and Professional Status

The social status and the professional status are built through symbolic interaction. The possibilities that exist for this interaction are rich and diverse. Social and professional status entails not only salary level but also a series of components that express high social esteem towards the individual or towards the group. Professional status sometimes has equivalent importance to the component of the direct work salary – or higher importance. This is especially correct when dealing with efforts to promote the deteriorating status of the teaching profession.

2. Increasing the Teacher's Professional Autonomy

In the past decades the status of theories that address motivation at work has risen. Some have considerable influence on the ways of organization of the education system. Research works in the field of effective schools that addressed the selfmanaging schools indicated that the degree of involvement in the decision making processes and ways of organization of the work in the school influence the level of identification of the teaching staff with the school objectives and their level of commitment to them. Consequently, the teacher‟s satisfaction with her work also increases.

3. Professional Development of Teachers throughout Their Career

The professional development of teachers is not a new topic in the education system. The innovation is the central position accorded to the perception of lifelong learning around the world in all professional occupations. Therefore, the investment in this field should be steadily increasing among all the partners – the governments, the local governments, the schools, and the teachers.

4. Advancement of the Demand for the Teaching Profession

The promotion of the demand for the teaching profession can be undertaken in more than one channel of action. Some countries publicly announce that the teaching profession is preferred, and therefore they raise the salary level to encourage the demand for this field. Some countries add to the salary benefits such as housing. Others enable professional development in other countries. Some countries encourage the professional development of teachers throughout their careers, while others increase the demands from teaching training.

5. New Strategies to Recruit Teachers and Retain Them in the Education System

It is necessary to ascribe considerable importance to the development of alternative tracks to the traditional training of the teachers. Their uniqueness is in the different entrance requirements (academic degree) and the shortened program before the beginning of the work, from the accompaniment and development during the work.

6. Change of the Training Paradigm – Towards the Recruitment of Those with High Cultural Capital to Teaching

In the field of the training for teaching, there is room to re-think the recruitment of candidates and the process of their training. In light of the distress in the teaching force, it is possible to examine (and perhaps also to implement) a perception based on the training for teaching primarily on school-based teacher education. Professional researchers in the field of the training of teachers promote it happily. It is the code for different approaches in teacher training, which bypass the system of regular studies for a number of years in an academic institution for the training of teachers before the entrance into the teaching positions as an independent teacher.

The fact that education systems are facing a growing shortage of teachers indicates primarily a severe problem in its ability to retain teachers. This fact of many years shows that some of the graduates of training for teaching do not realize their potential contribution to the system. Some do not at all join its ranks, and some of the best that were already absorbed in the system leave it during the first five years. The research of the motives of the dropouts and those who did not enter the system at all indicates problems in systemic processes in the absorption and retention of teachers in the system more than with the nature of the "dropouts". This obligates a re-thinking of the policy of recruitment, training, and cultivation of teachers. Therefore, the search for teachers needs to be undertaken in the public of teachers that exists in the system, along with the development of different thinking about the processes of recruitment and training of new teachers.

References

[1] Avdor, S. (2011). Fateful Search for Appropriate Teachers: Defects in the Implementation of Knowledge Acquired for Navigation of the Education System. In: Fateful Search: Society in Israel Looks of Good Teachers. Mofet Institute. (Hebrew)
[2] Cheng, Y. C. (1996). School Effectiveness and School-Based Management – A Mechanism for Development. London: Falmer Press.
[3] Cheng, Y. C., Chow, K. W., & Tsui, K. T. (Eds.). (2001). New Teacher Education for the Future: International Perspective (pp. 147-16) The Netherlands: The Hong Kong institute of Education, Kluwer.
[4] Elliot, J., Morris, P. (2001). Educational Reform, Schooling, and Teacher Education in Hong Kong. In Y. C. Cheng, K. W. Chow, & Tsui, T. (Eds.) New Teacher Education for the Future: International Perspective (pp. 147-166). Hong Kong/The Netherlands: The Hong Kong Institute of Education, Kluwer, Hong Kong.
[5] Gardner, H. (1993). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books.
[6] Goddard, R., Goddard, M. (2006). Beginning Teacher Burnout in Queensland Schools: Associations with Serious Intention to Leave, The Australian Educational Researcher, 33(2), 61-75.

[7] Ingersoll, R.M. (2003). Is There Really a Teacher Shortage? A Research Report, University of Washington – Center for the Study of Teaching and Policy, September.
[8] Kfir, D., Ariav, T . (2008). Summary: The Crisis in the Training of Teaching and Education Workers – Characteristics and Proposals for Correction, In: D. Kfir,. T. Ariav (Eds.) The Crisis of Teaching: Towards Corrected Training of Teachers (pp. 335- 346). Van lear Institute in Jerusalem and hakibbutz hameuchad press.
[9] OECD (2002). What Is the Evidence on Teacher Shortages, In: Education Policy Analysis 2002, Chapter 3 – The Teaching Workforce: Concerns and Policy Challenges, (66-87).
[10] OECD (2004). Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers, http://www.oecd.org/document/9/0,2340,en_2649_34521_11969545_1_1_1_1,00
[11] OECD (2004). Education at a Glance 2006. Teachers' Salaries.
[12] OECD (2005). Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers. Retrieved from http://www.oecd.org/edu/teacherpolicy
[13] Richardson, P.W., & Watt, H.M.G. (2005). I've Decided to Become a Teacher: Influences on Career Change, Teaching & Teacher Education, 21, 475-489.
[14] Richardson, P., Watt, H.M.G. (2006). Who Chooses Teaching and Why? Profiling Characteristics and Motivations across Three Australian Universities, Asia-Pacific Journal of Teacher Education, 34(1), 27-56
[15] Rosenberg, M. S., Sindelar, P. T. (2005). The Proliferation of Alternative Routes to Certification in Special Education: A Critical Review of the Literature, Journal of Special Education 39(2), 117-127. S. Zilberstrom (Eds.) To Be a Teacher – On the Path of the Entry into Teaching (pp. 23-54). Tel Aviv and Jerusalem: Mofet Institute and Ministry of Education. (Hebrew)
[16] Salant, E. (2004). Integrative Review – The Global Lack of Teachers, Factors and Dimensions of the Phenomenon, Mofet Institute, February. http://portal.macam.ac.il/ArticlePage.aspx?id=61 (Hebrew)
[17] Schleicher, A. (ed.) (2012). Matching Teacher Demand And Supply, in: Preparing Teachers Demand and Developing School Leaders for the 21st Century: Lessons from around the World, OECD Publishing.
[18] The Interdisciplinary Center for the Analysis and Technological Prediction (2003). Directions of Meaningful Education and Learning in the Era of Change of the Structure of Employment in the Economy for the Advancement of Employment for All. Tel Aviv University. (Hebrew)
[19] Volansky, E. (2011). The Absence of Demand for the Teaching Profession in Israel – From Crisis to Challenge: International Trends and Implications for Israel. In A. ShatzOppenheimer, D. Meshkit, & S. Zilberstrom (Eds.) To Be a Teacher – On the Path of the Entry into Teaching (pp. 23-54). Tel Aviv and Jerusalem: Mofet Institute and Ministry of Education. (Hebrew)

[20] Wagner, T., Emanuel-Levy, D. (2015). Are They Really Novices in Teaching? motives and self-efficacy of those who choose teaching as a second career, pages, 61, 82-112. (Hebrew)

[21] Wilcox, D, R., Samaras, A.P. (2009). Examining our career: switching teachers' first year of teaching: Implications for alternative teacher education program design. Teacher Education Quarterly, 36(4), 173-191.

[22] Williams, W. (2003). Innovative Concepts for the Advancement of Effective School Cultures: Leadership by Right and Contribution by Choice. In E. Volansky & I. Friedman (Eds.) Self-Managing Schools – An International Look (pp. 113-134). Jerusalem: Ministry of Education. (Hebrew)

ВРЪЗКА МЕЖДУ ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ЯДРА ВЪЗПРИЕМАНЕ И ЕЛЕМЕНТИ НА МУЗИКАЛНАТА ИЗРАЗНОСТ В НАЧАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ ПО МУЗИКА

д-р Смилена Смилкова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
„Проф.Якимов” 1, Бургас – 8000, България

РЕЗЮМЕ

В предложения материал се разглежда връзката между образователните ядра Възприемане и Елементи на музикалната изразност в начална училищна възраст. Изследването е основано на анкета. Подбраните въпроси засягат както личното отношение на децата при възприемане на музика, така и как елементите на музикална изразност им въздействат. Анализът на анкетата води до определени изводи, касаещи осмислянето на музикалния език от децата и влиянието на някои от Елементите му върху образното и творческо детско мислене. Взаимната връзка Възприемане – Елементи на музикална изразност е част от същността на началното музикално обучение 1 – 4 клас. Осмислянето й е път към развитие на образно мислене у децата, подготовка на бъдещи слушатели, интерпретатори и творци, креативни и интелигентни личности.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: музика, начална училищна възраст, образно мислене

BOND BETWEEN THE EDUCATIONAL CORES RECOGNITION AND ELEMENTS OF THE MUSIC EXPRESSION IN THE INITIAL MUSIC TRAINING

D-r Smilena Smilkova
University "Prof. Dr. Asen Zlatarov "
“Prof. Jakimov” 1, Burgas – 8000, Bulgaria

ABSTRACT

The suggested material examines the bond between the educational cores perception and elements of musical expression in Primary School Age. The survey is based on a poll. The selected questions concern both the personal attitude of children regarding the perception of music and how the elements of musical expression affect them. The analysis of the poll leads to some conclusions concerning the understanding of the musical language by the children and the effects of some of its elements on the imaginary and creative child's thinking. The mutual relationship Perception-Elements of musical expression are part of the essence of the initial music education (1 - 4 class). Its rationalization is a way to develop creative thinking in children, to prepare the future audience, interpreters and artists, creative and intelligent personalities.
KEYWORDS: music, primary school age, imaginative thinking

Музиката е едно от най-достъпните за детето изкуства. Нейният жив и динамичен език привлича детското внимание, буди радост, повишава емоционалния тонус. Музикалното възпитание е такъв процес, при който се развиват музикалните

способности на детето: мелодичен слух, ритмично чувство, музикална памет, музикална възприемчивост и развитие на художествените творчески способности на детето.[1]
От една страна, емоционално-образното развитие на учениците в началното училище, особено в първи клас, се явява много важен компонент за цялостното му личностно развитие и формиране. От друга, в музикалното образование и възпитание значението на емоциите, чувствата, настроението е огромно, защото природата на музиката е такава – нейно съдържание са именно емоциите, чувствата, настроенията, предизвикани от заобикалящия ни живот. Наличието на развита емоционална сфера е определящо и за познанието на това изкуство. И не само защото това, което радва човек, каквото го интересува, предизвиква радост или униние, вълнува го, повече от всичко характеризира неговата същност, неговия характер, индивидуалност. А защото музиката изразява силно, ярка и образно огромна гама от човешки чувства, емоции, настроения.[2]

Пътят към емоционалното себепознание преминава през изграждане на емоционални еталони и идентифициране на емоционални състояния. Такава възможност се създава чрез изпълнителската и възприемателната дейност в музикално-възпитателния процес, в който се открива и определя емоционалното послание в музикалната творба.[3]

Възприемането на музикално произведение се определя от изследователите като своеобразно индивидуално интелектуално-емоционално преработване на музикалното послание. Музикалните психолози определят процесът на възприемане на музика (музикалното възприятие) като сложен психологически процес, в който се включват разнообразни емоционални и познавателни дейности.[4]

Музикалният интерес е реализация на музикална потребност, която се проявява в съзнателен избор на произведения за слушане.[5]

Слушайки музика, децата стават чувствителни и непосредствени в преживяването на нещо по-различно. Това допринася за създаване, потвърждаване и повишаване на музикалните перцепции и представи, а това е една много добра основа за развиване на техните музикални способности.[6]

Специфичните цели в началния етап на обучение по музика са:

- изграждане на умения в областта на основните видове музикални дейности – изпълнение, слушане, импровизация;
- овладяване на основни знания и умения във връзка със същността на музиката и социалната й роля;
- създаване условия за разгръщане на личностните музикални заложби и интереси;

- създаване на предпоставки учениците да изпитват радост от общуването с музиката.[7]

Цел на предложеното изследване е да се констатира и обобщи връзката между образователните ядра Музикална практика, в частност Възприемане, и Елементи на музикална изразност в начална училищна възраст, чрез анкетиране.
Задачи на изследването:

- Да се създаде анкета;
- Да се проведе анкетата;
- Да се обработи анкетата.

Във връзка с поставените задачи е изготвена и проведена анкета, която е анонимна и включва 11 въпроса. Седем от въпросите са закрити, като шест от тях предполагат повече от един отговор. Откритите въпроси са четири, като в предложения материал еднаквите по съдържание отговори са обобщени. Анкетата е проведена през м.май 2019 г. измежду 50 ученици от четвърти клас. Изборът на респонденти е обусловен от това, че във финалния клас на началния училищен етап учениците са минали пълния курс на обучение, изискуем от него. Въпросите от анкетата включват част от ЕМИ (мелодия, ритъм, динамика, темпо, тембър) и начинът по който те въздействат на децата, слушайки (Възприемане) музика. Избрани са два ЕМИ – темпо и динамика, които да провокират образното мислене и представи у анкетираните. След обработване на анкетата се получиха следните резултати:

Най-силно впечатляващ и въздействащ ЕМИ при слушане на музика е мелодията – 54%. Ритъмът оказва влияние при 30% от анкетираните, тембър – 16%, динамика – 4%, темпо – 2%.

Предпочитаното от учениците темпо е бързото – 56%, следвано от умереното – 32% и бавно – 18%.

Обосновката за темповите предпочитания е :
Бързата музика е: яка; весела; по-интересна за слушане и ритмична; енергична; мога да се забавлявам; танцувална; забавна;харесва ми.
Умерено темпо: наслаждавам се на песента; по-нежна; танцува се много добре; успокоява ме; не е нито бърза, нито бавна; по-приятна е.
Бавна: успокоява; повече ми харесва.

Образността, продиктувана от тихата динамика е многообразна – от: успокоява ме; тъжни, нежни, красиви, тихи чувства; мека перушинка как бавно се спуска надолу; чувства – тъжни, образи – черно-бели; до: не ми харесва тиха динамика; смущаващи чувства; скучна.
Силната динамика също провокира контрасти - от: силни, яки чувства; радост; веселба; чудеса, вълшебства и красота; забавление; празник; уникална; животни

тичат из красива полянка; до: сякаш нещо се задъхва; зверове; демони; страшни чувства.
Предпочитани от децата музикални инструменти са класическите – 60%; електрически – 56%; народни - 20%.
Отговорите за тембровите предпочитания към отделните инструменти са свързани с натрупаните познанията на учениците в изминалите години на обучение: пиано, китара, цигулка, барабан, флейта, тромпет, саксофон, гайда, кавал, тъпан.
Въпросът, предполагащ един отговор е свързан с метрума – пулсацията в музиката. 78% от учениците са посочили правилния отговор – метрум. 16% са отговорили ритъм и 6% - темпо.
Децата определено имат отношение към движението и танца, в частност към българския танцов фолклор. 22% предпочитат ръченица; 10% - дайчово хоро; 8% - право хоро; 24% - всички изброени танци.Многообразието на българския танц е отбелязан от 50% от децата в други.
Предпочитанията и към инструменталната, и към вокалната музика са 52%. В частност 36% са насочени към вокалната и 12% - към инструменталната музика.
За 90% от децата музиката присъства в живота им, слушайки я. 40% от анкетираните предпочитат да я изпълняват.

В резултат на направеното изследване се очертават следните **изводи**:

1. В основата на Възприемане на музиката са ЕМИ.
2. ЕМИ са тези, които провокират образни представи и мисли при Възприемане.
3. Мелодията е най-въздействащият ЕМИ при Възприемане на музика.
4. Училищната подготовка по музика дава добра познавателна основа на децата:
   - познават различни инструменти и характерния им тембър;
   - изпълняват фолклорни танци, към които имат предпочитания;
   - подготвени са и теоретично, и практически за спецификите на отделните ЕМИ.
5. Използването на образни представи, основани на въздействието на различните ЕМИ, умело поднесени от преподавателя по музика, ще стимулира творческото начало и креативност на децата, подготвяйки бъдещите интелигентни и емоционални интерпретатори и слушатели.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Атанасова – Вукова, А. За музикалното възпитание на децата до три годишна възраст, С.1965, Наука и изкуство,с.107
[2] Рускова, Я. Успешна стратегия за обучението по музика в училище, В: SocioBrains, ISSUE 34, june 2017, ISSN 2367-5721, с.348-352
[3] Марчева, П. За приложението на някои педагогически техники за развитието на емоционална интелигентност в условията на музикално-възпитателен процес, С.,2011, ISSN:1314-4324,с.25-31

[4] Джендова, Р. Музика и асоциации или: за изобразителните трансформации на музиката в детската рисунка, В: Управление и образование, Б.2016, т.XII (3) , ISSN 13126121, с.163-168
[5] Бурлина, Е. За понятието "музикален интерес". В: Светът на музикалното възпитание. С. 1976, Наука и изкуство, с.44-55
[6] Чупи, Б. Как музиката възпитава,В: Научни трудове на Русенския Университет, Р.2010, том 49, серия 6.2, с.100-105
[7] Наредба № 5 – 30.11.2015 за общообразователната подготовка, ДВ, бр.95 от 08.12.2015 г.

Адрес за контакт: smilenads@abv.bg

ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ В ЛИЧНОСТНИЯ ПРОФИЛ НА ЮНОШИ С ДЕЛИНКВЕНТНО ПОВЕДЕНИЕ

Русанка Манчева
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград,2700, ул.“Иван Михайлов“ 66, България

РЕЗЮМЕ
Делинквентността в поведението е неприемлива, за възрастните, социална активност при децата и юношите. Тя е свързана с нарушаването на правните норми в едно общество. Мотивите, за нея, са личностно обвързани, но имат и възрастов характер. Основават се на стремежа на младата личност за себедоказване или печелене благоразположението на връстници или възрастни. В статията се предлагат резултати от проведено изследване с юноши, на които е наложено наказание „пробация“, поради извършени грабежи, кражби и противообществени прояви. Открита е разлика в резултатите по пол.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: юноши, делинквентно поведение, личностен профил, темпераментови характеристики, психопатологични черти, агресия, самоуважение, самоконтрол

Gender differences in the Personality Profile of Adolescents with Delinquent Behavior

Rusanka Mancheva

South-West University „Neophyt Rilski“, Blagoevgrad 2700, Ivan Mihaylov Boul. 66, Bulgaria

ABSTRACT
Behavioral delinquency is unacceptable for adults, social activity in children and adolescents. She is related to the violation of legal norms in a society. The motives for her are personally bound, but they also have an age character. They are based on the aspirations of the young person to prove themselves or earn the well-being of peers or adults. The article presents the results of a study conducted with adolescents who were sentenced to probation for robberies, thefts and anti-social acts. A difference in gender results was found.
KEYWORDS: adolescents, delinquent behavior, personality profile, temperamental characteristics, psychopathological traits, aggression, self-esteem, self-control

1. Въведение

Възрастовият период, в който се засилва потребността и интензивността на социалните контакти и оценки, на младия човек, е юношеството. Съпътстващата го идентичност като субективно чувство, като „наблюдаемо качество на лична тъждественост и продължителност, съчетани с вяра в тъждествеността и продължителността на някаква споделена картина за света“, е в криза. (Ериксън, 2013) Сложният кризисен етап на личностната идентичност е причина юношата да изгуби чувството си за тъждественост със себе си, защото се сблъсква с много нови изисквания и роли, които „трябва“ да усвои, но които не винаги приема и дори

разбира. Затова, в този период, личността изглежда силно противоречива и многолика. От гледна точка на възрастовата динамика може да се приеме, че противопоставянето и нарушаването на правните социални норми е една от страните на възрастовия стремеж за излизане от кризата, за формиране на „собствен социум“ с правила и норми, подкрепящи субективната потребност от себедоказване в света на възрастните. Усещането за личностна значимост е толкова силно, че юношата постоянно търси подкрепата на околните, приема или отхвърля техните идеи, ценности, нагласи и дори качества. Общуването с такива хора, които отхвърлят значимостта на социално приемливото поведение е част от усещането му за зрялост, за различност и дори уникалност. Противопоставянето на всичко и всеки, дори и на самия себе си, е една от възможностите юношата да открие своите силни и слаби страни, да разбере значимостта и неповторимостта си. Отхвърлянето на социалните норми засилва учещането за това и подтиква юношата към активност, която за останалите е трудно разбираема.

Като социална активност с „обратен знак“делинквентността се свързва с правонарушенията и престъпността при децата и подрастващите. Общността не ги приема, защото те негативно повлияват процеса на социална адаптация и личностно развитие на младия човек. Делинквентността, като социално явление, е неприемлива, но личностно обоснована. Както всяка личност, така и тази с делинквентно поведение притежава специфични особености, които я определят като такава. Освен това, както социално послушното, така и отклоняващото се (в това число и делинквентното) поведение се реализира от хора, които притежават сходни и дори общи характеристики като: типове реакции, съдържание на Аз образа, равнище на самооценяване, структура на междуличностните отношения, специфична субкултура и мотиви за действие. Сходствата са както на когнитивно, така и на емоционално и поведенческо ниво и включват перцептивни особености, личностни избори и очаквания. Психофизиологичните особености в развитието, стимулират и конфигурират такава активност, която поражда и крайни нюанси и вариации на характерови черти.

Асоциалната активност, в по-ранните години, включва бягства от дома, бягства от училище, просия с кражби, агресивност в поведението.В периода на юношеството агресията прераства в тормоз или насилие, а бягствата - в нападение над други хора. Не е достатъчно само да се открадне или да се демонстрира „физическа сила“, много често юношата се стреми да покаже, че омаловажава законите – пие преди да шофира, кара кола без да има книжка, унищожава общинска собственост. Така, чрез активността си, той осъзнава собствената си сила да оценява, да сравнява, да анализира и дори да отрича и отхвърля идеи, разбирания и хора. (Манчева, 2017:11) В подобни случаи нарушението на законите е субективното желание на юношата да се „види“ над законите и правилата, да покаже тяхното несъвършенство или ненужност.

Делинквентното поведение, като една от формите на девиантно поведение, е резултат едновременно от условията на средата и уникалния набор от личностни черти. Онези юноши, които генетично са предразположени към извършването на криминални деяния и се намират в неблагоприятна социална среда и лоши условия – бедност, липса на добро образование и безработица – са много по-склонни да се ангажират с такова поведение (Clinard, 1989). В реализацията му по схемата „поведение-отговор" участват предварително действащи мотиви, подбуди и нагласи (Гърбачева, 1996). Изследванията на типологичните особености на юношите, с подобна активност, ги определят като: инертни, агресивни, избухливи, отличаващи се с грубост, но същевременно и необичайна, за възрастта, склонност към плачливост, преобладаваща безотговорност и лъжливост(Фельдштейн,2013).Към причините за подобен вид поведение се включва силният стремеж за търсене на впечатления, налични заболявания, повишена възбудимост, неумение за самоконтрол, неблагополучна ситуация в семейството, стремеж към самостоятелност и независимост, незнание в родителите за справяне с проблеми, възникнали с децата им, затруднения и изоставане в училище, пренебрежение от страна на съучениците, неумение на възрастните да разпознат трудности, недостатъчна увереност в себе си, примери на насилие и жестокост вкъщи, безнаказаност, непълнота в семейните отношения (Шнайдер,1994). Многоликостта на делинквента и разкриването на личностното съдържание, обединява автори като Клейберг Ю.А. (2001),Личко А.Е. (2009), Hossain, Z. (2014), Bazzett T. J. (2008), Hollin, C. R. (1992) Putwain, D., A. Sammons, A. (2002) Wilcox, P., T.E.Cllen (2010), Гайдаров К.(1998), Станков Б.(2012), Манчева Р. (2013). Всички те споделят идеята за наличие на проблемност в личностното функциониране на младата личност. На психо-физиологично ниво, чрез връзката между хиперфункцията на хипоталамо-хипофизарно-адреналната ос и депресията (Harkness,Tucker, 2000) се доказва, че негативните преживявания по време на отглеждането, водят до повишаване на реактивността към стрес впоследствие, а повишеният стрес към асоциалност (Caldji, Tannenbaum, Sharma, Francis, Plotsky, Meaney, 1998). Вредните влияния на околните през детството, променят насочеността на социалната активност, която в периода на юношеството, изкристализира чрез засилване на чувствителността към преживяването на личностните и социални събития в настоящето. Средата формира личността, нейните преживявания и възприемане на реалността, но тя е тази, която проявява активността си в нея и може да избере формата за това.

2.Цел на изследването

Целта на проведено изследване, с юноши с делинквентно поведение, е свързана с търсене на връзка между личностните характеристики, съставляващи конструиран личностен профил и тяхната изразеност, от гледна точка пола на изследваните лица. Общото при всички юноши с делинквентно поведение е противообществената насоченост на поведението им, докато различията по пол –

начинът по който това се случва, изразеността на активността и търсенето на ефекти.

3.Изследвани лица

Проведеното изследване включва 73 юноши на възраст 17-19 години, заведени на отчет в Детска педагогическа стая и сектор „Пробация“ към Областни служби „Изпълнение на наказания“ в райони Благоевград, Петрич и София. От тях 39 момчета и 34 момичета. Обхватът на изследваните лица дава възможност да се потърсят полово обусловени разлики в личностните характеристики, както и да се обоснове тяхната значимост за типологията на поведението.

4.Методи на изследването

Изследването е реализирано чрез адаптирани за български условия група от психологични въпросници, които в своята обединеност, съставляват личностния профил на изследваните лица:Личностен въпросник на Х. Айзенк; Кратък патопсихологичен въпросник (Minnesota Multiphasic Personality Inventory-Adolescent - MMPI-71); Въпросник за измерване на агресивността на Бъс-Дюрки; Скала за самоуважение на Розенберг (Rosenberg's Self-Esteem Scale); Скала за диагностика на способността за самоконтрол на M. Snider. Сходен личностен пет компонентен модел предлагат и Робърт Ууд (Robert Wood) и Хари Толи (Harry Tolley), като авторите поставят акцент върху емоционалната интелигентност, която определят като основополагаща активността.В модела е включена диагностика на: 1- самоконтрола (управление и контрол на собствените емоционални състояния); 2- самопознанието (познание на собствената личност и разпознаване на посланията, съдържащи в емоциите); 3- мотивацията (използване на емоциите като помощно средство за постигане на желаните цели); 4-емпатията (ефективно разпознаване на чуждите емоции) и 5- социалната компетентност (развитие и поддържане на взаимоотношения с околните) (по Джонев, Димитров,2014)

5.Резултати от изследването

Проведеното изследване включва анализ на няколко структурни елемента, които съставляват същността на предватително създадена авторова идея за личностен профил на лице с делинквентно поведение.Към нея се отнасят личностните дименсии – темпераментови характеристики, психопатологични особености, агресивност, самоуважение и самоконтрол. Всеки един от елементите може да се представи в обхвата на пола, като променлива.

Общите резултати от изследването, за цялата извадка, показват, че юношите с делинквентно поведение имат висок невротизъм и психотизъм. Това ги определя като общителни, тревожни, емоционално лабилни, впечатлителни, емоционално реагиращи и склонни към психосоматични прояви. Широкият обхват на екстраверсията (64%) ги свързват с качества като: импулсивност, отвореност, активност, нисък самоконтрол и склонност към риск, а стойностите на психотизма

- с агресивност, враждебност, егоцентричност и студенина.Тези резултати потвърждават предходни изследвания, проведени в български условия от Р. Рачева (2011), с юноши с проблемно поведение. Обхватът на изразеност на характеристиките, при тях обаче, не е толкова висок. (Таблица 1)

Таблица №1: Резултати за типологичните характеристики на юношите с делинквентно поведение

Показател	под норма		в норма		над норма	
	ИЛ	%	ИЛ	%	ИЛ	%
екстравертност	4	8%	14	28%	32	64%
невротизъм	3	6%	12	24%	35	70%
психотизъм	7	14%	15	30%	28	56%

Приложената статистическа процедура U-критерий на Ман-Уитни (Man-Whitney Test) с Z-оценка на критерия за сравнение по пол и съответстващото му равнище на значимост (Asymp. Sig. (2-tailed) показва отсъствие на статистически значими различия по пол. Трите димeнсии са с еднаква значимост, както за девойките, така и за юношите с делинквентно поведение. Резултатите са получени на базата на обема на двете извадки, средният ранг на баловете (Mean Rank) и сумата на ранговите номера на двете извадки. Стойностите включват „невротизъм" (Zemp =0,765; p=0,445), „екстраверсия" (Zemp =0,115; p=0,908) и „психотизъм" (Zemp =1,277; p=0,202) Високите стойности за психотизна насочват към търсене обхвата на изразеност на личностните черти на характера.

Проведеното изследване показва висока присъствена изразеност за черти, отнасящи се до скалите психопатия (Pd) и хистерия (Ну). В последната присъстват черти, които определят делинквентните юноши като склонни към асоциална активност, проява на безразсъдност, лекомислие, ексцентризъм и липса на морал.Наличните личностни черти по скалата „хистерия" са доказателство за вероятността от чести конфликти с околните, а от скалата „психопатия" - склонност към прояви на спонтанност и рискованост в поведението. Рискът се повишава при силна възбуда и стремеж за достигане на личностно значими цели.

Съдържанието на високо изразените характерови черти подкрепя идеята за личностната причинна обусловеност на противообществената активност на юношата и готовността му за пренебрегване на общоприетите закони и норми, както и отношението към морала. (Таблица 2)

Таблица №2. Разпределеност на личностните черти за цялата извадка

показател	в норма		леки отклонения от нормата		изразени отклонения от нормата	
	ИЛ	%	ИЛ	%	ИЛ	%

хипохондрия	27	54%	18	36%	5	10%
депресия	29	58%	14	28%	7	14%
хистерия	9	18%	14	28%	27	54%
психопатия	5	10%	16	32%	29	58%
параноя	25	50%	21	42%	4	8%
психостения	30	60%	17	34%	3	6%
шизоидия	28	56%	16	32%	6	12%
хипомания	12	24%	16	32%	22	44%

Доказателство за това са и резултатите от проверовъчните скали: корекция, лъжа и достоверност. Значителното им присъствие в крайните резултати, свидетелства за демонстрирана неискреност и дори изопаченост в отговорите. Делинквентните юноши не желаят да се саморазкриват или сътрудничат на хора, които не са от тяхното обкръжение. Съзнателното прикриване на субективното мнение и себеоценката са доказателство и за осъзнато разбиране на извършеното правонарушение и липса на желание да се приеме стореното като грешка. Това се отнася както за момчетата-юноши, така и за момичетата. Липсват статистически значими разлики по пол за скалите: „хипомания" (Zemp=1,003; p=0,316), „хистерия" (Zemp=1,089; p=0,276) и „психопатия" (Zemp=1,133; p=0,894), които са с най-висока изразеност. Те определят и момчетата и момичетата като социално дезадаптивни, агресивни и конфликтни. В активността си с лекота „създават" планове и идеи, които не винаги реализират, поради повишената си отвлекаемост и непрекъсната преоценка на собствените възможности, разнообразни интереси, широки и повърхностни контакти.

Таблица №3: Разпределеност на резултатите за типовете агресивност

	ниско ниво		средно ниво		високо ниво	
Показател	брой	%	брой	%	брой	%
Телесна агресия	9	16,7%	16	29,6%	29	53,7%
Вербална агресия	2	3,7%	6	11,1%	46	85,2%
Индиректна агресия	1	1,9%	15	27,8%	38	70,4%
Опозиционно поведение	3	5,6%	9	16,7%	42	77,8%
Агресивна раздразнителност	4	7,4%	10	18,5%	40	74,1%
Агресивно недоверие	3	5,6%	9	16,7%	42	77,8%
Ревност и омраза	8	14,8%	15	27,8%	31	57,4%
Вина след агресия	12	22,2%	16	29,6%	26	48,1%
Общо за извадката	9,2%		25,1%		65,6%	

Личностните черти, обезпечаващи поведенческата активност, стимулират проявите на агресивност. Тя е основна част от делинквентността и както и при останалите форми на отклоняващо се поведение е неизменна част от поведенческия

репертоар. Повечето нейни форми са изцяло принадлежащи на изследваните лица. Изключение прави „вината след агресия“. Каквото и действие с противообществена насоченост да извърши деликта, той го определя и приема като необходимо, независимо от това дали е моментна реакция или е съзнателно, обмислено и затова не съжалява за стореното, дори и ефектът от него да е негативен. Използваната агресия е предимно вербална и по-малко телесна. В контактите и общуването си юношата е разбирал, че по-голяма емоционална вреда се причинява не когато се използва физическа сила, а думи и изрази, които имат за цел да обидят, да дразнят, унизяват, омаловажат значимостта на другия човек.

Като присъствена част в поведението агресивността притежава особеност – проявява се с различна интензивност и сила. Обхватът и на присъствие и вътрешна съгласуваност чрез отделните си форми, при изследваните лица, е много голям: „вербална агресия” (Zemp=0,489; p=0,625), „агресивна раздразнителност”(Zemp=0,222;p=0,824), „агресивно недоверие” (Zemp=1,459; p=0,144), „ревност и омраза” (Zemp=1,134; p=0,257), „индиректна агресия” (Zemp =0,887; p=0,375), и „вина след агресия” (Zemp=0,689; p=0,491**).**

Различните темпове на психо-физиологично развитие при момичетата и момчетата е значимият фактор за наличие на статистически значими различия по пол. Такива, обаче, се установяват само при „телесна агресия“ (Zemp=1,926; p=0,044) и „опозиционно поведение“(Zemp=1,950; p=0,041) Мъжкият модел на поведение, който е в процес на социално „изпробване“ стимулира юношите - момчета с противообществени прояви, да демонстрират по-висока телесна агресия в сравнение с момичетата (MR = 31,43 : 22,15,SR = 677,00 : 598,00). Те се чувстват по-силни и физически успешни, независимо че не пренебрегват обидните думи и изрази.Това се отнася и за опозиционното поведение, където при статистическата процедура на сравнение между двете независими извадки по пол, средните проценти са MR = 28,29 за момчетата и MR = 21,48 при момичетата. Момчетата се самоопределят като по-самостоятелни, по-трудно приемащи налагането на чуждо мнение, различно от собствените им виждания. Независимо от половата си изразеност, агресивността се очертава като личностна особеност на юношите с делинквентно поведение.

Една от основните причини за противообществените прояви при юношите, според теорията за самоподценяването на H.B.Kaplan, S.S.Martin и C.Robbins (1983) е генерализираното чувство за собствена ценност и самоуважение. Според авторите наличното ниско самочувствие подпомага склонността им да се самоподценяват, защото периодично получават негативни оценки от околните. Тъй като чувстват дефицит на социално желани атрибути, включително и на академични постижения, за да съхранят егото си, самоподценяващите се юноши се чувстват нежелани, отхвърлени или неуспели. Затова се отчуждават от конвенционалните ролеви модели, мотивират се да се противопоставят на общоприетите стандарти, вярват, че личностната им ценност може да се повиши чрез ангажиране с алтернативни форми на поведение и приемане за приятели на девиантни връстници, които подхранват самочувствието им. Тези им чувства ги подтикват към агресивни и делинквентни

постъпки (Barnow, Lucht, Freyberger, 2005). Резултатите от проведеното изследване потвърждават тези идеи.

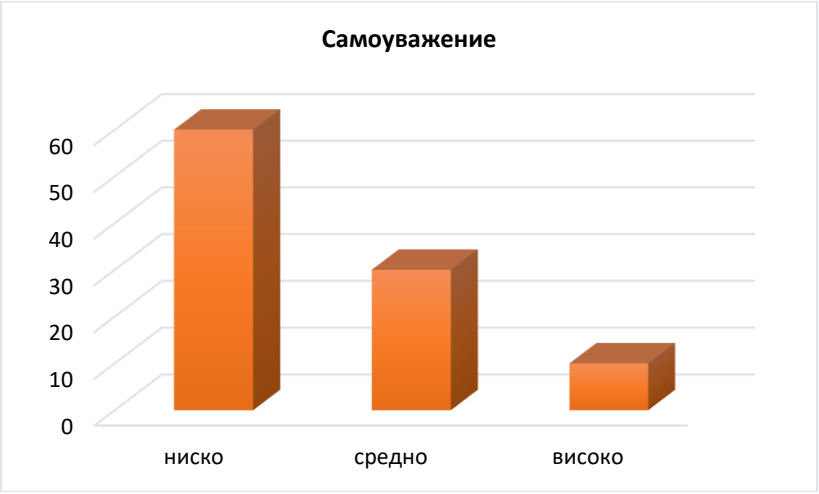

Фигура 1. Резултати за нивата на самоуважение

При изследваните юноши с делинквентно поведение преобладава също ниското ниво на самоуважение. Резултатите, свързани с него, са показател и за това, че те трудно отделят личността си от проблемите, както и от ситуациите в които попадат, опитват се да прикрият собствената си несигурност, чрез активност, свързана с демонстрация на поведение, в което се чувстват уверени, защото има вероятност да постигнат успех. Формата на изразеност, на това поведение, се влияе значително от пола. При проведената статистическа процедура за сравнение на резултатите от двете извадки, се отчитат статистически значими различия (Zemp=2,553; p=0,011), като стойността на средния ранг е различна за момичетата и момчетата (MR= 32, 87:22,13).Независимо, че като присъствие ниското самоуважение е по-изразено при момичетата, то се отнася и за момчетата.Те обаче, се самоопределят като по-самоефективни и успешни, дори и в противообществената си активност в сравнение с момичетата. Последните по-силно преживяват и чувството се за вина след използвана агресия.

Последният структурен елемент от личностния профил, включва измерване на способността за самоконтрол (Фигура 2) Всички изследвания на лица деликти, показват затруднения, свързани със съзнателното налагаме на контрол над емоциите и насочеността на активността. Те лесно се оказват подвластни на собствените си разбирания, идеали, ценности, морал и очаквани социални оценки.

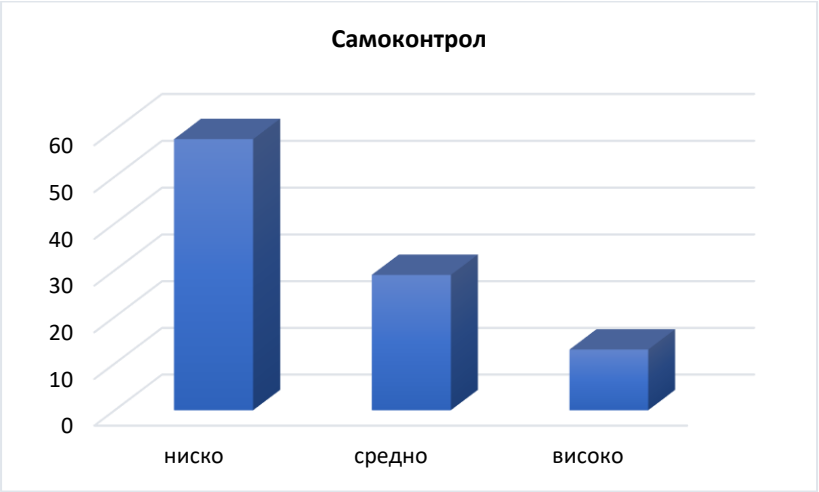

Фигура 2. Стойности за нивата на самоконтрол

В онтогенезиса ниските нива на самоконтрол имат възрастови измерения, тъй като неизкристализиралата социална идентичност насочва юношата към търсене на личностно удовлетвотение в най-различни области. За юношите с делинквентно поведение – това е антисоциалното поведение.

Самоконтролът, като личностен конструкт, е важна предпоставка за успешното постигане на дългосрочни цели, поради което юношите с делинквентно поведение, се опитват да се контролират при вътрешноличностни конфликти, свързани с „борба“ на мотиви или цели и незабавното им постигане. Нарушението на правните норми представлява резултат от стремежа за постигане на целта при известен мотив, докато процесът за постигането й изисква „влагане“ на много емоции и чувства. Дефицитът на самоконтрол се преодолява от силното желание за постигане на успех.

Съществува разбиране, че при юношите ниският самоконтрол се свързва със слаби и ограничени постижения в училище и лоши отношения с приятелите (Akers,1991) Юношите с нисък самоконтрол са по-склонни да се занимават с различни видове криминално, асоциално и девиантно поведение като пушене, пиене, употреба на наркотици, хазарт и незаконни полови контакти (Arneklev,Grasmick,Tittle,Bursik,1993). Веднъж извършили делинквентни действия е много вероятно да се ангажират повторно със сходна активност. (Gottfredson, Hirschi, 1990).

Проведеното изследване доказва, че за юношите с делинквентно поведение ниският самоконтрол е съставна част от личностния профил. Както при самоуважението, така и тук се открояват статистически значими различия по пол (Zemp=2,134; p=0,033).Стойностите на средния ранг при момчетата е по-висок (MR=29, 69) за разлика от ранга при момичетата (MR=20, 96), което е показател за влиянието на пола върху експанзивността на делинквентната активност при юношите. По-високата увереност и самоуважение прави момчетата с делинквентно

поведение ги прави по-самоконтролиращи се. Сходни резултати са установени за юноши и от автори като: P.Karoly (1993); J.P. Tangney, R.F.Baumeister, A.L.Boone; A.Duskworth и M. Seligman (2006), но те не се отнасят за лица с противообществена активност. Проведеното изследване показва, че като възрастова детерминанта самоконтролът обслужва повече момчетата с делинквентно поведение, те са по самонаблюдаващи се.

6. Дискусия

Получените резултати, от изследването, са доказателство за това, че полът е значим предиктор за личностните измерения на юношите с делинквентно поведение. Структурното съдържание на изследването включва използване на такива личностни конструкти, които са решаващи за ориентацията и избора на противообществената насоченост в поведението.

Личността на деликта я отличава от останалите юноши по няколко съществени признака:

1. Делинквентните юноши, независимо от половата си принадлежност, са отворени и общителни, силно чувствителни, тревожни, безпокоят се за себе си и затова често изпитват страх. Неустойчивият им Аз образ ги обвързва с търсения и интереси, които защитават страховете им или поведение, което е призвано да ги преодолее. Противообщественото поведение изпълнява тази роля. Реакциите с асоциална насоченост са свързани най-вече с преживяванията и желанието им за доказване на собствената значимост пред околните.Те търсят признание и затова са склонни към прояви на безразсъдност, лекомислие, ексцентризъм и аморалност. Честите конфликти с околните и рисковаността в поведението са част от активността им.

2. Противообществената насоченост на поведението не се повлиява от пола, както и действията и постъпките. Личността на деликта, нивото на психо-физиологичната и социалната и зрялост определят възможността за това. Делинквентният юноша с лекота създава планове и идеи, които лесно отхвърля, но бързо очертава нови и негативното му отношение към околните или желанието за себедоказване е в основата на асоциалната насоченост на поведението му.

3. Агресията е неизменен атрибут в поведението, предпочита се саморазправа, която момчетата реализират чрез използване на физическа сила и отстояване на собственото мнение. Момичетата повече използват вербална и индиректна агресия. Те преживяват и по-силно вина след използвана агресия за разлика от момчетата.

4. Ниското самоуважение и самоконтрол са атрибут на личността с делинквентно поведение. Юношите момчета се самоопределят като по самоефективни от момичетата. Те се възприемат като по-успешни, дори и в противообществената си активност. Момичетата са по-успешни в съзнателното налагане на контрол над емоциите и насочеността на действията и постъпките си. Те, за разлика от момчетата, повече ги обмислят и търсят ефекта „за другите“, а не за себе си.

Психологичните личностни аспекти на делинквентната форма на поведение, определят носителите и като разнолики и многоаспектни. Независимо от това, те

имат сходни социални нагласи и антиценности, които освен изследваните, могат да допълнят успешно личностния им профил.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гайдаров К.(1998)Девиантното поведение на непълнолетните, С Албатрос
[2] Гърбачева А.(1996) психология на девиантното поведение, Велико Търново, Абагар
[3] Джонев С.,Пл.Димитров (2014) Организационнон консултиране, мениджмънт, управление на човешките ресурси, т.1.С, Ен Джи Би Консултинг
[4] Ериксън Е.(2013) Идентичност: младост и криза, Рива
[5] Клейберг Ю.А.(2001) Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. — М.: ТЦ Сфера, при участии Юрайт-М
[6] Личко А.Е.(2009) Патохарактерологический диагностический опросник для подростков (ПДО)Санк-Петербург: Речь
[7] Манчева Р.(2013) Психология на девиантното поведение, Унив.изд-во „Неофит Рилски“, Благоевград
[8] Манчева Р.(2017) Диагностика на личността с девиантно поведение, Унив.изд-во „Неофит Рилски“, Благоевград
[9] Рачева, Р. (2011). Основани на доказателства психо-социални интервенции за работа с юноши, злоупотребяващи или зависими от психоактивни вещества, Психологични изследвания, 2, 239-248
[10] Станков Б.(2012) Малолетни, непълнолетни,противообществени прояви, престъпления, отговорност, Варна, ВСУ
[11] Фельдштейн Д.И.(2013)Мир детства в современном мире (проблемы и задачи исследования)М.,Воронеж,МПС, Модек
[12] Akers, R. L.(1991) Self-control as a general theory of crime,Journal of Quantitative Criminology, 7, 201–211.
[13] Arneklev, B. J., Grasmick, H. G., Tittle, C. R., & Bursik, R. J., Jr. (1993). Low self-control and imprudent behavior.Journal of Quantitative Criminology, 9, 225–247
[14] Barnow, S., Lucht, M., & Freyberger, H. -J. (2005). Correlates of Aggressive and Delinquent Conduct Problems in Adolescence. Aggressive Behavior, 31(1)
[15] Bazzett, T.J.,(2008) An Introduction to Behavior Genetics. Academic, NY
[16] Caldji, C, Tannenbaum, B., Sharma, S., Francis, D., Plotsky, P.M. and Meaney, M.J. (1998). Maternal care during infancy regulates the development of neural systems mediating the expression of fearfulness in the rad. Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States America 95 (9), pp 5335-5340
[17] Clinard M.B.(1989)Slums and Community development: Experiments in Self-Help, New York, The Free press
[18] Gottfredson M, T. Hirschi (1990). A general theory of crime, Stanford, CA: Stanford Unit. Press

[19] Harkness,K.L., D.M.Tucker (2000) Motivation of neural plasticity: neural mechanisms I the self-organization of depression, In: M.D.Lewis,I.Granis:Emotion, development and self-organization: dynamic systems approaches to emotional development (pp. 186-208) New York, Cambridge University Press
[20] Hollin, C. R. (1992) Criminal Behaviour: A Psychological Approach to Explanation and Prevention, London, The Falmer Press
[21] Hossain, Z. (2014) Deviant Behavior: A Study of Causes, NU Journal of Humanities, Social Sciences & Business Studies Vol. 1, No. 1,119-134
[22] Kaplan N.B., S.S.Martin и C.Robbins (1983) Toward the Testing of a General Theory of Deviant Behavior in Longitudinal perspective: Patterns of Psychopathology, In: Research in Community and Mental Health, vol.3, Greenwich, CT: JAL, pp.26-76
[23] Karoly P. (1993) Mechanisms of Self-Regulation: A Systems View, In: Annual Review of Psychology, 44, pp.23-52
[24] Putwain, D., A. Sammons, A. (2002) Psychology and crime, London, Routledge
[25] Tangney J.P., R.F. Baumeister, A.L.Boone, A. Duskworth, M.Seligman (2006) Examining self-control theory's stability thesis, Criminology 44, no.4 pp.739–774
[26]Wilcox, P., T.E.Cllen (2017) Criminological Theory: Past to Present: Essential Readings, Oxford, University Press

A COMPARISON OF THE DROPOUT PHENOMENON BETWEEN ISRAEL'S AND BULGARIA'S EDUCATION SYSTEMS

Shlomit Cohen
26 Dr. Liecht, Azor, Israel

ABSTRACT

Education is the most universal way to integrate socially into the culture of each country, and is seen as a mechanism that gives every person opportunity to gain the knowledge and skills that are essential to make them a professional, value, media and growth society. Every country sees the importance of the educational approach in which, despite its differences of social status, race, ethnicity, gender or religion. However, each country strives for quality education for the new generation to provide its own development and stability, and to ensure the quality of life and progress of its citizens.

Introduction

I reviewed the Israeli and Bulgarian educational system and examined the topics that should be promoted, studied and improved, between the systems and what can be learned from students dropping the system by comparison, between the Bulgarian education system and the Israeli education system.

Comparison of statistic data between the two countries

Education in Bulgaria is entrusted to the Ministry of Education and Science, while education in Israel is entrusted to the Ministry of Culture and Sport. The terms are completely identical and do not indicate gaps in national terms for comparison in education, but there is an emphasis on national importance in scientific studies and on the need for progress in the field. In 2012, compulsory education law was applied in Bulgaria, which includes two years of preschool education up to the age of 16. In 1968, compulsory education law was applied in Israel from the age of 5 onwards.

In Bulgaria, education in state schools is free, with the exception of higher education schools, colleges and universities. In Israel, education law is mandatory and therefore does not involve any payment except voluntary payments. In higher education schools and colleges, it is at the decision of the Higher Education Council. In 1998, 93% of high school students were eligible for a high school diploma, and 81% of eligible students were enrolled in secondary schools. In Israel, 87% of students complete 12 years of schooling and enroll in undergraduate studies 47% of graduates. The number of private schools increased 10-fold during 1990. Bulgaria's higher education system was fully organized in the mid-1990s. Since 2010, the number of private schools in Israel has increased by 15%, but private schools that are not recognized by the Ministry of Education should be distinguished from unique schools employed by the Ministry. Anthroposophical, open schools are employed by the ministry, while the ultra-Orthodox and Christian schools in the churches are not recognized by the Ministry of Education. Today there are more than 51 higher education institutions and over 200,000 students. The Soviet Union had a great

influence on the Bulgarian education system, with the emphasis on liberal arts replaced by increased technical training. In 1979, Jacob created the United Integrated Secondary School, which focused mainly on technical issues.

The Bulgarian was completely restored. Since the establishment of the State of Israel in 1948, the educational system has focused on the history of the Jewish people, Jewish artists and Jewish literature. At the same time, science and technology, medicine and education have evolved. Bulgaria has pre-primary education for children ages 3 to 6, who enroll in kindergarten optionally, today in Israel there is compulsory free education from age 3. The stages of education are kindergarten, pre-compulsory, compulsory and at age 6 immigrate to first grade. In addition, there are two reforms in basic education in Israel and one in high school and the other in high schools. The reform of the division is a new horizon that provides teachers with a basic 23 hour basic salary in addition to 4 individual work hours for student assistance and 9 hours in school and independent work. High school reform is a reward for similar organizational structure but differs in the number of hours given to each category. In Bulgaria, elementary education includes elementary school (grades 1-4) and middle school (grades 5-7). Elementary education usually begins at age 7. Graduates are accepted with successful grades of Grade 4 and 7 respectively.
High schools use grades from the Certificate of Elementary Education as a acceptance criterion. In Bulgaria you spend five days, 5-7 hours a day. In contrast to Bulgaria, there are two primary education structures. One, from 1st to 6th grade and the other, 7th - 9th grade. Another structure of elementary education from grades 1-8 and high school is taught four years from grades 9-12. There are no tests in the kindergartens in Israel and no grade is given. Grades 1 - 2 usually score verbally, and only in third grade is an accurate numerical assessment given. In schools such as: HIT project-based learning, and grades are given as verbal assessments. In Israel, students spend a minimum of six days a week between 5-8 hours a day for a total of 32-40 hours per week. The secondary education includes selective / comprehensive secondary schools and vocational schools. Enrollment for comprehensive schools is based on grades, entrance exams, and middle school grades. Students can enroll in the high school after successful completion of grades 7 or 8. In Bulgaria, high school graduates must take high school exams in Bulgarian language. In Israel, students do not remain in grade even if they did not attend. That suit them according to their skills and abilities The school is tailored to the child and not the child to the school. At the end of ninth grade, students will be graded according to their skills and will study high school in arts, languages, technology, communication, music, dance, sports, etc. The grades in Israel are from 0-100 and Exams and Works in Israel Required to Learn Languages Hebrew from 1st - 12th grade, Arabic from 7th grade and English from 3rd grade Other languages are the choice of schools. In 12th and 12th grades. The Bulgarian education curriculum focuses on eight main topics. The school year begins on September 15 and ends in May or June, depending on the level of students in the class. Many schools operate "on shifts" morning or afternoon. In some elementary schools, there is the possibility of extended care, where students spend the second half of the day at school preparing their homework under the supervision of a teacher. In Israel the range of professions is very wide and each school decides on the content for enrichment. All

schools have compulsory subjects and data subjects to choose from according to the characteristics of the school. The school year from age 3-18 in Israel starts at 1.9 and ends with a thorough holder in 20.6 and a basic in 30.6. Summer elementary and elementary schools have an extra month of summer school, for smaller or larger municipal camps. The school year is divided into two halves and each half quarter to review and improve achievement. There are schools that have enrichment classes or an afternoon learning center to help students find it difficult to study. The rating system in Bulgaria is based on numbers 2-6, 6 - excellent, 5 - very good, 4 - good, 3 - satisfactory, 2 - poor. The grades are divided into 100 points and every mark above 50 is considered the top. For example, 5.50 is excellent, 5.75 is also excellent but 5.25 is very good. 6.00 is the highest mark possible. Typically, any score below 3.00 is considered a failure. In Israel, the scoring method is completely different. A student who accumulated an exam over 55 passed the exam and under 55 failed. The scores range from 0-100.

In Bulgaria, the current educational assessment system consists of an assessment of their abilities about the subject they are teaching, pedagogical skills, and assessment of school administrators, especially regarding their control functions. Bulgaria has external exams in the elementary and elementary class and parents, teachers and students are tested every year. In Israel, once every four years, the schools are examined in external MITA exams by the Ministry of Education, which are passed in second, fifth, eighth and high school matriculation exams. The students are tested in four basic mathematics subjects, English, Hebrew, science. In addition, all students are tested on a climate questionnaire. The school examines the school atmosphere and the behavior of the staff and teachers, the installation examines the school pedagogy as well as the administrative routines and the school principal.Bulgaria school choice is based on the residential area where the children live, and the children are allowed to choose a school they want in their district. There is no choice in state schools in Israel and every student is a mop The municipality has a school in its enrollment area unless the student is proficient in the arts and sciences and has been examined for a special school. Management of the school is characterized by an organization under the responsibility of the principal and the school administration. Administrative freedom is entrusted to the school principal, as well as the school's assessment, rules and regulations, and processes. For use in evaluation results.

A school administrator in Israel has complete autonomy regarding professional pedagogical flexibility and the organizational structure of the administration and the staff. The external school evaluation is published to the entire State of Israel online so that every person can know to follow and be impressed with the school's successes or failures. In Bulgaria, entry into secondary education is required by compulsory school education. However, there are special schools and vocational schools that can enroll without any appreciation of skills and knowledge, but this does not guarantee graduation from post-secondary education as after the age of 16 students can leave school and are not required to attend the relevant education system. As I mentioned in Israel, compulsory education law is up to the age of 18 by the end of 12th grade, so most students stay in one system or another and accumulate 12 years of schooling. Only 68% of Israeli students graduate with

a high school diploma. After graduation, 93% enlist in the military. They then have the opportunity to complete their studies and matriculation and start attending colleges or universities. The qualification of a teacher of vocational training in Bulgaria still needs to be effective by providing wider opportunities for teacher training. Although there is a system of teacher training provided by universities and divided into various degrees of "vocational training in the teaching profession", this system has not yet been adapted to the current conditions in Bulgaria, which require opportunities for job certification. In Israel, anyone who wishes to become a teacher must study three years of undergraduate education and teaching and in the fourth year study and pay for accreditation within the school so that by the end of the fourth year he will receive a bachelor's degree and a teaching certificate. At the end of his first year of work, a school principal will decide whether he may continue for another year and receive tenure or not continue teaching. In Bulgaria, the system promotes an open market for teachers and any teacher can choose a school to apply to, provided that this particular school recruits it to the teaching staff. School administrators are charged with selecting teachers, appointments, and layoffs, as well as internal staffing issues such as teacher duties, assignment of teachers to classroom instruction, or professional teaching. Teacher salaries are determined on a case-by-case basis by the school administrator in accordance with statutory regulations regarding minimum school-level salary requirements. In Israel, every teacher cares for a place of work and there are websites of the Teachers' Organization and the Teachers' Union that take care of the teachers' professions where required teachers are published for schools. A school administrator is responsible for recruiting and selecting teachers, the number of hours they will be teaching and serving, but to dismiss teachers is a very long and tedious process, with the school superintendent, the union representative in charge, and the school principal managing the process. The CEO's circular describes the rights and obligations of teachers and parents. Teachers' salaries are determined by the Ministry of Education and are the teacher's employer. The salary of teachers and administrators is determined by degrees, seniority, and school complexity. The school choice system in Bulgaria actually forces the school and the school principal and management team to become more prominent in its educational activities and to allow a better choice for the student. In Israel, a school administrator has complete autonomy over the subjects they study, the curriculum is dictated by the Ministry of Education, and the schools receive budgets from the Ministry of Education and the municipality to maintain the schools. The school organization is done by the school principal, but the choice of textbooks and teacher fees is made. By the Ministry of Education. There is covert competition between the schools in each city, as well as the percentage of maturity, but the monitoring and control done by the Ministry of Education ensures that the administrators consistently demonstrate their work. I know that there are countries in the world that do not have an oversight team for managers such as Singapore and Finland.

In Bulgaria a special high school conducts scientific research or artistic and creative activities and offers training courses in one of the major areas of science, art, physical culture and military science. These high schools may also offer training to acquire the "teacher" education and qualification level and the doctoral education and academic

degree in Israel has a variety of special schools classify students according to their educational abilities and skills. There are science, arts, dance music, Wingett Institute of Physical Education and military schools. Most of the subjects in Bulgaria are taught in Bulgarian, but there are certain programs taught in foreign languages, mainly English, French and German.

In Israel elementary school there is a duty to learn Hebrew and third grade English, in seventh grade Arabic is mandatory in schools but there are schools that teach additional languages. My school also teaches Persian as part of a unique multicultural trend. Teaching Methods - Teachers should use their teaching methods according to the discipline / module. Teaching methods in Israel are many and varied and are done individually, frontally, computerized, synchronously and asynchronously, project-based learning and urban learning, under the Ministry of Education curriculum. In Bulgaria, students' progress in this field is subject to academic autonomy and will be dealt with within the rules of the high school's rules of procedure (bylaws) in accordance with the law. One of the beautiful things in Bulgaria is that students will continue to learn according to their level and teachers will remain at the end of the day to help them reduce educational gaps and also during the summer holidays. In Israel, everyone starts and ends regardless of the learning difficulties and only students who pay for a learning center stay at the end of the day and summer learning is a choice and involves costs. Roles and responsibilities of the Bulgarian School Board. Bulgaria has two main bodies of the school administration - the school principal, together with the deputy administrators and the pedagogical council. In addition, the boards of trustees have been established in many schools to improve parental participation in several aspects of school management. Prior to entering the position of manager, a minimum of three years of teaching experience must be met in addition to the requirements of the Masters and Ph.D., not sentenced or punished with dismissal or criminal background, in addition to possessing and teaching a certain amount of classes as prescribed by the Public Education Law. In the past two years, there has been a requirement to attend a special school management course provided by the National Institute of Elementary Education in the Ministry of Education, and the appointment of school administrators includes interviews and presentation of the school development concept. National school administrators are selected by the committee under the Regional Education Supervision and appointed by the Minister of Education.

Municipal school administrators are selected by a regional oversight committee with other members of the city's administration. In Israel, a teacher who wants to run a school must work 5 years of teaching in the Ministry of Education with a teaching certificate and teaching license, specialize in management and education positions and have extensive pedagogical knowledge. In addition, he is required to have at least a master's degree and a management course from an external body in charge of school principals called "Headstones," to pay 70 hours a year and receive remuneration to advance his status and duties. To be appointed director of the school, the Ministry of Education publishes a tender in which the superintendents of the Ministry of Education, teachers' organizations, the district superintendent, the school superintendent, are six year old if there are community

representatives. In Israel, there are no national or regional government tenders open to everyone when the education system is spread across seven districts. Each school principal has deputy principals, broad administration, and coordinators leading the schools. In Bulgaria, organizing and enrolling students, representing the school in relation to other authorities and organizations, controlling and maintaining proper organization and documentation is entrusted to the school principal responsible for everything that happens in the school, such as assigning classroom teachers, student programs, annual programs, and curricula to various types of educational levels, Grades and educational content. The school principal is responsible for proper planning of all extracurricular activities, participation in school projects and the school and its facilities. The number of teachers also depends on the number of students and the school curriculum, with the teacher's roles associated with a certain amount of lessons that each teacher should teach in the school year. These conditions require the school principal to balance educational goals and standards, teaching, but a smaller number due to their administrative responsibilities.

In Israel, there is a very similar principle regarding the role of a school administrator and his area of responsibility. As a schoolmaster gains experience, he knows how to operate his education system effectively, effectively, pedagogically, and profitably. There are schools that, to generate money and income, rent the school buildings after school and holidays as well as the means of communication and facilities. This achievement enables principals to purchase equipment, activities and promote and develop the school. In Bulgaria, the school's second governing body is the Pedagogical Council which discusses educational and pedagogical issues. It is made up of all the school teachers, the pedagogical counselor and other educational staff headed by the principal. This board may include the school board chair and their school nurse the right to have an opinion and vote. This collective management body usually decides on matters such as: adopting a school development strategy, approving the school rules and regulations, adopting the curriculum, choosing Various forms of education that the school will provide, discussion of educational outcomes, setting student enrollment rules, offering school administrators remuneration or punishment, deciding on extracurricular activities, adopting school uniforms, and adopting school ceremonies and symbols after coordination with The parents or the school board of trustees in most of the schools in Bulgaria And the Board of Trustees are nonprofit legal entities comprised of parents and schoolchildren, whose main roles are to support school administration and administration by providing opportunities to participate in projects on various national and regional funding programs, bringing parents' voice closer, discussing and supporting the school on discipline issues. The school has a pedagogical council and school administration, and the pedagogical council consists of the vocational centers and school management of senior positions such as deputy, social coordinator, ICT, integration, special education age-level managers, counselors and more. All school teachers sit with the coordinators of the profession and build the pedagogy, and in addition, at the end of each quarter, each student discusses the achievements, behaviors and emotional and social conditions of each student. The school has no nurse, and it only comes twice a year to vaccinate the students. There is no board

in Israel like Bulgaria, which is a shame. Parents are not involved in the learning process and regulations and are not in the school outfit and student welfare. A school administrator is obliged to convene the Central Parents Committee to elect a chair for parents and consult with them regarding school procedures.

Reasons for dropping out of students in Bulgaria and the proposed drop-out solutions - 2018
The National Statistics Institute for Student Dropouts in Bulgaria, aged 16-18, published in 2018 the circumstances for student dropouts and found a direct link to their lack of integration in the labor market. Compulsory education in Bulgaria begins at the age of 5-16. 23% of students who choose to graduate from 16-24 years of age currently number 35,420,000 unemployed due to lack of professional experience and 47% of them dropped out earlier.

It was found that the reasons for unemployed students after the age of 16 who were not found suitable employment due to lack of experience and professionalism were: leaving school early, lack of specialization, and low education. The chance of people without education and the skills to find a very small job and what happens is they leave the small towns to the city centers or leave the state. Furthermore, it was found that the dropout group of low-income students was at the level of primary education and lived in a village or small town or immigrants from Turkey and Greece. The most serious problem in this group is motivation, they see no room for change or improvement in their lives.
If we look at the group of inactive young people, most of them who left school and many found no work they encountered significant difficulties in the learning process at an early age lost interest and motivation to integrate into education. At the root of the school's difficulties are two significant problem areas. The first is related to educational material and teaching in particular - poor orientation of training for large volume practice and lack of focus and curriculum structure, passive model and lack of interactive approach to teaching. The second is related to the application of modern technologies in teaching and repeatedly increasing the participation of youth in the process of acquiring knowledge, stimulating creative and analytical thinking and formulating ideas and vision for their future. The current state of early school leaving Despite the use of appropriate traditional and new approaches to education policy management, in Bulgaria 13% of students drop out of post-secondary education.

The reasons for leaving students can be classified into several significant reasons:

1. **Economic reasons** - Unemployment, low income, low standards of living and poverty place children in conditions leading to an increased risk of dropping them out of school. As a result of the financial and economic hardships they have to help their families. Another reason is parents' economic migration. Migrant parents in Western Europe often bring families to a decision not interested in education.

2. **Social causes** - connect with parents' disinterest, conflicts, conflicts, stress and family crisis, negative impact on the home environment, functional illiteracy and poor parenting, incomplete families, children and students at risk of antisocial behavior,

students with severe behavior They conflict with the law, domestic violence, ignoring child choice, imposing stricter penalties and poorer quality of life in certain social strata; Low incomes, inability to cover expenses and more.

3. **Educational Reasons** - Related to the assessment, competence of teachers, learning habits, negative attitudes of participants in the educational process and lack of motivation, quality of textbooks. The large number of absences, the lack of an effective system of control over how to maintain and report on their deteriorating discipline, violence and aggression in school, attain low education. Difficulties in understanding the material, little interest in the learning process and consequent unwillingness to attend school, the presence of conflicting relationships with peers and / or teachers, etc.

4. **Ethnic and Cultural Reasons** - These are religious dimensions: lack of motivation for knowledge, low readiness for school, lack of motivation for parents to get their children educated, at an earlier stage of marriage. Parents due to risk of theft, psychological reasons such as sense of failure, alienation from self-doubt of past school experience.

5. **Institutional Reasons** - As such, may indicate insufficient coordination between different agencies and experts at national, regional, local and school levels to cope with early school leaving, ineffective control and policy management to cover, retain and re-integrate children and students into the education system. .

6. **Health-related causes** - illness, poor hygiene and living conditions lacking authority, poverty and disease due to lack of awareness of cleanliness and environmental pollution. Students who have not been educated for value education, difficult adaptation to the educational process and educational activities in schools, increase the poverty line and unemployment among minorities.

Addressing the dropout problem has led the Bulgarian government to adopt a policy leading to a new national strategy for preventing early exit from the education system that has dealt with several areas:
Strategy to reduce the proportion of early school graduates (2013 - 2020)
National Strategy to Promote and Improve Literacy Skills (2014 - 2020)
National Lifelong Learning Strategy Throughout the Period (2014 - 2020)
Framework Program for Integrating Minorities in Bulgarian Society (2010 - 2020)
Convention against discrimination in education.
Law in kindergarten and after school after school.
Regulation for comprehensive education, with emphasis on special education and integration of parents in all areas of school practice.
A body has been set up to preserve the students in the education system and operates on several levels:

1. Introduce a dual training system for high school learning and work.
2. Adjust higher education systems to the job market requirements.
3. Quality assurance system in education and vocational training.
4. Improving the national system and mirroring.
5. Increasing the ability of education experts to work in a multicultural environment with major activities: updating curricula in secondary schools that

prepare pedagogical experts for effective work training in a multicultural environment, conducting short-term training of teachers, educational experts and school administrators and kindergartens for work in a multicultural environment. Cultural.

6. Provide access to quality education in hard-to-reach communities and areas.

7. Integrated measures to improve access to education for the periods 2016-2020, the main activities carried out: additional training in Bulgarian language for children and students (including children and students seeking or enjoying international protection) for whom Bulgarian language, additional activities with the risk of dropping out of ethnic minority students and students Or receive international protection, reintegration into the education system for young people under 18 dropped out of school.

Disadvantaged children and educational integration of students from ethnic minorities and / or asylum or international protection. This group constitutes a large number of student absences, which is a prerequisite for dropping out of school and the reasons are: inadequate parents' care and concern, lack of effective sanctions for parents, low living standards of the population, family problems leading to school dropout,

Lack of financial resources to support drop-out children, adverse impact on the "friendly" street environment, lack of supportive school environment, immigration processes, frequent change of residence, negative attitudes of educational participants, uncoordinated access to unqualified teachers, interactive teaching methods, Use of poor communication, extracurricular activities, lack of self-expression opportunities to create a friendly environment, poor facilities, high teacher motivation, poor work with welfare and police services, psychologists, teachers, communication clinicians, non-identification of children at risk, parents not involved .

Students who are at risk of falling out for a variety of reasons, from which there is an objective risk of social exclusion and lack of forms of social support. In a more general sense, the target group includes all school students.

1. Request (participation) in various projects aimed at prevention of exclusion.
2. Early identification of at-risk children by assessing needs and interests.

Which includes the implementation of bullying and violence prevention activities, as well as motivating and overcoming serious behavior problems, expressing the common will and concerted efforts of each overall policy openness and transparency process, documenting risk and risk situations and best practices, institutionalizing feedback, parenting, tutoring, teachers, Students and teachers - Continuity - Maintaining traditions and refraining from forgetting the old and good equality of all educational development priorities, identifying risk factors - Report of Instructors and Teachers in the classroom. Measures against early school leaving because of early marriage and birth, ensuring constant youth awareness of development Sexual, including inclusion in seminars and lectures, thematic overlap in youth development, and educational attitudes that workers

and workers share in thinking, answering questions posed by their work in an educational institution over the years. If you have the opportunity to participate in the training of companies and give them freedom of creative ideas, Fear The competitions of students' strength and confidence to show their best sides, establishing university educational initiatives with innovative educational initiatives against early school leaving, Project Objective: Performing research and creating an educational enterprise model for developing key, social, listening and entrepreneurial skills Students aged 14-16 years at risk of leaving school early, and implementation of the model during international context. 2014-2016. The method of learning through an educational enterprise was found to prevent and keep students during school hours. They succeeded in establishing their attitudes and proved to give their students towards vocational training, motivation and interest to drive them to a meaningful learning environment.

They advocated activities that include presentations, videos, building demonstration booths for students and teachers, parents and communities what they taught students in these classrooms, the emphasis being work and their achievements over the years. Providing forms and calculating adolescent sexual awareness and including them in seminars and educational lectures, thematic overlap in the relevant division. Who were challenged to work in a team, all students were very motivated, used their creative and entrepreneurial thinking.

Therefore, the government has come to the conclusion that many teachers should be invested in training and developing their careers to act and share their thoughts, to answer questions posed by their work in an educational institution over the years and to motivate those who follow them and to give them a chance. Implementation of the model during the international. 2014-2016. The learning method through an educational enterprise has been found to be very good for preventing and keeping students during school hours. Professions and profiles in the education system, individual and group work are carried out with students in all levels of school education, teachers' required skills, teacher motivation to continue dropout prevention, ability to work with youth at risk of dropout, sensitivity and ability of teachers to increase interpersonal conflicts. In school groups, being able to communicate effectively with parents and other stakeholders, being able to work with different generational behavior patterns, sharing experiences and working in interdisciplinary teams have led to reduced dropout.

All establishment, training, and prevention programs in all areas of day-to-day practice of students have reduced dropout by 34%, leading to one significant conclusion that the reasons for dropping out of school due to environmental factors are mainly due to teacher education in schools and training in particular to deal with the dropout problem from the long-term education system.
The reasons for dropping out of students in Israel and the proposed drop-out solutions - 2016

In recent years, the education system has set itself the goal of reducing the size of the dropout phenomenon
About 11% of students are identified as at risk of dropping out. You can see students dropping out of a sequence from covert dropout to overt dropout, the reasons for dropping students are almost the same from country to country and you can see that in
Visible dropout that is expressed in several and sometimes simultaneous phenomena
Absence is almost complete absence from school and non-attendance
Disruption of classroom occurrence to the point of emigration of youth from the education system during their studies

Failure to register the child in one of the schools supervised by the Ministry of Education
Covert eagle - a concept that describes the condition of students who are still enrolled as students but are disconnected from the framework and do not learn significant learning in the classroom. The signs of covert dropout, non-normative social behavior, learning disparities, frequent absences, partial (or periodic) absence of the student or in attendance but without involvement occur in the classroom. It has been found that dropouts are mainly reflected in the transition between educational frameworks. Learning, emotional difficulties, marital status: family structure, parental functioning, divorce cases, traumas and crisis: illness, accident, death of a family member, apartment transitions, family unemployment, neglect, migration Reduction of dropouts in Israel in recent years has been expressed in several ways:

1. Regular updating of data has resulted in a positive dropout percentage.
2. Extension and precise definition of regular visiting officer's duties Defining role, responsibility, division of labor.
3. Inclusive care with a sufficient focus on the fallout, educational, social, emotional, family student.
4. All parties involved in the education system were required to receive guidance and assistance in the dropout phenomenon.
5. Emphasis is placed on the dropout, the treatment that requires a substantial perceptual change in the education system and this change needs deepening, continuous, perennial and systemic.
6. There has been a change of consciousness among those employed in the educational system, while strengthening the beliefs of school principals and teachers in their ability and ability to effectively deal with students' difficulties and reinforce their commitment to take on a real responsibility for meaningful learning.
7. Concentrated data were provided on student attendance at various levels (discontinuity, absence from school over time, and school leaving formally).
8. High-frequency information flow from the school is extremely significant to the CSP's work, which systematically and continuously examines the school's actions and characteristics, to identify ways of contributing to effective drop-out, to study them and to disseminate the overall system for finding solutions.
9. Establishment of a policy perseverance committee to formulate policy and to maintain strategic planning to prevent dropouts.

10. Urban cruisers were set up for Arabs and school staff during the day to take care of students who are not entering classrooms in all classes, roaming the courtyard, corridors, and hiding and smoking areas.
11. There is a phenomenon that students leave home, do not come to school, and do not function in school and are not assets for classrooms. Classroom educators were required to report to parents the absence during the day and evening.
12. Attempts are made in some cases The CBS has been able to integrate mentored students into an alternative institution.

In summary: The education system in Israel and Bulgaria is identical in several areas of pedagogy, training and assessment, but different in the provision of student achievement, organizational structure and educational platforms. There is no doubt that both Israel and Bulgaria have something to learn in many of these educational fields and to enrich more information with the rest of the world. The State of Israel needs to learn how to channel parents within the educational system and give them the right of entry, choice and shared thinking with the teachers, as is very good in Bulgaria but less so in Israel.
As for dropouts, the dropouts appear to be the same in many areas and vary by geographical location, socioeconomic society, intensive dropout treatment and dropout tracking. Bulgaria emphasizes the pedagogical field in the teaching of teaching staff and gives special emphasis on meaningful and effective learning that will open the student to fun and enjoyable work in the school. It seems that retaining students aged 16-18 in the State of Israel in the system allows students by virtue of their commitment to learning as an obligation to remain in the school system, whereas in Bulgaria the law permits up to the age of 16 and beyond their choice. And maybe this age is young or old to make a commitment to learning.

References

[1] National Statistics Institute www.nsi.bg
[2] Ministry of Education and Science Inter-institutional mechanism to capture and retention in education system of children and students in compulsory preschool and school age http://back2school.mon.bg/
[3] Tatiana Kicheva (2017), Attitudes and labor problems in professional life young people in Bulgaria - magazine. Business directions No.3 -
[4] Kazuaki & Takashide (2008), Itami school evaluation system, http://www.itami.ed.jp/.
[5] Kazuaki, K., Takashide, K (2008), Transition and modern function of school evaluation in Japan. In Educational administration and management in Japan (pp. 173-193). The Japanese association of the study of educational
[6] Administration, 2008. Law for public education, http://lex.bg/laws/ldoc/2132585473.
[7] Ojima (2006), Level of Education, General Education Minimum and Curriculum Act, http://www.mon.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/law/zkn_obr_minimun.pdf .

[8] Ojima H. (2006), Japanese Educational System & Practice (Part 2). Center for Research on International Cooperation in Educational Development (CRICED), University of Tsukuba, Japan, http://www.criced.tsukuba.ac.jp/keiei/kyozai_ppe_f6_00.html. Regulations on the
[9] Implementation of the Public Education Act, http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/regulations/prvlnk_zk n_prosveta.pdf.

[10] Central Bureau of Statistics, Jerusalem Statistical Yearbook (2010-2017).
[11] Central Bureau of Statistics (2017-2010), The Statistical Yearbook Learning Table, Personnel Table, Jerusalem.
[12] Dushnick, J. and Sabra Ben-Joshua, N. (2001). Ethics of qualitative research. Inside: N. Sabra Ben-Joshua (ed.), Traditions and Currents in Qualitative Research. Or Yehuda: Dvir (369-343).
[13] Cohen-Navot, M. (2003). School intervention for children and teens at risk. Special report, written as background document for "Ashalim", in the formulation of a three-year work plan 2004-2006. Jerusalem: Myers-Junt-Brookdale Institute.
[14] Nisim Mizrachi, Yossi Yona, (2010), Practice of a Difference in the Education Field in Israel: A View from below.
[15] Ministry of Culture and Sports Education (2010). Student Rights Law, Senior Vice President's Office of Director of Human Resources, Retrieved January 15, 2016, from www.education.gov.il/kav-patuach/hok.html
[16] Director General (2017), Data from the State of Israel, Ministry of Education and Culture, Tel Aviv Israel.

THE ROLE OF THE USE OF THE PASSIVE VOICE IN MEDICAL ENGLISH

Boyka Petkova
Medical University, str. "Zdrave"№2, Sofia 1700, Bulgaria

ABSTRACT
The passive voice is a grammatical "voice". The noun or noun phrase that would be the object of a corresponding active sentence appears as the subject of a sentence or clause in the passive voice. The passive voice is used very often in Medical English. It can also be used without referring to the agent of an action. It may be used so that the most dramatic word appears at the end of the sentence. In Medical English it is very often used for explaining investigations and procedures. This is of great importance for the patients to understand more easily their condition and what is going to happen with them. So that the most important grammatical structure in Medical English is the Passive Voice. In this paper are shown the formation of the Passive Voice, its use in the Medical English during the communication doctor-patient, the health benefits for the patient after its application, and the strategies that the doctor uses while using it during the communication with the patient.
KEYWORDS: passive voice, Medical English, communication, doctor, patient, application of the passive voice, use of the passive voice.

What Is Passive Voice?

The Passive Voice is a grammatical "voice". The noun or the noun phrase that would be the object of a corresponding active sentence appears as the subject of a sentence or clause in the Passive Voice. The subject of a sentence or clause featuring the Passive Voice denotes the recipient of the action (the patient) rather than the performer (the doctor). Verbs in the Passive Voice in English are formed using several parts: the usual construction uses the auxiliary verbs *to be* or *to get* together with the past participle of the main verb. In Medical English according to Bryan A. Garner (2016) it puts the punch word at the end of the sentence and the focus of the sentence is on the thing being acted on. For example: The medicine is given to the patient by the doctor. In this example the most important is the doctor. Without him the treatment is impossible. That is why this word is put at the end of the sentence and the focus is on it. According to Merriam-Webster's Dictionary of English Usage (1994) the Passive Voice is recommended when the object of the action is more important than the subject, and when the agent is unknown, unimportant. For example: The discovery of the cure of cancer was made yesterday.

Use Of The Passive Voice In The Medical English – Key Elements For Good Communication And Practical Steps For Relationship Between The Doctor And The Patient:

Patient-doctor communication is an integral part of the clinical practice. When done well, such communication produces a therapeutic effect for the patient especially while using Passive Voice. The manner in which a physician communicates information to a patient is as important as the information being communicated. Patients who understand their doctors are more likely to acknowledge health problems, understand their treatment

options, modify their behavior accordingly, and follow their medication schedules. So the effective patient-doctor communication can improve a patient's health as quantifiably as many drugs – perhaps providing a partial explanation for the powerful placebo effect seen in clinical trials. And all these things are made with the help of Passive Voice.

From obtaining the patient's medical history to conveying a treatment plan, the doctor's relationship with his patients is built on effective communication. Although much of the communication in these interactions necessarily involves information-sharing about diagnosis and therapy options, most doctors will recognize that these encounters also involve the patient's search for a psychological healing "connection", or therapeutic relationship. For example, a patient with broken relationship with family, friends, coworkers, or the community in general, will often struggle when describing his illness and symptoms for the first time. That patient's contact with his doctor is often a first step toward reconnection. So it is essential for their doctor to listen to patient concerns, provide comfort and healing, and foster the relationship in general. In settings involving the communication of bad news, especially when there is no appropriate biomedical response, the strength of such a therapeutic relationship will be tested, and its value quickly becomes obvious. The doctor who can communicate bad news in a direct way and compassionate will use the construction of Passive Voice. For example: The metastases are found in your liver.

Each doctor must develop his own style of communication. The most important key elements for the good communication while using the Passive Voice are: listening effectively, eliciting information using effective questioning skills, providing information using effective explanatory skills, counseling and educating patients, making informed decisions based on patient information and preference. The practical steps for the good relationship between the doctor and the patient are: Assess what the patient already knows about his condition by using questions with Passive Voice. For example: Do you know that your blood pressure is increased as a result of the disease? Assess what the patient wants to know: not all the patients with the same diagnosis want the same level of detail in the information offered about their condition or treatment. Thus, the doctor should assess whether the patient desires, or will be able to comprehend, additional information. For example: Are you interested about the details that the cure is found about your disease? Be empathic: Empathy is a basic skill doctors should develop to help them recognize the indirectly expressed emotions of their patients. Doctors should not ignore or minimize patient feelings with a redirected line of inquiry relentlessly focused on "real" symptoms. Slow down: doctors who provide information in a slow and deliberate fashion allow the time needed for the patients to comprehend the new information. In situations involving the delivery of bad news, the technique of simply stating the news and pausing can be particularly helpful in ensuring that the patient and his family fully receive and understand the information. For example: Don't worry, your results will become better next time. And the disease will be stopped by the new medicine. Keep it simple: the doctors must keep short statements and clear, simple explanations. The doctors should be sure to ask whether patients have any questions so that understanding can be checked and

dialogue promoted. For example: I am sorry, but I must tell you something which is not good – the indicators have been worsened by the development of the disease. Tell the truth: it is important that doctors not minimize the impact of what they are saying. For example: To tell you the truth the procedure is going to be made under local anesthetic by Dr. Jones. To be hopeful: although the need for truth-telling remains primary, the therapeutic value of conveying hope in situations that may appear hopeless should not be underestimated. For example: I am sure that the results/ tests which are made by you will be better next time.

Sometimes the use of the Passive Voice in Medical English is the best choice in the communication doctor – patient. So it is used to emphasize an object, to de-emphasize an unknown subject/actor, if the readers do not need to know who is responsible for the action. For example: 2 tablets must be taken every 6 hours by you.; Over 100 attempts have been made to find a cure for cancer.; Baby Sophia was delivered at 3 a.m. yesterday.

Strategies Which Are Used In Communication Doctor-Patient:

1. Identify:
   -Look for the Passive Voice: "to be"+ a past participle.
   -Does the sentence describe an action? If so, where is the actor? Is he/she in the grammatical subject position (at the front of the sentence) or in the object position (at the end of the sentence, or missing entirely)?
   -Does the sentence end with "by…"? Many passive sentences include the actor at the end of the sentence in a "by" phrase, like "The injection was made by the doctor." "By" by itself is not a conclusive sign of the Passive Voice, but it can prompt the patient to take a closer look.

2. Evaluate:
   -Is the actor indicated?
   -Does it really matter who is responsible for the action?
   -Does the doctor use a passive construction in his thesis statement?
   -Does the doctor want to emphasize the object?

3. Revise.
   -If the doctor decides that his sentence would be clearer in the Active Voice, he must switch the sentence around to make the subject and the actor one. So the actor (the one doing the action of the sentence) must be put in front of the verb.

Conclusion:

The doctor-patient relationship is a complex one. The patient enters into this relationship usually in a distressed state and desires to be made more comfortable and emotionally and spiritually relieved by the outcome of the interaction. The doctor brings to the relationship a technical knowledge of organ systems and disease processes, clinical experience,

medical judgment, and in most cases, empathy and understanding of the patient's needs and concerns while using the Passive Voice. This is of great importance for the health benefits of the patients. Because a critical period of doctor-patient communication occurs at the end of any office visit. The patient-doctor dialogue is not finished after discussing the diagnosis, test, and treatments. For the patient, this is just the beginning. The doctor should anticipate a shift in patient's sense of self, which should be handled as an important part of the encounter not as an unpleasant plot twist to a doctor's preferred story line with the help of Passive Voice.

References

[1] Garner, Bryan A. (2016). Garner's Modern English Usage. Oxford University Press, pp. 676-677.
[2] Merriam-Webster's Dictionary of English Usage. (1994). (https://books.google.com/books?id=2yJusPOvrdgC&pg=PA720), pp.720-721. Retrieved 30 July 2019.
[3] https://www.grammarly.com/blog/passive-voice/
[4] https://www.ego4u.com/
[5] https://www.gingersoftware.com/content/grammar-rules/verbs/passive-voice/
[6] https://writingcenter.unc.edu/tips-and-tools/passive-voice/
[7] https://www.iffgd.org/finding-a-doctor/doctor-patient-communication.html
[8] http://healthcare-communications.imedpub.com/trust-and-communication-in-a-doctorpatient-relationship-a-literature-review.pdf
[9] https://jaoa.org/article.aspx?articleid=2093086

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

КЛАСИЧЕСКИ ЕКЗЕРСИС И ЗАГРЯВКИ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ГИМНАСТИКА. СЪПОСТАВКИ. ОТЛИЧИТЕЛНИ БЕЛЕЗИ

Джулия Йорданова
Докторант към катедра „Хореография"
при Югозападен университет „Неофит Рилски"

Танцът винаги е присъствал в човешкия бит - като връзка с божествата в древните мистерии, но и като възможност за забавление. Едва когато обаче танцът се отделя от ритуала, той може да участва в светски събития. Ренесансът в Италия (около XIII век)възражда интересите към античната митология и респективно - към танца, но без да се цели реставрация на танци от Античността. Във Франция умението да танцуват става задължително за кралските семейства и придворните, като за тази цел се ангажират италиански учители по танц - танцмайстори. Така от придворните танци възниква класическият танц, означаващ „сериозен, тържествен", като в поставеното в Париж представление „Цирцея" или „Комичен балет на кралицата" (1581 г. (хореография Балтазар де Божойо) за първи път в заглавието се споменава думата балет.

През 1661 г. в Париж се създава „Академия на танца", където всеки месец се събирали най-добрите хореографи начело с Пиер Бошан, за да обсъдят законите на най-често използваните движения и така възникнали упражненията в класическия екзерсис с наименованията им на френски език.

В България учителите по гимнастика Пешо Радоев, Александър Димитров и Руска Колева посяват интереса към балета, като организират курсове и школи по танци, публикуват във вестници и списания своите знания и реализират със свои възпитаници танци в оперни спектакли. Желанието на Пешо Радоев за бъдещо балетно училище не е удоволетворено и той учредява частна балетна школа, където децата три пъти седмично изучават балет, като уроците са комплекс от знанията, които е придобил в Прага, Краков, Париж и Петербург – гимнастически упражнения, разтягания, свободна пластика и класически танц. Българският професионален балет е свързан с името на Анастас Петров и премиерата на балета „Копелия" 22.02.1928 г., който е първият самостоятелен балетен спектакъл на Софийска сцена. Като солист и хореограф в Софийска опера през 1927 г. той също напомня за необходимостта от професионално балетно образование. След като и на него му е отказано той създава своя частна балетна школа, но на значително по-високо професионално ниво, като занятията по класически танц са с ежедневен екзерсис, а по свободна пластика веднъж или два пъти седмично. Правят се опити

за изучаване на поддръжки. Негови ученици са Асен Манолов, Нина Кираджиева, Лили Берон и др.

Художествената гимнастика възниква като женски спорт. По-късно през XIX век се въвеждат свободни упражнения в системата на обучение и така се слага началото на по-интензивно натоварване за сметка на по-малка сложност. През 1900 г. в шведската школа по художествена гимнастика са включени нови танцови елементи, а **Ърнст Идла** от Естония определя степените на сложност на всяко от движенията. Германецът **Медау** поставя основите на берлинската школа ,,модерна гимнастика" и тук за пръв път се включват специалните гимнастически уреди (1929). През 1961 г. художествената гимнастика е призната, като дисциплина под името познато и до днес. От 1963 г. датира първото световно първенство в Будапеща, а през 1984 г. в Лос Анджелис спортът вече е включен в олимпийската програма.
В България отделянето на художествената гимнастика от спортната се дължи на Иванка Чакърова, Мария Антонова, Мария Хаджийска, Лиляна Цветкова и Цветана Атанасова. На 16.03.1964 г. на Националния стадион ,,Васил Левски" се провежда учредяването на Федерация по художествена гимнастика, а Лиляна Цветкова е първата специалистка в този спорт.

Общото между балета и художествената гимнастика е възможността за загрявка преди сериозните изпълнения. Тази загрявка в класическия балет се нарича *екзерсис* (от фр.език – *exercise*), а в художествената гимнастика – си е просто загрявка. През годините, и особено след като за педагози в художествената гимнастика са ангажирани известни балетни солисти като Валя Вербева, Бисер Деянов и др., нивото на художествената гимнастика у нас видимо се повишава. Причината е добрата подготовка по класически екзерсис, която позволява по-дълготрайно и по-правилно използване на основния инструмент на изпълнителя – тялото. Постепенно в художествената гимнастика се въвеждат и специални упражнения, които са свързани със специфични изисквания при изпълнение. Те биха могли да се ползват и в класическия екзерсис, макар до сега това да не се случва. Но за отбелязване е, че деца, които са тренирали преди това художествена гимнастика, по-добре се справят и със задачите на класическия екзерсис.

Идеята ми да представя прилики и разлики между загрявката в класическия балет и в художествената гимнастика е с намерение да се потърсят общи упражнения и системи на загрявка, които биха били полезни и за двете направления. Основните ми опори са върху личния ми опит като педагог и в класическия екзерсис, и в художествената гимнастика, както и върху допълнителна литература.

Кардиналните отличия между двете са в основната им функция и цели: докато художествената гимнастика е спорт и в по-голяма степен се акцентира на

техническата част на изпълнението, то балетът е изкуство и ползваната там техника трябва да бъде одухотворена в образи и представена с подходяща хореография за сценична реализация. В художествената гимнастика изпълнителят представя себе си, а в балета е в роля – пресъздава героя и от негово име изпълнява зададените движения. При загрявката обаче тези отличия не са толкова видими, тъй като и в двете целта е да се загрее и подготви тялото за следващите по-сложни изпълнения.

И още една съществена разлика – възрастта на изпълнителите. С художествена гимнастика се занимават като състезатели предимно момичета от 5 до към 18-20 годишни. След тази възраст обикновено те се профилират като треньори. В балетното изкуство също могат да започнат от 5-годишни, но кариерата им е значително по-дълга - те могат да работят (танцуват) до около 40-годишна възраст, а понякога и по-късно. Причината за тази дълготрайност е правилното изпълнение на класическия екзерсис, който е така структуриран, че запазва костната система, ставите и сухожилията за по-дълго време, дори при правилна работа спомага за дълголетие.

Специфики

Голяма част от термините в художествената гимнастика са мигрирали от класическия екзерсис и са на френски език, макар да ги изписват с български букви (докато в класическия екзерсис те се изписват на латиница, както си е в оригинала, и това е възможност артисти от всички страни да се обединяват в общото изписване и изпълнение на класическия екзерсис и класическия танц).

Екзерсисът в класическия танц е в три основни подразделения – на станка, на среда и скокове. В художествената гимнастика се изпълняват и доста упражнения, седнали или легнали на пода. Навремето и руският балетист и емигрант Борис Князев създава в началото на XX век своя гимнастика, в която част от движенията на класическия екзерсис се изпълняват легнали на пода. Това позволява по-лесното им усвояване, без танцьорът да се бори със земната гравитация. Част от тези движения впоследствие се възприемат в художествената гимнастика, създават се и нови, ориентирани именно към потребностите на гимнастиката.

Във връзка с по-лесното възприемане на материала и по-контрастното му представяне, ще потърся директни съпоставки по движения. Не се спирам на всички движения в класическия екзерсис, които са доста много, предвид няколковековната му история. Ще групирам материала в три направления: сходни построения, използвани и в класическия екзерсис и в художествената гимнастика; различни построения; движения от художествената гимнастика, които постепенно навлизат в класическия екзерсис.

Като начало ще обърна внимание на **позициите на краката**, които и в художествената гимнастика, и в балета са пет (първа, втора, трета, четвърта и пета

позиция), а към тях, като подготвителна позиция, включвам и шеста позиция (когато двете стъпала са прибрани едно до друго).
При класическия екзерсис под **основен стоеж** се разбира, когато краката са събрани в шеста позиция (когато двете стъпала са прибрани едно до друго), а ръцете са в подготвителна позиция (леко закръглени пред бедрата с длани, обърнати към лицето на танцьора).
В художествената гимнастика основният стоеж е същият, с тази разлика, че ръцете са отстрани на тялото и са опънати със стегнати пръсти. За художествената гимнастика характерни са няколко видове стоежи (разкрачен, тилен, страничен, колянна опора; седежи (разкрачен, опорен, коленен, свит), равновесен, тилен и страничен лег.
Гимнастическо и балетно **ходене** е различно от обикновеното ходене, тъй като кракът стъпва обърнат (en dehors), с пръсти навън – те първи докосват пода, а последна стъпва петата, като също допълнително се избутва напред. Центърът на тежестта се поема равномерно от пръстите на краката и плавно преминава от пръсти към пета. При гимнастичките обаче почти винаги ходенето е само на пръсти, а петите остават във въздуха. Може би това се дължи и на характерните *цвички* на гимнастичките, които са така направени че може да се стъпи само на пръсти, докато петите се оказват на практика извън цвичките.

Позиции на ръцете – Port de bras
Има три позиции на ръцете в класическия балет и в художествената гимнастика (първа, втора и трета позиция), плюс една подготвителна позиция (ръцете са леко закръглени пред бедрата с длани, обърнати към лицето на танцьора). Позициите на ръцете се изпълняват в две основни положения - в положение *arrondi* (ръцете са закръглени в лактите, имат овална форма, пръстите са приближени един към друг, но не се допират, палецът е прибран до средния пръст без да стърчи) или *allonge* (ръцете се опъват в лактите, без да се преопъват, а пръстите остават в същата форма. В художествената гимнастика упражненията за ръце биват: повдигания на ръцете, махове, кръгове, описвания на осморки, свивания и обтягания на пръстите, движения с китката нагоре, надолу и кръгови движения в ляво и в дясно, средни (лакътни) кръгове и др. Част от тези въртения би могло да се мислят като наследници на някои от упражненията в джаз-танца. Те са необходими за развиване на мускулатурата, но не бива да бъдат прекалено обтегнати, нито пък много отпуснати, като се има предвид, че в художествената гимнастика е много важна работата с гимнастическите уреди.

Por de bras е движение на ръцете от класическия екзерсис, което изисква усилена работа. Работи се основно върху шестте вида por de bras (I, II, III, IV, V и VI - доста разнообразни като начини на изпълнение). При правилно изпълнение ръцете, главата и корпусът се движат едновременно.

В класическия екзерсис и гимнастиката работата с ръцете е сходна, но при гимнастиката класическите форми на ръцете се запазват, *само* когато комбинациите са без уред.
Движението **Plie** е идентично и в класическия екзерсис, и в художествената гимнастика. То е важна част от развитието на физическите и танцови качества. Спомага за правилното усвояване в по-късен етап на малко, средно и голямо allegro. *Plie* - това е френското наименование на думата „потъване'' или „приклякане''. Изпълнява се във всички позиции на краката. Като начало се усвоява в половин размер - demi plie - и след неговото усвояване се преминава към grand plie. Интересно обаче е, че гимнастичките изучават правилно движението plie (което е подготовка за част от другите движения и особено за скокове, където служи като „амортисьор" при приземяването), но когато гимнастичките скачат, те кой знае защо се приземяват без plie и това често е причина за техните травми в коленете. Дори и ежедневното изпълнение на класически екзерсис не може да ги приучи да скачат с plie във финалното приземяване.

Releve на полупалци е равновесно упражнение, което се изучава в I-ва, II-ра, IV-та и V-та позиция на краката. С две ръце към станката, след това с една ръка и се преминава на среда, като в по-напреднал етап равновесието преминава от два крака върху един.

Движението **battement tendu** (което означава опънат батман) е основа на комбинациите, които съставляват класическия екзерсис. Затова то започва да се изпълнява още от първите уроци, като се прави от I-ва и V-та позиция на краката с опора с двете ръце върху станката. Много е важно при изнасяне и прибиране на крака да се следи кракът да се хлъзга по пода – при това - всеки път на изнасяне и на прибиране в позиция.

Обикновено терминът *battement* се придружава от друг, който го пояснява: *Battement tendu* (разработва глезенна става и силата на стъпалото), *Battement tendu jete* (е отговорен за силата на стъпалото, рязкост), *Grand battement jete* (работи за силата на краката и височината в която трябва да се изхвърли кракът и да се разграничи работата на корпуса от работата на краката), *Grand battement jete pointe* (е фиксиран към работата на вътрешните бедрени мускули, като се цели корпусът да не се влияе от краката и височината на работещия крак), *Grand battement jete balance* (отново хлъзгането на стъпалото по пода е много важно, получава се люлеене на корпуса и разработва координацията и баланса), *Battement frappe* (развива резкостта, силата и бързината на краката), *Battement double frappe* (координацията, силата на крака и чувството за ритмика), *Petit battement sur le coude-pied* (отделя крака от коляното надолу и развива бързината), *Battement fondu* (цели едновременната работа на двата крака, мекотата на движенията и

координацията), *Battement soutenu* (определя мекотата на движението, едновременната работа на двата крака заедно с ръцете и главата), *Battement developpe* (развива височината, на която се вдига работещия крак и правилната работа на корпуса, без да зависят един от друг, развива и гръбните мускули), *Battement tendu pour batteries* (разработва вътрешните бедрени мускули, бързината и работата на падьома, предимно за мъжките заноски в балета) и др. Тези движения са производни на *Battement* и постепенно се усложняват като изпълнение и като височина на изнасяне на работещия крак.

В художествената гимнастика при балетния клас влизат всички горепосочени Battement, но трябва да се има предвид, че в гимнастически съчетания и комбинации те не се използват, освен като свързващи движения или танцови стъпки (battement tendu, battement developpe, battement soutenu) и др.
Като своеобразни почивки между отделните движения, могат да се използват комбинации за възпитаване на ритмичност, танцувалност и пластичност, както и малки танцови откъси. Те спомагат за намаляване на натоварването.

Подскоци и Allegro
Едно от основните качества и за гимнастичките, и за балериите и балетистите е отскокливостта. Скоковете се изпълняват на място и с придвижване. В класическия екзерсис поредицата от скокове са обособени в три групи – малко allegro (когато скоковете са на място от два на два крака); средно allegro (със скокове от два на един крак и с по-голяма височина на отскачане); голямо allegro (с придвижване по залата и максимална височина на отскок). Терминът allegro произлиза от музикалното темпо allegro. Въпреки, че подскоците се изработват и в гимнастиката и в балет,а има известна разлика:

- в балета ръцете подпомагат изпълнението на скоковете, особено при големите скокове и с тази цел ръцете се движат в позиции arrondi и allonge.
- В гимнастиката скоковете могат да бъдат с уред, който се държи в ръце или се изхвърля във въздуха. Затова в художествената гимнастика се обръща специално внимание на работата с уред и не толкова на положенията на ръцете, когато са без уред.

Основна прилика е, че всеки скок започва и завършва в demi plie, без значение дали скокът е от два на два крака, от два на един крак, от един на един, от един на два крака или с уред.
При движенията, които са без уред, работата на ръцете е същата, като в балета.
В структурирането на балетния екзерсис за работа с гимнастички се включват всички движения от Allegro (малко, средно и голямо), като прилагани най-често движения в съчетанията са *Grand pas de chat* (летящ скок според гимнастическата терминология); *Grand* (балон според гимнастическата терминология); *еленов скок*, който в балетната методика не фигурира и др.

Съществуват и **специални упражнения от гимнастиката, които се ползват и в балета,** включително и наименованията им са от гимнастиката. Наименованията са от ежедневния разговорен език и, с цел по-лесното им различаване – предвид, че децата в художествената гимнастика започват да тренират от съвсем малки, наименованията напомнят някои особености на животни:

- *жабка* – при правилно изпълнение това движение се развива гъвкавостта на тазобедрените стави, което води до добро изпълнение на шпагат.
- *заден наклон* – разработва гъвкавост в кръста и гърба.
- *страничен наклон* – разработва гъвкавост на корпуса.
- *колянна опора* – развива гъвкавост на тазобедрените стави и гръбнака.
- *котешки гръб* – помага за работата на гръбнака и в двете посоки, кординацията и работа с глава.
- *Лег* – развива сила на коремните мускули, гъвкавост на кръста и тазобедрените стави.
- *лег върху стол, пейка* – краката са фиксирани, горната част на корпуса и ръцете са изнесени назад. Спомага за развиване на силата на гърба, плешките и кръста.
- *Люлка* – краката са сгънати в коленните стави, ръцете обхващат глезените. Изработва контрола върху центъра на тежестта.
- *колянка или попивка* – цели гъвкавост и овладяване на центъра на тежеста.
- *напречно разкрачен седеж ,,шпагат"* (женски) – започва да се изучава от първия учебен час. Първоначално с опора на две ръце, след това на една и после без ръце. Изпълнява се ежедневно по 20-30 пъти на ден, за да се разработят тазобедрените стави.
- *странично разкрачен седеж ,,шпагат"* (мъжки) – тук трябва да се внимава центърът на тежестта да не се пренася назад и да не се усуква корпуса.
- *мост* - статично положение – тялото е силно огънато назад и опората е върху ръцете и краката. Спомага за гъвкавост на цялото тяло.

Базирайки се на личния ми опит, наблюденията и практиката ми и в двете направления бих препоръчала в началното обучение, за да се изработи гъвкавост и да се развият физическите данни на детето, да се използват гимнастически упражнения на земя, които да бъдат повтаряни многократно. Смятам, че това ще спомогне за издръжливостта и развиване на мускулатурата.

При изработване на класически екзерсис (станка, среда и allegro), се набляга предимно на чистото изпълнение на движенията, като това включва работа на краката, корпуса, главата и ръцете. Развива координацията, танцувалността и паметта. Една от най-съществените разлики между художествената гимнастика и балета е, че в балета всички изработени движения се качват на палци и с наученото

се съставят комбинации, които могат да бъдат част от танцова композиция. Докато в художествената гимнастика движенията служат само за загрявка – за постигане на по-голяма гъвкавост, но без да се използват впоследствие при съчетанията. Класическият балет има позитивно влияние към композициите, координацията и чистото изпълнение на гимнастическите съчетания, а гимнастиката спомага за развиване на данните на детето. Въпреки голямата разлика, че едното е спорт, а другото изкуство, те са взаимосвързани и при правилното построяване на урока от страна на педагога или треньора, би могло да се помогне за доразвиване на различни качества.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Боброва, Г. А. Художественная гимнастика в школе. Москва: Физкультура и спорт, 1978, 110 с.
[2] Ваганова, А. Я. Основы класического танца. Ленинград-Москва: Издательство „Искусство”, 1948, 170 с.
[3] Морель, В.Н. Хореография в спорте. София: Физкултура и спорт, 1971,150 с.
[4] Недялкова, Гюрга. Художествена гимнастика за най-малките. София: „Медицина и физкултура”, 1987,145 с.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ КЛЮЧОВ ФАКТОР В БОРБАТА С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ

Гергана Николова
Югозападен университет „ Неофит Рилски“ гр. Благоевград, ул. Ив. Михайлов № 66, п. к 2700, България,e-mail: gergana_nikolova_77@abv.bg

РЕЗЮМЕ

Социална политика се развива с цел намаляване на броя на децата и възрастните, които се институционализират като разработва социални дейности, ориентирани към най-уязвимите групи в обществото. В страната ни съществуват редица социални въпроси за разрешаване, които са обект на социалната политика. Тези проблеми засягат цялото българско общество, независимо от неговото териториално разположение. Социалните дейности имат основна, ключова роля в борбата с бедността и социалната изолация. Един от факторите за социалното изключване на част от населението е бедността. Най-податливи на бедност са някои категории лица като безработните, пенсионерите, лицата с определена категория инвалидност, многодетните семейства и др.
КЛЮЧОВИ ДУМИ: социални дейности, бедност, социална изолация, уязвими групи, социално изключване.

SOCIAL SERVICES A KEY FACTOR IN COMBATING POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN KYUSTENDIL

Gergana Nikolova
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad 2700, bil. Ivan Mihajlov" 66, Bulgaria, E-mail: gergana_nikolova_77@abv.bg

ABSTRACT

Social policy is being developed to increase the number of children and adults who are institutionalized by developing social activities, targeting the most visible groups in society. No social issues have been reformed to address the problems that may be the subject of social policy. They have problems with the whole Bulgarian society, regardless of their insignificant position. Social activities play a key, key role in combating poverty and social exclusion. One of the factors for social exclusion of part of the population is poverty. The most vulnerable to poverty are some categories of persons such as the unemployed, pensioners, persons with a particular category of disability, large families and more.
KEYWORDS:social activities, poverty, social exclusion, vulnerable groups, social exclusion.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад разглежда социалните дейности като ключов фактор за преодоляване на бедността и предпазване на групи от населението да не изпаднат в социална изолация. Изследването е фокусирано върху ролята на социалните дейности за ограничаване нивото на бедност и социална изолация, което може да

съдейства за устойчивост в социалното и икономическо развитие на област Кюстендил.

До 2000 г. лицата с проблеми (деца и възрастни) се извеждаха от семейната среда и настаняваха в специализирани институции. Основните фактори, които обуславят настаняването им в институциите са трудностите, които срещат семействата в икономически, психологически и социален аспект. Предизвикателство в социалната политика е подхода насочен към всеки отделен човек, като индивидуалност и разнообразие. Чрез използване на диференцирания подход се цели по-ефективна подкрепа на тези, които действително се нуждаят от помощ[Илиева 2014].

В област Кюстендил много деца, лица с увреждане и възрастни хора продължават да живеят в специализирани институции и с ограничени възможности за развитие. За да могат тези целеви групи да растат в семействата си, сред близки и приятели е необходимо да се предоставят ефективни и качествени услуги не само в семейна среда, но и в общността. В територията обект на проучване съществуват групи от хора, които живеят в бедност, изолирани от обществото, с недостъпни социални, здравни, образователни и други услуги. Те се нуждаят от подкрепа, да водят независим живот и да участват пълноценно в своите общности. От ключово значение е защитата на основните човешки права, зачитането на човешкото им достойнство и осигуряването на равни възможности. За осъществяване на действителна деинституционализация е необходимо да се изгради ефективна мрежа от различни типове услуги, които да служат като алтернатива на настаняването им в специализираните институции. В този сложен процес социалните услуги имат основна роля в борбата с бедността и социалното изключване.

2. СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ И БЕДНОСТ

Проблемът за социалното включване е приоритетно ориентиран към лица с физически и психически увреждания, към лицата с ниски доходи и тези с материални лишения – безработни, пенсионери с ниски пенсии и други - всички те формират така наречените уязвими групи. Социалното включване се изразява в преодоляване на основните бариери, които са от различен характер - психологически, културни, образователни, финансови, архитектурни и др. **Социалната интеграция**, освен посочените категории лица е насочена и към лица от ромската етническа група и по-конкретно към лицата в “училищна” възраст, защото повишаването на образователното равнище на децата от този етнос е една от приоритетните мерки на политиката за тяхното интегриране.

Бедността представлява един от най-съществените социални проблеми. Този социален проблем води до рязко снижаване на доходите, намаляване на покупателна възможност, намаляване на спестяванията, на раждаемостта, увеличаване на смъртността, води и до здравословни проблеми. Равнището на бедност е в пряка корелация с равнищата на социално - икономическите

неравенства, които са и един от основните фактори, обуславящи задълбочаването на бедността. Необходимо е смекчаване на негативните последици от пазарната икономика, чрез обществено преразпределение на ресурсите и услугите и предоставяне на държавни социални услуги.

Осигуряването на достъп до услуги, и най-вече – достъп до основни здравни, образователни и социални услуги, е друг ключов инструмент за преодоляването на последиците от бедността. Именно достъпът до образование и здравеопазване има решаващо значение и за превенцията на социалната сигурност. Ниското равнище на образование е един от основните фактори, обуславящи бедността и социалната несигурност. Поради това, равният достъп до образование за всички деца, независимо от техния социален статус, етнос и специфични потребности, е от ключово значение за превенция на социална изолация. В тази връзка, основните предизвикателства в тази област са свързани с намаляване на преждевременното напускане на училище, осигуряване на равен достъп на уязвими групи, включително и на уязвими етнически групи и децата с увреждания, до качествено образование в общообразователна среда.

3. СОЦИАЛНИ УСЛУГИ - ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ВИДОВЕ

"Социални услуги са дейности, които подпомагат и разширяват възможностите на лицата да водят самостоятелен начин на живот и се извършват в специализирани институции и в общността" [Закон за социалното подпомагане, 2014]. Социалните услуги са дейности в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, които се основават на социална работа и се предоставят в общността и в специализирани институции [Илиева 2014].

Социалните услуги предоставяни от общността са услуги, предоставяни в семейна среда или среда, близка до семейната.
Според „Бялата книга ..." социалните услуги са дейности, „които подпомагат и разширяват възможностите на уязвимите групи от хора да развиват своята независимост и да водят самостоятелен начин на живот. Социалните услуги са комплекс от мерки и дейности насочени към подкрепа на уязвимите групи и имат за цел както превенция на риска, с цел да се минимизират негативните последици от този риск, така и такива, които са насочени за справяне с последиците от проблемите, като дейности и услуги за рехабилитация, интеграция"[Бяла книга, 2009].

Специализираните институции предоставят комплекс от социални услуги за лица/деца с увреждания, възрастни хора и деца, лишени от родителска грижа. Важна особеност е, че това е форма на грижа, в която потребителите са трайно отделени от своята домашна/семейна среда

Област Кюстендил се намира в Югозападна България, с административен център – гр. Кюстендил. В проучваната област са включени девет общини,182 населени

места и 140 кметства с обща площ от 3084,30 км2 (2.7% от територията на страната). Към 31.12. 2017г. населението на област Кюстендил наброява 121 099 души. Областта е с преобладаващо възрастно население, което се нуждае от редица социални услуги. Нарастващият дял на хората над 65- годишна възраст поставя , все по-големи изисквания и предизвикателства пред системата за социална защита, здравеопазването и социалните услуги за тези хора[Николова, Патарчанова, 2017].

В област Кюстендил към 31.12.2018 г. функционират няколко специализирани институции за предоставяне на социални услуги като: **1** Дом за деца лишени от родителски грижи "Олга Стоянова" ситуиран в гр. Дупница,**1** Дом за медико-социални грижи за деца от 0-3 години (ДМСГД) Кюстендил**, 2** Дома за деца лишени от родителски грижи (ДДЛРГ) от 3-7 години и от 7-18, гр. Кюстендил, **1** Дом за стари хора "Св. Иван Рилски" разположен в гр. Кочериново"[ОСЗРНСУ 2016-2020"].

В последните години протича процес на закриване, преместване и намаляване на капацитета на специализираните институции, реализиране на проекти и програми на неправителствени организации и обучение на персонала. В таблица №1 са систематизирани видовете социални услуги и тяхното териториално разположение, предлагащи се в общините на Кюстендилска област.

Табл. №1. *Видове социални услуги за 2018 г. в областта обект на изследване*

Социални услуги предоставяни в общността	
Вид на услугата	**Населено място**
Център за социална рехабилитация и интеграция за деца	гр. Дупница, гр. Кюстендил
Център за социална рехабилитация и интеграция за възрастни	1 в гр. Бобов дол(1 в с. Мламолово) и 1в Рила, Кюстендил, Дупница
Дневен център	Дупница, Кюстендил
Център за настаняване от семеен тип за деца	Дупница, Кюстендил
Център за настаняване от семеен тип за възрастни	Кюстендил
Център за обществена подкрепа	Дупница, Кюстендил
Преходно жилище	с. Преколница
Обществена трапезария	Дупница, Сапарева баня, Кюстендил
Комплекс за социални услуги	с. Жиленци,
Щадящо изслушване и подготовка на деца за съдебно производство и придружаване до съда	Дупница

Проект „ Достоен живот“ личен асистент	Дупница, Сапарева баня, Бобов дол, Кочериново, Кюстендил
Проект “Живот в достойна среда“	Бобов дол
Социална кухня	Дупница, Кюстендил
Приемна грижа	Дупница, Кочериново, Кюстендил
Социален патронаж	Дупница, Сапарева баня, Рила, Бобов дол, Бобошево, Кюстендил

Предоставянето на услугите в **Центъра за социална рехабилитация и интеграция** цели да се осигури подкрепа на индивидуалното развитие, поддържане и придобиване на нови способности и самостоятелност на лица с различни вид и степен на увреждане, както и подкрепа на лица от различни рискови групи, чрез целенасочени дейности за интеграция и превенция на социалното изключване.
До 2018 г. в проучваната област услугата дневен център за стари хора се предоставя в два общински центъра в гр. Рила и гр. Бобошево. Поради несъответствие със стандартите и критериите за предоставяне на услугата от 2015 г. услугата в гр. Бобошево е закрита). Дневният център за Стари хора предлага комплекс от социални услуги в общината, които създават условия за цялостно обслужване на потребителите през деня, свързани с предоставяне на храна, задоволяване на ежедневните, здравните и рехабилитационните потребности, както и на потребностите от организация на свободното време и личните контакти. Основните дейности в дневния център целят ограничаването на социалната изолация на възрастните хора.

Център за настаняване от семеен тип /ЦНСТ/ е социална услуга от резидентен тип за деца и в изследваната територия е само един в град Дупница. Услугата предоставя жизнена среда за пълноценното израстване и развитие на деца, лишени от родителска грижа, за които към момента на настаняване в него са изчерпани възможностите завръщане в биологичното семейство, настаняване при близки и роднини или приемно семейство.

Ц*ентрове за настаняване от семеен тип за лица (ЦНСТ) – разкрити са три* в община Бобов дол като два са в града и един в с. Мламолово с общ капацитет 32 места; и два в гр. Рила с 25 места. На територията на област Кюстендил работят четири ЦНСТ за лица с умствена изостаналост, разкрити през 2010 година в подкрепа на Деинституционализацията на децата от Дома за деца с умствена изостаналост в с. Горна Козница (общ. Бобов дол). В общините Рила и Бобов дол са разкрити общо три центъра за настаняване от семеен тип за лица с психични разстройства и деменция.

Център за обществена подкрепа е дългосрочна социална услуга, предоставяна в общността, с цел подкрепа на деца в риск и на техните семейства за изграждане на благоприятна семейна среда и интеграция в общността. Към 2015г. в областта обект

на изследване, работят два центъра в град Дупница и обучават кандидат – осиновители и кандидат приемни семейства от общините Дупница, Сапарева баня, Разлог, Сандански и Гоце Делчев (като последните три общини са в пределите на друга административна област) и един в град Кюстендил.

Домашен социален патронаж е услуга, финансирана от общините обект на проучване. Услугата се предоставя от следните общини: Кюстендил, Бобов дол, Дупница, Сапарева баня и Рила, Бобошево. В община Дупница към домашния социален патронаж се предоставя и услуга Диетичен стол за нуждаещите се от диетично хранене, с поставена диагноза и лекарско предписание. ***В изследваната територия само община Кочериново не предоставя услугата Домашен социален патронаж.***

Налична социална услуга в проучваната територия е **обществената трапезария**. Услугата се реализира в рамките на седем месеца годишно през зимния период, който е най-тежък за хората с ниски доходи. Обществената трапезария включва осигуряване на топъл обяд на лица, които са на месечно социално подпомагане с доход, който е по- нисък от диференцирания минимален доход. Капацитетът на услугата е с различен брой места за различните общини.

Социална кухня към Министерство на отбраната - приготвяне, доставяне, сервиране и от сервиране на обяд на членове на военно патриотичните съюзи и организации в гр. Дупница с капацитет 40 потребители.

Други социални услуги предоставяни в област Кюстендил, действащи по национални проекти са:

1. **Приемна грижа по проект "Приеми ме"** вид на проекта - Деца в риск от изоставяне. Затвърждаване предоставянето на услугата на местно ниво като алтернативна форма за отглеждане на деца в риск в семейна среда и съдържа иновативен елемент по отношение на подкрепата, насочена към развитие на „специализирана приемна грижа“ за деца с увреждания; деца, жертви на насилие или трафик, както и за деца, непридружени бежанци.

2. **Семеен център** - три от тях функционират в гр. Дупница.

3.**Социална услуга** „Щадящо изслушване и подготовка на деца за съдебно производство и придружаване до съда“- Дупница

4. **Проект “Достоен живот“ - услуга личен асистент** предназначена е за хора с физически увреждания, за хора в риск от изпадане в социална изолация, за лица, които по здравословни причини и трудно достъпна среда, са в невъзможност да напускат сами дома си. Потребители на тази услуга са хора с доказан здравословен или социален проблем.

5.**Проектът “Живот в достойна среда“** предвижда надграждане дейността на създадено в рамките на Схема "Помощ в дома" Звено за почасови услуги в дома, чрез предоставяне на интегрирани социално-здравни услуги в домашна среда на хора с трайни увреждания и техните семейства.

От областта, обект на изследване само в две общини Дупница и Кюстендил, според Регистъра на специализираните предприятия и кооперация за хора с увреждания на Агенцията за хора с увреждания (2019 г.), функционират четири предприятия подкрепящи интеграцията на трудоустроени и инвалидизирани лица, Две от предприятията са ситуирани в гр. Дупница –а останалите две в гр. Кюстендил. Разработена е система за осигуряване на равни възможности за достъп до социални услуги на хората, живеещи извън градския център, създаването на нови социални услуги, реципрочни на установените потребности на населението и изграждане и поддържане на социални заведения повишава качеството на живот в общината.

Общи изводи за услугите за деца:

- Много добре развита „приемна грижа“, настаняването в приемни семейства и в семейства на близки и роднини се използва като добър ресурс за отглеждане на децата в семейна среда;
- Действащите специализирани социални институции за деца и възрастни хора са предвидени за трансформиране и закриване, като материална база.
- Предлаганите алтернативни социални услуги на територията на областта не покриват реалните потребности и не обхващат всички рискови групи.
- По отношение на рисковите групи деца развитите социални услуги подкрепят преди всичко децата с увреждания. Извън подкрепа остават деца с увреждания в малките населени места.

Общи изводи за услугите за лица с:

- Недостатъчен брой услуги за хора с увреждания, които да отговарят комплексно на потребностите и неравномерното им разпределение на територията обект на проучване.
- Едни от успешните социални услуги за подкрепа на семействата при полагане на грижи за зависим член от семейството са услугите „личен асистент”, „социален асистент” и „домашен помощник”.
- Действащите дневни социалните услуги за възрастни в общността са достъпни и търсени от клиентите в общините, но крайно недостатъчни, често работят над капацитета си и не могат да обхванат всички желаещи да се включат в тях.

Общи изводи за услугите за стари хора:

- Недостатъчен брой услуги за възрастни хора, които да отговарят комплексно на потребностите и неравномерното им разпределение на проучваната територия.
- С добър обществен отзвук се ползват и услугите домашен социален патронаж и обществена трапезария.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социалните услуги са с неравномерно териториално разпределение и с недостатъчен капацитет по общините в областта обект на проучване, въпреки че наличието им обикновено отразява различията в числеността на населението. В общинските центрове с по-голям брой население са разположени повече по вид и обхват социални услуги, предоставящи дейности с по-голям капацитет. Предоставянето на социални услуги и услугите за грижа за деца и възрастни са сред най-успешните инструменти за подкрепа на възрастните, децата и семейството в област Кюстендил. Политиката за осигуряване на подкрепа на децата и семействата е ориентирана към въвеждането на изцяло нов подход в грижите за децата, насочен към превенция, ранна интервенция, подкрепа на семействата и осигуряването на семейна или близка до семейната среда за всяко дете. Деинституционализацията е един от ключовите приоритети, насочен към предоставянето на дългосрочни и устойчиви решения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Илиева Б.(2014) Нов модел на планиране, управление и развитие на социалните услуги, Научни трудове на Русенския университет - 2014, том 53, серия 6.2,стр. 84-89
[2] Николова Г., Патарчанова Е.,(2017) Социалната сфера и социалният капитал- възможности за устойчиво развитие на общините в област Кюстендил, БАН, сп Проблеми на географията- 2017, книжка 3,стр.33-46
[3] Бяла книга: ефективна подкрепа чрез социални услуги за уязвимите групи в България. Основни принципи, 2009.
[4] Закон за социалното подпомагане, 2014. (www.sacp.government.bg)
[5] Областната стратегия за развитие на социалните услуги в област Кюстендил -ОСЗРНСУ(2016–2020г.)
[6] Регистър на специализираните предприятия и кооперация за хора с увреждания на Агенцията за хора с увреждания,2019 (https://ahu.mlsp.government.bg/portal/se/).

THE EFFECT OF "SIGNIFICANT TEACHING" ON REDUCING STUDENT DROPOUT PHENOMENON

Shlomit Cohen
26 Dr. Liecht, Azor, Israel

ABSTRACT

Meaningful teaching enables curiosity and interest as well as student pleasure which lead to achievements and success. A successful student is well motivated student that keeps being derived of learning. The feelings of significance and success produce confidence and commitment to study. All of the above will contribute to decrease school dropout along with creation of open learning spaces and self-learning. If there will be a comparison between two school of which one conduct a meaningful learning and the other does not it would be possible to observe the difference in the dropout ratio.

Introduction

Significant classroom teaching is known to influence and even connect the student to the school. We want to believe that this provision will prevent dropout.

On the basis of this assumption, a model for preventing dropout was built by expanding meaningful learning.

At-risk youth or populations at risk of dropping out We often perceive them as having the meaning question not valid for them. Sometimes, it seems, we see most of our role in relation to them as generators of a basic level of function, that is, bringing them to a reasonable, risk-free normative function (Azulai 2015). This is a terrible mistake. The requirement of meaning is thorough and valid for everyone everywhere and at any level of functioning. In fact, most of the youth defined as "at-risk youth" are there because of lack of meaning or community of meaning during their development.

The fear of dropping out, which characterizes youth at risk, leads to the dominance of the idea of educational purpose as a socialization generator. That is, to train graduates to play definite and useful roles for society.

The meaning model ultimately translates into practical teaching principles that shape a child's lesson and world. Every child at risk or not at risk needs good pedagogy that produces meaning (Azulai 2015). What is worth remembering is that for the child at risk the good pedagogy may often be the only meaning community left to him.

Therefore, I will present nine practical principles for the meaning of teaching that can lead to dropping out of school and form a significant part for them.

Principle No.1: Representation

With significant instruction, the teacher creates a representation of the field of reasoning and the curriculum that reflects this field.

We know things. We heard them in all kinds of places and studied them in different and varied contexts. This knowledge is present in our consciousness dimly and usually is enough for our lives and progress in your professional or personal life (Barzilai 2013).

But for the sake of teaching this dim understanding is not enough. Here we need a conscious and orderly representation of the knowledge of his character and connections. The act of representing knowledge is an act prior to teaching, it is done between the teacher and himself or herself, sometimes a group of teachers or experts in the field of opinion may try to formulate a shared representation of knowledge (Yechieli 2013). In the act of representing knowledge, the essence of knowledge and its various relationships must be ascertained. For example, the key concepts of knowledge must be asked, is there an understanding of the different contexts? Why is it important to teach this information and what is the existence of this information? Is it important to me? Does he interest me? And what is the context of this information for other areas? Is he a knowledge that shows content or skill? The tighter and more conscious the self-representation, the better the teaching and flexibility of it. In the end, the teacher is an expert in a particular field of opinion. Knowledge representation is the personal dimension of creating and processing this unique expertise. Knowledge representation expresses the teacher's expertise and autonomy. Ultimately, the representation of knowledge constitutes the foundation from which the teaching will be carried out and which the teacher will seek to create in the world among students or among his colleagues (Azulai 2015). Traces which are the meaning of his unique teaching. Fishing a visit to the museum, reading a good book together, watching a lecture, video, asking questions that undermine the questioning opinion and more...

Principle No.2: Purpose

With significant instruction, the teacher defines the purpose of the lesson .

Just before we get into teaching another lesson, we will ask ourselves what is the purpose of this lesson? What do I want at the end of this lesson to accomplish in my actions? There is no intention of actions that will be done in a class such as: watching a presentation, asking questions, discussing, practicing, and more ... These are the building blocks of the lesson and its purpose. And the question of what these actions are meant to accomplish? The purpose may be to have the ability to argue, to interpret, to understand the concept of process implementation. Creating a pedagogical space in the student's consciousness will be a meaning for creating change and expanding his pedagogical world (Amar 2014).

Purpose can be varied and not necessarily of certain content knowledge. It can be a work and experience in a discussion culture, an educational matter, or just a fun goal. The main thing is that purpose is defined and conscious.

Friedrich Nietzsche wrote: "If I have some reason (purpose) for which I live, I can bear any means." Teaching can be complex and sometimes boring and requires restraint and restraint on the part of the teacher. Knowledge of purpose, however, enables the means to control them and to know their place. Knowledge of purpose enables flexibility and pedagogical navigation capability. This control is felt by the students and allows them confidence and direction and carry difficulty and effort. The existence of a purpose may decrease the sense of absurdity that threatens the teaching action learning and which can make it obscure and inspirational (Azulai 2018).

If we ask the students to summarize at the end of the lesson only their purpose, we will understand the difference in changing the student consciousness that we were trying to achieve.

Principle No.3: Avoidance

With significant instruction, the teacher directs his or her actions to the student and his world, while maintaining a close connection to the purpose of the lesson and its objectives.

Teaching is actually a special type of communication that has many dimensions. It is obvious that the choices in these dimensions are about style and personal taste, but they must always be thought of by the recipient and his world. The lesson, like the text, is the intersection where the teacher's teaching and representation purpose connects with the student and their unique world. The success of the lesson is not in its very existence, but the success of the media activity embodied in it (Amar 2014).

Avoidance is actually the process of mediating the purpose of the lesson. It always holds on two sides on one side there is the planning process and actions to achieve the purpose and on the other the student stands and his world. Awareness of the student places the educators in a constant demand for attention on the student and his or her world, as well as the requirement and examination of whether we have provided him with tools of interpretation to help him understand the lesson and its central purpose.

Furthermore, avoidance evokes and emphasizes the importance of the pedagogical and value elasticity that comes from feeling for the other's unique world, along with sensitivity to the changing and unexpected reality of our world progress.

Principle No.4: Execution

With significant instruction, the teacher creates an array of actions that allows students to build their own knowledge and represent it for themselves.

There is always a fear of falling into obscurity above the teaching. When knowledge is covert it becomes closed within itself and loses its significant flexibility. We lose the ability to copy it into new fields and use it beyond what we are asked. In order to reduce the risk of this, we need to make an entry into the game, meaning to create and allow the student an opportunity for performance.

Today it is already the case that the learning process requires the learner's activity and requires a constant connection of the new knowledge to the previous knowledge of the student. If I am learning a new concept, I need to tie it to my existing network of concepts. Learning intensity is related to the strength of the network built around it. This performance is referred to as understanding performance.

The process of understanding is an internal process that occurs in consciousness. What we might call the "token fall" or understanding that occurs when we execute it (Azulai 2015). It is necessary to perform the course of execution several times in order to understand it. Fish demonstrate, compare, give examples, propose a metaphor, so that we enable the breaking of knowledge, create connections to knowledge spaces. It turns out that each student's execution of the knowledge makes it necessary and visible. To his sense of meaning in understanding knowledge.

Principle No.5: Feedback

With significant instruction, the teacher responds well to the variety of student statements and actions.

The feedback is present in almost every human situation. It is an important and central engine for learning and building personality and identity. We receive constant feedback on behaviors, opinions, clothing and style, knowledge, talent and skills. The feedback produces a more coherent, clear and enriching opinion. Feedback is a key factor in establishing and empowering identity.

Lack of feedback has a dramatic development. It may lead to real difficulty in the development of knowledge and the formulation of knowledge, but it also signifies indifference or disregard and sometimes dismissal and humiliation. Student feedback In most cases feedback is an assessment of student responses and not a lever for re-learning. Therefore, awareness of real-time feedback and design feedback is of great importance. Feedback is important for visibility and recognition is the remedy for apathy and disconnection from learning.

In human feedback, he learns himself and his knowledge through dialogue and self-expression in the community world. Therefore, awareness and planning of effective feedback and learning are important, and they determine the nature and discourse in the classroom. The development of feedback on its shades allows for the identification of unique failures alongside opportunity.

Principle No.6: Publicity

With significant instruction, the teacher produces actions in the public classroom space where students are intertwined with knowledge publicly.

We study content, we hold onto it well when we publicly testify to its success in a variety of public and social contexts. And refine this content with the successes and failures of using it. Publicity is a development of knowledge in relation to the community we are in and the way in which the community increases knowledge. Publicity creates a space that can be reached and developed while feedback is provided one on one.

Publicity can be done by the teacher in different ways and has an impact on the entire pedagogical mantle. Learning Principle The publicity principle seeks to initiate a series of actions aimed at increasing the student's visibility in the various public spaces based on his unique pedagogical and reverberating practice in those spaces.

Principle No. 7: Attraction

In meaningful teaching, the teacher takes a variety of ways to inspire the student to the learner and the learning.

Sometimes we have no power or desire until we seem to think that humans do not really like learning. Learning has continuous activity that requires time, concentration and effort. It seems that as long as we have no special learning need we would prefer to avoid it. The absence of the natural desire for knowledge, especially among the students, requires the factors of attracting students into the disciplines.

Educators need to create a series of actions that will lead to the students to "jump" to the field of knowledge or at least to the logic of the data lessons. For example, a similar process occurs when we hear a joke, we respond to it immediately, the laughter is spontaneous. The joke does not convince us to laugh and does not enter into the judgment we immediately connect so also happens that we are astonished or curious. There are many different ways to create attraction to learn and there is plenty of room here for the teacher's creativity and personality. This is also the wisdom of the multi-year teacher. Attraction can be achieved through games, riddles solving or challenging the child's world.

Principle No. 8: Setting a Bar

With significant teaching, the teacher poses a realistic, non-trivial, valuable challenge to the student.

At the heart of the principle of challenge is the challenge and development in relation to ones-self. Defining continuously means finding a space or place that a student in the classroom can develop and succeed. The starting point is not full of maturity for a succession, but it has the potential of completing it.

As mentioned, this is an art that combines belief in who is in front of me and accuracy in assessing his abilities alongside a practical and valuable challenge. Blind faith will lead to failure. Too low task will lead to a lack of self-esteem. The essence of pedagogy is a constant set of bars, and in its belief in overcoming the natural desire to help the child and to succumb to his distress. The continual presence develops the ability to set worthy goals, of value and applicability, while at the same time developing the ability to persevere in achieving those goals, despite the difficulties and obstacles.

Principle No. 9: Routine

With significant teaching, the teacher creates and reveals his teaching patterns that structure the learning routine.

There are regular lesson routines that do not change. Starting with the opening and closing of the class, the arrangements for the student meeting and more. Naturally, these routines permeate and affect more than it seems. For example, if a teacher demands the students' reasoning, their reasoning and justification will develop unknowingly. Routines create a chance of success because these are hard to get rid of (Leibovich 2013). The medium is the message. It is therefore desirable and important to create new routines and regularities that will form the basis on which the changing educational activities will be based. The stability of the routines is required to create the certainty on which development can thrive. Routines constitute the infrastructure into which an identity develops and from which it finds the classroom.

Summery

Pedagogy is not just pedagogy, students are not just seeking the truth or seeking to learn, they are seeking taste and value for their lives, they are seeking mental well-being and improving their life circumstances and feelings. This is also the mantle of these principles. They do not separate pedagogy and value, between the heart and the mind, between the

emotional and social studies. Things are intertwined and are on both sides of the same coin. Even in the smallest pedagogical action there is an emotional dimension and values that are sometimes hidden from view (Leibovich 2013). Pedagogy is not separate from emotional meaning. On the contrary, optimal and meaningful pedagogy can be the solution to the disciplinary emotional difficulties of the student who are weakening it, and ultimately may weaken us as well. Optimizing pedagogy can be an alternative to life circumstances that hinder learning and personal growth. It can be a place for expression, autonomy, and the building of a future picture. This is of the utmost importance to the weak strata that this dimension can be missing from them and can cause them to drop out. Significant learning is not just a process in which learning is expanded and developed, but it is also a process in which the meaning of the student develops and grows and becomes more unique in the world. It is where we fix the world, thus realizing one of the deep foundations of education and teaching. Namely the meaning of his life.

References

[1] Dr. Shimon Azoli (2005), “The Nine Principles for Significant Teaching, Branco Weiss Institute, Thinking Education and Initiative.
[2] The Israeli Ministry of Education – (2014), “Something Good Is
[3] Happening now, Milestones in Significant Learning”.
[4] Hovav Yehieli (2013)"It's a Beautiful Idea, But My Students Don't
[5] Know How to Do It".
[6] Alternative Education Institute, (2013) “Seasons Exchange in
[7] Education Lines for the Paradigm Conversion Process”.
[8] Bagrot (final) Exams, (2014), Israel Rises Grade, Passing for
[9] Significant Learning.
[10] Limor Leibowitz, (2013), “Learning Environments in the 21st.
[11] Century Should Adapt to the New Pedagogy”.
[12] Ministry of Education, 2013, "Policy for Promoting Significant
[13] Learning in the Education System".
[14] Ministry of Education, (2012), “Adapting the 21st Century Education
[15] System Master Document”.
[16] Shimon Amar, (2014), “Most Reforms Will Not Be Significant
[17] Learning”.
[18] Barzily Shirley, (2013), “Seeking Significant Understanding”.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

CHANGES IN THE WAY THE FAMILY PORTRAYED IN CHILDREN LITERATURE SINCE THE ESTABLISHMENT OF ISRAEL UNTIL TODAY

Dr. Elisaveta Boyadjieva
Dr. Elena Andonova
Zohar Jacobson

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI"
BLAGOEVGRAD
Philological Faculty
Department of Germanic and Romance Studies

ABSTRACT

Children's literature has developed as a distinct literary branch following the literature work that had been written by adults. Adults and different regimes developed it as a tool to guide the youths and the children and as a means for controlling their development into adulthood and citizenship as well as enabling them to follow the ideas of the regime (i.e. – socialization). This genre has been harnessed from its beginning for influencing children's beliefs, morals and behavior. Children's literature was initially educational, but over time was changed from being dependent to being independent and artistic. At the same time, it was still educational, nevertheless. This kind of literature is said to give a reflection of the norms of the society. They express the point of view of the author. They respond to the regime's ideology and to its social guidelines. Each regime is praised for how it defines and governs interactions in it. For instance, in a communist society, social interaction, as well as public ownership of property, is embraced. Under the Nazi regime, racial purity has been praised, while in the democratic rule in the U.S., during the 20th century, children's literature was used in order to foreground issues such as patriotism, racial segregation as well as work ethics.

Children literature and the family

For a long period of time, Hebrew children's literature has developed in parallel with the worldwide children's literature. Its development has accelerated following the development of Zionism as well as the revival of the Hebrew language. Children's Literature has started reinforcing some of the core values of Zionism, such as the melting pot, the myth of Sabra and the settlement in the land of Israel. In addition, it reinforced the belittling of the foreign Jew, ignoring subjects which are not connected to Zionism. Children's literature disvalued the individual while praising patriotic acts of self-sacrifice. Contempt was used as a literary device for treating individuals who tried to refute society's norms.

This literature displayed them as weak, sick, different and broken. Their clothes were ill-fitting to the local weather. These characters were pale and unhealthy, their values, as well as their integrity- uncertain, unlike the Sabra's. The deviating characters were said to be dependent and fragile. They were not like the Sabra who is said to be prickly and rough on the outside and sweet on the inside. Typically, in each story there were always other characters who have made the life of the outsider more difficult. In addition, there was a helper in these stories, a character whose role was to assist the outsider. These helpers

served as educational figures for the different, deviating characters. The writers of children's literature made use of the positive characters as well as of the adults who were available and of the painful acclimatization of the outsider in order to manifest society's need to incorporate the outsider within his or her limits. By doing this, the results would show that the character has started intermingling with the rest of the people and his or her character traits have changed to fit the positivity of the society as well as his feelings resembling those of the positive people and adults who acted as an educational figure.

Along the course of development of children's literature, another branch has developed. This branch focuses on children who are between the ages of 2 years to 6 years and deals with the problems that children face while growing up in the different growing stages like potty training, new siblings, relocation, disabilities and illness, in addition to family structure and physical or cultural difference. The child in this literature has to overcome his difference or difficulty with the help of adults around him.
In the year 2010, the researcher is said to have become a single mother by choice. For that matter she conducted a personal research that encompassed the literary representation of the family structure she was about to create. Having given birth, she wanted to expose her offspring to and characters with whom he would be able to identify. Surprisingly, she hasn't found any Hebrew books about alternative families in the main stream children book market. Translations of books in other languages were not available at that time either

Children's literature is a broad subject; it focuses on the development of a child. From an early age onwards, it exposes children to themes which are seemingly not an integral part of their daily life experience, or helps them while tackling challenges and problems indirectly. Children's literature, as well as adult's literature, is a source of enrichment, reinforcement of values, development of imagination as well as a broad set of experiences, that accompany the normal or local daily life. Since] the impact of literature is stronger in young ages, it is much more interesting to establish how literature handles different themes, namely the changes that affect the structure of a family as well as the modern society in this modern age. As this field is controlled and guided by adults looking governing a child's socialization process, we will attempt to investigate whether there were other books which facilitated the exposure to the subject, or whether their absence or presence have become part of the deliberate trend, set following the social or economic world views by the adult. There is a personal point of interest formed following the personal link of the researcher to the subject. The personal link of the researcher also serves as an advantage to the world of single parenting. The researcher learned about the genre of children's literature and its attitude towards immigrants to Israel and discovered its instrumental role in reinforcing social and national norms in Israel although the years. This study will investigate whether this instrumental role, as well as the differences, expand to other fields in the literature of children.

The family in Israel

Demographic data demonstrates that Israel is more of family-oriented in comparison with other European countries. Compared to these countries, there is an increased birthrate in Israel, a lower divorce rate. There is also a low rate of extramarital births in Israel.
Families in Israel are said to be stable due to the following reasons. The first reason is related to influence of Israel's security matters on families. Ongoing security threats have made Israelis more aware of dangers. They need to come up with means of protection from these threats. As a result, the familial structure, which is the "safe place", is hence strengthened. The second reason is that many Israeli families live by traditional family values. The third is the central status religion and the religious folklore in Israel, which affect both the state policy, the individual's norms. Israel is going through a modernization process during which its structure is changing from time to time. The society's structure is changing and so does the family structure. Recent research studies validate the hypothesis of Katz and Peres (1991) regarding the stability of by the Israeli family. For instance, Albek adds to the claims of Marcus and Doron's (1988) that the intergenerational family relationship in Israel is reinforced by economic dependence. Sapir (1993) claims that the stability of the Israeli family is a result of the patriarchal values which were stemming into the Jewish religion. She points out the importance of fertility in the Israeli society, especially in light of the demographic challenges. Sapir illustrates the centrality of the family experience in Israel. For example, many Israelis prefer to purchase their apartment instead of renting it, in order to maintain stability (avoid frequent moving when the lease ends) in order to stay close to the extended family. The common social norm is that women are expected to take care of their offspring's' even after they leave the house. In addition, women are expected to take care of the offspring's' children – i.e. their grandchildren, while taking care of their own aging parents. Despite the changes within the society, the family institution in Israel is still stable as it is regulated by religion as well as the traditional values within the society. Security concerns also contribute to the stability of the family institution in Israel. Katz and Peres (1986) reviewed the research studies about the Israeli family done between the 1950s and the 1980s. They demonstrate that the study in the 1950s-1960s embraces the view of the family as a reflection of both social and personal needs, and explore themes such as the melting-pot and the family in the Kibbutz. Later studies focused on internal family matters, such as the growing number of families with single-parents, the striving for gender-equality within the households as well as the influence of carrier of mothers on the family.
Family in Israel is said to be stable. The Israeli society gives major significance to family and parenthood. That significance characterizes the religious and secular societies alike, both in the Jewish and the Muslim sectors. A normative Jewish family in Israel is comprised of a Jewish man and a Jewish woman who are married according to the following Orthodox Halacha. Biological parenthood, as well as heterosexual relationships, are the mainstream models in society. This social norm describes only 42% of all the families in Israel, according to Rosenblum. More than half of the families in Israel do not fit this definition: families of single mothers by choice, single-parent families, co-religious couples, common in law partners, mixed couples and same-sex families.

Changes which are occurring in the western world influence the structure of Israeli families as well. One of the catalysts is technological advancements which enable individuals to procreate without the use of body induction. Examples are conceiving using a sperm donation as well as an egg donation.
The family is a part of society and changes that occur in society affect the family. These changes in Israel opened a window of opportunity to a wide variety of alternative family structures.

The Sabra (Zabar)
Sabra – 1. The English name of the cactus plant is "a prickly pear". This fruit is a thorny desert plant, with a thick skin that conceals a sweet, softer interior. The cactus itself usually grown as hedges as of a natural fence. 2. A ***Sabra*** (Hebrew: צבר, *tzabar*) is a Jew born in Israel. The ftuit of the cactus is compared to Israeli-born Jews, who are supposedly prickly on the outside, but soft and sweet on the inside. On one hand, typical "Sabra" behavior may be sarcastic, and even rude. On the other hand, the same prickly "Sabra" will be courageous and fiercely loyal to his friends
At the backdrop of the idealistic Sabra, stands the image of the Diaspora Jew as a shadow. The first was more attractive than the submissive and servile latter, whose existence contributed much to the creation and preference of the Sabra. The vision of the hero was embodied in the pioneer, the farmer, the fighter, showing strength, vigor, action and independence (Shalit, 1995). The Diaspora Jew stands for what everyone wanted to forget and move away from; the antithesis of the Sabra.
The Sabra plant is not native to Israel but was introduced from South America about two hundred years ago and acclimatized so well, that it became one of Israel's typical symbols. Before becoming a nickname for Israeli natives, the Sabra plant appeared in drawings, stories and poems of native artists and visitors as a typical visual symbol of Israeli landscape. The wide usage of the word "Sabra" as a general name for the Israeli natives began in the 1930's, but its seeds first sprouted forty years before in the biblical term "Sabari" ("of the Sabra") (Shalit, 1995). This term spread in Europe at the end of the 19th century and became one of the major codes for the Zionist movement. The term "Hebrew", and the term "Sabra" were used to express the widening gap among the Zionist between the immigrant "Jew" and the native "New Jew" (Shalit, 1995). Some believe that the origin of the "Sabra" term was in the pejorative "Sabras", used by second and third Aliyah immigrants to describe the First Aliyah youth, who were the first native generation of the Zionist movement. After a while, in the 1930's and much more in the 1940's, the pejorative term "Sabras" became an endearing word, to describe the sweet innards of the fruit, as opposed to its thorny peel, exactly like the natives, whose tough, manly exterior hid a gentle and sensitive soul. The term expressed another symbolical meaning; as the Sabra plant grew wild on the local soil, so did the natives, growing naturally and complex-free on their homeland.

The Sabra has a meaningful name, not a biblical or one from other cultures and countries, and this was also a part of the change from a diaspora Jew into a Sabra. The transformation was possible only by rebelling against the forefathers and their ways, against religion and

by turning myth into reality. Zionism in the beginning of the 20th century envisioned a new Jew and an end to the Wandering Jew by creating a permanent homeland. In the first stages of the change, a new man had to step forward, free from fears and complexes, independent, combining spiritual values with material ones. The image of a man who is a part of his homeland. The young pioneer rebelled against his father, abandoned the traditions and challenged the old way. The pioneer chose a different path, not the one of accepted traditions in order not to resemble his father. He turned to the old homeland, served it, breathed life into it and redeemed it. "The difference between Jewish fathers worldwide and the Israeli sons, is greater than the expected generation gap. It is a mutation. A different lifestyle, nutrition, climate, political reality and social environment had to form the native as different as can be from his Ghetto-born father (Avneri, 1968).
The growing popularity of the term "Sabra" in the 1930's and 1940's reflected the rising prestige of the generation born in the land of Israel. Alongside the forming of the stereotype of the Sabra – the native of the new Hebrew land – a growing awareness began forming within the Hebrew secondary school youth, Kibbutz and Moshav youth and the Youth Movement and Palmach youth, about their cultural uniqueness, and with it, status symbols appeared and were enhanced, and a special, unique Israeli style in language, dress and recreation(Shalit, 1995) (Almog, 1982).
Reality dictates a relationship between the individuals and the society where they live and to which they belong. In Israel, these relations between the private and the public are intensive, unique and close-knit, a sheer sense of belonging and sharing the same fate. Israeli society evolved at the shadow of the holocaust, and the reciprocity between the individual and historical events is therefore inevitable. The individual's identification with this common ideal is the core of Israeli society, the fundamental of Zionism, that could manifest itself only through individuals who were and are ready to be one with the Zionist ideal and help it come true with their own body and soul (Shalit, 1995).
In Israel, a new nation grew and formed a new Israeli-national identity, totally different from the diaspora Jew. A major role in the formation of the native mythology and the consolidation of the term "Sabra" was taken by the post-war memorialization culture. The heavy death toll of the war infused the older generation with a sentiment of guilt, mixed with deep gratitude to the young generation. This sentiment was expressed in the press, the arts and especially the prolific memorialization literature that began publishing after the war. The adjective "Sabra" was repeated in the memorialization of the fallen 1948 warriors, official anthologies and publications by the Ministry of Defense, becoming a national linguistic code, expressing the love of the people for their devoted youth (Almog, 2001). During that period, the Sabra became a cultural hero in Israeli art as well, highlighting the stereotypical aspects of his image. Post-war albums also emphasized photos of handsome Sabra images, and these became the young state national symbols and reflected the mythic-symbolical parallel between the splendor of the nascent state and the beauty of its Sabra youth.

The 1950's

The consequences of the establishment of Israel and the Israeli Independence War were heavy – many lives were lost; significant resources were spent. The small nation of Israel

had to send young people at the productive age to fight instead of working. That had a severe impact on Israel's citrus growing industry, one of its main revenue sources. Britain had pulled Israel from the Sterling bloc during this period and had frozen all the assets and deposits of citizens from Israel in the British banks as well, making inflation surge by 50%. Israel entered a recession, worsened as it struggled to fulfill its role as a national homeland for Jewish immigrants. The Israeli government imposed huge taxes on the population, in order to finance the expenses, which exceeded its budget. Israeli found it hard to survive.

In addition to these problems, the massive immigration to the state of Israel during its first decade caused severe social problems. The 650,000 residents of Israel had to absorb over 1.5M immigrants from different countries of origin. The cultural differences and gaps were substantial, especially given the fact that most immigrants came to Israel after being persecuted in their countries of origin. That has posed several challenges, namely a financial challenge, a medical challenge and a productive challenge, since most of the immigrant families consisted of many young children as well as elders – most of them either before or after the productive age.

The massive immigrations from myriad countries of origin caused significant demographic changes in the Israeli society. One of the main changes was that the average size of the family has grown bigger to a larger number of children in comparison with the absorbing society.

As aforementioned, the number of family members at the production age was relatively low, and their professional skill did not always fit the professional requirement of the era.

The 1970's

After the Six Days War the national morale and the economy have improved. However, the War of Attrition, followed by the Yom Kippur war have had the counter effect, resulting in a perilous economic crisis, due to the high cost of the war and the loss of life. The 1970's are characterized by waves of immigration from the USSR. The immigrants of the 1970's were absorbs differently than those of earlier decades. One of the reasons for that they were immediately offered housing solutions and tax benefits. The local population, mainly immigrants from Mizrachi immigrants from earlier decades, protested against this establishment-governed discrimination. That has given birth to the Black Panthers protest movement.

The immigration waves of this decade are comparably heterogeneous. In contrast with prior immigration waves, they were considered economically successful. Certain groups among these immigrants chose to remain segregated. They were not thrown into the melting pot; thus, they retained their cultural identity.

The failings in the prelude to the Yom Kippur war were scrutinized by the Agranat Commission, a national commission inquiry. The commission's report triggered the resignation of the government. The newly elected government of 1974 lasted 3 years. Some of its members, including PM Rabin, were accused of corruption. The social and economic polarization, in addition to the criticism of the corruption contributed to the 1977 turnover.

The Israeli immigration law was changed in order to enable the immigration of Ethiopian Jews. This wave of immigration presented absorption difficulties, despite its small size. All these processes contributed to the evolution of the family.

The 1990's

At the beginning of the Israel's fifth decade, it seemed that Israel had achieved the main goal of Zionism - creation of safe haven for the Jewish nation in the historical Land of Israel.

Despite Israeli's military strength, the civilians still suffered from existential anxiety. There were economical concerns such as high unemployment rates. In addition, poor internal security due to waves of terrorist attacks served as a reminder regarding Israel's demographic challenges and its ability to maintain its Jewish majority.

The 1990's is characterized by a massive immigration wave from Russia and former USSR. Many of the immigrants were white color professional, and that has made their assimilation into the labor market very challenging.

The political change of 1992, the negotiations with the PLO as well as the peace treaty with Jordan, were a source of optimism regarding the future of the region. That sentiment has collapsed after PM Rabin's assassination. Many families that immigrated during the immigration waves of this decade were isolated and segregated, due to the language barrier on one hand and their cultural preference on the other. That had an impact on the structure of the Israeli family.

The 2000's

The 2000's bring about crises due to globalization and the weakening of the nation-state. Profound changes that took place Israel influenced various institution of society, including the family. Globalization and immigration influence Israel, sweeping non-Jewish immigrants from the 3rd world to the Israeli border.

The constant changes the Israeli society undergoes in order to absorb the different elements and their distinct culture, background and folklore coincides with the internal conflict with the Palestinian as well as the international conflicts with the Arab world. Unlike the society in previous decade, the society of the 2000's is characterized by a conservative, uncompromising approach, that causes significant polarization between groups.

There is an unbridgeable gap between the Zionist ethos and the individualism that is caused by globalization. The paradigm shift from melting pot to individualism empowers relatively small segregated groups, which want recognition and acceptance by all parties – society and establishment alike.

References

[1] Adad, M. (1989). Moral judgment and behavior. A look into education, 49-50, 67-104

[2] Adar, L. (1976). Psychological foundations of educating for morals. In: Cohen, |A. (2003) revolution in education. Tel Aviv: Reshafim.

[3] Adler, C, and Kahana, R. (Ed.) (1975) Morals religion and culture: Israel a society in the works. Jerusalem: Akademon.
[4] Albeck, S. & Bar, A, (1993). Unwed mothers by choice. Hevra & Revacha, 14, 67-79.
[5] Albeck, S. & Bar, A, (1994). Reaction to a reaction: Unwed mothers by choice. Hevra & Revacha, 14, (3-4), 67-79.
[6] Albeck, S. (1990). Strengthening the Israeli family. Hevra & Revacha, 10, 199-200.
[7] Almog, A. (2001). The Sabra – portrait. Tel Aviv, Am Oved.
[8] Almog, A. (2004). Saying Farewell to Srulik: changes in values in the Israeli elite. Haifa: Haifa university.
[9] Almog, G. (1980). Attitusdes, baliefes and structure in the old and new poems for children. Magalei Krei, 7-8, 110-113.
[10] Almog, S. (1982). Zionism and History, Y"L Magnes, the Hebrew university Jerusalem.
[11] Asher, D. (2003). To break the mold. Maarchot publishing, the ministry of defense publishers.
[12] Atlas, Y. (2003). Big children. Tel Aviv Yediot Acharonot
[13] Aviv, A. (2005). Israeli society – Tensions and Struggles, Tel Aviv, Ministry of security publishers.
[14] Avnion, A. (1999). Is it important to educate for values, and is it right to do so? In: Barlev, M. (Ed), Values and education for values. (p. 35-43). Jerusalem, the Hebrew university, the ministry of education.
[15] Avnion, A. (Ed.) (1997). Family. Sapir Dictionary. Hebrew- Hebrew dictionary, Revised. Israel, Hed Artzi, and Itav.
[16] Bar, C.C. (1999). Literature from here, the Israeli literature, Tel Aviv Miskal.
[17] Baram, N. (2007). Education for values through children's literature for the early age, in the Jewish sector and the Arabic Muslim sector. M.A. dissertation, Levinski College. Tel Aviv.
[18] Bar-El, A, (1996). Newspaper for children and social and political themes. Maof and Maase 3, 1996. 50-54
[19] Baruch, M. & Fruchtman, M. (1982). Research in children literature, Tel Aviv, Otzar Hamore.
[20] Baruch, M. (1991). Child then – child now, Sifriat Hapoalim, the Kibutz Artzi Publishing, Hashomer Hazaier.
[21] Baruch, M. (2001). New and different parenthood, in the beginning of the 21st. century in children and youth literature, 28 (29) (110) 36-39.
[22] Baruch, M. (2003). Food for thought – children literature and its place in the world of a young child. In: Klein, S. & Givon, D. (Ed.) Windows to the world, art and science to enrich the learning experience in the early age. Tel Aviv, Ramot, p. 143-160
[23] Beilin, Y., (1993). Israel – 40 plus: a political profile of the Israeli society in the 90's. Yediot Acharonot publishers, Tel Aviv.

[24] Belsky, J. & Pensky, E.(1988). Marital change across the transition to parenthood. Marriage and Family Review, 13,133-156.
[25] Ben-David, A. & Lavee, Y. (1996). Between war and peace: Interactional patterns of couples under prolonged uncertainty. The American Journal of Family Therapy, 24 (4), 343-357.
[26] Ben-David, A., & Lavee, Y. (1992). Families in the sealed room: Interactions patterns of Israeli families during Scud missile attacks. Family Process, 31, 35-44.
[27] Bergerson, G. (1966) Three generations in the Hebrew children literature. Tel Aviv, Yesod.
[28] Bergersson, G. (Ed.) (2003). Reading books for children – catalog. Jerusalem, ministry of education, the Library foundation for the children of Israel.
[29] Birnbaum, G., Orr, I., Mikulincer, M., & Florian, V. (1997). When marriage brakes up – Does attachment style contribute to coping and mental health? Journal of Social and Personal Relationship, 14(5), 643-654.
[30] Carmi-Leniado, M. (1983). Education for humanism through children literature. Maagaley Kriaa, 9, 71-76.
[31] Charny, I., & Parnas, S. (1995). The impact of extramarital relationship on the continuation of marriage. Journal of Sex and Marital Therapy, 21 (2), 100-115.
[32] Cohen, A. (1985). Ugly face in the mirror, Tel Aviv, Reshafim.
[33] Cohen, A. (1996). The feeling of relief – single parent families in comparison to two parents' families. Printout from: social security, 48, 129-142.
[34] Dimitrovsky, L., Schapira-Beck, E. & Itskowitz, R. (1994). Locus of control of Israeli women during the transition to marriage. The Journal of Psychology, 128(5), 537-545.
[35] Donath, O, (2010), Pro-Natalism and its 'Cracks': Narratives of Reproduction and Childfree Lifestyles in Israel. Israeli Sociology 11/2, pp. 417-439 Published by: Dept. of Sociology and Anthropology, TAU
[36] Dreman, S., Orr, E., & Aldor, R. (1990). Sense of competence, time perspective and state anxiety of separated versus divorced mothers. American Journal of Orthopsychiatry, 60 (1), 77-85.
[37] Driefus, T. (1985). The influence of culture and environment on the development and changes of moral judgment: Ethiopian children en an encounter with Israeli native-born children, M.A. dissertation, Haifa University. Haifa.
[38] Eban, A (1968). My People: The Story of the Jews. London: Weidenfeld & Nicolson.
[39] Edwards, p.k. & Ramli, p.g. (2000). Moral and social development in the early age. Kiriat Bialik: Ach.
[40] Eilon, A. |(1981). The Israelis founders and sons. Tel Aviv Shoken.
[41] Eisenshtadt, S.N. (2003). Changes in the Israeli society. Jerusalem, Y"L Magnes, the Hebrew university.
[42] Eisikovits, Z.C., Guttmann, E., Sela-Amit, M. & Edleson, J. L. (1993). Woman battering in Israel: The relative contributions of interpersonal factors. American Journal of Orthopsychiatry, 63 (2), 313-317.

[43] Elkad-Lahaman, A. (2006), she weaves alone, Carmel Publishers.
[44] Eshed. E. (2007). From Tarzan until Zbeng: the story of the popular literature in Hebrew. Maariv. Tel Aviv.
[45] Even- Shoshan, A. Ed. (1991). Family, the new dictionary, p 2 p 803, Jerusalem, Kiriat Sefer.
[46] Even Zohar, B. (1999), the creation of children's literature in the process of the establishment of the Hebrew culture un the land of land of Israel. PHD dissertation, Tel Aviv University, Tel Aviv.
[47] Fogel – Bijawi. S. (2000). Families in Israel: between family and post modernism. In: Kahan-Caleb, H, Herzog, M. Hadan, D, Yisraeli, H, Nave, S. Fogel-Bijawi, S, and Fridman, A. (Ed.). Gender and politics. Tel Aviv, Hidekel, p, 107-165
[48] Fogel, S. (1996). Humoristic children literature in the 1960's – change or rebellion? M.A. dissertation, the Hebrew University, Jerusalem.
[49] Gidron, Y. (2013). The politics of children literature – the boundaries of freedom in literature and in reality. Hapinkas, 2, Tel Aviv.
[50] Goldshmidt, C, (2003). The striped I.D. of the family – Israeli., the legal ramifications of the ruling on adoption of gay couple. Hamishpat, 7. 217-252.
[51] Gretz. N. (1995). Captive of her dream, myths in the Israeli culture, Tel Aviv, Afikim Library, Am Oved publishers.
[52] Halpren, B. & Reinhaertz, Y. (1999). Zionism, the evolution of a new society. Jerusalem, Zalman Shazar Institute.
[53] Harel, S. (1986). Social democratic values in children literature. Kfar Saba. 1986.
[54] Herzig, C, (1998), the voice which says: me – trends in Israeli literature of the 80s. Tel Aviv. The open university publishing.
[55] Horowitz, D. & Lisak, M. (1990). Problems in Utopia: Israel – society in an overload. Tel Aviv, Am Oved.
[56] Iram, Y. & Maslovaty, N. (2002). Values and education for values. In: Maslovaty, N, & Iram, Y. (Ed.), Education for values in teaching context, p 9-26, Tel Aviv, Ramot.
[57] Kaduri, A, (1993). Single parent family: family in transition of alternative lifestyle? M.A. dissertation, social work faculty, Haifa University.
[58] Katz, R. & Ben Dor, N. (1986). Single Mothers: Support and relief systems. Jerusalem institute to Israel research, Jerusalem.
[59] Katz, R., & Peres, Y. (1986). The sociology of the family in Israel: An outline of its development from the 1950's to the 1980's. European Sociological Review, 2(2), 148-159.
[60] Katz, R., & Peres, Y. (1993). Is resource theory equally applicable to wives and husbands? In: Azmon, Y. & Israeli, D.N. (Eds.). Women in Israel. New Brunswick, N.J.: Transaction pub.
[61] Katz, R., & Pesach, N. (1985). Adjustment to divorce in Israel: A comparison between divorced men and women. Journal of Marriage and the Family, 47, 765-774.

[62] Keren-Yaar, D. (2007). Wrterds writing for children: post-colonial and feminist reading in the Hebrew children literature. Tel Aviv: Resling.
[63] Kleinberg, A. (2004). Our flesh and blood. In: Kleinberg, A. (Or). On mothers' love and fathers respect: another look on the family. Jerusalem: Keter. Tel Aviv: Tel Aviv University. P. 7-16.
[64] Kleinberger, A.P. (1976). What is education for values? Eyunim Behinuch, 11, 5-16
[65] Kornfein, M., Weisner, T.S., & Martin, J.C. (1977). Women into mothers. In: Chapman, J.R. & Gates, M (Eds.). Women into wives: The legal and economic impact of marriage. Vol. 2. London: Beverly Hills.
[66] Lam, T. (2001). Values and education. In: Iram, Y. Shkolnikov, S, Cohen, Y, and Shechter, A (Ed.) Crossroads: values and education in Israeli society. P. 651-664. Jerusalem. Ministry of education
[67] Laor, R. & Cohen, S. (1993). Live differently, practical way of nurturing values and skills in a community who cares. Tel Aviv, Ramot.
[68] Lavee, Y., Sharlin, S., & Katz, R. (1996). The effect of parenting stress on marital quality. Journal of Family Issues, 17 (1), 115-135.
[69] Lubin, A. (1991). About Ami and Tami – the children right manifest: the child and his family in modern literature. Children and youth literature, 18 (a) 22-24.
[70] Markus. Y & Doron, N. (1988). Young families in Israel. Gome, science and research books, Bar-Ilan University, Chrikover publishing.
[71] Mashich, S, (2000). Childhood and nationalism. Chrikover publishing.
[72] Mashich, S, (2010). Allegory and sketching, politics and aesthetics in children literature, Children and youth literature, 131, 45-62.
[73] Maslovaty, N, & Shitrit, A. (2002), comparison between the strength and structure of the value system among teenagers from Ethiopian decent and native-born Israelis. In: Maslovaty, N, & Iram, Y. (Ed.), Education for values in teaching context, p 179-202, Tel Aviv, Ramot.
[74] Nave, H, (2004). The heart of the home the heart of light, the portrait of the family in the new Hebrew literature. In: Kleinberg, A. (Or). On mothers love and fathers respect: another look on the family. Jerusalem: Keter. Tel Aviv: Tel Aviv University. P. 105-176.
[75] Ofek, U. (1977). So you became Hebrew people! The growth of authentic children's literature in the land of Israel, Cathedra, 3 February 1977, p. 73-116.
[76] Ofek, U. (1983). Give them books. Tel Aviv: Sifriat Hapoalim.
[77] Ofek, U. (1988). The Hebrew children literature, 1900-1948 1-2. Dvir publishing, Israel 1988.
[78] Ofek, U. (1997). The beginning of children's literature, PHD dissertation, the Hebrew university, Jerusalem.
[79] Ofrat, G. (1979). Eretz Israel Skepticist Drama. Modern Hebrew Litrature.
[80] Ohana, D. & Wiestrich, R.S. (Ed.). (2005) Myth and remembrance – the changes of the Israeli notion. Jerusalem, Machon Van Lir. Hakibutz HaMeuchad.
[81] Omer, D. (1990). Women create and doubt. In: Apirion 16/17 winter 1989-90 p. 48-51

[82] Oren, Y. (1990). Zionism and Sabra in the Israeli roman. Tel Aviv.
[83] Pasternak, R. (2002). The first circle: the family as an educator – a safehouse or trap? Tel Aviv: Itav, p. 15-19
[84] Peres, Y. & Katz, R. (1991). The family in Israel: change and continuation. In: Shamgar-Hendelman, L. & Bar-Yosef, R. (Ed.). Families in Israel. P. 9-32 Jerusalem, Akademon.
[85] Peres, Y. & Katz, R. (Ed.), (1980). Family and familiarity in Israel. Megamot, 116, 1 37-55
[86] Peres, Y., & Schrist, R. (1978). Intermarriage and interethnic relations: A comparative study. Ethnic Racial Studies, 1, 428-451.
[87] Regev, M. (1980). "Drafted children literature". In: Maagaley Kriaa, 7, January 80, 97-107
[88] Regev, M. (1984). A short guide to children literature. Jerusalem: Kana.
[89] Regev, M. (1985). Ways of literature for children. Tel Aviv: Hakibutz Hameuchad and Sifriat Hapoalim.
[90] Regev, M. (1992). Children literature: reflections, society, ideology and values in the Israeli children literature. Tel Aviv: Ofir publishing.
[91] Regev, M. (2001). Children and adults absorb immigration to Israel nowadays and at the establishment of the state. Children and youth literature, 28 (29): 28-30
[92] Regev, M. (2002). The feeling of a person who sneaks into his childhood, articles on children and youth literature, Jerusalem: Carmel.
[93] Rosnak, M. (2001). Education for values, between commitment to liberalism. In: Iram, Y. Shkolnikov, S, Cohen, Y, and Shechter, A (Ed.) Crossroads: values and education in Israeli society. Jerusalem. Ministry of education
[94] Rubinstein, G. (1994). Response: unwed mothers by choice: what did they choose? Hevra & Revacha, 14, (3-4), 365-369.
[95] Rudin, S. (2013A). A fairytale of prince. Queer literature for children and youth in Israel – Queer-phobic to substantial queer literature. Children and youth literature, 33-63,k 134.
[96] Rudin, S. (2013B). A tower of meaning. Hed Hagan, C, 39.
[97] Sapir, M. (1993). Religion, tradition and public policy give family first priority. In: Swirski, B. & Safir, M.P. (Eds.). Calling the equality bluff: Women in Israel. NY: Teachers college press. 57-65.
[98] Sasson, S. (2015). Reflections of social aspects in the young children literature in Israel, M.A. dissertation, Bar Ilan University. Ramat-Gan.
[99] Secherdoty, Y. (2013). You need three for a family. Hed Hagan, 3, 36,37
[100] Segev, Y. (2007), In the spirit of time. Tel Aviv: Mofet Institute.
[101] Segev, Y. (2009), Literature as a representative of narrative, the children religiose literature as a study case. Tlalay Orot, 16.
[102] Shaked, G. (1993). literature then and now, Zmora Bitan Publishing, p 15-34
[103] Shamgar-Handelman, L., & Fisher, Z. (1988). The contribution of women to family social status in an Israel working-class population: A case of status

accumulation. Final report. Jerusalem: The Hebrew University, school of education.
[104] Sharlin, S.A. (1996). Long-term successful marriages in Israel. Contemporary Family Therapy. 18(2), 225-242.
[105] Sharlin, S.A., & Shamai, M. (1995). Intervention with families in extreme distress (FED). Marriage and Family Review, 21 (1-2), 91-122.
[106] Shavit, Z. (1996), childhood matter: Introduction to the poetic of children literature.
[107] Open University, Tel Aviv.
[108] Shavit, Z. (2000), Hebrew children literature, Small world, 1 11-21
[109] Shay, A. & Kaniel, S. (2002). Tolerant view and the complexity of the soul. In: Maslovaty, N, & Iram, Y. (Ed.), Education for values in teaching context, p 413-448, Tel Aviv, Ramot.
[110] Shechter, C (2000). Involvement and equality between genders. Children and youth literature, 27 (105), 8-13
[111] Shechter, M. & Iram, Y. (2002). From a school to education: guidelines for educational intervention to establish personal and collective identity in a democtatic society. In: Maslovaty, N, & Iram, Y. (Ed.), Education for values in teaching context, p 449-474, Tel Aviv, Ramot.
[112] Sheran, S. (2002). Zionism, post Zionism and myth. Nativ, 1(84), March 2002.
[113] Shikyerski, D. (1993) The choice in unwed motherhood: unwed mothers in comparison to wed mothers. M.A. dissertation, school of psychology, Tel Aviv University.
[114] Shilo, G. (2007). Life in pink: homosexual, lesbian, bi-sextual and transgender teenagers and youngsters. Tel Aviv: Resling
[115] Shkolnikov, S. & Sorek, Y. (2001). Values. In: Iram, Y. Shkolnikov, S, Cohen, Y, and Shechter, A (Ed.) Crossroads: values and education in Israeli society. P. 9-38. Jerusalem. Ministry of education
[116] Sivan, D. & Fruchtman, M. (Ed.), (2007). Family, the ariel dictionart: the new Hebrew-Hebrew dictionary (166) Kiriat-Gat: Koriem.
[117] Stempler, S. (Ed.). (2000). People and state, the Israeli society, articles. Tel Aviv, Ministry of Defense publishing.
[118] The Situation of the Family in Western Europe Wilfried Dumont Social Security (Hebrew edition) 44 (July 1995 (. p 5-22 Published by: National Insurance Institute
[119] Wolf, R. & Wolf, Y. (2002). Education to morality in young age in terms of intense reality. In: Maslovaty, N, & Iram, Y. (Ed.), Education for values in teaching context, p 145-162, Tel Aviv, Ramot.
[120] Wolf, R. (2003). Education to a moral behavior in a young age: developmental problems and methods of coping. Tlalei Orot, 10 Orort College yearly review, 410-435.
[121] Wolf, R. (2009). Circle of life and generations in the family in children literature. Maznaim, 83(1), 32-3.

[122] Yaar, A, & Shavit, Z. (Ed.) (2001) Trends in the Israeli society, A, Tel Aviv, Open University publishing.
[123] Yael, D. (2014). Nobodys Aunt – The classics in the Hebrew literature, Am Oved Publishing.
[124] Yogev, A., & Jamshi, H. (1983). Children of ethnic intermarriage in Israel schools: Are they marginal? Journal of Marriage and the Family, 45, 965-974.
[125] Zaafran, R. (2007). Mothers – there are two. Definitions of motherhood to a child for same gender couple. Dean VeDvarim, 3(2) 351-398.
[126] Zabar-Ben-Yehoshua, N. (1999). Qualitative research in teaching and learning. Givatayim: masada.
[127] Zabar-Ben-Yehoshua, N. (Ed). (2001). Trends and kinds in qualitative research. Lod: Dvir.
[128] Zameret, Z. & Yablonka, H. (1997). The first decade 1948-1958. Jerusalem, Yitzhak Ben Zvi Publishing
[129] Ziv, A. (1988). Humor in Israel. In: A. Ziv (Ed.). National styles of humor. New York: Greenwood Press.
[130] Zohar, G. and Frenkel, M. (2011), Wisconsin in Israel: The Influence of Ideological Hegemony over the Decision-Making Chronicle of the Activation Policy. The Economic Quarterly. Vol. 58, No. 1/2 (March/June 2011), pp. 7-40.
[131] From the World Wide Web:
[132] Rosenbloom, O, (2013). The new family foundation, January 19th, 2013 http://www.newfamily.org.il/blog/articles שביניהם-ומה-משפט/משפחה.

THE RURAL PARADIGM - EVOLUTION AND MODERN STATE

Plamen Patarchanov

*Assoc. Prof. PhD, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Geology-geography faculty, **Socio-economic Geography Department,** 15 Tsar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria.*

ABSTRACT

The contemporary spacious development of various problems requires the use of new conceptual solutions that are reflected in being used for the understanding and desire of local communities to live in those that are subordinate to the bottom-up approach. This process requires the need for new methodological approaches to academic cohesion in analyzing the state of all elements of the geographical environment and in defining proposed proposals in their organization and management. When formulating a priority in regional and local policy, local community initiatives leading to real resource potentials are leading.

Change the paradigms for the spatial development of the Rural regions and are of great interest in this study. The introduction is an attempt to look for a concept for a concept that needs to be understood to understand the process of rural development. Summaries and conclusions are drawn from the literature review. Various aspects of the spiritual development of the contemporary development paradigm have been defined.

KEYWORDS: Rural paradigm, Rural regions, Rural development, Regional and Local politics, Local community.

Въведение

В последните няколко десетилетия изследователският интерес към руралните пространства постоянно нараства. Все по-често в предмет на научен и публичен интерес се превръщат организацията, управлението и развитието на руралните региони. Те заемат значителни територии, генериращи сериозни социално-икономически предизвикателства, а същевременно с това притежават сериозни и неизползвани потенциали. Това превръща концептуалните въпроси, свързани с промяната в посоката на развитието им, в изключително важни за цялостното състояние на националните пространства.

Материали и методи

За настоящото изследване са използвани разнообразни научни публикации - множество аналитични материали, нормативни, стратегически и планови документи, които са описани в нашата и чужда литература. Чрез тях се анализират разнообразни авторови мнения по основни подходи и концепции в пространственото развитие на руралните райони, както и техните интерпретации, свързани с пространствената диференциация и организация на руралните територии. На основата на сравнителен анализ на понятийно-терминологична проблематика се търси и се представя нашето мнение по редица от проучваните въпроси в изследването.

Резултати и дискусия

Еволюцията на идеите, концепциите и подходите в руралното развитие са предмет на редица проучвания в научната литература особено в последните

няколко десетилетия. Нарастващия интерес е естествен резултат от променящата се роля на руралните територии в пространственото развитие.

В процесите на регионално и локално развитие винаги са доминирали урбанизираните пространства, които са утвърждавани като локомотиви на развитието. В проучванията изследователите са склонни да се съсредоточат върху градските центрове като движещи сили в иновациите и растежа, а околните селски области са в пасивна и остатъчна роля (Ward, N…., 2009). Затова и дебатите за развитието на централните и периферни територии много често се провеждат по отделно, което рефлектира най-силно върху ефективността на политиките в руралните райони. Рядкост са изследванията, посветени на селските и градските райони и техните комплексни социално-икономически потоци, които ги свързват в единна природно-обществена система и разглеждащи ги по интегриран и холистичен начин.

През последните десетилетия традиционната парадигма към развитието на селските райони, която се основаваше на модернизацията и имаше екзогенен характер, чрез прилагане на секторен подход, е заменена от нова парадигма с преобладаващо локален, ендогенен и интегриран характер. Представянето, теоретично обсъждане и дискусиите на тази нова парадигма за развитие на селските райони имат значителен обществен интерес. Нашето проучване е опит да се хвърли повече светлина върху дебата за значението и последиците от развитието на селските райони. Очевидна е необходимостта от допълване на теорията на новата парадигма за развитие на селските райони с нови дефиниции, които ни помагат да разберем по-точно какво се разбира под развитие на селските райони, например с ново определение като необходима стъпка в тази посока.

Класическите концепции за рурално развитие стъпват на идеята за земеделските дейности като основен стълб на борбата срещу бедността в руралните райони и за подобряването на продоволствената сигурност (Ambrosio-Albalá, M….,2010). Те заедно с лова, риболова и добивните горски дейности за дълги периоди от време са били определящи и дори жизнено важни за руралната икономика. Продуктивността на първия ешелон на агробизнеса, характеризираща се с механизация и индустриализацията на земеделските процеси, имаше голямо екологично, икономическо и социално въздействие, и въпреки усилията за насърчаване на аграрната специализация на селските райони, в крайна сметка доведе до спад на сектора (Woods, 2011). Дълбоката криза в повечето от тях днес е в основата на сериозните социалните предизвикателства, пред които са изправени тези територии. Типичната за повечето от тях стопанска монокултурност, инфраструктурна отдалеченост и/или недостъпност генерира социални диспаритети, културна изолираност и политическа ограниченост.

През последните повече от петдесет години бяха предлагани различни теми като политически приоритети за развитието на руралните райони. Тези променящи се приоритети отразяват също как различните академични изследователи и учебни дисциплини еволюират в разбиранията си, както за проблемите, така и за решенията в руралното развитие.

След 60-те години на 20-ти век, започнаха да се чуват първите критични гласове, оспорвайки парадигмата на модернизацията и свързаните с нея екзогенни политики за развитие, които се фокусираха изключително върху икономическите аспекти. Скоро след това, икономическата криза от 70-те години разкри, че регионалните политики, разработени от централизирана перспектива с желание за модернизация, не са в състояние да генерират устойчиво развитие в периферните региони. В резултат на това, започна да се появява идеята за териториално развитие, като започна да се възприема по-локална перспектива, която се фокусира повече върху хората, отколкото върху продуктивността.

Бавно концепцията, свързана с икономическия растеж, започна да придобива качествено измерение, което обръща внимание на естеството, качеството и устойчивостта на този растеж (Pike et al., 2007). Реформата на Общата аграрна политика (ОАП) през 1992 г. и създаването, и прилагането на инициативата ЛИДЕР на Европейската общност, имаха важна роля за укрепването на този нов начин на мислене и противопоставяне на развитието в селските райони. Секторният фокус бе изоставен в полза на нови субсекторни подходи, които позволиха на изследователите да постигнат напредък към целта си за териториалното сближаване (Barke and Newton, 1997).

От началото на 21-ви век Европа преживява голям брой много разнообразни действия, в името на развитието на селските райони. Анализът на социалните науки за въздействието на тези действия, доведе до появата на голям брой теоретични приноси към литературата, които ни позволиха да напреднем от практика към теория.

Трите основни характеристики на този нов фокус са използването на наличните ресурси, в границите на територията, местния контрол на процеса на развитие и запазване на печалбите в местната област (Bowler, 1999). Тези атрибути доведоха до термина ендогенно развитие, въпреки че по-късното признаване на ролята на външните участници предполага, че екзогенните и ендогенните трябва да се разбират като идеални модели, които са диаметрално противоположни, но никога не могат да бъдат изключителни категории (High and Nemes, 2007).

Във всеки случай, хипотезата, която ръководи този нов подход, е че всяка територия има свои икономически, социални, технологични, институционални, инфраструктурни, екологични и културни ресурси, които включват потенциала за развитие (Hernando, 2007). Този нов модел на развитие донесе със себе си три основни промени по отношение на предишния екзогенен модел: той е насочил вниманието към собствените ресурси на територията, превръща местните общности в протагонисти на усилията за развитие и позволява интегрирано развитие на териториалното ниво (Woods, 2011).

Разрива, с парадигмата на модернизацията, накара много автори да си представят новия подход като нова парадигма за развитие на селските райони; с други думи, като нова рамка или набор от идеи, които са признати по цял свят и, с които може да се подходи към целта за развитие на селските райони.

За да информират за разработването на политиката за селските райони последователно преобладават, концепциите и методологиите за оценка и

управление на промяната в селските райони. Технологичните, управленски и централизирани подходи са изместени от перспективи за промяна на селските райони, които са по-конструктивни, децентрализирани (Ellis and Biggs, 2001).

Съвременните научноизследователски програми в селските райони подчертават системни, а не аналитични подходи. Социалните, икономическите и институционалните въпроси са интегрирани и се подчертават функционални взаимовръзки между елементите на системата, както и пространствени и времеви исторически съображения (Cairol et al., 2005; RIMISP, 2007). В някои проучвания започнаха да изследват подобни системни подходи, като управление на ландшафта (Bai-Lian, 2000; Naveh, 2001).

За други изследователи дейностите в първичния сектор не са единственият източник на заетост и доходи за селското население (De Ferranti et al., 2005). Икономиката на руралните райони се формира от множество дейности, които отразяват разнообразието на поминъка на селското население, особено на бедните в тези територии. Тези селски дейности извън стопанството могат да бъдат решаващи за борба с бедността в селските райони.

Научната литература, която се занимава с тази нова парадигма за развитие на селските райони, може да бъде групирана в три широки тематични категории: аграрното стопанство като потребителско пространство, предефиниране на агро-хранителната система и съживяване на руралната социална сфера.

В първата категория обръщаме специално внимание на многофункционалността на руралните райони и комерсиализацията на тяхното наследство. Ние твърдим, че европейският земеделски сектор претърпява редица промени от 80-те години на миналия век, които се опитват да премахнат продуктивността и да започнат нов „пост-продуктов" период. Независимо от това, критиките към тази концепция доведоха до бързото появяване на нови концептуализации на многофункционалността, идея, която се простира отвъд руралното пространство, като просто производствено пространство и подкрепя идеята, че стойността на земеделското стопанство, също е включена в социалните и екологични ползи, които генерира (Atance и Tió, 2000). Многофункционалността на руралното стопанство в резултат на това, подкрепя мултифункционалността на територията. Различни автори я считат за ядрото на новата парадигма на развитие на руралните райони, защото ни позволява да възстановим стойността на аграрното стопанство и на руралните територии, адаптирайки ги към текущите нужди на обществото (Marsden and Sonnino, 2008). Въпреки това, тъй като тази мултифункционалност се появява в капиталистически (пазарен) контекст, обществото търси начин да използва социалните и екологичните ползи от руралното стопанство. Атрибути като пейзаж, природа, наследство или култура са превърнати в стоки, които могат да бъдат закупени и продадени. В резултат на това, руралните райони са вече не само производствени пространства, но са и потребителски пространства, което води до сценарий с много форми и функции, отколкото в миналото (Armesto López, 2000). Комерсиализацията на всичко, което е селско, ни води, на свой ред, до други концепции, изтъкнати в литературата, като културната икономика, термин, предназначен да се отнася до използването на

местното културно наследство в усилията за развитие на руралните райони (Ray, 2001), или създаването на имидж на дадено място, концепция, която се отнася до свързването на дадена територия с концепцията за „марка“, за да се позиционира и диференцира територията във все по-глобализиран контекст.

Във втората категория се включват всички изследвания, свързани с агро-хранителната система и нейната връзка с развитието на селските райони. Можем да твърдим, че наскоро се появи нова гледна точка, която защитава идеята за руралното стопанство, която играе централна роля в новата парадигма на развитието на руралните райони, която изисква повече внимание да бъде насочено към концепцията за устойчивост, един от стълбовете на тази нова парадигма. Нарастващата адаптация на земеделските практики към настоящите нужди и изисквания на обществото, с по-местен, устойчив фокус, който акцентира върху качеството, е в пълно съответствие с новата парадигма на развитие на руралните райони и е пряко свързана с прехода от преобладаващата агроиндустриална парадигма към нова “интегрирана и териториална агро-хранителна парадигма” (Wiskerke, 2009). Това предефиниране поставя въпроси като "обрат към качеството" (Goodman, 2003) или значението на късите вериги за доставки, открити в основата на много стратегии за развитие на руралните райони (Marsden et al., 2000), улесняващи създаването на работни места, поколението на идеите за добавена стойност, запазване на селската обстановка, по-кратко време за транспортиране на храна, създаване на социален капитал и възстановяване на доверието на обществото в агро-хранителната система (Wiskerke, 2009).

И накрая, в третата категория насочваме вниманието си към множеството социални аспекти, свързани по някакъв начин с тази нова парадигма за развитие на руралните райони. Започваме с концепцията за социалния капитал, термин, който се отнася до многократните социални взаимодействия между индивиди и групи, които генерират доверие, установяват социални норми и изграждат сътрудничество и реципрочност (Lee et al., 2005). Социалният капитал е от значение за развитието на селските райони, защото улеснява постигането на цели, които иначе биха били невъзможни. На свой ред, концепцията за социалния капитал ни води до много други концептуални приноси, като изграждане на капацитет, управление или социални иновации.

Модерният рурализъм според В. Бояджиев (2012) се настанява в тематиката на регионалното развитие и земеделието у нас в условията на индустриалната икономика и общество, когато започват да се търсят алтернативи от географска, социална, икономическа и екологическа гледна точка.

Интерес заслужават изследователските търсения на Патарчанова и (2016, 2019) според, която развитието на селската икономика зависи от състоянието на стопанските ѝ субекти, от възможностите им за създаване на заетост на местното население. Състоянието на стопанските субекти влияе пряко и косвено върху доходите на населението, върху възможностите на съответната местна власт да осъществява социални инициативи и политика и да постига на добър жизнен стандарт на местното население. Това ще направи съответната територия привлекателна за населението и то ще започне да се увеличава.

Наред с всичко казано до тук, съществуват редица предизвикателства в развитието на руралните райони. На първо място, бихме коментирали объркването, породено от съществуването на множество различни термини и понятия, които се отнасят до новия подход към развитието на руралните райони. Този фактор представлява сериозна пречка за определянето на новата парадигма за развитието на руралните райони като цел на научноизследователската дейност, тъй като не винаги е очевидно, че всички вариации в терминологията се отнасят до една и съща концепция.

Считаме за изключително необходимо академичният свят да достигне до определено ниво на консенсус относно използването на един термин. В този смисъл, като се има предвид, че настоящата концепция за развитие (прилагана към дадена територия) носи със себе си присъщи понятия за устойчивост, териториалност и трансверсалност, ние подкрепяме консолидирането на използването на най-основния термин, развитието на руралните райони, да се позовем на тази нова парадигма и изоставяне на всички варианти, които не допринасят за някаква полезна семантична дефиниция и само пораждат объркване и неяснота. Някои автори (Guinjoan, El., A. Badia, An. F. Tulla, 2016) считат, също така, за предпочитане концепцията за развитие на руралните райони да не бъде обременена с географски прилагателни като местно или регионално, защото значението на тези описания не е универсално (Pike et al., 2007).

На второ място, трябва да отбележим, че многобройните приноси към теориите за развитие на руралните райони, направени от началото на 21-ви век от много и различни научни направления, според нас доведоха донякъде до фрагментирана литературна база. Наблюдава се едно изследователско лутане между много различни концепции и теоретични въпроси, всеки от които е изследван в дълбочина, но почти никога не са свързани помежду си. В този контекст, Messely et al. (2013) посочват, че е от решаващо значение е да се изработят изчерпателно нови теоретични рамки, които позволяват да се разгледат естеството, динамиката и хетерогенността на днешните процеси за развитие на руралните райони.

Една от тези рамки е моделът на „селската мрежа“, предложен от van der Ploeg и Marsden (2008 г.), който дава новаторски принос към цялостната визия за развитие на руралните райони, като интегрира добра част от многото теоретични въпроси, идентифицирани в нашия преглед на академичната литература.

Моделът за „rural web” („селска мрежа“), идва от разширяване на теоретичното разбиране на развитието на руралните райони - „Enlarging Theoretical Understanding of Rural Development “ (ETUDE). Това е изследователски проект, в който са анализирани 63 примера за развитие на рурални райони и е разработена нова теоретична рамка, която интегрира различни нови теории и позволява на изследователите да преодолеят традиционните дисциплинарни и секторни ограничения. Тази рамка е формулирана въз основа на ключова концепция: „rural web“, определяна като съчетание от хора, ресурси, дейности и процеси, които се сблъскват и си взаимодействат на дадена територия. От този момент, авторите на модела определят развитието на руралните райони, като непрекъснат процес на

разгръщане или съживяване на местната „селска мрежа“. С други думи, развитието на руралните райони на дадена територия се основава и в същото време се ръководи от собствената си „селска мрежа“ - съчетанието на индивиди, ресурси, дейности и процеси, които са взаимно свързани и оформят икономическата, социална, културна и екологична привлекателност на тези територии.

От концептуална гледна точка, „селската мрежа“ има шест теоретични измерения, които според авторите могат да се борят със спад в аграрното стопанство и да подобрят качеството на живот в руралните райони. Тези измерения са ендогенност, нововъведения, устойчивост, социален капитал, нови институционални рамки и пазарно управление, както и установените между тези измерения взаимовръзки са фундаментални за силата на „селската мрежа“ на дадена територия и в крайна сметка за нейното развитие. Следователно, основната хипотеза, ръководеща този модел, е, че когато една „селска мрежа“ на територията е широка и функционира добре, тя се превръща в по-конкурентоспособна местна икономика и по-добро качество на живот за нейното население (van der Ploeg и Marsden, 2008).

Теоретичният модел на „селската мрежа“ е добре приет в академичния свят и различни автори са го приложили към много различни видове изследвания. Въпреки това, едно от големите предимства на този модел е, че тя не само представлява интегрирана теоретична рамка за новата парадигма за развитието на селските райони, но също така може да се използва като диагностичен инструмент, за оценка на потенциала за развитие на руралните райони и като аналитичен инструмент, за анализ и сравнение на различни процеси на развитието им.

Трябва да се вземе под внимание факта, че по-голямата част от разглежданата литература се фокусира повече върху различни концепции и въпроси на теорията, отколкото върху смисъла за развитието на руралните райони, като цел съставляваща новата рурална парадигма. Това води до изобилие на литература, съсредоточена върху множество подобни променливи, за да се постигне нещо, което рядко се определя предварително.

След критичния преглед на литературата и представяне на разнообразни концепции и модели (напр. „rural web “), ще се опитаме да предложим определение за концепция за развитие на руралните райони. Ние предлагаме следната дефиниция: **развитието на руралните райони е подобряване на икономическите, социалните и културните условия на руралната територия по отношение на околната среда и по начин, който има положителни последици за качеството на живот на местното население и интегрира територията с останалото пространство и цялото общество**. С такава дефиниция можем да започнем по-добре да разбираме защо настоящата парадигма за развитието на руралните райони се състои от определени понятия и въпроси на теорията, а не от други. В този смисъл искаме да подчертаем необходимостта академичният свят да се фокусира не само върху концептуалните елементи на парадигмата, но и върху целта, която е развитието на руралните райони.

Заключение

Концепциите и теориите за новата парадигма за развитие на руралните райони напреднаха значително през последните години, което ясно личи от големия брой изследователски приноси в научната литература. Синтезираният преглед на множеството теории, включени в концептуализирането на тази нова парадигма, идентифицира три основни теми, които могат да бъдат полезни за разбирането на множеството измерения в развитието на руралните райони. Нашето предложение да рационализираме съществуващата терминология, съсредоточавайки се върху съвременните тенденции и да изберем една проста, гъвкава концепция, която избягва объркването и предлага по-конкретна тема за по-нататъшно проучване. Според нас, развитието на руралните райони отговаря на това изискване и обхваща много от прилагателните, които най-често придружават фразата, като местно/регионално, устойчиво, интегрирано и т.н.

С достатъчна убеденост можем да твърдим, че многобройните теоретични постановки, разработени да дефинират тази нова парадигма за развитие на руралните райони, не са добре интегрирани, което затруднява получаването на съгласуван преглед на това, какво е развитие на рурални райони и какво всъщност включва.

Тук отново подчертаваме необходимостта и от нови теоретични рамки, които са интегрирани, както и на модели, които отговарят на динамиката на руралното развитие в условията на съвременния глобализиращ се свят. Тези адекватни модели биха могли да се превърнат в ценен инструмент, който ни позволява да мислим за развитието на руралните райони като мултидисциплинарен феномен, зависещ от голям брой различни фактори и които не предлагат „магически формули и решения“. Трябва да се има предвид потенциалът им да се прилагат като диагностичен и аналитичен инструмент, за да може да бъдат полезни при планирането на политиките за развитие на руралните райони и при оценката и сравняването на ефектите от процесите за развитие на руралните райони, които вече са били изпълнени.

Настоящото проучване доказа за пореден път необходимостта на определения, които могат да ни помогнат да разберем какво е развитие на руралните райони. За да се разбере по-добре новата парадигма за развитието на руралните райони от академичната общност, както и да се прилага ефективно от местните общности считаме, че е от съществено значение е разработването на ясни и точни дефиниции за рурално развитие, които да се прилагатбързокато цел или стратегия, която гарантира успеха на руралното развитие.

References

[1] Ward, N., & Brown, D. L. (2009). Placing the Rural in Regional Development. Regional Studies, Vol. 43.10, pp. 1237–1244.
[2] Ambrosio-Albalá, M. & Bastiaensen, J. (2010). The new territorial paradigm of rural development: Theoretical foundations from systems and institutional theories. IOB. Discussion Paper 2010/02. 66 p.
[3] Woods, M. (2011): Rural. Oxon and New York. Routledge.

[4] Pike, A., Rodríguez-Pose, A. and TOMANEY, J. (2007): «What Kind of Local and Regional Development and for Whom?» *Regional Studies*, nº41 (9), 1253-1269.
[5] Barke, M. and Newton, M. (1997): «The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain». *Journal of Rural Studies*, nº13(3), 319-341.
[6] Bowler, I. (1999): «Endogenous agricultural development in Western Europe». *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, nº90 (3), 260-271.
[7] High, C. and Nemes, G. (2007): «Social learning in LEADER: Exogenous, endogenous and hybrid evaluation in rural development». *Sociologia Ruralis*, nº47 (2), 103-119.
[8] Hernando, M. (2007): *El desenvolupament local*. Barcelona. Editorial UOC.
[9] Ellis, F. and Biggs, S. (2001), "Evolving Themes in Rural Development 1950-2000", Development Policy Review, 19(4), 533-544.
[10] Cairol, D., Coudel, E,. Barthйlйmy, D., Caron, P, Cudlinova, E., Zander, P, . Renting, H. , Sumelius, J. And Knikel,K. (2005), Multifunctionality of agriculture and rural areas: From trade negotiations to contributing to sustainable development. New challenges for research (summary of main results), Multiagri Project, 6th Framework Research Programme: Global Change and Ecosystems, Proposal / Contract no.: 505927, September. Brussels: European Commission – DG Research.
[11] Bai-Lian, L. (2000), "Why is the holistic approach becoming so important in landscape ecology?", Landscape and Urban Planning, 50(1-3), 27-41.
[12] Naveh, Z. (2001), "Ten major premises for a holistic conception of multifunctional landscapes", Landscape and Urban Planning, 57(3-4), 269-284.
[13] De Ferranti, D. M., Perry, G.E., Foster, W., Lederman, D. and Valdйs, A. (2005), Beyond the city: the rural contribution to development. Washington, D.C. : World Bank.
[14] Atance, I. and Tió, C. (2000): «La multifuncionalidad de la agricultura: Aspectos económicos e implicaciones sobre la política agraria». *Estudios Agrosociales and Pesqueros*, nº 189, 29-48.
[15] Marsden, T. and Sonnino, R. (2008): «Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK». *Journal of Rural Studies*, nº24 (4), 422-431.
[16] Armesto lópez, X.A. (2005): «Notas teóricas en torno al concepto de postproductivismo agrario». *Investigaciones Geográficas*, nº36, 137-156.
[17] Ray, C. (2001): *Culture economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy, Dept. of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle upon Tyne. http://www.ncl.ac/cre/publish/Books/CultureEconfinal.pdf.
[18] Wiskerke, J.S.C. (2009): «On Places Lost and Places Regained: Reflections on the Alternative Food Geography and Sustainable Regional Development». *International Planning Studies*, nº14 (4), 369-387.

[19] Goodman, D. (2003): «The quality 'turn' and alternative food practices: reflections and agenda». *Journal of Rural Studies*, nº19 (1), 1-7.

[20] Marsden, T., Banks, J. and Bristow, G. (2000): «Food Supply Chain Approaches: Exploring their Role in Rural Development». *Sociologia Ruralis*, nº40 (4), 424-438.

[21] Lee, J., Árnason, A., Nightingale, A. and Shucksmith, M. (2005): «Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development». *Sociologia Ruralis*, nº45 (4), 269-283.

[22] Бояджиев В. (2012). Преходът на българското земеделие и членството в европейския съюз. Anniversary International Scientific And Applied Conference – Uard, Bulgaria. NEW KNOWLEDGE JOURNAL OF SCIENCE ISSN 1314 -5703. 33-38.

[23] Патарчанова, Ем. и Л. Гунева. (2016) Класификация на селските райони в Софийска област. Сборник доклади научна конференция „Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени" гр. Вършец, България, 23. 09 – 25. 09. 2016 г. ISBN: 978-619-90446-1-2. 265-273.

[24] Патарчанова, Ем., Г. Николова. (2019) Миграционната активност на населението в област Кюстендил, сп. Проблеми на географията, Изд. БАН, „Проф. М. Дринов", бр. 2, 55-72.

[25] http://geoproblems.eu/bg/2019-%d0%b1%d1%80%d0%be%d0%b9-2/

[26] Guinjoan, El., A. Badia, An. F. Tulla (2016): The new paradigm of rural development. Theoretical considerations and reconceptualization using the *'rural web'*. Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles N.º 71 - 2016, págs. 495-500.

[27] Pike, A., Rodríguez-Pose, A. and Tomaney, J. (2007): «What Kind of Local and Regional Development and for Whom?» *Regional Studies*, nº41 (9), 1253-1269.

[28] Messely, L., Rogge, E. and Dessein, J. (2013): «Using the rural web in dialogue with regional stakeholders». *Journal of Rural Studies*, nº32, 400-410.

[29] Van Der Ploeg, J.D. and Marsden, T. (2008): *Unfolding Webs: the Dynamics of Regional Rural Development*. Assen. Royal Van Gorcum.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

BUILDING AN E-GOVERNMENT IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN DEVELOPMENT

Gergana Karadzhova
Master in Regional Development, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Geology-geography faculty, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria.

ABSTRACT
Today, there is increasing talk of introducing information technology and communications not only in everyday processes, but also in business and administration. This marked the beginning of the introduction of e-services in business and administration, which in turn connect them with citizens. Thus, e-services, which are the result of information and communication technology activities and an integral part of e-government, are playing an increasingly important role in the interaction between citizens, business and administration worldwide. In Bulgaria, these processes are being implemented, although at insufficient rates. The study presents the main elements and challenges as it progresses.
KEYWORDS: E-government, e-government, e-services, information and communication technologies.

Въведение

През последните десетилетия информационните и комуникационните технологии се превърнаха в неизменна част от ежедневието на хората, в основен механизъм за повишаване на производителността и ефективността на труда и оптимизиране на всички процеси, свързани с него. Прогресивното им развитие е пряко свързано с глобализацията. Тя обхваща всяко населено място и изгражда огромна мрежа, в която разстоянията и времето намаляват прогресивно. Информационните технологии и комуникации се превръщат в неизменна част не само от ежедневните процеси на хората, но все повече навлизат и в сферата на бизнеса и администрацията.

Водещи критерии за това дали е постигната висока ефективност и на какво равнище се намира са: качеството на услугите, които се предоставят в една държава, тяхното разнообразие, както и бързината, с която достигат до крайните потребители – граждани, бизнес и администрация. Република България като страна-членка на Европейския съюз е част от тези глобализационни процеси и трябва да отговори адекватно на глобализационните предизвикателства и да не изостава от модела, който налага електронното управление като неизменна част от управлението на една модерна държава.

Изграждането на ефективно електронно управление в България е важна част от процеса на модернизиране на държавната администрация, повишаване качеството на административното обслужване и гарантиране ефективното функциониране на администрацията в условията на пълноправно членство в Европейския съюз.

Всеки от нас като гражданин на определена държава има съответните права и задължения, които произлизат от нормативните актове на същата и ратифицирани международни такива. В рамките на тези права и задължения се формират определен род обществени отношения между правните субекти в частната и публична сфера. Когато говорим за електронно управление и електронно

правителство имаме предвид точно това – уреждането по електронен път на отношенията на гражданите и бизнеса с държавата, но и нещо повече – вътрешнодържавните отношения, както по хоризонталата, така и по вертикалата.

Основен принцип на съвременното информационното общество е, че достъпът до информация е основно човешко право, а информационните и комуникационни технологии създават предпоставките за свободното му упражняване. Основната задача на информационните и комуникационните технологии е оптимизиране, автоматизиране и систематизиране на информационните процеси с помощта на различни електронни компоненти. Тези информационни процеси стават също така основа за ефективни бизнес процеси.

На повечето от нас се е наложило в един момент, независимо дали в личен или в служебен план да осъществим комуникация с държавен орган или администрация, за да упражним или осъществим свое право или задължение. Един съвременен гражданин все по-често поръчва храна през телефона си, резервира билети през мобилното устройство, проверява лабораторните си резултати през лаптопа, плаща своите сметки онлайн т.н. Това е от огромно значение – гражданинът развива информационната си култура и по-важното – частният сектор е намерил начин да осъществява търговските си отношения с гражданите по най-удобния за страните начин – електронно.

Според Международния телекомуникационен съюз мобилната широколентова връзка през смартфони и таблети се е превърнала в най-бързо развиващия се сегмент на пазара. Те стават все по-достъпни за все повече хора в ежедневието им. Съвсем логично е държавната администрация да променя начина на административно обслужване на гражданите и бизнеса в една еволюираща информационна среда. XXI век е информационен век, а информацията, независимо от вида си вече съществува и се търси предимно в „мрежата“.

Материали и методи

За настоящото изследване са използвани разнообразни научни публикации - множество аналитични материали, нормативни, стратегически и планови документи, които са описани в нашата и чужда литература. Чрез тях се анализират разнообразни авторови мнения по основни подходи и концепции в електронното управление и електронното правителство, както и техните интерпретации, свързани с етапите и организацията му. На основата на сравнителен анализ на понятийно-терминологична проблематика се търси и се представя нашето мнение по редица от проучваните въпроси в изследването.

Резултати и дискусия

За същността на електронното правителство

Под понятието електронно правителство се разбира използването от администрацията на комуникационни и информационни технологии с цел подобряване на взаимоотношенията с гражданите и бизнеса, както и координацията на работата между отделните административни служби.

Електронното управление включва три вида отношения, чието развитие и модернизиране е взаимно свързано:

- **Отношения на администрацията с гражданите.** Публикуването на изчерпателната информация в интернет страниците на правителствените институции, предоставянето на е-услуги на гражданите и въвеждането на интерактивни методи за комуникация с административните служби. Така се подобрява обслужването и се създава нов имидж на администрацията като цяло.
- **Отношения на администрацията с бизнеса**. Представя възможност за плащане на данъци и такси чрез Интернет, включително и данък печалба, ДДС и акцизи; електронно подаване на митнически декларации; електронно изпращане на молби за регистрация на фирми и декларация за разрешителни, както и електронното участие в обществени поръчки са само някои от областите, където администрация и бизнес могат успешно да си сътрудничат.
- **Отношения на администрацията с администрацията**. Въвеждането на информационни и комуникационни технологии в администрацията подобрява административното управление и усъвършенства взаимодействието между отделните административни структури.

Електронното правителство в България е елемент от прехода от индустриално към информационно общество и е средство за повишаване конкурентоспособността на българската икономика и за цялостно подобряване на бизнес климата. То е процес на промяна, който позволява да се разширят възможностите на гражданите и бизнеса за участие в една нова, базирана на знанието икономика.

Изграждането на ефективно електронно управление в България е важна част от процеса на модернизиране на държавната администрация, повишаване качеството на административното обслужване и гарантиране ефективното функциониране на администрацията в условията на пълноправно членство в Европейския съюз.

Всеки от нас като гражданин на определена държава има съответните права и задължения, които произлизат от нормативните актове на същата и ратифицирани международни такива. В рамките на тези права и задължения се формират определен род обществени отношения между правните субекти в частната и публична сфера. Когато говорим за електронно управление и електронно правителство имаме предвид точно това – уреждането по електронен път на отношенията на гражданите и бизнеса с държавата, но и нещо повече – вътрешнодържавните отношения, както по хоризонталата, така и по вертикалата.

Феноменът „е-правителство“ е широко дискутиран през последните десетилетия, но все още въпроси по практическото му реализиране остават нерешени. Поради това е-правителство остава предмет на нови теоретични, емпирични и методологически изследвания. Понятието „е-правителство“ все още няма еднозначно определение и в научните среди се срещат различни дефиниции, като най-популярните сред тях са:

- Според различни автори (Sprecher, 2000; Silcock, 2001; Carter, L., F. Belanger, 2004; Haag St., M. Cummings, A. Phillips, 2007) ***е-правителство*** е

използването на ИТ и Интернет за опростяване и подобряване на транзакциите между администрацията и гражданите и бизнеса. Използването на дигиталните средства обуславя трансформацията на правителствените операции с цел подобряване ефективността и ефикасността на предоставяните административни услуги;

- Други автори (Lieber, 2000; Кискинов, 2003; Добрев Б. Е., 2005) определят ***е-правителство*** като прилагане на икономически ефективни модели за гражданите, бизнеса и административните служители, които се отнасят към методите на работа в структурата на публичната администрация, а не към правителството като субект на управление;
- Според *ООН (Организация на обединените нации)* (Ronaghan, 2001) ***е-правителство*** е правителство, което прилага ИКТ за трансформиране на вътрешните и външните взаимодействия в системите на обществено управление с цел оптимизиране на изпълнението на неговите функции, обслужването на системата и осигуряването на конституционните права на гражданите;
- Според *Европейската комисия* (Върбанов, 2007) ***е-правителство*** е използване на ИТ в публичните администрации, съчетани с организационни промени и нови умения с цел подобряване на административното обслужване, демократичните процеси и засилване на подкрепата на правителствената политика като цяло. Европейската визия за електронно правителство е „Ефективна администрация – доволни граждани и достъп до административно обслужване по всяко време и всяко място.“;
- Според анализаторите *Gartner Group* (Stafford, 2002) ***е-правителство*** представлява начин за трансформиране на публичните вътрешни и външни взаимодействия и оптимизиране предоставянето на административни услуги, както и активизиране на избирателите във вътрешно-правителствените операции.

Принципи на електронното правителство

Принципите, касаещи електронното правителство, са заложени в Стратегията за електронно управление. Те реферират, както към участието на всички заинтересовани страни, така и към принципите за добро управление, залегнали в редица български и европейски документи. Основните общи принципи са следните:

- Ориентация към клиента, която включва: **познаване на потребителя** - изучаване и разбиране на потребителското поведение, идентифициране на търсените услуги, тяхното предоставяне и осигуряване на възможност за обратна връзка и въздействие; **удобство за клиента**, което да води и до ефикасност за администрацията - поддържане на добро съотношение между използваните ресурси и постигнатите резултати; **равни възможности за достъп** - услугите ще са леснодостъпни за всички, като особено внимание ще бъде отделено на хората със специални нужди (възрастни, инвалиди) и хората в неравностойно положение. Ще се предостави възможност за избор на удобни канали за достъп до информация и услуги.

- Стимулиране на гражданите и бизнеса, за да използват възможностите, предоставяни им от електронното правителство, което включва: осигуряване на **публичност и прозрачност** на действията на администрацията и вземаните ключови решения; **иновации** - прилагане на иновативни средства за непрекъснато усъвършенстване на услугите и управление на жизнения им цикъл.

- Партньорство и сътрудничество, което включва: партньорство **с бизнеса** - ползване опита на бизнеса в прилагането на новите информационни технологии за обслужване и комуникация с гражданите т.е. ефективно използване механизма на публично-частни партньорства (ПЧП); ефективно партньорство **с гражданите и неправителствените организации** (НПО) - включване на гражданите и НПО в процеса на вземане на ключови решения; партньорство с **институциите на ЕС** - сътрудничество с институциите на ЕС, разбиране на основните тенденции и императиви, синхронизация с европейските инициативи и програми, свързани с електронното управление; сътрудничество **между администрациите** - осигуряване на координация и синхрон на проектите и инициативите, реализиращи се от различни екипи или звена в администрацията, непрекъсната обратна връзка и постигане синергия.

- Изграждане на технологичен модел. Изграждането на технологичен модел включва: технологична независимост - достигане на максимално **високо ниво на независимост** на електронното правителство от конкретни платформи, технологии, софтуер и компании; максимално **използване на наличните технологии и знания** - инсталиране и максимално използване на съществуващите вече в администрацията технологии, решения и знания (наличната инфраструктура, приложения, решения, лицензи и технологични средства) с цел увеличаване стабилността и зрелостта на съществуващите решения, намаляване времето и средствата за разработка на нови такива, както и намаляване разходите за поддръжка и обслужване; **оперативна съвместимост** - различните системи трябва да могат ефективно да обменят данни помежду си (в тази връзка трябва да бъдат използвани международно признати стандарти, които отговарят на разработваните европейска и национална рамка за оперативна съвместимост); **гъвкавост на технологичните решения** - при придобиването и разработката на технологични решения ще се цели постигане на максимална гъвкавост, скалируемост и адаптивност с цел посрещане на постоянно променящите се нужди на гражданите, бизнеса и администрацията; **споделяне и интеграция на съществуващите технологии и решения** - съществуващите приложения и инфраструктура трябва да бъдат достъпни и използвани от максимален брой звена в публичната администрация, с цел постигане на организационна, финансова и административна ефективност; **еднократно въвеждане и многократно използване на данни** - еднократно въвеждане на данни от оторизирания орган и многократното им използване, съобразно законовите основания и съответните права на достъп; **идентификация на данните** - определяне на собствеността върху данните, отговорността за тяхната достоверност, пълнота и актуалност, както и правилата за обмен на данните; **сигурност и защита на данните** - осигуряване на максимална защита на обработваните и съхраняваните данни.

- Програмно управление – то включва**:** детайлизация и поетапно развитие на очертания от визията и стратегическите цели модел на електронно правителство - във времето се набелязват обозрими и изпълними проекти с ясен за обществото ефект**; единен подход** - всеки проект да отчита общия замисъл на стратегията и да се реализира като част от единна система, като се осигурява приемственост и изключване на дублирането на задачи в различните проекти; **критерии за изпълнение** - да се ползва система от измерими ключови показатели за установяване резултатите от внедряването на отделните проекти.

Електронно управление - електронно правителство

Електронното управление е съвкупност от стратегически и тактически мерки, политики и технологични решения, определящи рамката за развитие и функциониране на информационното общество**.** Електронното управлението е по-широко понятие от електронното правителство, тъй като последното представлява „Система, съчетаваща използването на информационните и комуникационните технологии от държавната администрация с организационни изменения и новопридобити умения, водещи до подобряването на обществените услуги и демократичния процес”.

В изпълнение на целите на Стратегията за развитие на електронното управление 2014-2020 се очаква да бъде повишена удовлетвореността на гражданите и да бъде насърчено тяхното участие във формирането и изпълнението на политиките на управление. Основна цел на стратегията е подобряване на ефективността на работата и качеството на услугите, предоставяни от държавната администрация. Акцентира се върху подобряването на обмена на информацията между информационните системи на отделните администрации и приоритизиране на услугите, които да бъдат електронизирани, съвместно с гражданите и бизнеса.

Целите, които си поставя стратегията е да бъдат електронизирани над 700 услуги на централната администрация. Най-много услуги ще бъдат електронизирани от Министерство на финансите (155), Министерството на земеделието и храните (162), Министерство на икономиката и енергетиката (101) и др. На областно ниво се планира да бъдат електронизирани повече от 100 услуги в периода до 2020 година. Основната цел на правителството е до 2020 година да има:

- Ефективни бизнес модели в работата на администрацията – от рутинни дейности, към услуги за гражданите и бизнеса;
- Цифрова администрация – администрация структурирана в съответствие със съвременните управленски технологии и постиженията на информационните и комуникационните технологии. Постигната оперативна съвместимост на национално ниво – от фрагментирани и затворени, към интегрирани и технологично независими решения;
- Изграден механизъм за координирано планиране и реализиране всички инициативи за развитие на електронното управление;
- Предоставяне на административни услуги през единния портал на електронното управление по всяко време, от всяко място и чрез различни устройства.

Очакваните резултати от изпълнеието на стратегията са свързани с: 100% от документооборота в и между администрациите да се осъществява по електронен път (освен в случаите, установени със закон); намалено време - 30% от себестойност за реализиране на електронни услуги; изготвен и изпълнен план за реализация на приоритетни електронни административни услуги; разработена услуга за валидиране на документи; създаване на регистър и информационни услуги към него; внедрена система за електронна оторизация; създаден генератор на електронни форми; свързване на до 200 регистъра от ключово значение за предоставянето на комплексни електронни услуги; премахване на ограничения от процедурно и нормативно естество; изготвяне на референтен модел; функциониращ единен системен интегратор; отразена в нормативната уредба текущата готовност и развитие на технологиите; изградено и функциониращо контролно звено по е-управление; създаден пакет от документи, гарантиращ адекватни познания и информация за приобщаване на администрациите към е-управление; 70% покриване на необходимостта от компетенции с човешки ресурс като количество и качество в администрациите; създаден портал за управление на знанието; институционализиран ръководния статут на СИО в структурите на централните, областни и общински администрации.

Изграждане на електронното правителство в България - етапи

Въпреки, че първите стъпки по внедряване на електронно управление стартират преди 13 години и развитието на електронното управление неизменно е сред приоритетите на всички правителства, неговото реално въвеждане има променлив успех.

Анализирането на цялостната политика по изграждане на електронното правителство има за цел да покаже дали в България има изградено (или изграждащо се) е-правителство и ако е така, до каква степен са преодолени следните предизвикателства:

- България, като страна-членка на Европейския съюз трябва изгради действащо електронно правителство и по този начин да продължи модернизирането на публичната администрация и намали корупционните практики, задействащи от години „бюрократичната машина”.

- Електронното правителство има предназначението посредством информационните и комуникационни технологии, да предотврати социалното изключване. То е основа за трансформиране на публичната администрация и създаването на по-отворени, по-прозрачни и по-отговорни органи на управление, които да улеснят гражданите в упражняването на техните права и задължения.

Анализът на политиката за развитие на електронното правителство в България, на първо място включва проследяване на етапите на развитие на електронното правителство (фиг. 1).

Фиг. 1. Етапи на развитие на електронното правителство в Република България

1. Подготвителен етап (2000 - 2002 до началото на 2003 г.). Този начален етап на развитие е свързан с изграждането на законова рамка за реализиране на електронното правителство и приемането на Стратегия за електронно правителство. Стратегическите цели за реализиране на модела за електронно правителство се основават на приноса, който електронното правителство ще има за общото социално, икономическо и политическо развитие на страната.

2. Етап на начално развитие или експериментален етап (2003 – средата на 2005 г.). Политиката по изграждането на електронното правителство през този етап е съсредоточена в две основни направления: разработка и внедряване на отделни технически и организационни решения в някои звена на държавната администрация (министерства, държавни агенции, областни администрации, общини) и осъществяване на някои основни проекти на централно ниво. През този период основните усилия и задачи са концентрирани върху въвеждането на т.нар. "индикативни електронни административни услуги за гражданите и бизнеса", дефинирани от Европейската комисия, както и с въвеждане на електронни документи и електронния подпис в работата на администрацията, и като цяло работа по базисни, концептуални и методологични проекти.

3. Същински етап 2005 – до момента

- Начална фаза (2005 - 2006 г.). Последният етап на развитие на българското електронно правителство се характеризира с извършване на преструктуриране на бизнес процесите в администрацията и повсеместно въвеждане на електронни услуги, включително и трансгранични услуги в рамките на единния европейски пазар. Приоритетите в този етап са свързани с няколко основни насоки. В контекста на европейското членство се акцентира върху създаването на условия за развитие

на трансграничните услуги за гражданите и бизнеса като общоевропейски пазар. Определяща тук е осъзнатата необходимост от приоритетно изграждане на Единна информационно-телекомуникационна среда за електронното управление.

- Фаза на целенасочено и динамично развитие (2007- до момента). Основен акцент в фазата на целенасочено и динамично развитие е стартирането през 2007 г. на Интеграционна система на електронното правителство (ИСЕП) - новият портал на българското електронното правителство, предоставящ достъп до всички електронни услуги, предоставяни от централната администрация от една точка.

Друг много важен момент е приемането на Закона за електронното управление, с който се уреждат дейността на административните органи при работа с електронни документи, предоставянето на административни услуги по електронен път и обменът на електронни документи между административни органи, между лица, осъществяващи документи и насочване дейността на администрацията изцяло към гражданина и бизнеса, публични функции - нотариуси, частни съдебни изпълнители и др., както и между организации, които предоставят обществени услуги на физически и юридически лица. С този закон се поставя основата на съществена реформа в работата на администрацията при използването на новите информационни технологии и съвместното използване на хартиени и електронни.

В различните етапи от развитието на електронното правителство в България, голяма част от инициативите са подкрепени от разработени проекти, което е положителна стъпка. Проблемът при реализирането на тези проекти е, че повечето от тях не са насочени към местата, където има по-голяма нужда от подобни инициативи. По-голяма част от проектите трябваше да бъдат ориентирани там, където най-лесно да се реализират от административна гледна точка или там, където съответния потенциален изпълнител ще е във възможност да ги изпълни най-бързо, най-лесно и едновременно с това ефекта от неговата реализация би бил по-голям.

Проектите реализирани в областта на електронното правителство през последните десет години, са обобщени в следните направления: Нормативна уредба; Административен капацитет; Обучение на държавните служители; Информационна инфраструктура / Технологични решения.

Заключение

Реализирането на електронното правителство е свързано с предприемането на комплекс от организационни, технологични и законодателни мерки в областта на информационната сигурност и обмена с външната среда за постигането на ефективно функциониране на администрацията чрез унифициран, оперативно съвместим и автоматизиран обмен на електронни документи между звената на администрацията.

Освен адаптирането на вече създадените национални регламенти за работа с хартиени документи към електронния свят, всяко ведомство следва да приеме собствени правила за работа с електронни документи, тяхното постъпване,

проверка за авторство, движението на електронните документи в администрацията и контролът по изпълнението и, както и тяхното съхраняване. Това са нови реалности, които следва да бъдат посрещнати и съответно регламентирани.

References

[1] Алексиев, Я. (22 08 2014 г.). Подобрява ли се качеството на електронните услуги на местно ниво? Извлечено от http://goo.gl/dgnLwP
[2] Бавното развитие на електронното управление в България. (31 07 2015 г.). Извлечено от http://ime.bg/: http://ime.bg/bg/articles/bavnoto-razvitie-na-elektronnoto-upravlenie-v-bylgariya/
[3] Вутова, д.-р. В. (06 юни 2011 г.). „Правителство онлайн" по света и в България – достижения и перспективи. Извлечено от: http://cio.bg/: http://goo.gl/p2E0Qj
[4] Димитров, Г. Г. (2014). Право на информационните и комуникационни технологии. София: Фондация "Право и интернет".
[5] Каменова, Н., М. Попова. Електронното правителство – същност и насоки на развитие. Публична администрация, 2003
[6] Кирилова, К., Електронно правителство – възможност за подобряване на публичното управление. Извлечено от:
[7] httpdepartments.unwe.bgUploadsDepartmentpadmin_3c0d2_01-D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F%20%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB% D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf
[8] Петрова, Д., Изследване развитието на електронното правителство в Република България и оценка на тенденциите за използване на електронни административни услуги от гражданите. Eastern Academic Journal. Issue 2, pp. 39-49, July, 2018, ISSN: 2367–738. Извлечено от:
[9] https://pdfs.semanticscholar.org/3c75/f1619ca6d8b8e71e3ad15257fa0974ba156b.pdf
[10] Закон за електронното управление.
[11] Наредба за електронните административни услуги.
[12] Стратегия за развитие на електронното управление в Р. България 2014 – 2020 г.
[13] Концепция за подобряване на административното обслужване в контекста на принципа „Едно гише".
[14] https://egov.bg/wps/portal/ - Единен портал за достъп до електронни административни услуги
[15] www.egov.bg/wps/portal/e-gov/home
[16] www.ePay.bg - сайт за предлагане на е-услуги на граждани и фирми
[17] www.eu-forum.org - Форум за европейски електронни административни услуги
[18] http://europa.eu/index_bg.htm - Официалният уебсайт на ЕС
[19] http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/eGovStrategy.pdf - Стратегия за електронно правителство

[20] http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/E_GOV_Conception_for_publishing__2_.pdf - Концепция на електронното правителство в контекста на електронното управление.
[21] https://playbook.cio.gov
[22] https://www.gov.uk/
[23] http://goo.gl/gvZIfq - Електронна идентификация [лекция] eGovernmentinEurope

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Solovyeva T.A.
Doctor of Pedagogic Sciences,
Professor of the FBGOU «Pskov State University»,
Pskov (Russia)
e-mail: tatsolovyova@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

В статье организация методической подготовки студентов педагогических вузов раскрыта с позиций акмеологического, синергетического и компетентностного подходов. Охарактеризованы внешние (педагогические) и внутренние (психологические) обстоятельства, необходимые для появления у будущих педагогов методической компетентности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: методическая подготовка будущих педагогов; методическая компетентность; акмеологический, синергетический и компетентностный подходы; атрибуция методического успеха/неуспеха; свобода выбора; познавательная внутренняя рефлексия; методическая Я-концепция.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF THE METHODICAL PREPARATION OF FUTURE TEACHERS IN HIGHER SCHOOL

ABSTRACT

In the article, the organization of methodological training of students of pedagogical universities is revealed from the standpoint of acmeological, synergistic and competence-based approaches. The external (pedagogical) and internal (psychological) circumstances necessary for the emergence of methodical competence among future teachers are characterized.

KEYWORDS: methodical training of future teachers; methodical competence; acmeological, synergistic and competence-based approaches; attribution of methodological success/failure; freedom of choice; cognitive inner reflection; methodical self-concept.

Методологической основой организации методической подготовки будущих учителей начальных классов в образовательном процессе высшей школы выступают акмеологический, синергетический и компетентностный подходы.

Понятие «акме» в процессе профессиональной подготовки учителя рассматривается как непрерывное движение к самосовершенствованию, с пониманием того, что у каждого будущего педагога своя «вершина» и важно создать условия в его устремлении к победе над собой, достижению своей вершины мастерства.

Синергетика учит видеть в обучающемся индивидуальность, его значимость, на которую необходимо опираться при создании условий для его саморазвития. Синергетика по-новому обосновывает процессы развития личности: объединение процессов из различных систем усиливает влияние одной на другую; характерна опора на способы поиска обучающимися нового знания, открытия новых истин; объединение внешних и внутренних сил обеспечивают самоорганизацию субъекта; «управлять, не управляя» субъектом, иными словами, косвенно направлять студента на продуктивный путь развития, обеспечив его самообразование и саморазвитие.

Образование, согласно идей компетентностного подхода, определяет практико-ориентированную и результативно-целевую направленность обучения. Предполагает перенос акцента с предметных знаний, умений и навыков студента на развитие самостоятельности учебных действий посредство учебных ситуаций. Компетентность, вслед за Селевко Г.К. [9], мы будем трактовать как результат образовательной деятельности, выражающийся в подготовленности студента, владеющего методами и средствами, которые позволяют ему решать поставленные профессиональные задачи, а также достигать цели по преобразованию окружающей среды.

Занимаясь подготовкой будущих учителей к методической деятельности на факультете образовательных технологий и дизайна Псковского государственного университета, мы переориентировали деятельность преподавателя высшей школы с информационной на организационную, а именно, на руководство самостоятельной учебно-познавательной деятельностью студентов на семинарско-практических и даже лекционных занятиях, создавая условия для повышения их методической компетентности, под которой понимаем интегративное качество личности, характеризующееся внутренним желанием и готовностью использовать свои методологические, психолого-педагогические, предметные, методические знания, умения, опыт, личностные качества для творческой самореализации в учебно-методической деятельности.

Методическая подготовка будущих учителей может успешно осуществляться только при соблюдении соответствующих внешних обстоятельств, представляющих собою среду, обстановку, обеспечивающую «реализацию функций, достижение поставленных целей и решение задач деятельности» [2, с.233] и внутренних, являющихся источником психологической деятельности каждого обучающегося.

В связи с этим необходимость определения психолого-педагогических оснований методической подготовки студентов в образовательной деятельности в высшей школе, рассматриваемых нами как единство объективного и субъективного, внутреннего и внешнего, возможного и должного, играет роль важного методологического требования к её исследованию и является целью настоящей статьи.

В качестве первого из психолого-педагогических оснований становления у студентов методической компетентности мы считаем *обеспечение понимания*

студентами причин собственного методического успеха или неуспеха в качестве средства формирования у них мотивирующей личностной функции.

Распространённым является мнение студента на педагогической практике в школе, что любая ситуация неуспеха не зависит от него самого, т.е. его целенаправленной деятельности, его усилий. Обычно обучающиеся объясняют свой неуспех тем, что они не имеют достаточно методических знаний и опыта по данной проблеме. Подобное состояние сопровождается переживанием собственного бессилия, тревожностью, снижением настроения.

Возникновение данного состояние, по мнению Х. Хекхаузена [12], связано с влияющей на мотивацию учения каузальной атрибуцией (объяснение причин), которая включает такие факторы, как способность, усилие, трудность задания и везение.

Атрибуция (объяснение) методического успеха способностью и усилием, а неуспеха отсутствием усилий является наиболее благоприятной для становления методической компетентности, так как вызывает позитивные эмоциональные состояния и стимулирует мотивацию студентов. Напротив, атрибуция успеха везением, легкостью задания, а неуспеха отсутствием способностей является наиболее неблагоприятной, вызывает отрицательные эмоциональные состояния и подавляет мотивацию [4].

Как известно, в мотивационную структуру личности, в частности, входит мотив к достижению, возникающий из «растущих ожиданий» человека и могущий развиваться в любом возрасте за счет «специальным образом построенного обучения» [6].

Специально организованная методическая подготовка будущих учителей в высшей школе предполагает "центрирование" студента на самостоятельно достигнутом результате их методической деятельности, что обеспечивает усиление всех трех переменных мотивации к достижению, выделенных психологом Дж. Аткинсоном: субъективную вероятность успеха, мотива стремления к успеху и побудительную ценность успеха [цит. по 1].

Следующим психолого-педагогическим основанием, которое должно учитываться при организации методической подготовки будущих учителей, является *оценка, поощрение их творческой инициативы и высокого качества работы.*

Оценка методической деятельности студентов на занятиях должна быть выражена в форме качественной словесной характеристики, именуясь «количественно неопределенной». Она базируется на следующих исходных положениях: выработка четких критериев для оценивания результатов; систематическое варьирование типов и способов оценивания, для того, чтобы не возникали явления привыкания и угасания реакции на действие данных стимулов; оценка не избирательна и не сопровождается оскорбительными замечаниями или равнодушием преподавателя к нестандартным формам методической деятельности студента; максимум позитива.

В нашей статье поощрение мы будем трактовать как метод педагогической поддержки, призванный выполнять следующие функции: одобрять собственное

нестандартное мнение студента; поддержать и развить у него стремление к бесстрашному обсуждению противоречивых учебных обстоятельств, помогая обучающемуся методически самоутверждаться. Он навсегда запомнит, в какой ситуации его похвалили, не придавая особого значения форме поощрения, (пусть даже ласковой улыбкой или утвердительным кивком), и будет стараться держаться этой линии поведения.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что сам обучающийся непосредственно не рефлексирует, не осознаёт поощрение в качестве важнейшего фактора, детерминирующего его методическую деятельность. Только эмоции, порожденные поощрением, бессознательно направляют студента на способ деятельности, вызвавший поощрение.

Воспитательный механизм ситуаций поощрения методической инициативы построен на переживании студентом положительных эмоций (удовлетворения, радости, счастья, гордости,) не только от собственно деятельности, но и от высокого качества её результатов. Эмоции, являясь, по словам психологов, субъективной формой существования потребностей (мотивации), сигнализируют ему о потребностной значимости творческой деятельности и побуждают далее действовать подобным образом.

Ситуации поощрения собственной методической мысли студента представляют собой особые случаи воспитательных психолого-педагогических ситуаций. Эти ситуации призваны регулировать отношение обучающегося к методической деятельности, формируя (или закрепляя) новую для него личностную потребность: желание проявлять творческую инициативу.

Творческая инициатива личности связана не только с активной работой мысли и чувств, но и воли. Творческая инициатива - это не своеволие, а истинное проявление самостоятельной воли, так как сам студент усматривает объективные основания для того, чтобы делать так, а не иначе.

Понятие инициативность тесно связано с понятием самостоятельность, так в словаре практического психолога самостоятельность понимается как обобщенное свойство личности, проявляющееся в инициативности, критичности, адекватной самооценке и чувстве личной ответственности за свою деятельность [3].

Следовательно, в образовательном процессе необходимо руководствоваться следующим психолого-педагогическим основанием - *предоставлять студентам в методической деятельности свободу выбора при требовании ответственности за него.*

Данное положение опирается на идеи экзистенциальной философии, определяющей свободу как «выбор» личностью одной из бесчисленных возможностей, за который она несёт ответственность.

Свобода творчества как общечеловеческая фундаментальная ценность, ценность-цель, или высшая (абсолютная) ценность «не существует вне акта выбора, сама по себе, в каком-то особом разряженном пространстве» [11, с. 367].

На языке личностно-ориентированной педагогики слова Ж.-П. Сартра «наша ответственность гораздо больше, чем мы могли бы предполагать, так как распространяется на все человечество…» [8, с. 324] означают, что студент на

любом этапе выбора в методической деятельности должен рефлексировать последствия реализации или отклонения каждой из альтернатив, отвечать за них, так как его выбор в данный момент может иметь последствия и для других людей. С точки зрения экзистенциализма, свобода в методической деятельности — это совсем не фантазия и тем более не какой-либо каприз педагога: даже на стадии выбора, не говоря уже о воздействии её результатов, она связана с другими людьми – его учениками

Свобода выбора будущим педагогом собственного «видения» решения методической проблемы связана с осмыслением им противоречия, возникающего в ситуации принятия решения, когда из двух или нескольких альтернатив он сознательно выбирает одну, которая в большей степени способствует его самоактуализации в методической деятельности. Выбор, в этом случае, представляет собой деятельность, за результаты которой студент и должен нести ответственность.

Ответственность мы трактуем не только как форму саморегуляции человека, способного отдавать отчет своим действиям и поступкам, принимать на себя вину за их результат, но и как источник его обеспокоенности за последствия. Ответственность предлагает будущему учителю самому решать, что «творить», чтобы обеспечить лучшие результаты обучения воспитанников.

Свобода выбора без границ превращается в анархию, и только ответственность выступает той чертой, за пределы которой обучающийся уже не может переступить. Мера его свободы должна ограничиваться мерой его ответственности.

Методическая инициатива студента всегда направлена на самостоятельное создание чего-то нового. Важно, что поощрённая методическая инициатива будущего учителя развивает креативность его личности, рождает у него веру в себя, в свои силы и творческие возможности.

Образовательная деятельность в вузе должна быть организована таким образом, чтобы студент и преподаватель нашли способы взаимодействия и сотворчества, будущий педагог имел бы возможность для самореализации, смог бы проявить свои индивидуальные креативные способности в ходе решения методических проблем.

Итак, *формирование у студентов креативных способностей при постановке и решении методических проблем* можно назвать четвертым обстоятельством становления у них методической компетентности.

Е. Торренс определял креативность как способность к обостренному восприятию недостатков, пробелов в знаниях, недостающих элементов, дисгармонии и т. д. Он предложил модель креативности, которая включает три фактора: беглость (продуктивность), гибкость, оригинальность [5]. При оценке выполнения студентами методических заданий (осознание методической задачи, поиск решений, отбор оптимальных решений и их аргументация) преподавателю необходимо учитывать эти факторы.

В настоящее время жизненный контекст и практика работы педагогических вузов свидетельствуют о том, что аргументация как коммуникация обучающегося,

наряду с мотивацией, является неотъемлемой частью формирования методической компетентности студентов. Поэтому, пятое (внешнее) обстоятельство для её становления на практических занятиях в вузе следует обозначить как *провоцирование студентов к аргументированию собственной точки зрения.*

«Провокация» - это действие, предпринимаемое субъектом провокации (педагогом), направленное на объекты (студентов) и имеющее целью вызвать определенную реакцию со стороны объекта провокации путем нарушения его ожиданий, установок, а также неожиданной смены метода воздействия.

Сущность провоцирования к аргументации собственной точки зрения студента состоит в том, что на методических занятиях преподаватель должен «вызывать», вынуждать студентов к отстаиванию собственной точки зрения, поиску новых аргументов. Особенность педагогического провоцирования заключается в том, что преподаватель косвенно направляет студента к нахождению несоответствий, указывает на противоречия между доводами, противопоставляет различные точки зрения, таким образом, вызывая сомнение, озадаченность студентов, заставляя обучающегося искать новые доказательства, развивая у них чувство ответственность за качество результата методической деятельности.

В рамках аргументативного методического дискурса ярко проявляется субъект-субъектная модель образовательного процесса, которая предписывает преподавателю воспринимать студента с его «плюсами» и «минусами», при этом преподаватель предстает перед обучающимися в открытой позиции как педагог, не спешащий с собственной истиной, предоставляющий им возможность выразить и развить в диалоге свою индивидуальность и креативность.

Следующее обстоятельство для успешного становления у обучающихся педагогических вузов методической компетентности мы обозначили как *формирование у студентов способности осуществлять познавательную внутреннюю рефлексию*.

Под познавательной рефлексией понимается способность субъекта к осознанию процесса выполнения какого-либо действия [10]. При осознанном выполнении методического задания обучающийся учитывает свои реальные способности и возможности, особенности (инструкции) задания, продуктивность способа достижения цели, умение оценивать, выделять, анализировать и соотносить с ситуацией собственные действия.

В качестве предпосылок познавательной рефлексии выступают появление и совершенствование возможностей студента ориентироваться на отдельные компоненты процесса решения методических задач: на условия, на способ выполнения и на результат [7], т.е. «что мне необходимо сделать?», «что мне для этого нужно/понадобится?», «как я буду это делать?», «каков полученный результат?» и т.п.

Внутренняя рефлексия направлена на осознание пройденного пути, на сбор в общую копилку замеченного обдуманного, понятого каждым. Её цель не просто уйти с занятия с зафиксированным результатом, а выстроить смысловую цепочку, сравнить методы и методические приёмы, применяемые другими, со своими.

Седьмое психолого-педагогическое основание становления у будущих педагогов методической компетентности мы обозначили как *развитие и коррекция методической Я-концепции*.

Методическая «Я»-концепция — это система в большей или меньшей степени осознанных представлений индивида о своих, необходимых для осуществления учебно-методической деятельности, знаниях и умениях, своих методических способностях, рефлексивная часть личности.

Смысл её развития и коррекции заключается в формировании ценностных отношений, познании своих профессиональных возможностей, в создании образа «Я-специалист».

Методическая Я-концепция выполняет регулятивную функцию, поскольку определяет не только актуальное самоотношение субъекта познания и учебно-методической деятельности, но и прямо влияет на формирование профессиональных стратегий, планирование профессиональной карьеры, выработку профессиональных притязаний.

Подводя итог рассуждениям о внешних и внутренних обстоятельствах подготовки будущих учителей к методической деятельности в высшей школе, можно сделать вывод, что они тесно взаимосвязаны друг с другом, а механизм их воздействии заключается, прежде всего, во влиянии на потребностно-мотивационную сферу личности и эмоционально-волевые свойства психики студентов.

Литература

[1] Афанасьева Н.В. Руководство к тесту мотивации достижения детей 9-11 лет. МД-решетка Шмальта. – М.: Когито-Центр, 1998. - 36 с.
[2] Беликов В.А. Философия образования личности: деятельностный аспект: Монография. - М.: ВЛАДОС, 2004. - 357 с.
[3] Головин С.Ю. Словарь практического психолога. - Минск: Харвест, 1998. - 301 с.
[4] Далгатов М.М. Развитие благоприятной атрибуции в процессе обучения. - Ярославль, 2001.
[5] Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности - СПб: Питер, 2012. - 448 с.
[6] Мак-Клелланд Д. Мотивация человека. - СПб.: Питер, 2007.- 672 с.
[7] Найн А.Я. Теория и практика рефлексивного управления учебной деятельностью студентов: автореф. дис. … д-ра. пед. наук. - Челябинск, 2001. - 40с.
[8] Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов. - М.: Политиздат, 1989. - 434 с.
[9] Селевко Г.К. Компетентности и их классификация // Народное образование. – 2004. – № 4. – С. 138-143

[10] Слободчиков В.И. О возможных уровнях анализа проблемы рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов: Тезисы докл. науч. конф. - Новосибирск, 1986.
[11] Философия: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп./ Под ред. В.Д. Губина, Т.Ю. Сидориной, В.П. Филатова. - М.: ТОН - Остожье, 2001. - 704 с.
[12] Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. - 2-е изд. - СПб: Питер. - М.: Смысл, 2003. - 860 с.

Автор концепции и технологии интеллектуально-развивающего обучения в общеобразовательной и высшей школе. Член Учебно-методической комиссии УМО по образованию в области подготовки педагогических кадров. Член международной академии наук педагогического образования (МАНПО, г. Москва). Победитель IV Международного профессионального конкурса преподавателей вузов по направлению «Педагогические науки» в номинации «Активные и интерактивные формы проведения занятий» (2019).

Соловьёва Т.А.
доктор педагогических наук,
профессор Псковского государственного университета
Псков, (Россия)

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

CLUSTER BASED DEVELOPMENT: LAISSEZ-FAIRE, POLICY DRIVEN SUPPORT, OR BIG PUSH? CONSEQUENCES FOR POLICIES

Geert M.J. Termeer[144]

ABSTRACT

Business clusters are not new, but are more and more seen as critical for economic development, as clusters increase prosperity, enhance entrepreneurship, and lead to a higher level of structural change in economies: topics all seen as important for modern economies and countries like e.g. Bulgaria.

Clusters thrive on the sensitive combination of competition and collaboration between different and often competing actors. Increasing collaboration by diminishing competition is not an option, as market pressure is the key to success of countries, clusters and companies.

Clusters can develop organically ("laissez-faire"), but are sometimes (artificially) created and pushed forward with heavy (governmental) investments ("big push"). In practice we see often a mixed (dual) approach to clusters**,** with in some countries and regions a stress on the planning part, while in other countries and regions a more laissez-faire approach. Given the sensitivities as well as importance of clusters we need to learn if and how clusters can be enhanced; which cluster policies should be focused on; and how to increase the effectiveness of these policies.

KEYWORDS**:** clusters, cluster actors, clusters' importance, cluster enhancement, cluster initiatives, cluster organizations, cluster policies, policy effectiveness

JEL Codes: O20, G28

I. **Introduction**:

Business clusters are no new phenomena. Chen (2017) states that from the pre-industrial time to the postmodern era, human society has seen "spatially concentrated economic activities".[i] Marshall (1890) already formulates the idea of the "industrial district", which highlights the preference of firms to "cluster" and establish themselves close to each other (co-locate geographically), emphasizing the geographical (spatial) binding forces exercised by industrial linkages. Marshall also indicated that geographic clustering is not the only base for a cluster, due to the rising importance of information clustering.[ii]

Definition of clusters: Porter (1990) defines a business cluster as "a geographic concentration of interconnected companies, specialized suppliers, services providers, firms in related industries and associated institutions (for example, universities, standards agencies and trade associations) in particular fields that compete but also cooperate"**.**[iii] Delgado, Porter & Stern (2014) define clusters as "geographic concentrations of industries related by knowledge, skills, inputs, demand, and/or other linkages".[iv] Sölvell (2008) mentions **6 cluster actors**: 1) Companies (the core players); 2)

[144] MBA at IESE University, Barcelona; cum laude drs. (MA) at the University of Amsterdam in Slavic languages and literature; PhD student at South-West University, Blagoevgrad; career in organic consumer goods and trade, geerttermeer1@gmail.com

Government (on all levels); 3) Academic actors and knowledge providers (ideally supporting the enhancement of innovation and productivity); 4) Organizations for Collaboration (offering "social glue" and stimulating linkages, with the density of these facilitators being a key indicator of the success of a cluster); 5) Capital providers and other financial institutions; 6) Media and other information spreading institutions and identity builders. Clusters also contact with other clusters, nationally and internationally, and with cluster spring offs. The core actors are often called the Triple Helix, being: companies, government, and academia, but always with companies in the driving seat.[v]

II. Why are clusters important?

Cooke (2001) sees three main reasons for the increased importance of clusters: 1) Global competition increased; 2) Innovation became a leading competitive weapon; 3) Rapid learning, and accommodation to change became important for company's survival and growth.[vi]

Ketels et al. (2010), Ketels, Lindqvist & Sölvell (2013), and Delgado, Porter & Stern (2010, 2012) find that clusters lead to: 1) **Increased prosperity**, through: a) Increased productivity; b) Increased innovation; c) Higher overall job growth; d) Higher levels of wages; 2) **Enhanced entrepreneurship**, leading to: a) Increased new business formation; b) Higher survival rate of new firms; c) Increased job growth in new firms; 3) **Higher level of structural change** in economies with a higher portfolio of clusters.[vii]

Porter (1990 and 1998) and Rodriguez-Clare (2005) find that a cluster allows each member to benefit "as if it had greater scale", or "as if it had joined with others without sacrificing its flexibility". They find that clusters are fundamental in increasing competitiveness, which they consider to be the central goal of clusters.[viii] Porter hence warns that a cluster that creates cooperation without vigorous competition, will fail. Competition and the resulting market pressure is the key to success of companies and clusters, which means that competition should always keep the upper hand.

III. Cluster Development: Laissez-faire, policy driven support, or Big Push?

There is an ongoing debate if clusters should, or even can be created e.g. by policies and strong investments (Big Push); or if clusters should develop on own strength (laissez-faire). Ketels, Lindqvist & Sölvell (2009) find that clusters are nearly always shaped from bottom up, and that clusters are part of the microeconomic business environment of a region, and shaped by certain forces, like: 1) Deterministic forces (e.g. history, legacy and culture of a region; geographical circumstances; general institutions and legal framework; the overall macroeconomic environment); 2) Voluntaristic forces (e.g. existing entrepreneurship; amount of firms implementing innovative strategies and business models; effective entry of new firms); 3) Planned, or policy enhanced constructive forces (e.g. public policies and investments).[ix]

The emerging hypothesis, supported by the World Bank (2009) and other scholars like e.g. Porter and Sölvell (2008), is that cluster policies are significantly more likely to be

effective and beneficial if they are focused on stimulating existing clusters, ideally with a bottom-up approach ("cluster building and enabling").[x] This implies a bigger role for the market process to start clusters, and gives policy makers time and information on which of the emerging clusters to concentrate, namely the clusters that have a chance to survive, blossom, and which generate value.

Sölvell (2008) concludes that cluster success is a result of a combination of evolutionary and constructive forces. Instead of just allowing market forces to play out, ideally initiatives are taken to improve cluster dynamics, and to revitalize the broader regional business environment. Constructive cluster programs, initiatives and policies are ideally more about putting a turbo onto existing clusters than the true creation of clusters. Successful cluster construction is hence based on a mix of: 1) Policies that are beneficial for companies and clusters (improving general microeconomic framework conditions), and; 2) Cluster policies (programs, which are targeting a specific cluster).

In practice we see often a mixed (dual) approach to clusters**,** with in some countries and regions a stress on the planning part, while in other countries and regions a more laissez-faire approach. And factually cluster creation does take place in different parts of the world (like e.g. in the Middle East and Eastern Asia). According to Cooke (2001) clusters have become a key mode of economic co-ordination and focus of government policies across the world and for a wide variety of industries.

IV. **How can clusters be enhanced**:

Porter, often in combination with the USA Economic Development Agency (EDA), undertook intensive research on **how to stimulate cluster building and competitiveness in clusters**, and concludes: 1) Focus on competitiveness, and e.g. not job creation per se (which should occur as a result). A nation or region is found to be competitive when firms operating there: a) Are able to compete successfully in the regional, and especially in the global economy; b) While maintaining and/or improving wages and living standards for the average citizen; 2) Build policies based on cluster-based analyses (data based cluster mapping and research); 3) Build on existing and potential strengths, and do not (only) rely on reducing weaknesses. While building on existing clusters policies can then be applied to related clusters, with the economy extending and diversifying further as economies grow by building on these existing strengths and jumping to related industries; 4) Develop a coherent overall (country and regional) economic development strategy, rather than creating "a list of actions". The ultimate aim of the strategy should be to drive innovation forward; 5) Prioritize and sequence what strengths have to be increased and what weaknesses removed, based on the reality and data; 6) Let the processes be data driven, and use financial logic and analyses, not political logic or those based on wishful thinking. Factual analyses should always be the base for policies and initiatives.

Establishment of Cluster Initiatives (CI) and Cluster Organizations: Ketels, Lindqvist & Sölvell (2003) define a **Cluster Initiative** (CI) as an organized effort to increase the growth, innovation and competitiveness of a cluster within a region, involving cluster firms, government and/or the research community.[xi] Harvard University, in combination with EDA, concentrate their USA cluster initiatives and knowledge in the website "clustermapping.us". The European Union uses "clusterobsevatory.eu".

According to European Communities Communication (2008), CIs can be managed and coordinated by specialized organizations, known as **cluster organizations**. These cluster organizations can take various (legal) forms, e.g. non-profit associations, public agencies, or companies.[xii] According to Ketels, Lindqvist & Sölvell (2003) a cluster organization does not necessarily have members, but it provides services to the CI participants. It is an organization involving companies, research organizations and/or government agencies with the objective to enhance the growth and competitiveness of a cluster. Most clusters nowadays have such a body, which manages CIs from within. Ketels, Lindqvist & Sölvell (2003, 2013) mention **6 main types of activities that cluster initiatives are typically involved in**: 1) General cluster build-up and networking (e.g. cluster strategy, vision-and-identity and brand formulation; organizing meetings; reporting; organizing seminars; website maintenance); 2) Human resources supply and upgrading (developing and attracting the available skill pools); 3) Cluster growth and expansion (e.g. increasing the number of included firms, turnover and investments); 4) Business development (e.g. promoting companies' operations by joint export promotion; joint purchasing; service sharing; value chain development); 5) Innovation, R&D and technology (e.g. enhancing academic research; improving internal-academic, academic-company, and company-company research/innovation cooperation); 6) Business environment improvement (enhancing the microeconomic conditions for business: e.g. "lobbying" for increased legal, institutional, and infrastructural improvements; regional branding).

Cluster initiative and cluster organization funding: Ketels, Lindqvist & Sölvell (2013) find that public funding is still the main funding for CIs and cluster policies. While "business-lead" CIs can promote a strong focus on issues most relevant for the competitiveness of the firms, government can play a crucial role of promoting collaboration to build trust where otherwise only competition would occur. But public funding carries the risk of introducing policies, which do not follow market signals, and are taken because of political reasons, with a risk of interest groups capturing rents. Sölvell (2008) finds that financing normally starts with public funds, but should shift over time more to the local actors. How much private companies are willing to contribute forms another key indicator of success of the cluster organizations work.
Porter concludes that there is not one model of "winning", but companies, clusters, and regions can and should specialize and hence create sustainable comparative advantages

as well as their own "uniqueness" over other companies, clusters, and regions. Porter sees this specialization ("being different") as fundamental for their success. Clusters with international trading opportunities and global competitive exposure are the most dynamic and form the crucial key drivers for innovation, and the creation of more secure and higher paid jobs.

V. **Which cluster policies, and how to increase their effectiveness?**

Many development economists now see the development of clusters and cluster policies as an important or even crucial element in economic development (in addition to the already quoted economists, also see e.g. Fujita, Krugman & Venables (1999), and Pietrobelli & Rabellotti (2004)).[xiii]

Policy implementation: Both Porter and Sölvell (2008) find that clusters provide policy implementation advantages in that policies do not have to be targeted at specific companies, but can be aimed at broader (regional) activities taking place in clusters. Clusters also offer platforms for policy implementation, and there might be easier and more positive spill-overs, because of the existing strong cluster linkages.

Baldwin et al. (2005) find that if a region is chosen as the policy aim, it is important to look at the natural occurring industrial agglomeration, and not just take the political region boundaries as defining borders. Sometimes cluster logics even pass country borders. Nowadays, given the fast urbanization, cities often play a key role within these agglomerations.[xiv]

Combining policies: Some of the existing policies which are close to the cluster logic, and which can hence be easier implemented making use of a cluster, are: - Regional (or rural development) policies; - Entrepreneurship enhancing policies; - Innovation policies, - Job creation policies (which as such should not be the direct aim of cluster policies), and; - Industrial policies.

Concrete policies: Some of the areas for cluster policies are: 1) Physical infrastructural improvement, reducing the costs of doing business (e.g. upgrading internet connections; building and improving roads, railway stations, ports, metros, bus, trams, industrial parks, incubator facilities, office space); 2) Science, innovation and technology infrastructure improvements (e.g. building and improving training centers, laboratories, universities and other educational and research institutes; standards and quality system development and improvements); 3) Human capital building (e.g. cluster based workforce development programs; education; workforce training and development (e.g. through on the job training); management training); 4) Investment promotion and business attraction (e.g. business environment improvements (not aimed at increasing the profitability of some actors (also avoiding corruption), but to increase productivity and competitiveness of a whole cluster or region); entrepreneurship increasing measures; SME development; FDI attraction (ideally based on the missing needs of the cluster, or region);[xv] tax rebates; leading-company visits); 5) Increasing financial opportunities (e.g. cheaper credit for

start-ups; improving financial institutions and services; improving the insurance system); 6) Environmental stewardship and natural resource protection (e.g. clean water facilities; garbage collection, dispose and waste management; recycling systems); 7) Market information and dissemination, also aimed at improving cluster related data bases; 8) Branding (e.g. assistance in creating and disseminating the cluster brand identity); 9) Export promotion, and commercial collaboration (e.g. mutual participation in fairs and conferences; international (industry) meetings); 10) Cluster functioning improvements (e.g. enabling linkages and collaboration between actors; enabling more effective competition; stimulating complementary private sector activities; translating EU cluster policies, initiatives and funds to local needs; stimulating cross-cluster linkages; starting and improving trans-national cooperation between clusters; stimulating the development of world-class clusters; creating strong feedback mechanisms between cluster actors and government (policy makers); assisting clusters to integrate their efforts into broader policies and economic strategies); 11) Quality of life improvements (also important to attract and keep (key) management and personnel, e.g. starting or improving day care facilities; parks; hospitals and clinics; museums, concert halls).
On which policy or policies to concentrate, and in which sequence to implement the policies, will depend on the outcome of the cluster (mapping) research.

Increasing policy effectiveness: Ketels, Lindqvist & Sölvell (2013) find that policies become more effective, if: 1) There is an underlying cluster, and hence a functioning underlying economic activity; 2) There are no limitations to the membership to which the policies apply (also not limiting the participation of e.g. foreign players); 3) The private sector drives the selection of action priorities (not government telling companies (or clusters) what has to be done); 4) There is a professional cluster organization and staff in place, learning from policy selection and implementation; 5) There is a well-educated and connected cluster manager, driving the effort; 6) There are sustained and continuous policy efforts taking place aimed at improving the cluster; 7) There is flexibility and adaptability of policies (as clusters can have many different structures, dynamics, or be in different life-style phases); 8) There are cluster and cluster program evaluations in place, providing useful feedback, concluding which cluster initiatives and policies were effective and why, and if these can still be perfected; and which did not justify the investments, concluding why they did fail, and what specific changes make them succeed in future. Ffowcs-Williams (2016) states that for good evaluations to take place ideally base line information is (made) available in order to measure, conclude or reject progress, keeping in mind the short, medium and long-term effects.[xvi]

Conclusion:
Porter finds that clusters are crucial for economic development, and more and more development economists see clusters playing an important role, given that clusters increase prosperity, enhance entrepreneurship, and lead to a higher level of structural

change in economies, which are all indispensible ingredients for economic development. Clusters thrive on the sensitive combination of competition and collaboration between different and often-competing cluster actors, like companies, government, academia, organization for collaboration, capital providers, and media. Cluster collaboration makes it possible for e.g. companies to operate "as being part of a greater scale", without having to loose their flexibility. But increasing collaboration by diminishing competition is not an option, as market pressure is crucial for the success of countries, clusters and companies.

The market process is crucial for the start of a cluster, but cluster policies can contribute to cluster development in later phases (cluster building and enabling), putting "a turbo" on their enhancement.
Successful cluster development is based on a mix of policies that are beneficial for companies and clusters (improving general microeconomic framework conditions); and cluster policies (programs, which are targeting a specific cluster). Furthermore it is important to concentrate cluster enhancement on improving competitiveness, and build and implement policies based on cluster-based analyses, and on existing as well as potential cluster strengths. Policies should fall within a coherent overall (country and regional) economic development strategy, sequencing the necessary cluster enhancing steps, and the whole process should be data driven. Multi actor based professionally operating cluster organizations also help strengthening clusters substantially, and make them more able to successfully absorb and implement cluster initiatives, policies, programs and strategies. Cluster organizations can furthermore assist in: building up the necessary linkages and networking systems; coordinating initiatives to upgrade human resources; helping clusters grow; improving synergic business development; increasing innovation, and overall business environment development.

Public funding is still the main funding for cluster organizations, initiatives and policies, but the funding should shift over time more to the local actors. We mention a whole set of policies, which can benefit cluster enhancement, and hence stimulate regional and overall economic development. Several existing policies can be integrated in cluster policies. Focusing these policies on clusters enhances the outcomes of these policies, and makes implementing them more effective. Policy effectiveness can further be increased by: applying policies to a broader membership; having the private sector leading in the selection of action priorities; working with clusters that have a professionally run cluster organization, with a focused cluster manager; being flexible and adaptable in the formulation and application of policies; organizing for the fact that cluster borders normally do not fall within political-regional boundaries; evaluating the cluster programs, concluding which initiatives and policies work, compared to the start-situation, and keeping in mind their short, medium and long-term effects.
Companies, clusters, and regions can become winners by specializing, and building their

own uniqueness ("being different"), by creating sustainable comparative advantages, and making optimal use of specializing clusters.

References

[i] Chen, Ke (2017), "Industrial Agglomeration", The International Encyclopedia of Geography, pp. 1-8;

[ii] Marshall, Alfred (1890), "Principles of Economics", 8th edition (1920), London, Macmillan And Co., Limited;
[iii] Porter, Michael E. (1990), "The Competitive Advantage of Nations", New York, The Free Press, pp. 1-857;
[iv] Delgado, Mercedes; Porter, Michael E.; Stern, Scott (2014), "Defining Clusters of Related Industries", NBER Working Paper No. 20375, pp. 1-47;
[v] Sölvell, Örjan (2008), "Clusters: Balancing Evolutionary and Constructive Forces", Stockholm, Ivory Tower Publishers, pp. 1-137;
[vi] Cooke, Philip (2001), "Clusters as Key Determinants of Economic Growth: The Example of Biotechnology", "Cluster Policies-Cluster Development?" edited by Åge Mariussen, Stockholm 2001, Nordregio Report, pp. 23-38;

[vii] Delgado, Mercedes; Porter, Michael E.; Stern, Scott (2012), "Clusters and Entrepreneurship", Center for Economic Studies (CES, Working Paper No. 10-31, pp. 1-31; Delgado, Mercedes; Porter, Michael E.; Stern, Scott (2012), "Clusters, Convergence and Economic Performance", NBER Working Paper No. 18250, pp. 1-52;
Ketels, Christian; Sölvell, Örjan; Lindqvist, Göran; Smith, Madeline; Pamminger, Erner; Bruskova, Pavla; Esteban, Juan (2010), "On Clusters: Cluster Dynamics", Stockholm, Cluster observatory;
Ketels, Christian (2013), "The Prosperity Track: How Clusters Matter for U.S. Competitiveness", Nashville, The Cluster Initiative (TCI), Global South Summit;
Ketels, Christian; Lindqvist, Göran; Sölvell, Örjan (2013), "The Cluster Initiative Greenbook 2.0", Stockholm, Ivory Tower Publishers, pp. 1-55;
[viii] Porter, Michael E. (1998), "Clusters and the New Economics of Competition", Harvard Business Review, Volume 76, Issue 6, pp. 77-90;
Roriguez-Clare, Andres (2005), "Clusters and Comparative Advantage: Implications for Industrial Policy", Inter-American Development Bank, Working Paper #523, pp. 1-17; Stamevska, Elizabeta; Stamveski, Vasko; Stankovska, Aleksandra (2018), "Entrepreneurship Development", Entrepreneurship, Volume: VII, Issue: 2, pp. 173-181;
[ix] Ketels, Christian; Lindqvist, Göran; Sölvell, Örjan (2009), "EU Cluster Mapping and Strengthening Clusters in Europe", The European Cluster Observatory, Europe INNOVA, European Commission Publication Office, pp. 1-31
[x] World Bank (2009), "Clusters for Competitiveness: A Practical Guide & Policy Implications for Developing Cluster Initiatives", Washington DC, International Trade Department, World Bank, pp. 1-82
[xi] Ketels, Christian; Lindqvist, Göran; Sölvell, Örjan; (2003), "The Cluster Initiative Greenbook", Stockholm, Ivory Tower Publishers, pp. 1-92;
[xii] European Communities Communication (2008), "Towards World-Class Clusters in the European Union: Implementing the Broad-Based Innovation Strategy", Commission of the European Communities, SEC 2637, pp. 1-10;

[xiii] Fujita, Masahisa; Krugman, Paul; Venables, Anthony (1999), "The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade, Volume 1", Cambridge, Massachusetts, MIT Press; Pietrobelli, Carlo and Rabellotti, Roberta (2004), "Upgrading in Clusters and Value Chains in Latin America: The Role of Policies", MSM-124, Washington, D.C., Micro, Small and Medium Enterprise Division, Inter-American Development Bank, pp. 1-97;

[xiv] Baldwin, Richard; Forslid, Rikard; Martin, Philippe; Ottaviano, Gianmarco; Robert-Nicoud, Frederic (2003), "Economic Geography and Public Policy", Princeton University Press, pp. 1-504 (paperback 2005);

[xv] Stanishev, Dimitar (2018), "Structure and Meaning of the Direct German Investments for he Economic Development of Bulgaria", Economics and Management, Volume: XV, Issue: 2, pp. 111-119;

[xvi] Ffowcs-Williams, Ivor (2016), "Cluster Development Handbook: A Practical Guide to the Development of Clusters and Smart Specialization, as Centre-Stage Strategies for Regional Economies", Nelson, New Zealand, Cluster Navigators, pp. 1-240